આખા હિંદમાં સર્વથી સસ્તી અને ૪૦૦૦ સ્થાયી ગ્રાહક ધરાવતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દર વર્ષે પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નાં ઉત્તમ પુસ્તકો

માત્ર રૂ ૩॥, પાકાં પૂઠાં ૪॥, પો૦ માફ.

૧—વર્ષમાં કોઈ પણ વખતે ગ્રાહક થવા છતાં વર્ષની શરૂથીજ લવાજમ લેવાઇ પુસ્તકો પણ શરૂથીજ અપાય છે. વર્ષ વીતેથી પો. જુદું લેવાય છે.

૨—કેટલાક આ માળાને માસિકપત્ર ધારી લઈ મહિને મહિને પુસ્તક મળવાનું સમજે છે, પણ તેવુ ન હોતાં વર્ષ દિવસમાં થઇને ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં જે ત્રણથી પાંચ પુસ્તક નીકળે છે, તે તૈયાર થાય તેમ તેમજ મોકલાય છે.

૩—આ માળા ઉપરાંતના બીજા નીકળતા નાના મોટા ગ્રંથોની ખબર આ "વિવિધગ્રંથમાળા" મા અપાઇને તરતમાં મગાવનારને તે ખાસ કિફાયતે મળે છે.

ઉપલી માળાના આગલાં વર્ષોના સેટ.

(નીચલા સેટો થોડાથોડા હોઇ હજી તેજ મૂલ્યે અપાય છે.)

સં. ૧૯૭૧ નાં પાંચ પુસ્તકો, પૃષ્ઠ ૨૦૦૦, મૂલ્ય માત્ર ૨)

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ ભાગ પહેલો, તથા બીજો, સાચું સ્વર્ગ, અખાની વાણી, ટુંકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૩ જો

સં. ૧૯૭૫ નાં ચાર પુસ્તકો-પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ મૂલ્ય માત્ર ૨)

શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત ભાગ ૨ જો, સુબોધક નીતિકથા, આગળ-ધસો, ટુંકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૫ મો

સં. ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તકો-પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, મૂલ્ય માત્ર ૨॥

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ ભાગ ૬ તથા ૭, ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ, ટુંકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૬ ઠ્ઠો

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને મુંબાઇ નં. ૨

તૈયાર બીજાં પુસ્તકો.

ઉન્માદ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો.	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય		
આગળ ધસો—આગળ વધવાનો ઉન્માદ આપનારું.	૫૮૪	૧	૦	૦
આત્મના સૂત્રો—પોતાનું ભાગ્ય પોતે ઘડનારા માણસો.	૨૨૦	૧	૮	૦
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ તથા વિચારોના ચમત્કાર. } આમાં નામ પ્રમાણે વિગતો છે.	૫૫૨	૧	૪	૦
પ્રભુમય જીવન—ઈશ્વર વિષયોની સારી રીતે સમજણ.	૨૧૬	૦	૮	૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—મહાત્મા ગાંધીજી કૃત.	૧૨૮	૦	૬	૦
ખરીદારનાં પુસ્તક—આખું ભર્યું ૦-૧૫-૦ સ્વર્ગનાં રત્નો ૧-૦-૦ પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમ રૂ. ૧)				
અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો.				
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ—પુરા ભાગ ૫,૬,૭, કુલ પૃષ્ઠ	૮૦૦	૧	૯	૦
સ્વામી વિવેકાનંદનું અતિ વિસ્તૃત ઉત્તમ જીવનચરિત્ર.	૭૬૪	૨	૦	૦
શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત—ગ્રંથ ૨ જો.	૪૧૬	૦	૧૪	૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૧ લો.	૨૬૦	૦	૭	૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૨ જો.	૪૫૦	૦	૧૨	૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૬-૭ મો.	૪૯૦	૧	૦	૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૮ મો.	૫૮૮	૧	૮	૦
બોધદાયક અસરકારક વાર્તાઓનાં.				
ટૂંકી વાર્તાઓ—ભાગ ૩ જો. ૨૩ સામાજિક વાતો.	૨૩૪	૦	૮	૦
ટૂંકી વાર્તાઓ—ભાગ ૫ મો. [illegible] સામાજિક વાતો.	[illegible]	૦	૧૦	
ટૂંકી વાર્તાઓ—ભાગ [illegible] બોધપ્રદ [illegible] વાતો.	[illegible]	૦	૧૨	૦
જીવનચરિત્રો—મહાન સિકંદર [illegible]				
ઉપદેશપ્રદ પદ–ભજન વગેરેનાં.				
અખાની વાણી—મહાત્મા કવિની પ્રસાદી.	[illegible]		૮	
મનહર પદ [illegible] વૈરાગ્ય બોધક કાવ્ય [illegible] હીરાલાલ પદમાવતીની				
બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી.				
સદ્ગુણી બાળકો—૧૯ ઉમદા [illegible]				૫
બાળ સદ્બોધ—વાતાઓ [illegible] ધાર્મિક શિક્ષણ	[illegible]			૪
બાળકોની વાતો—રસિક સચિત્ર [illegible]				૮
સુબોધક નીતિકથા—૧૫૦ બોધદાયક નાની વાતો.				

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને મુંબાઈ નં. ૨

[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ गीता.

શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, સામાજિક ઇત્યાદિ ચડતી પડતીના અનેકવિધ પ્રકારોનું નામ ન લેતાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ઉપલા કથનમાં શા માટે ધર્મનેજ એટલું બધું મહત્ત્વ આપીને કહે છે, કે "હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થઇને અધર્મ જોર પકડે છે, ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સરજું છું." કારણ એજ કે જેમ એક વૃક્ષનાં ડાળીપાંખડાંની ઉત્તમ કે કનિષ્ઠ દશા થવાનો મુખ્ય આધાર તેની જડ ઉપર રહે છે; તેમ કોઇ પણ દેશની ચડતી કે પડતીનો મુખ્ય આધાર તે દેશના ધર્મ ઉપર—એટલે કે ધર્મના જ્ઞાન અને પાલન ઉપરજ રહે છે. ગાયની પાછળ વાછરડાની પેઠે ધર્મની ચડતીની પાછળ તેનાં આગળસ્યાંરૂપ અનેક પ્રકારની ઉન્નતિઓ અને તેની પડતીની પાછળ અનેક પ્રકારની દુર્દશાઓ સ્વાભાવિકપણેજ ચાલી આવે છે. જ્યારે કોઇ દેશ વા સમાજ એ પ્રમાણે દુર્દશાનો ભોગ થઇ પડે છે, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તેમ;—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ गीता.

અર્થાત્ અધર્મના ત્રાસથી ધાર્મિક જનોનું તારણ કરવા, દુષ્કર્મિઓનો વિનાશ કરવા તથા ધર્મની પુનઃ સંસ્થાપના કરવાને માટે ભગવાન અવતાર લે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ ઇત્યાદિ મહા સમર્થ વ્યક્તિઓ ઇશ્વરના આવા મુખ્યાવતાર અને વ્યાસ, શંકર, ચૈતન્ય ઇત્યાદિ મહાત્માઓ અંશાવતારી ગણાય છે. ધર્મપ્રધાન ભારતમાં સો બસો વર્ષના અંતરે ઘણું કરીને એવા અસાધારણ મહાત્માઓ પાકતાજ આવે છે.

વિક્રમના ઓગણીસમા સૈકાની પૂર્વનાં પાંચ સૈકાંઓમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશને એવા ચાર પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્માઓ પોતાના અસાધારણ પ્રતિભાથી દીપાવી ગયા છે. એ મહાત્માઓ જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ અને રામદાસ છે. આ મહાત્માઓ કેટલાક પ્રકીર્ણ ગ્રંથો ઉપરાંત એકેક અતિ ઉપકારક વિસ્તૃત ગ્રંથની પ્રસાદી પણ જનસમાજને આપતા ગયા છે. એ વિસ્તૃત ગ્રંથોનાં નામ જ્ઞાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવત, તુકારામના અભંગ અને દાસબોધ છે. એ ચારે મહાત્માઓ પોતાના અસાધારણ જ્ઞાન–ચારિત્ર્ય ઉપરાંત તેમજ વાણી અને ગ્રંથોવડે જનસમાજને ઉત્તમ જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યના ઉપદેશ આપીને જે મહાન ઉપકારો કરી ગયા છે; તે જોતાં તેમને મહારાષ્ટ્રના મહર્ષિઓની તેમજ તેમના ચાર ગ્રંથોને "ચાર વેદ" ની ઉપમા એ પ્રદેશમાં અપાય છે તે સર્વથા વાજબીજ છે.

દાસબોધના કર્તા રામદાસસ્વામી એ ચારમાના છે ના મહાત્મા છે તેઓ શિવાજી મહારાજના સમકાલીન હોઈ શિવાજી મહારાજે તેમને પોતાના સદ્ગુરુ તરીકે માન્યા હતા. તેમની તથા તેમના રચેલા આ ગ્રંથની મહત્તા આ પછી જોડેલા બે લેખ "સમર્થનું જીવનચરિત્ર" તથા 'દાસબોધની આલોચના' વાંચવાથી જ્ઞાન થશે.

સમર્થ રામદાસસ્વામી સંસ્કૃતથી અજ્ઞાન છતાં પરમાર્થસિદ્ધ થઈ શક્યા એક વિશાળ સંપ્રદાયના મૂળ પુરુષ બની શક્યા મહા પરાક્રમી શિવાજી મહારાજનું ગુરુપદ ભોગવી શક્યા અને દાસબોધ જેવો વ્યવહારપરમાર્થબોધક ઉત્તમ ગ્રંથ તથા અન્ય ઉત્તમ કાવ્ય રચનાઓ રચી શક્યા એ બનાવી આપે છે કે વ્યવહાર કે પરમાર્થની યથાર્થ સિદ્ધિનો મુખ્ય આધાર અમુક ભાષાની કે બીજી બાહ્ય યોગ્યતા પર નહિ પરંતુ ખરી પવિત્રતા સદ્ગુરુસંપત્તિ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અને તપશ્ચર્યા ઇત્યાદિ આંતર યોગ્યતા પર જ રહેલો છે નાનક, કબીર રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઇત્યાદિ અનેક પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્માઓ પણ એજ વાતના દૃષ્ટાંતરૂપ છે સમર્થ રામદાસ સ્વામી આ ગ્રંથમાં એક સ્થળે જણાવે છે કે —

पाहिले नसता सस्कृती । रीग नाहीं महाराष्ट्रमर्थी ।
हृदयीं वसिल्या कृपामूर्ति । सदगुर स्वामी ॥
आता न लगे संस्कृत । अथवा ग्रंथ प्राकृत ।
माझा स्वामी कृपेसहित । हृदयीं वसे ॥
न करिता वेदाभ्यास । अथवा श्रवणमायास ।
प्रयत्नाविण सुरस । सद्गुरुकृपा ॥

અર્થાત્—મેં સંસ્કૃત ભાષા જાણી નથી મરાઠી ગ્રંથમાં પણ મારી ગતિ નથી તેમ છતાં મને સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ગ્રંથોની પણ જરૂર નથી કારણ કે મારા કૃપાનિધિ સદ્ગુરુસ્વામી કૃપાસહવર્તમાન મારા હૃદયમાં વસી રહેલા છે વેદાભ્યાસ કર્યા વિના શ્રવણની મહેનત કર્યા વિના અને પ્રયાસ કર્યા વિના એ સદ્ગુરુની કૃપાએ મને સુસિદ્ધ થઈ પડી છે

આ અન્ય મહાત્માએ પણ જણાવ્યું છે કે —

ब्रह्मरूप अहि ब्रह्मविद् ताकी वानी वेद ।
भाषा अथवा संस्कृत करत भेद भ्रम छेद ॥

અર્થાત્—બ્રહ્મજ્ઞાની સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેની વાણી વેદરૂપજ છે પછી તે અન્ય ભાષામાં હો કે સંસ્કૃતમાં હો પરંતુ ભેદ અને ભ્રમનો પરિહાર કરે છે

અંગ્રેજી કવિ ડ્રામન્ડ પ્રેમ્નતજી ભાષાએ (૫૮ ચારના મહો) પ્રસિદ્ધ કરેલા

દાસબોધના ભાષાન્તર તથા વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારીની ગુજરાતી ટીકાવાળી ભગવદ્ગીતાના સંબંધમાં શ્રી રામાનંદ પુત્ર ઉપર સ્વ૦ મનઃસુખરામ સૂર્યરામે, લખેલા એક પત્રમાંથી, કેટલોક ભાગ સમર્થ રામદાસ સ્વામી તથા દાસબોધની મહત્તા ઉપર ટુંકમાં ઠીક પ્રકાશ નાખતો હોવાથી તે ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે છેઃ—

"જેમ યોગવાશિષ્ઠમાં વસિષ્ઠમુનિએ સદ્ગુરુમૂર્તિ રામચંદ્રપ્રતિ આત્યંતિક સુખપ્રદ અત્યુત્કૃષ્ટ જ્ઞાન રહસ્ય પ્રકાશ્યું છે, તેમ ઉત્તમોત્તમ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન જેવા પ્રતાપી મહારાજા પ્રતિ ગુહ્યતમ બ્રહ્મજ્ઞાન કિંવા રાજવિદ્યા એજ પ્રકારે ઉપદેશી છે, અને તેજ પ્રમાણે કંઇક અંશે શ્રીદાસબોધમાં સમર્થ શ્રી રામદાસે શિવાજી જેવા પ્રતાપી મહારાજાને અને અન્ય જિજ્ઞાસુઓને પુરૂષાર્થપ્રદ ઉપાધિબાધક તથા શ્રેયસાધક જ્ઞાન આધુનિક સમયને અનુસરતું પ્રબોધ્યું છે. અર્થાત્ પાંડવ કૌરવના સમયની સંસ્કૃત ભગવદ્ગીતા સર્વ સમયોચિત અને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે અને સદા નિશ્ચય ગણાશે. કંઇક તેવા પ્રકારેજ, આ પ્રાકૃત દાસબોધ જેમાં ભગવદ્ગીતા, રામગીતા, શિવગીતાદિ અનેક ગીતાઓનો સાર તથા ઉપનિષદ્ અને શાસ્ત્રનો આધાર લીધો છે તે પણ આધુનિક લોકને અતિ ઉપયોગી શ્રેયસાધક ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ ગણાશે. ભગવદ્ગીતા તથા દાસબોધ બહુ પ્રકારે એક વર્ગીય સજાતીય ગ્રંથો છે અને પરસ્પર સહાયકારી છે. તેઓમાં વ્યવહાર પરમાર્થ-ઉભયસાધક ઉત્તમ બોધ ભર્યો છે. તેવા ગ્રંથો આપના પિતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે એ સમજુ લોકો ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો છે. એ ગ્રંથો સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનયોગ્ય અને ગૃહસ્થોના મંદિરમાંનાં પુસ્તક કબાટોને શોભાવે એવા અને તેઓનો અભ્યાસ કરે તેને બહુ સુખ આપે એવા છે."

ગુજરાતના ધર્મજિજ્ઞાસુ વાંચકવર્ગને આવા ઉત્તમ ગ્રંથનો લાભ સ્વલ્પ મૂલ્યે મળે એવી ઇચ્છાથી આ ગ્રંથની યોજના કેટલાક વર્ષથી શરૂ કરવામાં આવી હતી જે આજે છપાઇને તૈયાર થતાં જનસેવામાં સપ્રેમ સાદર થાય છે.

આ ભાષાંતરનું કામ રા. રા. રતનસિંહ દીપસિંહ પરમારે જે કાળજીથી કર્યું છે, તે માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. અને આ વાત પણ જણાવવી જોઇએ કે આમાંના શરૂઆતના નવ ફોરમનું ભાષાંતર મુંબઈ નિવાસી રા. વિઠ્ઠલદાસ લાલદાસ રોહાવાળાના હાથનું છે.

ભાષાન્તર તૈયાર થયા પછી એવો વિચાર થઇ આવ્યો કે જો તેમાં કાગળ તથા સંશોધનનો એક સંસ્કાર ઉમેરાય તો કંઇ પણ ન રહે ઉત્તમ બને. જેથી પાછળથી તેમાં તે સંસ્કાર પણ ઉમેરાયા છે. ભાષાન્તરની સરળતા તથા સ્પષ્ટતામાં એથી પુષ્કળ ઉમેરો થવા પામ્યો છે. આ સંશોધનનો નિર્ણય શરૂના નવ ફોરમ છપાઇ ગયા પછીજ થવાને લીધે શરૂનાં નવ ફોરમને તે લાભ મળી શક્યો નથી.

ભાષાન્તર તથા સંશોધનના કાર્યમાં શ્રીયુત કૃષ્ણાજી નારાયણ આઠલ્યે કનુ

કરે તૈયાર કરેલા અને બુકસેલર જનાર્દન મહાદેવ ગુર્જરે પ્રસિદ્ધ કરેલા મરાઠી ભાષાન્તરથી, તેમજ પંડિત માધવરાવ સપ્રે બી. એ. તથા પંડિત લક્ષ્મીધર વાજપેયી તરફથી અતિ શ્રમ તથા કાળજીપૂર્વક તૈયાર થઈને પુનાના ચિત્રશાળા પ્રેસ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા હિંદી અનુવાદથી અને ટીપ્પણીઓ સહિત પ્રકટ થયેલા મૂળ દાસબોધથી જે સહાય મળી છે, તે બદલ ઉક્ત વિદ્વાનો તથા પ્રસિદ્ધ કર્તાઓનો અત્ર સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે. કોઇ કોઈ સ્થળે મંત્રીના નામ સહિત અપાયલા ટીપ્પણ સિવાયનાં બાકીનાં સર્વ ઉપયોગી ટીપ્પણ ઉપલા ત્રણ ગ્રંથો ઉપરથીજ અપાયાં છે.

વિજયા દશમી, વિ. સં. ૧૯૭૨. ઇ. સ. ૧૯૧૬ ઑક્ટોબર.	ભિક્ષુ—અખંડાનંદ મંત્રી, સ. સા. વ. કા.

આ (બીજી) આવૃત્તિ વિષે.

હાલ છપાઇ, કાગળ, બંધાઇ વગેરે સર્વ અઢીથી ત્રણગણું મોંઘું છે, તે જોતાં આ આવૃત્તિનું મૂલ્ય આગલી આવૃત્તિ કરતાં બેવડુંજ આવ્યું એ આનંદની વાત છે.

આ આવૃત્તિના ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણના નીચે પ્રમાણે છે.

૧૨૭૬) કાગળ રીમ ૧૧૬ની કિંમત રૂ ૧૧) પ્રમાણે.
૧૩૮૫) ફરમા ૩૯ની છપાઇ કંપોઝ, વળાઇ પ્રૂફ અને બીજી વ્યવસ્થાનો ખર્ચ મશીન દર ફરમે રૂ ૩૫) પ્રમાણે
૧૨૮૫) પૂંઠા બંધાઈ તથા સામાન્ય પેકીંગ ખર્ચ પ્રત ૨૮૦૦ નો.
૩૯૪૬ કુલ

મૂલ્યઃ—આ પુસ્તકનું અમદાવાદમાં રૂ રા રખાયું છે તેમાંથી સંસ્થાના ચાલુ ધોરણ મુજબ પુસ્તક વેચાઇ રહેતાં સુધીના તમામ ખર્ચ (પગાર, ભાડાં, વીમો, જાહેરાત બુકસેલર કમીશન વગેરે) બદલ દર રૂપીએ ૭ આના બાદ કરી જે રકમ રહે તેને નાખી પ્રત ૨૫૦૦ એ ગુણવાથી ઉપજતી કુલ રકમને મળતીજ રકમ આવી રહેશે.

તરતમાં સેન્ટ માટે ખર્ચ ઓછું ગણી પાંચ આના કમી રખાયા છે. મુંબઇમાં પણ ત્યાંના કાર્યાલયના ખર્ચને અંગે બહારગામ પ્રમાણેજ કિંમત રહેશે.

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮—શરદ પૂર્ણિમા.

श्रीरामदास स्वामीकृत स्तोत्र.

स्तोत्र १–भुजंगप्रयात वृत्त.

नसे भक्ति ना ज्ञान ना ध्यान कांहीं । नसे प्रेम हें रामविश्राम नाहीं ।
असा दीन अज्ञान मी दास तुझा । समर्था जनीं घेतला भार माझा ॥१॥
रघूनायका जन्मजन्मांतरींचा । अहंभाव छेदोनि टाकीं दिनाचा ।
जनीं बोलती दास या राघवाचा । परी अंतरी लेश नाहीं तयाचा॥२॥
रघूनायका दीन हातीं धरावें । अहंभाव छेदोनियां उद्धरावें ।
अगूणी तयालागिं गूणी करावें, समर्थें भवसागरीं ऊतरावें ॥३॥
कितीं भार घालूं रघुनायकाला । मजकारणें शीण होईल त्याला ।
दिनानाथ हा संकटीं धांव घाली । तयाचेनि हे सर्व काया निवाली ॥४॥
मला कोवसा राम कैवल्यदाता । तयाचेनि हे फीटली सर्व चिंता ।
समर्था तया काय उत्तीर्ण व्हावें । सदा सर्वदा नाम वाचे वदावें॥५॥
दिनाचें उणें दीसतां लाज कोणा । जनीं दास तुझा दिसे दैन्यवाणा ।
शिरीं स्वामि तूं राम पूर्णप्रतापी । तुझा दास पाहे सदा शीघ्रकोपी ॥६॥

स्तोत्र २–मालिनी वृत्त.

अनुदिनिं अनुतापें तापलों रामराया । परमदिनदयाळा नीरसीं मोहमाया ।
*अचपळ मन माझें नावरे आवरीतां । तुजविण शिण होतो धांवरे धांव आतां१
भजनरहित रामा सर्वही जन्म गेला । स्वजनजनधनाचा व्यर्थ म्यां स्वार्थ केला ।
रघुपति मति माझी आपुलीशी करावी । सकल त्यजुनि भावें कांस तुझी धरावी २
तनुमनधन माझें राघवा रूप तुझें । तुजविण मज वाटे सर्व संसार ओझें ।
प्रचलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी । अचल भजनलीला लागली आस तुझी३
चपळपण मनाचें मोडितां मोडवेना । सकळ स्वजनमाया तोडितां तोडवेना ।
घडि घडि विघडे हा निश्चयो अंतरींचा । म्हणवुनि करुणा हे बोलतों दीनवाचा४
जळत हृदय माझें जन्म कोट्यानुकोटी । मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटीं ।
तळमळ निववीं रे राम कारुण्यसिंधु । षड्रिपु कुळ माझें तोडिं याचा संबंधु ५
स्वजनजनधनाचा कोण संतोप आहे । रघुपतिविण आतां चित्त कोठें न राहे ।
जिवलग जिव घेती प्रेत सांडोनि जाती । विषय सकळ नेती मागुता जन्म देतीद
सकळ जन भवाचे ×ओघिले वैभवाचे, जिवलग मज कैंचे चालते हेच साचे।
विलगविषमकाळीं +मांडिती सर्व माळीं, रघुविर सुखदाता सोडवी अंतकाळीं७
उपरति मज रामीं जाहली पूर्णकामीं, सकळजनविरामी रामविश्रामधामीं ।
घडि घडि मन आतां रामरूपीं भरावें, रघुकुळटिळका रे आपुलेंसे करावें ८

---

* ચંચળ, અસ્થિર. × સંપજ. ટકનાર. + ક્લેશ ને. ઉપદ્રવના વિરામ ટાળમાં.

श्री समर्थनुं जीवनचरित्र.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥

અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે સાધુ જનોની રક્ષા અને દુષ્ટ જનોનો નાશ કરી ધર્મની સંસ્થાપના કરવાને માટે ઈશ્વર કોઈ એક અસામાન્ય આત્માને સૃજે છે. શ્રીરામદાસ સ્વામી પણ એવા અસામાન્ય ભગવદ્ભક્ત, સાધુ, કવિ અને રાજનીતિજ્ઞ હતા એમાં લેશ પણ શંકા નથી. તેમનું ચરિત્ર અને તેમની લીલા અપ્રતિમ છે. તેમણે મહારાષ્ટ્રભૂમિમાં પોતાની અપ્રતિમ નિસ્પૃહતા અને પારમાર્થિક શિક્ષાથી સ્વધર્મ તથા સ્વરાજ્યની સ્થાપનામાં અસામાન્ય સહાય કરી "સમર્થ" ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. આ અલ્પ-અવકાશરૂપ લેખમાં તેમનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવવો અશક્ય હોવાથી માત્ર તેનું મુખ્ય દર્શન આપવાનોજ પ્રયત્ન યથાશક્તિ કરવામાં આવે.

વંશપરંપરા અને જન્મ.

નામ ગંગાજીપંત હતું પિતાનું મૃત્યુ થયા પશ્ચાત્ રામાજીપંતને જાંબ પ્રદેશની વૃત્તિ મળી. ઉપર્યુક્ત કૃષ્ણાજીપંત, દશરથપંત અને રામાજીપંત શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીના વંશના મૂળ પુરૂષ હતા. ગંગાજીપંતની પછી ઓગણીસમી પેઢીએ સૂર્યાજીપંત નામના પ્રસિદ્ધ ભગવદ્ભક્ત અને બ્રહ્મજ્ઞાની થયા. તેમના પત્નીનું નામ રાણુબાઇ હતું આ સૂર્યાજીપંત અને રાણુબાઇ રામદાસ સ્વામીના પિતા માતા હતા. પૂર્વજન્મની સાધનાને યોગે સૂર્યાજીપંતમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ ભગવદ્ભક્તિ અને વિરક્તિ તથા સદ્ગુણોના ચિન્હો પ્રકટ થવા લાગ્યા હતા. બાર વર્ષની વયે તેઓ સૂર્યનારાયણની ઉપાસના કરતા હતા. આગળ જતાં તેઓ પટેલ તરીકે સરકારી કામ કરતા હતા ત્યારે પણ તેમનો શેષ સર્વ સમય સૂર્યનારાયણની ઉપાસનામાં જતો હતો. આ પ્રમાણે તેમણે ૩૬ વર્ષની વય પર્યંત સૂર્યદેવની ઉપાસના કરી. કહેવાય છે કે અંતે સૂર્યનારાયણ પ્રસન્ન થઇને તેમને બે પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું શક ૧૫૨૭ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં સૂર્યાજીપંતના પ્રથમ પુત્રનો જન્મ થયો તેનું નામ ગંગાધર રાખવામાં આવ્યું એઓ પાછળથી [illegible] નામે નામદામ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા તેમના [illegible] ૧૫૦ [illegible] ૪ના ચૈત્ર માસના [illegible] રામજન્મના સમયેજ [illegible] દ્વિતીય પુત્રનો જન્મ થયો તેનું નામ નારાયણ રાખવામાં [illegible]

બાલ્યાવસ્થા, વિદ્યાભ્યાસ અને મંત્રોપદેશ.

શ્રી સમર્થ બાલ્યાવસ્થામાં સદા પ્રસન્નચિત્ત અને હસમુખા રહેતા. તેઓ રોવાની વાત તો કદિ જાણતાજ નહોતા. તેઓ અતિ નાની ઉમ્મરમાંજ બોલતાં ચાલતાં શીખી ગયા હતા. તેમનું શરીર સુદૃઢ અને તેજસ્વી હતું. તેઓ બહુ તોફાની અને ઉપદ્રવી હતા. તેઓ સદા ખેલવા-કૂદવામાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા અને એક ક્ષણમાત્ર પણ એક સ્થાનમાં રહેતા નહોતા. ચપલતા તો તેમના રોમે-રોમમાં ભરેલી હતી. મર્કટની પેઠે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં દોડાદોડ કરતા રહેવું અને પોતાના સાથીઓને વાંકુંચુંકું મોં કરી બ્હીવડાવવા તથા ચીડવવા એ પણ તેમનો એક ખેલ હતો. તેમનાં માતપિતાએ તેમને અત્યંત ઉપદ્રવ કરતા જોઇ પંતોજીને ત્યાં ભણવા બેસાડયા. પંતોજીને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને તે સમયે જેટલું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું તેટલું શિક્ષણ તેમણે માત્ર થોડાજ દિવસમાં ગ્રહણ કરી લીધું અને તત્પશ્ચાત્ તેઓ અહીં તહીં ખેલવા કૂદવા લાગ્યા. તેઓ ગામના છોકરાઓને પોતાની સાથે લઇ ગોદાવરીના તટપર જતા અને મર્કટની પેઠે એકાદ વૃક્ષ પર ચઢી જતા. તેઓ ઘણી સહેલાઇથી એક શાખાપરથી બીજી શાખાપર ચઢી જતા. કોઇ કોઇવાર તેઓ એકાદ પ્રચંડ વૃક્ષની ટોચપર ચઢી જઇ તેને ખૂબ હલાવતા હતા. તેઓ વૃક્ષનાં ફળ તોડી સ્વયં ખાતા અને પોતાના સાથીઓને ખવરાવતા. કોઇ કોઇવાર તેઓ વૃક્ષની ઉપરથી નીચે ઉભેલા છોકરાઓને ફળના ગોટલા મારતા હતા. વૃક્ષપર ચઢી જવાનું તેમનું સાહસ જોઇ સર્વ લોકો આશ્ચર્યચકિત થઇ જતા. તેમને વૃક્ષપર ચઢી ડાળ હલાવતા જોઇ તેમના સાથીઓ કહેતા કે, " અરે ! એ હમણાં પડ્યો-પડ્યો-પડ્યો. " ઉંચી ભૂમિપરથી પાણીમાં ભુસકો મારવો અને તરવું તેમને ઘણું પસંદ હતું. આ પ્રકારે તેઓ ગામની બહાર રમ્યા કરતા. વળી તેઓ જેટલો વખત ગામમાં રહેતા તેટલો વખત ત્યાં પણ તેમની આજ પ્રકારની લીલા હતી. તેઓ છાપરાપરથી ભીંતપર કૂદતા અને કદિ કોઇ વૃક્ષપરથી ભોંય પર કુદી પડતા. સારાંશ, તેમની બાલલીલા ઉપરથી પણ લોકો તેમને હનુમાનના અવતાર કહે તો તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. ઘણા લોકોની એવી માન્યતા છે કે જે છોકરાઓ અત્યંત મસ્તીખોર અને ચપલ હોય છે, તેઓ મોટાવયમાં બહુ પ્રતિભાશાળી નિવડે છે. સમર્થના સંબંધમાં આ અનુમાન ઘણે અંશે સત્ય છે. તેમનાં વય પાંચ વર્ષનાં થતાં સૂર્યાજીપંતે તેમનો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર ઠાઠમાઠથી કર્યો.

યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થઇ ગયા પછી તેમના પિતાએ તેમને શિક્ષણ આપવાને માટે એક વૈદિક બ્રાહ્મણને નિયુક્ત કર્યો. સમર્થ પોતાનાજ ઘરમાં તે બ્રાહ્મણની પાસે ઉત્તમ અક્ષર લખતાં અને નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરતાં શીખ્યા તથા થોડો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ કર્યો. [illegible] અવસ્થામાં તેમના પિતા સૂર્યાજીપંતનો—

સ્વર્ગવાસ થયો. ઉભય બંધુઓએ પોતાના પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. આ સમયથી શ્રી સમર્થના જ્યેષ્ઠ બંધુ ગંગાધર (એમનું ઉપનામ ' શ્રેષ્ઠ ' હતું) તેમના વિદ્યાભ્યાસપર દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. સમર્થના ગ્રંથો જોઇ એમ કહી શકાતું નથી કે તેઓ સંસ્કૃતના પૂર્ણ પંડિત હતા. તથાપિ ઉપનિષદ્ તથા ભાગવત જેવા મૂળ ગ્રંથોથી તેઓ સારી રીતે પરીચિત હતા. આ વાતનો ઉલ્લેખ તો તેમણે 'દાસબોધ ' ના પ્રથમ દશકના પ્રથમ સમાસમાંજ કર્યો છે. તેમના અધ્યયનના સંબંધમાં માત્ર એટલુંજ કહી શકાય છે કે તેમને સંસ્કૃતનું સમજવા પૂરતું જ્ઞાન તો અવશ્ય હતું. તે સિવાય તેમનું બહુશ્રુતપણું પણ અગાધ હતું.

વિવાહપ્રસંગ

શ્રી સમર્થ બાલ્યાવસ્થાથીજ ભગવદ્ભક્ત હતા અને પિતાનો દેહાન્ત થયા પછી તેમનામાં અધિક વિરક્તિ ઉત્પન્ન થઇ. પરંતુ બીજી તરફ સમર્થના માતા રાણુબાઇ પોતાના પુત્ર નારાયણ (આત્મસમર્થ) ના વિવાહની ચિંતા કરવા લાગ્યા. વિવાહની વાત સાંભળી નારાયણ બહુજ નારાજ થતા અને પોતાની વિરક્તિ પ્રકટ કરતા. એકવાર તો એ કારણને લીધે તેઓ ઘર છોડીને જંગલમાં નાસી ગયા હતા અને તેમના જ્યેષ્ઠબંધુ તેમને સમજાવી પટાવીને ઘેર લાવ્યા હતા. તેમનો આવો વ્યવહાર જોઇ ગંગાધરને ચિંતા થતી હતી. અને તો પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ નારાયણની વિરક્તિ જોઇને પ્રથમથી જાણતી ગયા હતા કે એ વિવાહ કરનાર નથી. તેમણે પોતાના માતાને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા પરંતુ તે વારંવાર એવો આગ્રહ કરવા લાગ્યા કે નારાયણના વિવાહ અવશ્ય થવા જોઇએ. મધ્યે જોઈ એકવાર માતા રાણુબાઇ પોતાના પુત્ર નારાયણને એકાન્ત સ્થાનમાં લઇ ગયા અને તેના મુખપર હાથ ફેરવી અતિ પ્રેમથી બોલ્યા, ' મેરા આ તું મારૂં કહ્યું નહિ માને ?' આ સાંભળી બાલક સમર્થે ઉત્તર આપ્યો, ' માતુશ્રી આવો પ્રશ્ન શા માટે ? આપનું કહ્યું ન માનું તો માનીશ પણ કોનું ? કહ્યું છે કે **न मातुः परदैवतम्** ' આ સાંભળી માતા રાણુબાઇ બોલી, ' ના, ત્યારે વિવાહની વાત નીકળતા તું કેમ નાસી જાય છે ? તને મારા સમ છે. અંતરપટ પકડાય ત્યાં સુધી તું વિવાહનો અસ્વીકાર કરીશ નહિ.' માતાની આ વાત સાંભળી સમર્થ ઉંડા વિચારમાં પડ્યા. થોડીવાર સુધી વિચાર કરી તેઓ બોલ્યા, ' ઠીક, માડી અંતરપટ પકડાય ત્યાં સુધી વિવાહ કરવાની ના પાડીશ નહિ.' ભોળી બિચારી માતા સમર્થની યુક્તિ ન સમજી શકી. તે તો એવું સમજી ગઇ કે પુત્ર વિવાહ કરવાને સંમત થયો છે.

રાણુબાઇને લાગ્યું કે પુત્ર વિવાહ કરવા સંમત થયો છે, ત્યારે સર્વની સંમતિથી એક કુલીન અને પોતાના સગાની કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો. લગ્નતિથિએ નક્કી થઇ. નિયમિત દિવસે કન્યાના પિતાને ત્યાં

ત્યાં સર્વેની સાથે સમર્થ પણ સપ્ત. સીમન્તપૂજન, પુણ્યાહવાચન આદિ લગ્ન-વિધિ થતી હતી ત્યાં હોય અને સમર્થ એ ઉભય ખૂણે એક બીજા તરફ જોઈને મંદમંદ સ્મિત કરતા હતા. થોડા સમય પછી અંતરપટ પકડવાનો પ્રસંગ આવ્યો. બ્રાહ્મણોએ મંગલાષ્ટક બોલવાનો આરંભ કર્યો અને સર્વ બ્રાહ્મણો એકી વખતે "સાવધાન" એમ બોલ્યા. સમર્થ મનમાં બોલ્યા કે, "હું સદા સાવધાન રહું છું છતાં પણ આ લોકો મને સાવધાન રહેવાનું કહે છે; માટે એ વચનમાં અવશ્ય કાંઈ ભેદ હોવો જોઈએ. માતુશ્રીની આજ્ઞા અંતરપટ પકડવા પર્યંતનીજ હતી, તે પણ પૂર્ણ થઈ અને હું મારૂં વચન પાળી ચૂક્યો છું; તો હવે હું અહીંઆં શા માટે બેઠો છું? હવે તો ખરેખર સાવધાનજ થવું જોઈએ." મનમાં આ પ્રકારે વિચાર કરી સમર્થ એકદમ લગ્નમંડપમાંથી ઉઠીને નાઠા. કેટલાક લોકો તેમની પાછળ દોડ્યા; પરંતુ તેઓ હાથમાં આવ્યા નહિ. આ તરફ લગ્નમંડપમાં ભારે હાહાકાર થઈ રહ્યો. [illegible] કાંઈક શાંત થયા પછી બ્રાહ્મણોએ કન્યાનો અન્યત્ર વિવાહ કરવાને માટે [illegible] સંમતિ આપી. સમર્થ નાસી જવાની વાત જ્યારે તેમનાં માતાની જાણમાં આવી ત્યારે તેઓ અત્યંત દુઃખિત થયાં. જેથી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું અને કહ્યું કે; "તમે કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા કરશો નહિ. નારાયણ જ્યાં હશે ત્યાં આનંદમાંજ રહેશે હું ભગવાનને કહેતો હતો કે એના વિવાહ કરવાનો યત્ન કરશો નહિ. અસ્તુ. જે થયું તે થયું."

ટાકળી ગામમાં શ્રી રામદાસ સ્વામીની તપશ્ચર્યા.

વિવાહસમય [illegible] સમર્થ [illegible] કરી ચાલ્યા ગયા પછી પ્રથમ [illegible] દિવસ સુધી તેઓ પોતાના ગામ [illegible] રહ્યા. ત્યાંથી તેઓ નાસિક [illegible] પંચવટીના [illegible] [illegible]

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

[illegible]

પછી તેઓ ફેમનદીમાં મધુકરી-ભિક્ષા માગવાને જતા અને શ્રી રામચંદ્રજીને નૈવેદ્ય ધરાવી ભોજન કરતા. તત્પશ્ચાત્ તેઓ કેટલાક કાળપર્યંત અધ્યયન કરતા અને પૂર્ણ સાયંકાળ પર્યંત જપ અને ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ જતા. તેમનો સમસ્ત પુરશ્ચરણ અને ભજન અર્થાત્ ઈશ્વરારાધનમાં અધીન થયો હતો. તેઓ સાથે વાત પણ કરતા નહોતા તેમજ કોઈની પેઠે પણ જતા નહોતા. તેઓ ઉભા રહેતા તેથી કમરની નીચેનો સર્વ ભાગ કોહીને ગંદો થઈ ગયો હતો. પરંતુ મર્મ અને માંસને માછલીઓ તોડી તોડીને ખાઈ જતી પરંતુ સમર્થનું મન જપ અને ધ્યાનમાં એટલું એકાગ્ર રહેતું કે માછલીઓ શું કરે છે તેનું ભાન પણ તેમને મુદ્દલ નહિ.

આ પ્રકારે શ્રી સમર્થે બાર વર્ષ પર્યંત નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી અંતઃકરણની શુદ્ધિ કઠિન તપશ્ચર્યાથીજ થઈ શકે છે. "મન એજ બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે." આ ચંચળ મનને તપવડે શુદ્ધ કર્યાં વિના કોઈપણ માણસ વશ કરી શકતોજ નથી. જે માણસ મનને વશ કરે છે તેનામાં અવશ્ય અદ્ભુત સામર્થ્ય આવી જાય છે તપશ્ચર્યા કરી શરીરને ખમા કરે નિમળ કરવાથી મન સહેલાઈથી શિથિલ થાય છે, અને અંતે મન ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાના મનને વશ કરતા નથી ત્યાં સુધી ઈશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં અનેક સંકટો અને વિઘ્નો નડ્યા કરે છે. મલિન અને સ્વચ્છંદી મનવડે પરમાત્મતત્ત્વરૂપનું જ્ઞાન, માક્ષની પ્રાપ્તિ અથવા સ્વતંત્રતાનું દર્શન થઈ શકતું નથી. શ્રી સમર્થ કટના તપનો મહિમા આ પ્રમાણે ગાય છે —

કષ્ટ વિણુ ફળ નાહિ કષ્ટ વિણુ રાજ્ય નાહીં
આધીં કષ્ટાચે દુઃખ સાહિલી ન પુઢે સુખાચે ફળ ભોગિતી."

આ તુ શ્રી સમર્થ માગ [illegible] ન [illegible] [illegible] આ સમય દરમ્યાન તમને પ્રાચીન કાળના [illegible] અનેક [illegible] ચમત્કાર મહાન સ[illegible] સહન કરવાં પડ્યા પરંતુ તમને [illegible] પણ પરવા [illegible] નહિ. તેઓ તપ કરતા હતા તે દરમ્યાન [illegible] તમ[illegible] ટકી [illegible] આ[illegible] આતા કરી કે હવે તમે તપશ્ચર્ય કરો નહિ [illegible] પ્રાર્થના [illegible] ઉદ્ધારના [illegible] પ્રારંભ કરી દો પરંતુ સમર્થ [illegible] હતી [illegible] સંપૂર્ણ રીતે [illegible] થઈ નહિ [illegible] જગદુદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું નહિ [illegible] પણ [illegible] તપ [illegible] નહિ. અને જ્યારે તેમને પ્રતીતિ થઈ કે [illegible] ન [illegible] સ્થાન નથી ત્યારેજ તેમણે તપશ્ચર્યા [illegible] અને [illegible] હેતા હતા તેમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી [illegible] ઉદ્ધાર [illegible] નિયત [illegible] તત્પશ્ચાત્ [illegible] પ્રથમ [illegible] સમાધિની થાડી અને

તુંબીપાત્ર, મસ્તકપર ટોપી અને શરીરે કફની ધારણ કરી તીર્થયાત્રા તથા દેશપર્યટન કરવાને માટે નીકળ્યા.

તીર્થયાત્રા અને દેશપર્યટન.

જે પ્રકારે મનોજય પ્રાપ્ત કરવાને માટે તીવ્ર તપસ્યા કરવાની આવશ્યકતા છે તે પ્રકારે લોકોદ્ધાર વા ધર્મસંસ્થાપના કરવાને માટે દેશપર્યટન કરી સ્વદેશસ્થિતિ તથા તીર્થયાત્રા કરી ધર્મની દશા જાણવાની પણ અગત્ય છે. જનસમાજની દશા કેવી છે તે જાણવાને માટે દેશોદ્ધારકોને સમગ્ર દેશમાં પર્યટન કરવાની જરૂર પડે છે, તથા ધર્મની દશા જાણવાને માટે તીર્થયાત્રા કરી તેનો હ્રાસ કરનારાં કારણોની તપાસ કરવી પડે છે. શ્રી સમર્થે સમગ્ર ભરતખંડનો પ્રવાસ ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ પર્યન્ત પગે ચાલીનેજ કર્યો. વળી તેમની પાસે ફૂટી બદામ પણ નહોતી. ઉદરનિર્વાહને માટે તેમણે *ભિક્ષાવૃત્તિ સ્વિકારી હતી. સ્મરણમાં રાખજો કે ભિક્ષાવૃત્તિનો* સ્વીકાર કરવામાં કેવળ ઉદરનિર્વાહ કરવો એજ તેમનો મુખ્ય હેતુ નહોતો. ભિક્ષાનો મહિમા ગાતાં તેઓ જણાવે છે કેઃ—

> " ભિક્ષા મ્હણજે નિર્ભય સ્થિતિ, ભિક્ષેનેં પ્રગટે મહંતી;
> સ્વતંત્રતા ઈશ્વર પ્રાપ્તિ, ભિક્ષા ગુણેં. "

(ભિક્ષા એ નિર્ભય સ્થિતિ છે, ભિક્ષાથી મહત્તા પ્રકટ થાય છે, ભિક્ષાથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી સ્વતંત્રતા પણ મળે છે.) ભિક્ષા માગવાનો હેતુ કેવળ ઉદરનિર્વાહ એજ ન હોય; પરંતુ સ્વદેશની દશાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તો નિઃસંદેહ એને માટે ભિક્ષાવૃત્તિ કરતાં કોઇ ઉત્તમ સાધન નથી. રામદાસ સ્વામી સ્વાનુભવથી આ વિષયપરત્વે અન્યત્ર નીચે પ્રમાણે કહે છે. એ પદ્યમાં તેઓ ભિક્ષાનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણતઃ સ્પષ્ટ કરી બતાવે છેઃ—

> " કુગ્રામે અથવા નગરે, પાહાવીં ઘરોંચીં ઘરેં;
> ભિક્ષામિસેં લહાન થોરેં, પરીક્ષૂન સોડાવીં. "

(કુગ્રામ હો વા નગર હો, તેનાં ઘરેઘર જોઇ નાખવાં જોઇએ અને ભિક્ષાના નિમિત્તથી નાના મોટા સર્વ પ્રકારના લોકોની પરીક્ષા કરવી જોઇએ.) એમ કરવાથી લોકોના સુખ-દુઃખ જાણવામાં આવે છે, તેમના જ્ઞાનનો લાભ આપણને મળે છે અને તેમના વિષે આપણા વિચાર પ્રકટ કરવાની સંધિ મળે છે. હાલમાં આપણા દેશમાં ભિક્ષુકોની ન્યૂનતા નથી; પરંતુ શોકની વાત છે કે સમર્થની કસોટીમાંથી પાર પડે એવા ભિક્ષુ મળવા દુર્લભ છે. અસ્તુ.

નાના પ્રકારનાં ગામો, નગરો, વનો અને પર્વતોમાં ભ્રમણ કરતા કરતા રામદાસ સ્વામી પ્રથમ કાશીમાં પહોંચ્યા. કેટલાક દિવસ કાશીમાં નિવાસ કરી નાના પ્રકારનો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમણે પ્રયાગ અને ગયાની યાત્રા પણ કરી.

તે પછી શ્રી સમર્થ પોતાના પરમ પ્રિય ઇષ્ટદેવ શ્રી રામની જન્મભૂમિ અયોધ્યા

આ ત્યાં સરયૂ નદીમાં સ્નાન કરી તેમણે શ્રીરામ તથા હનુમાન આદિ દેવતાઓનાં દર્શન કર્યાં. કેટલાક દિવસ અયોધ્યામાં રહ્યા પછી મથુરા વૃન્દાવન ગોકુળ આદિ તીર્થસ્થાને દેવદર્શન તથા સત્સમાગમ કરી તેઓ દ્વારકા તરફ ગયા. તે પછી તેઓ પિંડારક [illegible] આદિ સ્થાનોમાં ગયા. શ્રી સમર્થ [illegible] [illegible] ગમે તેવા મહંત હોય પરંતુ તેણે આચારનું પાલન કરવું જોઈએ [illegible] આચાર [illegible] અને અન્યને આચાર [illegible] [illegible] તે મહંત શી રીતે [illegible] શ્રી સમર્થ [illegible] [illegible] અંતરમાંના મુખ્ય [illegible] ઓળખવા જોઈએ જે લોકો તીર્થાટન [illegible] ઓળખતા નથી તેમને તીર્થમાં શો લાભ મળશે [illegible] તેમને [illegible] [illegible] આવા માણસો મિથ્યા તીર્થાટનનું [illegible] [illegible] શ્રી સમર્થે શ્રી રામની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી અને [illegible] [illegible] સ્થાપન કરી અનેક લોકોને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કર્યા.

[illegible] તીર્થો કરી [illegible] સ્વામી પર્વતમાં ગયા અને અંતે શ્રીનગર [illegible] સ્થાનકથી સાધુઓની મુલાકાત થઈ. આ સાધુઓ [illegible] [illegible] તેમને કોઈ સાધુ મળતો તો તેઓ તેને [illegible] [illegible] જ્યાં જે સાધુ તેમની શંકાઓનું સમાધાન કરી [illegible] નહિ [illegible] ઉપદેશ કરતા નહિ. શ્રી સમર્થના આગમનની ખબર [illegible] તેમના દર્શન કરવા માટે આવ્યા અને તેમણે [illegible] શંકાઓનું સમાધાન [illegible] [illegible] શંકાઓનું સમાધાન શ્રી સમર્થે [illegible] સાધુઓને તેમનું [illegible] [illegible] સ્વામી [illegible] એક [illegible] [illegible] શ્રી સમર્થ [illegible] [illegible] તેમના ઉપદેશ [illegible] [illegible] હિમાલય [illegible] [illegible] હિમાલયમાં એક [illegible] [illegible] હનુમાનના દર્શન કરી [illegible] [illegible]

તેમને શરણે આવ્યો. સમર્થે તેને મંત્ર આપી ઉપદેશ કર્યો અને પુરીમાં શ્રી રામની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી, મઠની વ્યવસ્થા તે આત્મભૂપાળજ હાથમાં સોંપી દીધી. જગન્નાથજીનાં દર્શન કરી તેઓ પૂર્વીય સમુદ્રને તીરે પ્રવાસ કરતા કરતા દક્ષિણમાં રામેશ્વર પર્યંત ગયા. ત્યાં દેવદર્શન અને પૂજનઅર્ચન કરી શ્રી સમર્થ લંકામાં ગયા. ત્યાં પહોંચતાં તેમને રામાયણકાલીન વિભીષણ તથા હનુમાન આદિ રામસેવકોનું સ્મરણ થયું. ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી રહીને તેમણે વિભીષણ વિષે કેટલાંક શ્લોકો રચ્યાં. લંકાથી પાછા ફરી તેમણે આદિરંગ, મધ્યરંગ, અંતરંગ, શ્રી જનાર્દન, દર્ભસેન આદિ સ્થાનોમાં જઈ દેવદર્શન કર્યાં અને ત્યાર પછી તેઓ ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વરમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં કેટલાક દિવસ પર્યંત નિવાસ કરી તેઓ શ્રીશૈલ પર્વતપર ગયા અને પછી શ્રી વ્યંકટેશ, શ્રી શૈલમલ્લિકાર્જુન, બાણનરસિંહ, પાવકનરસિંહ, શ્રીચોરી, વીરભદ્ર તથા પુરાણપ્રસિદ્ધ પંચલિંગોનાં દર્શન કરી કિષ્કિંધા નગરીમાં આવ્યા. અહીંઆં તેમણે પંપાસર, ઋષ્યમૂક પર્વત આદિ રામાયણપ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોયાં અને ત્યાર પછી તેઓ શ્રી કાર્તિક સ્વામીનાં દર્શન કરવાને માટે દેવગિરિ ગયા. ત્યાંથી પછી દક્ષિણકાશી (કરવીર ક્ષેત્ર) માં આવ્યા. તત્પશ્ચાત્ કોંકણના માર્ગથી પશ્ચિમ સમુદ્રની નિકટ પહોંચી તેના તટપર ભ્રમણ કરતા કરતા તેઓ મહાબળેશ્વરમાં જઈ પહોંચ્યા અને અહીંઆં તેમણે શ્રી પંઢરીનાથ ભીમાશંકરનાં દર્શન કર્યાં. તત્પશ્ચાત્ તેઓશ્રી ત્ર્યંબકેશ્વરમાં જઈ ત્યાંથી નાસિક પંચવટીમાં પાછા આવ્યા.

આ પ્રકારે બાર વર્ષ પર્યંત પગ મુસાફરી કરી શ્રી સમર્થે વિવિધ પ્રકારના આધિભૌતિક તાપોના અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા, અનેક પ્રકારના લોકોના સમાગમ કર્યો, ભિન્ન ભિન્ન જનસ્વભાવોની પરીક્ષા કરી, જનસમાજના સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય આચાર-વ્યવહાર જોયા. ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોના રાજ્યપ્રબંધનું અવલોકન કર્યું. નાના પ્રકારના સંતોના સમાગમ કરી અધ્યાત્મજ્ઞાનનું રહસ્ય જાણ્યું અને પ્રકૃતિના અનેક ચમત્કારિક તથા રમણીય દૃશ્યોનું નિરીક્ષણ કર્યું. સારાંશ, તેમણે સ્વદેશ સંબંધી સમગ્ર આવશ્યક વાતોનું જ્ઞાન દેશપર્યટન તથા તીર્થયાત્રા કરીને પ્રાપ્ત કર્યું. આ સઘળું જ્ઞાનનો પરિપાક તેમના ગ્રંથોમાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષત તેમના આ દાસબોધ ના આ ગ્રંથના અનુભવજન્ય જ્ઞાનનો સમુદ્ર જ છે. આ ગ્રંથમાં કેવળ પરલોકની વાતનો અતિરેક નથી આ ગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે પ્રકૃતિનાં મનોહર અને અલૌકિક દૃશ્યોનાં પ્રતિબિંબ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

પંચવટીથી નીકળી શ્રી સમર્થ પૈઠણ ગામમાં આવી શ્રી એકનાથ મહારાજની સમાધિનાં દર્શન કરી ગોદાવરીની પ્રદક્ષિણા કરવાને ગયા. ગોદાવરીતટે ભ્રમણ કરતા કરતા ત્યારે તેઓ પોતાની જન્મભૂમિ જાંબગામની નિકટ જઈ પહોંચ્યા ત્યારે તેમને પોતાની માતા અને પોતાના બંધુ વર્ગનું સ્મરણ થયું. આ તરફ તેમની માતા

પોતાના પ્રિય પુત્ર નારાયણના વિયોગથી અત્યંત વ્યાકુલ બની ગયા હતા. દુઃખથી રોતાં રોતાં તેમની આંખ પણ ગઇ હતી. આવી દશામાં તેમને પોતાના નારાયણનું જ ધ્યાન લાગી રહ્યું હતુ. ચોવીસ વર્ષ પશ્ચાત્ શ્રી સમર્થ ભ્રમણ કરતા કરતા પોતાના ગામમાં ગયા અને હનુમાનજીનાં દર્શન કરી પોતાના ઘરના આંગણામાં જઇ તેમણે "જય જય શ્રી રઘુવીર સમર્થ" કરીને ભિક્ષા માંગી. તેમની માતા ઘરના અગલા ભાગમા બેઠી હતી, તેણે પોતાની વહુ (જેઠની પત્ની)ને આજ્ઞા કરી કે, "વૈરાગીને ભિક્ષા આપો." આ સાંભળી શ્રી સમર્થ, આગળ જઇ પોતાની માતા પ્રત્યે બોલ્યા "આજનો વૈરાગી અન્ય વૈરાગીઓની પેઠે ભિક્ષા લઇને પાછો ફરે એવો નથી." બીજીવાર જ્યારે સમર્થ બોલ્યા ત્યારે તેમની માતાએ તેમનો સ્વર ઓળખી કાઢયો અને તે શીઘ્ર ઉઠીને કહેવા લાગી "શું નારાયણ આવ્યો છે?" આ સાંભળતાંજ સમર્થ પોતાની માતાના ચરણમાં પડયા. માતા અને પુત્ર બે ઉભયના નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી. માતા રાણુબાઇ જ્યારે પ્રેમપૂર્વક પોતાના પુત્રના મસ્તક અને મુખપર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં, ત્યારે તેમના હાથને વધેલી જટા તથા દાઢીનો સ્પર્શ થયો. આથી તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલ્યાં "અરે નારાયણ! તું કેવડો મોટો થઇ ગયો! મારી આંખે તો તારૂં કાંઇ પણ દર્શન થતુ નથી. હું મારા નારાયણને કેવી રીતે જોઉં!" પોતાની માતાના આ દીન વચનો સાંભળી સમર્થનુ હૃદય ભરાઇ આવ્યુ. પછી તેમણે પોતાનો પવિત્ર હાથ માતાના નેત્રાપર ફેરવ્યો કે તરતજ તેમને પુન પૂર્વવત્ સર્વ વસ્તુઓ દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગી. આ સમયે રાણુબાઇના હૃદયમાં આનન્દના તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. તેમણે આશ્ચર્યયુક્ત મુદ્રાથી પૂછ્યું—'બેટા, આ ભૂતવિદ્યા તું કયાથી શીખ્યો?' શ્રી સમર્થે તત્કાલ એક પદ રચી તેમના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો. તે પદનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે—

"જે ભૂત અયોધ્યાના મહાલયોમાં સંચાર કરતા હતો જે ભૂત કૌશલ્યાનાં સ્તનોને વળગ્યા હતો જે ભૂતના સ્પર્શ થવાથી પથ્થરની સ્ત્રી બની ગઇ હતી અને જે ભૂતે આ પ્રકારે બીજા પણ અનેક ચમત્કારિક કામ કર્યા હતા તે સર્વ ભૂતોના નાયકભૂત મારામાં સંચાર કરી રહ્યા છે આ વિદ્યા તેનીજ કૃપાનું ફલ છે."

માતા અને પુત્ર વચ્ચે આ પ્રકારના વાર્તાલાપ ચાલતા હતા એટલામાં સમર્થના જ્યેષ્ઠ બંધુ શ્રેષ્ઠ પણ મહાલયથી આવી પહોંચ્યા સમર્થ તેમને જોતાંવેંત જ તેમના ચરણમાં લાગી પડયા. ઉભય બંધુઓ પરસ્પર પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કર્યું. શ્રી રામદાસ સ્વામી કેટલાક દિવસ પર્યંત પોતાના ઘરમાં આનન્દપૂર્વક રહ્યા. પ્રતિદિન ભોજન કરી ઉભય બંધુઓ એક સ્થાને બેસતા અને અધ્યાત્મ જ્ઞાનવિષયક વાર્તાલાપ કરતા. સમર્થની બુદ્ધિનો ચમત્કાર જોઇ શ્રેષ્ઠને પરમ હર્ષ થતો. સમર્થ જ્યારે પોતાના ઘરથી વિદાય થવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની

માતાએ અત્યંત શોક પ્રકટ કર્યો. તે સમયે કપિલમુનિએ પોતાની જનનીને જેવો આત્મબોધ આપ્યો હતો તેવોજ ઉપદેશ શ્રી રામદાસ સ્વામીએ પોતાની માતાને આપ્યો. આ ઉપદેશ સાંભળી માતાને ગુરૂમાઈને પરમ શાંતિ થઈ. તદનન્તર રામદાસ સ્વામી પોતાના બંધુની આજ્ઞા લઈ ગોદાવરીની પ્રદક્ષિણા કરવાને આગળ ચાલ્યા. સમુદ્રસંગમ આગળ ગોદાવરીના સાત પ્રવાહ થઈ ગયા છે, તે પ્રત્યેક પ્રવાહની ડાબી બાજુથી પ્રદક્ષિણા કરી તેઓ જમણી બાજુના કિનારાપર આવ્યા. ત્યાંથી પ્રસ્થાન થઈ તેઓ ત્ર્યંબકેશ્વર પાસે ગોદાવરીના મૂળ સમીપ ગયા અને ત્યાંથી પંચવટીના દક્ષિણે જઈ શ્રીરામચંદ્રજીનાં દર્શન કરી તેમણે પ્રદક્ષિણા પૂર્ણ કરી. આ પ્રકારે બાર વર્ષ તપ અને બાર વર્ષ તીર્થયાત્રા તથા દેશપર્યટન કરી તેમણે જનોદ્ધાર કરવાનું કાર્ય પ્રારંભ કર્યું. આ સમયે તેમની વય છત્રીસ વર્ષની હતી.

ધર્મપ્રચાર અને જનોદ્ધારનું કાર્ય.

શ્રી સમર્થ પ્રથમ પંચવટીથી પોતાનાં તપસ્થાન ટાકળીમાં આવ્યા અને ત્યાં શિવ સ્વામીનો સમાગમ કરી શ્રી રામચંદ્રજીના આદેશ અનુસાર કૃષ્ણા નદીના તીરપર ધર્મપ્રચાર અને લોકોદ્ધારના કાર્યનો પ્રારંભ કરવાને માટે તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. પ્રથમ તો તેઓ મહાબળેશ્વર ગયા અને વર્ષાઋતુમાં ચતુર્માસ તેઓ ત્યાંજ રહ્યા. ત્યાં તેમણે હનુમાનજીનો મઠ સ્થાપન કરી પોતાનો સમ્પ્રદાય વધાર્યો અને અનેક લોકોને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કર્યા. અહીંઆં અનંતભટ્ટ, દિવાકરભટ્ટ આદિ અનેક વિદ્વાનો તેમના શિષ્ય બન્યા. મહાબળેશ્વરથી નીકળી તેઓ સતારા જીલ્લામાં ગયા. તે પ્રદેશમાં રામદાસી સમ્પ્રદાયનો પ્રચાર કરતા કરતા તેઓ વાઈ ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં કૃષ્ણા નદીના તટપર એક પીંપળાના વૃક્ષની નીચે રહેવા લાગ્યા. વાઈક્ષેત્રના પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ તેમનું અધ્યાત્મજ્ઞાન જોઈ તેમના શરણમાં ગયા અને દીક્ષા લઈ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા. ત્યાં પણ શ્રી સમર્થે હનુમાનજીની મૂર્તિ સ્થાપન કરી અને મઠનો પ્રબંધ એક શિષ્યના હાથમાં સોંપી દીધો. વાઈ ક્ષેત્રથી પ્રસ્થાન થઈ તેઓ માહુલીમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ ગામની બહાર એક કૂવાની ઉપર આવેલા હનુમાનજીના મંદિરમાં રહેવા લાગ્યા. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી તેઓ કૃષ્ણા નદીમાં સ્નાન કરી સંધ્યા આદિ નિત્યકર્મ કરતા અને બપોરે વસ્તીમાં મધુકરી માગી ભોજન કરતા. તત્પશ્ચાત્ તેઓ ઉચ્ચ પર્વત પર જઈ ભજન, જપ અને ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા. ત્યાં વારંવાર તત્કાલીન સંતજનો તેમની પાસે એકત્ર થતા અને ધર્મચર્ચા કરતા. પ્રત્યેક સાધુ પોતાનો અનુભવ દર્શાવતો અને સર્વ મળી હરિભજન તથા કીર્તન કરતા. શ્રી રામદાસ સ્વામીનું અનુપમ સામર્થ્ય જોઈ આ સાધુવૃન્દ સર્વ તેમને સમર્થ કહેવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસ પર્યંત સાધુ સમાગમ કરી તેઓ ફરીને ગયા. તેમના અલૌકિક ચમત્કારો જોઈ કહાડ પ્રાન્તના અનેક

[illegible]ને [illegible] પ્રાંતમા ધર્મપ્રચાર કરવાને ગયા તે પ્રાંતમા અનેક સ્થાનપર તેમ[illegible] [illegible] કીર્તન કર્યા અને તે સાંભળીને અનેક માણસો તેમના અનુયાયી [illegible] [illegible] પ્રાન્તના [illegible] અને શિવાજી મહારાજના સુબેદાર [illegible] પણ તેમન[illegible] [illegible] તેની [illegible] સમર્થનો અભિભાવ જોઇ પોતાના બે પુત્રો [illegible] [illegible] સમાગમાં રહેવા આપી. તેના [illegible] પુત્રનું નામ અંબાદાસ હતુ. તે વિદ્યાભ્યા[illegible] [illegible] અતિ [illegible] હતો તેથી સમર્થે તેને પોતાનો લેખક બનાવ્યો. [illegible] [illegible] સમર્થનો મુખ્ય શિષ્ય [illegible] બની કલ્યાણ સ્વામીના નામથી પ્રસિ[illegible] [illegible] સમર્થે જે જે ગ્રંથો રચ્યા તે [illegible] કલ્યાણ સ્વામીના હાથથીજ લખાયા [illegible] [illegible] કલ્યાણ સ્વામી લખતા જતા. આફ્રસની [illegible] [illegible] તેઓ પ્રચારના કરતા.

[illegible]

વિચિત્ર ઘટના

[illegible]

સમયે તેમની માતાએ પોતાના જ્યેષ્ટ પુત્રને કહ્યું કે:—" મારો નારાયણ અંતકાળે અહીંઆં નથી." તેજ સમયે તેઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમણે પોતાની માતાના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું. પછી તેઓ બોલ્યા કે:—" હું આપની સમીપ આવી પહોંચ્યો છું; આપ સુખ અને શાંતિપૂર્વક પ્રાણત્યાગ કરો." શાક ૧૫૭૭ (ઇ. સ. ૧૬૫૫) માં તેમની માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેમની ઉત્તરક્રિયા થઇ ગયા પછી શ્રીસમર્થ પાછા સજ્જનગઢમાં આવ્યા.

શાકે ૧૫૮૦ (ઇ. સ. ૧૬૫૮) માં શ્રી સમર્થ કહાડમાં નિરંજનંદ સ્વામીના ઉત્સવમાં ગયા. ઉત્સવની સમાપ્તિ થઇ ગયા પછી તેઓ પણ સજ્જનગઢ તરફ આવતા હતા. તેમની સાથે પચ્ચીસ ત્રીસ શિષ્યો પણ હતા. બપોરે ભૂખ લાગવાથી સમર્થના શિષ્યોએ તેમની આજ્ઞા સિવાય જુવારનાં કેટલાંક કણુસલાં તોડ્યાં અને તેને શેકીને તેમાંથી દાણા કાઢી ખાવા લાગ્યા. એટલામાં જે ખેતરમાંથી તે કણુસલાં તોડ્યાં હતાં તે ખેતરનો માલિક દોડતો દોડતો આવ્યો અને સમર્થને સર્વનો પ્રમુખ સમજી જુવારના સાંઠાથી મારવા લાગ્યો. આ જોઇ સર્વ શિષ્યોએ મળી તે ખેડુતને પકડ્યો અને તેને મારવા માંડ્યો; પરંતુ સમર્થે તેમને કહ્યું કે:—" એને મારવો ઉચિત નથી—છોડી દો." પછી તે ખેડુત પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો અને સમર્થ સર્વ શિષ્યો સહિત સતારામાં શિવાજી મહારાજની પાસે આવ્યા. બીજે દિવસે શિવાજી મહારાજ જ્યારે સમર્થને મંગલસ્નાન કરાવવા લાગ્યા ત્યારે તેમના શરીરપર મારનાં ચિન્હ દ્રષ્ટિગોચર થયાં. શિવાજી મહારાજે આ સંબંધે પ્રશ્ન કર્યો; પરંતુ તેનો કોઇ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ. ભોજન કર્યા પછી જ્યારે શ્રી સમર્થ શયનગૃહમાં વિશ્રાંતિ લેતા હતા ત્યારે શિવાજી મહારાજે ઘણો પ્રયત્ન કરી એક શિષ્યની પાસેથી માર્ગમાં બનેલી ઘટનાની હકીકત મેળવી. ઉક્ત ખેડુતની મૂર્ખતા જોઇ શિવાજી મહારાજને ઘણો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે પોતાના સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી કે તે ખેડુતને મુસ્કાટાટ બાંધીને હમણાંજ પકડી લાવો. શ્રી સમર્થ શયનાલયમાં સુતા સુતા આ સર્વ વાત સાંભળતા હતા. તેમણે શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે:—" તે ખેડુતને બંધાવી મંગાવશો નહિ અને મારપીટ કરશો નહિ. હું કહું તેજ દંડ માત્ર તેને આપજો."

શિવાજી મહારાજે શ્રી સમર્થની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી. દરબાર ભરાયા પછી તે ખેડુતને ત્યાં ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો. ત્યાં આવ્યા પહેલાંજ તેને ખબર થઇ ગઇ હતી કે જેને તેણે એક સાધારણ વૈરાગી ધારીને માર્યો હતો તે તો છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના પૂજ્ય ગુરૂ શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી છે. દરબારમાં આવતાંજ તેણે શ્રી સમર્થને દિવ્ય અને ઉચ્ચ સિંહાસનપર બેઠેલા જોયા. તે બિચારો ભયથી થર થર કંપવા લાગ્યો અને સમર્થના ચરણમાં પડી રોવા લાગ્યો. સમર્થે આશીર્વાદ આપ્યો કે, " તારા ખેતરમાં સારો પાક ઉતરશે." તત્પશ્ચાત્ તે ઇનામ શિવાજી

મહારાજના ચરણમાં પડ્યો અને ક્ષમા માગવા લાગ્યો. સમર્થની આજ્ઞાનુસાર શિવાજી મહારાજે તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો અને તે ખેતર તેને વંશપરંપરાને માટે આપી દીધું. આ ઘટના જોઈ દરબારીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેઓ આશ્ચર્યચકિત થાય તેમાં નવાઈ પણ શું? ઉપકારનો બદલો ઉપકારથી આપનારા ઘણા લોકો છે પરંતુ અપકારનો બદલો ઉપકારથી આપનાર તો કેવળ સંતો જ છે. મહાત્મા તુલસીદાસજી કહે છે કે—

> “તુલસી સંત સુઅંબતરુ, ફૂલ ફલહિ પરહેત
> ઈતતે જન પાહન હને, ઉતતે વે ફલ દેત.”

શ્રી સમર્થે અપાવેલું તે ખેતર ઉક્ત ખેડુતના વંશમાં આજે પણ કાયમ છે. ધન્ય છે તેમની આવી ક્ષમા અને ઉદારતાને!

શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીના બંધુ શ્રેષ્ઠે પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી ભક્તિમાર્ગનો ઘણો પ્રચાર કર્યો. તેમણે ‘ભક્તિ રહસ્ય’ ‘સુગમ ઉપાય’ તથા ઇતર કેટલીક પ્રકીર્ણ કવિતાઓ લખી છે. જ્યારે તેમને પ્રતીત થયું કે હવે મારો અંતકાળ સમીપ આવી લાગ્યો છે ત્યારે તેમણે શ્રી સમર્થપર એક પત્ર મોકલ્યો અને તેમને અંતિમ મિલનને માટે બોલાવ્યા. આ સમયે શ્રી સમર્થ રામનવમીના ઉત્સવથી કેટલાક દિવસ પૂર્વે જ પોતાની જન્મભૂમિ જાંબમાં ગયા અને એક માસ પર્યંત પોતાના બંધુની પાસે રહી પાછા ચાલ્યા આવ્યા. તેમના પ્રત્યાગમન પછી થોડા દિવસમાં શાકે ૧૫૯૯ (ઈ. સ. ૧૬૭૭) માં શ્રેષ્ઠનો સ્વર્ગવાસ થયો અને તેમની પત્ની પોતાના પતિનું મસ્તક ખોળામાં લઈ સતી થઈ. આ સમાચાર સાંભળી શ્રી સમર્થે એક શિષ્યને મોકલી શ્રેષ્ઠના ઉભય પુત્રોને પોતાની પાસે તેડાવી લીધા. આ હકીકત જ્યારે શિવાજી મહારાજના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેઓ સમર્થની સમીપ આવ્યા અને તેમણે ઇચ્છા પ્રકટ કરી કે, “જાંબ પ્રગણામાં બીજાં ઘણાં ગામો જોડી દઈ તેનો સ્થાયી પ્રબંધ કરવો જોઈએ.” શ્રી સમર્થે કહ્યું “હમણાં એમ કરવાની કંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. ભવિષ્યમાં જોઈશું.” આ સાંભળી શિવાજી મહારાજ પરમ દુઃખિત થઈ બોલ્યા:—

“એમ જણાય છે કે શ્રી રામની સેવા કરવાનું મારા ભાગ્યમાં લખ્યું નથી.” ત્યારે સમર્થે કહ્યું—“ઠીક, હાલ થોડા દિવસને માટે પ્રબંધ કરી દો કે જેથી મંદિરના ખર્ચ ચાલે અને શ્રી રામનો ઉત્સવ પ્રતિવર્ષ ઉચિત રીતે થયા કરે.” આજ્ઞા મળતાં શિવાજી મહારાજે [illegible] ગામ અને પ્રતિ વર્ષ ૧૨૧ ખાંડી અનાજ આપવાનું નક્કી કર્યું. આ જાગીર હજી પણ [illegible] ના વંશજોના અધિકારમાં છે. પ્રતિવર્ષ કેટલાક ઉત્સવ અને મંદિર સર્વદા સંતસમાગમ આ પ્રગણાની ઉપજમાંથી જ થયા કરે છે. ધન્ય છે શિવાજી મહારાજ સમાન રાજાઓની ઉદારતાને!

અનુક્રમે [illegible] પર્યંત [illegible] ના પુત્રોને પોતાની પાસે રાખી સમર્થે તેમને અનેક [illegible] નું શિક્ષણ આપી [illegible] તેમને ઘેર મોકલી દીધા.

શકે ૧૬૦૨ (ઇ. સ. ૧૬૮૦) ના ચૈત્ર શુદ ૧૫ ને રવિવારે શિવાજી મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો. શિવાજી અને સમર્થનો સંબંધ નૈસર્ગિક હતો. તેમણે એક બીજાની સહાયથી ધર્મપ્રચાર અને લોકોદ્ધારનું કાર્ય કર્યું હતું. શિવાજીના સ્વર્ગવાસ પછી સમર્થે આહાર લેવાનું સર્વથા છોડી દીધું. તેઓ પોતાના એકાંતમાં બેસી રહી અખંડ ચિંતનમાં મગ્ન રહેવા લાગ્યા. સંભાજીના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગમાં શ્રી સમર્થ સ્વયં ગયા નહિ; પરંતુ તેમણે પોતાના એક શિષ્યને મોકલ્યો. થોડા દિવસ પછી તેમણે સંભાજીની [illegible] અને [illegible] કર્મોની વાત સાંભળી. તેથી તેના ઉપર એક ઉપદેશપૂર્ણ પત્ર લખ્યો. આ પત્ર અતિ મહત્વનો છે. આ પત્ર વાંચવાથી સમર્થના રાજનીતિવિષયક જ્ઞાનનો સારો પરિચય મળે છે. પરંતુ સંભાજી મહારાજ આ વખતે કુસંગમાં એટલા બધા ફસાઈ ગયા હતા કે તેમણે શ્રી સમર્થના ઉપદેશનો કાંઈ પણ લાભ લીધો નહિ.

શ્રી સમર્થનું નિર્વાણ.

શકે ૧૬૦૩ (ઇ. સ. ૧૬૮૧) ના રામનવમી-ઉત્સવ પર સમર્થ ચાફળમાં ગયા અને ત્યાંના મંદિરમાં પોતાના પ્રિય ઉપાસ્ય દેવ શ્રીરામનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાર પછી તેઓ હનુમાનજીની આજ્ઞા લઈ સજ્જનગડમાં પાછા આવ્યા. અવસાન સમીપ આવેલો જાણી તેમણે કેટલાક દિવસ પૂર્વેથી અન્નનો ત્યાગ કરી દીધો અને કેવળ દુગ્ધપાન કરીને રહેવા લાગ્યા. એ સમય [illegible] તેમનું તેજ [illegible] થયું હતું, તોપણ તેમનું શરીર દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક ક્ષીણ થતું જતું હતું. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસે માઘ કૃષ્ણ નવમીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે સમર્થને એવી [illegible] [illegible] મારો અંતિમ દિવસ [illegible] નહિ [illegible] આથી તેઓ પોતાના [illegible] [illegible] [illegible]—

" [illegible] "

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... વાળા અતિ ... [illegible] ... આવી ... [illegible]
[illegible] ... જ્યારે ... [illegible] ... કરવા ... [illegible]
[illegible] ... માગી ... [illegible] ... સમયે તે મૌને ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... અમે ... [illegible] ... અને ... [illegible]
[illegible] ... અંતિમ ઉત્તર ... [illegible]
[illegible] ... આદિ ... [illegible]
[illegible] ... કરવા સમાન ... [illegible] ... આટલું ... [illegible]
[illegible] ... શબ્દો ઉચ્ચાર ... અને ... [illegible]
[illegible] ... મુખમાંથી ... નીકળી ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... આ પ્રકારે ... [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

મમ [illegible] વેદ, પુરાણ, જૈન આદિનાં ગ્રન્થ [illegible] અને [illegible] તથા. બૌદ્ધ [illegible] ધર્મોનું [illegible] પોતાની ભાષાનું [illegible] તથા [illegible] અને બીજે [illegible] પોતાના જ્ઞાનની [illegible] અનેક [illegible] [illegible] હતા [illegible] ઉત્તમ રીતે [illegible] તેના [illegible] નિયમ [illegible] [illegible] પ્રસિદ્ધ [illegible] [illegible] [illegible] હતા પરંતુ તેમનું [illegible] [illegible] [illegible] કરી. આ [illegible] જ્યારે પોતાની [illegible] [illegible] ત્યારે તેમને તેમનો [illegible] કરવાની [illegible] ઉત્પન્ન થઈ નહિ [illegible] [illegible] પોતાની [illegible] પણ [illegible] નહિ તેમનું [illegible] [illegible]

[illegible]

નદીના તટપરના જંગલમાં તથા ખીણો અને કોતરોમાં વિચરતા રહેતા હતા. મહીપતિએ પોતાના “ સંતવિજય ” નામક ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે આ પ્રકારે શિવાજી મહારાજને અનેકવાર નિરાશ થવું પડ્યું હતું, તોપણ તેમણે યત્ન છોડ્યો નહિ. અંતે તેઓ એવો નિશ્ચય કરીને ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા કે જ્યાંસુધી શ્રી સમર્થનાં દર્શન થશે નહિ અને તેમનો પ્રસાદ મળશે નહિ ત્યાંસુધી હું ભોજન કરીશ નહિ. આવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તેઓ શ્રી સમર્થની શોધ કરવાને ચાલ્યા. ચાફળના જંગલમાં ભટકતા ભટકતા તેઓ અત્યંત વિહ્વલ અને આર્ત બની ગયા ત્યારે સમર્થના એક શિષ્યદ્વારા તેમને ખબર મળી કે તેઓ પાસેના એક બાગમાં હતા. શિવાજીએ ત્યાં જઈ તેમનાં દર્શન કર્યાં. ઉભય વચ્ચે પ્રેમપૂર્ણ વાર્તાલાપ થયો. શાકે ૧૫૭૧ ના વૈશાખ સુદી ૯ ને ગુરુવારે સમર્થે શિવાજીને ઉપદેશમંત્ર આપ્યો અને તેમને અદ્વૈતનું જ્ઞાન કરાવવાને માટે 'દાસબોધ' ના તેરમા દશકનો 'લઘુબોધ' નામનો છઠ્ઠો સમાસ સંભળાવ્યો.

અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે શ્રી સમર્થ એક સ્થાનમાં ઝાઝો સમય રહેતા નહોતા. તેઓ કદિ ચાફળના મઠમાં રહેતા તો કદિ કૃષ્ણા નદીના તટપર આવેલાં જંગલો તથા પર્વતોમાં રહેતા; અને કદિ દેશપર્યટન વા તીર્થયાત્રા કરવાને ચાલ્યા જતા. આથી શિવાજી મહારાજ પોતાના ગુરુનાં દર્શન નિત્ય નિયમપૂર્વક કરી શકતા નહોતા. તેઓ નિત્ય સમાગમનો લાભ લેવાને માટે સમર્થ પોતાની નિકટના કોઈ સ્થાનમાં રહે તો ઠીક એમ ઇચ્છતા હતા. તેમણે આ માટે તેમને અનેકવાર પ્રાર્થના કરી; પરંતુ સમર્થે તે પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ. ત્યારે શિવાજીએ તેમની ઉપર પત્ર મોકલ્યો. આ પત્રમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોનું વર્ણન છે. આ પત્ર સમર્થ અને શિવાજીના પરસ્પરના સંબંધનું ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે. આ પત્રનો જે ઉત્તર શ્રી સમર્થે આપ્યો તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે. એ વાંચવાથી સમર્થ અને શિવાજીનો સંબંધ કેવો નિકટનો હતો તેનો નિશ્ચય પાઠકો સ્વયં કરી શકશે.

શ્રી સમર્થે શિવાજીને ઉપદેશ આપ્યો કે—“ રાજ્ય સંપાદન કરી ધર્મ-સ્થાપના કરવી, દેવ, ગૌ અને બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી અને પ્રજાની પીડા દૂર કરી તેનું પાલન તથા રક્ષણ કરવું, એ તમારો મુખ્ય ધર્મ છે. ” વળી તેમણે આશીર્વાદ આપ્યો કે—“ તમારા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે. ” શિવાજીનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, “ દુષ્ટ દુર્જનનો નાશ અને વિપુલ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ ” એ શ્રી ગુરુચરણોના પ્રતાપનુંજ ફલ છે, અને શિવાજીની ઇચ્છા હતી કે સમર્થ સદ્ગુરુ રામદાસ સ્વામીના ચરણકમલોમાં સર્વ રાજ્ય અર્પણ કરી નિત્ય ગુરુચરણોની સેવા કરવાનો અવસર મને મળે તો ઠીક, પરંતુ તેમની આ ઇચ્છા જાણતાં સમર્થે એટલુંજ કહ્યું કે:— “ સ્વધર્માનુસાર વર્તન કરવું એ મારી સેવા કરવા સમાનજ છે.” ત્યાર પછી

કુલગુરુ વસિષ્ઠને આખું રાજ્ય અર્પણ કરી દીધું હતું; પરંતુ તે સમયે વસિષ્ઠે શ્રી રામને યોગવાસિષ્ઠના રૂપમાં નીતિ, ન્યાય અને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો અને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપી દીધું. રાજા જનકે પણ યાજ્ઞવલ્ક્યને રાજ્ય અર્પણ કર્યું હતું; પરંતુ તે ન સ્વીકારતાં તેમણે જનકને રાજધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. શિવબા ! અમો વૈરાગીઓને રાજ્યની શી ગરજ છે ! કદાચિત્ હું તેને અંગીકાર પણ કરી લઉં, તો પણ તેને સંભાળવાને માટે જે પ્રધાનની જરૂર છે, તે પ્રધાન તુજ છો; અને રાજાને મહેનત કરવી પડે નહિ તેનો પ્રબંધ કર. " આ ઉપદેશ સાંભળતાંજ શિવાજીનું અંતઃકરણ સદ્ગદિત થઈ ગયું. તેમને લાગ્યું કે હવે રાજ્ય પાછું હાથમાં લીધા વિના ચાલે તેમ નથી; તેથી તેમણે સમર્થને પ્રાર્થના કરીઃ—
"હવે કૃપા કરી આપની પાદુકા મને આપો. તેને રાજ્યાસનપર સ્થાપિત કરી હું પ્રધાનની પેઠે રાજ્યવ્યવસ્થા સંભાળીશ. " સમર્થે આ પ્રાર્થના સ્વીકારી. આજ સમયથી શિવાજી મહારાજે પોતાના રાજ્યનો ઝંડો ભગવા રંગનો બનાવ્યો. મરાઠા લોકોનો આ " ભગવો " ઝંડો ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

શિવાજી મહારાજ જ્યારે સામનગઢનો કિલ્લો બંધાવતા હતા ત્યારે એક દિવસ કિલ્લાના બાંધકામમાં લાગેલાં સેંકડો માણસોને જોઈને તેમના મનમાં અભિમાન ભરેલો વિચાર આવ્યો કે " હું કેટલા બધા માણસોનું પાલન કરી શકું છું ! " એટલામાં, અકસ્માત સમર્થ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈને શિવાજીએ દંડવત પ્રણામ કર્યા અને આકસ્મિક રીતે પધારવાનું કારણ પૂછ્યું. સમર્થે કહ્યું કેઃ—
" તું ભાગ્યવાન છે, તું હજારો માણસોનો પાલનકર્તા છે, માટે હું તારા દર્શનાર્થે આવ્યો છું. " [illegible] —એ સર્વ આપની કૃપાનુંજ ફળ છે. આ પ્રમાણે [illegible] હતો તેવામાં સમર્થની દૃષ્ટિ [illegible] પડેલા એક પથ્થર [illegible] પથ્થરને જોઈ સમર્થ બોલ્યા — એક મજુરને પાસે આ પથ્થર [illegible]. [illegible] આજ્ઞાથી એક મજુર તે પથ્થર તોડવા લાગ્યા. સમર્થે કહ્યું કે — એને [illegible] લાગવા દેતા નહિ અને બે ટુકડા કરજો [illegible] પથ્થરના બે ટુકડા થતાંજ [illegible] ભાગમાંથી થોડું પાણી [illegible] [illegible] સમર્થે કહ્યું — [illegible] [illegible] [illegible] સમર્થે કહ્યું — [illegible] [illegible] શિવાજી મહારાજ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

...મરાઠી ભાષામાંજ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. આથી કેટલાક અહંકારી માણસોએ ...ી ઉપર વિપત્તિ પાડી; પરંતુ તેમના માતૃભાષાના પ્રેમદ્વારા મોટા જનસમાજનું ...ધારણ હિત થયું. યુરોપમાં જે પ્રકારે લ્યુથરે બાઇબલનો પ્રચલિત ભાષામાં ...વાદ કરી ધર્મક્રાંતિનું બીજારોપણ કર્યું, તેજ પ્રકારે મહારાષ્ટ્રીય ઉપદેશકોએ ...ષેત: રામદાસ સ્વામીના સમયના અને તેમની પછીના ઉપદેશકોએ સંસ્કૃતમાં ... રહેલો સર્વ જ્ઞાનભંડાર મરાઠીદ્વારા સર્વ સાધારણ લોકોને માટે સુગમ અને ...મ કરી દીધો.

આ ઉપાયથી મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મજાગૃતિ આવી અને લોકો પોતાનું તથા દેશનું ...ન સાધવાને સમર્થ થયા. આ પ્રકારે સમર્થના સમયમાં જે મહાત્માઓએ ...ધર્મ, સ્વજન અને સ્વભાષાની સેવા કરી છે, તેમાંથી કેટલાકનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત ...ે આપવું આવશ્યક છે. જયરામ સ્વામી, રંગનાથ સ્વામી, આનંદમૂર્તિ, કેશવ ...ામી, મોરપાદેવ, તુકારામ બુવા, વામન પંડિત, કેશીદાસ, કૃર્મદાસ, દાસોજી, બોધલે ...વા, નૃસિંહ સરસ્વતી, મુક્તેશ્વર, વિઠ્ઠલ કવિ, અનંત કવિ, આનંદતનય, નિરંજન ...ામી, શેખમહમ્મદ, શિવદીન ઇત્યાદિ અનેક સાધુઓ અને કવિઓ સમર્થના સમ-...કાલીન હતા. યદિ આ સર્વ ઉપદેશકોનું થોડું થોડું વૃત્તાંત પણ આપવામાં આવે ...ા આ લેખ ઘણો વધી જાય એમ છે; માટે એમાંના પ્રથમ ચાર સાધુ પુરૂષોના ...સંબંધમાં કાંઈક ઉલ્લેખ કરી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું.

મહારાષ્ટ્રમાં " રામદાસ પંચાયતન " અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ પંચાયતનમાં ...ી રામદાસ સ્વામીની સાથે જયરામ સ્વામી, રંગનાથ સ્વામી, આનંદમૂર્તિ અને ...કેશવ સ્વામી શામિલ છે. જયરામ સ્વામીના પિતા ભિકાજીપંત દેશપાંડે કાસગ-...બાદ પ્રગણાના માંડવગણ ગામના નિવાસી હતા. તેમની માતાનું નામ કૃષ્ણાબાઇ હતું. જયરામ સ્વામી ઘણા દિવસ સુધી પોતાની માતા સાથે પંઢરપુરમાં રહ્યા હતા. ત્યાં ભક્તિભાવને પરિણામે ભગવદ્દર્શન થયા પછી તેઓ બડગાંવમાં કૃષ્ણાજી આપા અભયંકરની પાસે ગયા. તેમના ઉપદેશથી તેઓ રામદાસ સ્વામીના શિષ્ય થયા. તેમણે શાંતિ પંચીકરણ, સીતા સ્વયંવર, રૂક્મિણી સ્વયંવર નામના ગ્રંથો લખ્યા છે. શ. સ. ૧૬૭૨ માં તેમનું મૃત્યુ થયું. રંગનાથ સ્વામીના પિતાનું નામ ગોપાલપંત અને માતાનું નામ બયાબાઇ હતું. રંગનાથ સ્વામીના જ્યેષ્ઠ બંધુ બ્રહ્માનંદ સ્વામી પણ પ્રસિદ્ધ સાધુ પુરૂષ હતા. તેમના પુત્ર સુપ્રસિદ્ધ શ્રીધર કવિએ શ્રીરામવિજય, હરિવિજય, પાંડવ પ્રતાપ, ભગવદ્ગીતા, શિવલીલામૃત આદિ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ગ્રંથો મહારાષ્ટ્રનાં સર્વ નાનાં મોટાં સ્ત્રી પુરૂષો પ્રતિદિન વાંચે છે. શ્રી રામદાસ સ્વામીના નિત્ય દર્શન કરવાની અભિલાષાથી રંગનાથ સ્વામી સજ્જન-ગઢની નિકટના નિગડી ગામમાં મઠ બંધાવીને રહેતા હતા. એ સ્વામી મહાન રાજયોગી અને વિલાસી હતા. એઓ હમેશાં અમીરી ઠાઠથી રહેતા હતા. તેઓ

રમેશા મસ્તક પર રેશમી જરીનાર સાફો, કર્ણમાં બહુ મૂલ્યવાન મોતીઓની વાળી, શરીરમાં જરીદાર અંગરખો, હાથમાં ભાલો, પીઠ પર ઢાલ અને ધનુષ્યબાણ તથા [illegible] પગમાં [illegible] ધારણ કરનારા હતા. તેઓ મુસલમાન અશ્વાર ઉપર ચઢીને [illegible] અને તેમની સાથે પચીસ ત્રીસ સિપાઈઓ સદાચારી શિષ્ય રહેતા હતા. [illegible] સ્વામી [illegible] બ્રહ્મચારી હતા. તેઓ પાયજામાની અંદર એક લંગોટ [illegible] હતા. તેમણે બૃહદ્દાસ્મૃતિ [illegible] લહરી [illegible] પ્રભૃતિ કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો લખ્યા છે. ૧૬૮૮ માં તેઓ સમાધિસ્થ થયા. આનંદમૂર્તિ [illegible] સ્વામીના શિષ્ય હતા. સમર્થ તેમને '[illegible]' કહેતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૯૦ માં તેઓ સમાધિસ્થ થયા. [illegible] તેમની સમાધિ છે. તેમનું [illegible] પદ્ય રચ્યા છે. [illegible] દૈનાબાદ [illegible] નગરમાં રહેતા હતા. તેમના ગુરુનું નામ [illegible] હતું. તેમણે [illegible] ચરિત્ર અને કેટલાક ૨૬૮ અભંગ, પદ આદિની રચના કરી. ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

[illegible] ઉપર્યુક્ત [illegible] સાધુઓ અને તેમના સમયના [illegible] તથા કવિઓ શ્રી રામદાસ સ્વામીનું બહુમાન કરતા હતા. સુપ્રસિદ્ધ [illegible] કવિ [illegible] પંડિત [illegible] હતા. તેમણે [illegible] પંડિતોને [illegible] ગમેશ્વર પર્યંત એક [illegible] વિદ્વાન તરીકે [illegible] તેમણે મરાઠી ભાષામાં અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો લખ્યા એટલું જ નહિ [illegible] કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા. તેમાં નિયમસાર અતિ પ્રસિદ્ધ [illegible] મરાઠી ભાષાની નિંદા કરતા હતા અને સાધુઓ [illegible] સમાગમ થયો [illegible] સ્વામીએ તેમની [illegible] કરી અને [illegible] તેમને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા. તેમના [illegible] સ્વામીએ [illegible] પંડિતે પોતાના [illegible] ઉપદેશ કર્યો [illegible] પંડિત [illegible] ભાષામાં [illegible] તેમણે શ્રીમદ્ભગવદ્ [illegible] એમ કહેવાય છે કે તેમના [illegible] પ્રકારે [illegible] પંડિત [illegible] કર્યો હતો.

શ્રી સમર્થનો શિષ્યગણ અને સાંપ્રદાયિક મઠ

[illegible] એમનાથી [illegible] તેમ [illegible] મઠ સ્થાપી [illegible] પંડિત [illegible] નિયમ [illegible] રીતે કરી [illegible] તેમ નથી.

[illegible]

અદ્યાપિ [illegible] કવિતાની [illegible] છે, તથાપિ [illegible]

[illegible]

શામળના ગ્રંથો—[illegible]

[illegible] (૪) [illegible] (૬) [illegible] (૮) [illegible] (૧૧) [illegible]

કાશિમાં (૨૦) દયાન બદ્રીકેદારમાં (૨૪) પ્રસન્ન અયોધ્યામાં (૨૫) બલવાન જગન્નાથમાં અને (૨૬) હનુમાન રામેશ્વરમાં રહેતા હતા.

આ નામો તે મહંતોના મૂળ નામ નથી. ઘણા નામો સમર્થે તેને પાડેલ છે તથા ભારતના સર્વ પ્રધાન સ્થાનોમાં તેમના મહંતો રહેતા હતા. એવું એક તીર્થ પણ રહ્યું નહોતું કે જ્યાં તેમણે પોતાનો મહંત મોકલ્યો ન હોય. આ મહંતો પ્રથમ ઘણા દિવસ સુધી શિષ્ય તરીકે સમર્થની પાસે રહી સદુપદેશ બોધ ગ્રહણ કરતા, પરમાર્થ માર્ગનું રહસ્ય સારી પેઠે સમજી લેતા, ગ્રંથના અર્થોની નકલ કરી શ્રદ્ધાપૂર્વક પારાયણ કરતા, તેનાં ગૂઢ તત્ત્વો સ્વાનુભવથી સમજી લેતા અને શાસ્ત્રવચન, ગુરુવચન તથા આત્માનુભવની પ્રતીતિ કરતા. તત્પશ્ચાત્ તેઓ

આતા હોણાર તે હોને ના મ જાણાર ન જાયે ના મ
તુટની મનતીન આશંકા જન્મ મ પુચી દશ ૬ સમાસ ૨ ૪૪

"હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ અને જે જવાનું હોય તે જાઓ. હવે મરવા જીવવાનો ભય રહ્યો નથી" એવી નિઃશંક અને નિર્ભય વૃત્તિ ધારણ કરી શ્રી સમર્થની આજ્ઞાનુસાર લોકોના ઉદ્ધારનું કાર્ય કરવાને માટે સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં વ કોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રાંતમાં ભ્રમણ કરતા. મહંતનું મુખ્ય કર્તવ્ય તેમણે આજ નિયત કર્યું હતું

મ તે મ ન્ત કરાવે યુક્તિ બુદ્ધિને ભરાવે
જાણુને કન વિખરાવ નાના દેશીં દા૦ બો૦ દ૦ ૧૧ સ૦ ૧૦ ૨૫

મહંતે અનેક મહંતો બનાવવા અને તેમને યુક્તિ તથા બુદ્ધિથી સારી પેઠે ભરી દેવા. આ પ્રકારે અનેક જાતના મહંત બનાવી તેમને ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ફેલાવી દેવા. આ કર્તવ્યના યથોચિત પાલનને માટે પરિભ્રમણ, વિવેક, કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ, સ્પૃહા, વિરક્ત, નિર્ભયતા, યશાની ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નિસ્પૃહતા, ચાતુર્ય, વાક્ચાતુર્ય, મૃદુ ભાષણ, ક્ષમા, શાંતિ, રહિષ્ણુતા, પરોપકાર બુદ્ધિ, ઉત્કટ ભક્તિ, ઉત્કટ વૈરાગ્ય આદિ અનેક વિશિષ્ટ ગુણોની આવશ્યકતા છે. આ સર્વ ગુણોનું વર્ણન શ્રી સમર્થે પોતાના ગ્રંથોમાં (વિશેષત દાસબોધમાં) કર્યું છે. સમર્થના આ સર્વ મહંતો ભ્રમણ દરમ્યાન અને મઠનિવાસ દરમ્યાન શું શું કામ કેવી રીતે કરતા હતા, તેમની કામ કરવાની પદ્ધતિ કેવી હતી, તેઓ સ્વયં કેવી રીતે રહેતા હતા, તેમનું વર્તન કેવું હતું તેનું પ્રમાણભૂત પૂર્ણ વર્ણન ક્યાંય પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી એ ખેદની વાત છે. આ મહંતોના કાર્યનો સપ્રમાણ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય તો શ્રી રામદાસ સ્વામીના જીવનચરિત્રના એક મહાન ભાગપર અત્યંત પ્રકાશ પડે.

શ્રી સમર્થના શિષ્યો—તેમના કેટલા શિષ્ય-શિષ્યા હતા એમાં તો કંઈ પણ સંદેહ નથી. અહીંમાં માત્ર એક શિષ્યા મહાગ નું નામ લખી દેવું એ આ લેખનો મ પરંતુ થઈ પડશે. શ્રી વેણાબાઈ, મીનબાઈ, ભીમાબાઈ, અંબિકા

દ્વારકાબાઈ, ભવાબાઈ, કૃષ્ણાબાઈ, વેણુબાઈ, મનાબાઈ, અન્નપૂર્ણા, ગંગાબાઈ, સોયરાબાઈ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે. વેણુબાઈએ સીતાસ્વયંવર, મંગલરામાયણ, છન્દો રામાયણ, સંકેત રામાયણ, લવકુશરામાયણ, સુંદરરામાયણ, અજ્જ્ઞરામાયણ અને ભાષારામાયણ આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.

સમર્થના ગ્રન્થો.

પ્રાચીન કવિઓ અને સાધુઓનો ગ્રંથસમુદાય એજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનનું રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય છે. તેનો જેટલી સૂક્ષ્મતા અને માર્મિકતાથી અભ્યાસ કરવામાં આવશે તેટલું ભિન્ન ભિન્ન સમયના જનસમાજનું અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. પ્રાયઃ એમજ જણાય છે કે ભારતના કોઇ પણ પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષામાં પહેલાં ગદ્યાત્મક ગ્રંથો લખવાની પ્રણાલિ નહોતી. યદ્યપિ બોલવાની ભાષા ગદ્યાત્મકજ હતી અને સરકારી કાગળ પત્રો પણ ગદ્યમાંજ લખવામાં આવતાં હતા, તોપણ કવિઓ અને સાધુઓ પ્રાયઃ પદ્યમાંજ ગ્રંથરચના કરતા હતા. અલબત, આ સાધુઓ અને કવિઓની રચનાશૈલીમાં અને છંદો તથા વૃત્તોની ચૂંટણીમાં અવશ્ય ભેદ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રાયઃ પ્રાચીન સાધુઓની કવિતા પૌરાણિક વિષયોના આધારે રચેલી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમની કવિતામાં સ્વતંત્ર રચના ઘણી થોડી હોય છે; પરંતુ શ્રી રામદાસ સ્વામીએ પૌરાણિક વિષયપર ઘણી થોડીજ રચના કરી છે. તેમની સર્વ રચના પ્રાયઃ સ્વતંત્ર છે. તેમણે માત્ર મનોરંજન માટે કોઈ પણ કવિતા રચી નથી. તેમની સર્વ કવિતામાં કોઇ ને કોઈ મુખ્ય હેતુ છે. જો કે પ્રાચીન પ્રથા અનુસાર સમર્થે પણ પોતાના સર્વ ગ્રંથો પદ્યમાં લખ્યા છે ખરા, છતાં તેમણે કાવ્યરસની પ્રધાનતાને પોતાનો મુખ્ય હેતુ સમજીને એ રચના કરી નથી. તેમણે પોતાના સર્વ ગ્રંથો ઉપદેશને માટે રચ્યા છે; અર્થાત્ જનસમાજની સુધારણા એજ તેમના ગ્રંથોનો પ્રધાન હેતુ છે. આપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે યદિ તે સમયે ગદ્ય લખવાની પ્રથા પ્રચલિત હોત તો તેઓ પણ પોતાના ગ્રંથો ગદ્યમાંજ લખત.

હવે આપણે એ જોવું જોઇએ કે શ્રી સમર્થ કવિ હતા કે નહિ અને યદિ તેઓ કવિ હતા તો કયી શ્રેણીના કવિ હતા ? તેમની પદ્યરચના જોઇ ઘણા લોકો તેમને 'કવિ' કહે છે. કારણકે સર્વ સાધારણ માણસો પદ્યરચનાનેજ કાવ્ય સમજે છે પરંતુ સાહિત્યશાસ્ત્રની પરિભાષા અનુસાર સમર્થ કવિ ન હતા. અલબત, શ્રી સમર્થે પોતે દાસબોધમાં 'કવિ' અને 'કવિતા' ના જે લક્ષણો જણાવ્યાં છે તે અનુસાર તેઓ 'કવિ' અર્થાત્ આધુનિક ભાષામાં કહીએ તો પ્રતિભાશાળી અને પ્રાસાદિક ઉપદેશક અવશ્ય હતા. તેમની કવિતામાં પ્રસાદ ગુણ ભરપૂર છે અને મનોહર દૃષ્ટાંતોની પણ વિપુલતા છે: પરંતુ એકાદ કવિની પેઠે તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં કાવ્યરસનેજ પ્રાધાન્ય આપ્યું નથી, કિંવા દૃષ્ટાંતોની યોજના કેવલ રમણીયતા વા ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવાને માટેજ કરી નથી. તેમણે જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે

ત્યાં ત્યાં પ્રતિપાદિત વિષયની પરિપુષ્ટિ એજ પ્રધાન હેતુ છે. તેમના ગ્રંથોમાં આશ્ચર્ય વાક્ચાતુર્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમનો વિચારનિરૂપણનો પ્રકાર એવો અપ્રતિબદ્ધ છે, શબ્દોની યોજના એવી સમુચિત છે અને વિચારપદ્ધતિ એવી ચિત્તાકર્ષક છે કે જાણે સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ વા વાગ્દેવતાજ વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા ન હોય ! તેવું પાઠકને ભાસ થાય છે. એમના દાસબોધના પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્ત તાત્વિક, ગહન અને શાસ્ત્રીય હોવા છતાં પણ તે આહ્લાદજનક કાવ્યમય લાગે છે તેનું કારણ આજ છે.

ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી શ્રી સમર્થના ગ્રંથોનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેઓ કેવા ઉત્તમ ઉપદેશક કવિ હતા તે પાઠકોને પ્રતીત થશે. આધુનિક કવિઓની દૃષ્ટિથી પણ તેમના ગ્રંથોમાં અનેક કાવ્યગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના રામાયણના યુદ્ધકાંડમાં વીરરસનો ઉત્તમ પરિપાક થયો છે, અને તેમનાં પદો તથા અભંગોમાં કરુણારસનો અનુપમ આવિર્ભાવ થયો છે. 'દાસબોધ 'માં નિદ્રાનું નિરૂપણ કરતાં તેમણે હાસ્યરસ અને બીભત્સરસનું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. સ્વભાવોક્તિનાં પણ એકાદ બે ઉદાહરણો તેમના ગ્રંથોમાં મળે છે દાસબોધના ચૌદમા દશકના ચોથા સમાસમાં 'એકાક્ષરી' નામક ચમત્કાર છે

હવે આપણે એ જોવું જોઈએ કે કવિ અને કવિતાના સબંધમાં શ્રી સમર્થના વિચાર કેવા હતા ? પાઠક પોતે શ્રી સમર્થના વચનોપર વિચાર કરશે તો તેમને તેઓ કેવા કવિ હતા તે વિદિત થઈ જશે શ્રી સમર્થના મત પ્રમાણે ગદ્ય તથા પદ્યમાં ગ્રંથ લખનારાઓ અને વિવિધ શાસ્ત્રોની વિવેચનપૂર્વક ચર્ચા કરનારાઓ કવિ છે એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પ્રાસાદિક કવિ છે. શ્રી સમર્થની દૃષ્ટિમાં પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ કવિજ છે નવરસાત્મક કવિતા રચનાર કવિ, ગણિતશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા યોદ્ધો, ચિત્રકાર, વ્યાખ્યાતા શિલ્પી, ગમે તે હો પરંતુ યદિ તેમાં પ્રતિભાના લક્ષણો હોય તો તે 'કવિ' છે. સમર્થના મત પ્રમાણે કવિતા કેવળ ગ્રંથરૂપ હોતી નથી પરંતુ તે આચારરૂપ પણ હોય છે. સાધન પુરશ્ચરણ તપ, તીર્થાટન ધૈર્ય શૌર્ય આદિમાં પણ કવિતાનો સમાવેશ થાય છે તાત્પર્ય એ છે કે વિચાર અને આચાર એ ઉભયમાં દૃષ્ટિગોચર થતું પ્રજ્ઞા–પ્રતિભા–નું અસ્તિત્વ હોવું એજ કવિત્વનું લક્ષણ છે. યદ્યપિ તુલસીદાસની પેઠે સમર્થે પણ નરસ્તુતિવિષયક કવિતાનો નિષેધ કર્યો છે તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ઉદરશાંતિને માટે કરેલી કવિતામાં પોતાની બુદ્ધિમત્તા દર્શાવવી એ અધમતાનું લક્ષણ છે "સમર્થ પોતાના દાસબોધમાં ભક્ત કવિનું વર્ણન કરતાં પ્રાસાદિક કવિતાના લક્ષણ આ પ્રમાણે જણાવે છે–

નાના ધ્યાને નાના મૂર્તિ નાના પ્રતાપ નાના કીર્તિ, તથા પુઢે નરસ્તુતિ તૃણતુલ્ય વાટે
વાચ નસ્તિયે કૌતુક, તથા નાવ પ્રાસાદિક સહજ ખોટના વિવેક પ્રગટ હોય. "

આવા કવિની વાણીમા ઈશ્વરના નાના પ્રકારના ધ્યાનોનો, નાના પ્રકારની

...સંતોનો અને નાના પ્રકારના પ્રતાપ તથા કીર્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. આવી ...ના સમગ્ર વ્યુત્પત્તિ [illegible] છે. આવા કવિની વાણીથી સાત્વિક રીતિએ જે ...ભુક્તિનું કૌતુક પ્રકટ થાય છે તેનું નામ પ્રાસાદિક કવિતા છે. આવા કવિ ...જ બોલે તોપણ તેમાં વિવેક પ્રકટ થાય છે."

હવે [illegible] તુલસીદાસ પ્રાસાદિક કવિ હોવાથી પોતાના અદ્વિતીય ગ્રંથ "રામચરિત માનસ" માં કવી કાવ્યસમ્પત્તિ [illegible] વિચાર પ્રકટ કરે છે આપેલું છે:—

" ભગતિ હેતુ બિધિ ભવન બિહાઇ, સુમિરત સારદ આવતિ ધાઇ;
કવિ કોવિદ અસ હ્રદય બિચારી, ગાવહિં હરિજસ કલિમલહારી;
કીન્હે પ્રાકૃત જન ગુન ગાના, સિર ધુનિ ગિરા લાગિ પછિતાના. "

પ્ર૦ સો૦ ચો૦ ૧૧.

" ભક્તિનું વર્ણન કરવાને માટે બ્રહ્મલોક (વાણીનું) સુખમય નિવાસસ્થાન છોડીને કવિઓનાં હૃદયમાં દોડી આવે છે અને એ સમજી જ્ઞાની કોવિદ કવિઓ કલિના મળને હરણ કરનાર હરિયશ ગાય છે. પોતાના પેટને માટે વાણીને કષ્ટ આપી પ્રાકૃતજનોના ગુણગાન કરવાથી ગિરા (સરસ્વતી અથવા વાણી) મસ્તક ધુણાવીને પસ્તાય છે."

શ્રી સમર્થ કયા ભક્તિના કવિ છે અને કવિ તથા કાવ્યના સંબંધમાં તેમના વિચાર કેવા છે તે ઉપયુક્ત વિવેચનના [illegible] [illegible] અને તેમના [illegible] [illegible] ઉપદેશ—ગ્રંથોના [illegible] થના [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] ગ્રંથોના [illegible]

ધા યા પ્રતિપાદિત વિષયની પરિપુષ્ટિ એ જ પ્રધાન હેતુ છે તેમના ગ્રંથોમાં અદ્ભુત વક્તૃત્વશક્તિ ઉપલબ્ધ થાય છે તેમનો વિષયનિરૂપણનો પ્રવાહ એવો અપ્રતિબદ્ધ છે શબ્દોની યોજના એવી સમુચિત છે અને વિચારપદ્ધતિ એવી ચિત્તાકર્ષક છે કે જાણે સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ વા વાચસ્પતિજ વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા ન હોય તેવો પાઠકને ભાસ થાય છે એમના દાસબોધના પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતો તાત્ત્વિક ગહન અને શાસ્ત્રીય હોવા છતાં પણ તે આહ્લાદજનક હોવાથી સુગમ લાગે તેનુ કારણ આજ છે

ઉપયુક્ત વિવેચનથી શ્રી સમર્થના ગ્રંથોનુ સ્વરૂપ કેવુ છે અને તેઓ કેવા ઉત્તમ ઉપદેશ [illegible] હતા તે પાઠકોને પ્રતીત થ[illegible] આધુનિક કવિઓની દૃષ્ટિથી પણ તેમના ગ્રંથોમા અનેક [illegible] તેમના રામાયણના યુદ્ધકાંડમા વીરરસનો ઉત્તમ પરિપાક થયો છે [illegible] તથા અભંગોમા શૃંગારરસનો અનુપમ અ[illegible] છે [illegible] તેમણે દાસ્યરસ અને [illegible] પણ [illegible] શકત[illegible] સમાગમ એટલી [illegible]

તંઓનો અને નાના પ્રકારના પ્રતાપ તથા કીર્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. આવી વિના સમસ્ત નરસ્તુતિ તૃણતુલ્ય છે. આવા કવિની વાણીથી સાહજિક રીતેજ જે રિભક્તિનું કૌતુક પ્રકટ થાય છે તેનું નામ પ્રાસાદિક કવિતા છે. આવો કવિ કજ બોલે તોપણ તેમાં વિવેક પ્રકટ થાય છે."

હવે મહાત્મા તુલસીદાસ પ્રાસાદિક કવિ હોવાથી પોતાના અદ્વિતીય ગ્રંથ રામચરિત માનસ" માં કેવી કાવ્યચમત્કૃતિ સહિત આજ વિચાર પ્રકટ કરે છે આપણે જોઈશું:—

" ભગતિ હેતુ બિધિ ભવન બિહાઈ, સુમિરત શારદ આવતિ ધાઈ;
કવિ કોવિદ અસ હૃદય બિચારી, ગાવહિં હરિજશ કલિમલહારી;
કીન્હે પ્રાકૃત જન ગુન ગાના, સિર ધુનિ ગિરા લાગિ પછિતાના. "

પ્ર૦ સો૦ ચો૦ ૧૧.

" ભક્તિનું વર્ણન કરવાને માટે શારદા (વાણીરૂપે) સુખમય વિધિભવન છોડીને કવિઓનાં હૃદયમાં દોડી આવે છે: અને એ સમજી જઈને કોવિદ કવિઓ કલિના મલને હરણ કરનાર હરિયશ ગાય છે. પોતાના પેટને માટે વાણીને કષ્ટ આપી પ્રાકૃતજનોનાં ગુણગાન કરવાથી ગિરા (સરસ્વતી અથવા વાણી) મસ્તક ધુણાવીને પસ્તાય છે."

શ્રી સમર્થ કેવા અગ્રણીના કવિ છે અને કવિ તથા કાવ્યના સંબંધમાં તેમના વિચાર કેવા છે તે ઉપર્યુક્ત વિવેચનદ્વારા પાઠકોના જાણવામાં આવ્યું હશે. [illegible] અમે તેમના સંપ્રદાયના [illegible] પાઠકોને [illegible] સમર્થના ઉપદેશ—ગ્રંથોના [illegible] અપરિમિત [illegible] સમર્થના શિષ્ય [illegible] કવિઓ [illegible] થના ગ્રંથોને સમર્થના ઉપમા [illegible] અને અથાગ [illegible] પણ [illegible] ગ્રંથોના [illegible] પ્રકાશિત [illegible] ઉપલબ્ધ થયા [illegible] તેમના [illegible] [illegible]

તેમના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોનાં નામ નીચે આપવામાં આવે છે, એમાં કેટલાક અપ્રકાશિત ગ્રંથોનાં નામ પણ છે —

(૧) દાસબોધ (૨) રામાયણ (૩) મનના શ્લોક, (૪) ષડ્‌રિપુ (૫) જનસ્વભાવ ગોસાવી, (૬) પંચસમાસી, (૭) જુનાટ પુરુષ, (૮) માનસ પૂજા (૯) જૂનો દાસબોધ, (૧૦) પંચીકરણ યોગ, (૧૧) ચતુર્થ યોગમાન, (૧૨) માનપંચક, (૧૩) પંચમાન, (૧૪) રામગીતા, (૧૫) કર્તાનિવાદ, (૧૬) સપ્ત સમાસી, (૧૭) અક્ષરપદસંગ્રહ, (૧૮) રામસમાસી (૧૯) રામકૃષ્ણસ્તવ.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો સિવાય સ્ફુટ અભંગો, સ્ફુટ શ્લોકો, આરતી ભૂપાળી, વિવિધ પદો આદિ તેમની અનેક સ્ફુટ કવિતાઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે આ ગ્રંથો પૈકી કેટલાક પ્રમુખ ગ્રંથોનો પરિચય અત્ર કરાવ્યો હોય તો ઠીક પરંતુ તે પ્રમુખ ગ્રંથોનું અલ્પ વિવેચન કરવાથી પણ આ ચરિત્ર-લેખ અતિ વિસ્તૃત થઇ જવાનો ભય છે એટલા માટે શ્રી સમર્થના ગ્રંથોની આલોચના અત્ર કરી શકાય એમ નથી. સમર્થના બોધનું યથાર્થ રહસ્ય જાણવા માટે તેમના "દાસબોધ" આદિ ગ્રંથોનો યથોચિત ભાવ પ્રકટ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે

સિંહાવલોકન

શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પોતાના અવતારની સમાપ્તિ કર્યાં પૂર્વે પોતાના સંકલ્પિત કાર્યોની સિદ્ધિના વિષયમાં પોતે પોતાની કવિતાના અને સ્ફુટ પ્રકરણો માં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને શ્રીસમર્થના ચરિત્રનું સિંહાવલોકન સમજવું જોઈએ અમને અમારી સ્વતંત્ર કલ્પના અનુસાર ચરિત્રનું સિંહાવલોકન કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. ચાફળના જંગલમાં ભ્રમણ કરતાં અથવા કોઈ વાર એકાંતમાં મગ્ન હોય એવામાં શિષ્યોના પૂછવાથી જ્યારે સમર્થને પોતાના જીવનની ગત ઘટનાઓનું સ્મરણ થતું, ત્યારે તેઓ પોતાના ઉપાસ્ય દેવ શ્રી રામની સ્તુતિ કરતા અને રામનો મહિમા કવિતામાં ગાતા ગાતા પોતાના જીવનચરિત્રની અનેક ઘટનાઓ પણ સહજ વર્ણવી જતા હતા સમર્થના સ્ફુટ પ્રકરણો માં તેમના આ મચરિત્રનો કાંઇક પરિચય મળે છે તે સર્વ અત્યંત સહજ અને આનંદમય સ્થિતિમાં નીકળેલા પ્રેમોદ્‌ગાર જ છે આ પદોમાં તેમણે આ ઉલ્લેખ કર્યો નથી કે આ સર્વ કામો મેં કર્યાં છે તેમણે સર્વત્ર "રામ કર્તા રામ ભોક્તા" એમજ કહ્યું છે સમર્થ જેવા નિરભિમાની અને નિસ્પૃહ સાધુ પુરુષને આમ કહેવું જ ઉચિત હતું આપણા જેવા જે સાધારણ માણસો અહંકારમાં ફસાયેલા છે તેઓ 'અમુક કામ મેં કર્યું છે' અને 'અમુક વસ્તુ મારી છે' એમ કહે છે દાસબોધના દશક ૬ સમાસ ૭ માં શ્રી સમર્થ કહે છે કે —

" શ્રી કર્તા એસે મ્હણુની, તેણેં તૂં કષ્ટી હોસી,
રામ કર્તા મ્હણુનાં પાવસી, યશ કીર્તિ પ્રતાપ " ૩૬

અર્થાત્ તું એમ કહીશ કે હું કર્તા છું તો તને કષ્ટ થશે; પરન્તુ જો તું એમ કહીશ કે રામ કર્તા છે તો તને યશ, કીર્તિ અને પ્રતાપ પ્રાપ્ત થશે.

" આનંદવન-ભુવન " નામના ૫૯ પદોના એક સ્ફુટ પ્રકરણમાં સમર્થે શ્રી રામચંદ્રજીની આજ્ઞાથી પોતે આરંભિત કરેલું કાર્ય ક્યાં સુધી સફળ થયું હતું, તેનું વર્ણન કર્યું છે. આ કવિતાનો સારાંશ સમજવાથી સમર્થના ચરિત્રનું સિંહાવલોકન આપોઆપજ થઈ જાય છે. પ્રથમ પદમાં શ્રી સમર્થ " આનંદવન-ભુવન " (અર્થાત્ નાસિક-પંચવટી) માં જવાનો પોતાનો હેતુ આ પ્રકારે જણાવે છે:— " જન્મદુઃખ, જરાદુઃખ અને વારંવારનાં નિત્યદુઃખ તથા સંસારના ત્યાગ કરવાને માટે." આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સમર્થ જે સમયે સંસારનો ત્યાગ કરીને જંગલમાં નાશી ગયા હતા, તે સમયે તેમણે પરમાર્થનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. બીજા પદમાં શ્રી સમર્થ કહે છે કે, આનંદવન-ભુવનમાં પહોંચતાંજ મારું ચિત્ત શ્રી રામચરણાનુરાગમાં લીન થઈ ગયું. તત્પશ્ચાત્ તેઓ જણાવે છે કે:— " અહો, આ સંસારમાં મેં કેવાં મોટાં મોટાં દુઃખો સહન કર્યાં ! સ્વધર્માચરણમાં કેવાં કેવાં અનેક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થયાં ! " ત્યાર પછી તેમણે આ વિઘ્નોનું દમન કરવાને માટે ' વિઘ્ન ' એટલે વિઘ્નોનો નાશ કરનાર ભીમની પ્રાર્થના કરી છે. તત્પશ્ચાત્ હનુમાનજીએ સર્વ વિઘ્નોનો નાશ કેવી રીતે કર્યો, તેનું તેમણે આવેશયુક્ત વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણન વાંચવાથી સ્વધર્માચરણ કરવામાં અર્થાત્ જપ, તપ, અનુષ્ઠાન, પુરશ્ચરણ, તીર્થયાત્રા આદિ ભગવત્પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો અભ્યાસ કરવામાં શ્રી સમર્થને કેવા કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. તત્પશ્ચાત્ તેમણે ' આનંદવન-ભુવન ' તીર્થનો મહિમા ગાયો છે અને પછી ભગવાન શ્રી રામચંદ્રે દેવગણસહિત ' બંધવિમોચન ' કરવાને અર્થાત્ લોકોદ્ધાર કરવાને માટે જે યુદ્ધ આરંભ્યું, તથા સમર્થના કાર્યમાં જે સહાયતા આપી તેનું વર્ણન કર્યું છે.

જે લોકો મહારાષ્ટ્રના સત્તરમા શતાબ્દીના ઇતિહાસથી પરિચિત છે, તેઓ શ્રી રામદાસ સ્વામીના ઉપર્યુક્ત આત્મચરિત્રવિષયક સિંહાવલોકનની યથાર્થતા સારી રીતે સમજી શકે એમ છે; તેથી તેમના સંબંધમાં અધિક લખવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. એક બીજા " સ્ફુટ પ્રકરણ " માં શ્રી રામમહિમા ગાતાં ગાતાં તેઓ " સુખભુવન " અર્થાત્ મહારાષ્ટ્રના જનવૃત્તિના સંબંધમાં જણાવે છે કે ' આજકાલ ચોતરફ ધર્મની અવનતિ અને ગ્લાનિ થયેલી જોઈને પરમેશ્વર કુપિત થયા છે, માટે હવે દેવદ્રોહીઓએ-અત્યાચારીઓએ-પોતાનો સર્વ કારભાર (અનીતિ, અધર્મ, અત્યાચાર) સમેટી લેવા જોઈએ. લોકોમાં જે જાગૃતિ થવા લાગી છે, તેજ પ્રભુનું ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને તેથી લોકોની ઇચ્છા સફળ જ થશે. હવે શું શું થાય છે તે મહારાષ્ટ્રમાં રહીને જોવું જોઈએ. "

"સ્ફુટગ્રંથ, સમાસ-પ્રથમ" માં પણ શ્રી રામગુણવર્ણન કરતાં કરતાં સમર્થના મુખમાંથી જે સ્વાભાવિક વચનો નીકળી પડ્યાં છે, તેમાં તેમણે પોતાના ચરિત્રના સિંહાવલોકનનો કાંઈક આભાસ આપ્યો છે. આ સમાસમાંનાં પદ્યોનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે.—"દીનાનાથ શ્રીરામ વૈભવમાં સમર્થોથી પણ સમર્થ છે. તેમણે મારા મનોરથ પૂર્ણ કર્યા છે, તેમણે મારી સર્વ અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી છે અને મુજ દીનને મર્યાદાથી અધિક ઉન્નત કરી દીધો છે.........શ્રી રામે બિભીષણને લંકા આપી, ઇંદ્રની આશંકા નિવૃત્ત કરી અને રંક રામદાસની પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી. તેમણે આ સ્થાન સુંદર જોઈ અહીંઆ નિવાસ કર્યો, દાસને પોતાનો પાસેજ રાખ્યો અને સમગ્ર પ્રાંત પાવન કર્યો. જે ખીણ, ગુફા અને ગિરિકંદરા ભયંકર લાગે છે તેને પણ તેમણે વૈભવસંપન્ન કરી રામનું ધામ બનાવ્યું છે." "અધ્યાત્મસાર" નામનું સ્ફુટ પ્રકરણ સમર્થચરિત્રના સિંહાવલોકનની દૃષ્ટિથી અતિ મહત્ત્વનું છે; પરંતુ તે અતિ મોટું હોવાથી તેનો વિસ્તૃત સારાંશ અત્ર આપી શકાય એમ નથી, માટે અમે તેનાં નિમ્નલિખિત બે પદ્યોજ ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ.—

> "જીવીચા પુરલા હેતુ, કામના મન કામ ના;
> ધનેં ભાકલેં મોઠે, ધમાક માગલેં જનેં.
> ચાગલી જનાની માન, મહીન્દ્ર દાસ્ય ઇચ્છિતી,
> એથવ હે પ્રચીતીચ, અન્યથા વાઉગેં નવ્હે."

અર્થાત્ જીવનનો હેતુ પૂર્ણ થઈ ગયો છે, હવે કામનાનું કામ નથી. અનુપમ શાન્તિ ફેલાઈ અને અપ્રતિમ લાભ મળી ચૂક્યો. જનતાની માતા પ્રસન્ન થવાથી મોટા મોટા રાજાઓ સેવા કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ મારા અનુભવની વાત હું કહું છું એને કદિ પણ મિથ્યા માનશો નહિ."

તાત્પર્ય એ છે કે શ્રી રામદાસ સ્વામીના મુખેથીજ તેમના ચરિત્રની ઘણી વાતો જાણવામાં આવે છે. તેમણે જ્યારે જ્યારે બોધના વચનો કહ્યાં છે ત્યારે ત્યારે કહ્યું છે કે આ મારો અનુભવની વાત છે. એટલા માટે સમર્થના જીવનો-[illegible] [illegible] સમયમાં અને તેમનાજ વચનોનો કાંઈક સારાંશ આપવાનો યત્ન [illegible] છે કે વાચકોને ઉપર્યુક્ત વિવેચનદ્વારા સમર્થના ચરિત્રનું સિંહાવલોકન કરવામાં સુગમતા પડશે એમ ધારીએ છીએ અને અમારો પાકો પણ નિશ્ચય [illegible] છે કે જ્યારે શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પોતાનાં સર્વ [illegible] [illegible]ના સંકલનનું પુનરાલોચન કર્યું હશે, ત્યારે તેમના અંતઃકરણમાં પ્રેમ, [illegible] [illegible] ઇત્યાદિ સાત્વિક મનોવૃત્તિઓની લહરીઓ અવશ્ય ઉઠી હશે.

दासबोधनी आलोचना

૧–પ્રસ્તાવના.

શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી ભારતવર્ષના કેવા મહાન તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયા તે તેમના સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રથી વાચકોએ જાણ્યું જ હશે. તેમણે પોતાના આ ગ્રંથનું નામ " દાસબોધ " રાખ્યું છે. " દાસ " અર્થાત્ રામદાસ–રામના સેવક અને " બોધ " અર્થાત્ શિક્ષણ અથવા ઉપદેશ. આ અર્થ સ્પષ્ટ છે. શ્રી સમર્થે પોતાના આ ગ્રંથના પ્રથમ સમાસમાંજ " ગ્રન્થારંભ–નિરૂપણ " નામક વિષય લખ્યો છે. એ સમાસમાં ખાસ તેમણે સાધારણ રીતે આ ગ્રંથની આલોચના કરી છે. તેમાં તેમણે વાચકોને એવી સૂચના આપી છે કે, આ ગ્રંથને આદિથી અંતપર્યંત વાંચ્યા પછીજ એના સંબંધમાં પોતાનો મત બાંધવો; એક બે સમાસ વાંચીને એના સંબંધમાં મત આપી દેવો ઉચિત નથી. તેમની આ સૂચના ધ્યાનમાં રાખીનેજ અમે આ ગ્રંથની આલોચના કરવાને પ્રવૃત્ત થયા છીએ; માટે વાચકોએ પણ આ ગ્રંથ સમગ્ર વાંચ્યા પછીજ આ આલોચનામાં પ્રકટ કરેલા અભિપ્રાયોપર વિચાર કરવો જોઈએ. અસ્તુ. પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસશોધક પ્રોફેસર રાજવાડેના લખેલા એક નિબંધદ્વારા આ આલોચના લખવામાં અમને ઘણી મદદ મળી છે; એ માટે ઉક્ત મહાશયનો અમે આભાર માનવો એ અમારું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ.

૨–ગ્રંથની રચના.

શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીના સર્વ ઉપદેશ–ગ્રંથોમાં દાસબોધ એજ સૌથી મોટો ગ્રંથ છે. એમાં ૨૦ દશક છે અને પ્રત્યેક દશકમાં ૧૦ સમાસ (અધ્યાય) છે. અર્થાત્ સમગ્ર ગ્રંથમાં ૨૦૦ સમાસ છે. પદ્યસંખ્યા ૭૭૫૧ છે. સમાલોચકોનો એવો મત છે કે આ ગ્રંથ ધીમે ધીમે રચવામાં આવ્યો છે અને એને રચતાં દશ બાર વર્ષ લાગ્યાં હશે. આ ગ્રંથના છઠ્ઠા દશકના ચોથા સમાસમાં ગત કલિયુગના ૪૭૬૦ વર્ષો જણાવ્યાં છે, તેપરથી પ્રતીત થાય છે કે એ ગ્રંથ શાકે ૧૫૮૧ અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૬૬૦ માં રચાયો હશે. શાકે ૧૫૬૬ માં શ્રી રામદાસ સ્વામી તીર્થયાત્રા કરીને પાછા ફર્યા અને કૃષ્ણા નદીના તટપર જઈને રહેવા લાગ્યા, તેજ સમયે તેમણે ગ્રંથલેખનનું કામ આરંભ્યું હશે. કેટલાક લોકો કહે છે કે શાકે ૧૫૮૦ અને ૧૫૮૧ એ બે વર્ષમાંજ તેમણે આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરી દીધો. વળી મહીપતિ તો એમ કહે છે કે, માત્ર એકજ દિવસમાં આ ગ્રંથ પૂર્ણ થઈ ગયો ! સારાંશ, દાસબોધની રચનામાં કેટલો સમય લાગ્યો હતો તેનો ખરો નિશ્ચય કરી શકાય એમ નથી. આ ગ્રંથની સમગ્ર રચના કોઈ નિશ્ચિત

ક્રમથી કરવામાં આવી નથી. પ્રથમ આ દશક પયન ત્યાર નિશ્ચિત ક્રમ પ્રમ
થાય છે પરન્તુ તે પછી ફરી તે ક્રમ યથાવત્ નામે થતો નથી. પ્રથમ ભાગ
અધ્યાત્મવિષયક સમાસ હોય તો પાછળથી કેટલાક સમાસમાં ઉપદેશ વિષયક આવી
જાય છે અને વળી વચમાં કેટલાક વણ નામક સમાસમાં નજરે જાય છે. આનું
કારણ એક નથવિન દન થાથી તભી શકે એમ જ એ કથનો મત એ
છે કે શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી પોતાના ક્રમ નિયમ શાની ક્યમ તથા કાગળ
રાખતા હતા અને જંગલમાં પરિભ્રમણ કરતી વખત એમ જ્યાં નીચે બેસીને
લખતા હતા. સમર્થ આખો વખત એક સ્થાનમાં રહેતા નહિ. તેઓ મ.. સતત
ભ્રમણ કરનાર રહેતા હતા. દાસબોધ સમાન ગુરુ ગ્રંથ લખવાને માટે દીર્ઘ સમય
સુધી એક સ્થાનમાં રહેવાની આવશ્યકતા હતી પરન્તુ તેઓ તો રમતારામ હતા
અને જ્યારે તેમની ઇચ્છા થતી ત્યાં તેઓ લખતા હતા. આ રીતે જે કંઈ
લખાતું હતું તેના સમાસ બનાવી અને દશ દશ સમાસોનો એક દશક બનાવી
દીધો. માટે આ ગ્રંથ તેમણે સમાપ્ત કર્યા. રૈતા સમાસમાં ... વખતમાં આવ્યું
છે તેનું તમને દૃષ્ટાંત સમય પછી બીજા સમાસ લખતા સ... ન રહેતું હ
અને કદાચિત્ લખતી વખત પણ અન્ય સ્થાનમાં રહી જતી ... આ કારણથી
વિષયક્રમમાં નિયમનના ... થયું એમ માનવું સ્વાભાવિક છે. પ્રથમ
આ દશકોને વિષયક્રમ યથાર્થ ... શું ... છે કે શ્રી સમર્થ
આ ... પયન ... ની ... નથનથાંજ નિશ્ચિત કરી લીધી
હતી ... સહ ... આ ... દશકોની વિ
... નથી ... પુનરાવૃત્તિ થઈ નહીં પરંતુ
... ઉ ... પ્રાય ... પચ મહાભૂતોની
... કલ્પાક સમ
... ... પણ ઉપર નિર્દિષ્ટ

૬–દાસબોધનું મહત્ત્વ અને તેની સર્વપ્રિયતા.

જે સમાજ સર્વ પ્રકારે નિકૃષ્ટ દશાને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો હોય તેને વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક માર્ગ દર્શાવી શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવી એજ આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક કાર્યોની એકતા આ ગ્રંથમાં જેવી રીતે દર્શાવવામાં આવી છે તેવી રીતે તે ઇતર કોઇ પણ ગ્રંથમાં ભાગ્યેજ દર્શાવવામાં આવી હશે. આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, કોઇ પણ વ્યક્તિના ઐહિક કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ માત્ર પોતાનું ઘરબાર, સગાંવહાલાં અને સંતાનો સંભાળવામાંજ થતી નથી; કિંતુ સમગ્ર જનસમાજના ઐહિક સુખને માટે–પોતાના સ્વદેશબંધુઓના સાંસારિક સુખને માટે પ્રયત્ન કરવામાં–અર્થાત્ પરોપકાર કરવામાંજ મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા છે. આ ગ્રંથ જે સમયે તૈયાર થતો હતો તે સમય દરમ્યાન અનેક ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોએ તેને સાંભળ્યો; અને તે પૂર્ણ થતાં તેની અનેક હસ્તલિખિત પ્રતો સમગ્ર મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાઇ ગઇ. લોકો આ ગ્રંથને જુદાજ નાના પ્રકારના તર્ક કરવા લાગ્યા. કોઇ કહેવા લાગ્યા કે એમાં સિદ્ધાંત ધર્મનું નિરૂપણ છે અને કોઇ કહેવા લાગ્યા કે એ કેવલ વ્યવહારનીતિનો ગ્રંથ છે. યદ્યપિ આ કથન પૃથક્ પૃથક્ રીતે સત્ય નથી, તોપણ તે સમષ્ટિરૂપે અવશ્ય સત્ય છે. આ ગ્રંથમાં જ્ઞાન કર્મ ભક્તિ અને વ્યવહારનું નિરૂપણ છે. તે સમયે જે જ્ઞાની હતા તેમને એમાં કેવલ જ્ઞાનનુંજ નિરૂપણ જણાયું જે કર્મમાર્ગી હતા તેમને માત્ર કર્મમાર્ગનુંજ પ્રતિપાદન માલુમ પડ્યું અને જેઓ ભક્ત હતા તેમને ભક્તિનું નિરૂપણ પ્રધાન થયું. [illegible]

[illegible] અને [illegible] છે. [illegible] પ્રથમ [illegible] છે તેજ [illegible] છે. [illegible] તેજ પ્રકારે [illegible] છે. [illegible] આ ગ્રંથ [illegible] અને [illegible] પંડિત સમાન [illegible] તો પછી અમે તેમાં [illegible]

૬—સંક્ષિપ્ત વિષયવર્ણન.

[illegible] સમાસમાં [illegible] એ, [illegible] સમતલ [illegible] —

[illegible]

વામાં આવે તો નિઃસંદેહ પારમાર્થિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; એવો ઉચિત અને યથાર્થ ઉપદેશ તેમણે આ ગ્રંથમાં કર્યો છે. જે પ્રકારે વીરત્વની પરીક્ષા રણભૂમિપરજ થાય છે તેજ પ્રકારે સત્ય જ્ઞાનની કસોટીનું સ્થાન આ 'અસાર' સંસાર છે. જે માણસ જનસમુદાયથી અલિપ્ત રહીને પરમાર્થપ્રાપ્તિનો યત્ન કરે છે તેના કરતાં સંસારમાં રહીને પરમાર્થપ્રાપ્તિના માર્ગનું અવલંબન કરનાર પુરુષ અધિક શ્રેષ્ઠ અને સત્કારપાત્ર છે. જે માણસ આ ભવસાગરથી ડરીને નાસી જવાની ઇચ્છા રાખે છે તે ભીરૂ છે.* સમર્થ પોતાના "મનોબોધ"માં જણાવે છે કે:—

---

* આ આલોચનાના મૂળ લેખક [illegible] અને ભીરુતાનો પોતાનો જે મત અહીં દર્શાવ્યો છે, તે મત, ખુદ રામદાસ સ્વામીનાજ લગ્નસમયે 'સાવધાન' શબ્દથી નાસી જવારૂપ વર્તન સાથે કેમનો આવશે ખરો? ઘણાખરા ગૃહસ્થાશ્રમી લેખકો અને ઉપદેશકો જેમ ત્યાગ માટે સીધી કે આડકતરી રીતે આવા હલકા વિચારો અને સંબોધનો આપતા જણાય છે; તેમ ઘણાક ત્યાગીઓ પણ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને વિષયાસક્ત ઇત્યાદિ કહીને ઉતારી પાડતા જણાય છે. અમને તો એમાં ઉભયની એકદેશીયતા અથવા બીજાને નાના બનાવી પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવાની હલિક વૃત્તિ જણાય છે. નિષ્પક્ષ સત્ય આવા સંયોગોમાં દૂરજ રહે છે. મહર્ષિઓની આશ્રમવ્યવસ્થામાં અધિકારપરત્વે એ ઉભયને મહત્ત્વ આપ્યાનું પ્રસિદ્ધજ છે. સર્વ મનુષ્યોના અધિકાર અને સંયોગ એકસમાન નહિ હોવાને લીધે, તેમજ એકજ મનુષ્યના અધિકાર અને સંયોગોમાં પણ આયુષ્ય, અનુભવ ઇત્યાદિને અનુસરીને ફેરફાર થયા કરતાજ હોવાથી ઉપલા બેમાંનો કોઈ પણ એક પક્ષ સમગ્ર મનુષ્યો માટે અને તેમની સમગ્ર અવસ્થાઓ માટે સારો કે ખરાબ કહેવો એ ભૂલજ છે. [illegible] અધિકાર અને સંયોગપરત્વે એ પ્રત્યેક માર્ગ જેમ [illegible] છે, તેમ અમુક અમુક અધિકાર અને સંયોગ પરત્વે તે હલિક અને અનર્થ પણ છે. [illegible] પ્રજામાં ચાલતી [illegible] આચાર [illegible] મિથ્યાભિમાન અને [illegible] દૂર કરી [illegible] અને [illegible] [illegible]

"ભવાબ્ધા ભવે કામ બોલીલિ લડી ધરી રે મના ધિ પાહાલિ સાડી."

અર્થાત્ "હે કરપેક! તુ આ ભવજળથી શા માટે ડરે છે, અરે મન, ધૈર્ય ધર અને ભયનો ત્યાગ કર."

આતુ આ ગ્રંથ ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે રચવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ દશકના આરંભમાં ગ્રંથનુ નામ જણાવી તેમાં ક્યા ક્યા વિષયો છે તે વિષયોનુ પ્રતિપાદન ક્યા ક્યા પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે કરવામાં આવ્યું છે, તેના અધિકારી કોણ છ એના વાંચનથી શો લાભ છે ઇત્યાદિ બાબતોનુ વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે ત્યારપછી શિષ્ટ અને પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર મંગળાચરણ કરી, સદ્ગુરુ અને મહાજનોની વંદના કરવામાં આવી છે પછી શ્રોતાઓની પ્રાર્થના કરી કવિઓની પ્રશંસા કરી છે પછી સભાનુ વર્ણન કરી પરમાર્થની કેળવણી દર્શાવી છે દશકના અંતમા નરદેહની યોગ્યતા જણાવી તેનો મહિમા ગાયો છે અહીંથી 'બોધ'નો આરંભ થાય છે બીજા દશકમાં મૂર્ખ માણસ દેહના અભિમાનથી ભ્રમમાં પડી તેનો દુરુપયોગ કરશે એમ ધારી તેની ન્યૂનતા દર્શાવી છે અને દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે "હું" અને "મારૂં" એની નશ્વરતા જણાવી મૂર્ખનાં લક્ષણ વર્ણવી અવિદ્યા ત્યાગ કરવાને આગ્રહ કર્યો છે ત્યારપછી ભક્તિનુ કાંઈક વર્ણન કરી સત્ત્વ, રજ અને તમનુ ક્રમશ વર્ણન ન કરતાં પ્રથમ રજ, પછી તમ અને અંતે સત્ત્વગુણનું વર્ણન કર્યુ છે તેમણે પ્રથમ રજોગુણનુ વર્ણન કર્યું છે તેનુ કારણ એ જણાય છે કે રજોગુણ એજ સાંસારિક સુખાદિ ભોગોનો મુખ્ય પ્રવર્તક છે ફળની આશા રાખી કર્મ કરવા અથવા પૂર્વ કર્મનાં ફળનો ઉપભોગ કરવો એ રજોગુણનોજ ધર્મ છે સંસારી લોકોના વ્યવહાર અધિકાંશ એ ગુણથીજ ચાલે છે એ માટેજ પ્રથમ એનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અને એમ દર્શાવવામાં આવ્યુ છે કે જો આ રજોગુણનો પારમાર્થિક માર્ગમા વિનિયોગ કરવામા આવે તો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ અને તમોગુણનો નાશ આપોઆપજ થઈ જશે. ત્યારપછી શુદ્ધવિદ્યાનુ વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે આ સર્વ વ્યાવહારિક ઉપદેશ છે ત્રીજા દશકમા વ્યક્તિના ગર્ભવાસથી મૃત્યુ પર્યંતના જીવનચરિત્રનુ વર્ણન કરી સ્વગુણપરીક્ષા નો ઉપદેશ આપ્યો છે આમા મનુષ્યની સંસાર યાત્રાનુ અતિ ઉત્તમ ચિત્ર આલેખવામા આવ્યુ છે એને વાંચવાથી વા શ્રવણ કરવાથી મનપર ઘણો સારો પ્રભાવ પડે છે ચોથા દશકમાં શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ પાદસેવન અર્ચન વંદન દાસ્ય સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવ પ્રકારની ભક્તિનુ જુદું જુદું વર્ણન કરી ચારે પ્રકારની મુક્તિ વર્ણવી છે આત્મનિવેદન અને સાયુજ્યમુક્તિ એક મુખ્ય ભક્તિ છે એવો જે સમર્થનો સિદ્ધાન્ત છે તે સર્વમાન્ય છે

સદ્ગુરુ શંકર કીર્તિ રેડ પોતાના અમર ધામ સાથે જોડી દીધેલી છે સઘળી સીડી ચાલ્યા રહ્યું એજ ક્રમ છે એક ખરા તૃષાતુરને જળાશય તરફ જવામાં બીજાઓ સાથે સહન તુ કરવાનુ પરવડતુ જ નથી આવી ખચનાઓ મિથ્યાભિમાનના અજ્ઞજન્ય અહિતામાંરૂ ની આનુ શાની શાણી અવસ્થામાંજ રહે છે ભગી

નવમો ભક્તિ આત્મનિવેદન, ન હોતાં ન મુકે જન્મ મરણ;
હું વચન સત્ય પ્રમાણ, અન્યથા નવ્હે. ૪–૨૫.

પાંચમા દશકમાં પ્રથમ સદ્ગુરુ અને સત્ શિષ્યનાં લક્ષણો દર્શાવી સત્ય ઉપદેશનું નિરૂપણ કર્યું છે.

" સદ્ગુરુવિણ જ્ઞાન કાંહીં, સર્વથા હોણાર નાહીં "

અર્થાત્ સદ્ગુરુવિના કદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ લવલેશ પણ થશે નહિ; એવા આર્યધર્મના સનાતન સિદ્ધાન્તને શ્રી સમર્થે ઘણી પુષ્ટિ આપી છે. પરંતુ તે સાથે તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે ગુરુ એવો હોવો જોઇએ કે જે શિષ્યને પરમાર્થનાં સાધનોની શિક્ષા આપે અને ઇંદ્રિયદમન કરાવી વિષયોથી નિવૃત્ત કરે. જે ગુરુ આ પ્રકારની શિક્ષા આપી શકે નહિ તે જો કોઈના ત્રણ ત્રણ મળે તોપણ ત્યાજ્ય છે.

" શિષ્યાસ ન લાવિતી સાધન, ન કરવિતી ઇન્દ્રિયેં દમન;
એસે ગુરુ અડક્યાચે તીન, મિળાલે તરી ત્યાગાવે. "

આમ કહી તેમણે એવા અનેક પ્રકારના અસદ્ગુરુઓનું વર્ણન કર્યું છે કે જેઓ ગુરુ બની લોકોને ઠગે છે અને ભ્રષ્ટ કરે છે. ત્યાર પછી બહુધા જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી તેમણે શુદ્ધ જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે. તદનન્તર ક્રમશઃ બદ્ધ, મુમુક્ષુ, સાધક અને સિદ્ધનાં લક્ષણો તથા કર્તાઓનું પ્રભાવશાલી વર્ણન કર્યું છે. બદ્ધ અને મુમુક્ષુનાં લક્ષણ વાંચતી વખતે ગમે તેવા પાષાણહૃદયી મનુષ્યનું અંતઃકરણ પણ પશ્ચાત્તાપથી વિદીર્ણ થઈ જાય છે. આ બે સમાસોના પ્રત્યેક પદનો એક એક શબ્દ પાઠકને તેનાં કૃત કર્મોનું સ્મરણ કરાવી, અસ્પષ્ટાશ્રુ પર્યન્ત ચિત્તવૃત્તિઓને અનુતાપથી શિથિલ કરી ઈશ્વર-ચિંતનમાં લીન કરી દે છે. છઠ્ઠા દશકથી અધ્યાત્મનિરૂપણનો પ્રારંભ થયો છે. તેના પ્રથમ પાંચ સમાસોમાં માયા અને બ્રહ્મનું ઉત્તમ પ્રકારે વિવરણ કરી સગુણ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તત્પશ્ચાત્ એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે, સર્વમાં જે સાર છે તેને શોધી લેવો જોઇએ અને અસાર વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. સાતમા દશકમાં ચૌદ બ્રહ્મોનું શાસ્ત્રપ્રમાણ આપી વર્ણન કર્યું છે અને એમ દર્શાવ્યું છે કે જેટલાં નામો છે—જે કાંઇ બતાવી શકાય છે—તે અશાશ્વત બ્રહ્મ છે. શાશ્વત બ્રહ્મ વાચાથી પર છે—તે અનિર્વાચ્ય છે. આઠમો દશક અધ્યાત્મજ્ઞાનનો સાર છે. એને " જ્ઞાનદશક " પણ કહેવામાં આવે છે. એમાં પ્રથમ ઈશ્વરનો મહિમા વર્ણવી બે સમાસોમાં અનેક સૂક્ષ્મ આશંકાઓ કરવામાં આવી છે. અને પછી સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ પંચમહાભૂતોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ કરી મોક્ષ, આત્મા, સિદ્ધ પુરુષ અને શૂન્યત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. આઠમા દશક પછી વિષયોનો ક્રમ યથાવત્ નથી. તોપણ ગ્રંથના આ ભાગમાં સંસારી લોકોને માટે અનેક વ્યાવહારિક ઉપદેશ-રત્નો ભરેલાં છે એમાં તો લેશ પણ શંકા નથી. નવમા દશકમાં બ્રહ્મનિરૂપણ

કરી અનેક શંકાઓનું સમાધાન કરી નિઃસંદેહતા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે દશમ દશકમાં અંતરાત્મા સર્વમાં એકજ છે એ વાતનું યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે પછી બીજલક્ષણ, પંચ પ્રલય અને પ્રકૃતિ-પુરુષ આદિ કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયોનું દિગ્દર્શન કરી ભીમદશક અગીઆરમા દશકનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે આ દશક અતિ મહત્ત્વનો છે એના નામકરણ એનું મહત્ત્વ સમજી લેવું જોઇએ. શ્રી હનુમાનજીને શાસ્ત્રમાં અગીઆરમા ભીમ (૧૧) માનવામાં આવ્યા છે, એટલા માટેજ આ દશકનું નામ 'ભીમ' રાખવામાં આવ્યું છે એમાં પ્રથમ અધ્યાત્મવિદ્યાના સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરી સાંસારિક માણસોનો ઉત્તમ બોધ આપવામાં આવ્યો છે એમાં રાજકારણ અર્થાત્ રાજનૈતિક તત્ત્વોનું પણ નિરૂપણ છે તે પછી મહન્તના લક્ષણો જણાવવામાં આવ્યા છે. મહન્તે શું શું જાણવું જોઇએ કેવી ચતુરાઇથી લોકોના અંતઃકરણ ઓળખી તેમને પોતાના સમુદાયમાં મેળવી લેવા જોઇએ અને કઠિન પ્રસંગ આવી પડતાં તેમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું જોઇએ ઇત્યાદિ અનેક મહત્ત્વની વાતો વર્ણવવામાં આવી છે આ દશકના અંતમાં સાધારણ ઉપદેશ આપી નિઃસ્પૃહ લોકોએ જનસમાજની સાથે કેવું વર્તન રાખવું જોઇએ, તેનો વિશિષ્ટ બોધ આપ્યો છે આ બોધનો સાર નીચનાં પદ્યોમાં ભરેલો છે -

' ઉત્તમ ગુણ તિતુકે ધ્યાવે ઘેઉન જનાસ સિકવાવે
મહંતે મહંત કરાવે યુક્તિ બુદ્ધિને ભરાવે,
જાણુને કરૂન વિખરાવે, નાના દેસી " ૨૫

અર્થાત્ સર્વ ઉત્તમ ગુણો પ્રથમ સ્વયં ગ્રહણ કરી પછી લોકોને શીખવવા જોઇએ મહન્તોએ પોતાના જેવા અનેક મહન્તો (નિઃસ્પૃહ પુરુષો) તૈયાર કરવા જોઇએ અને તેમને યુક્તિ તથા બુદ્ધિના નિધાન બનાવવા જોઇએ આ પ્રકારે અનેક જ્ઞાતાઓ તૈયાર કરી તેમને નાના દેશોના જુદા જુદા સ્થાનોમાં મોકલવા જોઇએ શા માટે મોકલવા જોઇએ ? તો તેઓ પણ તેજ કામ કરે. આ પ્રકારે ક્રમશઃ જગતનો ઉદ્ધાર થઇ જશે. એક દૃષ્ટિથી આ સમાસ અત્યંત મહત્ત્વનો છે એમાં શ્રી સમર્થે જે કાંઇ કહ્યું છે તે પ્રથમ તેમણે સ્વયં કર્યું છે અને પછી તેનું અનુકરણ કરવાનો લોકોને ઉપદેશ આપ્યો છે અર્થાત્ એમાં વર્ણવેલા સિદ્ધાંતો અનુભવસિદ્ધ છે અસ્તુ બારમા દશકમાં વિવેક અને વૈરાગ્યનું અતિ ઉત્તમ પ્રકારે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે શ્રી સમર્થે વિવેકનું મહત્ત્વ ઘણું જણાવ્યું છે વ્યાવહારિક હો કે પારમાર્થિક હો કોઇપણ પ્રકારના સુખની પ્રાપ્તિને માટે વિવેક વિના કરેલા સર્વ ઉપાયો નિષ્ફળ છે

વિવેક પાહિલ્યા વીણ જન જે ઉપાવ તો તો સીણ "

જ્યાં સુધી વિષયોના સંબંધમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો લાભ થઇ શકશે નહિ પરંતુ એ વૈરાગ્ય વિવેકયુક્ત હોવો જોઇએ વૈરાગ્યની

કારણ કે વિવેક નહિ હોય તો અનર્થ સિવાય કંઈ પણ પરિણામ થતું નથી; તેથી વ્યાવહારિક સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી અને પારમાર્થિક લાભ પણ થતું નથી.

" વિવેકહીણુ દેહમાં જેમ, ની અવિવેકો અનર્થો માનવો;
અનર્થો અનાદિ છે, [illegible]. " ૧૧-૪-૬.

તેરમા દશકમાં આત્માનાત્મવિવેક, સારાસારનિરૂપણ, ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ દશકના દરેક સમાસમાં અનુક્રમ છે. તેમાં સમર્થના બોધનો સાર છે. [illegible] અનુમાન છે કે આ સમાસમાં સ્વામીએ અનુબોધ [illegible] છે. ચૌદમા દશકમાં નિસ્પૃહનાં લક્ષણ બતાવી ભિક્ષા, કવિત્વકલા, કીર્તનલક્ષણ, હરિકથાનિરૂપણ અને ચાતુર્યલક્ષણ બતાવ્યાં છે. તત્પશ્ચાત્ યુગધર્મ [illegible] સમાસમાં તત્કાલીન ધાર્મિક અને સામાજિક દશાનો સારો પરિચય આપ્યો છે. પંદરમા દશકમાં પુનઃ ચાતુર્યનાં લક્ષણ બતાવી નિસ્પૃહ-વ્યાપ-લક્ષણ બતાવ્યાં છે. આ આખા દશકમાં રાખવા જેવું છે કે શ્રી સમર્થે મહંતો અને નિસ્પૃહ સાધુઓનું વર્ણન આ પ્રસંગમાં વારંવાર કર્યું છે. નિસ્પૃહતાયુક્ત મહંતપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું એ જ વિમલ વ્યાવહારિક બોધનો સાર છે. કારણ કે નિસ્પૃહ મહંતો વિના જગદુદ્ધાર કે લોકકલ્યાણ કદિ પણ થઈ શકતું નથી. સોળમા દશકમાં પ્રથમ વાલ્મીકિ, સૂર્યનારાયણ, પૃથ્વી અને પવનોનું સ્મરણ કરી જલ, અગ્નિ આદિ મહાભૂતોનું વર્ણન કર્યું છે. આ સમસ્ત વ્યાખ્યાનોમાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક વા શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોનો પરિચય પણ મળે છે. તત્પશ્ચાત્ ઉપાસનાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે કે —

" ઉપાસનેચા મોઠા આશ્રયો ઉપાસને વીણ નિરાશ્રયો
ઉદંડ કેલે નરી તો વ્યર્થ. પ્રાપ્ત નાહીં. "

અર્થાત્ મનુષ્યને ઈશ્વરની ઉપાસનાનો ઘણો મોટો આશ્રય છે. ઉપાસના વિના મનુષ્ય નિરાશ્રિત બની જાય છે અને આવી નિરાશ્રિત દશામાં ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોપણ વિજય પ્રાપ્ત થતો નથી. સત્તરમા દશકમાં શિવ-શક્તિ, અજપાજપ, [illegible] આદિ અનેક [illegible] વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અઢારમા દશકમાં [illegible] નિરૂપણ અને [illegible] સમાસમાં વર્ણન કર્યું છે. તત્પશ્ચાત્ [illegible] ઉત્તમ પુરુષ [illegible] વર્ણન કરી [illegible] નિરૂપણ કર્યું છે. ઓગણીસમા દશકના [illegible] લેખનકલા, [illegible] અને [illegible] લક્ષણ તથા [illegible] ઉપાધિનાં લક્ષણ [illegible]. વીસમા દશકમાં આત્મા [illegible] આદિ [illegible] વિવેચન કરી છે અને વિમલલક્ષણ નિરૂપણ કરી [illegible] આ ગ્રંથની પરિસમાપ્તિ કરેલ [illegible]

> ભક્તાચેનિ સાભિમાને, કૃપા કેલી દાશરથીને,
> સમર્થકૃપેચી વચને, તો હા દાસબોધ. ”

અર્થાત્ ભક્તોનું માન વધારવા સારૂ શ્રી રામચંદ્રજીએ મારાપર કૃપા કરી. આ ગ્રંથ કાંઇ મેં બનાવ્યો નથી. એમાં સમર્થ શ્રી રામચંદ્રજીનાં વચનો છે-આ વચનો એકત્ર થઇને આ દાસબોધ ગ્રંથના રૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

અહીંઆ સુધીમાં આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલા સર્વ વિષયોનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે હવે આ ગ્રંથમાંના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતોની કાંઇક વિસ્તૃત આલોચના કરવામાં આવશે. આથી શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ લોકોદ્ધારને માટે કેવા પ્રકારનો બોધ આપ્યો હતો તે વાચકોને સારી રીતે પ્રતીત થશે.

૫-જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને બહુધા જ્ઞાન.

મોક્ષને માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા છે હવે આપણે એ જોવું જોઇએ કે જ્ઞાન શું છે ? આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં નિત્ય અને શાશ્વત વસ્તુ એકજ છે અને તે શુદ્ધ અથવા વિમલ જ્ઞાન છે આ ગ્રન્થના ૫ મા દશકના ૬ ઠ્ઠા સમાસમાં આ જ્ઞાનનુંજ વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે શુદ્ધ-વિમલ જ્ઞાનનેજ સ્વરૂપજ્ઞાન-અનુભવ વા વિજ્ઞાન-કહેવામાં આવે છે આ જ્ઞાન 'પદાર્થ-વિજ્ઞાન'થી ભિન્ન છે પદાર્થ વિજ્ઞાનને શ્રી સમર્થ બહુધા જ્ઞાન કહ્યું છે તેનું વર્ણન ૫ મા દશકના ૬ ઠ્ઠા સમાસમાં કરવામાં આવ્યું છે જેને સાંપ્રતમાં લોકો શાસ્ત્ર વા વિજ્ઞાન (સાયન્સ) કહે છે તેનો સમાવેશ આ બહુધા જ્ઞાનમાંજ થાય છે પશુજ્ઞાન, રોગજ્ઞાન, ઔષધિજ્ઞાન મંત્રજ્ઞાન ધાતુજ્ઞાન શસ્ત્રજ્ઞાન ગણિતજ્ઞાન તર્કજ્ઞાન શબ્દજ્ઞાન, અર્થજ્ઞાન આદિ સર્વ પ્રકારના પદાર્થજ્ઞાનનો આ બહુધા જ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે આ સર્વજ્ઞાન માયા પાદિત દૃશ્ય (જડ તથા અશાશ્વત) પદાર્થનું વર્ગીકરણ માત્ર છે એ શુદ્ધ-વિમલજ્ઞાન નથી-તત્ત્વજ્ઞાન નથી એ અવિદ્યા છે-માયા છે-અજ્ઞાન છે શ્રી સમર્થ એ બહુધા જ્ઞાનનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે

> “ બહુત પ્રકારચીં જ્ઞાનેં સાંગતાં જાતાં અસાધારણ
> સ્વાનુભવ જ્ઞાન હોય જેણેં તેં જ્ઞાન વેગળે ” ૩૭

અર્થાત્ એ અનેક પ્રકારના જ્ઞાન ક્યાં સુધી ગણીએ પરંતુ જે જ્ઞાનથી સાયુજ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે-જેણે સ્વાનંદ મળે છે તે જ્ઞાન તો જુદુંજ છે આ અનિત્ય દૃશ્યથી પર એવું જે જ્ઞાન છે તેનેજ આ સ્થાને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આત્મ-અનાત્મ-નિત્ય અને અનેક છે તેના સંબંધનું જે જ્ઞાન છે તેજ સત્યજ્ઞાન છે દૃશ્ય પદાર્થ માયાના વિસ્તાર, અનિત્ય અને અનેક છે તેના સંબંધનું જે જ્ઞાન છે તેજ બહુધાજ્ઞાન છે સુખી અને દુઃખ એ બંને દૃશ્ય, નિત્ય અને અનિત્ય એ બેઉના સંબંધનો જ વિવેક છે તેજ સત્ય જ્ઞાનનો સાર છે.

૬—આત્મા અને દેહ.

શ્રીમત્ અથવા આત્મા, એ સત્, શાશ્વત, નિરુપાધિ તથા નિર્વિકાર છે; અને દેહ—દૃશ્ય અથવા દેહ એ અસત્, અશાશ્વત, સોપાધિ અને સવિકાર છે. આત્મા સૂક્ષ્મ છે અને દેહ સ્થૂલ છે, આત્મા સ્વયંભૂ છે અને દેહ પરભૂ છે. આત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે અને દેહ માયાનો અંશ છે. જે રીતે માયાનો નાશ થાય છે અને બ્રહ્મ અવિનાશી છે, તે રીતે દેહ નશ્વર અને આત્મા અમર છે. આ રીતે આત્મા—દેહ, બ્રહ્મ—માયા, નિત્ય—અનિત્યનો અખંડ ભેદ છે. માટે, આત્મા તો સદા સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન છે; અને માયા અથવા દેહ પરતંત્ર અને પરાધીન છે. આવો એક મુખ્ય ભેદ છે. જ્યારે આ સ્વતંત્ર આત્માનો પરતંત્ર માયાની સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે આત્મા પર માયાનો લેપ ચઢે છે. અથવા જ્યારે આત્માનો આ દેહની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે તેજ 'દેહી' અથવા 'જીવ' નામે કહેવાવા લાગે છે. 'જીવ' બનીને આત્મા સુખ—દુઃખ લાભ—હાનિ આદિ દ્વંદ્વોનો ભોક્તા બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્વતંત્ર આત્મા દેહ યા માયાના સંગથી પરતંત્ર યા બદ્ધ બની જાય છે. શ્રી સમર્થે ૧૭ મા દશકના ૯ મા સમાસમાં આનું વિવેચન કર્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે —

" [illegible]
શરીરમાંથી આત્મા [illegible] ૧
દેહ સુખ દુઃખ [illegible]
[illegible]

[illegible]

૭—દેહી જીવ અથવા બદ્ધ પ્રાણી.

[illegible]

પ્રકૃતિ નિયમ બની જાય છે. માયાના મોહમાં ભરી રહેવાથી તેની
નિસ્તેજ થઈ જાય છે તે પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે, અજ્ઞાનવશ તે "હું
કોણ છું ? હું કોણ છું ?" એવી બૂમો પાડે છે આ પ્રકારે નરજન્મને પામ-
નાર સ્વતંત્ર આત્મા જ્યારે પોતાની જાતનેજ ભૂલી જાય છે—પોતાના સ્વરૂપનેજ
ભૂલી જાય છે, ત્યારે તે સંસારમાં મૂર્ખ, પતિત મૂર્ખ, અને દુર્ગુણી બની જાય છે.
જ્યારે એ પ્રકાર અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા તેના રોમેરોમમાં વ્યાપી જાય છે, ત્યારે
તેનાં દુઃખોની ગણના કોણ કરી શકે એમ છે ? તે બીજાઓને ત્રાસ આપે છે,
દુઃખ દે છે અને સ્વયં પણ તેજ પ્રકારે પીડિત થાય છે તે બીજાઓની ઉપર
અત્યાચાર કરે છે, બીજાઓનું દ્રવ્ય હરણ કરી લે છે, બીજાની સ્વતંત્રતા હરણ
કરી લે છે અને સ્વયં પણ દરિદ્ર તથા પરતંત્ર બની જાય છે, આ બધું શામ
કેમ થાય છે તે તે સમજી શકતો નથી. દુઃખનું કારણ શું છે,—દુઃખ શા માટે
આવે છે? નથી, દુઃખજ શા માટે સુખરૂપે પ્રતીત થાય છે, તે કાંઈ તેના સમજમાં
આવતું નથી. માયાના કઠિન ફંદામાં ફસાઈને બિચારો પ્રાણી ગભરાઈ જાય છે. તેના
હોશ ઉડી જાય છે એવી દશામાં કોઈ કોઈ સજ્જન તો આ નરદેહની નિંદા કરવા
લાગી જાય છે તેઓ કહે છે કે આ નરદેહ ખરાબ છે, એને લીધેજ અમારે દુઃખી
થવું પડે છે પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોના
ફેરા ફરતા જાય અને [illegible] અતિશય સમજ [illegible] તેમની બુદ્ધિ દુર્દશા થાય છે.
[illegible] વિલક્ષણ [illegible] એનો સદુપયોગ પણ કરી શકાય છે અને
[illegible] કરી શકાય છે અને દુરુપયોગ [illegible] દુર્ગતિ અને સદ્-
[illegible] થાય છે [illegible] નર કરણી કરે તો નરનો નારાયણ
[illegible] થઈ જાય છે પણ એવા આ
[illegible] નરદેહની [illegible] નિંદા કરે છે [illegible]
[illegible] ઉત્પત્તિ [illegible]

[illegible]

" કોણુસીય નાહીં બંધન, ભ્રાન્તિસ્તવ મૂઢત જન;
દ્રઢ ધૈતસ્થ દેહાભિમાન, અજ્ઞાનિયા." દ૦ ૫, સ૦ ૬–૫૭.

વાસ્તવમાં બંધન કોઈને પણ નથી. કોઈ પણ માણસ બદ્ધ નથી. સર્વ પ્રાણીઓ ભ્રાન્તિમાં ભૂલેલાં છે; કારણ કે તેઓ દેહાભિમાનને–અહંતાને–દ્રઢ રીતે પકડી રહેલાં છે. આ ભ્રમનું નિવારણ થતાંજ મુમુક્ષા–મોક્ષ વા સ્વતંત્રતાની ઇચ્છાનો ઉદય થાય છે. જ્યારે એ ઇચ્છા પ્રબળ થાય છે ત્યારે પ્રાણી સાત્વિક વૃત્તિનો અભ્યાસ કરવા લાગે છે; અને જેની કૃપાથી આ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ હોય તે સદ્‌ગુરુનાં ચરણોની સેવા કરવા લાગે છે. સદ્‌ગુરુના ઉપદેશ, સહવાસ અને કૃપાથી પરમ લાભ થાય છે. જે નરદેહ પૂર્વે નિંદ્ય અને તિરસ્કરણીય લાગતો હતો તેજ હવે વંદનીય અને ઉપયોગી જણાય છે. ગુરુના ઉપદેશથી મનુષ્યની વિવેકદૃષ્ટિ શુદ્ધ અને નિર્મળ થઇ જાય છે. તેને ખાત્રીપૂર્વક જણાય છે કે આ સંસારમાં મારું કાંઇક કર્તવ્ય છે–મારો કાંઇક ઉદ્દેશ છે–મારું કાંઇક સાધ્ય છે. અને તે સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાને માટે આ નરદેહ અત્યંત આવશ્યક તથા ઉપયોગી છે નરદેહ પ્રાપ્ત ન થાત અને કોઇ અન્ય દેહ [illegible] પશુ, પક્ષી [illegible] પ્રાપ્ત થાત તો આ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવું અશક્ય થઇ પડત [illegible] —

" પશુ દેહે નાહીં ગતી [illegible]
[illegible] નરદેહ પ્રાપ્તી [illegible]
[illegible]

પછી કેવળ તેમના મસ્તકપર દોષારોપણ કરવાથી શો લાભ? સમાજને સુમાર્ગે ચલાવવાની સર્વ જવાબદારી સમર્થના મત પ્રમાણે સદ્‌ગુરુના શિરપરજ છે.

" ચેથેં શબ્દ નાહીં શિષ્યાસી, હેં અવઘેં સદ્‌ગુરુ પાસીં,
સદ્‌ગુરુ પાસની અવગુણરાસી, નાના યત્નેં કરૂની." દ૦ ૫, સ૦ ૩-૧૫

અર્થાત્ એમાં શિષ્યનો કાંઈ પણ દોષ નથી, એ સર્વ ગુરુનું કામ છે. સદ્‌ગુરુ અનેક પ્રકારે યત્ન કરી સમાજના અવગુણો પલટી શકે છે. જો સદ્‌ગુરુ સર્વજ્ઞ હોય, આત્મજ્ઞાની હોય, અનુભવી હોય, વિરક્ત હોય, નિસ્પૃહ હોય, તે જો સમાજના નેતા બની લોકોને ઉચિત માર્ગનો બોધ ન આપે તો એ કામ અન્ય કોણ કરશે! જ્યારે આ પ્રકારના સદ્‌ગુરુઓ હિમાલયની કંદરાઓમાં એકાંતમાં બેસી સ્વાનુભવદ્વારા પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્માનંદનો ક્ષણભર ત્યાગ કરી સમાજનું હિત કરવાને માટે-પરોપકાર કરવાને માટે જનસમાજમાં આવે છે અને તેનું નાયકત્વ સ્વીકારે છે, ત્યારે તેમનાં તેજ, પ્રભાવ અને પ્રતિભાને લીધે તેમને મુમુક્ષુ સત્‌શિષ્યો પણ મળી જાય છે. જ્યાં સદ્‌ગુરુ અને મુમુક્ષુનો સમાગમ થાય ત્યાં મેઘ અને ચાતક, કૃષ્ણ અને અર્જુન અથવા રામદાસ અને શિવાજીનોજ મેળાપ થયેલો સમજવો. આમ થતાંજ મુમુક્ષુ શિષ્ય પરમાર્થ વા જનોદ્ધારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

૯—પરમાર્થમાર્ગમાં સાધક અને સિદ્ધ.

પરમાર્થમાર્ગના સાધનમાં પ્રવૃત્ત થતાંજ તે પરોપકાર વા જનોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખનાર નિરભિમાની મુમુક્ષુ સાધકની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં પરમાર્થ એ શી વસ્તુ છે તેની તેને સમજ પડે છે. સમર્થ જણાવે છે કે—

" પરમાર્થ એ તપસ્વીઓ અને સાધકોનો આધાર છે. પરમાર્થ એ મનુષ્યને ભવસાગરથી પાર ઉતારે છે. જ્યારે અનંત જન્મોના પુણ્ય ફળ એકત્રિત થાય છે ત્યારે પરમાર્થ થઈ શકે છે પરમાર્થથી મુખ્ય એવો જે પરમાત્મા તેનો અનુભવ થાય છે આત્માનુભવ થવો એજ માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થવું છે. એનુંજ નામ મોક્ષ છે અને એનુંજ નામ સ્વતંત્રતા છે. પરમાર્થ પણ એજ છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ વા સાધન શું છે ' જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, કે ભક્તિમાર્ગ ' આ પ્રકાર અનેક પ્રશ્નોનું વિવેચન શ્રી સમર્થે પાંચમા દશકના સાતમા સમાસથી દશમા દશક પર્યંત કર્યું છે. અસ્તુ. આ અનેક માર્ગોથી સાધક પરમાર્થને માટે દૃઢતાપૂર્વક સાધન કરે છે, તે સન્તસમાગમ કરે છે, અદ્વૈતનિરૂપણનું શ્રવણ-મનન કરે છે અને સારાસારવિચારથી સંદેહો અને વિકલ્પોનું નિરસન કરી આત્મજ્ઞાનનો વિવેક કરે છે. વિવેકથી તે દેહબુદ્ધિ-મારૂં તારૂં એવા ભાવ-ને રોકે છે.

માયાની ઉપાધિ છોડી અસાધ્ય વસ્તુ (પરબ્રહ્મ)ને તે સાધનથી સાધ્ય કરે છે અને પોતાની બુદ્ધિને સત્સ્વરૂપમાં દૃઢતાપૂર્વક જોડે છે. આ પ્રકારે સાધન કરતો કરતો તે ગુરુના ઉપદેશથી નરદેહની સાર્થકતા કરી આ ભવસાગર તરી જાય

[illegible]

૧૦—મનદશાની ભાવનાથી સાધક અને સિદ્ધનું કર્તવ્ય.

[illegible] ઉપર [illegible] થઈ [illegible]

[illegible] છે, [illegible] નહિ [illegible]

[illegible] નહિ

[illegible] નહિ [illegible]

[illegible] નહિ, [illegible]

[illegible] નહિ [illegible]

[illegible]

[illegible]

૧૧—ઔદ્યોગિકતાના ત્રણ ઉપાય.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

રૂપ વિષય આત્માનાં નિમિત્ત બની જાય છે. અને નિંદા, દ્વેષ, અનીતિ, પ્રમાદ, અભિમાન, કપટ, દંભ, તૃષ્ણા, લોભ, પાખંડ, પાપ, દુરાશા આદિ દુર્ગુણો અતિ ભયાનક આવરણ જેમની ઉપર પ્રસાર કરે છે. આ આવરણ દૂર કરવું હોય તો દુર્ગુણો નષ્ટ કરવા, એ નીતિનું કામ છે. નીતિની સ્થાપનાથી ચિત્ત શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મનુષ્ય પોતાના ઉદ્ધાર–પોતાના ઉદ્ધારના માર્ગમાં પ્રગત થાય છે. આથી મિત્ર પુરુષોના ઉપદેશથી–ગુરુના ઉપદેશથી આત્માના ગુણ, સ્વ[illegible] તેમ જ શું શું છે [illegible] શું કરવા છે અને શું આચરવું છે એ સમજાય છે, પછી એમ સમજવું કે ઉદ્ધારનું પહેલું કામ થઈ ચૂક્યું છે. મનુષ્યને પોતાનું [illegible] તે તરફ તે વળે છે. એથી નીતિ તરફ ચાલશે તે તે [illegible] [illegible] અનીતિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પૂર્ણતા [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] નીતિનો [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા [illegible]
[illegible]

સના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ઉપાસના એજ જ્ઞાન છે સમર્થે પોતાના આ ગ્રંથમા અનેક સ્થળે ઉપાસનાનુ માહાત્મ્ય ગાયુ છે સમર્થ અભિમાન અને વિશ્વાસપૂર્વક જણાવે છે કે

" ઉપાસના સર્વવ્યાપક છે, આત્મારામ ક્યા નથી ? સ્થળે સ્થળે રામ વ્યાપ્ત છે આવી મારી ઉપાસના છે—તે કલ્પનાતીત છે, તે નિરજન (પરબ્રહ્મ)ની પાસે પહોચાડી દે છે આત્મવિદ્યાનુ શ્રવણ દેવપૂજન, ભજન કીર્તન, ઇત્યાદિ બ્રહ્મકર્મ, એ સર્વેનો સમાવેશ ઉપાસનામાજ થાય છે કર્મ અને જ્ઞાનનો સમાવેશ પણ ઉપાસનામાજ થાય છે ભક્તિમાર્ગમ—ઉપાસનામાર્ગમાં પ્રતિમાપૂજન—મૂર્તિપૂજનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે પરતુ સ્મરણમાં રાખજો કે પ્રતિમા વા મૂર્તિ એ પરમાત્માના પ્રતિનિધિરૂપ છે પ્રતિમાનુ રૂપ વા નામ સ્વય પરમેશ્વર નથી આવી ચર્ચા સમર્થે સ્થળે સ્થળે કરી છે જે પરમેશ્વરની પ્રતિમાને આપણે પૂજીએ છીએ તેને આપણે ઓળખવો જોઈએ આ સબધી શ્રી સમર્થ જણાવે છે કે—

' અનેક દેવોની અનેક પ્રકારની પ્રતિમાઓને લોકો પ્રેમપૂર્વક પૂજે છે પરતુ વાસ્તવમા દેવોના દેવ પરમાત્માને ઓળખવો જોઈએ અને ઓળખીને તેનુ ભજન કરવુ જોઈએ જેવી રીતે આપણે આપણા પ્રભુને ઓળખીને પ્રાર્થના વા નમસ્કાર કરીએ છીએ તેવીજ રીતે મૂળ પરમાત્માને ઓળખીને મૂર્તિની પૂજા કરવી જોઈએ આપણી કલ્પનાનુસાર બનાવેલી પરમેશ્વરની પ્રતિમામા પરમેશ્વરનુ ધ્યાન કરવુ એજ ઉપાસના છે પ્રતિમાના આકાર પ્રતિમાના સ્વરૂપ ગમે તેવા હોય અને તેના નામ ગમે તે રાખવામા આવ્યા હોય, તોપણ વસ્તુત તે એકજ પરબ્રહ્મ (વસ્તુ)ની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિમાઓ અને નામો છે ખરેખર વિઠોબા નારાયણ રામ કૃષ્ણ લક્ષ્મી શિવ વિષ્ણુ સરસ્વતી ઇત્યાદિ અનેક ઈશ્વરના નામો તે એક અનિર્વાચ્ય વસ્તુનાજ આપવામા આવ્યા છે આ અનિર્વાચ્ય વસ્તુ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ જાણીને ઉપાસના કરવી જોઈએ ... પણ વિસરી જવી જોઈએ નહિ વર્ણધર્મ કુળધર્મ વર્ણાશ્રમધર્મ ... ઉપાસનાધર્મ અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગમા આવી જાય છે ... આ ઉપાસના ધર્મ—ભક્તિમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરવા એ તેમને પરમાર્થમાર્ગમા ... કરવા સમાન છે ... ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના—સ્વધર્મની સ્થાપના ... સમાજના ઉ... મુક્તિના ... બીજો મહાન ઉપાય છે ધર્મસ્થાપના કરનાર નિઃસ્પૃહ ... સાક્ષાત્ ઈશ્વરના અવતાર છે

ધર્મસ્થાપનેચે નર ... ઈશ્વराचे અવતાર

જાલે આહેત પુઢે હોણાર ... ઉજ્વરાચે ... દ૦ ૧૦ સ૦ ૬ ૨૦

અર્થાત્ ધર્મ સ્થાપના કરનાર માણસો ઈશ્વરના અવતાર છે તેઓ થઈ ગયા છે અને ભવિષ્યમા થશે આ પણ ... ઈશ્વરના હાથમા છે

૩. રાજ્યસ્થાપના—નીતિ અને ધર્મની સ્થાપનાથી પરમાર્થ—મોક્ષ મુક્તિ, સ્વતંત્રતાની ... પ્રાપ્તિ થાય છે સમાજનો ... ઉદ્ધાર થાય છે પરતુ

એવા પ્રસંગને માટે-તે લોકોને અપ્રતિબંધ અને નિરુપાધી કરવાને માટે રાજ્ય-સ્થાપનાની આવશ્યકતા છે. સમાજના સર્વ માણસો મુમુક્ષુ-મોક્ષ વા સ્વર્ગસુખના અભિલાષી હોતા નથી અને તેથી તેઓ નીતિમાન અને ધાર્મિક પણ હોતા નથી કેટલાક માણસો જડ, મલિન, અનીતિમાન અને અધર્મી હોય છે. નીતિમાન તથા ધાર્મિક લોકોની પ્રવૃત્તિ નીતિ તથા ધર્મના હોય છે; અને અનીતિમાન તથા અધર્મી લોકોની પ્રવૃત્તિ અનીતિ તથા અધર્મની તરફ હોય છે. માટે ત્યારે સિદ્ધ અને સાધક મુમુક્ષુ જનોની મુખ્યત્વે સમાજનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે નીતિ અને ધર્મની સ્થાપના કરવાનો યત્ન કરતા હોય છે ત્યારે જડ જન અર્થાત્ અનીતિમાન અને અધર્મી લોકો વિરોધ કરે છે—વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. આ વિરોધનું ફળ એ આવે છે કે નીતિ અને ધર્મની સ્થાપના સંપૂર્ણ રીતે થઇ શકતી નથી અને થઇ હોય તો તે ચિરકાળ પર્યંત ટકી શકતી નથી; અને અંતે સમગ્ર જનસમાજ પરમાર્થથી પરાઙ્મુખ થઇ જાય છે. આ સ્થિતિ મુમુક્ષુ જનોને માટે અત્યંત હાનિકારક થઇ પડે છે. મુમુક્ષુ જનોની સંખ્યા સ્વભાવતઃજ અલ્પ હોય છે; માટે તેઓ કેવળ નીતિ અને ધર્મના બળથી જડ જનો (અનીતિમાન અને અધર્મી લોકો)ને પોતાના કાબુમાં રાખી અનીતિ અને અધર્મનો પરાજય કરી શકતા નથી. સારાંશ, નીતિ અને ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે તથા અનીતિ અને અધર્મનો નાશ કરવાને માટે કોઇ એક શાસક સંસ્થાની આવશ્યકતા હોય છે એનુંજ નામ રાજ્યસંસ્થા છે. સ્વધર્મનો વિરોધ કરનારા સ્વદેશવિધિ જડજનો પ્રત્યેક સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નાસ્તિક અને પાખંડી લોકો તો પરમેશ્વર અને ધર્મની નિંદા કરવામાં સદાસર્વદા તૈયારજ હોય છે. સિદ્ધો અને સાધકો ઉગ્ર તપ કરી સદ્ગુરુ પાસેથી પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે અને જ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે. પરંતુ તામસ વૃત્તિમાં ડૂબેલા અને અજ્ઞાનાવસ્થામાં મિથ્યા પદાર્થસુખમાંજ આનંદ માનનારા જડ લોકોને એવા સત્પુરુષોની પારમાર્થિક અવસ્થાનું સ્વરૂપ સમજાતું નથી તેથી તેઓ તેમનો દ્વેષ કરે છે અને તેમની નિંદા કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ તેમના સત્કાર્યોનો ભંગ કરવાનો યત્ન કરે છે. આવા દુષ્ટ અને અધમ લોકોના પંજામાંથી ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે એક શાસક સંસ્થા અવશ્ય હોવી જોઇએ. જ્યાં નીતિ અને ધર્મનો પ્રસાર થાય છે, જ્યાં મુમુક્ષુ વર્ગનો ઉદય થાય છે અને જ્યાં જનતાની વ્યવસ્થા રાખનાર લોકોની સંખ્યા વધવા લાગે છે, ત્યાં સમાજનું નિયમન, પ્રબંધ અને શાસન કરવાને માટે રાજ્યસંસ્થા નિર્માણ કરવાની આવશ્યકતા પ્રતીત થાય છે. સત્ય પૂછો તો પરમાર્થપ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરનારા સમાજમાં નીતિ અને ધર્મના બળથી યથાવિધિ રચેલી રાજ્યસંસ્થા આપોઆપ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગે છે.

આ રાજ્યસંસ્થાનું તત્ત્વ દાસબોધમાં અતિ માર્મિકતાથી પ્રતિપાદિત કરવામાં

અનું છે અભિમાન નરદેહના આશ્રયે રહેનારો આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. શરીર
રૂપ દેહનું આવરણ હોવાથી તે આત્માનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહે છે. પૂર્ણ જ્ઞાનનો અધિ
નિધિ જે પરાત્પર પરમાત્મા છે તેની સાથે સાયુજ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે અપૂ
ર્ણજ્ઞાનરૂપ આત્માને પોતાના કરતાં અધિક જ્ઞાનના અધિષ્ઠાનનો આશ્રય લેવો પડે.

> શરીરે સત્તને આધારે, પરંતુ અર્થી પંચભૂતે,
>
> ગુણી અધિક જાણીએ તે, અધિષ્ઠાન આદે. ૧૦-૧૫ સં૦ ૪,

રાજા અથવા રાજ્યસંસ્થા અધિક જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન છે એ સિદ્ધાંત પ્રતિપા
દન કરવાને માટે તેઓ જણાવે છે કે—

> કુરંગા ઘટલ્યા દેખ, ઉચ્ચ સિંહાસની રાજા
>
> નાના વિચાર મગળ અન્તર્યામી ૧૫-૩-૨

હજારો સૈનિકોનો સમૂહ સામે ઉભો રહે છે પરંતુ રાજા ઉચ્ચ સિંહાસન
આરૂઢ થઈ પોતાના વિશેષ અધિકારથી સર્વને આજ્ઞા કરે છે આ પ્રકારે લાખો
કરોડો લોકોના સમાજપર વિશેષ જ્ઞાનને લીધે પરમેશ્વરરૂપી રાજ્યસંસ્થા શાસન કરે છે.

> વિશેષે બહુત પૈસાવલે મ્હણોન અવતારી બોલિજે
>
> મનુ ચક્રવર્તી ક્રાસે પેજેયિ ન્યાયે ૧૫-૩-૫.

આજ પર્યંત જે જે અવતારી રાજાઓએ રાજ્યસ્થાપના કરી છે તે સ
વિવેક અર્થાત્ જ્ઞાન ના ભંડારરૂપ હતા. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ગીતામાં જણાવે
છે "नराणां च नराधिपम्" (મનુષ્ય સમાજમાં રાજા હું) આ પ્ર
રાજા પરમેશ્વર રૂપ છે અને રાજ્યસંસ્થા પરમેશ્વરનું અધિષ્ઠાન છે ધર્મ અ
નીતિને સહાય કરી અને સ્વયં પણ ધર્મ અને નીતિની સહાયતા ચાલવું એ
રાજ્યસંસ્થાનું મુખ્ય કાર્ય છે એમ [illegible] જણાવી ચૂક્યા છીએ કે ધર્મ અ
નીતિનો ઉદ્દેશ પરમાર્થપ્રાપ્તિ છે માટે રાજ્યસંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ પરમ
ર્થપ્રાપ્તિજ હોવા જોઈએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી [illegible] પરમાર્થ મુક્તિ
મોક્ષ [illegible] સ્વતંત્રતા મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધાર [illegible] કરવામાં આવે [illegible] ના પર્યાય એ છે
જ્યારે માનવસમાજ પરમાર્થ સાધન માં યત્ન કરવા લાગે [illegible] ત્યારે
પરતંત્રતાની જાળમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાય કરવા [illegible] નીતિ
ધર્મ અને રાજ્ય એ ત્રણે એ સંસ્થાઓ આશ્રય લેવા [illegible] છે આ સંસ્થાઓ
આધારેજ મનુષ્યસમાજ નૈતિક ધાર્મિક અને રાજકીય સ્વતંત્રતા અર્થાત્ પૂર્ણ
સ્વાતંત્ર્ય યા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે

૧૭—ઉક્ત સંસ્થાઓ કેવી રીતે સ્થાપન કરવી જોઇએ?

પરમાર્થપ્રાપ્તિને માટે નીતિ ધર્મ અને રાજ્યની સંસ્થાઓ આવશ્યક
એટલુંજ કહીને શ્રી સમર્થ અટક્યા નથી પરંતુ પરાપરબુદ્ધિથી સમાજ

[illegible] કરવાને માટે આ સંસ્થાઓ કેવી રીતે સ્થાપિત કરવી જોઇએ તે પણ [illegible] વિસ્તારપૂર્વક જણાવ્યું છે.

(૧) નૈતિકસંસ્થાઃ—સિદ્ધોએ એકાંતવાસ મહણ કરી લોકસમુદાય [illegible] કરવો જોઇએ અને પોતાના સમયની વાસ્તવિક નૈતિક દશાનો વિચાર કરવો જોઇએ. તેમણે ઉત્તમ ગુણો સમ્પાદન કરી પોતાના વર્તનદ્વારા તેમજ [illegible] લોકોને તે શીખવવા જોઇએ અને પોતાનો સમુદાય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ[illegible] કરવો જોઇએ. સમુદાયમાંના માણસોને તેમની યોગ્યતાનુસાર કામ સોંપવાં જોઇએ અને તેમાંથી જે માણસ પોતાની પાસે રાખવા યોગ્ય હોય તેમને પોતાની પાસે રાખવા જોઇએ; તથા જેઓ દૂર રાખવા યોગ્ય હોય તેમને દૂરનાં કામો સોંપી દૂર મોકલી દેવા જોઇએ. લોકોનાં મંડળો—સભા—સમાજ બનાવી તેમાં ભૂતદયાનું [illegible] કરવાથી નીતિની સ્થાપના થાય છે; કારણ કે જ્ઞાનની બાબતમાં સર્વનાં અંતઃકરણ સમાન હોય છે.

આ જ્ઞાન સર્વ જીવોમાં—સર્વ જીવોમાં એકરૂપ હોવાથી સર્વ લોકોને આત્મ[illegible] માનવા એ મનુષ્યનો મહાન્ ધર્મ છે. આ નીતિસ્થાપનાની અત્યંત સૂક્ષ્મ [illegible] અત્ર અમે દર્શાવી છે. દાસબોધમાં એનું અતિ વિસ્તૃત વર્ણન વિશેષતા-પૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. સમ્પૂર્ણ ગ્રંથ વાંચવાથી પાઠકોને તે પ્રતીત થશે.

(૨) ધાર્મિક સંસ્થાઃ—ભક્તિમાર્ગને માટે બ્રાહ્મણમંડળી, સંતમંડળી અને ભક્તમંડળી સ્થાપિત કરવી જોઇએ.

બ્રાહ્મણમંડળયા મેળવાવ્યા. ભક્તમંડળયા માનાવ્યા;
સંત મંડળયા શોધાવ્યા, જ્ઞાનમંડળી. દ૦ ૧૯, ૬–૧૪.

પરમાત્માના જ્ઞાનપૂર્વક ભજનથી દશે દિશાઓ ગુંજાયમાન થઇ રહેવી જોઇએ. આ ઉપાયથી ક્રમમાંની ક્રમે બ્રાહ્મણ, જ્ઞાનમાંથી સાધુ સંતો અને [illegible] જગતપ્રિય એવા નવ [illegible] અને [illegible] એક દિલથી પ્રેમપૂર્વક [illegible] થઇ શકે છે. ધર્મસ્થાપના કરવી એ સિદ્ધોનું—સાધુઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] સમુદાય [illegible] [illegible] ભક્તિમાર્ગથી [illegible] પરમેશ્વરને આપણા કરી [illegible] વધારવી [illegible] પતિતોને પાવન કરવા [illegible] [illegible]. સિદ્ધોએ આ ધર્મસ્થાપનામાં [illegible] પોતાના જીવનપર્યન્ત [illegible] કરવો ન જોઇએ. કેમકે:—

આપણુ ભગવિતે મેળન ભવે, મગ ભજન કાંહી કરવે;
શા કારણે ભજનાસ લાગવે, જનુત મોઠ. દ૦ ૧૨, ૧૦-૩૬.

આપણે એક વિસ એચિંતા મરી જાયું તો પછી ભજન કોણ

માટે ઘણા લોકોનો સમુદાય એકત્ર કરી તેને ભજનમાં પ્રવૃત્ત

પણ મતનો પૂર્ણ પ્રસાર કરવાને માટે એક મનુષ્ય કરતાં ઘણા માણસોનો સમુદાય વા મંડળ અધિક ઉપયોગી છે. હાલના ઘણા માણસો એમ કહે છે કે અર્વાચીન છે-વિદેશીઓએ એ પ્રથા આપણા દેશમાં પ્રચલિત કરી છે. પરંતુ આ કથન સત્ય નથી. શ્રી સમર્થે દીર્ઘકાળ પૂર્વે પોતાના દાસબોધમાં એનું વર્ણન એક સ્થળે નહિ, પરંતુ અનેક સ્થળે કરી ગયા છે. સભા, સમાજ અને મંડળનો ઉપયોગ વર્તમાન સમયના લોકો જાણવા લાગ્યા છે; પરંતુ એના સંબંધમાં ઘણી વાતો દાસબોધદ્વારા જાણી અમલમાં લાવવી બાકી છે. અસ્તુ બે ચાર વ્યક્તિઓનાં મન હાથમાં લેવાથી કંઈ અધિક લાભ નથી. મહત્કાર્યની સિદ્ધિને માટે પુષ્કળ માણસોનું મનોગત જાણવું જોઈએ.

જેણે બહુતાંસ ઘડે ભક્તિ, તે હે રોકડી પ્રબોધશક્તી,
બહુતાંચે મનોગત હાતીં, પેતલે પાહિજે. દ૦ ૧૨-૧-૩૭.

સિદ્ધોમાં પ્રબોધ શક્તિ—અન્યને બોધ કરવાની શક્તિ—વક્તૃત્વ શક્તિ હોવી અત્યંત આવશ્યક છે જ્યાં સુધી આ શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી ત્યાં સુધી તેઓ ઘણા લોકોના મન પોતાના હાથમાં લઈ શકતા નથી અને આવી સ્થિતિમાં તેઓ સમુદાય એકત્ર કરી તેને ભક્તિમાં શી રીતે પ્રવૃત્ત કરી શકે ? આ કામમાં ઉતાવળી પણ કરવી ન જોઈએ નહિ તો અનીતિમાન, અધાર્મિક, સ્વાર્થી અને મૂઢ લોકો તરફથી વિઘ્ન આવી પડવાનો ઘણો સંભવ છે આ વાત અમે ઉપર પણ જણાવી ચૂકવા છીએ દાસબોધમાં ધર્મ પક્ષ માંથી વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને અત્ર અમે તો માત્ર તેના સંક્ષિપ્ત સારજ જણાવ્યા છે આ સંબંધે અધિક જાણવાની જિજ્ઞાસા રાખનારાઓએ તો મૂળ ગ્રંથનુંજ મનન કરવું જોઈએ.

(૩) રાજ્યસંસ્થા—નીતિ અને ધર્મની સંસ્થાઓના સંબંધમાં સિદ્ધ, સાધુ મહંત અને નિસ્પૃહ લોકોને શિર જેટલી જવાબદારી છે તેટલીજ જવાબદારી રાજ્યસંસ્થા સ્થાપિત કરવાના સંબંધમાં પણ તેમને શિર છે આ કામને માટે સાધુઓને ઘણો મોટો સમુદાય એકત્ર કરવો પડે છે અને તેને દૃઢતાપૂર્વક પોતાને આધીન રાખી સદા કર્તવ્ય પર રાખવા પડે છે શ્રી સમર્થ આ સંબંધે જણાવે છે કે—

સમુદાવ પાહિજે મોઠા, તરી તનાવા અભાવ્યા બળકટા
મકરૂન તાઠા ધડૈય નયે

ભાર સમુદાયને દૃઢતાપૂર્વક પોતાના અધિકારમાં રાખવા જોઈએ, એટલુંજ

નહિ પરંતુ તેની સાથે માન તથા નમ્રતાથી વર્તવું જોઈએ; કારણ કે તેની સાથે કઠોર રીતે વર્તવાથી તે રહેતો નથી. એથી તે છિન્ન-વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. અસ્તુ. જ્યારે આવો સમુદાય એકત્ર થઈ જાય છે ત્યારે સર્વ લોકોમાં પરમાર્થબુદ્ધિ-ગોગ્રહદિ એકદમ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે.

> હાઈ હાઈ ઉદંડ નામે, મનુષ્યમાત્ર નિવડે પ્રેમે,
> ચઢેકડે ઉદંડ દામે, પરમાર્થબુદ્ધિ. દ૦ ૧૫, ૨૦-૨૫.

" **आत्मवत् सर्वभूतेषु** " એ વચનાનુસાર સર્વ લોકોને, સર્વ સમાજને, સર્વ રાષ્ટ્રને આત્મવત્ માનવા એજ રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિથી " પરમાર્થ બુદ્ધિ " છે. જ્યારે આવી બુદ્ધિ સર્વ સમુદાયમાં, સર્વ જનસમાજમાં, સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રમાં પ્રકાશિત થઈ ઉઠે છે ત્યારે નીતિ અને ધર્મની સંસ્થાઓની રક્ષા થાય છે. આ પ્રકારે જે સમુદાય વિસ્તૃત પ્રયત્ન કરે છે અને સંકટો સહન કરે છે, તે જોતજોતામાં સુખામૃતના શિખરપર ચઢી જાય છે—પરમાર્થને સાધ્ય કરી લે છે.

> ત્યાપ આરોપ કરિતી, ઘડે ઘપેટે સોસિતી;
> તેથી પ્રાણી સદૈવ હોતી, દેખત દેખતાં. દ૦ ૧૫, ૩-૧૭.

કહેવત છે કે " ટાંકણાના પ્રહાર ખમે તે દેવ થાય. " ટાંકણાનો માર ખાઈ ખાઈને મૂર્તિ ઘડાઈને તૈયાર થાય છે, એટલે તેનામાં દેવત્વ આવે છે.

કષ્ટ સહન કર્યા વિના કંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. રાજ્યસંસ્થા પ્રસ્થાપિત થયા વિના નીતિ અને ધર્મની રક્ષા શી રીતે થઈ શકે! સિદ્ધ અને સાધકોએ સ્વાતંત્ર્યાભિલાષી લોકોના સહાયથી રાષ્ટ્રીય સમુદાય એકત્ર કરવો જોઈએ એવો ઉપદેશ શ્રી સમર્થે આપ્યો છે; અને વળી તેમણે વ્યક્તિ માત્રને એવો બોધ આપ્યો છે કે દેશમાં જે રાજા હોય વા રાજાનો પ્રતિનિધિ હોય, તેના સમુદાયમાં જઈ તેના આશ્રયે તમારે રહેવું. આશ્રયરહિત વા પૃથક્ રહેવાથી તમે સારી રીતે પ્રગતિ કરી શકશો નહિ.

> સમર્થાંચી નાહીં પાઠી, તયાસ ભલતાચ કૂટી. દ૦ ૧૬, ૧૦-૨૦.

અર્થાત્ જે સમર્થ પુરુષના આશ્રયે રહેતા નથી, તેને ગમે તે માણસ કૂટી નાખે છે. આ પ્રકારે રાજ્યસંસ્થા પ્રસ્થાપિત કરવી એ નીતિમાન અને ધાર્મિક નેતાઓ તથા તેમના અનુયાયીઓને માટે હિતાવહ છે. આ સંસ્થાના સહાયથી જીવાત્માને પરમાત્માની સાથે સાયુજ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત પરમાર્થ મોક્ષ, મુક્તિ વા સ્વતંત્રતા મળે છે.

> પરમાર્થી તો રાજ્યધારી, પરમાર્થ નાહીં તો ભિકારી;
> યા પરમાર્થાચી સરી, કોણાસ દ્યાવી. ૧, ૯-૨૯.

અર્થાત્ જે પરમાર્થી છે તે રાજા છે અને જેની પાસે પરમાર્થ નથી તે ભિખારી છે. આ પરમાર્થની ઉપમા કોને આપીએ !

[illegible]

अनाश्रित कर्मफल कार्यं कर्म करोति य

स सन्यासी च योगी च न निरग्नि र्नचाक्रिय

[illegible]

શિક્ષાનિરૂપણ નામક સમાસમાં જણાવ્યું છે કેઃ—" આ સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરી લોકો પરાધીન, આળસુ અને જડવત્ બની ગયા છે. વસ્તુતઃ આ ક્રિયાક્રમ સિદ્ધ અને સંન્યાસીના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે." વળી તેમણે દાસબોધમાં સ્થલે સ્થલે આ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે કે પરમાર્થજ્ઞાની સિદ્ધોએ લોકોને પરમાર્થનો માર્ગ દર્શાવવો જોઇએ. 'મહન્ત–લક્ષણ,' 'નિસ્પૃહ વર્તન,' 'નિસ્પૃહ–લક્ષણ,' 'નિસ્પૃહ–વ્યાપ–લક્ષણ,' આદિ કેટલાક સમાસોમાં ફક્ત સિદ્ધાંતજ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. દાસબોધની આ વિશેષતા સદા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. સિદ્ધ અને જ્ઞાની પુરુષોનાં લૌકિક કર્તવ્યો જેટલી સ્પષ્ટતા અને જેટલા વિસ્તારપૂર્વક આ ગ્રંથમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, તેટલી સ્પષ્ટતા અને તેટલા વિસ્તારપૂર્વક તે અન્યત્ર ક્યાંય પણ જણાવેલાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. દાસબોધની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે એમાં સમુદાયદ્વારા પરમાર્થપ્રાપ્તિ કરવાનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે; જ્યારે પ્રાચીન વેદાંત ગ્રંથોમાં માત્ર વ્યક્તિએ નીતિ અને ધર્મ વા ભક્તિની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરવી જોઇએ તેજ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં લોકોનો સમુદાય એકત્ર કરી સમાજને નીતિ અને ધર્મના માર્ગમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત કરવો જોઇએ, તે દર્શાવવામાં આવ્યું નથી. આ વિષયનું નિરૂપણ એજ દાસબોધનું મુખ્ય રહસ્ય છે.

૧૪—તત્કાલીન પરિસ્થિતિ.

આ વિશેષતાનું કારણ મહારાષ્ટ્રની તે સમયની પરિસ્થિતિ છે. જો પરમાર્થ અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું આ પ્રકારે સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં ન આવત, તો તે સમયના બદ્ધ વા પરતંત્ર સમાજને કોઈ પણ લાભ થાત નહિ. તે સમયની સામાજિક દશાનું વર્ણન સ્વયં સમર્થે દાસબોધમાં કર્યુંજ છે. તે સમયે રાજ્યસંસ્થા પરકીય અને વિધર્મી લોકોના હાથમાં હતી. નીતિ અને ધર્મના ઉચ્છેદ થઈ રહ્યા હતા. પરકીય લોકો હિંદુ પ્રજાની પ્રત્યક્ષ રીતે દુર્દશા કરી રહ્યા હતા. હિંદુ સમાજ સર્વથા છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયો હતો. દાસબોધમાના કલિધર્મનિરૂપણમાં આજ આ પરિસ્થિતિનું વર્ણન છે. મુસલમાનોનો વૈભવ જોઇને લોકો પોતાના આચાર વિચાર, શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત, રીતરિવાજ, દેવ ધર્મ અને પરિપાટી આદિનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા હતા. તેઓ પોતાના દેવસ્થાનોને છોડી 'દરવેશ મકબરા' (મુસલમાનોની કબર) મા જવા લાગ્યા હતા. ઘણા માણસો ... વટલી મુસલમાન બની રહ્યા હતા. બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી અને બ્રાહ્મણો ... થતા ... હતા. મલેચ્છ દુષ્ટજનોને ઘેર બ્રાહ્મણો ગુરૂ થઈ ઉપદેશ આપવા લાગ્યા હતા. ઘણા બ્રાહ્મણોના આચાર ગ્રહણ કરવા લાગ્યા હતા અને બ્રાહ્મણ અધિકારીઓ દુરાચાર કરતા હતા તથા પરસ્પર કલહ કરતા રહેતા હતા. વર્ણવ્યવસ્થા ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી. કોઈ કોઈનું સાંભળતું નહોતું. આ પ્રકારે નીતિ અને

ધર્મનો હ્રાસ થયો હતો. તીર્થક્ષેત્રો ભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. મૂર્તિઓનું ખંડન કરવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓનું સતીત્વ હરણ કરવામાં આવ્યું હતું. આવી અવસ્થા જોઇનેજ શ્રી સમર્થે શકે ૧૫૫૪ માં—અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૬૩૨ માં ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો—નીતિ, ધર્મ અને રાજ્યની સ્થાપના કરી સમાજને પરમાર્થ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૫—ચાર પ્રકારની સાધારણ વિવેચનપદ્ધતિ.

આ માનવસમાજે આજે સહસ્રાવધિ વર્ષોથી મનન જે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે તેનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી કરી શકાય એમ છે. (૧) ઘણા શાસ્ત્રીઓ આ સમાજનો આદિથી આજપર્યંતનો ઇતિહાસ જોઇને તે યત્નના તાત્પર્યનો વિચાર કરે છે. આથી તેઓ માત્ર એટલુંજ જાણી શકે છે કે આ સમાજ અત્યાર સુધીમાં અમુક અમુક કાર્યો કરી ચૂક્યો છે, અને તેના પૂર્વચરિત્રદ્વારા ભવિષ્યમાં તે શું શું લીલા કરશે તેનું અનુમાન કરી શકાય છે તેના સંબંધમાં પ્રથમથીજ કાંઇ કહેવું એ ઇતિહાસનું કામ નથી. આ પદ્ધતિને સમાજના યત્નનો વિચાર કરવાની 'ઐતિહાસિક પદ્ધતિ' કહેવામાં આવે છે (૨) ઘણા શાસ્ત્રીઓ યત્ન કરતી વખતે એ સમાજ કેવાં કેવાં રૂપ ધારણ કરે છે તેનો વિચાર કરે છે. યત્ન કરતી વખતે એ સમાજ એકસત્તાક રહે છે કે બહુજનસત્તાક રહે છે ચાતુર્વર્ણ્ય નિયમો અનુસાર ચાલે છે કે એક જાતિમાજ રહે છે, તેનો તેઓ પરમ ઉત્સુકતાપૂર્વક વિચાર કરે છે આ પદ્ધતિને સમાજના યત્નનો વિચાર કરવાની 'શારીરિક પદ્ધતિ' કહેવામાં આવે છે (૩) કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો સમાજના ગુણદોષોનોજ માત્ર વિચાર કરે છે પછી ભલેને સમાજ ગમે તે રૂપ લે અને ચાહે તેમ કામ કરે આ પ્રકારની પદ્ધતિને 'સાગુણિક પદ્ધતિ' કહેવામાં આવે છે (૪) આ ત્રણ પદ્ધતિઓ ઉપરાંત એક ચોથી પદ્ધતિ છે એમાં સમાજના ચરિત્ર રૂપ અથવા ગુણદોષપર પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી પરંતુ તેના આત્મા પર લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે આ પદ્ધતિને 'આત્મિક, તાત્ત્વિક કિંવા વિવેચન પદ્ધતિ' કહેવામાં આવે છે આ પદ્ધતિમાં સમાજના મુખ્ય ચાલક આત્માના યત્નનો વિચાર કરવામાં આવે છે આ પદ્ધતિમાં આત્માના સ્વભાવ રૂપ નિયમ અને અંતિમ હેતુ આદિ પ્રશ્નોનો ચર્ચા કરીને સમાજનું વર્તન ક્યાં તરફ છે તેનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. હવે આ ચાર પદ્ધતિઓ પૈકી સમર્થે કઇ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી હતી તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

૧૬—દાસબોધમાં સ્વીકારેલી વિવેચનપદ્ધતિ.

આ ચાર પદ્ધતિઓ પૈકી આત્મિક તાત્ત્વિક વા વિવેચનપદ્ધતિનું આશ્રય સમર્થે ગ્રહણ કર્યું છે. [illegible]

તત્ત્વવેત્તાઓએ આજ પદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યું છે. આ વાત નો પ્રકાર છે કે જે
જે પુરૂષો તત્ત્વજ્ઞાન અગર અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રેમી હોય છે તેઓ આ પદ્ધતિનું
અવલંબન કરે છે. ત્યાર [illegible] અનુભવ [illegible] આત્માના ઉપરજ નિર્ભર છે
ત્યારે તેની [illegible] વિચાર કરવામાં આવે તો તે આત્માની દૃષ્ટિએજ
કરવો ઉચિત છે. [illegible] વિચાર [illegible] અન્ય દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે તો તે [illegible]
[illegible] માટે અન્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો પણ જોઈએ. [illegible] ઉપરથી છે.
પરંતુ [illegible] અંતિમ હેતુનો વિચાર કરવો [illegible]
[illegible] સ્વીકાર કરવા પછી પ્રથમ પણ [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible] અંતિમ હેતુ છે વળી
[illegible]
[illegible]

અથાત્ તેને તે પોતેજ જાણી શકે છે આત્મા પોતાના મુખ્ય સ્વરૂપને અથા
મોક્ષ મુક્તિ વા સ્વતંત્રતાને શોધનો કરે છે આ શોધવાના પ્રયત્નનેજ માન
ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે હેગલના મત પ્રમાણે આ ઇતિહાસનો ક્રમ ગ
વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે વર્તમાન યુરોપિયન વા જર્મન સમાજ
'સર્વ મનુષ્યો મુક્ત છે અથવા મુક્ત થવાને યોગ્ય છે એમ પ્રતીત થઈ ચૂ
છે ગ્રીક અને રોમન લોકોને માત્ર એટલુંજ પ્રતીત થયું હતું કે કેટલાક માણસ
મુક્ત થવાને યોગ્ય છે અને હિંદુ ચીના આદિ પૌરસ્ત્ય લોકો એટલુંજ જાણ
હતા અને જાણે છે કે મુક્ત કેવળ એકજ છે મનુષ્યોની મુક્તિના સંબંધમ અ
ત્રણ સમાજોના આવા ભિન્ન ભિન્ન વિચાર હોવાથી હાલના યુરોપિયન લોક
પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે ગ્રીક અને રોમન લોકો અંશતઃ સ્વતંત્ર હતા અને હિંદુ તથ
ચીના લોકો પૂર્ણ પરતંત્ર વા બદ્ધ છે આ પ્રકારે વધતા મુમુક્ષુતા એ મ
એ આત્માના અથાત્ જગતના ઇતિહાસના ક્રમ છે માટે માનવસમાજના મ
પ્રયત્નનો અંતિમ ઉદ્દેશ મુક્તિ મોક્ષ વા સ્વતંત્રતા છે

આ સ્વતંત્રતા આ મોક્ષ આ સ્વસંવેદ્યતા એજ આત્માનું તત્ત્વ છે
તત્ત્વમાં જઈ મળવાની ઇચ્છા રાખનાર અર્થાત્ મુમુક્ષુજ ધર્મ, નીતિ અને રા
એ ત્રણ રૂપ ધારણ કરે છે એમાંથી ત્રીજા રૂપનું અથાત્ ગત્યના સ્વરૂપનું ના
રાજકીય ઇતિહાસ છે જ્યારે આત્મા રાજ્યરૂપે મૂર્ત થઈને અવતીર્ણ થાય ત્યા
સમજી લેવું કે હવે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ ગયો. આ માર્ગ
બતાવનારા સિઝર તથા નેપોલિયન સમાન વીર પુરુષોમાં રાજસ તામસ અને સાત્વિ
ગુણો સાથે વસે છે તેમના પ્રભાવથી જગતનો ઉદ્ધાર અને ઉન્નતિ થાય છે અથા
આત્મા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા તરફ ધસે છે આવા માણસોનેજ અવતારી વા વીરપુરુ
કહેવામાં આવે છે જે રાજ્યનું હિત તેના સર્વ ઘટક મનુષ્યોના હિતની મા
મળતું હોય તેજ રાજ્ય પરમાત્માનું મૂર્ત રૂપ છે આ પ્રકારે હિતૈક્ય થવા
માટે પ્રત્યેક મનુષ્યને પરમાર્થની પ્રતીતિ થઈ જાય અને આ પ્રતીતિ કરાવી આપ
વાનું કામ રાષ્ટ્રની શિક્ષણ-સંસ્થાઓ અને એજ પ્રકારની બીજી સંસ્થાઓનું છે
આ સંસ્થાઓથી રાજ્યઘટક વ્યક્તિઓમાં આત્મજ્ઞાનની તરફ લઈ જનાર
સાત્વિક અને રાજસ ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે આવી અને સંસ્થાઓનો વિચા
ગલે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ એ નામના ગ્રંથમાં કર્યો નથી પરંતુ
સમય પોતાના દાસબોધમાં તે વિચાર કર્યો છે

૧૮—હેગલ અને સમર્થના તત્ત્વજ્ઞાનમાં મતભેદ અને હેગલનો ભ્રમ.

ઉપર્યુક્ત અત્યંત સંક્ષિપ્ત પ્રકરણથી પાઠકો દાસબોધ અને હેગલન
તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેટલી સમાનતા છે તે વિદિત થઈ ચૂક્યું હશે પરંતુ હેગલ અ

શ્રી સમર્થના તત્ત્વજ્ઞાનમાં એક સ્થળે એક આનામાં રાખવા યોગ્ય મતભેદ છે. તે એ છે કે દેહમાં જ્યાંથી અભિમાન આવી ગયું છે તે વિષે કોઈ એક જ સ્થાન માને છે અને કોઈ સર્વ જગ્યાએ માને છે.દેહરૂપે પોતાનો ઉત્પન્ન થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૨૨. ઈ. સ. ૧૮૨૧ પર્યંતનાં ૭૦ વર્ષોમાં રચ્યો. તે સમયે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો કિંચિત્ પણ ઇતિહાસ જાણવામાં નહોતો. અનાદિ કાળથી આત્માની સત્તા ટકાવવાને માટે પ્રયત્ન એક જ મનુષ્ય કરી શકે તે કેમ ન બને? [illegible] ઉપનિષદોમાં પણ એ સમર્થના ગ્રંથો દેહના [illegible] આપ્યા તેમ જ દાસબોધ અને શિવાજીએ આત્માની સત્તા ટકાવવાને માટે જે અભિરૂચિ પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે તેને સારી પેઠે વિદિત થઈ શકત. વસ્તુતઃ શ્રી સમર્થ મહારાજે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સર્વ મનુષ્યના મુખ [illegible]—

કોણાલાગિ નાહીં બોલણ, આતિ મગ જુપણે કેલ. ૬૦ ૫ ૬.-૫૬.

માટે કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ અને મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યના અજ્ઞાનને લીધે જ તેણે ઉપર્યુક્ત અનર્થ વિધાન કર્યું છે. [illegible] સમયે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથની રચના કરી ન સમજે કે કૃષ્ણાની [illegible] નિરૂપ દશાને પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ નિરૂપ દશાનું વિપરીત વર્ણન [illegible] કહ્યું અને તે વિપરીત વર્ણનના આધારે કેવળ પોતાનું અનુમાન [illegible]. આ અત્યંત પ્રસિદ્ધ એંગ્લો ઈન્ડિયન [illegible] [illegible] જો મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ [illegible] [illegible] છે, પરંતુ મહારાષ્ટ્ર [illegible] [illegible] [illegible]

ચૂક્યુ હશે. આ ગ્રંથ વાસ્તવમ ઇતિહાસના તત્ત્વજ્ઞાનથી પૂર્ણ છે. અવશ્ય, જો કે આ ગ્રંથની વિવેચન પદ્ધતિ ઐતિહાસિક નથી. પરન્તુ આધ્યાત્મિક કિંવા તાત્વિક છે.

૧૯—દાસબોધમાં યોગમાર્ગ શા માટે બતાવવામાં ન આવ્યો ?

અહીંઆં સુધી આ ગ્રંથમા વર્ણવેલા મુખ્ય સિદ્ધાંતો વિષે જે વિવેચન કરવામા આવ્યું તે પરથી કોઇને કદાચિત્ એવી શંકા ઉપસ્થિત થશે કે શ્રી સમર્થે જે પ્રકારે ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે પ્રકારે તેમણે યોગમાર્ગનુ નિરૂપણ શા માટે ન કર્યુ ? એનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ તો વેદાન્તમાં યોગમાર્ગનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી. વળી શ્રી સમર્થ ચુસ્ત અદ્વૈતવાદી હતા, તેથી તેમણે યોગમાર્ગની ચર્ચા પોતાના ગ્રંથમાં કરી નથી. દાસબોધ અને અન્ય ગ્રંથોમાં યોગનું વર્ણન નહિ હોવાનું એક કારણ એ પણ સંભવી શકે છે કે, યોગનું શિક્ષણ સાધારણ જનસમૂહને માટે અત્યંત કઠિન છે. તેને માટે એકાંત અને શાંત સ્થાન જોઇએ, મિત અને સાત્ત્વિક ભોજન જોઇએ તથા શુદ્ધ અને શાંત વૃત્તિ જોઇએ. તે સિવાય બીજાં પણ આવાજ કઠિન સાધનોની યોગમાર્ગમાં આવશ્યકતા છે. આ સબંધે વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે ગૃહસ્થ વા સંસારી મનુષ્યને માટે યોગમાર્ગ માત્ર દુઃસાધ્યજ નહિ પરંતુ અસાધ્ય છે. માટે શ્રી સમર્થે યોગમાર્ગનું અવલમ્બન કરવાનો ઉપદેશ ન આપ્યો તેમાં આશ્ચર્યજ શું છે ? વાસ્તવમાં તેમને તેમ કરવું ઉચિતજ હતું. તેમણે પોતાના દાસબોધમાં કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગનો જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે અત્યંત સુલભ અને અમૂલ્ય છે.

૨૦—ઉપસંહાર.

દાસબોધનુ રહસ્ય જાણી તેમાંથી બોધ ગ્રહણ કરવાને માટે એ ગ્રંથ વારંવાર વાંચવો અને તેમાં વર્ણવેલા સિદ્ધાંતોપર મનનપૂર્વક વિચાર કરવો અત્યંત આવશ્યક છે, અને અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આ ગ્રંથમાંના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આચરણ કરવામા આવશે તે. આપણા રાષ્ટ્રનો અભ્યુદય અવશ્ય થશે

तत् सत्परमात्मने नमः ।

श्रीदासबोध

दशक १ लो

समास १ लो–ग्रंथारंभ निरूपण.

શ્રોતાઓ પ્રશ્ન કરે છે કે આ કયો ગ્રંથ છે, તેમાં શું કહેલું છે અને તેનું શ્રવણ કરવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાય છે કે, ગ્રંથનું નામ "દાસબોધ" છે તેમાં ગુરુ-શિષ્યનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે અને ભક્તિમાર્ગનું વિવેચન તેમાં સ્પષ્ટ કરીને દર્શાવ્યું છે. નવવિધા ભક્તિ. જ્ઞાન. વૈરાગ્યનું લક્ષણ અને વિશેષ કરીને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. મનુષ્યો ભક્તિવડે કરીને નિશ્ચયપૂર્વક પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. એવો અભિપ્રાય આ ગ્રંથમાં છે. મુખ્યભક્તિનો, શુદ્ધજ્ઞાનનો તથા આત્મસ્થિતિનો નિશ્ચય આ ગ્રંથમાં કહેલો છે. શુદ્ધ ઉપદેશનો, સાયુજ્ય મુક્તિનો તથા મોક્ષપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય આ ગ્રંથમાં કહેવાયો છે. શુદ્ધસ્વરૂપનો, વિદેહસ્થિતિનો તથા અલિપ્તપણાનો નિશ્ચય આ ગ્રંથમાં કહ્યો છે. મુખ્ય દેવનો, મુખ્ય ભક્તનો તથા જીવ-શિવનો નિશ્ચય આ ગ્રંથમાં કહેલો છે. મુખ્ય બ્રહ્મનો, અનેક પ્રકારના મતોનો તથા આપણે કોણ છીએ તેનો નિશ્ચય આ ગ્રંથમાં કહ્યો છે. મુખ્ય ઉપાસનાનો.

समास २ जो–गणेशस्तवन.

ૐકારરૂપ સર્વ સિદ્ધિ ફળદાયક, અજ્ઞાન-ભ્રાંતિછેદક બો
રૂપ શ્રીગણેશ, આપને નમસ્કાર છે. મારા અંતઃકરણ
પ્રવેશ કરીને સર્વકાળ નિવાસ કરો તથા કૃપાકટાક્ષ
કરીને હું કે જે વાક્શૂન્ય છું તેના મુખથી નિરૂપણ કરાં
આપની કૃપાના બળથી જન્મ-મરણની ભ્રાંતિના પ
ખસી જાય છે તથા વિશ્વભક્ષક કાળ પણ દાસ બની રહે છે. આપ
કૃપા થતા વિઘ્નો બિચારા થરથર ધ્રૂજે છે અને આપના ના
સ્મરણ માત્રથીજ તે વિઘ્નોને દેશવટો મળે છે, એટલા માટે અ
વિઘ્નહર મનાયા છો. અમારૂં અનાથોનું આપ નિવાસસ્થાન છો. હ
હર આદિ દેવતાઓ પણ આપને વંદન કરે છે. આપ મંગલનિધિ
નમન કરીને થતા સર્વ કાર્યોમાં સિદ્ધિજ મળે છે; અને આઘાત, અંતર
તેમજ ઉપાધિની બાધા આડે આવતી નથી. જેનું ધ્યાન કરતા પર
સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ધ્યાનવખતે મન સર્વ ઇંદ્રિયોને છોડી
માત્ર નેત્રોગતજ આવી વસે છે આપનું સગુણ સ્વરૂપ એવું તો સુ
તથા પ્રિય છે કે, આપ નૃત્ય કરો છો ત્યારે સર્વ દેવતાઓ કૌ
સ્તબ્ધ થઈ જાય છે આપ મદોન્મત્ત બનીને સદા સર્વદા આનંદ
ડોલ્યા કરો છો, હર્ષથી અત્યંત ઉત્સાહયુક્ત અને સુપ્રસન્નવદન દીસે
છો આપ સ્થગ તથા ભવ્ય રૂપધારી મહાન પ્રચંડ ભીમમૂર્તિ છે
અને આપના વિસ્તીર્ણ તથા ઉન્નત મસ્તકના વિષે પુષ્કળ સિંદૂર ચર્ચેલ
છે નાનાપ્રકારની સુગંધીઓનો પરિમલ ગંડસ્થળથી સ્રવી રહ્યો છે અ
ભ્રમરોનો સમુદાય ત્યાં આવીને ગુંજારવ કરી રહ્યો છે. આપની સુ
સીધી તથા કાંઈક વાંકી છે ગંડસ્થળની શોભા અભિનવ છે અધ
લાબા છે અને તીક્ષ્ણ મદ-સત્વ ઝરી રહ્યો છે આપ ચૌદ વિદ્યાન
સ્વામી છો નાની સરખી આંખો હલાવી રહ્યા છો અને કોમળ કા
ફફડાવી રહ્યા છો રત્નોથી જડેલો મુગટ ઝગઝગે છે, તેના તેજને
રંગબેરંગી પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો છે કાનમા નીલ કુંડલો ચમકે છે અ
તેમા જડેલા નીલમણિ ઝગઝગે છે સ્વચ્છ તથા મજબૂત દંતપંક્તિ રત્ન

ખચિત સુવર્ણથી મઢેલી છે અને તેની નીચે નાનાં નાનાં સોનાનાં પત્રાં ચળકે છે. પેટની ફાંદ હાલે છે અને કટિપ્રદેશમાં નાગબંધનું વેષ્ટન છે. ઘંટડીઓનો મંદ મંદ ઝણકાર સંભળાય છે. આપ ચાર ભુજાઓવાળા, લાંબા પેટવાળા, પીતામ્બરધારી તથા પેટની ફાંદ ઉપરનો સર્પ ફૂત્કાર કરી રહેલો એવા છો. તે સર્પ મસ્તક ડોલાવે છે, જીભ બહાર કાઢે છે, વીંટળાઈને બેઠો છે તથા નાભિકમળ ઉપરથી ફેણ ઉંચી કરી ટકમક જોઈ રહ્યો છે અનેક પ્રકારનાં ફૂલોની માળાઓ એ સર્પાધિષ્ઠિત નાભિપ્રદેશસુધી ઝુલી રહી છે, તથા હૃદયકમળપર રત્નજડિત પદક શોભી રહ્યું છે. ફરશી તથા કમળ શોભે છે. તીક્ષ્ણ તથા તેજસ્વી અંકુશ ધારણ કરેલ છે. એક હાથમાં આપને અત્યંત પ્રિય જે મોદક તે છે. નટ-નાટ્ય-કળાકૌશલ્ય દેખાડી અનેક પ્રકારે આપ નૃત્ય કરો છો. તાલ તથા મૃદંગ આદિ વાગી રહ્યાં છે અને એના નાદનો પ્રતિધ્વનિ પડી રહ્યો છે. આપ એક ક્ષણ પણ સ્થિર રહેતા નથી એવા ચપળ છો અને આપની સુશોભિત મૂર્તિ લાવણ્યતાની કેવળ ખાણજ છે. ઝાંઝરના ઝણકારથી તથા ઘુઘરીઓથી બન્ને પગલાં મનોહર લાગે છે. ઈશ્વરસભા આપનાવડે શોભી રહી છે અને દિવ્ય અંબરની પ્રભા દેખાઇ રહી છે. સાહિત્યવિષયમાં નિપુણ એવી અષ્ટ નાયિકા આપની સાથે હાજર છે. આવા સર્વાંગસુંદર તથા સર્વ વિદ્યાનું આગાર જે આપ તેઓને મારા શ્રદ્ધાયુક્ત સાષ્ટાંગ નમસ્કાર છે. ગણપતિના ધ્યાનનું વર્ણન કરવાથી અજ્ઞાનીની મતિ પ્રકાશિત થાય અને ગુણાનુવાદનું શ્રવણ કરવાથી સરસ્વતી પ્રસન્ન થાય છે. જેને બ્રહ્મા આદિ પણ નમે છે ત્યાં માનવ કોણ માત્ર છે. અસ્તુ. જે મનુષ્ય મંદબુદ્ધિનો હોય તેણે ગણેશનું ચિંતવન કરવું. જે મૂર્ખ તથા કુલક્ષણો હોય અને જેઓ હીનથી પણ હીન હોય, તેઓ પણ ગણેશના ચિંતવનથી સર્વ વિષયમાં દક્ષ તથા પ્રવીણ થાય છે. આવો જે પરમસમર્થ તથા મનોરથો પૂર્ણ કરનારો છે, તેના ભજનનો અનુભવ સમર્થ રામદાસ સ્વામી કહે છે કે અમને મળેલો છે. કલિયુગમાં ચંડી તથા વિનાયક એ દૈવત મુખ્ય છે. આવા મંગળમૂર્તિ જે ગણેશ તેનું સ્તવન પરમાર્થની ઇચ્છા રાખનારા અમે યથામતિ કર્યું.

समास ३ जो—श्रीशारदास्तवन.

જે વેદમાતા, બ્રહ્મસુતા, શબ્દમૂળ, વાગ્દેવતા મહામાયા જે શ્રીશારદા તેને વંદન કરું છું. જે યોગીઓની કૃપાથી શબ્દોનું સ્ફુરણ ઉત્પન્ન કરે છે, વૈખરીરૂપે જે અનેક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરાવે છે તથા જે શબ્દાતીત સ્વરૂપ પ્રગટ કરી દેખાડે છે, યોગીઓની જે સમાધિ છે, ધીરજનોને જે ધૈર્ય આપનાર છે અને જે વિદ્યા તથા અવિદ્યાની ઉપાધિનો નાશ કરે છે, જે મહાપુરુષની માયા (આદિમાયા) છે અને જે દૃશ્યપ્રપંચમાં સંભ્રમ રૂપ છે તથા જેને લઈને વાયુઓ મહાન શરીરમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, જે મહદાદીની શક્તિ છે, જે ઈશ્વરની પોતાની શક્તિ છે, જે જ્ઞાનીઓમાં વિરક્તિ તથા નૈષ્કર્મ્યરૂપે શોભે છે, જે અનંત બ્રહ્માંડો રચે છે તથા તેનો ક્ષણમાત્રમાં જ નાશ પણ કરે છે અને પોતે આદિપુરુષની અંદર લપાઈને રહે છે, જે વ્યક્ત દેખાય છે પણ વિચાર કરી જોતાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને જેનો પાર બ્રહ્માદિક પણ પામી શકતા નથી, જે આ સર્વ દૃશ્ય નાટકની અંતઃકળા છે તથા કેવળ બ્રહ્મના વિષે "હું એક છું તે બહુ થાઉં" એવી જે નિર્ગુણ ઇચ્છા જેના સંયોગથી સ્ફુરે છે તથા જ્ઞાનશક્તિનો જે સ્વ સ્વરૂપાનંદ અને બધાને ઉપભોગ્ય છે, જે લાવણ્યસ્વરૂપની શોભા છે, જે પરબ્રહ્મની પ્રભા છે અને જે શબ્દમાત્રથી આખા સંસારનું નિરૂપણ કરે છે, જે મોક્ષદ્વારની મહામંગળ લક્ષ્મી, જે પ્રકાશમાંથી મતિ જગજ્જાતરૂપી જીવનકળા જે સત્યશીલા, સુશીલતા તથા લાવણ્યની ખાણ છે, જે અવ્યક્ત બ્રહ્મની વ્યક્ત કલાની ક્રીડા છે, જેના વિસ્તારથી ઇચ્છાશક્તિ વધી છે, જે સદ્ગુરુરૂપના બળવડે કલિકાળનું પણ નિયમન કરનારી છે, પરમાર્થમાર્ગની અંદર સાર તથા અસારનું જે પૃથક્કરણ કરી દેખાડે છે તથા શબ્દબળવડે જે ભવસાગરની પેલી પાર પહોંચાડે છે; આવી રીતે એકજ શારદા માતા અનેક વેષ ધારણ કરીને પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા તથા વૈખરી એ ચતુર્વિધ વાણી રૂપે અંતરમાં સ્થિત છે. પ્રથમની ત્રણ વાણીરૂપે જે અંતરમાં આવે છે તે ચોથી વૈખરી વાણીના રૂપે બહાર પ્રગટ થાય છે,

ટલા માટે જે કાંઈ કર્તૃત્વ થયેલું છે તે સર્વ આ શારદાના યોગથીજ
યું છે. જે બ્રહ્માદિની પણ જનની છે, તથા હરિ-હર પણ જેનાથી
ા છે અને ત્રણે લોકની સૃષ્ટિરચનાનો જેનો વિસ્તાર છે, જે પરમાર્થનું
ૂળ છે અથવા કેવળ સદ્વિદ્યાજ જે છે અને પ્રશાંત તથા નિશ્ચળ અને
ર્મળ એવી જેની સ્વરૂપસ્થિતિ છે, યોગીઓના ધ્યાનમાં જે છે, સાધકોના
ંતનમાં જે છે અને સિદ્ધોના અંતઃકરણમાં જે સમાધિરૂપે છે, નિર્ગુણ
અને જાણવાની જે નિશાની અથવા કસોટી છે, જે અનુભવનું અધિષ્ઠાન
, જે ઘટઘટમાં સંપૂર્ણ વ્યાપક છે. શાસ્ત્ર, પુરાણ, વેદ અને શ્રુતિ જેનું
રખંડ સ્તવન કરે છે અને પ્રાણી માત્ર જેને અનેક રૂપે સ્તવે છે, વેદ-
ાસ્ત્રનો જે મહિમા છે નિરુપમ વસ્તુની જે ઉપમા છે અને જેને લઈને
મર્યાદ જેની નાપેક્ષતાથી "પરમાત્મા" કહી શકાય છે, જે અનેક વિદ્યા
ઓની સિદ્ધિ અને નિશ્ચય સિદ્ધાન્તોની જે બુદ્ધિ અને જે સૂક્ષ્મ વસ્તુની
[illegible] ભક્તોની ભક્તિ છે [illegible]
[illegible] સાનુકૂળતા છે, [illegible] સુધી માયા અનંત.
[illegible] એવી છે તે મહાન પુરુષોને પણ જ્ઞાના
[illegible] દેખવામાં આવે. જે
[illegible] અને જેના મનને આભાન
[illegible] ભક્તિ અને
[illegible] વચનનો અભિપ્રાય અનુભવી
[illegible] મારી અને જે પ્રકૃતિની
[illegible] તેને મારા નમસ્
[illegible]

समास ४ थो—सद्गुरुस्तुति.

હવે શ્રીસદ્ગુરુનાથનું વર્ણન શી રીતે કરૂં? જ્યાં માયા સ્પર્શ કરી શકતી નથી, તે સ્વરૂપ મારા જેવા અજ્ઞાનથી કેમજ જાણી શકાય? જે સ્વરૂપ (પરબ્રહ્મ—સદ્ગુરુ)નો પાર પામી શકાતો નથી અને જેને ઉદ્દેશીને શ્રુતિ નેતિ—નેતિ કહે છે, તેનું વર્ણન કરવાને માટે હું કે જે મૂર્ખ છું, તેની મતિ કેમજ પ્રવેશી શકે? આ વિષયમા મારાથી ચંચુપ્રવેશ કરી શકાતો નથી, એટલા માટે દૂરથીજ નમસ્કાર કરીને કહું છું કે, હે ગુરુદેવ! આપ મને આ સંસારસાગર ઉતરીને પેલી પાર પહોંચવા માટે સમર્થ કરો સદ્ગુરુના સ્તવનની અવાસ્તવિક* આશા મારા મનમા હતી, પરન્તુ માયાનો પાશ તૂટી જવાથી હવે એટલુંજ કહી વિરામ પામુ છું કે, હે સદ્ગુરુસ્વામિ! આપ જેવા સહજાવસ્થામા હોઈ શકો તેવાજ બિરાજો! માયાની મદદવડે આપનું સ્તવન કરીશ, એવી ઈચ્છા મારા મનમા હતી; પરંતુ જ્યા માયાજ શરમાઇને અદૃશ્ય થઇ ગઇ, ત્યા હવે શું કરૂં? પરમાત્માના મુખ્ય સ્વરૂપની યથાર્થ કલ્પના થઇ શકતી નથી તેથી તેની મૂર્તિ કરવી-કલ્પવી પડે છે, તે રીતે માયાના યોગથી સદ્ગુરુનો મહિમા વર્ણવીશ જેના મનમા જેવો ભાવ હોય છે, તેને અનુસરી ઈશ્વરસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવામા આવે છે એજ પ્રમાણે હવે હું શ્રીસદ્ગુરુ નાથનું સ્તવન કરૂં છું જય જય શ્રીસદ્ગુરુરાજ! હે વિશ્વંભર, વિશ્વબીજ, પરમપુરુષ, મોક્ષધ્વજ તથા દીનબંધુ! આ દાસના મસ્તક ઉપર આપનો અભય કર જો મૂકાય, તો કોઈથી પણ જીતી ન શકાય એવી જે પ્રબળ માયા, તેનો નાશ, જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ તત્કાળ થાય છે તેમ સહજમા થઈ શકે સૂર્યથી જો કે અંધકારનું નિવારણ થાય છે, તોપણ રાત્રિના સમયમા આખા વિશ્વની અંદર પુનઃ અંધારૂં છવાઇ રહે છે, પરન્તુ અમારા શ્રીસદ્ગુરુનાથ એવા નથી. તેઓ તો જન્મ-મરણનો તેમજ અજ્ઞાન-અવિદ્યાના બીજનો

* સદ્ગુરુસ્વરૂપનું દર્શન થવાથી માયા અલોપ થઇ ગઇ એટલે હવે સ્તવન કરવાનું પ્રયોજન શું? કેમકે માયાના આશ્રયવિના કાંઇ થતું નથી.

સર્વથા નાશ કરી દે છે. જેમ સુવર્ણનું લોહ થઈ શકતું નથી તેમ શ્રી
સદ્ગુરુના ચરણનો દાસ છે, તે સંશયમાં (માયાના પાશમાં) કોઇ પણ કાળે
પડતો જ નથી. જેમ કોઇ એક નદી ગંગાસાથે મળી જવાથી ગંગાજ બની
ગઇ, પછી તે ગંગાથી જૂદી થઇ શકતી નથી; પરન્તુ ગંગાસાથે સંયોગ
થયા પહેલાં સર્વ લોકો તેને જેમ ગંગા નહિ કહેતાં નદીજ કહે છે
તેમ કાંઇ શિષ્યને માટે કહેવાતું નથી, તે તો સર્વથા સદ્ગુરુરૂપજ બની
જાય છે. પારસમણિ પોતાની સમાન કરી શકે નહિ, સુવર્ણના સંયોગથી
લોહ બદલાતું નથી; પરન્તુ જે સદ્ગુરુનો અનન્ય ભક્ત છે તે પોતે ઉપ
દેશદ્વારા બીજાઓને પણ પોતાની સમાન કરી શકે છે. શિષ્યને ગુરુત્વ
પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. પારસથી બનેલું સુવર્ણ-અન્ય સુવર્ણ નીપજાવી શકતું
નથી માટે સદ્ગુરુને પારસની ઉપમા આપી શકાય નહિ. સદ્ગુરુને જો
સમુદ્રની ઉપમા આપીએ તો, તે તો ખારો છે. અને સદ્ગુરુને ક્ષીર
સાગરની ઉપમા આપીએ તો તે પણ કલ્પના અંતે નાશ પામે છે. જો
મેરુપર્વતની ઉપમા આપીએ તો તે જડ, કઠિન, પાષાણ છે તેવા સદ્ગુરુ
નાથ નથી તેઓ તો દીનજનોને માટે બહુ કોમળ હૃદયના છે! જો આકા
શની ઉપમા આપીએ તો સદ્ગુરુસ્વરૂપ આકાશ કરતાં પણ વધારે નિર્ગુણ
છે. એટલા માટે સ[illegible] આકાશની ઉપમા પણ ઘટતી નથી. [illegible]

(મરણરહિત) થવાય છે જો સદ્દગુરુને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપીએ તો તે પણ ઘટે નહિ, કેમકે સદ્દગુરુનું સ્વરૂપ કલ્પનાતીત-કલ્પી શકાય નહિ તેવું છે, ત્યારે કલ્પવૃક્ષનું દૃષ્ટાન્ત કોણ કબૂલ કરશે? મનમાં જ્યાં ચિંતાનોજ અભાવ છે ત્યાં ચિંતામણિને કોણ પૂછે? જ્યાં કામનાજ નથી, કેવળ નિષ્કામતાજ છે, ત્યાં કામધેનુના દોહનની આવશ્યકતાજ શી? સદ્દગુરુને લક્ષ્મીવંત કહીએ તો તે લક્ષ્મીજ ક્ષણભંગુરજેવી છે જેના દ્વારા મોક્ષલક્ષ્મી સર્વદા ઉભીજ હોય છે ત્યાં નાશ પામનારી લક્ષ્મીને કોણ પૂછે? સ્વર્ગલોક અને ઇંદ્રનો વૈભવ કાળેકરીને નાશ પામે છે, પરન્તુ સદ્દગુરુની કૃપા કેવળ અવિનાશિની છે, તેનો નાશજ નથી હરિ, હર તથા બ્રહ્મા આદિ સર્વનો નાશ થાય છે, પરન્તુ કેવળ અવિનાશી એટલે કદિ પણ નાશ ન પામે એવું માત્ર એક સદ્દગુરુપદ છે! આખી સૃષ્ટિ જ્યાં નાશ પામવાના ધર્મવાળી છે ત્યાં સદ્દગુરુના સ્વરૂપને કોની ઉપમા આપીએ? કેમકે પંચભૂતોની ગડમડ ત્યાં ચાલતી નથી, એટલા માટે સદ્દગુરુના સ્વરૂપનું વર્ણન થઇ શકતું નથી અને "વર્ણન થઇ શકતું નથી" એનુંજ નામ સદ્દગુરુસ્તવન-વર્ણન છે! જેઓ અંતનિષ્ઠ એટલે એ વિષયના અનુભવી છે, તેઓજ આનું રહસ્ય યથાર્થ જાણી શકે છે

समास ५ मो-संतस्तुति.

હવે સંત-સજ્જનોને વંદન કરું છું, કે જે પરમાર્થ માર્ગના આશ્રયરૂપ છે તથા જેઓને લીધે લોકોમાં શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રકટ છે જે વસ્તુ એટલે બ્રહ્મ પરમ દુર્લભ છે અને જેની પ્રાપ્તિ થવી તે અલભ્ય લાભ તુલ્ય છે, તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ સંતસમાગમથી પરમ સુલભ થાય છે આ વસ્તુ (બ્રહ્મ) સદા સર્વદા પ્રકટ છતાં તે કોઇનાથી પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય તેમ નથી અને અનેક પ્રકારના અન્ય પ્રયત્નોથી પણ તે મળે તેમ નથી જેને ઓળખવા જતાં પરીક્ષા કરવામાં કુશળ એવા પુરુષો પણ થાક્યા, જેને પ્રાપ્ત કરવા જતાં નેત્રવાળા પણ અંધ બન્યા અથવા

જોવા છતાં પણ નિજવસ્તુ જે બ્રહ્મ તેને ભૂલી ગયા, થાપ ખાઇ ગયા. જે વસ્તુ દીપકના પ્રકાશથી દેખાતી નથી, બીજા અનેક પ્રકાશોથી જે શોધી શકાતી નથી, નેત્રોમાં અંજન લગાડવાથી જે દૃષ્ટિસન્મુખ થતી નથી, સંપૂર્ણ સોળે કળાઓથી પ્રકાશતો ચંદ્ર પણ વસ્તુ (બ્રહ્મ)ને દેખાડી શકતો નથી અને તીવ્ર કળાઓનો રાશિ એવો જે સૂર્ય તે પણ વસ્તુ દેખાડી શકતો નથી. જે સૂર્યના પ્રકાશથી ઉનનો ઝીણો દોરો પણ જોઈ શકાય છે તથા અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પદાર્થો પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે, ચીરેલા વાળની નોક–અગ્ર ભાગને પણ જે દેખાડી શકે છે પરંતુ તે સૂર્ય વસ્તુ (બ્રહ્મ)ને દેખાડી શકતો નથી; તે તો સાધુસંતોની કૃપાથીજ સાધક મેળવી શકે છે. પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિના વિષયમાં જ્યાં આક્ષેપો સમાપ્ત થાય છે, જ્યાં પ્રયત્નો વ્યર્થ થઈ પડે છે અને નિજવસ્તુની કલ્પના કરવા જતાં તર્ક મંદ પડી જાય છે. જ્યાં વિવેકનો સંકોચ થઇ જાય છે, જ્યાં શબ્દની ગતિ રૂંધાઈ જાય છે, મનનો વેગ પણ જ્યાં નકામો થઇ પડે છે. સહસ્રમુખવાળો જે શેષનાગ તે બોલવામાં બહુ વાચાળ કહેવાય છે, તે પણ બ્રહ્મનિરૂપણના વિષયમાં થાકી ગયો અને વસ્તુ (બ્રહ્મ) વિષે કહી શકતો નથી. સાક્ષાત્ વેદ કે જેણે સર્વ વિદ્યાઓ પ્રકટ કરી દેખાડી છે, વેદ વિનાનું કશું છેજ નહિ, તે વેદ પણ “ વસ્તુ ” દેખાડી શક્તો નથી. એવી જે વસ્તુ, તે સંતસમાગમથી તથા સ્વાનુભવથી જાણી શકાય છે. એવો કોણ છે કે જે સંતસમાગમનો મહિમા વાણીથી વર્ણવી શકે ? માયાની લીલાઓ ચિત્રવિચિત્ર છે; પરન્તુ તે માયાથી વસ્તુ–બ્રહ્મને ઓળખાવી શકાય તેમ નથી અને માયાતીત જે બ્રહ્મ તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ સત પુરુષોજ દેખાડી દે છે. જે વસ્તુનું વર્ણન થઇજ શકતું નથી તે વસ્તુ સ્વત સંતજ છે, એટલા માટે ત્યા શબ્દથી વર્ણવ વાની કશી જરૂર નથી. સત પુરુષો આનંદનુ નિવાસસ્થાન છે, સંત કેવળ સુખસ્વરૂપ છે અને અનેક સંતોષોનુ મૂળ આ સંતજ છે. સંતજનો વિશ્રાંતિની પણ વિશ્રાંતિ છે, તૃપ્તિની પણ તૃપ્તિ છે અથવા ભક્તિ કરીને પરિણામે જે મેળવવા યોગ્ય છે તે સંતજ છે. સત પુરુષો ધર્મનુ ધર્મક્ષેત્ર છે. સંત સ્વરૂપનુ સત્પાત્ર છે અથવા પવિત્ર એવી પુણ્યભૂમિ તે આ સત પુરુષો છે. સંત સમાધિનું મંદિર છે. સંત વિવેકના ખજાનો છે અથવા સાયુ

જ્યમુક્તિનું અધિષ્ઠાન છે. સંત પુરુષો સત્યના નિશ્ચયરૂપ છે, સાર્થકના જયરૂપ છે અને પ્રાપ્તિના સમયમાં સંત પુરુષો સિદ્ધરૂપ છે. સંત પુરુષો મોક્ષલક્ષ્મીથી શોભી રહેલા એવા શ્રીમંત છે અને તેઓએ અનેક દરિદ્રી જીવોને એટલે અજ્ઞાન જીવોને રાજા બનાવ્યા, અર્થાત્ મુક્ત કર્યા છે. જેઓ સમર્થ એટલે ઉદાર છે અથવા જેઓ દાન દેવામાં શૂર છે તેઓ પણ આ (બ્રહ્મ) જ્ઞાનનું દાન આપી શકતા નથી. ચક્રવર્તી મહારાજાઓ ઘણાએ થઇ ગયા છે તથા હવે પછી થશે; પરન્તુ સાયુજ્યમુક્તિ કોઇનાથી પણ આપી શકાશે નહિ. ત્રૈલોક્યમાં જે દાન આપી શકાતું નથી તે દાન સંતસજ્જનો દઇ શકે છે. એવા સંતોનો મહિમા કેવી રીતે વર્ણવીએ? જે ત્રૈલોક્યથી ભિન્ન છે તથા જે વેદશ્રુતિથી પણ અગમ્ય છે, તે વસ્તુ (બ્રહ્મ)નો પ્રકાશ સંત પુરુષો પ્રસન્ન થવાથી સાધકના અંતઃકરણમાં થઈ શકે છે. સંતસમાગમનો મહિમા આવો છે અને તેને જે ઉપમા આપીએ તે ઓછીજ કહેવાય; કેમકે જેમના સમાગમને લીધે મુખ્ય જે પરમાત્મા તે પ્રકટ થાય છે.

समास ६ ठो–श्रोताओनी स्तुति.

હવે ભક્ત, જ્ઞાની, સંત–સજ્જન, વિરક્ત, યોગી, ગુણસંપન્ન તથા સત્યવાદી એવા શ્રોતાજનોને વંદન કરૂં છું. કોઈ શ્રોતા સત્ત્વના કેવળ સાગર છે, કોઈ બુદ્ધિના આગાર છે અને કોઇ શ્રોતા અનેક શબ્દ–રત્નોની કેવળ ખાણુજ છે. જેઓ અનેક અર્થ રૂપી અમૃતના ભોક્તા, જેઓ વક્તાના પણ વક્તા અને અનેક પ્રકારના સંશયોને છેદનાર એવા નિશ્ચયી પુરૂષ છે. જેઓની ધારણાશક્તિ અપાર છે અને જેઓ સાક્ષાત્ ઈશ્વરના અવતાર અથવા પ્રત્યક્ષ દેવ જેવા બેઠેલા છે; જાણે કે આ ઋષિવર્યોની મંડળી હોય અને જેઓની અંદર સત્વગુણનો વિશેષ અંશ છે એવા તથા જેઓને લઈને સભાની અંદર પરમશોભા આવી રહી એવા છે. જેમના હૃદયમંદિરમાં વેદગર્ભ જે પરમાત્મા તે વિલસી રહ્યો છે; જેમના મુખના વિષે સરસ્વતી વિલસે

છે અને જેઓ સાહિત્ય એટલે કવિત્વ, વક્તૃત્વ તથા અલંકારશાસ્ત્ર બોલતી વખતે દેવગુરુ બૃહસ્પતિજેવા ભાસે છે; જેઓ પવિત્રપણામ અગ્નિજેવા છે, જે સ્ફૂર્તિકિરણના સૂર્યરૂપ છે અને જ્ઞાતાપણામાં જેમની જ્ઞાનશક્તિ આગળ બ્રહ્માંડ પણ તુચ્છજેવું લાગે છે; જેઓ નિરંતર સાવધ છે, જેમને વિજ્ઞાનજ્ઞાન છે, છતાં જેઓ સર્વકાળ નિરભિમાની અને આત્મ જ્ઞાની છે; જેમની દૃષ્ટિ-મર્યાદાની બહાર એવું કશુંજ નથી અને જેમના મનવડે પદાર્થ માત્રને લઈ લીધા છે; જે જે કાંઇ સંસારીએ તે તે સઘળું જેઓને પ્રથમથીજ ખબર છે, ત્યાં જ્ઞાતાપણાનો આડંબર કરીને એનો અનુવાદ કરૂં. પરંતુ એઓ ગુણગ્રાહક છે માટે નિઃશંકરીતે બોલું છું; કેમકે ભાગ્યશાળી પુરુષો શેનું સેવન કરતા નથી ? એવા ભાગ્યશાળી જનો સર્વદા દિવ્ય અન્નનું સેવન કરે છે, છતાં કોઈવાર મનના ફેરફારને માટે અનુગમતા નહિ એવા રૂક્ષ અન્નને જેમ સેવે છે, તેમ મારા આ પ્રાકૃત (ભાષાના) વચનોનો સ્વીકાર પણ શ્રોતાજનો કરશેજ. પોતાની શક્તિપ્રમાણે પરમેશ્વરનું પૂજન કરવું; પરંતુ પૂજન કરવુંજ નહિ એવો વિચાર કયાંય પણ દર્શાવ્યા નથી. તેવી રીતે હું જોકે દુર્બળ છું અને શ્રોતાઓ ઇશ્વરતુલ્ય છે; છતાં વાણીથી જેવું તેવું બોલીને શ્રોતાઓની ઉપાસના કરૂં છું. વિદ્વત્તા, કળા, ચાતુર્ય, કાવ્ય, પ્રબંધ, શક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ભીડાશ એમાંથી મારામાં કશુંજ નથી; મારો વાગ્વિલાસ આવો છે તોપણ ભગવાન ભાવનો ભોકતા છે, એમ જાણી સાવકાશ-સ્વસ્થ-પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલું છું. આપ શ્રોતાઓ જગદીશ્વરની કેવળ મૂર્તિ છો, ત્યાં મારી વિદ્વત્તા તે કેટલી ? હું બુદ્ધિવિનાનો તથા અલ્પમતિ છું છતા આપની આગળ બોલવાને સ્નેહભાવે મથું છું. સમર્થ પિતાનો પુત્ર મૂર્ખ હોય, તોપણ જગતમા તે સમર્થ ગણાય છે; તેમ આપ સંત સજ્જનોનો હું કહેવાઉં છું માટે બોલવાનુ સાહસ કરૂં છું. ભયાનક એવા વ્યાઘ્ર તથા સિંહને જોઈને અન્ય લોકો ભયથી ધ્રુજે છે; પરન્તુ એ પશુઓનાં બાળકો તો તેઓની આગળ નિઃશંક રીતે રમ્યા કરે છે; તેમ હું આપ સંત જનોનો દાસ-અંકિત છુ, તેથી આપની આગળ બોલું છું. આપના ચિત્તમાં મારા વિષે ચિંતા હશેજ. જે પોતાનો કહેવાયો છે તેના બોલવાનું સમર્થન કરવુંજ પડે છે. વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. આમાં કાંઇ

ન્યૂન હોય તે પૂર્ણ કરી લેશો કહ્યા વિનાજ કરી લેવું એજ પ્રીતિનું લક્ષણ છે અને આપ તો વિશ્વના માબાપ છો; માટે મારો હેતુ યથાઘટિત કરશો તથા હવે પછી આ દાસાનુદાસ જે કહે છે તે પ્રત્યે કૃપા કરી લક્ષ આપશો

समास ७ मो—कवीश्वरस्तुति.

હવે કવીશ્વરોને વંદન કરીએ છીએ, કે જેઓ શબ્દસૃષ્ટિના ઈશ્વર છે અથવા વેદપુરુષથી ઉત્પન્ન થએલા જે પરમેશ્વર છે જેઓ સરસ્વતીનુ નિવાસસ્થાન છે અથવા કલાઓનુ જીવન છે અને નાનાપ્રકારના શબ્દોનુ ખરેજ ભુવન છે જેઓ પુરુષાર્થનુ વૈભવ છે, જેઓ જગદીશ્વરનું મહત્ત્વ છે અને તે જગદીશ્વરની અનેક લીલાઓ તથા સત્કીર્તિનુ વર્ણન કરવાને માટે જેઓ ઉત્પન્ન થયા છે, જેઓ શબ્દરત્નના સાગરરૂપ છે અથવા મોતીના મુક્ત સરોવર જેવા છે અને વિવિધ બુદ્ધિના આગાર એવા ઉત્પન્ન થયા છે, અધ્યાત્મરત્નની જેઓ ખાણ છે અથવા જેઓ મૂર્તિમત ચિંતામણિજ છે અથવા શ્રોતાઓને તૃપ્ત કરનારી કામધેનુના દૂધની ધારાઓ છ, જેઓ કલ્પનાના કલ્પતરુ છે અથના મોક્ષના આધારસ્તંભ કિંવા આ સાયુજ્યમુક્તિજ અનેક કવિઓરૂપે પ્રકટ થઈ છે, જેઓ પરલોકના નિજસ્વાર્થરૂપે છે, જેઓ યોગીઓનો "ગુપ્તપથ" છે! અથવા જેઓ જ્ઞાનીઓના પરમાર્થરૂપે અવતીર્ણ થયા છે, જેઓ નિરંજન એટલે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મને ઓળખવાની ખણ-ચિન્હ જેવા છે અથવા માયાથી ભિન્ન એવા પરમાત્માનુ જે લક્ષણ તે આ કવિ છે જેઓ શ્રુતિના રહસ્યનુ પણ રહસ્ય છ અથવા જેઓ પરમેશ્વરનો અલક્ષ્ય લાભ છે અને આત્મબોધ કવિરૂપે સુલભ થયો છે કવિ મુમુક્ષુ જનોનુ અંજન છે, સાધક જનોનુ સાધન છે અને સિદ્ધ પુરુષોનુ નિશ્ચયાત્મક સમાધાન છે કવિ સ્વધર્મનો આશ્રય છે, કવિ મનનો મનોરાજ્ય છે અને ધાર્મિક પુરુષોનો વિનય તથા વિનયનો રક્ષક છે કવિ વૈરાગ્યના રક્ષણકર્તા છે, ભક્તિના ભૂષણરૂપ

છે અને અનેક રીતે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરનારા આ કવિ છે. કવિ પ્રેમી જનોની પ્રેમસ્થિતિ છે, ધ્યાનીઓની ધ્યાનમૂર્તિ છે અને ઉપાસના કરનારાઓની કીર્તિ વધારનારા છે અથવા વૃદ્ધિ પામેલી કીર્તિરૂપેજ આ કવિ છે. કવિ અનેક સાધનોનું મૂળ છે, અનેક પ્રયત્નોનું ફળ છે અને અનેક પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ કવિઓના પ્રસાદથીજ થાય છે. પ્રથમ જ્યારે કવિઓનો વાગ્વિલાસ ચાલે છે, ત્યારેજ પછી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં આનંદ ઉદ્ભવે છે; અને એ ઉપજેલા આનંદથીજ કાવ્યરચનાની સ્ફૂર્તિ થાય છે. કવિ વિદ્વાનોની યોગ્યતા છે, સામર્થ્યવાળાઓની સત્તા છે અને વિચક્ષણ કિંવા ડાહ્યા પુરુષોની કુશળતા છે. કવિઓજ કાવ્યપ્રબંધ, નાના પ્રકારના પદ્ય-ગદ્ય, પદ-પ્રાસ, ભેદાભેદ અને છંદોના કર્તા છે. કવિ સૃષ્ટિના અલંકાર છે, લક્ષ્મીના શણગાર છે અને સર્વ સિદ્ધિના નિર્ધાર છે. કવિ સભાનું મંડન છે, ભાગ્યનું ભૂષણ છે અને અનેક સુખોનું સંરક્ષણ કરનારા કવિ છે. કવિ ઈશ્વરના રૂપનું, ઋષિઓના મહત્ત્વનું તથા અનેક શાસ્ત્રોના સામર્થ્યનું વર્ણન કરનારા છે. જો કવિઓની પ્રવૃત્તિ ન હોત તો જગતનો ઉદ્ધાર કેમ થાત ? માટે સર્વ સૃષ્ટિના આધારભૂત આ કવીશ્વરો છે ! અનેક વિદ્યાઓ તથા જ્ઞાન કવિજનોવિના નથી. સઘળી સર્વજ્ઞતા કવિઓથકીજ છે. વ્યાસ અને વાલ્મીકિ જેવા કવિઓ પૂર્વે થઇ ગયા; એમના દ્વારા સર્વ જનોને વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ છે. પ્રથમ કાવ્યો રચેલાં હતાં ત્યારેજ વિદ્વત્તા મેળવી શક્યા અને પંડિત જનોને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઇ. આવા મહાન્ કવિઓ પૂર્વે થઇ ગયા છે અને હવે પછી પણ થવાના છે તે સર્વને હું નમન કરૂં છું. અનેક ચાતુર્યની જાણે મૂર્તિ અથવા સાક્ષાત્ દેવગુરુ બૃહસ્પતિ જેવા, અને જેમના મુખદ્વારા વેદ-શ્રુતિઓ પણ બોલવા ઇચ્છે એવા આ કવિઓ છે. પરોપકારને માટે અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ દેખાડીને છેવટે સંશય ટાળી દેનારા આ કવિઓ છે. આ કવીશ્વરો જાણે વુઠેલા મેઘસરખા અથવા નવ રસના વહેતા ધોધબંધ પ્રવાહ જેવા અથવા નાનાપ્રકારના ઉભરાતા જળાશયો-સરોવરો સમાન છે. કવિઓ વિવેકના ખજાનારૂપ છે અને તે અનેક વિષયોના જ્ઞાનથી યુક્ત થઇને મનુષ્યરૂપે અવતર્યા છે. આ કવીશ્વરો આદિ માયાએ નીપજાવેલી અનેક વસ્તુઓમાં ઇતરથી શ્રેષ્ઠ એવા હોઇને તે પૂર્વસંચિતના યોગથી

વિશ્વના લોકોને પ્રાપ્ત થયા છે કવિઓ સુખની નૌકારૂપે સંપૂર્ણ ભરાઈ અનેક પ્રયોગોને માટે લોકોના ઉપયોગમાં આવ્યા છે કવિઓ નિરંજન પરબ્રહ્મની સંપત્તિ છે અથવા વિરાટ્પુરુષની યોગસ્થિતિ છે; અથવા ભક્તિનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ ફળરૂપે સાંપડ્યું હોય તેવા છે, ઈશ્વરનું મહા આકાશથી પણ ગહન છે અને કવિની પ્રબંધરચના બ્રહ્માંડરચનાથી પણ વધારે છે અસ્તુ જગતનો આધાર કવિ છે; એ કવીશ્વરોને સાષ્ટાંગ ભાવે હું નમસ્કાર કરું છું

समास ८ मो-सभास्तुति.

હવે આ સમસ્ત સભાને વંદન કરું છું; જે સભાને લીધે મુક્તિ સુલભ છે અને જ્યાં સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને આનંદપ્રદ નિવાસ છે

> नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ॥
> मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥१॥

ભગવાન નારદને કહે છે કે—" નારદ ! હું વૈકુંઠને વિષે વસતો નથી અને યોગીઓના હૃદયમાં પણ મારો વાસ નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં મારા ભક્તજનો મારા નામ સંકીર્તનનું ગાન કરતા હોય છે ત્યાંજ મારો નિવાસ છે" નારદ મુનિ પ્રત્યેના ભગવાનના આ વચનથી અર્થાત્ એમ સિદ્ધ થયું કે જ્યાં ભક્તોની મંડળી મારું ભજન-ગાયન કરે છે તેજ શ્રેષ્ઠ સભા અને જ્યાં ભગવાનના નામનો પ્રસ-ઘોષ થતો હોય તે જ્યાં જયજયકારની ગર્જના સંભળાતી હોય તેને વૈકુંઠલોક એમ જાણવું જ્યાં નમ્ર ભક્તોના ગાયન, ભગવત્કથા, હરિકીર્તન, વેદનું વ્યાખ્યાન નિરંતર પુરાણશ્રવણ, પરમેશ્વરના ગુણાનુવાદ અને તેના નિરૂપણ તથા અપાર અધ્યાત્મગ્રંથોના ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર જ્યાં ચર્ચા થાય છે જ્યાં અનેક પ્રકારની શંકાઓની નિવૃત્તિ થતાં સમાધાનથી તૃપ્તિ ઉપજે તથા જ્યાંના વાગ્વિલાસથી ધ્યાન-મનન ચિત્તમાં ભરાઈ રહે, ભક્તો, પ્રેમી, ગંભીર તથા સાત્વિક

એવા તથા રમ્ય, રસીલા અને ગાયક, નિષ્ઠાવંત, કર્મશીલ, આચાર-સંપન્ન, દાનશીલ, ધર્મપરાયણ, શુચિમાન, પુણ્યશાલી, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, કૃપાળુ, યોગી, વૈરાગ્યસંપન્ન, ઉદાસીન, નિયમવાળા, નિગ્રહી, તપસ્વી, વિરક્ત, નિસ્પૃહ, અરણ્યવાસી, દંડધારી, જટાધારી, નાથપંથી, મુદ્રાધારી, બાળબ્રહ્મચારી યોગેશ્વર એવા સભાજનો છે. વળી પુરશ્ચરણ કરનારા અને તપસ્વી, તીર્થવાસી અને મનને સ્વાધીન રાખનારા, મહાયોગી અને લોકોના જેવા વર્તનારા, સિદ્ધ—સાધુ અને સાધક, મંત્ર-યંત્ર-શોધક અને ઉપાસનામાં એકનિષ્ઠાવાળા તથા ગુણગ્રાહી છે. વળી સંત, સજ્જન, વિદ્વાન, વેદ જાણનારા, શાસ્ત્ર જાણનારા, મહાજનો, પ્રબુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સમાધાન કરનારા તથા યોગી, વ્યુત્પન્ન, ઋષીશ્વરો, ધૂર્ત, તાર્કિક, કવીશ્વર, મનોજય કરનારા મુનીશ્વર તથા દિશાઓજ જેમનાં વસ્ત્ર છે એવા, બ્રહ્મજ્ઞાની, આત્મજ્ઞાની, તત્ત્વજ્ઞાની, પિંડજ્ઞાની, યોગાભ્યાસી, યોગજ્ઞાની, ઉદાસીન, પંડિત, પુરાણિક, વિદ્વાન, વૈદિક, ભટ્ટ, પાઠક, યજુર્વેદી, ઉત્તમ એવા મહાન શ્રોત્રિય અને યાજ્ઞિક, અગ્નિહોત્રી, વૈદ્ય, પંચાક્ષરી, પરોપકાર કરનારા, ત્રિકાળજ્ઞાની, બહુશ્રુત, નિરભિમાની, અપેક્ષાવિનાના, દયા, ક્ષમા અને શાંતિવાળા, પવિત્ર, સત્ત્વશીલ, શુદ્ધ અંતઃકરણયુક્ત, જ્ઞાનશીલ ઇત્યાદિ ઈશ્વરી પુરુષો આ સભાના નાયક છે; જેમની અંદર નિત્યાનિત્યનો વિવેક છે એવી સભાનો અલૌકિક મહિમા કેમ વર્ણવી શકાય? જ્યાં પારમાર્થિક જનસમુદાયદ્વારા કથાશ્રવણનો ઉપાય સુલભ છે, ત્યાં લોકોને તરવાનો માર્ગ પણ સહજમાં મળી જાય છે. ઉત્તમ ગુણવાળી તથા ધૈર્ય અને સત્ત્વગુણયુક્ત મંડળી વસે છે ત્યા નિત્ય નૂતન સુખો પણ ભરેલાંજ હોય છે. વિદ્યાસંપન્ન, વિવિધ કલાઓના વેત્તા, વિશિષ્ટ ગુણયુક્ત, સજ્જન તથા ઈશ્વરની પ્રીતિના પાત્ર એવા સુપાત્ર જનો જ્યાં એકત્ર થયા છે; પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિવાળા, સંસારી તથા પરમાર્થી, ગૃહસ્થાશ્રમી તથા વાનપ્રસ્થ, તેમજ સંન્યાસી, વૃદ્ધ, તરુણ તથા બાળક, સ્ત્રી-પુરુષ આદિ સર્વ જ્યાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું અખંડ ધ્યાન ધરી રહ્યાં છે; આવા જે ઈશ્વરી પુરુષો તેઓને હું અભિવંદન કરૂં છું કે જે ઈશ્વરભક્તોદ્વારા સર્વને સહજ સમાધાન મળે છે. આવી આ સભા કે જ્યાં નિરંતર ભગવાનના નામનો ઘોષ થયાજ કરે છે તથા નિત્ય ભગવાનનું

કીર્તન થાય છે, તે સભાને હું નમન કરૂં છું. જ્યાં ભગવાનની મૂર્તિ એવા સજ્જનો વસે છે, ત્યાં રહેવાથી ઉત્તમ ગતિ મળે, નિશ્ચય ઘણા ગ્રંથોમાં મહાત્માઓએ કરેલો છે. કળિયુગના વિષે ગુણનું કીર્તન શ્રેષ્ઠ માનેલું છે અને તે કીર્તન જ્યાં થાય છે એવી આ સભા પણ શ્રેષ્ઠ છે. પરમાત્માની કથાનું શ્રવણ કરવાથી અનેક પ્રકારના મહેદ્દ્નો હ્રસ-દોષ-અસ્ત-નાશ થાય છે.

समास १ मो–परमार्थस्तुति.

હવે આ પરમાર્થનું સ્તવન કરીએ છીએ, કે જે સાધકોનો સ્વાર્થ છે અથવા સમર્થમાં પણ સમર્થ એવો આ યોગ છે. પરમાર્થ જો કે પરમ સુગમ છે, છતાં લોકોના મન તે દુર્ગમ એટલે કઠિન થઇ પડયો છે; એનું કારણ સત્સમાગમથી લોકો વિમુખ થયા છે તે છે. બીજાં અનેક સાધનોનો બદલો ઉધાર એટલે તે પછીના ભવિષ્યકાળમાં મળે છે; પરંતુ આ સત્સમાગમ કેવળ રોકડો એટલે તત્કાળજ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરાવનાર છે; અને વેદ શાસ્ત્રના સારરૂપ જે વસ્તુ (બ્રહ્મ) તે અનુભવી શકાય છે એ વસ્તુ (બ્રહ્મ) સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં અણુમાત્ર પણ દ્રષ્ટિએ જોવાય તેમ નથી એકદેશીયપણાના કારણથી જોતાં છતાં પણ જાણી નથી. આ [illegible] ગુપ્ત પથ (ગુરુગમ્ય માર્ગ) છે તેને સમર્થ એવા યોગિજનો જ જાણે છે. બીજાઓથી આ ગુહ્યાર્થ ગ્રહણ કરીને જાણી શકાતો નથી. એ ગુહ્ય વસ્તુ સારનો પણ સાર છે, અખંડ છે, અક્ષય છે, અનંત છે અને કોઇ પણ કોઇ રીતે પ્રયોગથી ઘડી શકાતું નથી. તેને શસ્ત્રનો ભય નથી, અગ્નિનો ભય નથી અથવા તેને [illegible] પણ ભય નથી. પરબ્રહ્મ [illegible] નહિ, સ્થાનભ્રષ્ટ થઇ શકે નહિ, અનંતકાલ થઇ [illegible] વર્તમાન થાય નહિ, તે તો અચળ [illegible] સ્થિર છે; [illegible] નિધાન અધિષ્ઠાન તે કદિ પણ [illegible] નથી અથવા વધતું [illegible] નથી [illegible] પણ [illegible] નથી ન [illegible] નથી [illegible] નથી પરંતુ તે એવા [illegible] પણ ગુરુકૃપાવિના

એટલે સદ્ગુરુદ્વારા ઉપદેશ લીધાવિના કોઇ પણ જોઇ શકાય તેમ નથી. પૂર્વે જે સમર્થ યોગીઓ થઇ ગયા છે, તેઓનો પણ આ વસ્તુપ્રાપ્તિ એજ મુખ્ય સ્વાર્થ મનાયો છે; અને તે પરમ શુદ્ધ હોવાથી તે પરમાર્થના નામથી ઓળખાય છે. જેઓએ તેની શોધ કરી જોઇ છે તેમને તેનો અર્થ સમજાયો છે; બીજા નહિ શોધનારાઓને માટે તો એ વસ્તુપ્રાપ્તિરૂપી પરમાર્થ પામે છતાં પણ જન્મોજન્મને માટે અલભ્ય થયો છે. આ પરમાર્થમાં એવી તો અપૂર્વતા છે કે તેમાં જન્મ-મરણની વાતસરખી પણ નથી અને સાયુજ્યમુક્તિના પદની પ્રાપ્તિ નજીકમાં થાય છે. વિવેકથી માયાનો નિરાસ થાય છે, સારાસાર સમજી શકાય છે અને પરબ્રહ્મ પણ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મમયદૃષ્ટિ થવાથી સૃષ્ટિ પણ બ્રહ્મમય ભાસે છે અને પંચભૂતોનું બંડ, ઢોંગ તુચ્છજેવું જણાય છે. સંસાર ખોટો છે એમ સમજાય છે, માયા મિથ્યા જણાય છે અને વિવેકવડે શુદ્ધ આત્મા પરમાત્મા અંતરમાં આવી વસે છે. એવી બ્રહ્મસ્થિતિમાં તન્મય થઇ જવાથી સંશય બ્રહ્માંડની બહાર જતો રહે છે અને દૃશ્યમાત્ર જૂનું જર્જરિતજેવું, સર્પે તજી દીધેલી કાંચળી જેવું થાય છે. આવો જે પરમાર્થ તેને જે કોઇ પોતાના સ્વાર્થ કરી લે, તેને પછી કેટલો બધો સમર્થ ગણવો? સમર્થનો પણ સમર્થ કહેવો! આ પરમાર્થ બ્રહ્માદિકોનું પણ વિશ્રામસ્થાન છે અને યોગી પુરુષો એ પરબ્રહ્મના વિચારમાં તન્મય બની જાય છે. પરમાર્થ એ સર્વને વિશ્રામસ્થાન છે. સિદ્ધ, સાધુ, મહાનુભાવો પુરુષો, નાસ્તિક લોકો તેમજ જડ જીવો [illegible] સત્સમાગમ કરીને વિશ્રાંતિ પામે છે. પરમાર્થ જન્મનું સાર્થક છે. પરમાર્થ [illegible] માંથી તારનારો છે અને પરમાર્થજ સાધુઓને [illegible] પુરુષોને આધાર એવો આ પરમાર્થ [illegible] છે અને ભવસાગરના પાર પરમાર્થ [illegible] ચક્રવર્તી રાજા જેવા ઘણાએ [illegible] જેવો. આ પરમાર્થની ઉપમા [illegible] ઉદય થાય છે ત્યારે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ [illegible] છે તે સમજાય છે તથા અનુભવાય [illegible] જન્મ સફળ કર્યો અને બીજાએ તો દુરાગ્રહને માટે [illegible] જન્મ લીધો.

[illegible]

[illegible] મો—[illegible]ની સ્તુતિ.

[illegible]

સિદ્ધિ સંપાદન કરી લીધી. એવા અનેક પ્રકારના સિદ્ધ પુરુષો
ાત થયા છે. કોઈ નવવિધા ભક્તિરૂપી રાજમાર્ગથી ગયા અને
ક-પ્રાપ્તિરૂપી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લીધો; અને કેટલાક યોગીઓએ
ીદ્વારા બ્રહ્મભુવનની પ્રાપ્તિ કરી લીધી. કોઈ વૈકુંઠમાં ગયા, કોઈ
ેાકમાં રહ્યા અને કોઈ શિવસ્વરૂપી બનીને કૈલાસમાં બેઠા. કોઈ
ાકમાં જઈને ઇંદ્ર થયા, કોઈ પિતૃલોકમાં જઈ મળ્યા, કોઈ નક્ષત્રોમાં
ે બેઠા અને કોઈ ક્ષીરસાગરના વિષે જઈ રહ્યા. કોઈ સલોકતા,
ાપતા, સ્વરૂપતા અને સાયુજ્યતા એ ચતુર્વિધ મુક્તિનું સેવન પોતાની
ાનુસાર કરી રહ્યા છે. આવા સિદ્ધ તથા સાધુ-સંતો પોતાના હિતને
પ્રવૃત્ત થએલા ઘણા છે. આ નરદેહ એવો વિખ્યાત છે; એનું
ન કેટલું કરીએ? આ નરદેહના આધારથી તથા અનેક આપનોકાન
જ વિશેષકરીને સારાસાર વિચારનો ઉપયોગ કરીને ઘણા પુરુષો મુક્તિ
ાી શક્યા છે, જન્મ-મરણથી છુટયા છે. આ નરદેહના સંબંધને
ને ઘણા જીવો ઉત્તમ પદ પામ્યા છે અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને
ાનંદ-સ્વરૂપાનંદમાં સુખી થયા છે નરદેહને ધારણ કરીને સર્વના સંક.
નું છેદન થયું છે અને તેથી સર્વની સદગતિ એટલે ઉદ્ધાર થયો છે.
ાુના શરીરમાં મોક્ષ મળતા નથી એમ નય કહે છે. એટલા માટે ન-
ાહીજ પરલોક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે સંત, મહંત, ઋષિ-મુનિ, સિદ્ધ, સાધુ,
માધાની, ભક્ત, મુક્ત, બ્રહ્મજ્ઞાની, વિરક્ત, યોગી, તપસ્વી, તત્વજ્ઞાની,
ાાવ્યાની, બ્રહ્મચારી, દિગંબર, સંન્યાસી, પડદર્શની તથા તાપસી આ
ાદેહમાજ નિમાણ થયા છે માટે નરદેહ શ્રેષ્ઠ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ
નાનાપ્રકારના અન્ય યોનિના દેહોમા વરિષ્ઠ એટલે ચઢિયાતો છે.
નરદેહને પામવાથી અથાત તે નરદેહના [illegible] સાધવાથી [illegible]
[illegible] છે નરદેહ એ [illegible] દેહ છે, [illegible] પરંતુ તેને
[illegible] દીને જનતમાં [illegible] નરદેહ [illegible]
[illegible] બળદ [illegible] અને [illegible]
[illegible] કરીને [illegible] બંધનથી મુક્ત [illegible] કોઈ ને
[illegible] નેઓને પકડી [illegible] પરંતુ આ નરદેહ [illegible] પોતાને
[illegible] અથવા [illegible] પરંતુ તેને કોઇ
[illegible] આ નરદેહ

પાંગળો હોય તો તે ઉપયોગમાં ન આવે, જો તે ઠુંઠો હોય તો પણ તે પરોપકારના કાર્યમાં ઉપયોગી ન થાય, નરદેહ આંધળો હોય તો તે તદ્દન વ્યર્થ થયો જાણવો અથવા તે બહેરો હોય તો પણ તે ભગવત્કથાનું નિરૂપણ તથા શ્રવણ કરી શકતો નથી; નરદેહ મુંગો હોય તો તે શંકાસમાધાનનો લાભ મેળવી શકે નહિ, અશક્ત, રોગી અથવા સડેલો હોય તો પણ તે વ્યર્થજ છે, નરદેહ મૂર્ખ હોય અથવા ફેફરાના રોગની ઝાપટવાળો હોય તો પણ નિશ્ચયપૂર્વક એવા નરદેહને નિરુપયોગી જાણવો. આવી ખામીઓ જેનામાં ન હોય તેવો સર્વ સાધનયુક્ત નરદેહનો ઉપયોગ પરમાર્થમાર્ગ ગ્રહણ કરવામાં ઉતાવળા થવું. સર્વ પ્રકારે શરીર નિરોગી હોય છતાં જેઓ પરમાર્થબુદ્ધિને વિસારી મૂકે છે, તે મૂર્ખાઓ અજ્ઞાની જાણવા. કેવા પ્રપંચ કરે છે વારૂ? મૃત્તિકા ખોદીને ઘર બનાવે અને પછી તે ઘર "મારૂં છે" એવી દૃઢ કલ્પના કરે, પરન્તુ એ ઘર તો ઘણાઓનું છે એ વાત તેને સમજાતી નથી. ઉંદરો કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, ગરોળીઓ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, માખીઓ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, કરોળીયા, મંકોડા અને કીડીઓ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે. વીંછી, સર્પ આદિ કહે છે આ ઘર અમારૂં છે, ભમરા અને તાડ મંકોડા તથા કીડાઓ આ ઘર પોતાનું નિશ્ચયથી છે એમ કહે છે. ભિંગોડીઓ, ઉધઈ તથા તીડીયા કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, મચ્છર, માંકડ તથા જૂ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે. કાનખજુરા અને ચામાચીડિયાં (વાગોળો) કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, કાનખજુરા તથા બધા જીવ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે. આ પ્રમાણે અનેક જાતના પ્રાણીઓ નિશ્ચયથી કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, તેને વિનાશ કેટલો કહું? પશુઓ કહે છે કે અમારૂં ઘર છે, દાસીઓ કહે છે કે ઘર અમારૂં છે અને ઘરના માણસો નિશ્ચયથી કહે છે કે આ ઘર તો અમારૂં છે, પરોણાઓ તથા મિત્રો તથા સગાંઓ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, ચોર લોકો તથા રાજ્યના અધિકારીઓ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે, અને અગ્નિ પણ કહે છે કે આ ઘર મારૂં છે માટે ભસ્મ કરૂં. આમ બધાઓ કહે છે કે આ ઘર અમારૂં છે ત્યારે આ મૂર્ખ પણ "મારૂં, મારૂં" કરે છે, પરન્તુ કોઈ આપત્તિ પ્રસંગમાં ઘર તો શું પણ ગામ અધવચ છોડીને નાસવું પડે છે, છેવટે ઘડપણ વધી પડી જાય છે,

ા ઉજ્જડ થાય છે અને પછી ત્યાં અરણ્યનાં પશુઓ વાસ કરે છે. ઉપરથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, કીડા મંકોડા, કીડીઓ અને ઉંદરો ાદિનું જ એ ઘર છે; અને બિચારાં મૂર્ખ પ્રાણીઓ એટલે આ અમારૂં છે એમ કહેનારાં મનુષ્યો એ ઘર છોડીને જતાં રહે છે. ી સ્થિતિ કેવી મિથ્યા છે તેનો અનુભવ આમ મળ્યો; માટે એ દિવ- ' એટલે અલ્પ કાળનું જીવન ગમે ત્યાં વસ્તી કરીને નિર્ગમન કરવું. દેહ આપણો છે એમ કહીએ તો તે ઘણાઓને માટે ઉત્પન્ન થયો છે; મનુષ્યોના માથાના વાળમાં જૂ તથા લીખો પડે છે તથા ત્યાં ઘર ને જે લોહી પીયે છે તે ઉપરથીજ જણાશે. કેશનાં છિદ્રોમાં કીડાઓ ણ કરે છે, કાંઇ જખમ થવાથી તેમાં કીડા પડે છે અને મનુષ્યોના માં પણ જંતુ (કૃમિ) હોય છે એ વાતથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. દાંતમાં, આંખોમાં ા કાનમાં સુબો (સડો) થાય છે અને એક જાતની ગોમાંખીઓ માં પેસે છે; ડાંસ લોહી પીએ છે; બીજા જંતુ માંસમાં ઘૂસે છે ને મચ્છરો ચટકા ભરીને અકસ્માત ભાગી જાય છે; ભમરા તથા મધ- ખીઓ કરડે છે; જળો લોહી ચુસે છે અને વીંછી તથા સર્પ આદિ શ કરે છે. જન્મથી દેહનું પાલન-પોષણ કરવામાં આવે છે અને ને અકસ્માત વ્યાઘ્ર ખાઈ જાય છે અથવા બળાત્કારથી વરૂ ભક્ષણ કરે . ઊંદરો તથા બિલાડીઓ કરડે છે. કૂતરાં તથા ઘોડાઓ માંસ ત્રોડે છે; છ તથા વાંદરાંઓ ગભરાવીને મારી નાખે છે. ઊંટ મોઢેથી પકડીને ચડી લે છે, હાથી પગતળે ખુંદી નાંખે છે અને બળદો શીંગડાંવડે શ્ચિંતા મારે છે ચોર લોકો લાકડીઓના ફટકા લગાવે છે અને ભૂત શાચ ડરાવીને મારે છે અસ્તુ આ નરદેહની દશા આવી છે! આમ રદેહ ઘણાઓનો છે છતાં અમારો છે એમ મૂર્ખ કહે છે; પરતુ શરીર ને છવોનુ ખાદ્ય છે. એમ તાપત્રયમ અર્થાત તાપત્રય નામના દશક ૬ માસ ૬—૮મા દર્શાવ્યુ છે જો નરદેહનો ઉપયોગ પરમાર્થના કામમાં ાય તોજ તે નરદેહનુ સાર્થક છે. અને એમ ન કરવામાં આવે તો તે હ અનેક જાતના આઘાતોથી મૃત્યુપંથે પડીને વ્યર્થ ગુમાવ્યો એમ ણવું અસ્તુ. જેઓ સત્સંગમ પછી રહેલા મૂર્ખાઓ છે તેઓ પરમાર્થ ખ શુ જાણે ? એવા મૂર્ખોના કેટલાક લક્ષણો હવે પછી કહ્યાં છે.

दशक २ जो

समास १ लो—मूर्खलक्षण.

હે ગજાનન! એકદંત, ત્રિનયન, આપને હું નમસ્કાર કરું છું આપ ભક્તજનોના પ્રત્યે કૃપાદૃષ્ટિથી જુઓ. હે વેદમાતા! બ્રહ્મસુતા શ્રીશારદા, આપ કૃપાળુ છો તે મારા અંતરમાં સ્ફૂર્તિરૂપે વાસ કરો. શ્રીસદ્‌ગુરુચરણને વંદન કરીને તથા ભગવાન રામચંદ્રનું સ્મરણ કરીને, જાણીને ત્યાગ કરવાને માટે મૂર્ખના લક્ષણો કહું છું મૂર્ખના બે પ્રકાર છે. એક સામાન્ય મૂર્ખ અને એક પેઢિયા ઠોગજીવ વિશેષ મૂર્ખ. આ બે પ્રકારના મૂર્ખોના લક્ષણો જાણવાને માટે શ્રોતાઓએ આદરપૂર્વક વિવેક કરવો જોઇએ પેઢિયા ઠોગજીવ. મૂર્ખના લક્ષણો હવે પછીના સમાસમાં કહેવાશે, તે વિચક્ષણ શ્રોતાઓએ સાવધાન થઇને તે સમયે સાંભળવાં. હવે અત્યારે સામાન્ય મૂર્ખના લક્ષણોનો વિચાર કરતા તે પારાવાર છે, પરન્તુ કેટલાંક લક્ષણો દત્તચિત્ત થઇને સાંભળો. જેઓ સંસારી જનો છે અને જેઓને આત્મજ્ઞાન નથી તથા જેઓ કેવળ અજ્ઞાની છે તેઓનાં લક્ષણો સાંભળો જના ઉદરમાં આવીને જન્મ લીધો તેની સાથે જે વિરોધ કરે અને અલ કરવાથી આનંદ વધારી શકે તે મૂર્ખ છે. પોતાના આખા કુટુંબનો ત્યાગ કરીને જે પોતાનું જીવન કેવળ સ્ત્રીને આધીન કરી દે અને મનની ગુપ્ત વાત જે બાર આગળ કહે તે મૂર્ખ છે જે પરસ્ત્રી તરફ પ્રેમ રાખે, જે સમગને પેટ જઇને વસે, જે કુળહીન કન્યા સાથે લગ્ન કરે તે મૂર્ખ છે જે સમર્થ પુરુષોની સાથે અહંકાર કરે તથા

પોતાને સમર્થ પુરૂષોનો બરોબરીઓ માને અને સામર્થ્યવિનાની સત્તા ચલાવવા મથે તે મૂર્ખ છે. જે આત્મસ્તુતિ કરે, સ્વદેશમાં વસીને જે વિપત્તિ સહન કરે અને પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિનાં જે વ્યર્થ વખાણુજ કર્યા કરે તે મૂર્ખ છે. કારણવિના જે હાસ્ય કરે, કહેવા છતાં વિવેકવાળો ન થાય અને જે ઘણાઓનો વેરી હોય તે મૂર્ખ છે. પોતાનાં હોય તેમને અળગાં કરીને જે પારકાની સાથે સ્નેહ કરે અને જે રાત્રિના સમયમાં પારકી નિંદા કરે તે મૂર્ખ છે. જે ઘણા લોકો જાગતા હોય તેમાં નિદ્રાવશ થાય અને જે પારકે ઘેર બહુ ભોજન કરે તે મૂર્ખ છે. માન તથા અપમાનને જે પોતેજ જાહેર કરે અને જે સપ્ત વ્યસન એટલે જુગાર, વેશ્યાગમન, ચોરી, ચાડી, પરસ્ત્રીગમન, લઘુપક્ષીક્રીડા તથા કિન્નરીગાયનમાં આસક્ત હોય તે મૂર્ખ છે. જે પારકાની આશા રાખીને આળસુ બની પ્રયત્નનો ત્યાગ કરે તથા આળસ રાખવામાં જે આનંદ માને તે મૂર્ખ છે. ઘરમાં જે વિવેક કરે અને સભામાં જાય ત્યારે જે શરમાઇ જાય, જે બોલતી વખતે ગભરાઇ જાય, અચકાય અને જેને સભાક્ષોભ થાય તે મૂર્ખ છે. પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ જનોની સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ રાખવામાં તથા તેઓના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવામાં જે અણગમો ધરાવે તે મૂર્ખ છે. જે પોતાનું ન સાંભળે તેને શીખવવાનો પ્રયત્ન કરે અને વડીલજનોની આગળ જે ડહાપણ દેખાડે, તથા જે શ્રેષ્ઠ આર્ય પુરૂષોને છેતરીને ફસાવે તે મૂર્ખ છે. વિષય ભોગવવામાં જે કેવળ નિર્લજ્જ બની જાય અને મર્યાદા મૂકીને જે સ્વચ્છંદે વર્તે તે મૂર્ખ છે રોગ થયા છતાં જે ઔષધનું સેવન ન કરે, વળી પથ્ય પણ પાળે નહિ, અને જે અનાયાસે મળતી વસ્તુનો સ્વીકાર કરતો નથી તે મૂર્ખ છે. સથવારાવિના જે પરદેશમાં પ્રવાસ કરે, ઓળખાણવગરના લોકોનો જે સમાગમ કરે અને જે મોટા પૂરની અંદર તરવા પડે તે મૂર્ખ છે જ્યાં પોતાને માન મળતું હોય ત્યાં વારંવાર જાય અને જે માન કે અભિમાનનું રક્ષણ ન કરે તે મૂર્ખ છે. પોતાનો સેવક લક્ષ્મીવાન અર્થાત શ્રીમંત થયા પછી જે તેને આધીન થઇ રહે તથા જે હમેશાં મનનો મેલો હોય તે મૂર્ખ છે. કારણનો વિચાર કર્યા વિના તથા અપરાધવિના જે દંડ કરે, તથા જે નાનીતરખી બાબતમાં પણ કૃપણ કંજુસ થાય તે મૂર્ખ

છે. જે દેવતાઓ તથા પિતૃઓને ન માને, શક્તિવિના જે બકવાદ કરે, બોલબોલ કર્યા જ કરે તે મૂર્ખ છે. જે ઘરનાં માણુસો ઉપર ક્રોધ કર્યા કરે બહારનાં માણુસો આગળ જે "ગરીબ-બિચારો" બને, આવો જે ઘેલો તથા મૂઢ હોય તે મૂર્ખ છે. નીચ જાતિવાળાની જે મૈત્રી કરે, પારકી સ્ત્રીની સાથે જે એકાંત સેવે, માર્ગમાં ચાલતી વખતે જે કાંઇક પણ ખાતો જાય તે મૂર્ખ છે. પોતે પરોપકાર કરી જાણે નહિ, ઉપકાર કરનાર ઉપર જે અપકાર કરે, જે થોડું કરીને વધુ કહી દેખાડે તે મૂર્ખ છે. જે આકળા સ્વભાવનો, વધુ ખાનારો, આળસુ, મલીન તથા કુટીલમનનો હોય અને જે ધીરજવગરનો હોય અથવા હિંમતવિનાનો હોય તે મૂર્ખ છે જેની પાસે વિદ્યા, વૈભવ, ધન, પુરૂષાર્થ, સામર્થ્ય, માન ઇત્યાદિ કશુંજ ન હોય છતાં જે મનમાં અભિમાન રાખી ફૂલાય તે મૂર્ખ છે. જે ક્ષુદ્ર, જુઠો, લુચ્ચો, ગરજવિનાનો, કહેવા છતાં જે શરમાય નહિ એવો, ઉદ્ધત અને જે ઘણી નિંદ્રા લેનારો હોય તે મૂર્ખ છે. જે ઊંચા સ્થાન ઉપર જઇને વસ્ત્ર પહેરે, જે ચોટામાં જઇને બેસે, જે સર્વદા નગ્ન રહે તે મૂર્ખ છે. જેના દાંત, આંખો, નાક, હાથ, કપડાં અને પગ હમેશાં મેલાં રહેતાં હોય તે મૂર્ખ છે. જે વૈધૃતિ, વ્યતીપાત આદિ કુમુહુર્તોમાં પ્રવાસ કરે તથા અપશુકનથી જે પોતાને નુકસાન કરી લે તે મૂર્ખ છે. ક્રોધથી, અપમાનથી તથા કુબુદ્ધિથી જે આત્મહત્યા કરે, તથા જે દઢબુદ્ધિનો ન હોય તે મૂર્ખ છે. જે સ્વજનોને કડવાં વચનો કહી ખેદ પમાડે અને એક પણ મીઠો શબ્દ ન કહે, તથા જે નીચ લોકોને નમે તે મૂર્ખ છે. પોતાનુ સંરક્ષણ અનેક પ્રકારે કરે તથા બીજા શરણે આવેલાની જે ઉપેક્ષા કરે, અને ચંચળ એવી લક્ષ્મી ઉપર જે વિશ્વાસ રાખે તે મૂર્ખ છે. પુત્ર, સ્ત્રી તથા પોતાનું કુટુંબ એટલાંનેજ પોતાનું વિશ્રાંતિસ્થાન સમજી જે ઇશ્વરને વિસરી જાય તે મૂર્ખ છે. જેવી જેવી કરણી કરવામાં આવે તેવું તેવું ફળ જીવને મળે છે: એ ઇશ્વરી-નિયમથી જે અજાણ્યો છે તે મૂર્ખ છે. "स्त्रीणामष्टगुणः कामः" પુરૂષથી આઠગણો વધારે કામ સ્ત્રીને હોય છે અને આવી સ્ત્રીઓ જેણે એકથી વધારે કરી હોય તે મૂર્ખ છે. દુર્જનોના વચનથી જે મર્યાદા મૂકીને એટલે આદરેલું કામ છોડીને ચાલે છે અને દિવસે સુવે છે અથવા બીજા

અર્થમાં દમેતાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય વાત પ્રત્યે જાણી જોઈને જે દુર્લક્ષ રાખે છે અર્થાત્ આંખમીંચામણાં કરે છે તે મૂર્ખ છે. જે દેવદ્રોહી, ગુરુદ્રોહી, માતૃદ્રોહી, પિતૃદ્રોહી, બ્રહ્મદ્રોહી તથા સ્વામીદ્રોહી હોય તે મૂર્ખ છે. પારકાને થતું દુઃખ જોઈને જે સુખ માને છે અને પારકાનું સુખ તથા સંતોષ જોવાથી જે દુઃખ માને છે, તથા જે ગયેલી વસ્તુનો શોક કરે છે તે મૂર્ખ છે. આદરવિનાનું બોલવું, વગર પૂછે સાક્ષી પૂરવી તથા નિંદિત વસ્તુનો અંગીકાર કરવો એ લક્ષણ જેનામાં હોય તે મૂર્ખ છે. મહત્ત્વ ઘટાડવાના હેતુથી જે બીજાના સંબંધમાં બોલે છે તથા જે ઉન્માર્ગથી વેગળો ચાલે છે અને જેણે દુરાચારી મિત્રો કર્યા છે તે મૂર્ખ છે. જે પોતાની આંટ અથવા શાખ સાચવી જાણતો નથી, સર્વદા ઠઠ્ઠા મશ્કરી કે વિનોદ કરે છે અને બીજાઓથી જેની હાંસી થાય તો જે તકરાર લડવા તૈયાર થાય છે તે મૂર્ખ છે. જે ન પાળી શકાય એવી સરતમાં ઉતરે છે, વગરકામે જે બકયા કરે છે અથવા જેનું મુખ બંધ થયું હોય તેમ જે બોલતોજ નથી તે મૂર્ખ છે. સારાં સ્વચ્છ વસ્ત્ર ન પહેર્યા હોય અને જેને શાસ્ત્રનું કશું જ્ઞાન પણ ન હોય છતાં સભાની અંદર ઉંચા આસનપર ચઢી બેસે છે, તથા જે પોતાના વંશના લોકો ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તે મૂર્ખ છે. ચોર લોકોને જે પોતાની ઓળખાણ આપે છે અને એકવાર જોઈ હોય એવી વસ્તુ જે માગે છે, તથા ક્રોધવશ થઇ પોતાનું જે અકલ્યાણ કરે છે તે મૂર્ખ છે. હલકા લોકોથી જે સંભાષણ કરીને તેઓની સાથે પોતાની તુલના કરે છે, તથા ડાબા હાથે જે ખાન-પાન કરે છે તે મૂર્ખ છે. જે સમર્થ પુરુષની સાથે ઈર્ષ્યા કરે છે તથા અલભ્ય વસ્તુની અપેક્ષા (આકાંક્ષા-ઇચ્છા) કરે છે, તથા પોતાનાજ ઘરમાં જે ચોરી કરે છે તે મૂર્ખ છે. ઈશ્વરપ્રત્યેનો વિશ્વાસ છોડી દઈને જે મનુષ્યોનો વિશ્વાસ રાખે છે તથા કાંઇપણ સાર્થક કર્યાવિના પોતાનું વય જે વ્યર્થ ખુએ છે તે મૂર્ખ છે. સંસારની અંદર અનુભવાતાં દુઃખોને લીધે જે ઈશ્વરને ગાળો દે છે તથા જે પોતાના મિત્રની ખામી કહી દેખાડે છે તે મૂર્ખ છે. લેશ પણ અન્યાયની જે ક્ષમા કરતો નથી તથા જે સર્વદા બધાને તલવારની ધાર ઉપર રાખે છે, તથા જે વિશ્વાસઘાત કરે છે તે મૂર્ખ છે. જે સમર્થ પુરુષોના મનમાંથી ઉતરી ગયો હોય,

જેના આગમનથી મહાજનો મનમાં ખેદ પામતા હોય, જે ક્ષણમાં માને દેણાય અને ક્ષણમાં વળી બદલાઇ જાય તે મૂર્ખ છે. ઘણા સમયના જૂના નોકરોને રજા આપીને જે નવા નોકરોને રાખે છે, તથા જેની સભા નાયક (અધ્યક્ષ) વિનાની છે તે મૂર્ખ છે. જે અનીતિથી દ્રવ્ય મેળવે છે, ધર્મ, નીતિ તથા ન્યાયને જે છોડી દે છે તથા પોતાના સાથીઓને જે ત્યજી બેસે છે તે મૂર્ખ છે જેના ઘરમા સુંદર સ્ત્રી છે છતા જે સર્વદા પરદારાનું સેવન કરે છે, તથા જે ઘણા મનુષ્યોનું એઠું સ્વીકારે છે અર્થાત્ પરસ્ત્રી પ્રત્યે જે ગમન કરે છે તે મૂર્ખ છે. પોતાની પુંજી જે બીજાના સ્વાધીનમાં રાખે અને જે બીજા લોકોનું દ્રવ્ય લેવાને ઇચ્છે છે, તથા હીન લોકોની સાથે જે લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર રાખે છે તે મૂર્ખ છે. અતીત-અભ્યાગતની જે પરીક્ષા જુએ છે તથા કુગ્રામવાસ કરે છે અને અહર્નિશ જે ચિંતાતુર રહે છે તે મૂર્ખ છે. જ્યાં બે જણ વાત કરતા હોય ત્યાં ત્રીજો જઈને વચમા બેસે, તથા જે બે હાથે માથુ ખંજવાળે તે મૂર્ખ છે. જે જળાશયમા કોગળા કરે છે તથા પગવતે પગને ખજવાળે છે અને જે હીનકુળની સેવા કરે છે તે મૂર્ખ છે. સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની આગળ જે ગુપ્ત વાત કહી દેવા જેટલી છૂટ લઈને વર્તે છે, તથા જે પિશાચની પાસે બેસે છે અને જે મર્યાદા મૂકીને કુતરાઓ પાળે છે તે મૂર્ખ છે પરસ્ત્રીની સાથે જે કલહ કરે છે તથા અવાચક પ્રાણીઓને જે અચાનક મારે છે અને જે મૂર્ખનો સગ કરે છે તે મૂર્ખ છે. જે કલહ થતો હોય ત્યા સમાધાન કરાવ્યાવિના માત્ર જોતોજ ઉભો રહે છે અને જે ખરાને ખોટુ માની લે છે તે મૂર્ખ છે જે ધનવાન થયા પછી જે જુની ઓળખાણ હોય તેને ભુલી જાય છે અને દેવ બ્રાહ્મણો ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવવા જાય છે તે મૂર્ખ છે. પોતાનો સ્વાર્થ સધાય ત્યા સુધી જે નમ્રતા ધારણ કરે, પરન્તુ જે પારકાનુ કાર્ય કરતો નથી તે મૂર્ખ છે જે અક્ષરો છોડી દઈને ગ્રથ વાચે છે અથવા અક્ષરો ઉમેરીને ગ્રથ વાચે છે, તથા જે ગ્રથની સભાળ રાખતો નથી તે મૂર્ખ છે. ઉત્તમ ગ્રથ પોતે કદિ વાચતો નથી તેમ બીજાને પણ જે વાચવા દેતો નથી અને ગ્રથને સર્વદા રૂમાલમાજ બાધી રાખે છે તે મૂર્ખ છે. આવા આ મૂર્ખના લક્ષણો શ્રવણ કરવાથી ચતુરાઇ વધે છે,

થી શાણા પુરુષો એકાગ્રચિત્તથી તે હંમેશાં સાંભળે છે. મૂર્ખનાં લક્ષણો અપાર છે; પરંતુ ત્યાગ કરવાને માટે સારાંશરૂપે કેટલાંક લક્ષણો કહ્યાં છે. શ્રોતાઓએ મને ક્ષમા કરવી. ઉત્તમ લક્ષણો હોય તેનો સ્વીકાર કરવો. મૂર્ખનાં લક્ષણો હોય તેનો ત્યાગ કરવો. આ પછીના સમાસમાં ઉત્તમનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

समास २ जो–उत्तमलक्षण.

શ્રોતાઓએ હવે સાવધાન થવું. જે સાંભળવાથી સર્વજ્ઞતા પ્રકટે એવા ઉત્તમ ગુણ કહું છું: માર્ગ પૂછ્યા વિના પ્રવાસ કરવો નહિ, પરીક્ષા કર્યા વિના અજાણ્યું ફળ ખાવું નહિ, રસ્તામાં પડેલી પારકી વસ્તુ એકદમ લેવી નહિ, ઘણો વાદ કરવો નહિ, પેટમાં કપટ રાખવું નહિ, તપાસ કર્યા વિના કુલહીન સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો નહિ, સ્વચ્છંદ રીતે ચાલવું નહિ, મર્યાદા મૂકીને કોઈપણ પ્રયત્ન કરવો નહિ, પ્રીતિવિના રીસાવું નહિ, ચોરને ઓળખાણ પૂછવી નહિ, વિશેષકરીને રાત્રે પ્રવાસ કરવો નહિ, મનુષ્યો સાથે નમ્રતા છોડવી નહિ, અનીતિથી દ્રવ્યસંગ્રહ કરવો નહિ, ધર્મ, નીતિ અને પુણ્યનો માર્ગ કદિપણ છોડવો નહિ, નિંદા તથા દ્વેષ ન કરવાં, દુર્જનોની સંગતિ ન કરવી અને પારકી સ્ત્રી તથા પારકા દ્રવ્યનું બળાત્કારથી હરણ કરવું નહિ. વક્તાને વિવિધ પ્રશ્નો વચ્ચે વચ્ચે પૂછીને પજવવો નહિ, એકપનો ભંગ કરવો નહિ. ગમે તે થાય પણ વિદ્યાભ્યાસ છોડવો નહિ, બોલવામાં જબરો હોય એવા સાથે કલહ ન કરવો, વાચાળ હોય તેની સાથે બહુ વાતો ન કરવી અને અંતકરણથી સત્સંગ છોડવો નહિ. અત્યંત ક્રોધ કરવો નહિ. સ્નેહીવર્ગને ખેદ પમાડવો નહિ અને કોઈ સારી શિખામણ આપે તે પ્રત્યે અભાવ રાખવો નહિ. વારંવાર રીસાવું નહિ, વ્યર્થ પુરુષાર્થની વાતો કરવી નહિ અને કરી દેખાડ્યા વિના પોતાના પરાક્રમની પ્રશંસા કરવી નહિ. કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભૂલવી નહિ. પ્રસંગ મળતાં સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવાને ચૂકવું નહિ, વગરકારણે બીજાના

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

કઠિન કર્મમાં શરમાવું નહિ અને પવિત્ર પુરુષોની વચ્ચે મર્યાદા છોડીને વર્તવું નહિ. મૂર્ખની સાથે સંબંધ કરવો નહિ. અંધારૂં હોય ત્યાં હાથ નાખવો નહિ અને પોતાની વસ્તુ અસાવધાનતાથી ક્યાંય પણ ભૂલવી નહિ. સ્નાન-સંધ્યા છોડવી નહિ, કુલાચારમાં ભંગ પાડવો નહિ, આળસથી અનાચાર પ્રવર્તાવવો નહિ. હરિકથા છોડવી નહિ, નિરૂપણ તોડવું નહિ, સંસારના બળથી પરમાર્થમાર્ગને હાનિ પહોંચાડવી નહિ, દેવતાની માનતા ભૂલાવવી નહિ, પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ અને વગર વિચારે હઠીલાઈથી મનસ્વી કામ કરવું નહિ. કઠિન હૃદયના થવું નહિ, જીવની હત્યા કરવી નહિ, વર્ષાદના સમયમાં અથવા નઠારા સમયમાં બહાર જવું નહિ. સભા દેખીને ગભરાવું નહિ, સમયાનુસાર ઉત્તર આપવામાં ભૂલવું નહિ અને બીજાઓ ધિક્કાર કરે તોપણ ધૈર્યનો ત્યાગ કરવો નહિ. ગુરુ કર્યા વિના રહેવું નહિ, નીચ જાતિનો ગુરુ કરવો નહિ, વૈભવમાં અંજાઈને જીવનને શાશ્વત માનવું નહિ, સત્યમાર્ગ છોડવો નહિ, અસત્યમાર્ગે જવું નહિ અને અસત્યનો પક્ષ કદિ કરવો નહિ. અપકીર્તિનો ત્યાગ કરવો, સત્કીર્તિનો વધારો કરવો અને વિવેકબળથી સત્ય માર્ગનો સ્વીકાર હર્ષપૂર્વક કરવો. જે મનુષ્યો આ ઉત્તમ ગુણોનો સ્વીકાર કરતા નથી તે મનુષ્યો દુર્ગુણી અને અપલક્ષણા છે. તેઓના લક્ષણો આ પછીના સમાસમાં શ્રવણ કરો.

समास ३ जो-कुविद्यालक्षण.

વિદ્યાના લક્ષણો સાંભળ્યાં. હવે હીન એવા અજ્ઞાન લક્ષણો ત્યાગવાને માટે કહું છું, જેનું શ્રવણ કરવાથી તેનો ત્યાગ કરવાનું બની શકે. કુવિદ્યાવાળો પ્રાણી જન્મ ધારણ કરીને કેવી રીતે પોતાનું અકલ્યાણ કરી લે છે તે સાંભળો. કુવિદ્યાવાળાને ઓળખવાને માટે તેના લક્ષણો કહું છું. કુવિદ્યાવાળો પ્રાણી અવગુણનો ભંડાર હોય છે. તેથી તે કઠિન નિરૂપણના પ્રસંગમાં ત્રાસ પામે છે—ગભરાઈ જાય છે.

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेवच ॥
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम॥ १ ॥

કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, લોભ, દંભ, તિરસ્કાર, ગર્વ, આકરાપણું, અહંકાર, દ્વેષ, વિવાદ, વિકલ્પ, આશા, મમતા, તૃષ્ણા, કલ્પના, ચિંતા, અહંતા, કામના, ભાવના, ઈર્ષ્યા, અવિદ્યા, ઇચ્છા, વાસના, અતૃપ્તિ, આસક્તિ, ચિકિત્સા, નિંદા, અનીતિ હરામખોરી, તોફાન, જ્ઞાનાભિમાન, અવજ્ઞા, વિપત્તિ આપદા, દુર્વૃત્તિ, દુર્વાસના, સ્પર્ધા, ખટપટ, ચટપટી, વિક્ષિપ્તતા, ઉતાવળ, બકવાદ, ટકટક અને બાધક એ સર્વ કુવિદ્યાની પરમ વ્યથાઓ છે. કુરૂપ તથા કુલક્ષણો, અશક્ત, દુર્જન, દરિદ્રી, અત્યંત કૃપણ, આળસુ, ખાઉધરો, દુર્બળ, [illegible] તુચ્છ ગુસ્સા મૂર્ખ ક્રોધી ઘેલો વાચાળ, જુઠ્ઠો, બહુ બોલનારો, નહિ જાણનારો, નહિ સમજનારો, ન આવડે કે ન શીખે અને ન [illegible] ન જુએ અને અજ્ઞાની તથા અવિશ્વાસી, [illegible] ન શકે એવો, [illegible] હીન [illegible] મતવાળો

નારો, અનિત્ય વચન બોલનારો, અનૃત વચન બોલનારો, તોછડું તથા ધિક્કારવા યોગ્ય બોલનારો કુવિદ્યાવાળો છે એમ જાણવું. કપટી, કુટિલ, મનમાં ગાંઠ રાખનાર, મનનો મેલો, દીર્ઘસૂત્રી, નષ્ટ, ક્રોધી, હલકા પ્રકારે પૈસા મેળવનારો, ટાયલાંખોર, તપી જનાર, તમોગુણવાળો, અવિચારી, પાપી, અનર્થ કરનારો, અપસ્માર રોગની બાધા જેને થઈ હોય એવો, પિશાચની બાધાવાળો, આત્મઘાતકી, સ્ત્રીહત્યારો, ગોહત્યા કરનારો, બ્રહ્મહત્યારો, માતા-પિતાની હત્યા કરનારો, મહાપાપી તથા પતિત, એવો કુવિદ્યાવાળો હોય છે. ઓછું પાત્ર, કુપાત્ર, કુતર્ક કરનારો, મિત્રદ્રોહી, વિશ્વાસઘાતકી, કૃતઘ્ન, અગમ્ય-ગમન કરનારો, નર્કમાં જવા યોગ્ય અઘોર કામ કરનારો, બકવાદ કરનારો, વિપરીત ભાવનાવાળો, કલહ કરનારો, અધર્મ, અનીતિ અને શોક કરનારો, ચાડીયો, ભેદ પાડી લડનારો તથા પારકાપર સત્તા ચલાવનારો તે હોય છે. દુષ્ટ, અપયશવાળો, મેલો, ઇતરનારો, કૃપણ, લાલચીયો, સ્વાર્થી, અભિલાષી, નફટ, પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન કરી શકે નહિ એવો તથા ઈર્ષ્યા કરનારો હોય છે. શઠ, મૂર્ખ, જેમાં તેમાં માથું મારનાર, ઠગ, ગમે તેમ મરજી મુજબ વગર વિચાર્યું બોલનાર, રાજદ્રોહી, પાખંડી, ચોર તથા પારકો માલ હરણ કરનારો હોય છે. ઉદ્ધત, મર્યાદાવિનાનું બોલનારો તથા બકવાદ કરનારો, ચેષ્ટા કરનારો, જુઠાં આળ ચડાવનારો, લંપટ, ભ્રષ્ટ, અને નઠારી બુદ્ધિવાળો હોય છે. ખુની, લુંટારો, ધાડ પાડનારો, મનુષ્યનાં કલેજાં કાઢી ખાનારો, ઠગ, પરસ્ત્રી-ગમન કરનારો, ભૂલથાપ ખવરાવનારો અને ચેટક કરનારો તે હોય છે. નિઃશંક, લજ્જાવિનાનો, વઢકણો, માતેલા સાંઢજેવો, ડરે નહિ એવો, નિર્લજ, અક્ષરશત્રુ-અજાણ, શઠ, નષ્ટ, ચંડાળ, સર્વની સાથે લડનારો અને ભિખારી હોય છે. ધીરજ વિનાનો, બ્હેબાકળાજેવો, અનાચારી, આંધળો, લુલો, જેને ઉધરસ થઈ હોય એવો, હુંઠો, બહેરો, દમના રોગવાળો, એવો છતાં અહંકાર ન છોડે એવો કુવિદ્યાવાન હોય છે. વિદ્યાહીન, વૈભવવિનાનો, કુલહીન, લક્ષ્મીવિનાનો, શક્તિ-સામર્થ્ય વગરનો, દૈવહીન, ભિખારી, બળહીન, કળાહીન, મુદ્રાહીન, દિક્ષાહીન, લક્ષણહીન, લાવણ્યહીન તથા ખોડખાપણવાળો કદરૂપો હોય છે. યુક્તિહીન, બુદ્ધિહીન, આચાર-વિચારથી હીન, ક્રિયાહીન, સત્ત્વહીન, વિવેક વગરનો તથા વહેમી હોય છે. ભક્તભાવથી હીન, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, શાંતિ,

ક્ષમા, આદિ સર્વમાં હીન એટલે ઉતરતો તથા ક્ષુદ્ર હોય છે. જે સમય કે પ્રસંગ જાણે નહિ, પ્રયત્ન અને અભ્યાસ જાણે નહિ, વિનંતિ કે મૈત્રી કરી જાણે નહિ અને કાંઈજ જાણે નહિ એવો અભાગિયો તે હોય છે. અસ્તુ. કુલક્ષણવાળાનાં આવા અનેક લક્ષણો છે; તેથી શ્રોતાઓએ એવા કુવિદ્યાવાળાને ઓળખવો. આવાં કુવિદ્યાનાં લક્ષણો સાંભળીને ત્યજવાં. અભિમાન કે દુરાગ્રહ રાખવો તે યોગ્ય નથી, અર્થાત્ કુવિદ્યાનાં લક્ષણોને વળગી ન રહેતાં છોડી દેવાં એજ યોગ્ય છે.

समास ४ थो–भक्तिनिरूपण.

આ નરદેહ અનેક પ્રકારનાં સુકૃત્યોનું ફળ છે અને તેમાં પણ જ્યારે ભાગ્યનો ઉદય થવાનો હોય છે, ત્યારે તે નરદેહ સન્માર્ગમા લાગી જાય છે નરદેહમાં બ્રાહ્મણજન્મ શ્રેષ્ઠ છે અને તે જન્મમા સ્નાન-સંધ્યા, સદ્‌ઉપાસના તથા ભગવદ્‌ભજન પૂર્વજન્મના પુણ્યબળવડે થઈ શકે છે ભગવદ્‌ભક્તિ તો ઉત્તમ છેજ અને તેમા પણ સત્સમાગમ-પૂર્વક કાળ નિર્ગમન થાય એજ પરમલાભ અને સાર્થક જાણવું. પ્રેમ તથા પ્રીતિનો સદ્‌ભાવ, તથા હરિજનોનો સમુદાય અને હરિકથાના મહોત્સવથી ઈશ્વરભક્તિ પ્રત્યેનો પ્રેમ દ્વિગુણિત થાય છે. નરદેહમા જન્મ ધારણ કરીને પરમ દુર્લભ જે પરલોક, તે પામી શકવા યોગ્ય કાંઈપણ સત્કર્મ કરી મેળવવો. વિધિયુકત બ્રહ્મકર્મ આચરવું અથવા દયા, દાન, ધર્મ કરવા કે સર્વથી પરમ સુગમ એવું ભગવાનનું ભજન કરવું. સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપ્ત બનીને સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરવો અથવા ભક્તિયોગ આચરવો કે સાધુ જનોનો સમાગમ કરવો અનેક શાસ્ત્રોનુ પરિશીલન કરવું, તીર્થયાત્રાઓ કરવી અથવા પાપકર્મના ક્ષયને માટે પુરશ્ચરણો કરવા પરોપકાર કરવો અથવા અધ્યાત્મજ્ઞાનના નિરૂપણવિષે સારાસારવિચાર કે વિવેક કરવો વેદની આજ્ઞાનુ પાલન કરવું, કર્મકાંડ અને ઉપાસનાકાંડનું આચરણ કરવુ કે જેથી જ્ઞાનનો અધિકાર

પ્રાપ્ત થઇ શકે. કોયો, વાંચો, મનવડે પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ કોઇપણ રૂપે ઈશ્વરનું ભજન-પૂજન કરી નરદેહનું સાર્થક કરવું. નરતનુ ધારણ કર્યાનું કાંઇપણ સાર્થક કરવું; જો તેમ કરવામાં આવે નહિ તો તે નિરર્થક ભૂમિને ભારરૂપ થયો કહેવાય. કાંઇપણ આત્મહિત સાધવું એજ નરદેહને ઉચિત છે. યથાશક્તિ તન, મન, ધન સર્વોત્તમ જે પરમાત્મા છે તેની અંદર યોજવું. આવા વિચારો જેના મનમાં રમ્યા કરતા ન હોય તેને મૃતપ્રાય સમજ્યો અને તેણે પોતાની માતાને વ્યર્થ કષ્ટ આપ્યું! સ્નાન-સંધ્યા, ભજન-પૂજન, મંત્ર-જપ, ધ્યાન, માનસપૂજા, ભક્તિ-પ્રેમ, નિષ્ઠા, નિયમ, દેવધર્મ, અતીત-અભ્યાગતનો સત્કાર, સદ્બુદ્ધિ, સદ્ગુણ, કથાશ્રવણ, અધ્યાત્મનિરૂપણ-શ્રવણ, સત્સમાગમ, ચિત્તવૃત્તિની શુદ્ધતા, કૈવલ્યપદની પ્રાપ્તિ, નીતિ-ન્યાય, પુણ્યસંપાદનનો માર્ગ, પરલોકપ્રાપ્તિનો ઉપાય, યુક્તાયુક્ત પ્રયત્ન, વિદ્યા, વૈભવ, ચાતુર્યભાવ, કળાકૌશલ્ય, સરસ્વતીની ઉપાસના, શાન્તિ, ક્ષમા-દિક્ષા, મૈત્રી, શુભાશુભવિવેક અનેક સાધનો, પવિત્રતા, સ્વધર્મ, આચાર, ઇહપરલોક ઇત્યાદિ વિષે જેના મનમાં કાંઇપણ કલ્પના હોતી નથી તથા જે સ્વછંદે વર્તે છે; વળી કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, ધૈર્ય ઇત્યાદિ પણ જેનામાં હોતાં નથી અને ઉપરતિ, ત્યાગ, સમતા, ઉત્તમ લક્ષણ, આદર તથા પરમેશ્વરપ્રીતિ જેનામાં નથી; તેમજ પારકાના ઉત્તમ ગુણ જોવાથી જેને સંતોષ થતો નથી, પરોપકારથી જેના મનમાં સુખ ઉપજતું નથી અને જેના અંતઃકરણમાં હરિભક્તિનો છાંટો પણ હોતો નથી; એવા પુરુષ સંબંધી વિચાર કરતાં તેઓ જીવત હોવા છતાં પણ પ્રેતસમાન લાગે છે. એવા મનુષ્યોની સાથે પવિત્ર પુરુષોએ ભાષણ સરખું એ કરવું નહિ. જેની ગાંઠમાં પૂર્વજન્મના પુણ્યનો સંપૂર્ણ સંચય હોય તેનાથીજ ઇશ્વરભક્તિ થઇ શકે છે. કેમકે જે જેવું કરે છે તે તેવુંજ પામે છે.

समास ५ मो–रजोगुणनिरूपण.

આ દેહ ત્રિગુણાત્મક એટલે સત્ત્વ, રજ તથા તમથી બનેલો છે અને તેમાં સત્ત્વગુણ એજ ઉત્તમ છે. સત્ત્વ-ગુણવડે ઈશ્વરભક્તિ થઈ શકે છે, રજોગુણથી પુનરાવૃત્તિ એટલે જન્મ-મરણ થયા કરે છે અને તમોગુણને લીધે પ્રાણીઓ અધોગતિને પામે છે.

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १ ॥

તેમાં પણ શુદ્ધ અને સબળ એવા બે ભેદ છે. નિર્મળ હોય તે શુદ્ધ કહેવાય અને સબળ હોય તે ઉપાધિથી યુક્ત અથવા ગુણબાધક કહેવાય. શુદ્ધ તથા સબળનું ચતુર પુરુષોએ સાવધાન થઈને શ્રવણ કરવું. પરમાર્થ માર્ગમા જેને પ્રીતિ હોય તેને શુદ્ધ કહેવો અને સંસારમાં જેને આસક્તિ હોય તેને સબળ જાણવો. એ સંસારાસક્ત પુરુષોની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તેઓ ત્રિગુણને અનુસરી વર્તે છે; એટલે જ્યારે એક વિશિષ્ટ ગુણની વિશેષતા થાય ત્યારે બીજા બે ગુણો હીન પડી જાય છે. રજ, તમ તથા સત્ત્વ એઓને લીધેજ જીવન ચાલે છે. તેમા હવે રજોગુણનું કાર્ય દર્શાવીએ છીએ રજોગુણના ઉદયથી શરીરમા કેવી વર્તણૂક થાય છે તે સુજ્ઞજનોએ સાવધાન થઈને સાંભળવુ. ' મારૂં ઘર છે, આ સંસાર મારો છે અને ઈશ્વર એ શુ વસ્તુ છે ? ' એમ જે માને છે તે રજોગુણ છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રવધૂ, પુત્રી એટલાંઓની ચિંતાનું જે વહન કર્યા કરે તે રજોગુણ છે સારૂ સારૂ ખાવુ, પીવુ, ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરવા અને બીજાની વસ્તુનો મનમા અભિલાષ રાખવો તે રજોગુણ છે. ' ધર્મ તે શુ, દાન એટલે શું, જપ વળી શેનો, ધ્યાન તે શું ? ' એમ માનીને જે પાપ-પુણ્યનો વિચાર ન કરે તે રજોગુણ છે. તીર્થ, વ્રત, અતીત-અભ્યાગત, એ કાંઈ જાણે નહિ અને અનાચારથી વર્તવાને ઇચ્છે તે રજોગુણ છે ધન-ધાન્યનો સંચય કરે, દ્રવ્યતૃષ્ણા

રાખે અને અત્યંત કૃપણ થઈને જીવન વ્યતીત કરે, તે રજોગુણ છે. હું તરુણ છું, હું સુંદર છું, હું બળવાન છું, હું ચતુર છું અને હું સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું, એમ જે કહે તે રજોગુણ જાણવો. આ દેશ મારો છે, આ ગામ મારું છે, આ બંગલો મારો છે, આ સ્થાન મારું છે, એવી ભાવના જે મનમાં રાખે તે રજોગુણ છે. બીજાનું સર્વ ભલે જાય, પરંતુ મારું સારું થાય, એવું સ્મરણ સ્વભાવથી જે કરતા રહે તે રજોગુણ છે. કપટ, ઈર્ષ્યા, તિરસ્કાર અને કામવિકાર જેનામાં ઉઠયા કરે તે રજોગુણ છે. પોતાનાં બાળકો ઉપર હેત ઉપજે, પોતાની સ્ત્રી બહુ પ્રિય લાગે અને સંબધીજનો પ્રત્યે મમતા રાખે તે રજોગુણ છે. સ્નેહીવર્ગ વિષે મનમાં ખેદ રહે, સંસારસંબંધી ચિંતા મનમાં થયા કરે કે છેવટે શું આવશે ? અને સંકટકાળનું સ્મરણ મનમાં થયા કરે તે રજોગુણ છે. ભૂતકાળમાં જે જે કાંઈ ભોગવ્યું હોય તે સર્વને જે મનમાં સંભારે અને અત્યંત દુઃખી થાય તે રજોગુણ છે. પારકો વૈભવ જોઈને જેના મનમાં લાલસા ઉપજે અને આશાના કારણથી જે, દુઃખી થયા કરે છે તે રજોગુણ છે. દષ્ટિથી જે જે દેખે તે તે સર્વની મનમાં ઈચ્છા થાય અને મળવાયોગ્ય ન હોય તેને માટે દુઃખ થાય તે રજોગુણ છે. વિનોદ કરવામાં જેનું મન તત્પર હોય, શૃંગારયુક્ત ગાયન જે કરતો હોય અને રાગ–રંગના આલાપમાં જે લુબ્ધ હોય તે રજોગુણ છે. જે ટાયલાં, મશ્કરી અને નિંદા કરે, વાદવિવાદ કરે અને સર્વદા હાસ્ય–વિનોદ કર્યા કરે તે રજોગુણ છે. જેને પ્રબળ આલસ્ય રહેતું હોય, મનોરંજન માટે જે અનેક રમતો રમે અથવા અનેક જાતના ભોગ ભોગવવાની ધમાલમાં જે મચ્યો રહે તે રજોગુણ છે. કલાવંત, બહુરૂપી અને નાટક–ચેટક કરનારાઓને જે દ્રવ્ય આપવામાં તત્પર હોય તે રજોગુણ છે. માદક વસ્તુઓ ઉપર જેને પ્રીતિ હોય, જે મૈથુન કર્મને સંભારતો હોય અને નીચ જનોનો સમાગમ જેને ગમતો હોય તે રજોગુણ છે. ચોરી કરવા જે ઈચ્છતો હોય, પારકાનાં છિદ્ર કહેવા જે આતુર હોય અને નિત્યનિયમનાં કૃત્ય (આન્હિક) કરવાનો જેને અણગમો હોય તે રજોગુણ છે. દેવકાર્યને માટે જે શરમાય; પરંતુ ઉદરપોષણ માટે જે શ્રમ કરે અને સંસારના

વિષે જે પ્રેમ રાખે તે રજોગુણ છે. મિષ્ટાન્ન ખાવાં જેને ગમે, અત્યંત આતુરતાથી જે શરીરનું પોષણ કરે અને જેનાથી ઉપવાસ થઈ શકતો ન હોય તે રજોગુણ છે. શૃંગારવાળી વાતો જેને બહુ ગમે, કે વૈરાગ્યની વાતો જેને ન ગમે અને વિધવિધ કળાઓ તથા સૌંદર્યમાં જેનું મન પ્રવેશવા ઇચ્છે તે રજોગુણ છે. પરમાત્માને જાણ્યા વિના આખી સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થો ઉપર જે વિષયજન્ય પ્રેમ રાખે તથા પોતાને જન્મ-મરણના ચક્રમાં પરાણે પરોવી લે તે રજોગુણ છે. અસ્તુ. રજોગુણ આવો છે અને મોહને લીધે તે જન્મ-મરણ ભમાડે છે. સંસારમાં રજોગુણ પ્રબળ છે અને તે દારુણ દુઃખ ભોગવાવે છે. હવે આ રજોગુણ છૂટતો નથી અને સંસારનું બંધન તૂટતું નથી. વાસના વિષયોમાં લાગેલી રહે છે તેનો ઉપાય શું ? સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો એકલો ઉપાય ઈશ્વરભક્તિ એ છે, અને જો તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજતો ન હોય તો પોતાથી બને એટલું ભગવાનનું ભજન કરવું. તન, મન અને વાણીથી, પત્ર, પુષ્પ, ફળ તથા જળથી, ઈશ્વરના વિષે મનને લીન કરીને નરદેહનું સાર્થક કરવું યથાશક્તિ દાન-પુણ્ય કરવું, ઈશ્વરને અનન્ય ભાવથી શરણ થવું અને સુખમાં કે દુઃખમાં ઈશ્વરનુંજ ચિંતન કરવું. આદિમાં અને અંતમાં એક પરમાત્માજ છે, તેની વચ્ચે માત્ર માયાનો પડદો નિરર્થક રહેલો છે એટલા માટે ઈશ્વરભજનમાં સંપૂર્ણ રીતે મન લગાડવું. રજોગુણ આવો બળવાન છે તેનું વર્ણન સંક્ષેપથી કર્યું. હવે જે શુદ્ધ રજોગુણ છે તેને પરમાર્થ માર્ગનો સહાયક જાણવો. શુદ્ધ રજોગુણને ઓળખવાનું ચિન્હ સત્વગુણમાં હોય છે અને તે શુદ્ધ રજોગુણ સર્વથા ઈશ્વરભજનના મૂળરૂપ છે. આ પ્રમાણે રજોગુણનું કથન કરવામાં આવ્યું તે શ્રોતાઓએ મનમાં સમજી રાખ્યું હશે. હવે પછીના સમાસમાં તમોગુણનું નિરૂપણ કરીએ છીએ તે સાંભળો.

समास ६ ठ्ठो–तमोगुणनिरूपण.

છઠ્ઠા સમાસમાં રજોગુણનાં લક્ષણ તેના કર્મ સાથે કહ્યાં; હવે તમોગુણનું વર્ણન પણ કરીએ છીએ તે સાંભળો. સંસારમાં દુઃખનો સંબંધ પ્રાપ્ત થતાં જેને ખેદ થાય અથવા અદ્ભુત ક્રોધ ઉપજે તેને તમોગુણી જાણવો. શરીરમાં ક્રોધનો સંચાર થાય ત્યારે જે માતાને કે પિતાને ઓળખે પણ નહિ અને ભાઈ, બહેન તથા સ્ત્રીને મારે તેને તમોગુણી જાણવો. બીજાનો પ્રાણ લેવો અને પોતાનો ઘાત પોતેજ કરવો તથા જીવહિંસાનું જેને વિસ્મરણ થાય તે તમોગુણી છે. ક્રોધની પ્રેરણાને લઈને જે પિશાચની પેઠે કૂર્યા કરે અને અનેક ઉપાયોથી પણ જે અંકુશમાં રહે નહિ તે તમોગુણી છે. પોતેજ પોતાની ઉપર શસ્ત્રનો પ્રહાર કરે અથવા પારકાનો ઘાત કરે; આ પ્રકારે જે વર્તે તે તમોગુણી છે. જેને યુદ્ધ જોવાની તથા રણસંગ્રામમાં જવાની ઉત્કંઠા રહે અને તે માટે જેનો જીવ તલપાપડ થાય તે તમોગુણી છે. સદૈવ જે ભ્રાન્તિવશ રહેતો હોય, કરેલો નિશ્ચય જે ફેરવતો હોય અને અત્યંત નિદ્રા જેને પ્રિય હોય તે તમોગુણી છે. જેને બહુ ક્ષુધા રહેતી હોય, કડવું છે કે મીઠું છે એ જાણતો ન હોય અને જે અત્યંત મૂઢ હોય તેને તમોગુણી જાણવો. પોતાના પ્રિયજનના મરણથીજ જે પોતેજ મરવાને ઇચ્છે અને આત્મહત્યા કરે તે તમોગુણી છે. કીડી, મંકોડી અને અન્ય જંતુઓના કે જીવોનો અથવા શ્વાનવરોનો વધ કરવાને જે ઇચ્છે અને જેનામાં દયાનો છાંટો ઘણોજ ઓછો હોય તે તમોગુણી છે. સ્ત્રીહત્યા કરે, બાળહત્યા કરે, દ્રવ્યને માટે જે બ્રહ્મહત્યા કરે તથા ગોહત્યા કરવી જેને ગમે, તે તમોગુણનું લક્ષણ છે. ભૂતબાધાને લીધે જેને વિલક્ષણની ઇચ્છા થયા કરે અને બીજાનો વધ કરવાને જે ઇચ્છે તે તમોગુણી છે. મનમાં કપટ રાખીને બીજાનું જે નખોદ વાળે અને હંમેશાં મસ્ત તથા ઉન્મત્ત રહેતો હોય તે તમોગુણી છે. કલહ થયેલો જોવા જે ઇચ્છતો હોય, જેને કુસ્તી રમવાનું મન થતું હોય અને જેને અંતરમાં દ્વેષ પ્રકટતો હોય તે તમોગુણી છે. યુદ્ધ નજરે જોવું.

યુદ્ધની વાતો કાને સાંભળવી, જાતે યુદ્ધ કરવું અને મરવું કે મારવું એમ જેને થયા કરે તે તમોગુણી છે. ઈર્ષ્યા રાખીને ભક્તિમાર્ગમાં ભંગ પાડવો, દેવમંદિરોનો નાશ કરવો, ફળ આપનાં ઝાડોને તોડી નાખવાં તે તમોગુણ છે. સત્કર્મો જેને ન ગમે અને અનેક દોષો જેને ગમે તથા જેના ચિત્તમાં પાપનો ભય ન હોય તે તમોગુણી છે. બ્રહ્મવૃત્તિનો જે ઉચ્છેદ કરે, ઉત્તમજનને જે ખેદ પમાડે અને પ્રમાદ કરવા જેને ગમે તે તમોગુણી છે. જે અગ્નિ લગાડી, શસ્ત્ર વાપરી, અન્ય ભૌતિક ઉપાયો કરી અને ઝેર આપીને જીવોનો ક્ષય કરે તે તમોગુણી છે. જેને પરપીડાથી સંતોષ ઉપજે, જે નિર્દયતાનો કોઠો હોય અને સંસારમાં જે ગભરાતો ન હોય [illegible] નહિ તે તમોગુણી છે. [illegible] કલહ જગાવીને પોતે જોવામાં આનંદ માનતો હોય અને જેણે કુબુદ્ધિ સ્વીકારી હોય તે તમોગુણી છે. [illegible] અને જેના મનમાં કરુણા ઉપજે નહિ તે તમોગુણી છે. જેને ભક્તિ, શ્રદ્ધા, તીર્થ, દેવ ગમે [illegible] તમોગુણી છે. સ્નાન- [illegible] થાય [illegible] [illegible] કે માતાના [illegible] નથી જતો રહતે

વાસ કરવો, પંચાગ્નિ સાધી ધૂમ્રપાન કરવું અને ભોંયરામાં પૂરાઇ રહેવું તે તમોગુણ છે. સકામ અનુષ્ઠાન આચરવું, વાયુને રૂંધવો અથવા સુસ્ત પડયા રહેવું તે તમોગુણ છે. નખ તથા વાળ વધારવા, હાથ ઉંચોને ઉંચો રાખી મૂકવો અથવા મુંગા બનવું તે તમોગુણ છે. અનેક પ્રકારના નિગ્રહથી દેહને દુઃખ દેવું અને પછી એ દેહદુઃખથી ટળવળવું, તથા ક્રોધ કરીને દેવની મૂર્તિને ભાંગી નાખવી તે તમોગુણ છે. દેવની જે નિંદા કરે તે આશાથી બદ્ધ એવો અઘોરી જાણવો. જે સત્સમાગમ ન કરે તે તમોગુણી છે. આ તમોગુણ આવો છે. તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવાનું કામ અસાધારણ છે; પરંતુ જાણીને ત્યાગ કરવાને માટે કેટલુંક નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે જે વર્તે તે તમોગુણી છે; પરન્તુ એ પતનનુંજ કારણ થઇ પડે છે. એના સ્વીકારથી મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થતી નથી. કરેલાં કર્મનું ફળ સર્વ મળે છે; પરન્તુ એ સકામ કર્મો કરવાથી કાંઇ જન્મ-મરણનું મૂળ નાશ પામતું નથી. જન્મ-મરણથી મુકત થવાને માટે સત્ત્વગુણ અવશ્ય જોઇએ અને તેનુંજ નિરૂપણ હવે પછીના સમાસમાં કરીએ છીએ.

૫૧

સમાસ ૭ મો–સત્ત્વગુણનિરૂપણ.

છઠ્ઠા સમાસમાં દુઃખદાયક અને દારુણ તમોગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે પરમ દુર્લભ એવા સત્ત્વગુણનું નિરૂપણ સાંભળો. જે સત્ત્વગુણ ઈશ્વર-ભજનના આધારરૂપ છે, જે યોગીજનોનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે અને જે દુઃખમૂલક આ સંસારનું નિરસન કરે છે. જેનાથી ઉત્તમ ગતિ પમાય છે, જેને લીધે ઈશ્વર સ્વરૂપ પ્રત્યે જવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે અને જેનાથી સાયુજ્ય મુક્તિને પામી શકાય છે. જે ભક્તજનોનો આધાર છે, જે ભવસાગરને પાર પહોંચાડનાર ભરોસાપાત્ર છે અને જેનાથી મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે; તે આ સત્ત્વગુણ છે. જે પર-માર્થમાર્ગનું મંડન છે, જે મહાત્માઓનું ભૂષણ છે અને જેના ઉદયથી

રજોગુણ તથા તમોગુણનો નાશ થાય છે. જે પરમ સુખ આપનાર છે, જે આનંદની લહેરીસમાન છે અને જે આનંદલહરી આપીને જે જન્મ મરણનું નિવારણ કરે છે. જે અજ્ઞાનના અંતરૂપ છે, જે પુણ્યનો પ્રકાશ પાડનાર છે અને જેનાથી પરલોકના માર્ગ હાથ લાગે છે. આવો જે સત્વગુણ તે પ્રકટ થતાં મનુષ્યની ક્રિયા આવાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. ઈશ્વર પ્રત્યે જે સત્વગુણી મનુષ્યને વિશેષ પ્રેમ હોય છે, સંસારનાં કામો કરતાં તે ઐહિક અથવા ઔપચારિક જેવાં તે માને છે અને સત્વગુણી પુરુષ સર્વદા ઈશ્વરપરાયણ હોય છે. સત્વગુણ સંસારનાં દુઃખોની વિસ્મૃતિ કરાવે છે, શુદ્ધ માર્ગ ભક્તિનું દર્શન કરાવે છે અને ભજનક્રિયા ઉત્પન્ન કરાવે છે. પરમાર્થ ... પ્રીતિ ઉપજાવે છે, ક્રમે ક્રમે થયું તેને ગમે છે અને પરોપકાર કરવામાં તે ઉત્સાહી થાય છે. તે સ્નાન-સંધ્યાદિ પુણ્ય કર્મો કરે છે, અંતઃકરણનું નિર્મળ થાય છે અને શરીર ઉપર પણ સ્વચ્છ વસ્ત્રો ધારણ કરે છે. સત્વગુણી પુરુષ યજ્ઞ કરે છે અને કરાવે છે, તે વેદાધ્યયન કરે છે અને કરાવે છે તથા વિધિ દાન પુણ્ય કરે છે. અધ્યાત્મનિરૂપણમાં ... હોય છે, ... કરી ... ગમે છે તથા ... [illegible] સત્વગુણી ... જે ... દાન ... કરે અને જે ... તથા પૃથ્વીનું દાન કરે તે ... છે. જે ... ધનનું, ... અને ... દાન કરે તથા ... [illegible] સત્વગુણી ... [illegible] તે સત્વગુણી છે. [illegible] તથા ... [illegible] સત્વગુણી છે ... [illegible]

વિશ્રાંતિ લેવા યોગ્ય જે ઓટલા બનાવે અને નદીના કાંઠાપર પગથીયાં બંધાવી દેવદ્વારમાં જે ભાંડારગૃહ-કોઠાર સ્થાપિત કરે તે સત્વગુણી છે. દેવતાઓનાં અનેક સ્થાનોમાં જે નંદાદિપ પ્રકટાવે તથા દેવતાઓને અલંકારો તથા આભૂષણો અર્પે તે સત્વગુણી છે. ઘડિયાલ, મૃદંગ, ઝાંઝ, નગારાં, ચામડાંથી મઢેલાં બીજાં વાદ્યો, ઇત્યાદિ સાધનો દેવમંદિરમાં રાખનાર સત્વગુણી છે. અનેક જાતની સામગ્રી દેવમંદિરમાં તૈયાર રાખીને હરિભજનમાં જે તત્પર રહે તે સત્વગુણી છે. છત્રીઓ, પાલખીઓ, ધ્વજ–પતાકાઓ, અબદાગિરી આદિ જે દેવસ્થાનમાં અર્પણ કરે તે સત્વગુણી છે. તુલસી–વૃંદાવન બનાવવામાં, રંગોળી પાડવામાં તથા લીંપી ગુંપી દેવમંદિર સ્વચ્છ રાખવામાં જે પ્રીતિવાળો હોય તે સત્વગુણી છે. જે નાનાપ્રકારનાં સુંદર આસનો, માંડવાના ચંદરવા અને અન્ય સાધનો દેવાલયમાં અર્પણ કરે તે સત્વગુણી છે. દેવને અર્થે જે જાતજાતના ખાદ્ય પદાર્થો બનાવી નૈવેદ્ય ધરે અને નવીન પ્રકારનાં જે ફુળો અર્પણ કરે તે સત્વગુણી છે. આ પ્રમાણે જેને દેવમંદિર પ્રત્યે ભક્તિભાવ હોય, એટલુંજ નહિ પણ જે હલકી જાતની સેવાનો સ્વીકાર કરીને જાતે દેવમંદિરમાં ઝાડુ કાઢે તે સત્વગુણી છે. જે શુભતિથિ, પર્વણી અને ઉત્સવના દિવસોમાં ઉત્સાહ દેખાડે તથા પોતાનું તન, મન, ધન સર્વ કાંઇ ઈશ્વરાર્પણ કરે તે સત્વગુણી છે. જે હરિકથાશ્રવણ કરવાને તત્પર હોય, જે તિલક–માળા ધારણ કરતો હોય અને જે હરિજનોના લલાટમા લગાડવા માટે હાથમાં ચંદન લઇને ઉભો રહે તે સત્વગુણી છે. આ પ્રમાણે જે સ્ત્રી અથવા પુરુષ યથાશક્તિ સામગ્રી લઈ દેવદ્વારમા ઉભા રહે તે સત્વગુણી છે. જે પોતાનું મહત્વનું કાર્ય પડતું મૂકીને શીઘ્રગતિથી દેવદ્વારમાં આવે અને અંતઃકરણમાં ભક્તિ રાખતો હોય તે સત્વગુણી છે. જે પોતાની મોટાઇનો ત્યાગ કરીને દેવમંદિરનું હલકું કામ પણ હોંસથી કરે અને દેવદ્વારમા સર્વદા ઉભો રહે તે સત્વગુણી છે. દેવને માટે જે અન્ન તથા તાંબૂલનો ત્યાગ કરીને ઉપવાસ કરે તથા નિત્યનિયમ, જપ અને ધ્યાન કરે તે સત્વગુણી છે. કઠિન–અપ્રિય શબ્દને જે ન બોલે, સર્વદા નિયમસર વર્તે અને યોગીઓનાં મનને જે સંતોષ પમાડે તે સત્વગુણી છે. અભિમાનનો ત્યાગ કરીને જે હરીકીર્તન કરે અને એવા નિષ્કામ હરિકીર્તનવેળા

જેને અષ્ટભાવ પ્રકટે તે સત્વગુણી છે મનમા ઈશ્વરનુ ધ્યાન ધરવાથી જેના નેત્રો અશ્રુથી ભરાઇ જાય અને જેને દેહનુ પણ વિસ્મરણ થાય તે સત્વગુણી છે જેને હરિકથામા અત્યત પ્રીતિ હોય તથા જેને કોઈવાર અપ્રીતિ અથવા કુબુદ્ધિ ન ઉપજે, હરિકથાના આરભના તથા અતમા જેનો પ્રેમ વધતો હોય તે સત્વગુણી છે જેના મુખમા ઈશ્વરનું નામ હોય, જેના હાથમા ઈશ્વરભજન માટે કરતાલ હોય, જે ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાતો નૃત્ય કરતો હોય અને જે સાધુસતોની ચરણધૂળ-પગ તળેની રજ લઇને મસ્તકપર ચઢાવી વદન કરતા હોય તે સત્વગુણી છે જેનુ દેહાભિમાન ટળી જાય, વિષયના વિષે પ્રબળ વિરક્તિ જેને ઉપજે અને 'સસારની માયા મિથ્યા છે એવુ જ સમજે તે સત્વગુણી છે 'આ અસાર સસારમા ગુચવાયલા રહેવાથી સાથક શુ ? એમ જાણીને 'તેમાથી છુટવાને માટે કાંઇ ઉપાય યોજવા જોઈએ એવો વિચાર-જીજ્ઞાસા જેને ઉપજે તથા એ સબધી નિર્ણય ઉપર જ મુમુક્ષુ થાય તે સત્વગુણી છે સસારના પાશથી [illegible] નુ મન ત્રાસ પામતુ હોય [illegible] ભજન કરીએ તો [illegible] એવુ ભાન [illegible] મનમા થાય તે [illegible] પોતાના આશ્રમમાજ રહેતો હોય [illegible] તથા નિયનિયમથી સદાસર્વદા [illegible] રામરૂપમા પ્રીતિ [illegible] જેને [illegible] જનો [illegible] અભાવ [illegible] માથી [illegible] તથા [illegible] ઉદાસ [illegible] થતો હોય [illegible] તુઆમ [illegible] મન [illegible] મરણ થાય અને ઈશ્વર ઉપર [illegible] લોકો [illegible] મનમા ઈશ્વર [illegible] જાય અને મનથી [illegible] નિશ્ચય [illegible] તર્કનુ [illegible] એવા [illegible] તથા [illegible] ચિતન [illegible] છે [illegible] નાથક [illegible] ક્ષમા

અને દયા નિશ્ચયથી ઉપજે તેને સત્વગુણી જાણવો. પોતાને ઘેર આવેલા અતીત-અભ્યાગતોને જે જમાડયા વિના પાછા જવા દેતો નથી અને યથાશક્તિ દાન આપે છે તે સત્વગુણી છે. તપસ્વી, વૈરાગી અને ગરીબડા લોકો આશ્રમ-મંદિરમાં લઇને આવ્યા હોય તેને જે આશ્રય આપે તે સત્વગુણી છે. પોતાના આશ્રમમાં અન્નનો સંકોચ રહેતો હોય છતાં જે અતિથિઓને કાંઇપણ યથાશક્તિ આપ્યાવિના નિરાશ જવા દે નહિ તે સત્વગુણી છે. જેણે રસનાજય એટલે જીભનો સ્વાદ છોડી તેની ઉપર જીત મેળવી હોય, જેની વાસનાઓ તૃપ્ત થઇ હોય અને જેના મનમાં કશી કામનાઓ ન હોય તે સત્વગુણી છે. સંસારમાં કાંઇ સંકટ આવી પડે તોપણ દુઃખના પ્રસંગમાં જે મનમાં ગભરાય નહિ અને 'થવાનું હશે તે થશે' એમ જે માને તે સત્વગુણી છે. એક પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જેણે બીજાં સર્વ સાંસારિક સુખોનો ત્યાગ કર્યો અને જેણે દેહાભિમાન પણ છોડયું તે સત્વગુણી છે. જેની વાસના વિષયમાંજી દોડતી હોય છતાં જે ડગે નહિ અને જેની હિમ્મત લેશ પણ હઠે નહિ તે સત્વગુણી છે. દેહ દુઃખ-દરદોથી પીડાય, ભુખ-તરસથી અશક્ત થાય, છતાં આત્મજ્ઞાનનો નિશ્ચય જેનો કાયમ રહે તે સત્વગુણી છે. શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી સમાધાન માનીને જેને શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થાય તે સત્વગુણી છે. જેને અહંકાર ન હોય, જેને આશા ન ઉપજે અને જેનામાં કૃપા-દયા વસતી હોય તે સત્વગુણી છે. સર્વ લોકોની સાથે જે નમ્રતાથી બોલે, જે મર્યાદામાં રહીને ચાલે અને સર્વ લોકોને જે સંતાષ આપે તે સત્વગુણી છે. જે સર્વનો મિત્ર હોય, જે કોઇસાથે પણ વિરોધ ન રાખે અને જે પરોપકાર માટે જીવન અર્પે તે સત્વગુણી છે પોતાના કાર્યથી પણ વિશેષ આગ્રહ જે બીજાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં રાખે. અને જે મરણ પછી પણ કીર્તિ અવશેષ રાખે તે સત્વગુણી છે બીજાઓના ગુણ-દોષ પોતે નજરે જેતો હોય છતાં પણ જે પેટમાં શમાવી દે તે સત્વગુણી છે. અથવા પારકા દોષ જે ન જુએ તે સત્વગુણી છે. બીજાના હલકા વેણ જે સહન કરે અને પ્રત્યુત્તર ન આપે તથા ઉપજેલા ક્રોધને જે શમાવી દે તે સત્વગુણી છે. અન્યાયવિના પીડા પમાડયા છતાં જે મનમાં સમજી સહન કરી લે તે સત્વગુણી છે. પરોપકારને માટે જે પોતાના

દેહને કષ્ટ આપે, દુર્જન લોકોની સાથે હળીમળીને ચાલે અને નિંદા કરનારે ઉપર પણ ઉપકાર કરે તે સત્વગુણી છે. મન જ્યાં ત્યાં ભમતું હોય તેને વિવેકવડે જે અંકુશમાં રાખે તથા જે ઇંદ્રિયોનું દમન કરે તે સત્વગુણી છે. સત્કર્મનું જે આચરણ કરે, નિંદિત કર્મોનો જે ત્યાગ કરે તથા ભક્તિમાર્ગનું જે અવલંબન કરે તે સત્વગુણી છે. પ્રાતઃકાળના સમયમાં જેને સ્નાન કરવાનું ગમે, પુરાણશ્રવણ કરવું જેને ગમે અને જે, અનેક મંત્રોવડે દેવનું પૂજન-અર્ચન કરે તે સત્વગુણી છે. પર્વકાળ આવે ત્યારે આદર રાખે, વસંતપૂજામાં જે તત્પર રહે અને જયંતી ઉત્સવોમાં જેને પ્રીતિ ઉપજે તે સત્વગુણી છે. પરદેશમાં કોઇનું મરણ થાય તો તેને જે અગ્નિસંસ્કાર કરાવે અથવા જાતે ત્યાં જાય તે સત્વગુણી છે. કોઇ એક જણ બીજાને મારતો હોય ત્યારે વચમા પડીને તેને મારથી બચાવે અને જીવને બંધનથી મુક્ત કરે તે સત્વગુણી છે. જે શિવલિંગ ઉપર લાખો બિલીપત્ર ચઢાવે, જે અભિષેક કરે, જેને ઇશ્વરનામસ્મરણમાં વિશ્રામ હોય અને દેવદર્શનના સમયમાં જેનુ સ્વસ્થચિત્ત હોય તે સત્વગુણી છે. જે સાધુ પુરુષને જોઇને ઉત્કંઠાથી દર્શન લેવા દોડી જાય અને સર્વભાવથી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે તે સત્વગુણી છે જેના ઉપર સંત પુરુષની કૃપા થાય તેણે પોતાના વચનો ઉદ્ધાર કરી લીધો અને સત્વગુણને લીધે તે ઇશ્વરનો અંશ છે જે લોકોને સન્માર્ગભણી વાળે, જે હરિભજન કરવા પ્રેરે અને અજ્ઞાનીઓને જે જ્ઞાનદાન દે તે સત્વગુણી છે જેને પુણ્ય કરવું ગમે, પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કાર કરવા ગમે અને જેને કંઠાગ્રે સ્તોત્રો પાઠ થયાં હોય તે સત્વગુણી છે ભક્તિના વિષયમા જે ઉત્સાહી હોય, અનેક ગ્રંથોનો જે સંગ્રહ કરે, ધાતુઓની મૂર્તિનુ જ અનેક પ્રકારે પૂજન કરે તે સત્વગુણી છે માળા, પોથીનુ વેષ્ટન, આસન, ગૌમુખી, ઇત્યદિ પૂજા-પાઠની સામગ્રી જે સ્વચ્છ રાખે તથા વસ્ત્રો પવિત્ર રાખે તે સત્વગુણી છે. પારકાના દુઃખથી જે દુઃખી થાય, બીજાના સુખથી જ સંતોષ માને અને વૈરાગ્ય દેખીને જેને હર્ષ ઉપજે તે સત્વગુણી છે બીજાની શોભામા જે પોતાની શોભા માને, બીજાના દૂષણમા જે પોતાને દૂષણ માને અને જેને બીજાના દુઃખથી ખેદ થાય તે સત્વગુણી છે અસ્તુ વિશેષ કહેવાથી શુ ? દેવ તથા ધર્મમા જેનુ ચિત્ત હોય અને દેવનુ ભજન જે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરે તે

સત્વગુણી છે. આવો આ સાત્વિક–સત્વગુણ સંસારસાગરમાંથી તારનારો છે અને તેનાથી જ્ઞાનમાર્ગનો વિવેક ઉપજે છે. સત્વગુણથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સત્વગુણથી સાયુજ્યમુક્તિ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે સત્વગુણનું યથામતિ વર્ણન કરી દેખાડ્યું. હવે શ્રોતાજનોએ કૃપા કરીને આગળ લક્ષ દઈ સાંભળવું.

समास ८ मो–सद्विद्यानिरूपण.

સદ્વિદ્યાનાં લક્ષણો સાંભળો. પરમશુદ્ધ ઉત્તમ લક્ષણોનો વિચાર કરવાથી મનુષ્યની અંદર પરાણે સદ્વિદ્યા આવી વસે છે. સદ્વિદ્યાવાન્ પુરુષ હોય તે વિશેષે કરીને ઉત્તમ લક્ષણવાળો હોય છે અને તેના ગુણો સાંભળવાથી પરમ સંતોષ થાય છે. સદ્વિદ્યાવાળો પુરુષ શ્રદ્ધાવાળો, સાત્વિક, પ્રેમી, શાન્ત, ક્ષમા તથા દયાવાળો, લીન, તત્પર તથા કેવળ અમૃત વચન બોલનારો હોય છે. તે પરમ સુંદર, મહાબળવાન, હિંમતવાળો, પુષ્કળ સંપત્તિવાળો અને ઉદાર હોય છે. તે મહાજ્ઞાની, ભક્ત, સમર્થ, પંડિત, વિરક્ત, મહાતપસ્વી અને ઘણો શાંત હોય છે. વળી તે વક્તા હોઈ આશાવિનાનો સર્વજ્ઞ તથા આદરવાળો, શ્રેષ્ઠ અને સર્વ સાથે નમ્ર હોય છે. તે રાજા હોઈને ધાર્મિક વૃત્તિવાળો, શૂર તથા વિવેકી, તરુણ તથા અત્યંત મર્યાદા–નિયમથી વર્તનારો હોય છે. વૃદ્ધોના તથા કુળના આચારનું પાલન કરનારો, યુક્તાહારી, વિકાર વગરનો, પરોપકારી તેમજ વગરેખાવાળો ધન્વંતરી હોય છે. કામ કરનારો, અભિમાનવિનાનો, ઈશ્વરગુણાનુવાદ ગાનારો વૈષ્ણવ, ઘણા આદરથી ભગવદ્ભજન કરનારો અને વૈભવવાળો હોય છે. તત્વજ્ઞાનવાળો, ઉદાસીન, બહુશ્રુત, સજ્જન, સલાહકાર. સારા ગુણવાળો અને નીતિમાન હોય છે. સાધુ, પવિત્ર, પુણ્યશીલ, શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો, ધર્માત્મા, દયાળુ, સ્વધર્મ તથા સ્વકર્મમાં પવિત્ર અને નિષ્ઠાવાળો, લોભવિનાનો અને અજ્ઞ-પણામાં પણ અયોગ્ય કાર્ય થઇ ગયું હોય તો પશ્ચાત્તાપ કરનારો હોય

છે. પરમાર્થમાર્ગ પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિવાળો, સન્માર્ગ અને સત્કર્મ, ધારણા, ધૃતિ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, લીલા, યુક્તિ, સ્તુતિ, બુદ્ધિ અને પરીક્ષામાં અભિરુચિ ધરાવનારો તે હોય છે. દક્ષ, સભ્ય, લાયક, તર્કશક્તિવાળો, સત્યવાળો, સાહિત્યવાળો, નિયમ કરનારો, ભેદ જાણી શકે એવો, કુશળ, ચાલાક અને અનેક પ્રકારે વિલક્ષણ એવો હોય છે. તે આદર, સન્માન તથા ધોરણ ઓળખનારો, પ્રયોગનો અનુકુળ પ્રસંગ જાણનારો, કાર્ય-કારણનાં લક્ષણ જાણનારો, જેની બુદ્ધિ વિકાસ પામેલી છે એવો તથા બહુ બોલનારો હોય છે. તે હુશિયાર, પ્રયત્નવાળો, સાધક, વેદવિદ્યાની શોધ-ખોળ કરનારો અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો બોધ કરનારો નિશ્ચયપૂર્વક હોય છે. તે પુરશ્ચરણ કરનારો, તીર્થમા વાસ કરનારો, દૃઢ વ્રત કરનારો, દેહનું દમન કરનારો અને નિગ્રહથી ઉપાસના કરી જાણનારો હોય છે. તે સત્ય તથા શુભ વચન બોલનારો, કોમળ વચન બોલનારો, એકવચની, નિશ્ચયપૂર્વક બોલનારો તથા સર્વકાળમાં સુખ ઉપજે એવું બોલનારો હોય છે. જેની વાસના તૃપ્ત થઇ છે એવો, ગંભીર, યોગી, ભવ્ય સુખમુદ્રાવાળો, સુપ્રસન્ન મુખવાળો, વૈરાગ્યવાળો, શાંત, સાત્વિક, શુદ્ધમાર્ગે ચાલનારો, નિષ્કપટી તથા કોઇપણ વ્યસનવિનાનો તે હોય છે તે ચતુર, સંગીત જાણનારો, ગુણગ્રાહી, અપેક્ષાવિનાનો, લોકસંગ્રહ માટેજ કામ કરનારો તથા સર્વ પ્રાણીઓસાથે સ્નેહપૂર્વક હળીમળી વર્તનારો હોય છે. તે દ્રવ્ય, સ્ત્રી, ન્યાય, અંતઃકરણ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, તેમજ અન્ય પ્રકારે પવિત્ર તથા નિઃસંગ હોય છે તે મિત્રતાથી પારકાનુ હિત કરનારો, મધુર વાણીથી બીજાના શોકને હરનારો, તથા સ્વસામર્થ્યવડે પારકાનુ રક્ષણ કરનારો અને પુરુષાર્થવડે આખા જગતનો મિત્ર હોય છે શંકાઓનુ નિવારણ કરનારો, પ્રખર વક્તા, સર્વ શંકાઓનું તત્કાળ સમાધાન કરી શકે એવો અને શ્રોતા તથા કથાનિરૂપણના પ્રસંગમાં શબ્દોના અર્થને વળગી રહે એવો તે હોય છે વિતંડાવાદવિનાનો સંવાદ કરનારો, નંગ-ઉપાધિથી નિરાળો, દુરાશાવગરનો, ક્રોધવિનાનો, નિર્દોષ તથા ઈર્ષ્યાવિનાનો તે હોય છે નિશ્ચયયુક્ત શુદ્ધ વિજ્ઞાનવાળો, સમાધાન રાખનારો, ભક્ત, સિદ્ધ છતા સાધકની પેઠે વર્તનારો અને સાધનનુ સંરક્ષણ કરનારો હોય છે તે સુખ, સંતોષ, આનંદ, હાસ્ય, ઐક્ય તથા આત્મસ્વરૂપવાળો સર્વને લાગે છે. તે ભાગ્ય, જય, રૂપ, ગુણ, આચાર, વિચાર, ક્રિયા અને

સ્થિરચિત્તવાળો હોય છે. તે યશ, કીર્તિ, સામર્થ્ય, વીર્ય, વરદાન, સત્ય તથા સત્કર્મથી યુક્ત એવો હોય છે. તે વિદ્યા, કળા, લક્ષ્મી, લક્ષણ, કુળ, પવિત્રતા, બળ તથા દયાથી યુક્ત હોય છે. તે યુક્તિ, ગુણ, શ્રેષ્ઠત્વ, બુદ્ધિ, ધૈર્ય, દીક્ષા, સંતોષ, નિઃસ્પૃહતા તથા વૈરાગ્યથી યુક્ત હોય છે. અસ્તુ, આવા ઉત્તમ ગુણો હોવા તે સદ્વિદ્યાનાં લક્ષણો છે અને તે જાણીને તેનો અભ્યાસ રાખવાને માટે સંક્ષેપથી કહ્યાં છે. રૂપ તથા લાવણ્યનો અભ્યાસ કરી શકાતો નથી, જેથી આવા સ્વાભાવિક ગુણોના અભ્યાસ માટે ઉપાય ચાલતો નથી; એટલા માટે આગંતુક એટલે અભ્યાસ અથવા અનુકરણથી મેળવી શકાય એવા ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરવો જોઇએ. માટી આ અત્યુત્તમ સદ્વિદ્યા સર્વની આગળ હોવી જોઇએ; તેમાં પણ ખાસ કરીને વિરક્ત પુરુષે તો તે સંપાદન કરવાનો અભ્યાસ રાખવો જોઇએ.

समास ९ मो–विरक्तलक्षण.

હવે વિરક્તનાં લક્ષણો સાંભળો. વિરક્ત પુરુષની અંદર કેવા ગુણો હોવા જોઇએ ? જેથી કરીને તેનામાં યોગી જેવું અસલ સામર્થ્ય આવે! જેનાથી સત્કીર્તિ વધે, ભુવન નાયક થાય તથા મહિમા વધે. [illegible] કાવી જાય, આનંદ ઉભરાઇ [illegible] તથા વિવેકની સાથે વિરક્ત [illegible] લિપ્ત થાય જેનાથી. સુખ ઉભરાઇ જાય અને જેનાથી સાદ તેમજ ભાવિકની પ્રસન્ન થાય, [illegible] મનાય [illegible] થાય [illegible] સુખમાંથી મધુર વાણી એ. [illegible] જેવી [illegible] માટે [illegible] થતા ગુણો વિરક્તના [illegible] [illegible] [illegible] એટલે પૃથ્વી અખિલ ભૂમંડળમાં વિચરવું. [illegible] વિરક્ત પુરુષે વિવેકથી રહેવું, આ વાસનામાં દ્રઢ કરવી. [illegible] માટે [illegible] રહેતા રાખવી. સાધનમાર્ગનું રક્ષણ કરવું, [illegible] અને વિશેષકરીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકટ કરવું. ભક્તિ વધારવી, શાન્તિ દર્શાવવી

અને યત્નથી વિરક્તિ કરવી. સત્ક્રિયાની સ્થાપના કરવી, નિવૃત્તિનો વિસ્તાર કરવો, નૈરાસ્યતાનો અંગીકાર કરવો, મનથી દઢ થવું, ધર્મની સંસ્થાપના કરવી, નીતિનું અવલંબન કરવું અને અત્યંત આદરથી ક્ષમા સાચવવી. પરમાર્થનો પ્રકાશ કરવો, તત્વવિચારને શોધવો અને સન્માર્ગદાયક સત્વગુણ પાસે રાખવો. શ્રદ્ધાવાળા લોકોને સંભાળવા, પ્રેમીજનોનાં મનને શાંતિ આપવી અને ભોળા તથા શરણાગત મનુષ્યોની ઉપેક્ષા ન કરવી. વિરક્ત પુરુષે પરમ દક્ષ થવું, અંતઃકરણની પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તનાર થવું તથા પરમાર્થમાર્ગનો પક્ષ લેવો. વિરક્ત પુરુષે અભ્યાસ કરવો, ઉદ્યોગ કરવો તથા ભાગી પડેલા પરમાર્થમાર્ગની પુનર્ઘટના કરવી. વિરક્ત પુરુષે શુદ્ધ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો, વૈરાગ્યની પ્રશંસા કરવી અને નિશ્ચયાત્મક સમાધાન કરવું. પર્વણીઉપર ઉત્સવો કરવા, ભક્તિ કરનારા સમૂહનાં સમ્મેલનો ભરવાં તથા અનેક અગવડોને નહિ ગણકારતાં ઉપાસનામાર્ગનો પ્રચાર કરવો. વિરક્ત પુરુષે હરિકીર્તનો કરવાં, અધ્યાત્મનિરૂપણનો પ્રસાર કરવો તથા ભક્તિમાર્ગનું બળ વધારી નિંદક અને દુર્જન લોકોને લજ્જા પમાડવી. ઘણા લોકોઉપર પરોપકાર કરવો, ભલાઈના ગુણોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો અને બળપૂર્વક પુણ્યમાર્ગનો વિસ્તાર વધારવો. વિરક્ત પુરુષે સ્નાન, સંધ્યા, જપ, ધ્યાન, તીર્થયાત્રા, ભગવદ્ભજન, નિત્યનિયમ, પવિત્રતા ઇત્યાદિ ગુણોવાળા થઈને અંતઃકરણથી શુદ્ધ રહેવું. વિરક્ત પુરુષે દઢ નિશ્ચય ધારણ કરવો, સંસારને સુખથી સંપૂર્ણ કરવો અને પોતાના સંસર્ગ માત્રથી વિશ્વના લોકોનો ઉદ્ધાર કરવો. વિરક્ત પુરુષે નિરૂપણના પ્રસંગમા ધીર, ઉદાર તથા તત્પર થવું. વિરક્ત પુરુષે સાવધ રહેવું, શુદ્ધમાર્ગથી જવું અને પરોપકારનાં કાર્યોમા પોતાના જીવનનો વ્યય કરીને કીર્તિરૂપે અવશેષ રહેવું. વિરક્ત પુરુષે પોતાની સમાન વિરક્તને શોધવા, સાધુ પુરુષને ઓળખી લેવા અને સંત તથા યોગીઓને પોતાના મિત્ર કરવા. વિરક્ત પુરુષે પુરશ્ચરણો કરવાં, તીર્થાટનો કરવાં તથા અનેક પ્રકારના સ્થાનોને રમણીય બનાવવા. વિરક્ત પુરુષે સંસારના કામોમાં જોડાવું તોપણ ઉદાસીનતા છોડવી નહિ તથા કોઈ પણ વિષયમાં ન્યારી આશાઓ જામવા દેવી નહિ. વિરક્તે અંતર્નિષ્ઠ રહેવું, ક્રિયાભ્રષ્ટ ન થવું અને પરાધીનતાથી કનિષ્ઠ ન બનવું. વિરક્તે સમય જાણવો, પ્રસંગને ઓળ-

ખવો અને સર્વ પ્રકારે ચતુર થવું. વિરક્ત પુરુષે એકદેશી એટલે પરિમિત જ્ઞાનવાળા ન થવું; પરન્તુ સર્વ વિષયનું જ્ઞાન મેળવવું તથા સર્વ કાંઇ યથાર્થરીતે પૂરેપૂરૂં જાણી લેવું. હરિકથા, અધ્યાત્મનિરૂપણ, સગુણ ભક્તિ, બ્રહ્મજ્ઞાન, પિંડજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કર્મમાર્ગ, ઉપાસનામાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, સિદ્ધાન્તમાર્ગ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ, નિવૃત્તિમાર્ગ, પ્રેમની સ્થિતિ, ઉદાસીન દશા, યોગસ્થિતિ, ધ્યાનસ્થિતિ, વિદેહસ્થિતિ તથા સહજસ્થિતિ ઇત્યાદિ સર્વ કાંઇ વિરક્ત પુરુષે જાણવું. ધ્વનિ, લક્ષ, મુદ્રા, આસનો, મંત્ર, યંત્ર, વિધિ–વિધાન આદિ અનેક મતોનો મર્મ વિરક્ત પુરુષે જાણી લેવો. વિરક્ત પુરુષે જગતના મિત્ર થવું, સ્વતંત્ર બનવું અને તેણે વિચિત્ર તથા બહુ ગુણવાળા થવું. વિરક્ત પુરુષે વિરક્ત રહેવું, હરિભક્ત બનવું તથા અલિપ્તપણાથી નિત્યમુક્ત થઇ જવું. વિરક્ત પુરુષે અનેક શાસ્ત્રો જોવાં, અનેક મતોનું ખંડન કરી અભિમાનીઓને છાનવા તથા મુમુક્ષુઓને સન્માર્ગભણી વાળવા. વિરક્ત પુરુષે શુદ્ધ માર્ગનો ઉપદેશ કરવો, શંકાઓનું સમાધાન કરવું તથા વિશ્વના સર્વ મનુષ્યોને પોતાના કરીને જાણવા. વિરક્ત પુરુષે નિંદકોને પણ નમન કરવું, સાધકોને ઉપદેશ આપવો તથા બદ્ધજનોને ચેતના ઉપજાવી મુમુક્ષુ બનાવવા. વિરક્ત પુરુષે ઉત્તમ ગુણોનો સ્વીકાર કરવો, અવગુણોનો ત્યાગ કરવો તથા વિવેકના બળથી અનેક વિઘ્નોનું નિવારણ કરવું. આવા આ વિરક્ત પુરુષનાં ઉત્તમ લક્ષણો એકાગ્ર મનથી સાંભળવાં અને તેની નિંદા ન કરવી. આટલું હું સહજ સ્વભાવથી બોલ્યો છું; તેમાંથી બને એટલું ગ્રહણ કરવું તથા બહુ બહુ બોલ્યો છું માટે શ્રોતાઓએ મને ઉદાસ ન કરવો. ઉત્તમ લક્ષણોનો સ્વીકાર ન કર્યાથી અપલક્ષણો આવી જાય છે અને કુલક્ષણોથી વેદિયા ઢારજેવી દશા થાય છે. ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ એવા વેદિયા ઢારોનાં લક્ષણો હવે પછીના સમાસમાં કહ્યાં છે તે સાવધાન થઇને સાંભળો.

समास १० मो–पढतमूर्खनां लक्षण.

૫૧

છળના સમાસમાં એવાં લક્ષણો કહી ગયા કે જેનું શ્રવણ કરવાથી જે મૂર્ખ હોય તે પણ ચતુર થાય. હવે જેઓ પોતાને ડાહ્યા માને છે છતાં મૂર્ખ હોય છે, એઓનાં લક્ષણો સાભળો. એવા લોકોને "પઢતમૂર્ખ" એટલે ભણેલા છતા મૂર્ખ કહ્યા છે. 'તે' વિષે શ્રોતાઓએ દુઃખ ન માનવું; કેમકે અવગુણોનો ત્યાગ કરવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે બહુશ્રુત અને બુદ્ધિમાન થઈને બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કર્યા છતાં મનમાં દુરાશા અને અભિમાન રાખે તે પઢતમૂર્ખ છે. મુક્તાવસ્થાની ક્રિયાનું જે પ્રતિપાદન કરે અને સગુણ ભક્તિમાર્ગનો ઉચ્છેદ કરે તથા સ્વધર્મ અને સાધનોની નિંદા કરે તે પઢતમૂર્ખ છે. પોતાના જ્ઞાનના ઘમંડ (અભિમાન)થી સર્વ લોકોને જે દોષ દે છે તથા પ્રાણીમાત્રનાં છિદ્રો જોતા હોય તે પઢતમૂર્ખ છે શિષ્યથી કાંઈ અવજ્ઞા થઇ જાય અને તે સંકટમાં પડ્યો હોય ત્યારે તેને દુઃશબ્દો સભળાવી તેના મનને વિશેષ દુઃખી કરે તે પઢતમૂર્ખ છે જે રજોગુણી, તમોગુણી, કપટી, કુટિલ અંતઃકરણનો તથા વૈભવ જોઇને વખાણનારો હોય તે પઢતમૂર્ખ છે. આખો ગ્રથ વાચી જોયા વિના જ નકામુ દૂષણ દે છે અને ગુણ કહેતા છતા પણ જે અવગુણ જુવે છે તે પઢતમૂર્ખ છે લક્ષણો સાભળીને જેને મનમા અણગમો ઉપજે છે અને ઈર્ષ્યા કે દ્વેષથી જે ખટપટ જગાડે છે તથા નીતિ–ન્યાયના પ્રસગમા જે ઉદ્ધત રીતે વર્તે છે તે પઢતમૂર્ખ છે. જ્ઞાનાભિમાનને લઇને જે હડકૅપ ચઢે છે, ઉપજેલા ક્રોધને જ રોકી શકતો નથી તથા જેની ક્રિયા અને શબ્દમા અતર છે, એટલે જે કરે છે કાઈ અને કહે છે કાઇ તે પઢતમૂર્ખ છે અધિકાર વિના વ્યાખ્યાન આપવાનો જે વૃથા શ્રમ લે છે અને જે કઠિન વચનો બોલે છે તે પઢતમૂર્ખ છે જ શ્રોતા બહુશ્રુતપણાથી વકતાને પોતાનાથી હીન એટલે ઓછા જ્ઞાનવાળો દેખાડે અને પોતાની વાચાળતા દર્શાવે તે પઢતમૂર્ખ છે જે વિષયમા બાજાઓને દોષ દેતો હોય, તેજ દોષ પોતાનામા ભરેલા છે, તે

સિવ જેને ભાન નથી તે પઢતમૂર્ખ છે. અભ્યાસના બળથી જે ઘણી વિદ્યાઓ જાણતો હોય છતાં લોકોના મનને જે સંતોષ પમાડી જાણે નહિ તે પઢતમૂર્ખ છે. હાથી જેમ સ્પર્શસુખના લોભથી ઊંડું ખાડામાં જઈને ફસાઈને બંધાય છે અને લોભથી ભમરો જેમ મરણવશ બને છે, તેમ જે સંસારમાં આસક્ત બનીને તેમાં ગુંચવાઈ જાય છે તે પઢતમૂર્ખ છે. જે સ્ત્રીઓનો સહવાસ કરે તથા અધ્યાત્મનિરૂપણની વાતો સ્ત્રીઓની સાથે કરે અને નિંદ્યવસ્તુનો જે અંગીકાર કરે તે પઢતમૂર્ખ છે. જેનાથી શરીરમાં ખોટ-ખાંપણ આવે તે કામ કરવાને મનમાં જે ઇચ્છાથી ઈચ્છે તથા જેનામાં દેહબુદ્ધિ અર્થાત્ દેહાભિમાન હોય તે પઢતમૂર્ખ છે. જે મનુષ્ય પરમાત્માને મૂકીને મનુષ્યની સ્તુતિ કરે અથવા જેને દેખે તેનાં વખાણ કરવા મંડી જાય તે પઢતમૂર્ખ છે. જે સ્ત્રીઓનાં અવયવોની પ્રશંસા કરે, નાનાપ્રકારનાં નાટકોના હાવ-ભાવયુક્ત જે વખાણ કરે અને એવું વર્ણન કરતાં જે ઈશ્વરને ભૂલી જાય તે પઢતમૂર્ખ છે. પોતાના વૈભવમાં મગ્ન બનીને જે છવમાત્રને તુચ્છ જેવા લેખે અને જે પાખંડમતનું પ્રતિપાદન કરે તે પઢતમૂર્ખ છે. જે વિદ્વાન, વૈરાગ્યવાળો, બ્રહ્મજ્ઞાની તથા મહાન યોગી છતાં જગતમાં ભવિષ્યવાણી ભાખ્યા કરે તે પઢતમૂર્ખ છે. જે શાસ્ત્રની વાતો સાંભળીને મનમાં ગુણ-દોષનું નિરીક્ષણ કર્યા કરે તથા પારકાની ભલાઈ પ્રત્યે જે ઈર્ષ્યાથી જુવે તે પઢતમૂર્ખ છે. જેનામાં ભક્તિનું સાધન નથી, વૈરાગ્ય કે ભજનભાવ નથી અને જે ક્રિયાવિના માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કરે છે તે પઢતમૂર્ખ છે. જે તીર્થક્ષેત્રને અને વેદશાસ્ત્રોને નહિ માનતાં પવિત્ર કુળમાં ઉત્પન્ન થઈને અપવિત્ર નાથી રહેતા હોય તે પઢતમૂર્ખ છે. જે આદર કરનારને પ્રીતિ કરે તથા જેની કીર્તિ પ્રસરી ન હોય એવાઓની પણ જે સ્તુતિ કરે અને તુરતજ નિંદા કરીને અનાદર દેખાડે તે પઢતમૂર્ખ છે. પાછળ કાંઈ અને આગળ કાંઈ એવા જેના અવ્યવસ્થિત નિયમો છે તથા જે બોલે એક અને કરે બીજું તે પઢતમૂર્ખ છે. નાનાના કાર્યોમાં જે [illegible] નહિ અને પરમાર્થના કાર્યમાં જે અનાદર દેખાડે તથા જાણી જોઈને જે અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડ્યો રહે તે પઢતમૂર્ખ છે. યથાર્થ એટલે જેવી હોય તેવી સ્પષ્ટ અને સાચી વાત કહેવાને બદલે જે મન માની વાત કહે અને જેનું વચન

પરાધીન હોય તે પઢતમૂર્ખ છે ઉપર ઉપરથી જે સ્વાગ ભજવી . પરન્તુ જે ન કરવાના કાર્યો કરે અને સન્માર્ગથી ચૂકીને જે હઠ બેસે તે પઢતમૂર્ખ છે ઉત્તમ ગ્રંથોનુ શ્રવણુ નિત્ય કરવા છતા પણ જે પોતાના અવગુણો છોડે નહિ અને પોતાનુ હિત પોતે સમજે નહિ તે પઢતમૂર્ખ છે અધ્યાત્મનિરૂપણુના સમયમા સારા સારા શ્રોતાઓ આવીને બેઠા હોય છતા એવાઓના બદલે જે ક્ષુદ્ર શ્રોતાઓને ઉદ્દેશીને નિરૂપણુ કરે તે પઢતમૂર્ખ છે પોતાનો શિષ્ય અનધિકારી થાય અને પોતાની અવજ્ઞા કરે, છતા તેની આશા પુન પુન મનમા જે રાખે તે પઢતમૂર્ખ છે શ્રવણુના સમયમા કોઈનાથી કાઈ દોષ થઈ જાય તો તેની ઉપર જે ક્રોધ કરે તે પઢતમૂર્ખ છે પોતાના વૈભવમા મસ્ત બનીને જે સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા કરે તથા જે પોતાની ગુરુપરપરા છુપાવે તે પઢતમૂર્ખ છે જ્ઞાનની વાતો બોલીને જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધે, કૃપણુ થઈને જે અર્થસચય કરે તથા અર્થસચયને માટેજ જે પરમાર્થજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે તે પઢતમૂર્ખ છે પોતે વર્તતો ન હોય છતા જે બીજાઓને શિખવવાનુ કરે અને જે બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કર્યા કરે તથા જે ગોસ્વામી હોઈને પરાધીન છે તે પઢતમૂર્ખ છે ભક્તિમાર્ગનો જે સપૂર્ણુ ઉચ્છેદ કરે અને પોતાનાજ કાર્યોમા અવ્યવસ્થા થાય એવા કર્મો જે કરે તે પઢતમૂર્ખ છે જેનો સસાર હાથથી વડી ગયા જેવો અને પરમાર્થનો લેશ પણુ અશ જેનામા નથી તથા જે દેવ બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરે તે પઢતમૂર્ખ છે અવગુણો જાણીને તેનો ત્યાગ કરવાને માટે પઢતમૂર્ખના લક્ષણો કહ્યા છે તેમા કાઈ ઓછુ વધતુ કહેવાયુ હોય તો સુજ્ઞોએ ક્ષમા કરવી જે આ અસાર સસારમા સુખ માનતો હોય, તે મૂર્ખોમા પણુ પરમ મૂર્ખ મૂર્ખ શિરોમણિ છે કેમક સસારના દુખસરખુ બીજુ કોઈ પણુ દુખ નથી એ સસારદુખનુ નિરૂપણુ આગળ કરવામા આવ્યું છે અને જન્મદુખના લક્ષણો તથા ગર્ભવાસના દારુણ દુખો કેવા હોય છે તે દર્શાવ્યુ છ

दशक २ जो

समास १ लो–जन्मदुःखनिरूपण.

જન્મ દુઃખનો અંકુર છે, શોકનો સમુદ્ર છે અને જન્મ ભયનો અચલ પર્વત છે. જન્મ કર્મની મૂસ છે, પાતકોની ખાણ છે અને જન્મ એ કાળના નિત્યનૂતન દુઃખરૂપ છે. જન્મ કુવિદ્યાનું મૂળ છે, લોભનું કમળ છે અને જન્મ એ ભ્રાન્તિનો જ્ઞાનહીન પડદો છે. જન્મ જીવનું બંધન છે, મૃત્યુના કારણરૂપ છે અને જન્મ એજ નિષ્કારણ ગુંચવાડા જેવું છે. જન્મ સ્વસુખનું વિસ્મરણ છે, ચિંતાનું આગાર છે અને જન્મથીજ વાસનાનો વિસ્તાર વિસ્તરી રહ્યો છે. જન્મ જીવની અધમ દશારૂપ છે, કલ્પનાનું ચિન્હ વા પ્રતિબિંબ છે અને જન્મ એજ મમત્વરૂપી ડાકણના ડેરારૂપ છે. જન્મ માયાની ઠગાઇરૂપ છે, જન્મ ક્રોધના પરાક્રમરૂપ છે અને જન્મ એજ મોક્ષમાર્ગની આડે વિઘ્નરૂપ છે. જન્મ જીવનું "મમત્વ" છે, અહંકારનો ગુણ છે અને જન્મ એજ ઇશ્વરનું વિસ્મરણ છે. જન્મ વિષયની પ્રીતિરૂપ છે, દુરાશાનું બંધન છે અને જન્મ એ કાળની દાઢમાં કડકડ ચવાની કાકડીરૂપ છે. જન્મ એ વિષમકાળ છે, વિકટ સમય છે અને જન્મ એજ અત્યંત ગલીચ્છ એવું નરકપતન છે. શરીરનું મૂળ જોવા જઇએ તો એના સરખું બીજું અમંગલ નથી; કેમ કે રજસ્વલાના અપવિત્ર રજથી એને જન્મ મળે છે. જે રજસ્વલાની સ્થિતિને અત્યંત દોષરૂપ ગણેલી છે તે દ્વારા આ મનુષ્યરૂપી પુતળું

નિર્મળ થાય છે, તોપણી નિર્મલપણાનુ સૌભાગ્ય ક્યાં રહ્યું ?
રજવીર્ય જે એક પ્રકારનો ગોળો ગર્ભરૂપ બને છે, તેનું જ આ શરીર છે.
ઉપર ઉપરથી એ શરીર જો કે સુંદર દેખાય છે, તોપણ અંદર ભરેલું,
નર્કના કોથળા રૂપ છે અને ચર્મકુંડના ઢાંકણાની પેઠે દુર્ગંધના
તે ઉઘાડી શકાતું નથી. કુંડ પીવાથી શુદ્ધ થાય છે; પરન્તુ આ દેહરૂપી
કુંડને નિત્ય ધોવામા આવે છે, છતાં દુર્ગંધ ભરી રહે છે અને શુદ્ધ થતો નથી.
હાડકાના આ પાંજરાને ઉભુ કરવામાં આવ્યું છે અને શિરાઓથી તેને વિંટી
લેવામા આવ્યું છે તથા મેદ-માંસથી ખીચોખીચ ભરીને ઠીકઠાક કરી રંગ
મારવામાં આવ્યું છે. અશુદ્ધ એટલે રક્ત, જે નામથી પણ શુદ્ધ નથી, તે
પણ શરીરની અંદર ભરવામા આવ્યું છે તથા અનેક જાતના રોગો અને
દુઃખો પણ તેમા રહેલા છે. શરીરમા નર્કના કોઠાર ભરેલા છે, અંદર
અને બહારથી ઝરે છે તથા મૂત્રરૂપી દુર્ગંધની કોથળી તેમા ભરી રહેલી
છે. કૃમિ, કીડા અને બીજા જંતુઓથી દુર્ગંધની પોટલી બાંધેલી
રહી છે અને અણગમો ઉપજાવનારી રીતે હાલકડોલક થતી ચામડી
લટકે છે. આવા શરીરમા મસ્તકને શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે, ત્યાથી પણ મુખ
તથા નાકડાના મળ સ્ત્રવ્યા કરે છે અને કાન ફુટવાથી જ દુર્ગંધ નીકળે
છે તે સહન થતી નથી. આંખમા ચીપડા આવે છે, નાકમાંથી ગુંગાં
(લીંટ) નીકળે છે અને [illegible] મુખમાંથી મળની વાસ આવે
છે [illegible] તેને
[illegible] પરન્તુ આ મુખની સ્થિતિ
[illegible] ભરેલી છે [illegible]
[illegible] નથી [illegible]
[illegible] નીકળે છે,
[illegible] બને છે।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] એવી દેહની અવસ્થા

છે, શરીરની નિર્બળ અવસ્થામાં જ્યારે આવી દશા હોય છે, ત્યારે તેની દુર્દશાના પ્રસંગનું શું વર્ણન કરવું ? દેહરૂપી આવા કારાગૃહમાં નવ માસ પર્યંત વસવું પડે છે અને અનેક વિપત્તિઓ વેઠવી પડે છે. નવે દરવાજા ઢંકાયલા રહે છે, ત્યાં વાયુનો પ્રવેશ ક્યાંથી થાય ? જઠરની અંદર માતાનાં વમન તથા નરકનાં ઝરણ અને જઠરાગ્નિ તપાવે છે, તેને લીધે ગર્ભસ્થ બાળકનાં અસ્થિ-માંસ પણ એ તાપથી શેકાય છે. જ્યારે આપત્તિ વિનાનો ગર્ભ ફરકવા લાગે છે ત્યારે માતાને દોહદ જણાય છે, તથા માતાએ સેવેલા કટુ અને તીક્ષ્ણ રસોથી એ બાળકનું સર્વ શરીર જાણે દાઝી જાય છે. ચામડીની ગાંસડી બાંધી હોય અને વિષ્ટાની કોથળી જ્યાં હોય, એવા ગર્ભવાસમાં બાળકને નાળદ્વારા રસ પહોંચાડવામાં આવે છે. વિષ્ટા, મૂત્ર, વમન, પિત્ત તથા નાકમાંથી અને મુખમાંથી કૃમિ-જંતુ નીકળવાને લીધે તેનું ચિત્ત બહુ વ્યાકુળ થાય છે. આવા કારાગૃહની અંદર જીવને કેદ રાખવામાં આવે છે અને ત્યાં તે પરમાત્માને કાલા-વાલા કરતો કરગરીને કહે છે કે, " હે નાથ ! હવે અહીંથી મને મુક્ત કર ! હે દેવ ! અહીંથી મને છોડાવજો એટલે હું મારૂં હિત સાધી લઈશ અને ગર્ભવાસ ટાળીને પાછો ગર્ભમાં આવવું ન પડે તેમ કરીશ. " દુઃખી થઈને આવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે ત્યારે જન્મસમય પાસે આવે છે અને પ્રસૂતિની પીડાથી માતા આક્રોશ કરે છે. જન્મતી વખતે નાક તથા મુખમાં મળ લાગી જવાથી મસ્તકદ્વારા શ્વાસ ઝીલવો પડે છે; પરન્તુ પછી તે બંધ થઈ જાય છે. તાળવાનું દ્વાર બંધ થવાથી ચિત્તમાં ઘણો ગભરાટ થાય છે અને ચારે તરફ તે પ્રાણી તરફડીયા મારે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા રૂંધાઈ જવાથી તે પ્રાણી ત્રાસ પામે છે અને માર્ગ જોઈ નહિ શકવાથી બહુ વિહ્વળ થાય છે. આવા ગભરાટના કારણથી બાળક કોઈવાર માતાની યોનિદ્વારા બહાર આવતાં અટકી જાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે, " આડું આવ્યું છે. કાપી કાઢો ! " પછી એ લોકો હાથ, પગ, મુખ, નાક, પેટ ઇત્યાદિ જે કાંઈ હાથમાં આવે છે તેની ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કરી બાળકને બહાર કાઢી લે છે. આ પ્રમાણે ટુકડે ટુકડા કરવાથી એ બાળક પ્રાણ ત્યાગ કરે છે અને માતા પણ પોતાના પ્રાણ ત્યજી દે છે ! આમ પોતે ગર્ભવાસમા

આવી દારુણ દુઃખો સહન કરીને અંતે મરણ પામે છે અને માતાના પણ પ્રાણ લે છે. કદાચ યોનિદ્વારા બહાર આવવાનો માર્ગ પૂર્વનાં સત્કર્મથી મળી જાય તો ખભા તથા ગળાના ભાગમાં અટકે છે; આમ થવાથી લોકો તેને બળાત્કારથી બહાર ખેંચી કાઢે છે અને તેમ કરવા જતાં એ બાળકના પ્રાણ જાય છે. પ્રાણત્યાગના સમયમાં પૂર્વ ગર્ભવાસમાં જે સ્મરણ થયું હોય છે તેનું પણ વિસ્મરણ થાય છે. ગર્ભમાં હોય ત્યારે સોઽહં સોઽહં (હું તે બ્રહ્મ છું, હું તે બ્રહ્મ છું) કહે છે; અને બહાર આવે ત્યારે કોઽહં કોઽહં (હું કોણ છું, હું કોણ છું) એમ કહે છે. આમ ગર્ભવાસમાં જીવ બહુ કષ્ટ પામે છે. ગર્ભવાસનાં અનેક દુઃખો ભોગવીને બહાર આવે અને બહાર આવે કે તુરતજ એ બધાં કષ્ટનું વિસ્મરણ થાય છે ! વૃત્તિ શૂન્યાકાર થવાથી તેને કાંઈપણ સાંભરતું નથી, અજ્ઞાનથી ભ્રાન્તિમાં પડી જાય છે અને દુઃખને સુખ માની લે છે. દેહ વિકારને પામવાથી સુખ-દુઃખના દ્વંદ્વમાં તે સપડાય છે અને માયાની જાળમાં તે લપટાઇ જાય છે. ગર્ભવાસની અંદર પ્રાણીમાત્રને આવાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે; એટલા માટે ભગવાનના શરણે જવું ! ઈશ્વરનો જે ભક્ત છે તે જન્મથકી મુક્ત હોય છે અને જ્ઞાનના બળથી સર્વદા વિરક્ત હોય છે. ગર્ભવાસની વિપત્તિઓનું નિરૂપણ યથામતિ કર્યું છે. શ્રોતાઓએ સાવધાન થઇને આગળનું નિરૂપણ સાંભળવું.

समास २ जो-स्वगुणपरीक्षा.

(બાલ્ય તથા યુવાવસ્થા)

સંસાર દુઃખનું મૂળ છે. તેમાં દુઃખના ધગધગતા અંગારા સ્પર્શ કરે છે. ગયા સમાસમાં ગર્ભવાસની જે યાતનાઓ કહેવામાં આવી છે, તે ગર્ભવાસના અસહ્ય દુઃખો જન્મ થયા પછી બાળક ભૂલી જાય છે અને દિન પ્રતિદિન મોટું થતું જાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં ચામડી કુણી હોય છે તેથી કાંઇ પણ દુઃખ થવાથી તે બાળક ટળવળે છે; છતાં એ અવસ્થામાં વાચા નહિ હોવાથી પોતાને અનુભવાતાં સુખ-દુઃખો તે કદી

શકતું નથી. કાંઈ દેહનું દુઃખ થતું હોય અથવા ક્ષુધાથી પીડાતું હોય; તેથી તે પુષ્કળ રોતું હોય છતાં તે બાળકના અંતરની વાત કોઈ જાણી શકતું નથી. તે બાળકની માતા તેને રડતું છાનું રાખવાને માટે તેની પીઠપર હાથ ફેરવી પંપાળીને તેને વ્હાલ દેખાડે છે, તોપણ તેના અંતરમાં જે પીડા થતી હોય તેની કલ્પના માતાના મનમાં આવી શકતી નથી કે આ બાળકને શા કારણથી દુઃખ થાય છે? પુનઃ પુનઃ તે બાળક ડુંસકાં ભરી ભરીને રડે છે અને માતા તેને કેડ ઉપર તેડી લઈને છાનું રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરન્તુ બિચારી માતા તે બાળકને થતી વ્યથા જાણી શકતી નથી. નાના પ્રકારના વ્યાધિથી તે બાળક ક્રોધી ઉઠે છે અને રડે છે, નાસે છે અથવા અગ્નિથી દાઝી જાય છે. અજ્ઞાનાવસ્થામાં શરીરનું સંરક્ષણ થઈ શકતું નથી; તેથી અનેક અપાય (હાનિ) થાય છે અને અકસ્માતને લઈને તે બાળકના શરીરના કોઈ અવયવમાં હીનતા કે ખામી આવી જાય છે. કદાચ પૂર્વપુણ્યના બળથી આ બધા અકસ્માતોથી બચી જઈને મોટું થતાં માતાને ઓળખવા લાગે તોપણ ક્ષણ એક માતાને ન દેખે ત્યારે દુઃખથી રુદન કરે છે અને તે વખતે તેને માતા સમાન વ્હાલું બીજું કશું હોતું નથી. આશાભરી દષ્ટિથી તે બાળક માતાની વાટ જુવે છે અને માતાવિના કદાપિ રહી શકતું નથી. માતાનું સ્મરણ થયા પછી એક પળવાર પણ માતાનો વિયોગ તેને સહન થતો નથી. તેને સમજાવવા તે સમયે બ્રહ્માદિ દેવતાઓ આવે અથવા સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી તેના ભણી અવલોકન કરે, તોપણ પોતાની માતાવિના તેના મનનું સમાધાન થતુંજ નથી. માતા કુરૂપ હોય, કુલક્ષણી હોય અથવા સર્વથી વધારે ભાગ્યહીન હોય તોપણ એ બાળકને મનથી આખા ભૂમંડળમાં તેના સમાન બીજું કોઈપણ હોતું નથી. આવું તે ગરીબડું બાળક માતાવિનાનું, ઓછા મનનું અને દીન વદનવાળું દેખાય છે; અને માતા ક્રોધાવેશથી તેને તરછોડીને આઘું ખસેડે તોપણ તે રોતું રોતું પાસે આવીને માતાની કોટે વળગી પડે છે! માતાની સમીપમાં તે સુખ પામે છે અને માતાથી વિખુટું પડતાં ટળવળે છે. એ અવસ્થામાં તેને માતાઉપર અત્યંત પ્રીતિ ઉપજેલી હોય છે; એટલામાં તે બાળકની માતા મરણ પામે છે અને બાળક બિચારૂં માવિનાનું

(નમાયુ) થાય છે, તેથી "મા–મા "કહીને તે ઝુર્યા કરે છે જોવા જતા કહીપણ માતા નજરે પડતી નથી, તેથી બીજા લોકોભ ા દીન વદનથી જોયા કરે છે તેના મનમા એવી આશા ઉત્પન્ન થાય છે કે, "મારી માતા આવશે!" કોઈ બીજી સ્ત્રીને પોતાની માતા સમજી તેના સામુ જોવા જાય છે અને તે પોતાની માતા નથી એમ જાણીને પછી તેનુ મુખ મ્લાન થઇ જાય છે માતાના વિયોગદુખથી મનમા કલેશ પામીને તે શરીરે પણ ક્ષીણુ થાય છે અથવા તેની માતા જીવતી રહી શકે અને મા દીકરાનો વિયોગ ન થાય તોપણ તે બાળક બાળદશા ધીરે ધીરે પૂરી કરે છે અને તેનામાથી ધીમે ધીમે માતાનો સ્નેહ કમી થતા જ છે પછી તેને અન્ય બાળકાની સાથે રમત-ગમતોનો છંદ લાગે છે અને બાળકોના ટોળા એકઠા કરીને અનેક જાતની રમતો રમીને તેના હાર-જીતથી આનદ કે શોક મને પ્ર પર્ને માટે રમ નેડીને મા ૧૫ તેને વિદ્યા ભણાવવાને મથે તે તન ામનુ નથી અને ા આર્ન સગાથે રમ વાનુ ર નન ન ા હોય ો તે નુ ન ા આનાવની રમત

થઈને, સંસારનાં દુઃખોથી પ્રાણી ઘણો દુઃખી થાય છે. આટલાં બધાં સંકટોમાંથી પાર પડીને બચી જાય તો પછી માર મારીને ડાહ્યો કરવામાં આવે છે તથા લોકોમાં નામ રાખે એવો ચતુર બનાવે છે. ત્યારબાદ પ્રેમવશ બનીને તેનાં માબાપ તેનો વિવાહ આદરે છે અને પોતાનો સર્વ વૈભવ દેખાડીને તેના માટે કન્યા જુએ છે. એ ધામધુમ તથા જાનૈયાઓને જોઈને તે પરમ સુખ માને છે તથા સાસરિયાંતરફ તેનું મન આકર્ષાય છે. માબાપની પાસે ગમે તેવી આદાઈથી રહેતો હોય તોપણ સાસરે જતી-વેળા ટીકટાક થઈને જવું જોઈએ; અને તેને માટે દ્રવ્ય ન હોય તો વ્યાજે લઈને પણ તેમ કરવું એમ તે માને છે. અંતરનો ભાવ સાસરિયાંભણી વિશેષ થાય છે અને સારું હેત રાખનારાં માબાપ બિચારાં કોરાણે રહે છે. પરણીને સ્ત્રી ઘરમાં આવે એટલે પછી એનોજ છંદ તેને વળગે છે તથા તેના સમાન બીજું કોઈજ નથી એમ તે માને છે. માબાપ, ભાઈઓ, બહેનો એ સઘળાંમાં એક સ્ત્રી તેની દૃષ્ટિએ ન પડે તો તેને કલેશ થાય છે, આવી પાપિણી સ્ત્રીના સ્નેહમાં અવિદ્યાથી તે લપટાઈ જાય છે. સંભોગની પૂર્વે આટલો બધો પ્રેમ સ્ત્રીપ્રત્યે હોય છે, ત્યારે સંભોગ પછી મર્યાદા ઓળંગીને વર્તે એમાં આશ્ચર્ય શું? કામની જાળમાં પ્રીતિ વધારતાં પ્રાણી ગુંથાય છે. જો એક ક્ષણમાત્ર સ્ત્રીને ન દેખે તો બ્હેબાકળો બની જાય છે, તેની અંતર્કળાઓ તેની પ્રીતિનું પાત્ર જે સ્ત્રી તેણે હરી લીધી હોય છે. સ્ત્રી મૃદુ તથા મંજુલ શબ્દ બોલે છે, લજ્જા તથા મર્યાદાયુક્ત સુબકમ રાખે છે અને વક્રદૃષ્ટિથી કટાક્ષ ફેંકીને તેની મનોવૃત્તિને ભૂલાવી દે છે. તેના તરફ લાગણી પ્રકટી નીકળે ત્યારે એ ઉભરો રોકી શકાય નહિ, તેના વિયોગકાળમાં શરીરની વિકળદશા સ્થિર કરી શકાય નહિ અને અન્ય કોઈ પણ સ્થળે કાંઈ પણ ક્રિયા કરવી ગમે નહિ તથા મનમાં વસવસો થયા કરે. બહારના કામો કરતી વેળા પણ ચિત્ત તો ઘરભણી લાગ્યું રહે અને વારંવાર સ્ત્રીનુંજ સ્મરણ થયા કરે. "આપ તો મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છો" એવા વાક્ જાળથી તે સ્ત્રીએ પુરુષના ચિત્તને હરી લીધું હોય છે. જેમ લુંટારાઓ ગળામાં ફાંસો નાખીને પ્રાણનું હરણ કરે છે, તેમ આયુષ્યના અંતમાં સંબંધી જનોના સંસર્ગથી પશ્ચાત્તાપ અનુભવાય છે. સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ બંધાઈ જવાથી તે સ્ત્રીને કોઈ

કાંઈ કટુ વચનો કહે તો તેને મનમાં ગુપ્ત રીતે બહુ ખેદ ઉપજે છે.
સ્ત્રીના પક્ષપાતને લઈને પોતાનાં માબાપની સામે નીચ શબ્દો બોલી
એમનો તિરસ્કાર કરી પોતે તેઓથી જૂદો થાય છે. સ્ત્રીને માટે
લજ્જા છાંડે છે, સગાંઓને તજે છે અને સર્વ સંબંધીઓનો પણ ત્
કરે છે. સ્ત્રીને માટે પોતાનું શરીર વેચીને તે પારકાનો તાબેદાર બને
તથા વિવેકનો પણ ત્યાગ કરે છે. સ્ત્રીને માટે આસક્તિ, અત્યંત ન
તથા પરાધીનતાને તે અંગીકાર કરે છે. સ્ત્રીને માટે તે લોભીયો થાય
સ્વધર્મ છાંડે છે તથા તીર્થયાત્રા આદિથી વિમુખ રહે છે. સ્ત્રીને માટે શુ
શુભનો વિચાર સર્વથા કરતો નથી અને સ્ત્રીનેજ અનન્ય ભાવથી ત
મન, ધન અર્પણ કરે છે. સ્ત્રીને માટે પરમાર્થને ડૂબાવીને સ્વહિત
છે તથા ઈશ્વર પ્રત્યે કૃતઘ્ન બનીને કામબુદ્ધિવાળો થાય છે. સ્ત્રીને મ
ભક્તિને છોડે છે, વિરક્તિ છાંડે છે અને સાયુજ્યમુક્તિને પણ તુચ્છ મ
છે. કેવળ એક સ્ત્રીને માટે આખા બ્રહ્માંડને પણ તે હીન માને છે તથા સંબં
જનોને દુષ્ટ જેવા લેખે છે આ પ્રમાણે તે સ્ત્રીને માટે અંતરમાં પ્રી
રાખીને સર્વસ્વની પણ દરકાર કરતો નથી, એટલામા સ્ત્રી અકસ્માત્ મ
પામે છે પછી તેના મનમા શોક વધી જાય છે અને તે એમ કહે
"હા દેવ! હવે મારો સઘળો સંસાર વિનાશ પામ્યો! સંબંધીઓ
સમાગમ તો પ્રથમથીજ છોડયો અને હવે ઘરભંગ થયો, માટે હવે સંસ
ની માયાનો ત્યાગ કરૂં" એમ તે દુ:ખથી કહે છે સ્ત્રીના શબને ખોળા
સૂવાડીને તે પોતાનું પેટ અને છાતી કુટે છે તથા સર્વ લોકોના દેખ
લજ્જા છોડીને તેના ગુણો સંભારી પ્રશંસા કરે છે તે કહે છે કે, "મ
આખું ઘર હવી ગયું, હવે પુનઃ મારે સંસાર માંડવો નથી" એમ ક
હ.બે સાદે આક્રોશ કરે છે શોકના વધવાથી તેને વાયુ ઉપડી મગ
બની જાય છે તથા સર્વ સગાંઓનો અનુગમો ઉતરનાથી તે જોગી બ
જાય છે કદાચ જો તે બાવો બની બહાર જતો ન રહે તો પુનઃ બી
વાર લગ્ન કરે છે અને તે દ્વિતીય સંબંધની સ્ત્રીમા તેનું મન બહુ
મગ્ન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તેનો દ્વિતીય સંબંધ થયો અને તે
તેણે આનંદ માણવા માડયો. હવે શ્રોતાઓએ આગલો સમાસ શ્ર
કરવાને સાવધાન થવું.

समाग ३ जो–स्वगुणपरीक्षा.

(દ્વિતીય સંબંધથી દુર્દશા તથા સંતાનોત્પત્તિ)

દ્વિતીય સંબંધ થવાથી જે પ્રાણી પ્રથમનું દુઃખ ભૂલી ગયો તથા સંસારમાં સુખ છે એમ માની રહ્યો, તે અત્યંત દૂષણ થયો, પેટમાં પૂરું અન્ન પણ ખાતો નથી અને પૈસાને માટે પ્રાણ છોડવાને પણ તૈયાર થયો. કદાપિ ખર્ચ કરેજ નહિ અને ધનસંચય વિશેષ કરતો રહે, ત્યારે તેના અંતરમાં સદ્વાસના તો હોયજ ક્યાંથી ? પોતે ધર્મમાં કોડી ન ખર્ચે અને બીજો ખર્ચતો હોય તેને પણ વારે તથા સર્વદા સાધુજનોની નિંદા કર્યા કરે. તીર્થ, વ્રત, અતીત, અભ્યાગત, ઇત્યાદિ કાંઈ જાણે નહિ અને દીકીના મુખ માંહેલા કણનો પણ વીણી વીણીને સંગ્રહ કરે. જાતે પુણ્ય કરી શકાય નહિ અને બીજાએ કરેલું પુણ્ય દેખી શકાય નહિ; એટલે બીજાઓથી થતા પુણ્યકર્મને જોઈને તેનો ઉપહાસ કરે. દેવનું તથા બ્રાહ્મણનું ખંડન કરે, શરીરનું બળ વાપરી સર્વને ખેદ પમાડે તથા નિષ્ઠુર વચન બોલીને સર્વ પ્રાણીઓનાં અંતર ભેદી નાખે. નીતિનો ત્યાગ કરીને અનીતિથી વર્તે અને ગર્વસુખ ચડેલો રહે. પૂર્વજોનાં યાદ ન કરે અને તેઓને છેતરે તથા કુળદેવતાને ગમે તે રીતે કહે. ગોત્રણી માનીને પોતાનીજ બહેનને જમાડે અને પોતાની સ્ત્રીને પીયરથી તેડવા આવેલા તેના ભાઈને એટલે પોતાના સાળાને જમાડી બ્રાહ્મણભોજનના રૂપમાજ માની લે. હરિકથા કદિપણ ગમે નહિ, દેવની દરકાર રાખે નહિ અને સ્નાન–સંધ્યા કરવાનું પ્રયોજન શું ? એમ તે કહે. મનમા પારકા ધનની અભિલાષા રાખીને પારકી થાપણ અનામત રાખે અને પાછળથી વિશ્વાસઘાત કરે તથા તારુણ્યના મદથી ઉન્મત્ત બનીને છકી જાય. જુવાનીનું જોર અંગમાં વ્યાપી જવાથી અને સાહસ કર્મનો વેગ રોકી ન શકવાથી ન કરવાનું મહાપાપ પણ તે કરે છે. બીજીવારના સંબંધ લઘુવયની સ્ત્રી સાથે થયો અને મનમાં ધીરજ રાખી શક્યો નહિ. એટલે કામવાસનાના

પ્રભાવથી ધર્મપત્નીઓ સાથેનો પવિત્ર સંબંધ મૂક્યો, પછી તે મા-બ્હેન પણ વિચારવા ન લાગ્યો, પરસ્ત્રીગમન કરીને પાપી થયો તથા રાજ દરબારમાં દંડાયો, તોપણ એ વ્યસન છોડ્યું નહિ પરસ્ત્રીને જોવાથી તેના સમાગમની અભિલાષા મનમાં સ્ફૂરે તથા અનીતિ આચરીને પુનઃ પુનઃ દુઃખી થાય આ પ્રમાણે ઘણાં પાપકર્મ કરવાથી અને શુભાશુભનો ભેદ ન રહેવાથી એ દોષોના પરિણામે તેના શરીરમાં દુર્ધર રોગો ઉત્પન્ન થતાં સર્વ અંગમાં રોગ વ્યાપી ગયો, તે ક્ષયરોગી બન્યો અને કફ લોહી રૂધિર સર્વત્ર ભેળાવવા લાગ્યો એ દુઃખથી તેના આખા શરીર ઉપર ગરમી ફૂટી નીકળે છે નાક બેસી જાય છે અને બીજા ઉત્તમ લક્ષણો કુલક્ષણોના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે શરીરમાં ક્ષીણતા આવવાથી વ્યાધિ ઉપજે છે તથા જુવાનીમાં બુઢાપો દેખાય છે આખા શરીરના સાંધાઓમાંથી ચસકા નીકળે છે, આંખોની મતિ ફરમાઈ જાય છે તથા અશક્તિને લીધે તે વૃદ્ધ મરણોન્મુખ ધ્રૂજે છે તેના હાથ પગ ઇત્યાદિ ખવાઈ-સડી જાય છે, આખા શરીરમાં કીડા પડે છે તે જોઇ નાના મોટા સર્વ લોકો તેના મુખ ઉપર થૂંકે છે ઝાડો અતિસાર જેનો છુટી પડવાથી ચારે કાગવિષ્ઠાની દુર્ગંધ ... અને જીવન ટકાવી ન શકે એ લોભથી ... પીત ... હે ઈશ્વર હવે મરણ આપ! કેમકે જીવન ... મેં કેટલાં પાપ કર્યા હશે!" દુઃખ સહન નહિ થવાથી તે ચોધાર આંસુએ રડે છે અને જેમ જેમ પોતાના શરીર નીરખીને જુએ તેમ તેમ તે દીનતાથી ટળવળે છે આમ તે શરીરે ઘણો દુઃખી થયો અને તેમ વળી ચાર લોકોએ તેનું સર્વ દ્રવ્ય લૂંટી લઈને તેની ... શાખ ... લીધી ... આ લોકનું કર્તવ્ય તેનાથી ... થાયું નહિ ... પરંતુ ... પ્રકારની વિચિત્રતા ... ઉપજી અને ... મૂત્ર ... ઘર ... લામાં તેના પાપ કર્માના ... દુઃખ ભોગવવાથી ... તેને ... ચાતુ ... અને તે ... તેને ... દિનદિન ... ત મરણ પથારીએ પડ્યો ... તેના નવ ... મ જાણે થયો અને હવે મોત મા આવતો જાય છે એમ લોકો બોલવા લાગ્યા ત્યારબાદ તેણે ... પુનઃ ... અનુસાર ... ભાવવા માંડ્યો પરન્તુ પાછી વળી

સ્વાર્થબુદ્ધિ ધારણ કરી, ધનનો સંચય કર્યો, પુનઃ વૈભવ સંપાદન કર્યો; પરન્તુ સંતાનવિના ઘરની શોભા શી ? એવા વિચારથી પોતાનું ઘર-કુલ-વંશ ડૂબેલું માની ખેદ પામ્યો. પુત્ર ન હોય તેથી દુઃખી રહ્યા કરે અને વાંઝીયાનું મુખ કોઇ જોતું નથી તથા વાંઝીયો કહે છે; માટે પુત્ર નહિ ને પુત્રી થાય તોપણ ઠીક, એમ ઇચ્છવા લાગ્યો. સંતાનોત્પત્તિ માટે અનેક પ્રયત્નો આદર્યા, ઘણા દેવોની માનતા-બાધા-આખડી લીધી, તીર્થયાત્રાઓ કરી, વ્રતો અને અપવાસો કીધા અને જાણે ત્રાગું કરવા બેઠો. પ્રથમની વિષયવાસનાનું વિસ્મરણ થઇને હવે વાંઝીયાપણાનું દુઃખ તેને સાલવા લાગ્યું; તેવામાં કુલદેવતાની કૃપા થવાથી તેને સંતાન થયું. એ બાળકઉપર તે દંપતિ બહુજ પ્રીતિ રાખવા લાગ્યાં અને બાળકને જરાપણ કાંઇ થાય તો એ બન્નેનો જીવ તલપાપડ થઈ જાય અને દીર્ઘ સ્વરથી રડે. આ પ્રમાણે તે દુઃખી દંપતિ અનેક દેવતાને પૂજતાં હતાં; એટલામાં પૂર્વના પાપે કરીને તે બાળક મરણ પામ્યું, તેથી પતિ-પત્ની ઘણાં દુઃખી થયાં અને સંતતિવિનાનાં કહેવાયાં, તથા કહેવા લાગ્યાં કે "ઈશ્વરે અમને વાંઝીયાં શા માટે કીધાં વારૂ ? આ દ્રવ્ય છે તે અમારા શા કામનું ? દ્રવ્ય છે તે ભલે જાય; પરન્તુ સંતતિ થાય તો ઠીક. સંતાનોત્પત્તિને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો પડે તો પણ ભલે ! હમણાંજ હજી અમારૂં વાંઝીયામ્હેણું ઈશ્વરકૃપાથી ટળ્યું હતું; એટલામાં નખોદીયા (જેને સંતાન થાય પણ જીવે નહિ તે) એવું નામ પડયું. એ મ્હેણું કેમ કરી ટાળી શકાય ?" એ દુઃખથી આક્રોશ કરવા લાગ્યાં. "અમારા વંશનો વેલો કેમ કરમાઇ ગયો વારૂ ? હા દૈવ ! અમારો વંશ ડૂબી ગયો શું ? કુલદેવતાનો કોપ થયો હશે શું ? કે જેથી અમારો કુલદીપક હોલવાઈ ગયો ! હવે જો સંતાનનું મુખાવલોકન કરી શકીશું તો ધગધગતા અંગારાની ખાઇમાં પગે ચાલીને જઈશું અને કુલદેવતાની સમીપમાં ગળાની અંદર આંકડી છેદાવીશું" એવી બાધા તેઓએ લીધી. "હે માતાજી ! એ થનારા પુત્રને આપનો સેવક બનાવીશ અને તેના નાકમાં નથ પહેરાવી તેનું નામ "બૂનિયો" કરીને રાખીશ." આમ ઘણા દેવોની માનતા લીધી, ઘણા બાવા-સાધુ શોધી જોયા અને આખાને આખા વીંખી ગળી ગયા ! ઘણા ઘણા ભૂતવૈદ્યના ઉપાયો કીધા, વાંસો લાવીને ધુણાવ્યા અને પૂછી જોયું; તથા દેવાં, શ્રીફળ અને

આભૂષણોનું દાન બ્રાહ્મણોને દીધું. અનેક જાતના ટોંગ-સોંગ કર્યા, પ્રકારના મંત્રોની સાધના કરી, તથા પુત્રલોભથી ન કરવાનું કર્યું તો પણ અદૃષ્ટની પ્રતિકૂલતાથી પુત્ર તો થાયજ નહિ. રજોદર્શનના ચોથે દિવસે વૃક્ષની હેઠળ જઈને ન્હાયા, તેથી વૃક્ષ પણ ખીલેલાં હતાં તે કરમાઈ ગયાં; એવા અનેક દોષો પુત્રલાલસાને લીધે એઓ કરવા લાગ્યાં. સર્વ સુખોનો ત્યાગ કરીને પુત્રને માટે ઘેલાં જેવાં થઈ ભ્રમણ કરવા લાગ્યાં, એટલામાં "ખંડેરાવ" નામક દેવ તથા કુલદેવી પ્રસન્ન થયાં ! હવે એમના મનોરથ પૂરા થશે અને સ્ત્રી-પુરુષ (દંપતિ)ને આનંદ ઉપજશે, તે કથા શ્રોતાઓએ સાવધાન થઈને સાંભળવી.

સમાસ ૪ થો—સ્વગુણપરીક્ષા.

(સંકટપરંપરાથી પરદેશગમન)

પુષ્કળ સંતતિ થઈ ત્યાં તેની લક્ષ્મી જતી રહી અને ભિખારીઓ ભીખ માગવા લાગ્યા, તોપણ કાંઈ ખાવાનું મળે નહિ. ઘરમાં નાના છોકરાઓ રમે છે, રડે છે, આમ કન્યાઓ તથા પુત્રોથી આખું ઘર ભરાઈ ગયું એ કારણથી દિનપ્રતિદિન ઘરનું ખર્ચ વધવા લાગ્યું, આવક ઘટી ને ઘટી ગઈ અને કન્યાઓ ઉંમર લાયક થઈ તેમનું કન્યાદાન દેવાને માટે તેની પાસે દ્રવ્ય રહ્યું નહિ. તેના માબાપ સારી સ્થિતિના અને ધનવાન હતા એટલે આ ભાઈશ્રીની પ્રતિષ્ઠા તથા માન પણ લોકોમાં વધેલાં હતાં. લોકોમાં ભ્રમ હતો કે એ પૈસાવાળો છે, પણ વસ્તુતઃ બહુ ખરાબ હતી તેથી દિવસે દિવસે તેની સ્થિતિ દરિદ્ર ખરાબી થઈ. આ પ્રમાણે તેનો વંશ વિસ્તાર પામવાથી અને ઘરમાં ખાનાર વધી પડવાથી એ પ્રાણીને ચિંતા તથા ઉદ્વેગ થવા લાગ્યા. તેની કન્યાઓ પરણાવવા લાયક થઈ તથા પુત્રોને કન્યાવાળાઓ ત્યાંથી માગાં આવ્યાં. અને હવે પુત્ર પુત્રીઓને પરણાવ્યા વિના ચાલશે નહિ એમ તેને લાગ્યું કે તેના છોકરાઓ અવિવાહિત રહે તો લોકોમાં થશે હાંસ કે આવા જન્મદરિદ્રીએ આટલાં બધાં શા માટે ઉત્પન્ન કર્યાં ? એ

મારે લોકોમાં લાજ જાય અને માબાપનાં નામને કલંક લાગે! આના ખર્ચને માટે તેને નાણું પણ કોણ ધીરે? પ્રથમ જેઓનાં નાણાં લીધાં હતાં તેઓને તો પાછાં આપ્યાં નથી! આ રીતે તેના મનમાં ઉદ્વેગ ભેગા થઇ આવ્યો. પૂરૂં ખાવાને અન્ન પણ મળે નહિ તથા સર્વકાળ ચિંતાતુર રહે. તેની આંટ ઘટી ગઇ, ઘરની વસ્તુઓ ગિરવી રાખી અને "હે હરિ! હવે તો દિવાળું ફૂંકવાનો વખત આવ્યો" એમ તે બોલ્યો. પછી તેણે કાંઇ પરચુરણ જણસો વેચીને તથા ઘરનાં ઢોર-ઢાંખર વેચીને અને કાંઇક નાણું વ્યાજે કાઢીને કેટલુંક દ્રવ્ય યુક્તિથી એકઠું કર્યું. આમ તેણે ઋણ કરીને લોકોમાં દંભ દેખાડી એમ કહેવડાવ્યું કે વડિલોનું નામ રાખ્યું! પરન્તુ ઋણ બહુ વધી ગયું અને માગનારાઓએ ચાંપતી ઉઘરાણી કરવા માંડી; એટલે પછી પરદેશગમન કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. કે વર્ષ લગી તેણે શરીરનાં કષ્ટ વેઠીને નીચ લોકોની નોકરી કરી. પરદેશમાં જઈ તેણે કેટલુંક દ્રવ્ય ભેગું કર્યું, પણ પોતાનાં ઘરનાં મનુષ્યો પ્રત્યે તેનું મન આકર્ષાયું તેથી શેઠની રજા લઈને ઘેર આવ્યો. અહીં ઘરનાં મનુષ્યો ઘણું કષ્ટ પામતાં હતાં અને તેના આવવાની વાટ જોતાં હતાં તથા કહેતાં હતાં કે, "એને ઘેર આવતાં આટલા બધા દિવસ કેમ થયા? અને હે પ્રભુ! હવે અમારે શું કરવું? હવે અમારે ખાવું શું? અને આપવાઓ પણ કેટલા કરવા? આવા સાથે અમારૂં પાનું કયાથી પાડયું!" કુટુંબીજનો માત્ર પોતાનુંજ સુખ વિચારતાં તથા તેનાં દુઃખની કલ્પના નહિ કરતાં ઉપર પ્રમાણે બોલતાં હતાં. મનુષ્યની શક્તિ ઘટયા પછી અંતે તેને કોઇ કામ લાગતું નથી. અસ્તુ. આમ તેની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા હતા ત્યાં પરદેશથી ઘેર આવેલો ઘરનાં મનુષ્યોએ તેને જોયો. એટલે "બાપા થાકી ગયા હશો" એમ બોલતાં તેનાં બાળકો તેની પાસે દોડી ગયાં. તેની સ્ત્રી પણ પતિને ઘેર આવેલો જાણી આનંદ પામી તથા હવે દારિદ્ર ફીટી ગયું એમ માનવા લાગી. તેણે પણ પરદેશથી લાવેલું પોટલું પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું. ઘરમાં સઘળાઓને આનંદ થયો અને કહેવા લાગ્યાં કે, "બાપા આવ્યા, બાપા આવ્યા. અમારે માટે અંગલાં-ટોપી લાવ્યા હશે!" ચાર દિવસના ચાંદરણાની પેઠે એ આનંદ પછી પુનઃ ઘરનાં મનુષ્યો બડબડવા લાગ્યા કે, "આ પાછા જશે કે ઘણી આપદા ભોગવવી પડશે!" પછી એ ઘરનાં મનુષ્યોએ એવો

નિશ્ચય કર્યો કે, "આ જે કાંઇ પરદેશથી કમાઇને લાવ્યો છે તે અમારી પાસે રાખીને એણે પુનઃ પરદેશ જવું તથા ઘરમાં ગયેલું દ્રવ્ય ખર્ચાઇ ગયું ન હોય એટલા સમયમા બીજું દ્રવ્ય પાછું ઘેર આવવું !" આવી ઇચ્છા સંઘળાંઓએ દર્શાવી, કેમકે સુખનાં સાથી હોય છે. અત્યંત પ્રીતિપાત્ર સ્ત્રી પણ એવાજ વિચાર ઉપર દોરવાઇ ગઈ. પરદેશમાં શ્રમ કરીને તે બહુ થાકી ગયો તેથી વિશ્રાંતિ લેવાને માટે ઘેર આવ્યો હતો, પરન્તુ ઘેર આવીને વિશ્રાંતિનો શ્વાસ તેણે હજી તો પૂરો નાખ્યો નહિ, એટલી અવધિમાંજ પુન' પરદેશગમનનો પ્રસંગ આવ્યો. એટલે પછી તેણે જોશીને બોલાવી મુહૂર્ત પૂછવા માંડયું, પરન્તુ ઘેરથી બહાર પરદેશ જવું તેને ગમે નહિ; તેની વૃત્તિ ઘરમા ચોંટી રહી. છતા પણ તેણે થોડાક પૈસો પ્રવાસનો ખર્ચ માટે લીધો તથા ખાવાને માટે ભાથું બાંધ્યુ અને છોકરાંઓ ભણી પ્રેમદૃષ્ટિથી જોઇ પોતાને માર્ગે પડયો. સ્રીને પણ નિરખી જોઇ, સ્રીના વિયોગનુ બહુ દુખ તેને લાગવા માડયુ, પરન્તુ પ્રારબ્ધયોગને લઇને તેનો ઋણાનુબંધ છુટયો ! તેનો કઠ ગદ્ગદિત થયો, રુદન રોકી શકયો નહિ અને બાળકો તથા પિતાની વચ્ચે વિયોગ થયો. જો હવે ઋણાનુબધ બાકી હશે તો પુન ઘેર આવવાનુ થશે અને સ્રી-છોકરાઓ મળશે, નહિ તો આજ છેલ્લો મેળાપ સમજવો એવું તે બોલ્યો. આમ બોલીને તે વાહનમા બેઠો, પરતુ પુન પુન ઘર ભણી નજર કરીને જોતો જાય છે, વિયોગનુ દુખ સહન થતુ નથી, પરન્તુ અન્ય ઉપાય ચાલતો નથી પોતાનુ ગામ હવે પાછળ રહી ગયુ, સસારના ઉદ્વેગોમાં ચિત્ત લાગ્યું, મન ભમી ગયુ તથા સસારના દુખદ પ્રસંગો તથા દેહાભિમાનથી તે ક્લેશ પામ્યો એ પ્રસગે તેને પોતાની માતા સાંભરી આવી અને બોલ્યો કે, "ધન્ય ધન્ય માતુશ્રી ! મારે માટે તમોએ કેવાં અને કેટલા કષ્ટ સહન કર્યા ? પરન્તુ હુ એવો મૂર્ખ કે તે જાણી શકયો નહિ. જો આજે તે માતા હોત તો મને કદાપિ પરદેશ મોકલત નહિ અને મારા વિયોગથી દુખી થાત. જનેતાનો પ્રેમ ઘણોજ વિલક્ષણ તથા વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે પોતાનો પુત્ર ભિખારી હોય અને વૈભવહીન હોય તોપણ એવા પુત્રનો માતા અગીકાર કરે છે તથા તેને શ્રમિત થયેલો જોઇને અત કરણમા તેના દુખથી પોતે પણ દુખી થાય છે.

સંસારની અંદર વિચારપૂર્વક જોઈએ તો બીજું બધું મળી શકે છે; પરન્તુ જેના થકી આ દેહ નિર્માણ થયો છે તે માતા મળી શકતી નથી. ડાકેણ સરખી હોય તોપણ તે "મા!" સ્ત્રીઓ હજારો હોય તોપણ તે શા કામની? પરન્તુ માત્ર કામવાસનાને લીધે વ્યર્થ હું ભૂલાવામાં પડ્યો. એક કામને લઈને સંબંધીઓ સાથે અથડાવું અને જે સગાં હોય તે પણ વેરી જેવાં લાગે છે; એટલા માટે જેઓ માબાપની સેવા કરતા હોય અને નિર્દય એવાં અન્ય સંબંધીઓમાં મન પરોવતા ન હોય તેને જ ધન્ય છે! સ્ત્રી તથા બાળકો તો જન્મારાના સાથી છે; પરન્તુ કલ્પવૃક્ષ સરખાં માબાપ પુનઃ પુનઃ ક્યાંથી મળે? પ્રથમ આ કહેવત સાંભળતો હતો, પણ તે વખતે તેનો મર્મ સમજ્યો નહિ અને રતિસુખના કુંડમાંજ મન ડૂબી ગયું. આ લોકો બહારથી સગાંસંબંધી જેવાં દેખાય છે ખરાં, પરન્તુ અરૂ ખરાં વેરી છે! કેમકે સ્વાર્થને માટે સર્વ ભેગાં થાય છે. એવાઓની પાસે પૈસો કમાયા વિના ખાલી હાથે જતાં અત્યંત લજ્જા ઉપજે છે; માટે હવે ગમે તેમ કરી દ્રવ્ય સંપાદન કરવું, કારણ કે ખાલી હાથે જતાં દુઃખ ઉપજે છે" આમ તર્કવિતર્ક કરવાથી તેને બહુ દુઃખ ઉપજ્યું તથા તે ચિંતાસમુદ્રના મહાન પૂરમાં તણે ડૂબી ગયો. આ પ્રમાણે તે પુરુષે પોતાનો દેહ પણ કુટુંબના પોષણ માટે પરતંત્ર કરી લીધો તથા ઈશ્વરથી વિમુખ રહી કુટુંબનોજ ભારવાહક થયો. માત્ર કુટુંબનુંજ પોષણ કરવાના કાર્યમાં આખો જન્મારો ચેટ કરવી અને આયુષ્યનો નિરર્થક વ્યય કર્યા પછી અંતે એકલા જવું! આવા વિચારથી તે મનમાં પસ્તાયો તથા ક્ષણમાત્ર ઉદાસ થયો; પરન્તુ તત્કાળ માયાની જાળમાં પુનઃ લપટાયો. પોતાની કન્યા તથા પુત્રોનું સ્મરણ થવાથી મનમાં ખેદ પામ્યો અને મારાં બાળકો બહુ દૂર રહી ગયાં એમ તે વિમાસવા લાગ્યો. પ્રથમનું દુઃખ નાબરી આવ્યું કે જે તેણે ભોગવ્યું હતું. પછી તે દીર્ઘ સ્વરથી રુદન કરવા લાગ્યો. એ સ્થળે આમ અરણ્યરુદન કરવાથી તેને કોણ છાનો રાખે વારૂ? પછી તે પોતાના મનથીજ વિચારવા લાગ્યો કે હવે રડવું શું કરવા? જે જે સુખ-દુઃખો પ્રાપ્ત થાય તે તે ભોગવવાં, આમ બોલીને તેણે મનમાં ધૈર્ય ધારણ કર્યું. એ પ્રમાણે મનથી દુઃખી બનીને તે પુરુષ પુનઃ પરદેશગમન કરે છે. પછી શું થાય છે તે સાવધાન થઈને સાંભળો.

समास ५ मो—स्वगुणपरीक्षा.

(તૃતીયસંબંધથી સંકટ તથા વૃદ્ધાવસ્થા)

૫ ન. તે પ્રાણી પરદેશમા ગયો તથા અનેક જાતના શ્રમ વેઠીને પોતાનો ધંધો કરવા લાગ્યો સંસાર આવો કઠિન છે અને તે સંસારના કાર્યો કરતા બહુ થાકયો. પછી બે ચાર વર્ષમા તેણે કેટલુક દ્રવ્ય મેળવ્યુ ત્યાર બાદ તે પોતાને દેશ આવ્યો, પરન્તુ દેશમા દુષ્કાળ પડવાથી લોકોને ઘણુ દુઃખ ભોગવવુ પડયુ કોઈના ડાચા ભૂખથી બેની ગયા, કોઈની આંખોમા ખાડા પડયા અને કોઈ દીનવદનથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા કોઈ ગરીબ[illegible] સરગા થઈને [illegible] કોઈ [illegible] થયા કેટલાક નરી ગયા તથા પોતાની કન્યાઓ અને પુત્રાની સ્થિતિ પણ તેણે [illegible] [illegible]

[illegible]

પોતાની શક્તિ ઘટીને તે વૃદ્ધ બન્યો હતો. ઘરમાં રોજ છોકરાઓ લડતા હતા અને કોઇ કોઇનું માનતું નહોતું. તેને સ્ત્રી ઉપર બહુ પ્રીતિ ઉપજી હતી. પરસ્પરના મનમાં વિરોધ વસી ગયો–ત્રાંડી પડી ગઇ. કોઇ વાતનો નિર્ણય ઘરમેળે થઇ શકે નહિ; તેથી પંચને ભેગા કર્યા. પંચે જે હિસ્સા નક્કી કર્યા તે છોકરાંએ માન્ય રાખ્યા નહિ અને નિર્ણય નહિ થવાથી કજીયો કરવા લાગ્યા. પિતા પુત્રો વચ્ચે કલહ થયો, પુત્રોએ પોતાના બાપને માર્યો એટલે માતાએ બુમો પાડી. તે સાંભળી ઘણા લોકો ભેગા થઇ ગયા તથા કૌતુકથી બોલવા લાગ્યા કે, "વાહ! છોકરાઓએ બાપની અચ્છી સેવા કીધી! જેઓને માટે માનતાઓ લીધી તથા અનેક પ્રયત્નો કરી કષ્ટ વેઠ્યાં તે પુત્રો પિતાને કેવા મારે છે, તે જુઓ તો ખરા!" પાપના છાંટાથી આવો કલહ ઉત્પન્ન થયો તે જોઇને સર્વને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. પછી તે નગરના લોકો એકઠા મળીને એ કજીયો પતાવવા બેઠા. બાપને છોકરાઓથી જૂદો કર્યો અને એકે એક ભાગ સરખા પાડીને વાંધાનો નિકાલ પંચોએ કીધો તથા બાપને ઝુંપડી બાંધી આપી. એવામાં તેની સ્ત્રીને સ્વાર્થબુદ્ધિ ઉપજી. સ્ત્રી તરૂણ અને પુરૂષ વૃદ્ધ હતો; પરન્તુ ખેદ મૂકીને આનંદ માનવા લાગ્યાં. તે વૃદ્ધ વિચારવા લાગ્યો કે, મને સ્ત્રી સુંદર, ગુણવાન તથા ચતુર મળી એ મારૂં અહોભાગ્ય છે! આનંદના વિચાર ઉપજતી દુઃખ ભૂલ્યો હતો, ત્યાં દેશમાં બંડ જાગ્યું અને પરચક્ર આવ્યું. અકસ્માત્ તેના ઘર ઉપર ધાડ આવી અને તેની સ્ત્રીને પકડી ગયા તથા ઘરનું રાચરચીલું પણ લૂંટી ગયા, તેથી એ બહુ દુઃખી થયો અને દીર્ઘ સ્વરથી રૂદન કરવા લાગ્યો અને મનમાં ગુણીયલ સુંદરીને સંભારવા લાગ્યો. એટલામાં તેને એવી ખબર મળી કે, "તમારી સ્ત્રી ભ્રષ્ટ થઇ ગઇ!" તે સાંભળતાંજ એ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો, તે આમ તેમ આળોટવા લાગ્યો, નેત્રમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં અને દુઃખાનલથી તેનું ચિત્ત દગ્ધ થવા લાગ્યું. તેણે જે દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું તે ત્રીજીવારના લગ્નકાર્યમાં ખર્ચી નાખ્યું, તથા દુરાચારી લોકો સ્ત્રીને પણ હરી ગયા. પોતે પણ વૃદ્ધ થયો, પુત્રોએ ઘરમાંથી જૂદો કાઢ્યો. અહો! મારૂં અદૃષ્ટ કેવું બળવાન બની બેઠું, એમ કહી તે ઈશ્વરને સંભારવા લાગ્યો. હવે તેની પાસે દ્રવ્ય નથી, સ્ત્રી નથી, ઘર નથી, શક્તિ નથી અને એક ઈશ્વરવિના બીજું કોઇજ નથી. પૂર્વ જન્મમાં કાંઇ ઈશ્વરનું આરાધન બન્યું નહતું અને આ જન્મમાં તે

વૈભવ ભોગવીને ભૂલી ગયો, પણ અંતે વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પડેલાપેટ તેનું શરીર બહુ ક્ષીણ થયું, સુકાઈ ગયું, વાત-પિત્તનો વિકાર પ્રબળ અને તેનો કંઠ કફથી રૂંધાઈ ગયો. બોલતાં તેની જીભ અટકવા લાગી, કંઠ ઘરઘરવા લાગ્યો, મુખ ગંધાવા લાગ્યું તથા નાકમાંથી લીંટ વહેવા લાગ્યું. ડોક ધ્રુજવા લાગી, આંખમાંથી ચીપડા નીકળવા લાગ્યા અને વૃદ્ધાવસ્થાની છાયા સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. દાંતની બત્રીસી પડી ગઈ, તે બોખો થઈ ગયો અને મુખમાંથી લાળ ગળતી લાગ ઝરવા લાગી. આંખે દેખાય નહિ, કાને સંભળાય નહિ, મોઢેથી બોલાય નહિ અને શ્વાસ ચઢી આવે એવું થયું. પગ થાક્યા, ઘુંટીયું ભાગી ગયું અને મુખની પેઠે ગુદદ્વારમાંથી અવાજ થવા લાગ્યો! ક્ષુધાનો વેગ સહન થાય નહિ, મનગમતું અન્ન મળે નહિ, મળે તો તે ચવાય નહિ; કેમકે તેના દાંત પડી ગયા હતા. આપેલું અન્ન પાચન થાય નહિ, ખાધા બાદ ત્યાં ઉલટી થાય અથવા ઝાડાવાટે એમને એમ નીકળી જાય વિશેષ, મૂત્ર, મુખ તથા નાકમાંથી નીકળતો કફ તથા ઉલટી વગેરેથી આસપાસ એટલી તો દુર્ગંધ પ્રસરેલી રહે કે લોકોથી ત્યાં જરા પણ રહેવાય નહિ. આમ અનેક દુઃખ તથા અનેક રોગો ઉપજ્યા અને બુદ્ધિ નાશી [illegible] તન થયું તો પણ તેના આયુષ્યનો અંત ન આવ્યો. આખરે [illegible]

પડે છે. ઇશ્વરભક્તિ કર્યા વિના પુનઃ માતાના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી ગર્ભવાસનાં દુઃખ વેઠી જન્મ લેવો પડે છે એવો આ સંસાર દુસ્તર છે. ઇશ્વરભક્તિવિના જન્મ-મરણ ટળતાં નથી. હવે ત્રિવિધ તાપ ભોગવવા પડે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

समास ६ ट्टो–आध्यात्मिक ताप.

(શારીરિક તથા માનસિક રોગ)

જે તાપત્રયનાં લક્ષણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે શ્રોતાઓએ એકાગ્ર થઇને સાંભળવું. જેમ આર્ત પુરુષ ઇચ્છિત પદાર્થ મળવાથી સંતુષ્ટ થાય છે, તેમ જે ત્રિવિધ તાપથી તપ્ત થયેલો પુરુષ હોય તે સંતસંગથી શાન્તિ પામે છે. ક્ષુધાથી વ્યાકુળ બનેલાને અન્ન મળવાથી, તૃષાથી તરફડતો હોય તેને પાણી મળવાથી અને કારાગૃહમાં પડેલાને બંધમુક્ત કરવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહાપૂરમાં તણાઇ જનારને પેલી પાર પહોંચાડવાથી અને સ્વપ્નાવસ્થામાં દુઃખી બનેલાને જાગૃતિ મળવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઇએક મરણ પથારીએ પડેલાને જીવિતદાન આપવાથી અને સંકટમાં આવી પડેલાના સંકટનું નિવારણ કરવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. રોગથી પીડાયલો હોય તેને શુદ્ધ તથા અનુભવસિદ્ધ ઔષધ આપવાથી થતી આરોગ્યપ્રાપ્તિને લીધે તેને આનંદ થાય છે. આ પ્રમાણે જે પુરુષ સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલો હોય અને તાપત્રયથી જે દગ્ધ થયેલો હોય, તેજ પુરુષ પરમાર્થને માટે અધિકારી થયો છે એમ જાણવું. એ ત્રિવિધ તાપ કેવા હોય છે તે હવે કહીએ છીએ તથા તે વિષે એક પ્રમાણ પણ ટાંકીએ છીએ.

*देहेंद्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते ।
इममाध्यात्मिकं तापं जायते दुःखं देहिना ॥ १ ॥
सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ।
द्वितीयस्तापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ २ ॥

* (ઉપરોક્ત શ્લોકાદિ ક્ષેપક છે.)

शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना ।
स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥ ३ ॥

પ્રથમ તાપ આધ્યાત્મિક, બીજો તાપ આધિભૌતિક અને ત્રીજો તાપ આધિદૈવિક કહેવાય છે હવે એ ત્રિવિધ તાપો કેવા હોય છે તથા તેના લક્ષણો કેવા હોય છે, તે વિશદ કરીને વિસ્તારથી કહેવાય છે પ્રથમ આધ્યાત્મિક તાપનું વિવેચન કરીએ છીએ તે સાવધાન થઈને સાભળો દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણના યોગથી સુખ-દુ ખનો જે અનુભવ થાય છે તેને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે દેહથી, ઇદ્રિયોથી તથા પ્રાણથી જે દુ ખો ઉત્પન્ન થાય છે તે આધ્યાત્મિક કહેવાય છે દેહના દુ ખો તથા પ્રાણમાથી જે દુ ખો અનુભવાય છે તે હવે સ્પષ્ટ કરીને કહીએ છીએ ખસ, માથાનો ખોડો, ફોલ્લીઓ, વાળો, શિળી, ઓરી, અછબડા ઇત્યાદિ દુ ખો આધ્યાત્મિક તાપથી થાય છે કાખ (બગલ)મા થતી માજરી, રતોડીયા ગુમડા તથા હરસ આદિ વ્યાધિ કે મહાવ્યાધિ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે આગ ળીની ગાડઉપર થતો ફોલ્લો, લાપોટીયા, શિળસ, દાતના પેઢાનો સોજો, દાઢનું દુ ખ, દાતનો સડો, એ દુ ખોને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે શરીરઉપર ફોલ્લા ઉઠવા અથવા શરીરે સોજો થવો અને વાયુના વિકારથી અગમા ચમઠા ઉઠવા તેને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે દાદર, ચાઠા, પેટ ચઢી આવવું, તાલુનો રોગ તથા કાન પાકીને ફૂટવો તે આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે શ્વેત કુષ્ટ (સફેદ કોઢ), ગલિત કુષ્ટ, પાડુરોગ તથા ક્ષયરોગને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે ઘુટણનો રોગ, બાળક દૂધ પીને ઉલટી કરી નાખે તે રોગ તથા ચકરીનો રોગ આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે બીજાએ કરેલા પેશાબને ઓળગવાથી થતો રોગ, બદ, પેટનું શૂળ તથા આદા શીશી અને નાથાનો દુખાવો આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે કરમ, ગર્દન, વાસો, માથુ અને મ્હોડુ તથા સાધા તેમજ હાડકામા થતા દુખા વાને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે મરચા, આડા, ઉલટી, કમળો, ખીલ, પીળા કપડામા જ્વરાના ૭ અથવા ૫ દાણા બાધીને ફોલ્લા ઉપરથી ઉતારો કરી રસ્તામા નાખે છે તે ઓળગવાથી થતા ગુમડા, માજણુ અને પરદેશના પાણીથી થતા રોગોને આધ્યાત્મિક કહે છે શોષ, ટાઢીયો તાવ, નજર લાગવાથી ઉથલો મારેલો રોગ અને રૂવાડા ઉભા થાય છે તેને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે શરદી, ગરમી, તરસ, ક્ષુધા લાગવી, ઉંઘ, આમ પડે છે તે રોગ, વિષયતૃષ્ણાથી થતી દુર્દશા આદિ આધ્યાત્મિક

તાપ કહેવાય છે. આળસુ, મૂર્ખ, અપજશીપો, મનમાં ભય પામનારો, મૂછકણો, દુશ્ચિત્તવાળો એવો જે હોય તેને આધ્યાત્મિક તાપથી પીડાયલો જાણવો. મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, પેશાબમાં લોહીનું જવું, મળ બંધાઈ જવો ઇત્યાદિને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે. મરડો, ઝાડો, ઉનવા, મળાવરોધ અને શું રોગ થયો છે તે સમજી ન શકાય તેને પણ આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે. પેથાટી પડવી, પેટમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થવા, ઝાડામાં આમ તથા લોહીનું પડવું તથા ખાધેલું અન્ન પાચન થયા વિના એવુંને એવું મળદ્વારથી પડવું તેને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે. પેટ ફૂલી જવું, હેડકી આવવી. ખાધેલો કોળીઓ ગળે અટકવો અને નાની સરખી હેરડીથી પણ અસ્વસ્થ બની જવું તેને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે. ઉચકી આવવી, ગળામાં ખોરાક અટકવો. પિત્તના ઉછાળો, શરીર ઉપર કાંટા કાંટા થઈ આવવા, ગળબળ અને ઉપરનું એ આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે. ઉધરસ, શ્વાસ, હાફણ, પડછળ, કફ, એક પ્રકારનો જ્વર (મોવા જ્વર) અને સંતાપ ઉત્પન્ન થવો તે આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે. કોઈએ [illegible] ખવરાવે, દવાથી [illegible] થવો અથવા ગળામાં ફોલ્લો પડવો તેને આધ્યાત્મિક [illegible] કહે છે. [illegible] જીભ જડી જવી. મુખમાંથી નીકળતો [illegible] તથા દાંત પડી જવા તેને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે. [illegible] આપણું અકસ્માત મૃત્યુ અને [illegible] તેને આધ્યાત્મિક તાપ કહે છે. [illegible] દાંત ઉખડી જાય [illegible]

પણ વિસ્તૃત રીતે કરીશું; જેથી કરીને ત્રિવિધ તાપનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ અનુભવમાં આવી શકશે. માર્ગે ચાલતાં ઠેસ વાગે, પગમાં કાંટા ભોંકાય, (શસ્ત્રથી) જખમ પડી જાય, શરીરમાં ફાંસ વાગે, ફાંસ અંદર રહી જાય તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. કોઇ દાહ કરનારી અથવા શરીરમાં ખજવાળ ઉત્પન્ન કરનારી વનસ્પતિનો સ્પર્શ થયો અને મધમાખીનો દંશ થયો તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. કીડી, મચ્છર, ડાંસ, ભમરો ઇત્યાદિનો દંશ થાય, અથવા ચટકા ભરે કે બળતરા ઉપજે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. ડાંસ, મંકોડો, એક પ્રકારનો પક્ષી તથા માંકડ આદિ કરડે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. સર્પ, વીંછી, વ્યાઘ્ર, વરૂ, સુવર અને સાગરથી જે ત્રાસ પહોંચે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. જંગલી ગાય, ભેંસ, રીંછ, જંગલી હાથી તથા ડાકેણના વળગાડથી થતી પીડાને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. જળમાં મગરી ખેંચી જાય તે, જળમાં અકસ્માત્ ડૂબી જાય તે અથવા જળના પ્રવાહમાં તણાઇ જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. અજગર આદિથી, મગર વગેરે જળચરોથી તથા અનેક વનચરોથી જે દુઃખ ઉપજે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ઘોડા, ગધેડા, બળદ, કૂતરા, શિયાળ, બિલાડા, સુવર આદિ દુષ્ટ તથા ક્રૂર પ્રાણીઓથી જે કષ્ટ પહોંચે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. આવાં ઠર્કશ, ભયાનક તથા ઘણી રીતે દારુણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા અનેક જીવોથી જે દુઃખ ઉપજે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ભીંતો તથા દીવાલો પડી જાય, ટેકરીઓ, ભોંયરાંઓ નીચે દબાઇ જવાય અને વૃક્ષો ભાંગીને શરીરઉપર તૂટી પડે તેને આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. કોઇના શાપથી, કોઇએ કરેલા કામણ-ટુમણથી કે ચેટકથી ગાંડા થઇ જવાય તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. કોઇ હેરાન કરે, કોઇ ભ્રષ્ટ કરે અને કોઇ પકડી જાય તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. કોઇ વિષપ્રયોગ કરે, કોઇ કલંક લગાડે અને કોઇ કેદ કરી લે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. કોઇ વિષારી વૃક્ષનો સ્પર્શ થઇ જાય, ભીલામું ઉડી આવે અને ધુમાડાથી ગભરાટ ઉપજે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ધગધગતા અંગારા ઉપર હાથ મૂકાઇ જાય, પત્થર તળે હાથ દબાઇ જાય અને દોડતાં દોડતાં અચકાઇને પડી જવાય તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. વાવ, કૂવા, તળાવ, સરોવર, ખાબોચીયાં, નદીકિનારો વગેરે સ્થળે અકસ્માત પડી

જવાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. કિલ્લાઉપરથી અથવા ગા
ઉપરથી પડી જવાય અને તે દુઃખથી આક્રોશ (રુદન) કરવો તે આધિ
ભૌતિક તાપ કહેવાય છે. સખત ટાઢથી હાથ, પગ, હોઠ વગેરે ફાટ
જાય, હાથ-પગનાં આંગળાઓ વચ્ચેનો ભાગ પાણીથી સડી જાય તેને
આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ખાન-પાનના પ્રસંગમાં ઉષ્ણ રસોથી જીભ
સડસડી જાય, દાંત કડકડે તથા દાતમાં ફાટ પડે તે આધિભૌતિક તાપ
કહેવાય છે. બાલ્યાવસ્થામા પરાધીનતા વેઠાય, કડવાં વેણ તથા માર સહન
કરવા પડે અને અન્ન-વસ્ત્ર વિના ટળવળવું પડે તે આધિભૌતિક તાપ
કહેવાય છે સાસરિયામા ભૂલ પડવાથી સ્ત્રીજાતિને ચીટીયા, ચીછકડ
ઠોસા તથા ડામ આદિ ખમવા પડે અને રડવું રોકી શકાય નહિ તેને
આધિભૌતિક તાપ કહે છે ભુલ થઈ જવાથી કાનની બુટ ઝાલે, આ ખમા
હીંગ નાખે તથા સર્વકાળ ખાડાની ધાર ઉપર ચલાવે તેને આધિભૌ
તિક તાપ કહે છે દુર્જનો અનેક પ્રકારના માર મારે અને પીપરીમ
આથી બહુ દૂર રહીને તે સર્વ આપત્તિઓ ખમવી પડે તેને આધિભૌતિક
તાપ [illegible] કાન તથા નાક [illegible] નાખ [illegible]કારથી પકડીને પુરી રાખે
અન [illegible] ના [illegible]થી [illegible] આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે
દશમા [illegible] ને [illegible] પકડી [illegible] તથા નીચજાતિના
મન[illegible] [illegible] મરણ પામે તેને

તો પાર આવે નહિ. સારાંશ એ કે રોગ તથા ઓસડથી મનુષ્ય-પ્રાણીને જે એઃ ઉપજે છે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. કોઇ ભુવાને તેડાવવાથી તે ધુણે છે અને ધુમાડી આપે તથા મારે કે પીડા આપે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ચોર કે લૂંટારા લોકો ધાડું પાડીને લોકોનાં મનને દુખવે છે તથા લૂંટી લે છે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. અગ્નિની ઝાળથી દાઝી જવાય અને તેને લીધે જે ટળવળાટ થાય તથા વિહ્વળતા ઉપજે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. આગ લાગવાથી અનેક સુંદર ઘરો તથા રત્ન-જવાહિર આદિ આભૂષણો તથા કિંમતી વસ્ત્રો બળી જાય છે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. જાત જાતનાં ધાન્યો, અનેક પદાર્થો, જાત જાતનાં પશુ-પંખી, વાસણો તથા દ્રવ્ય અને મનુષ્યો અગ્નિ-પ્રલયમાં બળીને ભસ્મ થાય એવી આગ લાગે અથવા કોઇ લગાડે અને તે પ્રસંગે કાંઇ નુકસાન થાય અથવા બળી જવાય તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ખેતરમાં અગ્નિ લાગવાથી અનાજ બળી જાય તથા શેરડી પણ બળી જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિના આઘાતો પણ ઘણા હોય છે અને તેનાથી ચિત્તમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. કોઇ પદાર્થ ખોવાઈ જાય, ભુલી જવાય, ઢોળાઈ જાય, સડી જાય, ઓગળી જાય કે ગળી જાય, ફૂટી જાય, હાથમાંથી પડી જાય અથવા મળવો અશક્ય થાય અને તેનાથી જે દુઃખ ઉપજે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. મનુષ્ય સ્થાનભ્રષ્ટ થઇ જાય, પશુઓ ખોવાઈ જાય અને કન્યાપુત્રો ગુમ થઈ જાય; તેથી જે દુઃખ ઉપજે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ચોર અથવા વેરી અકસ્માત આવીને મારી નાખે, ઘરબાર લૂંટી જાય અને ગાયોના ધણનું હરણ કરી જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. અનેક જાતનાં ધાન્યોની કાપણી કરી જાય, ફળનાં વૃક્ષો કાપી નાંખે વાડીઓમાં મીઠું નાખીને ફળ-ફૂલની ઉત્પત્તિ વણસાડી નાંખે અને આ રીતે અનેક જાતનાં નુકસાન કરે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. ફાંસીયા, કલેજું ખાનારા, નજર-બંધી કરનારા, લૂંટારા, ધુતારા, ભામટાઓ, પારકાં પોટલાં લંબાવનારા, દાગીના કાઢી લેનારા ઇત્યાદિ તરફથી જે ત્રાસ પહોંચે છે અને અનેક વસ્તુઓ ઉંદરો તાણી જાય છે જેથી જે દુઃખ થાય છે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. અકસ્માત વિજળી પડવાથી, ઝાકળ કે હીમ-બરફ પડ-

વાથી, મુસળધાર વરસાદમાં સપડાવાથી કે મોટા પૂરમાં સપડાઈ જે સંકટ ઉપજે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. પાણીનાં ઉત્પન્ન થતી ગોળ ચકરીમાં, પાણીના ધોધમાં, પાણીના પ્રવાહમાં, પાણીના પૂરમાં લાકડાંઓ અને કચરો તણાઈ જાય છે, તેમાં વીંછી, તથા અજગરો પણ તણાઈ જાય છે, અને તેમાં મનુષ્યપ્રાણી પણ પડી તણાતો તણાતો કોઈ ખડક આગળ અથવા બેટ આગળ આવીને અટકે, અને ડૂબતો ડૂબતો અકસ્માત બચી જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. મનગમતો સંસાર ન હોય, સ્ત્રી કદરૂપી, કર્કશા તથા ક્રૂર હોય, કન્યા વિધવા હોય અને પુત્ર મૂર્ખ હોય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. ભૂત-પિશાચની બાધા થાય, કોઈ દુષ્ટ વાયુ શરીરઉપરથી જાય, પિશાચસાધનાના મંત્રમાં કાંઈ ભૂલ થવાથી ગાંડપણ ઉપજે, કોઈ બ્રહ્મભૂત શરીરમાં પ્રવેશ કરીને પીડા આપે અથવા શનિદેવની ભીતિ લાગ્યા કરે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. અનેક ગ્રહોની પીડા, ઘાતવાર, ઘાત તિથિ, ઘાતચંદ્ર, કાળચોઘડીયું, ઘાતનક્ષત્ર આદિ આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે છીંક આવવાથી, ઢેખળેથી અંગઉપર પડવાથી અને કાગડો, પિંગળા, હોલા, કલાલી એવા અપશુકનીયા પક્ષીઓના શુકન થવાથી મનમાં જે કષ્ટ ઉપજે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. કોઈ વેષધારી જોશી કાંઈ ભવિષ્ય કહી જાય તેથી મનમાં ચિંતા રહ્યા કરે અને દુષ્ટ સ્વપ્નાથી જ દુઃખી થતા રહે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. શિયાળ બરાડા પાડે, કૂતરાઓ રુદન કરે અને બીજા એવા અનિષ્ટ ચિન્હોથી ચિંતા વધે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે ઘરથી બહાર નીકળતાં અનેક જાતના અપશુકનથી મનોભંગ થઈ ખેદ ઉપજે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે કેદમાં પડીને અનેક દુઃખો સહન કરવાં પડે તથા તે દુઃખોથી દીન બનીને જ બીજાને આશ્રયપાત્ર જણાય તથા અનેકાનેક દુઃખોથી જે દુઃખી બની જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે રાજદરબારમાં શિક્ષા પામવાથી જને રસ્સીવડે બાંધીને ચાબુકના ફટકા મારે છે અને ઉંધી ખાંધ નાખી દંડને ઉપરથી માર મારે છે તથા તપાવીને લાલચોળ કરેલા લોખંડના તવાઉપર ઉભો રાખીને જ માર મારે છે, તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે ચાબુકો, વડની જટાઓનો, અપાનદ્વાર (ગુદા)માં

ઊંચ ટેકીને મારે છે તે, દારૂના પીપ સાથે બાંધીને તે દારૂને આગ લગાડીને પછી મારે છે તે, ચારે બાજુથી મુશ્કેટાટ બાંધીને જે માર મારે છે તે, લાકડીનો માર, કોરડાનો માર, ઝાડથી પકડીને મારે છે તે, શીકળ પેટમાં ભરાવીને માર મારે છે તે, વગેરે મારને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. લપાટાક, ચપ્પરનો માર, ચાબુકનો માર, ડાંભ તથા પથ્થરનો માર અને બીજા અનેક જાતના મારને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. ઉંધે ટાંગીને મારે છે તે, મંડાઆ ભરીને મારે છે તે, હાથ પાછાવાળી બાંધીને મારે છે તે, વૃક્ષની શાખ સાથે બાંધીને મારે છે તે, ફરસી માથે બેસાડીને મારે છે તે અથવા કેદ રાખે છે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. નાકમાં ચુનાનું, રાઈનું કે મરચાનું નીસણુ પાણી રેડે અને ગોળાનું પાણી રેડીને દુઃખ આપે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. જળાશયમાં ડુબાડી દે, હાથીના પગતળે બાંધીને નાખી દે, કાદી મેલે અને અનેક પ્રકારના દુઃખ દે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. કાન, નાક, હાથ, પગ, જીભ, હોઠ ઇત્યાદિ કાપી નાખે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. તીર મારી વીંધી નાખે, શુળીઉપર ચઢાવે, આંખો અને વૃષણ કાઢી લે અને અધર્મા નખોદ્ય લોક ઓકે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. રોજ રોજ કાંટામાં વજન કરીને જે રીતે વજન ઘટતું જાય તે રીતે દુઃખ આપ્યા કરે, ડુંગર ઉપર ચઢાવીને નીચે ધકેલી દે અથવા તોપના ગોળાથી ઉડાવી દે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. કાનમાં ખુંટીઓ ઠોકે, અપાનદ્વારમાં મેખ મારે અને શરીરની ચામડી ઉતારી લે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. નખથી શિખાસુધી આખા શરીરની ખાલ (ચામડી) કાઢી લે, ટોચી ટોચીને મારે અથવા ગળામાં ફાંસો કે આંકડી ભરાવે અને સાણસી લગાવી દુઃખ આપે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. ભીંસુ પાય ઝેર ખવરાવે, માથું કાપી નાખે અથવા ઘરના પાયા હેઠળ દાટી દે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. શિક્ષા કરતી વખતે પગમાં પગરખાં પહેરાવી તેની અંદર ‘ કાઢીઆ ’ નામના પ્રાણીને છોડી મેલી પછી નાડી બાંધી લે અથવા પાયજામાની અંદર બિલાડી છોડીને નાડી બાંધી લે અને અનેક દુઃખ આપીને ફાંસીએ લટકાવે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. કુતરાથી, વાઘથી, ભૂતથી, સુસરીથી, શસ્ત્રથી અથવા તો વિજળી પડવાથી મરણ પામે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. નસો ખેંચી લે,

મસાલો સળગાવી બાળી મૂકે અને આમ જે અનેક વિપત્તિઓ પડે તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે. મનુષ્યની, દ્રવ્યની, સ્વની, પશુઓની તથા અન્ય પદાર્થોની જે હાનિ થાય તે કહેવાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં માતા મરણ પામે, યુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર-પુત્રીઓ મરણ પામે તે આધિભૌતિક તાપ છે. દુઃખ, દારિદ્ર, દેવું, પરદેશમાં ભાગી જવું, લૂંટાઈ જવું, વિપત્તિમાં આવી પડવું અને વર્જિત અન્નનું ભોજન કરવું તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય. કોગળીયાનો રોગ થવો, યુદ્ધમાં હારી જવું, સ્વજનોનો ક્ષય થવો તેને આધિભૌતિક તાપ કહે છે વખત બારીક આવે, દુષ્કાળ પડે, નઠારો સમય આવે, આબરૂના રક્ષણ માટે પણ મન શંકાવાળું રહે, ઉદ્વેગ તથા ચિંતાથી મન અસ્વસ્થ રહે તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. ઘાણીમાં કે ચિચોડામાં સપડાઇ જાય, પૈડા નીચે દબાઇ જાય અથવા અગ્નિમાં પડી જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે હથીયારોથી ઘાયલ થાય, વનપશુઓ ભક્ષણ કરી જાય અથવા કેદમાં સપડાઇ જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે અનેક પ્રકારના કુઆમવાસથી ગભરાઇ જાય, અપમાનથી શરમાઇ જાય અને શોકને લીધે સુકાતો જાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે આ પ્રમાણે આધિભૌતિક તાપ યથાર્થ કરી દેખાડીએ તો તેમા દુખોના પર્વત જાણે રહેલા છે, પરન્તુ શ્રોતાઓએ આટલા ઉપરથીજ તેની કલ્પના કરી લેવી

समास ८ मो—आधिदैविक ताप.

(યમયાતનાઓ)

પ્રથમ આધ્યાત્મિક તાપનુ વિવરણ કરવામાં આવ્યુ, પછી આધિભૌતિક તાપ વિષે વિવેચન થયુ અને હવે આધિદૈવિક તાપનુ વર્ણન કરીએ છીએ તે સાવધાન થઇને સાભળો

शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना ।
स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥ १ ॥

શુભાશુભ કર્મોને લઈને દેહપાત પછી પ્રાણીને જે યમયાતના ભોગવવી પડે તથા સ્વર્ગનરકાદિ ભોગવવાં પડે તેને આધિદૈવિક તાપ કહે છે. અનેક પ્રકારના દોષો-પાતકો, મદાંધ બનીને અવિવેકથી કરવામાં આવે છે; પરન્તુ તે દુઃખદાયક થઈને યમયાતનાઓ ભોગવાવે છે. મનુષ્યપ્રાણી શરીરના, દ્રવ્યના, મનુષ્યોના, રાજ્યના અને અનેક સાધનોના બળથી ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે છે. વાસ્તવિક નીતિ છોડીને અયોગ્ય કર્મો કરવાથી યમયાતનાઓ ભોગવતાં જીવ જાય છે. સ્વાર્થબુદ્ધિથી અંધ બનીને, અનેક જાતના અભિલાષ રાખવાથી કુબુદ્ધિવશ થઈને મનુષ્ય પારકી ઉપજીવિકાનું, પારકી જમીનનું, પરધનનું તથા પરદારાનું હરણ કરે છે. ગમે તેમ ઉન્મત્ત બનીને જીવઘાત, કુટુંબઘાત કરીને મિથ્યાચારથી વર્તે છે તેથી યમયાતનાઓ ભોગવવી પડે છે. મર્યાદા મૂકી ચાલવાથી ગામના લોકોને ગામનો અધિપતિ દંડે છે અને નીતિ-ન્યાયનું ઉલ્લંઘન કરવાથી દેશના લોકોને દેશનો અધિપતિ દંડે છે. દેશાધિપતિથી કાંઈ અપરાધ થઈ જાય તો તેને રાજા દંડે છે અને રાજાનો અપરાધ હોય તો તેને દેવ દંડે છે. અનીતિથી સ્વાર્થવશ બનીને રાજા પાપાચરણ કરે તો "રાજ્યના અંતે નરક" કહેલું છે. રાજા રાજનીતિનો ત્યાગ કરે તો તેને યમ ભયંકર દુઃખ દે છે અને યમ જો નીતિનો ત્યાગ કરે તો તે યમને દેવતાઓ દંડે છે. આવી મર્યાદા દેવાધિદેવે નિયત કરેલી છે, એટલામાટે નીતિ-ન્યાયથી વર્તવું. નીતિ છોડીને વર્તવાથી યમયાતના ભોગવવી પડે છે. દંડ દેવાને માટે પરમાત્માએ યમને યોજ્યો છે, એટલા માટે તેને આધિદૈવિક તાપ કહે છે; અને તે ત્રીજો (આધિદૈવિક) તાપ યમયાતનાનો ઘણોજ અનર્થ છે. શાસ્ત્રમાં ૮૬—યમયાતનાના અનેક પ્રકાર વર્ણવેલા છે. તે ભોગવ્યા વિના ચાલતું નથી. તેને આધિદૈવિક તાપ કહે છે. શરીરમાં અપ્રમાદ થવાથી યમયાતનાના જે કષ્ટ વેઠવા પડે છે તે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કરીને કહેલા છે. લિંગદેહ જીવનના ગયા પછી તેને સ્થૂલ દેહમાં પ્રવેશ કરાવીને પાપ-પુણ્યના પ્રમાણમાં ઉપજેલ સુખ-દુઃખો ભોગવાવે છે. પુણ્યકર્મોના મહાત્મ્યથી સ્વર્ગમાં જાતજાતના વિલાસ ભોગવાવે છે અને પાપકર્મોના પ્રમાણથી અનેક પ્રકારના નરકના દુઃખો ભોગવાવે છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે વિષે અવિશ્વાસ રાખવો નહિ-તેને અસત્ય માનવું નહિ. જેઓ વેદભગવાનની આજ્ઞાનુસાર વર્તે નહિ તથા

[illegible] કરી નહિ તેને યમના દૂતો [illegible] છે તેને [illegible] ' [illegible] ' નામના નરકમાં [illegible] છે, [illegible] તેની [illegible] છે [illegible] આધિદૈવિક [illegible] છે [illegible]

[illegible] ' કુંભીપાક ' નામના નરકથી [illegible] છે તેને [illegible] આધિભૌતિક [illegible] આધિદૈવિક [illegible]

[illegible]

समास ९ मो—मृत्युनिरूपण.

(મરણથી કોઈ બચતું નથી)

આ સંસાર એક એવો તૈયાર સ્થળ છે કે તે મરણનાદ ગાજી રહ્યો છે અને આયુષ્યની દોર ઘટી જાય છે ને તે ઓછી થતી જાય છે. કાળનો સમાગમ નિત્ય થયા કરે છે, ભાવિની ખબર પડતી નથી અને પોતપોતાનાં કર્માનુસાર મનુષ્યો અનેક દેહોમાં મરણ પામે છે. સંચિત કર્મોનો શેષ ભાગ સંપૂર્ણ થાય કે પછી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ થતો નથી અને આંખ ઉઘાડમીંચ કરી ન હોય એટલી વારમાં તો દેહનો ત્યાગ કરી જવું પડે છે. કાળના દૂતો અકસ્માત પકડીને એક સરખો માર મારે છે અને મૃત્યુપંથે લઈ જાય છે. મૃત્યુની આગળ કોઈનું બળ ચાલતું નથી, કોઈ બચાવી શકતું નથી; કેમકે નાના-મોટા સર્વની એક ગતિ હોય છે. મૃત્યુસમયરૂપી કાળની લાકડીનો એવો સખ્ત ફટકો આવામાં પડે છે કે તેથી રાજા-મહારાજાજેવા જોરાવર મનુષ્યો પણ છૂટી શકતા નથી. મૃત્યુ એમ ન જાણે કે આ શૂર છે અને આ રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરનારો યોદ્ધો છે! આ કોપી છે, આ પ્રતાપી છે અને આ ઉગ્ર સ્વભાવના મહા પુરુષ છે એમ મૃત્યુ ન જાણે. આ બળવાન છે, આ ધનવાન છે અને આ સર્વગુણસંપન્ન છે એમ મૃત્યુ જાણતું નથી. વિશ્વમાં આ વિખ્યાત છે, આ શ્રીમંત છે અને આ અદ્ભુત પરાક્રમી છે એમ મૃત્યુ જાણતું નથી. આ રાજા છે, આ ચક્રવર્તી મહારાજા છે અને આ અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ કે યોજનાઓને જાણનારો છે એમ મૃત્યુ જાણતું નથી. આ આટલા ઘોડાનો, આટલા હાથીઓનો અથવા અમુક મનુષ્યોનો માલિક છે એમ મૃત્યુ જાણતું નથી. લોકમાન્ય, રાજનીતિજ્ઞ તથા મોટા પગાર ખાનારા પુરુષની દરકાર મૃત્યુને હોતી નથી. કમાઈઓની, વેપારીઓની અને મસ્ત રાજાઓની પરવા મૃત્યુ રાખતું નથી. આ સદાચારી છે, ઉદ્યોગી છે, પરનારી છે અથવા રાજકન્યા છે એવું મૃત્યુ જાણતું નથી. કાર્યકારણ, વર્ણાવર્ણ અને સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણને મૃત્યુ મૂકતું નથી. આ બુદ્ધિમાન છે, આ વિદ્વાન છે અને જનસમૂહને દોરવનારો સર્વ

ગુણસંપન્ન પુરુષ છે એમ કાંઈ મૃત્યુ જાણતું નથી. આ ચતુર છે, આ
બહુશ્રુત છે અને આ સજ્જન તથા સમર્થ પંડિત છે એમ મૃત્યુ વિચા-
રતું નથી. પુરાણિક, વૈદિક, યાજ્ઞિક કે જોશી, અગ્નિહોત્રી, શ્રોત્રિય, મંત્ર-
જ્ઞ કવાળો, શાસ્ત્રસંપન્ન, શાસ્ત્રજ્ઞ, વેદજ્ઞ, સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિ ભેદ મૃત્યુ સમ-
જતું નથી. બ્રહ્મહત્યા, ગોહત્યા તથા સ્ત્રીહત્યા કે બાળહત્યા મૃત્યુ સમ-
જતું નથી. આ રાગજ્ઞાની છે, આ તાલજ્ઞાની છે અને આ તત્ત્વજ્ઞાની કે
તત્ત્વવેત્તા છે એવું મૃત્યુ જાણતું નથી. યોગનો અભ્યાસ કરનારને, સંન્યા-
સીને તથા યોગબળવડે જેઓ મૃત્યુને કેટલોક સમય રોકી શકે છે એવા
સમર્થ યોગીજનોને પણ છેવટે મૃત્યુ લઈ જાય છે. આ સાવધ છે, આ સિદ્ધ
છે અને આ પંચાક્ષરી સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ છે એવું કાંઈ મૃત્યુ જાણતું નથી.
આ ગોસ્વામી છે, આ તપસ્વી છે, આ મન ઉપર અંકુશ રાખનારો છે
કે ઉદાસીન છે, એમ મૃત્યુ જાણતું નથી. આ ઋષીશ્વર છે, આ દિગં-
બર છે અને આ સમાધિસ્થ છે એમ પણ મૃત્યુ જાણતું નથી. હઠયોગી,
રાજયોગી, વિરક્ત, બ્રહ્મચારી, જટાધારી, નિરાહારી, યોગેશ્વર, સંત-
મહંત કે ગુપ્ત થઈ જવાની વિદ્યા જાણનારને પણ મૃત્યુ છોડતું નથી.
આ સ્વાધીન છે કે પરાધીન છે એવું કશું પણ નહિ જાણતાં સર્વનો
સંહાર મૃત્યુ કરે છે. કોઈ મૃત્યુપંથે પડ્યા છે, કોઈ અર્ધમાર્ગે
ગયા છે અને કોઈ વૃદ્ધ થઈ મરી ગયા છે. બાળક, તરુણ, સુજ્ઞ, ઉત્તમ
લક્ષણવાળો, બહુરૂપી, સર્વનો આધાર, ઉદાર, સુંદર, ચતુર, પુણ્યશીલ,
હરિકથા કરનાર, સત્કર્મ કરનાર ઇત્યાદિ ભેદ મૃત્યુ જાણતું નથી, અર્થાત્
સર્વનું ભક્ષણ કરી જાય છે. અરે! મૃત્યુથી કોણ બચી શક્યો છે? વહેલે
કે મોડે પણ અખિલ વિશ્વના જીવોને મૃત્યુપંથે જવું જ છે! જરાયુજ,
અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ એ ચારે ખાણોમાં જે ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિ
છે, તેમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવોને મૃત્યુ અવશ્ય ખાઈ જશે. મરણના
ભયથી નાસી જવાથી મરણ ટાળી શકાતું નથી. કોઈપણ ઉપાયવડે મૃત્યુથી
બચી શકાય એમ છે જ નહિ. આ સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં છે અને આ
નિયમે ઉપવાસ કરનારો છે, એવું મૃત્યુ કાંઈપણ સમજતું નથી. મોટા
મોટાને, શંકર અને વિષ્ણુને અંશરૂપ નહિ પણ ઇશ્વરનો અવતાર એવા રામ-
કૃષ્ણાદિકોને પણ મૃત્યુ છોડતું નથી! જે થાય તે જવાનું છે એટલામાટે
અમારા આ કથનથી શ્રોતાઓએ કોપ ન કરવો. સર્વ જાણે છે આ કે

ત્યુલોક છે. આ મૃત્યુલોક છે એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી અને તે નાના
ટા સર્વ કોઈ સારી પેઠે સમજે છે. કદાચ સંદેહ રાખવામાં આવે તો
થી શું આ મૃત્યુલોક છે, તે નથી એમ ઠરશે ? નહિજ. ત્યારે આ
કમાં જે જન્મ લે છે તે મરણ પામશેજ. આમ છે એટલા માટે આ
દેહનું સાર્થક કરી લેવું અને મરણ પછી કીર્તિ અવશેષ રહે એ પ્રમાણે
વું. બાકી તો નાના કે મોટા સર્વ કોઈ મૃત્યુ પામવાના છે એ વાત
અસત્ય નથી. પુષ્કળ વૈભવવાળા, લાંબા આયુષ્યવાળા, અગાધ મહિમાવાળા
એવા ઘણા મનુષ્યો મૃત્યુપથે ગયા છે. ઘણા પરાક્રમી, કપટકર્મમાં
કુશળ એવા અને રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવામાં શૂર એવા ઘણા નરો મૃત્યુપથે
ગયા છે. ઘણા બળવાળા, ઘણા આયુષ્યવાળા અને ઉંચા કુળમાં જન્મેલા
રાજ મહારાજાઓ મૃત્યુપથે ગયા છે. અનેક મનુષ્યોનું પાલન કરનારા,
બુદ્ધિના ચાલાક અને યુક્તિ કે તર્ક ચલાવનારાઓ પણ ચાલ્યા ગયા છે.
વિદ્યાના સાગરજેવા, બળના પર્વતજેવા અને ધનમાં જાણે કુબેર જેવાઓ
પણ ચાલ્યા ગયા છે. પુરૂષાર્થ કરનારા, તેજસ્વી અને વિશાળ કાર્યો કર-
નારા પણ ચાલ્યા ગયા છે. શસ્ત્ર ધારણ કરનારા, પરોપકારી તથા અનેક
પ્રકારથી ધર્મનું સંરક્ષણ કરનારા એવા ઘણા પુરુષો ચાલ્યા ગયા છે. બહુ-
પ્રતાપી, કીર્તિવાળા તથા નીતિવંત રાજાઓ પણ ઘણા ચાલ્યા ગયા છે. ઘણા
મતવાદીઓ, પ્રયત્નવાદીઓ અને બહુ બહુ વાદ–વિવાદ કરનારાઓ ચાલ્યા
ગયા છે. પંડિતનાં જુથો, શબ્દોની લડાઈ કરનારા વૈયાકરણી તથા અનેક
મતોઉપર વાદ કરનારાઓ ચાલ્યા ગયા છે. તપસ્વીઓના ટોળાં, ઘણા
સંન્યાસીઓ તથા સારરૂપ વિચાર કરનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પણ ચાલ્યા ગયા
છે. ઘણા સંસારી જીવડાઓ, ઘણા વેષધારીઓ અને જાત જાતની વિચિત્ર
લીલા દેખાડનારા સ્વચ્છંદી પુરુષો ચાલ્યા ગયા છે. બ્રાહ્મણોના સમુદાય
ગયા, ઘણા આચાર્યો ગયા. અરે ! ઘણા ઘણા ગયા છે, કેટલા ગયા તે
યથાર્થ શી રીતે કહીએ ? અસ્તુ આ પ્રમાણે સર્વ કોઈ આ લોકને
છોડીને મૃત્યુપંથે ચાલ્યા ગયા છે. પરંતુ એઓજ માત્ર મૃત્યુથી બચી ગયા
છે કે જેઓ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને સ્વસ્વરૂપાકાર થયા છે !

समास १० मो—वैराग्यनिरूपण.

સંસાર એ મહાન પૂર આવેલી નદી જેવો છે અને તેમાં અસંખ્ય જળચર પ્રાણીઓ રહે છે તથા તેમાં વસતા ઝેરી સાપો કરડવાને માટે દોડે છે. તેમાં આશા, મમતા તથા દેહબુદ્ધિની બેડી, ઇત્યાદિ મગરીઓ મનુષ્યને સન્માર્ગથી વિખૂટો પાડીને દુઃખ તથા સંકટમાં નાખે છે. અહંકારરૂપી નક્ર (મગર) મનુષ્ય પ્રાણીને પાતાળમાં ખેંચી જઈને ત્યાં તેને ડૂબાડી દે છે; તેમાંથી તેનો છૂટકો થઈ શકતો નથી. કામરૂપી નાગણ ગળે એવી લપટાઈ જાય છે કે તે કેમે છુટી શકતી નથી. ઈર્ષ્યા વળગેલી હોય છે તે ત્યજાતી નથી, મદ મત્સર મોળા પડતા નથી અને મનુષ્ય ભ્રમણામાં ગોથાં ખાયા કરે છે. વાસનારૂપી ઝેરી નાગણ કુંડાળું વાળીને ગળે એવી વળગી બેસે છે કે, તે વારંવાર વિષનું વમન કર્યા કરે છે અને ભયંકર જીભ વારંવાર બહાર કાઢતી રહે છે. આ સ્થિતિમાં મનુષ્ય સંસારનો ભાર પોતાના માથે મિથ્યા વ્હોરી મારૂં મારૂં કર્યા કરે છે, અને મિથ્યા મમત્વને લીધે પોતે ડૂબતો હોય છતાં પણ કુલાભિમાનથી ફુલાઇ જઈને તે બોજો મૂકતો નથી. ભ્રાન્તિરૂપી અંધકાર પડવાથી તથા અભિમાનરૂપી ચોરોએ લૂંટી લેવાથી અહંકાર પ્રબળ થવાથી જાણે તેને ભૂતબાધાજેવું થાય છે. જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં ઘણાખરા આમ તણાઈ જાય છે, તેમાંથી જેઓ પરમાત્માની પ્રાર્થના આર્ત તથા દીર્ઘ સ્વરથી કરે છે તેઓ પોતાની શ્રદ્ધાના બળથી ઉગરી જાય છે. એવા ભક્તજનોને આ સંસારસાગરની પેલી પાર પહોંચાડવામાટે ઈશ્વર કૂદી પડે છે, અને જેઓ ઈશ્વરભક્તિવિનાના હોય છે તેઓ બિચારા એ જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં ઘસડાઈ જાય છે ભગવાન ભાવના ભૂખ્યા છે, શ્રદ્ધા જોઇને દોડી આવે છે અને સંકટના સમયમાં ભક્તનું રક્ષણ કરે છે જેની ભગવાન ઉપર પ્રીતિ છે તેની ચિંતા ઈશ્વર રાખે છે અને પોતાના દાસના સંસારદુઃખનું તે નિવારણ કરે છે જેઓ ઈશ્વરના ભક્ત છે તેઓને સદા સુખ તથા આનંદજ છે અને એવા ભાગ્યવાન ભક્તો ખરેજ ધન્ય છે જેની પાસે જેવો ભાવ હોય છે તે પ્રમાણે તેની પાસે દેવ વસે છે. કેમકે પ્રાણીમાત્રની અંદર રહેલા ભાવને તે અંતરયામી

જણતો હોય છે. જો ઈશ્વર પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ માત્ર બહારથી દેખાડવાનો, અને નામનો હોય છે, તો ભગવાન પણ મહાન ઠગ બની જાય છે! ઈશ્વર સેવાભાવે તેવા થાય છે. તેની લીલા આશ્ચર્યજનક છે. જે તેને જેવીરીતે ભજે છે, તેને તેવીરીતે ઈશ્વર સંતોષ આપે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેનો ભાવ જો લેશ પણ ઓછો થઇ જાય તો ઈશ્વર પણ તે ઓછા ભાવવાળા ભક્તથી દૂર થઇ જાય છે. દર્પણમાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે પણ જેવો જોનાર હોય તેવુંજ દેખાય છે. આમ થવાનું કારણ જોનાર પોતે છે. જોનાર જેવી ક્રિયા કરતો હોય તે પ્રમાણે દર્પણમાં પણ થાય છે. જોનાર જો ભ્રુકુટિ ચઢાવી જોતો હોય તો દર્પણમાં દેખાતું પ્રતિબિંબ પણ તેવુંજ કરે! જોનાર ક્રોધ કરી જોવા જાય તો તે પણ તેમ કરે અને જોનાર હસી પડે તો તેને પણ આનંદ થતો જણાય. જેવો ભાવ પ્રતિબિંબમાં પ્રકટ થાય છે તે પ્રમાણેજ દેવને માટે સમજવાનું છે. ભક્ત જે રીતે દેવને ભજે છે તે રીતે દેવ તેને ફળ આપે છે. પરમાર્થમાર્ગની અંદર ભાવનાના બળથી ભક્તિની દુકાનો મોક્ષરૂપી ચોરા વચ્ચે સજ્જનોના સમાગમથી ખોલવામાં આવે છે. જેઓ શ્રદ્ધાયુક્ત થઇ ભગવાનના ભજનમાં લીન થાય છે તેઓ ઈશ્વરને જઇને મળે છે; અને શ્રદ્ધાના બળથી તે ભક્તના પૂર્વજોનો પણ ઉદ્ધાર થાય છે. ભક્તો પોતે તરી જાય છે અને લોકોને પણ તારનારા થાય છે. ભક્તજનોની કીર્તિ સાંભળીને જેઓ અભક્ત હોય છે તેઓ પણ ભક્ત બની જાય છે. જેઓ હરિભજનમાં તત્પર થયા તેઓની જનેતાને ધન્ય છે અને તેવાઓએજ માત્ર જન્મ લીધાનું સાર્થક કર્યું છે જેનું સ્તવન ભગવાન પોતે કરે છે એવા ભક્તોની મહત્તાનું કેટલું વર્ણન કરીએ? એ ભક્તો દુઃખથી તરી જાય છે. અનંત જન્મો લીધા પછી છેવટમાં આ નરદેહ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ નરદેહના યોગથી જન્મ-મરણ ટળીને ભગવાનના દર્શન થાય છે; એટલા માટે જેમણે શ્રીહરિને પોતાના કરી લીધા તેઓને ધન્ય છે! તેઓએ અનંત જન્મોમાં કરેલું પુણ્ય ઉદય પામ્યું એમ સમજવું. આયુષ્ય એ એક રત્નની પેટીસમાન છે. એ પેટીના ભજનરૂપી અમૂલ્ય રત્નો રાખેલાં છે તે રત્નો ઈશ્વરાર્પણ કરીને સ્વરૂપાનંદ લૂંટો! ઈશ્વરના ભક્તો સાંસારિક વૈભવમાં ઉતરતા હોય છે તોપણ તેઓને બ્રહ્માદિકથી શ્રેષ્ઠ સમજવા, કેમકે નિરાશા-વૈરાગ્યના બોધથી તે સર્વદા સંતુષ્ટ હોય છે. એક ઈશ્વરનોજ આશ્રય ભક્તો પકડી રાખે છે અને સંસારની આશાઓનો ત્યાગ કરે છે,

એવા ભાવવાળા ભક્તોને પરમાત્મા અંતર્બાહ્ય સંભાળી લે છે જેઓને સંસારનાં દુ:ખો વિવેકના યોગથી પરમસુખજેવા ભાસે છે, સંસારનાં સુખોને તો માત્ર પડતમૂકી-વેદિયાઢોરજેવા-વળગી પડે છે જેમની લગની ઈશ્વરમાં લાગી ગઈ છે તેઓ સ્વાનંદસુખનો અનુભવ લે છે. અને આનંદનો ખજાનો લૌકિક દૃષ્ટિથી પર છે! ઈશ્વરભક્તો એ અક્ષય સુખના અનુભવથી સુખીયા હોય છે, સંસારનાં દુ:ખો તેઓ ભૂલી જાય છે અને શ્રીરંગ(ઈશ્વર)ના રંગ આગળ વિષયરંગ કેવળ તુચ્છ લાગે છે. એ ભક્તોને નરદેહરૂપી પેટી મળી હોય છે તેઓએ ઈશ્વરનો સંગ કર્યો હોય છે, ત્યારે બીજા અભાગિયા પામર મનુષ્યો નરદેહને વ્યર્થ ખોઈ દે છે અનાયાસે કરીને નરદેહરૂપી પેટી પ્રાપ્ત થયા છતાં તેને કોડીજેવી ગણીને ફેંકી દે, તે પ્રમાણે અભક્તો આયુષ્યને વ્યર્થ ગુમાવે છે અનેક જન્મપર્યંત તપશ્ચર્યા કરવાથી પારસમણિની પ્રાપ્તિ થયા છતાં તેનો ઉપયોગ દૈવહીન હોય તે કરી જાણતો નથી; તેમ મનુષ્યપ્રાણી સંસારમાં જન્મીને માયાની જાળમાં લપટાઈ જાય છે અને કાંઈ પણ સાર્થક કર્યા વિના અંતે ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે આ નરદેહના સમાગમથી પુણ્યશાળી જીવો ઉત્તમ ગતિ પામ્યા છે અને કેટલાક બિચારા અજ્ઞ જીવો જન્મ મરણને આધીન પણ થયા છે આ નરદેહનું સાર્થક સત્વર કરી લેવું જોઈએ અને સતસમાગમ કરવો જોઈએ, કેમકે પૂર્વજન્મોમાં નીચ યોનિની અંદર ઘણાં દુ:ખો ભોગવેલાં હોય છે કયો સમય કેવો આવશે તેનો કાંઈ ભરોસો નથી જેમ વૃક્ષઉપર પક્ષીઓ એકત્ર થઈને પાછાં દશે દિશાઓમાં ઉડી જાય છે, તેમ આ સર્વ વૈભવને માટે સમજવું કોણ જાણે ક્યો વખત આવશે? પુત્ર, કલત્ર ઇત્યાદિ સર્વ વછુટી જતાં વાર નહિ લાગે! જે ઘડી (ઘટિકા) હાલ આપણે જોઈએ-અનુભવીએ છીએ તે કાંઈ આપણને પાછી મળવાની નથી તે તો આપણા આયુષ્યમાંથી ઓછી થઈ ગઈ! અને દેહપાત થયા પછી (સત્કર્મ ન કર્યાં હોય તો) નીચયોનિમાં પુન: જન્મ લેવાનું નિર્માણ થયેલું છેજ! કૂતરાં અને સૂવર ઇત્યાદિને નીચયોનિમાં જન્મીને ત્યાં અનેક વિપત્તિ વેઠવી પડે છે એ યોનિમાં ઉત્તમ ગતિ પમાતી નથી ગર્ભવાસનાં અનંત દુ:ખો ભોગવીને-ઘણાં કષ્ટો ભોગવીને, હે મનુષ્ય! ઘણા પરિશ્રમથી તથા કાંઈક શુભાશ્રને લીધે એ કષ્ટમાંથી તું છૂટી શક્યો છે પ્રથમ તેં બહુ બહુ દુ:ખો સહન

કર્યો છે. ત્યાં તારૂં કોઈ સાથી નહોતું અને હવે પછી પણ તારે એકલાજ જવાનું છે! કોનાં મા-બાપ, ભાઈ-બ્હેન, કોનાં સગાં, કોની સ્ત્રી અને કોનાં છોકરાં છૈયાં! આ બધું માયામય છે એમ તું જાણ, સુખના સાથી છે એમ સમજ. એમાંથી કોઈપણ સુખ-દુઃખમાં ભાગ પડાવે એવાં નથી. સંસાર કેવો અને કુલનું અભિમાન પણ શા અપનું? નકામો વ્યાકુળ શા માટે થાય છે? આ ધન, ધાન્ય અને લક્ષ્મી અશાશ્વત છે! કોનું ઘર અને કોનો સંસાર? શા માટે પરિશ્રમ વેઠે છે? આખો જન્મારો ભાર ઉપાડીને અંતે સર્વ ત્યજીને જઈશ! જુવાનીનો મદ શા કામનો? વૈભવ શા ખપનો? હાવ-ભાવનો આનંદ પણ શેનો? આ સર્વ મૃગજળના સરખું અથવા બાજીગરના ખેલના જેવું અસત્ય છે! આ ચાલતી ક્ષણમાં મરણ આવશે કે તત્કાલ પરમેશ્વરથી વિખૂટો પડી જઈશ. 'મારૂં, મારૂં' કરવાથી તેં અનેકવાર જન્મ-મરણ ભોગવ્યાં છે અને લાખોની સંખ્યામાં મા-બાપો, સ્ત્રીઓ, કન્યાઓ તથા પુત્રોસાથે સંબંધ જોડ્યો છે અને તોડ્યો પણ છે! પ્રારબ્ધના યોગથી આ સર્વ તને આવી મળ્યા છે. એકજ સ્થળમાં જન્મ્યાં છે, તેઓને તેં પોતાના કરીને માન્યાં એવો તું કેવો પઢતમૂર્ખ! જ્યાં તારૂં આ શરીર પોતાનું નથી ત્યાં બીજાના વિચારજ શો? માટે હવે એક ભગવાનનોજ આશ્રય શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને લઈ લે. કેવળ પેટનેજ માટે નીચ લોકોની સેવા કરવી, તેઓની ખુશામત કરવી, તેઓનાં વખાણ કરવાં અને તેઓની મર્યાદામાં રહેવું એ શું? પેટ ભરવાને માટે જે અન્ન આપે છે તેને પોતાનો દેહ પણ વેચી નાખવો અને જેણે આ મનુષ્યજન્મમાંનો ઉત્તમ લાભ આપ્યો તે પરમાત્માને ભુલવો એ શું? જે પરમેશ્વરને સર્વ જીવોની ચિંતા નિ[illegible] અને જેની સત્તાથી વર્ષાદ વરસે છે તથા સમુદ્ર મર્યાદા [illegible] જેની સત્તાથી શેષનાગ પૃથ્વીનો ભાર ઝીલી રહ્યા [illegible] જેની [illegible] પ્રકાશ આપે છે તથા કેવળ સત્તામાત્રથી જે [illegible] ચલાવી રહ્યા છે, આવા પરમકૃપાળુ દેવાધિદેવ કે જેની લીલા [illegible] સમજી શકાતી નથી અને જે સર્વ જીવોની સંભાળ [illegible] આવા સર્વાત્મા જે શ્રીરામચંદ્ર પ્રભુ તેનું ભજન [illegible] વિષયસુખોમાં નિમગ્ન રહે છે તે પ્રાણીઓ દુરાત્મા છે અને [illegible] આવે છે [illegible] જે જે આશા તે તે [illegible]

વ્યર્થ 'મારૂં મારૂં' કરવાથી કાંઇજ વળતું નથી. જેને જન્મ-મરણનો શ્રમ જોઇતો હોય તેણે વિષયચિંતન કર્યા કરવું! જીવને વિષય ન મળે તો તે ટળવળે છે! આનંદઘન રામચંદ્રને છોડીને જેનું મન વિષયનું ચિંતન કરે છે, તે વિષયના કીડાને સમાધાન કયાંથી મળે? જેને સુખ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેણે ઇશ્વરભક્તિ કરવી અને દુઃખનું મૂળ એવાં જે સગાં-સંબંધીઓ, તેઓનો (આસક્તિનો) ત્યાગ કરવો. જ્યાં વાસના વળગી કે દુઃખ પણ તે સાથેજ વળગે છે, માટે જેણે વિષયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો તેનેજ એક સુખી સમજવો. જે જે સુખ વિષયજન્ય છે તે તે પરમ દુઃખ ઉપજાવનાર જાણવું. એ વિષયસુખ પ્રથમ મીઠું લાગે છે; પરંતુ પરિણામે શોક ઉપજાવનારૂં થાય છે. માછલાને ગળ ગળવામાં સુખ લાગે છે; પરન્તુ તે ગળ ખેંચી કાઢતાં ગળું ફાટી જાય છે. વળી ચારો લઇને દોડી જતા હરણને સુખ લાગે છે, પરન્તુ પાછળ રહી છોડેલા પારધીના બાણથી તે વીંધાઇને પડી જાય છે વિષયસુખોની મીઠાશ પણ એવીજ છે- પ્રથમ સુખનો આભાસ જણાય પરન્તુ પરિણામ નઠારૂં આવે; એટલામાટે ઇશ્વરભક્તિમા પ્રીતિ રાખવી આટલુ સાભળીને શ્રોતા પૂછે છે કે; 'મહારાજ! આ નરદેહનુ સાર્થક શુ કરવાથી થાય? અને યમલોકની યાતનાઓ કેમ ટાળી શકાય? તે કૃપા કરીને કહેો પરમાત્મા ક્યા વસે છે, તે શું કરવાથી મળે છે અને દુ ખમૂળ આ સસાર શી રીતે છુટે તે કહો. નિશ્ચયપૂર્વક ભગવત્પ્રાપ્તિ થઇને અધોગતિ ટાળી શકાય એવો ઉપાય આપ કૃપામૂર્તિ આ દીનદાસને દર્શાવશો' વક્તા (સમર્થ) કહે છે કે, 'એકનિષ્ઠપણાથી ભગવદ્ભજન કરવુ, તેથી અવશ્ય સમાધાન થશે' શ્રોતા કહે છે કે, 'ભગવદ્ભજન કેમ કરવુ, મનને કયા સ્થિત કરવું અને ભગવદ્ભજનનું લક્ષણ શુ? તે મને કહો' આ પ્રમાણે દીનવદનથી કહીને શિષ્યે સદ્ગુરુનાથના ચરણ દૃઢતાથી ધર્યા અને કઠે ગદ્ગદિત થઇને જન્મ-મરણનુ દુ ખ સભારવાથી અશ્રુપાત થયો શિષ્યનો આવો અનન્ય ભાવ જોઇને ભાવપૂર્વક શ્રીસદ્ગુરુદેવ બોલ્યા કે, 'હવે અમે નવવિધા ભક્તિનુ જે નિરૂપણ કરીશુ તેથી સ્વાનંદનો અનુભવ તને મળશે'

दशक ४ थो

समास १ लो—श्रवणभक्ति.

જય જય શ્રીગણનાથ! આપ વિદ્યાવૈભવમાં સમર્થ છો માટે મને અધ્યાત્મવિદ્યાનો પરમાર્થ કથન કરવાની શક્તિ આપો. જેનાથી સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્ફૂર્તિરૂપે મનનને માટે જેનાથી મન પ્રવર્તે છે, તે વેદમાતા શારદાને નમું છું. હવે જે પરથી પણ પર છે તથા જેની કૃપાથી જ્ઞાનવિચાર સમજાય છે તે શ્રીસદ્‌ગુરુનાથનું સ્મરણ કરું છું. ભગવાનભજન કેવી રીતે કરવું? એ પ્રશ્ન શ્રોતાએ ઘણો સારો પૂછ્યો છે. માટે તેનું સમાધાન અનેક શાસ્ત્રો તથા ગ્રંથોના આધારથી કરીએ છીએ. હવે શ્રોતાજનોએ સાવધાન થઈને નવવિધા ભક્તિનું નિરૂપણ સાંભળવું અને તે શ્રવણ કરીને પાવન થવું.

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ १ ॥

હરિનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન, એમ ભક્તિના નવ પ્રકાર છે. એ નવ વિધ ભક્તિમાંથી પ્રત્યેક ભક્તિનું વિવેચન એકેક સમાસમાં કરીએ છીએ તે શ્રવણ કરવા માટે શ્રોતાઓએ સાવધાન થવું. પ્રથમ ભક્તિ એટલે હરિકથા, પુરાણશ્રવણ તથા અધ્યાત્મવિદ્યાનું અનેકવિધ નિરૂપણ નિત્ય શ્રવણ કરતાં રહેવું. કર્મમાર્ગ, ઉપાસનામાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, મુમુક્ષુ સિદ્ધાન્ત માર્ગ, યોગમાર્ગ, વૈરાગ્યમાર્ગ ઇત્યાદિ સાંભળતા રહેવું અનેક પ્રકાર

અનેક તીર્થોનાં અને અનેક દાનોનાં માહાત્મ્ય સાંભળતાં રહેવું. અનેક માહાત્મ્યો, અનેક સ્થાનો, અનેક મંત્રો–સાધનો, અનેક તપો તથા પુરશ્ચરણો સાંભળતાં રહેવું. દૂધનો આહાર કરનારા, નિરાહારી રહેનારા, ફળાહાર કરનારા, વૃક્ષનાં પાંદડાંઓનો આહાર કરી રહેનારા અને અનેક જાતનો આહાર કરી રહેનારા કેવા હોય છે તે જાણવું. ઉષ્ણતામાં રહેનારા, શીતળ જળમાં વસનારા, ઠંડીમાં રહેનારા, અરણ્યમાં વસનારા, પૃથ્વીની અંદર વસનારા અને આકાશમાં વાસ કરનારા કેવા હોય છે તે સાંભળવું. જપી, તપી, તામસયોગી, અનેક પ્રકારનો નિગ્રહ કરનાર હઠયોગી, શાક્તમાર્ગી (દેવતાપ્રીત્યર્થ મદ્યપાન કરનારા), અઘોરયોગી કેવા હોય છે તે સાંભળવું. ખેચરી, ભૂચરી, ચાચરી અને અગોચરી એવી ધ્યાનસમયની ચાર મુદ્રાઓ,* યોગમાર્ગનાં ચોરાશી આસનો*, અનેક ચમત્કારો, લક્ષસ્થાનો, પિંડજ્ઞાન તથા તત્ત્વજ્ઞાન એ સર્વ જાણવું જોઇએ. અનેક દેહોની રચના, અનેક જાતની સૃષ્ટિરચના, ભૂગોળરચના ઇત્યાદિ જાણવું જોઇએ. ચંદ્રમંડળ, સૂર્યમંડળ, તારામંડળ, ગ્રહમંડળ, મેઘમંડળ, એકવીસ સ્વર્ગ, સપ્ત પાતાળ વગેરે જાણવું જોઇએ. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇંદ્ર, દેવતાઓ, ઋષિઓ, વાયુ, વરુણ અને કુબેરનાં સ્થાનો જાણી લેવાં જોઇએ નવ ખંડો, ચૌદ ભુવનો, અષ્ટ દિક્પાલોનાં સ્થાનો, અનેક ગહન વનો તેમજ ઉપવનો એ સર્વ જાણવું જોઇએ ગણ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, યક્ષ, કિન્નર, નારદ, તુંબુરુ, અષ્ટ નાયકાઓ અને સંગીતવિદ્યાવિષે જાણવું જોઇએ રાગજ્ઞાન, તાલજ્ઞાન, નૃત્યજ્ઞાન, વાદ્યજ્ઞાન, ઉત્તમ એવા અમૃતકાળનું જ્ઞાન અને પ્રસંગનું જ્ઞાન જાણી લેવું ચૌદ વિદ્યા, ચોસઠ કળા, સામુદ્રિક લક્ષણો, બત્રીસ લક્ષણો અને અનેક કળાઓ કેવી હોય છે તે શ્રવણ કરવું મંત્રો, ઔષધિઓ, ભસ્મો, ગુટિકાઓ, સિદ્ધિઓ અનેક વલ્લી અને ઔષધિઓ, ધાતુઓ, રસાયનો, માત્રાઓ અને નાડીજ્ઞાન શ્રવણ કરવું કયા દોષથી કયો રોગ ઉપજે છે કેવા ઔષધપ્રયોગવડે કયો રોગ મટાડવો અને કયા ઔષધપ્રયોગનો કયો યોગ સિદ્ધ કરે છે તે સાંભળવું રૌરવ આદિ કુંભીપાક નરક, યમલોકની અનેક યાતનાઓ, સ્વર્ગ–નરકનાં સુખ–દુઃખો કેવાં હોય છે તે સાંભળવું નવવિધા ભક્તિ, ચતુર્વિધ મુક્તિ કેવી હોય છે અને મુક્તિ કેમ કરી પામી શકાય છે તે સર્વ સાંભળવું પિંડ–બ્રહ્માંડની રચના,

* [illegible] — સિદ્ધાસન વગેરે.

તત્વવિચાર અને સારાસારવિચાર કેવા હોય છે તે શ્રવણ કરવું. સાધુ-જનોના મુક્તિ કેમ થાય છે, મોક્ષ કેમ મળી શકે છે, તે માટે અનેક મતોનું સંશોધન કરતા રહેવું. વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો, મહાવાક્ય (તત્વમસિ વગેરે)નું વિવરણ અને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ તથા મહાકારણ એ તનુચતુષ્ટયનું નિરસન શી રીતે થાય છે તે શ્રવણ કરવું. આ પ્રમાણે આ સર્વ શ્રવણ કરવું ખરૂં; પરન્તુ તેમાંથી સારનું શોધન કરી લેવું અને જે કાંઇ અસાર હોય તેનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ શ્રવણભક્તિ છે. પરમાત્માનાં સગુણ ચરિત્રો (અવતાર-ચરિત્રો) સાંભળવાં અથવા અધ્યાત્મજ્ઞાનવડે નિર્ગુણનો શોધ કરવો, તે શ્રવણભક્તિનાં લક્ષણ છે એમ જાણવું. સગુણ દેવનાં ચરિત્રો તથા નિર્ગુણનાં તત્વ-ચરિત્રો એ બન્ને પરમ પવિત્ર છે તે સાંભળવાં: જયન્તિઓ, ઉપવાસો, અનેક સાધનો, મંત્ર, યંત્ર, જપ, ધ્યાન, કીર્તિ, સ્તુતિ, સ્તવન, ભજન આદિ અનેક પ્રકારો સાંભળવા. આ પ્રમાણે સગુણનું શ્રવણ અને નિર્ગુણનું અધ્યાત્મનિરૂપણ સાંભળવું તથા ભેદ-ભાવ ત્યજીને ભક્તિનું મૂળ શોધવું. વિભક્તિનું રહસ્ય જાણવું. આ સમાસમાં શ્રવણભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું. હવે કીર્તનભક્તિનાં લક્ષણ કહીએ છીએ.

समास २ जो–कीर्तनभक्ति.

શ્રોતાઓએ ભગવદ્ભજનના વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને નવધા ભક્તિ છે એમ કહેવામાં આવ્યું; તેમાંથી પ્રથમ શ્રવણભક્તિનું નિરૂપણ થઇ ચૂક્યું, હવે બીજી કીર્તનભક્તિ સાંભળો. પરમાત્માના સગુણ સ્વરૂપનું કીર્તન કરીને ભગવદ્કીર્તિ વધારવી અને પોતાની વાણીને નિરંતર યોગ્ય પ્રકારે ઈશ્વરકીર્તન કરવામાં યોજવી. પુષ્કળ ગ્રંથો વાંચીને ગ્રંથોના અર્થને કંઠાગ્રે ધારણ કરવા અને ભગવદ્કથા નિરંતર કરતા રહેવું. પોતાના આત્યંતિક સુખના સ્વાર્થ માટે એકવાર કરેલી હરિકથા પુન. પુનઃ કરવી અને હરિકથાવિના સર્વથા ન રહેવું. નિત્ય નવા ઉત્સાહથી અત્યંત પ્રયાસ હરિકથાના વિષે કરવો અને હરિનામઘોષથી આખો બ્રહ્મગોલ ભરી દેવો. મનપૂર્વક આદર તથા રુચિ રાખીને હરિકીર્તન માટે સર્વદા

ઉતાવળા અને તત્પર રહેવુ ઈશ્વરને કીર્તન બહુ પ્રિય છે, કીર્તનથી સમાધાન થાય છે અને આ કળિયુગના વિ઼ષે ઘણા મનુષ્યોને કીર્તનવડે તરી જવાનો ઉપાય મળે છે. ઈશ્વરનુ ધ્યાન વિવિધ અને વિચિત્ર પ્રકારથી તથા અલંકારો અને આભૂષણોસહિત અંત કરણમા ધ્યાનમૂર્તિ લાવીને હરિ કથા કરવી પરમાત્માના યશ અને કીર્તિનું વર્ણન તથા તેના પ્રતાપનો મહિમા આદરપૂર્વક કહેવા-ગાવાથી ભગવદ્ભક્તોના આત્મા સંતુષ્ટ થાય છે કથા, અન્વય, વ્યાખ્યાન, નામઘોષ, કરતાલ, ગીતપ્રબંધ અને ભાષણ કરવુ તાલ, મૃદંગ, સંગીત, નૃત્ય, તાનમાન અને નાનાપ્રકારની કથાના અનુસંધાન તુટવા ન પામે એમ હરિકીર્તન કરવુ ક્રમણુંમયુક્ત કીર્તનના ઉત્સાહમા આવી જઈ એવુ કીર્તન કરવું કે જેથી શ્રોતાઓના શ્રવણપુટ આનંદથી ભરાઈ જાય કંપ, રોમાંચ, સ્ફુરણ અને પ્રેમાશ્રુસહિત ગાન કરીને દેવદ્વારમા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા. પદો, દોહરા, શ્લોક, પ્રબંધ, ધાટિ, મુદ્રા, અનેક છંદો, વીગેરેનું ભાષણ તથા પ્રસંગાનુસાર વિનોદ કરવા અનેક નવરસિક તથા શૃંગારિક એવા ગદ્ય-પદ્યાત્મક પ્રાસ્તાવિક પ્રવચનો શાસ્ત્રના આધારથી કરવા ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના લક્ષણ, નીતિ-ન્યાય અને સ્વધર્મનું રક્ષણ તથા સાધનમાર્ગ અને અધ્યાત્મનિરૂપણ એ સર્વ યથાર્થ રીતે દર્શાવવા પ્રસંગાનુસાર હરિકથા કરીને સગુણોપાસક લોકોમા સગુણ પરમાત્માની કીર્તિનો પ્રચાર કરવો અને નિર્ગુણની ઉપાસના વર્ણવવાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે અધ્યાત્મવિદ્યાસંબંધી વ્યાખ્યાન કરવુ પૂર્વપક્ષનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધાન્તનુ નિરૂપણ કરવુ અને અવ્યવસ્થિત પ્રકારે બહુ બોલવું નહિ વેદનું પારાયણ કરવુ, લોકોની આગળ પુરાણ સમજાવવુ અને માયા તથા બ્રહ્મનું વિવરણ સાંગોપાંગ કરવુ બ્રાહ્મણત્વનુ રક્ષણ આદર સાથે કરવુ ઉપાસના તથા ભક્તિના સાધનો તથા ગુરુપરંપરા જાળવી રાખવા, ચલાયમાન થવા દેવા નહિ વૈરાગ્યનું તથા જ્ઞાનના લક્ષણનુ રક્ષણ કરવુ પરમદક્ષ તથા ચતુર પુરુષ સર્વ સભાળે છે સાભળવાથી સંદેહમા પડી જવાય અને સત્યસમાધાન કે વિશ્રામ ઉડી જાય તથા નીતિ-ન્યાયના સાધનનો ભંગ થાય એવુ કાંઈ પણ કીર્તનમા બોલવુ નહિ સગુણકથાને કીર્તન કહે છે અને અદ્વૈતનુ વિવરણ થાય તેને અધ્યાત્મનિરૂપણ કહે છે, એવા નિર્ગુણનિરૂપણના અધ્યાત્મ વિવેચનના પ્રસંગમા સગુણનુ ખંડન નહિ કરતા તેનુ રક્ષણ કરવુ

અસ્તુ. વક્તૃત્વનો અધિકાર ઘણો મોટો હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યમાં તે સત્યતા હોતી નથી; એટલા માટે વક્તા અનુભવી હોવો જોઇએ. કોઈનું ખંડન કર્યા વિના જ્ઞાનદાન આપે, વેદની આજ્ઞાનો ભંગ ન થાય એમ કહે અને પ્રાણીમાત્રને જે ઉત્તમ સન્માર્ગ તરફ દોરે એવો વક્તા જોઇએ. અસ્તુ. સર્વ વાદવિવાદ ત્યજીને ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાવા એનું નામ ભગવદ્ભજન છે અને તે બીજી કીર્તનભક્તિ કહેવાય છે. કીર્તનથી મહાન દોષો નાશ પામે છે, કીર્તનથી ઉત્તમ ગતિ મળે છે અને કીર્તનથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં કાંઈપણ સંશય નથી. કીર્તનથી વાણી પવિત્ર થાય છે, કીર્તનથી પાત્રતા આવે છે અને હરિકીર્તનથી પ્રાણીમાત્ર સુશીલ અને સદાચરણી થાય છે. કીર્તનથી મનની ચંચળતા ટળે છે, કીર્તનથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થાય છે અને કીર્તનથી શ્રોતાવક્તાના સંદેહનો નાશ થાય છે. દેવર્ષિ નારદ સદા–સર્વદા હરિકીર્તન કરે છે અને એ હરિકીર્તનથીજ નારદજીને નારાયણની પદવી મળી છે; એટલા માટે હરિકીર્તનનો મહિમા અગાધ છે. કીર્તનથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. સઘળાં તીર્થો તથા જગદાત્મા પોતે હરિકીર્તનમાં નિવાસ કરે છે.

समास ३ जो–स्मरणभक्ति.

પાછળના સમાસમાં કીર્તનભક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, કે જે સર્વ લોકોને પાવન કરનારૂં છે. હવે ત્રીજી ભક્તિ સ્મરણભક્તિ વિષે સાંભળો. પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું, ઈશ્વરનું નામ નિરંતર જપતા રહેવું અને નામસ્મરણના પ્રભાવથી સમાધાન પામવું. નિત્યનિયમથી પ્રાતઃકાળમાં, મધ્યાન્હકાળમાં અને સાયંકાળના વિષે એમ સર્વકાળ નામસ્મરણ કરવું. સુખ, દુઃખ, ઉદ્વેગ કે ચિંતા અથવા આનંદરૂપ હોઇએ ત્યારે નામસ્મરણવિના કદિ પણ રહેવું નહિ. હર્ષના સમયમાં, વિષમ વખતમાં, પર્વકાળમાં, પશ્ચાત્તાપની વેળાએ, વિશ્રાંતિ વખતે અને નિદ્રા લેવાના સમયમાં નામસ્મરણ કરવું. કોઇ મુશ્કેલીના સંયોગમાં, સંકટના સમયમાં, મતિ મુંઝાઈ ગઇ હોય ત્યારે, સંસારની અનેક ખટપટો વેળા અને દુર્દશાના

પહગામાં નામસ્મરણ કરવું. ઊઠવાની વેળા, બેસવાની વખત, પછી સ્વાન[illegible] સમયમાં, ખાન-પાનના સમયમાં, સુવાના વખતમાં અને અનેક [illegible]

[illegible]

નિરંતર નામસ્મરણ કરે છે તેનું શરીર પુણ્યરૂપ છે એમ જાણવું. નામસ્મરણથી મહાદોષોના પર્વત હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે. નામસ્મરણનો જે અગાધ મહિમા છે તે વાણીથી વર્ણવી શકાતો નથી. નામસ્મરણથી અસંખ્ય જનો ઉદ્ધરી ગયા છે; એટલુંજ નહિ પણ સાક્ષાત્ ચંદ્રમૌલિ એવા શંકર પણ હલાહલવિષથી મુક્ત થઇ શક્યા છે. નામસ્મરણનો અધિકાર ચારે વર્ણને છે. નામસ્મરણ કરવામાં નાના મોટાનો કશો ભેદ નથી અને જડ તથા મૂઢ એવા જનો પણ નામસ્મરણના પ્રતાપથી સંસારસાગરને તરી પેલી પાર જાય છે. એટલા માટે અખંડ નામસ્મરણ કરવું, ઈશ્વરના સ્વરૂપનું મનમાં ધ્યાન કરવું; એનું નામ ત્રીજી સ્વાભાવિક " સ્મરણભક્તિ " છે.

समास ४ थो—पादसेवनभक्ति.

પાછળના સમાસમાં નામસ્મરણના લક્ષણનું નિરૂપણ થયું. હવે ચોથી ભક્તિ "પાદસેવન" વિષે સાંભળો. સદ્ગતિને માટે કાયા, વાચા અને મનોભાવવડે શ્રીસદ્ગુરુનાથ ભગવાનના ચરણની સેવા કરવી તેને પાદસેવન કહે છે. જન્મમરણના કષ્ટપ્રદ આવાગમનને ટાળવાને માટે શ્રીસદ્ગુરુના ચરણનું અનન્ય શરણ ગ્રહીને રહેવું તેને પાદસેવન કહે છે. શ્રીસદ્ગુરુનાથની કૃપાવિના આ ભવસાગર તરવાને માટે બીજો કોઇ પણ ઉપાય છેજ નહિ; એટલા માટે શ્રીસદ્ગુરુચરણની સેવાનું શીઘ્ર અવલંબન કરવું. સદ્વસ્તુ જે બ્રહ્મ તે સદ્ગુરુજ દેખાડે છે અને તે પછીજ સર્વ સારાસારનો વિચાર સમજાઇને પરબ્રહ્મસબંધી નિશ્ચય અંતરમાં ઠરી રહે છે. દષ્ટિથી જે જોઇ શકાય નહિ તથા મનથી કલ્પી શકાય નહિ અને અહંકાર, અભિમાન કે દેહબુદ્ધિના ત્યાગ કરવારૂપ સંગત્યાગ કર્યા વિના વસ્તુ અનુભવી શકાય નહિ. અનુભવ લેતી વેળા સંગત્યાગ હોતો નથી અને સંગત્યાગ* વેળાએ અનુભવ દેખાતો નથી. આ વાત અનુભવીઓજ યથાર્થ જાણે છે; બીજાઓને તો તેમાં ગુંચવાડોજ ઉપજે !

*સંગત્યાગમાં અનુભવનો અભાવ હોય છે અને અનુભવમાં અનુભવ, અનુભવિતા તથા અનુભાવ્ય એ ત્રિપુટી હોવાથી સંગત્યાગ થતો નથી.

સગત્યાગ અને આત્મનિવેદન, વિદેહસ્થિતિ અને અલિપ્તતા, સહજસ્થિતિ અને ઉન્મની, વિજ્ઞાન એ સપ્તક (સાતે) એકરૂપજ છે. આ સર્વથી ભિન્ન નામાભિધાનો, તથા સમાધાનના સંકેતવચનો એ સર્વ પાદસેવનભક્તિથી સમજાવા લાગે છે વેદ, વેદગર્ભ, વેદાંત, સિદ્ધ, સિદ્ધભાવ, ગર્ભસિદ્ધાન્ત, અનુભવ, અનુભવની વાત, અનુભવનું મૂળ તથા સત્યવસ્તુ (બ્રહ્મ) એ સર્વ ઘણુ કરી અનુભવના અર્ગ છે, અને તે સર્વ સતસમાગમથી સમજી શકાય છે ચોથી જે પાદસેવનભક્તિ તેના પ્રસગમા ગોપ્ય (પરબ્રહ્મ) પ્રકટ થાય છે તે પ્રકટ છતાં પણ જાણે નથી અને ગુપ્ત હોવા છતા પણ ભાસે છે ભાસ આભાસથી ભિન્ન એવો એ ગુરુગમ્ય માર્ગ છે ! માર્ગ છે છતા તે આકાશની માફક શૂન્યજેવો હોવાથી પૂર્વપક્ષરૂપી શકાઓથી ભરેલો છે અને તે જોવા જતા મળતો નથી. અલક્ષને લક્ષી શકાય તેમ નથી. લક્ષથી જેને લક્ષી શકાય અને ધ્યાનથી જેને ધ્યાઇ શકાય, તે (પરબ્રહ્મ) જ શાસ્ત્ર-ગુરુ અને આત્મ પ્રતીતિવડે પોતેજ થઇ જવુ જોઇએ. અસ્તુ આ બધા અનુભવના માર્ગ છે અને તે સારાસારવિચારથી સમજી શકાય છે અને સત્સગના યોગથી સત્ય વચનોનો અનુભવ મળે છે સત્ય જોવા જતા અસત્ય નથી અને અસત્ય જોવા જતા સત્ય નથી સત્યાસત્યનુ જોવાપણુ જોનારાની પાસેજ છે ! દ્રષ્ટા, દર્શન અને દ્રશ્ય એ ત્રિપુટીનો અભાવ થતા સમાધાન દૂર નથી અનેક પ્રકારના સમાધાનો જોવા-જાણવાને માટે સદ્ગુરુ અવશ્ય જોઇએ. સદ્ગુરુચરણનો આશ્રય લીધા વિના સન્માર્ગ કદિ પણ મળતો નથી બીજા પ્રયોગો સાધનો, પ્રયત્નો વિદ્યાભ્યાસ આદિ સર્વનુ અવલબન કરવામા આવે તોપણ જે કાઇ ગુરુગમ્ય માર્ગ છે તે મળી શકતો નથી જેનો અભ્યાસવડે અભ્યાસ થઇ શકે નહિ જે સાધનથી અસાધ્ય થાય છે તે શુ સદ્ગુરુની કૃપાવિના જાણી શકાશે ? નહિજ માટે જ્ઞાન માર્ગ જાણી લેવાને સત્સગ કરવો અને સત્સગવિના ગુરુગમ્ય માર્ગ જાણવાની વાતજ ન કરવી. સદ્ગુરુનાથના ચરણનુ સેવન કરવુ તેને પાદ સેવનભક્તિ કહે છે આ ચોથી ભક્તિના લક્ષણનુ નિરૂપણ થયુ દેવ, બ્રાહ્મણ અને સત પુરુષો એ સર્વના વિષ ભજનનો સદ્ભાવ દઢ રાખવો; પરન્તુ આ સર્વ કથન જનરૂઢિને અનુસરતું કહેવાય; એટલે કે ખરી પાદસેવન ભક્તિ તો સદ્ગુરુચરણની સેવાનેજ કહે છે એવી જે 'પાદસેવન'

નામની ચોથી ભક્તિ તે ત્રણે લોકને પાવન કરનારી છે; જે કરવાથી સાધકને સાયુજ્યમુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપરથી એમ નિશ્ચય થયો કે આ ચોથી પાદસેવનભક્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને એવડે અનેક મનુષ્યો સંસારસાગરની પેલી પાર જઈ શકે છે.

समास ५ मो—अर्चनभक्ति.

પાછળના સમાસમાં ચોથી ભક્તિ પાદસેવનનાં લક્ષણનું નિરૂપણ થયું. હવે પાંચમી અર્ચનભક્તિ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો. પાંચમી ભક્તિનું નામ અર્ચન છે. અર્ચન એટલે દેવતાર્ચન અર્થાત્ શાસ્ત્રોક્ત પૂજાવિધાનથી દેવતાર્ચન કરવું જોઈએ. અનેક આસનો તથા સાહિત્ય–સામગ્રી તેમજ વસ્ત્રાલંકાર અને આભૂષણોથી માનસપૂજા અથવા મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું તેને અર્ચનભક્તિ કહે છે. દેવ, બ્રાહ્મણો, અગ્નિ, સાધુ–સંત, અતિથિ, સંન્યાસી, મહાત્મા તથા ગાયત્રીની પૂજા કરવી તેને અર્ચનભક્તિ કહે છે. ધાતુ, પાષાણ તથા મૃત્તિકાની મૂર્તિઓનું પૂજન, ભગવાનની છબીનું પૂજન તથા સત્પુરુષોના પૂજનને તેમજ પોતાના ઘરમાં દેવતાનું પૂજન કરવું તેને અર્ચનભક્તિ કહે છે. શિલા, રામાંકિત, નવાંકિત, શાલિગ્રામ, શકલ, ચક્રાંકિત, લિંગ, સૂર્યકાંત, સોમકાંત, બાણ, તાંદળ, નર્મદેશ, ભૈરવ, ભગવતી, મલ્હારી, મુંજા. નૃસિંહ, વનશંકરી, નાગ, સિદ્ધા, આદિ અનેક દેવતાઓની પૂજાને અર્ચનભક્તિ કહે છે. ગણપતિ, સરસ્વતી, શ્રીવિઠ્ઠલ મૂર્તિ, રંગનાથ, જગન્નાથ, તાંડવમૂર્તિ, શ્રીરંગજી, હનુમાન, ગરુડ આદિ મૂર્તિઓની પૂજા દેવતાર્ચનમાં કરવી. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ અને હયગ્રીવમૂર્તિની પૂજા દેવતાર્ચનમાં કરવી. કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ, દામોદર, સંકર્ષણ, વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, પુરુષોત્તમ, અધોક્ષજ, નારસિંહ, અચ્યુત, જનાર્દન અને ઉપેંદ્રમૂર્તિની પૂજા દેવતાર્ચનમાં કરવી. હરિ–હરની અનંત મૂર્તિઓ, ભગવંત જગદાત્મા જગદીશની મૂર્તિઓ તથા શિવ-શક્તિની મૂર્તિઓની પૂજા દેવતાર્ચનમાં

[illegible] શ્રીમન્નારાયણ સૂર્યનારાયણ લક્ષ્મીનારાયણ [illegible]નારાયણ શ્રીહરિનારાયણ આદિનારાયણ તથા શોકરહી પરમાત્માની મૂર્તિની પૂજા દેવતાર્ચનમાં કરવી. આ પ્રમાણે પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ જેટલી જ્યાંએ છે ત્યાં [illegible] તેઓનું અર્ચન કરવું તેને પાંચમી અર્ચનભક્તિ કહે છે એ ઉપરાંત પોતાના કુળના જે ધર્મ હોય તેની પરંપરા પણ છોડવી નહિ અને [illegible] અથવા [illegible] હોય તે પ્રમાણે કરવું અનેક દેવ તથા દેવીઓની પૂજા પણ કુળધર્મપ્રમાણે કરવી અનેક તીર્થસ્થાનોમાં જવું, તીર્થના દેવ [illegible] અનેક ઉપચારોવડે પરમાત્માની પૂજા કરવી. [illegible], ગંધ, અક્ષત, [illegible] પવિત્ર દ્રવ્યો, ધૂપ, દીપ કર્પૂર આદિવડે [illegible] અનેક જાતના નૈવેદ્ય, અનેક ફળો [illegible] અને [illegible], [illegible] વનમાળાઓ [illegible], છત્રી, [illegible], [illegible], ધ્વજપતાકાઓ, [illegible], અનેક જાતના [illegible] ઇત્યાદિ [illegible] પરમેશ્વરનો ઉત્સવ [illegible] કરીને [illegible] કરવા વગેરે, કૂવા, તળાવ, દેવાલયો, શિખરો [illegible] [illegible] તથા [illegible], મઠ ધર્મશાળા, [illegible] [illegible] તથા અનેક જાતના [illegible], [illegible] જાતના [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] તથા [illegible] બનાવી દેવમંદિરમાં [illegible] [illegible] તથા [illegible] ની [illegible], [illegible] તથા [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] દેવમંદિરમાં [illegible] [illegible] ઉપવનો [illegible] [illegible] પરમેશ્વરની [illegible]

[illegible]

[illegible] કરવું અર્ચનભક્તિ [illegible]

[illegible] પ્રમાણે [illegible]

[illegible] પરમેશ્વરની [illegible]

કરીને કલ્પનાપૂર્વક સર્વ વસ્તુઓ સમર્પણ કરવી એ માનસપૂજાનું લક્ષણ છે. જે જે વસ્તુ પોતાને પ્રિય હોય તે તે વસ્તુની કલ્પના કરીને પરમાત્માને અર્પણ કરવી. એ રીતે ભગવાનની માનસપૂજા થવી જોઇએ.

समास ६ ठ्ठो–वंदनभक्ति.

પાછળના સમાસમાં પાંચમી અર્ચનભક્તિના લક્ષણનું નિરૂપણ થયું. હવે છઠ્ઠી વંદનભક્તિના વિષે સાવધાન થઇને સાંભળો. વંદનભક્તિ છઠ્ઠી છે. દેવને નમન કરવું તથા સંત, સાધુ અને સજ્જનોને નમસ્કાર કરવા. સૂર્યને, દેવને તથા સદ્ગુરુને ભાવથી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા. દેવની અનેક પ્રતિમાઓની આગળ તથા સદ્ગુરુના ચરણમાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. અન્ય સ્થળે કરવાના નમસ્કાર પ્રકારનો વિચાર અધિકાર જોઇને કરી લેવો. છપ્પનકોટિ વિસ્તારવાળી પૃથ્વીના વિષે વિષ્ણુભગવાનની મૂર્તિઓ છે, તેઓને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર પ્રીતિપૂર્વક કરવા. શંકર, વિષ્ણુ તથા સૂર્યનારાયણના દર્શનથી દોષોનો નાશ થાય છે; એવીજ રીતે હનુમાનજીને નિત્ય નિયમથી નમન કરવું.

शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा ।
एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनियमे विशेषतः ॥१॥

ભક્ત, જ્ઞાની, વૈરાગ્યવાળા, મહાત્માઓ, તપસ્વી, યોગી તથા સત્પાત્ર પુરુષોને જોઇને શીઘ્ર નમસ્કાર કરવા. વેદ–શાસ્ત્રના જ્ઞાતા, સર્વજ્ઞ, પંડિત, પુરાણિક, વિદ્વાન્, યાજ્ઞિક, વૈદિક, પવિત્ર આચરણવાળા એવાઓને નમસ્કાર કરવા. જ્યાં વિશેષ ગુણ જોવામા આવે ત્યાં સદ્ગુરુનું અધિષ્ઠાન માનીને તેઓને અત્યંત આદરપૂર્વક નમસ્કાર કરવા. ગણપતિ, સરસ્વતી, દેવીઓ, હરિ–હરના અવતારની મૂર્તિઓ અને ભિન્ન ભિન્ન આકારથી ઘણા દેવો છે તે કેટલા કહીએ ? સર્વ દેવને નમવાથી ભગવાનને તે નમન પહોંચે છે, તે વિષે એક વચન છે તે સાંભળો.

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

એ કારણથી સર્વ દેવોને અત્યંત આદરથી નમસ્કાર કરવા, કેમકે સર્વત્ર ભગવાનનું અધિષ્ઠાન માનવાથી પરમ સુખ જણાય છે. દેવ તથા દેવોના અધિષ્ઠાન તથા સત્પાત્ર અને સદ્‌ગુરુના અધિષ્ઠાન એ બધે સ્થાનમાં નમસ્કાર કરવા. નમસ્કાર કરવાથી દીનતા આવે છે, મનમાં રહેલા વિકલ્પોનો નાશ થાય છે અને નમસ્કાર કરવાથી અનેક સત્પાત્ર પુરુષો સાથે સ્નેહ બંધાય છે નમસ્કાર કરવાથી દેવો જના રહે છે, અન્યાયથી ક્ષમા મળે છે અને સમાધાનના ભાવ થયે દોષ હોય તો તે પુન આવી ગયાય છે મસ્તક નમાવવા જેવો બીજો કોઇ ... નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે, ... [illegible]

समास ७ मो—दास्यभक्ति.

પાછળના સમાસમાં છઠ્ઠી વંદનભક્તિનું લક્ષણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે સાતમી દાસ્યભક્તિ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો. આ દાસ્યભક્તિમાં જે કાંઇ કાર્ય હોય તે દાસભાવથી કરવું અને દેવદ્વારમાં સર્વદા સન્નિધ રહેવું, દેવનું વૈભવ સંભાળવું, કાંઇપણ ઓછું પડવા ન દેવું અને ઉત્તરોત્તર ભજનમાં વૃદ્ધિ કરવી. તુટેલાં દેવાલયો પુનઃ સુધારી લેવાં, સરોવરો પાછાં બંધાવવાં અને ધર્મશાળાઓ તથા ઉતારાનાં સ્થળો ચલાવવાં. અનેક જીર્ણકાર્યોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો અને દેવદ્વારનું જે કાર્ય હોય તે સત્વર કરવું. હાથી, રથ, ઘોડા, સિંહાસનો, ચોકીઓ, પાલખી, સુખપાલ, પલંગ, હીંડોળા, વિમાન ઇત્યાદિ નવાં કરાવવાં. ઉંચી છત્રીઓ, ચામરો, સુરજમુખી, અબ્દાગિરી અને પતાકાઓ આદરસાથે નવા કરાવીને સંભાળી રાખવાં. અનેક જાતનાં વાહનો, બેસવાનાં ઉત્તમ સ્થાનો અને અનેક સુવર્ણમય આસનો પ્રયત્ન સાથે કરવા. ઘરો, ઓરડાઓ, પેટીઓ, કોઠીઓ, દોયળીઓ, ઘડાઓ અને સંપૂર્ણ દ્રવ્યો યત્નપૂર્વક રાખવાં. ભોંયરા, ભોંયતળીયા, વિવરો, અનેક ગુપ્ત દ્વારો અને અમૂલ્ય વસ્તુઓના ભંડાર શ્રમસહિત કરવા. અલંકારો, આભૂષણો, દિવ્ય વસ્ત્રો, અનેક મનોહર રત્નો, અનેક ધાતુના તથા સુવર્ણના પાત્રો ઇત્યાદિ યત્નપૂર્વક કરવા. પુષ્પવાટિકાઓ, બગિચા, અનેક વૃક્ષનાં વનો કરવા અને એ સર્વ વૃક્ષોને પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરવી. અનેક પશુઓની શાળા, અનેક પક્ષીઓની ચિત્રશાળા અને અનેક વાદ્યો તથા નાટકશાળાઓ અને ઘણા ગવૈયા નાચનારા પાકશાળા, ભોજનશાળા, સામગ્રીઘર, ધર્મશાળા, નુતનાઓ માટે પત્નાગ આદિ વિશાળ સ્થળો કરવા. અનેક પરિમલ દ્રવ્યોનાં સ્થળો, અનેક વાદ્ય દ્રવ્યોના સ્થળો તથા અનેક રત્નોના સ્થળો યત્નથી કરવા. અનેક વસ્તુઓનાં અનેક સ્થાનો, ભાગી ગયેલ હોય તેને પાછા નવા કરવાન. રામ અને દેવના વૈભવને માટે કરવાનાં એવા એવા અનેક કાર્યો વાર્ણાયે. કેટલા કહીએ? સર્વ સ્થળે અત્યંત આદરસાથે દાસભાવથી તત્પર રહેવાથી રામભજનમાં ભૂલ કે વિસ્મૃતિ પડશે નહિ. જયંતિઓ, પર્વણીઓ અને ઉત્સવો આદિ

પ્રસંગે ઉત્તમ વૈભવ બતાવવો, કે જે જોઇને સ્વર્ગના દેવો પણ લાજે. દેવનો વૈભવ આમ બતાવવો તથા દાસભાવથી હૃદયમાં કામ દેવદ્વારમાં કરવું અને પ્રસંગાનુસાર સર્વદા સાવધ રહેવું. દેવદ્વારમાં જે જે કાંઈ જોઇએ તે તુરતજ લાવી આપવું અને ઉમંગ સાથે સેવા કરવી પગ ધોવાને માટે, સ્નાન કરવા માટે, આચમન સાહિત્ય તથા ગંધ, ચોખા, વસ્ત્રો, આભૂષણો, આસનો, જળ, અનેક પ્રકારનાં ફૂલો, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય તૈયાર રાખીને સૂવાને માટે ઉત્તમ સ્થળો, શીતલ જલ, તાંબુલ ઇત્યાદિ સજ્જ રાખવાં તથા રાગ-રંગ સાથે ગાયન કરવું. પરિમલ દ્રવ્યો, અત્તરો, સુગંધી લેપો, જાત જાતનાં ફૂલો, એ સર્વ પાસે રાખવાં. દેવદ્વાર લીંપી-ગુંપી સ્વચ્છ રાખવાં તથા પાણીનાં પાત્રો ભરી રાખવાં વસ્ત્રો સારી રીતે ધોઇ લાવવાં સર્વ પ્રકારની ચિંતા રાખવી, સર્વની ખબર રાખવી, અતિથિનો સત્કાર કરવો, તેનું નામ સાતમી દાસ્યભક્તિ છે સર્વનાં મન ઠરે એવાં કરુણાયુક્ત સ્તુતિકારક વચનો બોલવાં આવી આ સાતમી ભક્તિ યથામતિ વર્ણવી દેખાડી છે. તે જો પ્રત્યક્ષ આચરી ન શકાય તોપણ માનસપૂજાની રીતિથી આ દાસ્યભક્તિ કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે જેમ પરમેશ્વરનું દાસ્ય કરવું તેમજ સદ્‌ગુરુનું પણ દાસ્ય કરવું અને તે પ્રત્યક્ષ ન બની શકે તો માનસ-પૂજાના પ્રકારથી કરવું

समास ८ मो—सख्यभक्ति.

પાછળના સમાસમાં સાતમી દાસ્યભક્તિનું લક્ષણ કહ્યું હવે સાવધાન થઇ આઠમી સખ્યભક્તિ સાંભળો પરમાત્માની સાથે પ્રેમથી જોડાઇ જઇને પરમસ્નેહ બાંધવો, એ આઠમી સખ્યભક્તિનું લક્ષણ છે એમ જાણવું પરમેશ્વરને જે અત્યંત પ્રિય વાત હોય તેને અનુસરીને પોતે વર્તવું એમ કરવાથી ભગવાનસાથે સ્નેહ બંધાય છે ભક્તિભાવ, ભજન, નિરૂપણ કથાકીર્તન તથા ભક્તોનું પ્રેમયુક્ત ગાયન ભગવાનને બહુજ ગમે છે, માટે પોતે પણ એમજ વર્તવું, એટલે ઈશ્વરને

ગમતી વાત હોય તે પ્રમાણે કરવાથી ઈશ્વર સાથે સ્નેહ બંધાય છે. ઈશ્વરનો સ્નેહ સંપાદન કરવાને માટે પોતાનું સુખ પણ છોડી દેવું, અનન્યભાવથી શરણ થવું અને શરીર પણ ઈશ્વરેચ્છાને અર્પણ કરી દેવું. પોતાના સંસારની વ્યથાઓ તજીને પરમાત્માની ચિંતા કરવી. નિરૂપણ, કથાકીર્તન તથા વાતો પણ ઈશ્વરનીજ કરવી. પરમાત્માસાથે સ્નેહ બાંધવાને માટે સગાંસંબંધીઓ સાથે પણ વિખુટા પડવું, સર્વ કાંઇ અર્પણ કરવું અને છેવટે પ્રાણ પણ અર્પણ કરી દેવો. પોતાનું સર્વ જાય તો પણ ભલે, પરંતુ ઈશ્વરસાથેનો સ્નેહ કાયમ રહેવો જોઈએ. એટલી બધી પ્રીતિ ઈશ્વરમાં લગાવી તેનું નામ સખ્યભક્તિ. દેવ એટલે પોતાનોજ પ્રાણ, માટે પ્રાણનો નાશ ન કરવો એ પરમપ્રીતિનું લક્ષણ છે. આવી જાતનું પરમસખ્ય ઈશ્વરની સાથે થાય ત્યારે ઈશ્વરને પણ એ ભક્તની ચિંતા લાગે છે, જેમકે પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાંથી બળતા ઉગારી ભેવરામાંથી બહાર કાઢયા હતા. દેવ સ્નેહથી બંધાયલો રહેવાને માટે તો જુદી આપણી પાસેજ છે. જેવો શબ્દ બોલીએ તેવો પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે તેમ આપણે અનન્યભાવથી દેવના શરણ થઈને રહીએ તો દેવ આપણને તત્પર મળે છે. આપણે જો દેવથી કંટાળીને દૂર થઈએ તો દેવ પણ આપણાથી કંટાળીને દૂર રહે છે.

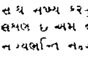
"ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" (गीता)

જેવું જેનું ભજન તેવું તેનું [illegible]

[illegible]

માનવી; એટલે પછી પરમાત્મા સહજ કૃપા કરશે. પોતાની ઇચ્છાને માટે ઈશ્વરનો સ્નેહ ત્યજવો નહિ, ઈશ્વર કરે તે ખરૂં એમ માનવું. ઈશ્વરની ઇચ્છા અને પોતાની ઇચ્છા એકજ માનવી. ઈશ્વરની કૃપા આગળ માતાની કૃપા કાંઇજ નથી; કેમકે વિપત્તિના વખતમાં માતા બાળકનો વધ કરે છે. ઈશ્વરે કોઇ ભક્તનો વધ કર્યો હોય એવું દીઠું કે સાંભળ્યું નથી. શરણાગતને આશ્રય આપનારો દેવજ છે. દેવ એ ભક્તનો પક્ષ લેનારો છે, દેવ પતિતને તારનારો છે અને દેવ અનાથને સહાય આપનારો છે દેવ અનાથનો પક્ષપાતી છે, અનેક સંકટોમાથી રક્ષણ કરનારો છે, તે અંતરસાક્ષી ભગવાન ગજેન્દ્રને માટે પણ દોડી ગયો હતો દેવ કૃપાનો સાગર છે, દેવ કરુણાનો સમુદ્ર છે, ભક્તજનોને દેવ ભૂલતા નથી દેવ પ્રીતિ રાખી જાણે છે, એ દેવથી મૈત્રી કરવી જોઇએ. સગાસંબંધીઓ કોઇ પણ કામ આવવાના નથી જો ભગવાન સાથેનો સ્નેહ અને પ્રીતિ તૂટે કે છૂટે નહિ તો ભગવાન પણ શરણાગતનો ત્યાગ કરે નહિ એટલા માટે પરમાત્માની [illegible] કરવું મનની વાત ઈશ્વરને કહેવી આ [illegible] નવધાભક્તિનું લક્ષણ છે એમ જાણવું [illegible] તેનાજ ગુરુ એમ શાસ્ત્ર કહે છે. માટે નવધાભક્તિ સદ્ગુરુની પણ કરવી

समास ९ मो आत्मनिवेदनभक्ति.

[illegible] નિવેદન [illegible] ભક્તિ [illegible]

[illegible] વિદેહ [illegible] એટલામાટે

વિચાર કરવો અને દેવ કોણ છે તેને ઓળખવો. અંતઃપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીને પોતેજ પોતાનો શોધ લેવો. હું કોણ છું ? એ વાતનો નિર્ણય તત્ત્વનો વિચાર અથવા પૃથક્કરણ કરવાથી થઈ શકે છે અને ચોખ્ખું સમજાય છે કે " હું " એવી કોઇ વસ્તુજ નથી ! તત્ત્વવડે તત્ત્વનો નિરાસ કરવાથી અથવા તત્ત્વમાં તત્ત્વ મળી જવાથી કે લય પામવાનું જ્ઞાન થયા પછી "હું" ને અવકાશજ ક્યાં રહ્યો ? આ પ્રમાણે આત્મનિવેદન સહજમાં થઇ જાય. સર્વ કાંઇ તત્ત્વરૂપેજ ભાસે છે અને તેનો નિરાસ વિવેકવડે થાય છે. પ્રકૃતિને છૂટી પાડવાથી આત્માજ અવશિષ્ટ રહે છે. એમાં " હું " કોણ છે ? એક પરમેશ્વર મુખ્ય છે અને બીજી આ જગતના આકારે પ્રકૃતિ અર્થાત્ માયા દેખાય છે; એટલે કે બ્રહ્મ અને માયા વિના " હું " નામક " ત્રીજો ચોર " વચ્ચે ક્યાંથી આવ્યો ? આ વાત સિદ્ધ હોવા છતાં પણ મિથ્યા દેહાભિમાન વચમાં ઉપજ્યા કરે છે; પરન્તુ યથાર્થ વિચારી જોતાં તેવું કશુંજ નથી. તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિથી જોતાં આ પિંડબ્રહ્માંડ કેવળ તત્ત્વરચના છે અને અનેક વ્યક્તિઓ તત્ત્વોથી બનેલી વિશ્વના આકારમાં વિસ્તરી રહી છે. તત્ત્વોનું નિરસન " હું તત્ત્વોનો સાક્ષી છું " એવા વિચારથી થઇ શકે છે અને "सर्वं खल्विदं ब्रह्म " એવી આત્મપ્રતીતિ પછી એ સાક્ષિત્વ પણ ક્યાં રહ્યું ? આદિમાં અને અંતમાં કેવળ આત્માજ છે ! " હું " વળી શેનો ? આત્મા એક છે, સ્વાનંદ ઘન છે, " अहम् आत्मा " એવું વચન છે, તો પછી પોતે આત્માથી ભિન્ન ક્યાં રહ્યો ? " सोहं हंसः " એટલે હું તેજ—કેવળ આત્મા છું ! એ વચનનું રહસ્ય જાણી લેવાથી પોતે કોઇ અન્ય છે એમ રહેતું નથી. આત્મા નિર્ગુણ તથા નિરંજન છે, તેનાથી અનન્યતા થવી જોઇએ. અનન્ય એટલે અન્ય નહિ તે ! પછી તેમા " હું " શેનો ? આત્મા એટલે અદ્વૈત. જ્યાં દ્વૈત કે અદ્વૈતજ નથી ત્યા પછી " હુંપણું " ક્યાં રહે છે ? આત્મા પૂર્ણત્વથી પરિપૂર્ણ છે. જ્યાં ગુણાગુણ છેજ નહિ એવા કેવળ નિર્ગુણના વિષે " હું " કોણ અને ક્યાથી આવ્યો ? ત્વંપદ,× તત્પદ અને અસિપદનો નિર્ણય થઇ જવાથી સર્વ ભેદાભેદનો નિરાસ થઇને કેવળ એકજ શુદ્ધ બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે, ત્યાં પછી " હું " ક્યાંથી

× "तत्त्वमसि" એ મહાવાક્ય માંહેલા त्वंपद અને तत्पद ના ભેદ (असि पद વડે) ટાળી નાખવાથી અને " તે તું છે" એ ઐક્ય થયા પછી શુદ્ધ બ્રહ્મ અવશિષ્ટ રહે છે, એટલે પછી ત્યાં "હું" કોઇ રહેતો નથી.

આવે? જીવ-શિવની ઉપાધિનો નિરાસ થયા પછી જીવ કોણ અને શિવ કોણ? સ્વસ્વરૂપમા બુદ્ધિ દૃઢ થયા પછી "હું" વળી શેનો? "હું" મિથ્યા છે અને દેવજ સત્ય છે, દેવ અને ભક્તનો ભાવ અનન્ય છે એટલે દેવ અને ભક્ત એ એકજ છે, એ વચનનો યથાર્થ અભિપ્રાય અનુભવી ઓજ જાણી શકે છે આનુ નામ "આત્મનિવેદન" છે જ્ઞાનીઓનું એનાથી સમાધાન થાય છે આ નવમી ભકિતનુ લક્ષણ કહેવામા આવ્યું પચભૂતોમા જેમ આકાશ તેમ સર્વ દેવોમા એકજ જગદીશ અને તેવીજ રીતે સર્વ પ્રકારની એટલે નવવિધા ભક્તિમા વિશેષ કરીને આ નવમી આત્મનિવેદન ભકિત શ્રેષ્ઠ છે આ આત્મનિવેદનભકિત ન બની શકે તો જન્મ-મરણ ટળતા નથી આ વચન સત્ય તથા સિદ્ધ છે, અસત્ય નથી આવી જે આ નવવિધા ભકિત તે આચરવાથી સાયુજ્યમુક્તિ પામી શકાય છે અને કલ્પના અંતે પણ સાયુજ્યમુકિતનો નાશ નથી બીજી ત્રણ મુકિતઓનો નાશ થાય છે પણ ચોથી સાયુજ્ય મુકિતનો નાશ થતો નથી ત્રણે લોક નિર્વાણ પામ્યા પછી પણ સાયુજ્યમુક્તિ નાશ પામતી નથી વેદ-શાસ્ત્રમા બધી મળીને ચાર મુક્તિઓ કહી છે તેમા ત્રણનો નાશ થાય છે અને ચોથી સાયુજ્યમુક્તિ [illegible] એ ચારે મુક્તિના પહેલી મુક્તિ [illegible] બીજી મુક્તિ સમીપતા [illegible] મુક્તિ સરૂપતા અને [illegible] સાયુજ્યતા [illegible] આવી આ ચત્વાર [illegible] મુક્તિઓ [illegible] પામી શકાય [illegible] કરવુ

समास १० मो—सृष्टिवर्णन तथा मुक्तिचतुष्टय.

આ [illegible] પન્ન થાય [illegible] તના વિચાર આકાશમા [illegible] અ [illegible] રૂપ છે તની [illegible] આનંદરૂપ [illegible] આ [illegible] પૃથ્વીની [illegible] એ મેઘ [illegible]

અને તેનો પરિવારરૂપ અષ્ટ દિક્પાલો વિંટાઇ રહ્યા છે. એ મહા મેરુપર્વત સુવર્ણનો છે, તેનો આધાર પૃથ્વીને છે અને તેની પહોળાઇ ચોરાસીહજાર યોજનની છે. તેની ઉંચાઇ અમર્યાદ છે. સોળહજાર યોજન તે પૃથ્વીમાં પેઠેલો છે અને તેની આસપાસ લોકાલોક પર્વતોનો ઘેરો છે. તેની આ તરફ હિમાલય પર્વત છે, જે પર્વતમાં પાંડવો ગળી ગયા હતા અને તેમાંથી યુધિષ્ઠિર તથા તમાલનીલ (કૃષ્ણ ?) આગળ ગયા હતા. ત્યાંથી આગળ વધવાનો માર્ગ નથી. વચ્ચે શીતલતાના સુખને લીધે મોટા મોટા સર્પો પડેલા છે, તેઓ પણ જાણે પર્વતજેવા દેખાય છે. તેની આ તરફ છેવટે બદ્રિકાશ્રમ તથા બદ્રિનારાયણ છે. ત્યાં મહાન તપસ્વીઓ દેહત્યાગ કરી નિર્વાણ પામવાને માટે જાય છે. તે પછી બદ્રિકેદાર છે, જેનાં દર્શન નાના મોટા સર્વ કોઇ કરી આવે છે. આ પ્રમાણે મેરુ પર્વતનો આ બધો વિસ્તાર છે. તે મેરુ પર્વતની પીઠઉપર ઉંચાં ઉંચાં ત્રણ શિખરો વાંકી લીટીથી છે. તેની ઉપર પરિવારની સાથે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ રહે છે. બ્રહ્મશૃંગ પર્વતનો છે, વિષ્ણુશૃંગ પાચ એટલે મરકત મણિનો છે અને શિવશૃંગ સ્ફટિકમણિનો બનેલો છે, તેનું નામ કૈલાસ છે ! વિષ્ણુશૃંગનું નામ વૈકુંઠ છે, બ્રહ્મશૃંગ નામ સત્યલોક છે. એ ત્રણેની નીચે ' અમરાવતી ' નામનું ઇંદ્રનું નિવાસસ્થળ છે, ત્યાં ગણ, ગંધર્વ, લોકપાલ, તેત્રીસ કોટિ સર્વ દેવતાઓ અને આ રીતે ચૌદ લોક સુવર્ણાચલ મેરુપર્વતને વીંટાઇ રહ્યા છે. ત્યાં કામધેનુ છે, કલ્પતરુનાં વનો છે અને ઠેકઠેકાણે અમૃતનાં સરોવરો છે. ત્યાં પુષ્કળ ચિંતામણિ છે, હીરા તથા પારસમણિની ખાણો છે અને ત્યાં સુવર્ણની જમીન ચમકે છે. પરમ રમણીય પ્રભા ફેલાઇ રહી છે, નવરત્નોના પાષાણની ત્યાં શિલાઓ છે અને ત્યાં આખો સમય હર્ષમય અથવા આનંદમય હોય છે. ત્યાં અમૃતનાં ભોજન છે, દિવ્ય સુગંધ તથા દિવ્ય પુષ્પો છે અને અપ્સરાઓ તથા ગંધર્વો ત્યાં નિત્ય ગાયન કરે છે. ત્યાં તારુણ્ય સદા કાયમ રહે છે, રોગ કે વ્યાધિ થતા નથી અને ત્યાં જરા કે મરણના ભય નથી. ત્યાં એકથી એક સુંદર તથા એકથી એક ચતુર અને ધીર, ઉદાર તથા શૂર એવાઓ વસે છે. ત્યાં જ્યોતિરૂપી દિવ્ય દેહ છે. વિદ્યુલ્લતાજેવા સ્વરૂપ છે અને યશ, કીર્તિ તથા પ્રતાપ પારવિનાના છે. આવું એ સ્વર્ગભુવન સર્વ દેવોનું નિવાસસ્થાન છે. એ સ્થાનનો મહિમા જેટલો વર્ણવીએ એટલો ઓછોજ છે ! આ મૃત્યુલોકમાં રહી જે જે દેવનું ભજન કરવામાં

આવે તે તે દેવના લોકમાં વાસ મળે છે અને સલોકતા મુક્તિનું અ
લક્ષણ છે. લોકમાં વસે તે સલોકતા, દેવની સમીપ વસવું તે સમીપતા
સ્વરૂપમાં રહેવું તે સરૂપતા, એ ત્રીજી મુક્તિ છે. દેહી જીવ દેવરૂપ થા
એટલે તેને શ્રીવત્સલાછન, કૌસ્તુભમણિ તથા લક્ષ્મી એ વિનાનાં બીજ
સર્વ ચિન્હો શ્રીવિષ્ણુસ્વરૂપનાં મળે છે, આ સરૂપતાનું લક્ષણ છે. આ
બધા સ્વર્ગના તથા ત્રણે મુક્તિના સુખો જ્યાં સુધી પ્રાણીના પુણ્યનો
સંચય હોય ત્યાં સુધી ભોગવાય છે અને પુણ્યનો ક્ષય થયા પછી પાછ
નીચેના લોકોમાં જીવને ધકેલી દે છે તથા દેવતાઓ પોતપોતાના લોકોમ
સ્થિત રહે છે, એટલા માટે ત્રણે મુક્તિઓ નાશવાળી છે અને સાયુજ્ય
મુક્તિ શાશ્વત છે, તેનું નિરૂપણ હવે કરીએ છીએ તે સાભળો. કલ્પન
અંતે બ્રહ્માંડનો નાશ થશે, પર્વતોસાથે પૃથ્વી બળીને ભસ્મ થઈ જશે
ત્યારે સઘળા દેવો પણ જતા રહેશે પછી મુક્તિઓ શેની રહેશે? ત્યાર
તો કેવળ નિર્ગુણ પરમાત્માજ નિશ્ચળ રહેશે, એટલા માટે કેવળ નિર્ગુણ
પરમાત્માની ભક્તિજ અચળ અને શાશ્વત છે અને એનુંજ નામ સાયુ
જ્યમુક્તિ છે નિર્ગુણમાં અનન્ય થઈ જવાથી સાયુજ્યમુક્તિ મળે છે અને
નિર્ગુણમાં મળી જવાથી લીન થઈ જવાથી કે તદાકાર થવાથી સાયુજ્ય
મુક્તિનું [illegible] મળે [illegible] આ નિર્ગુણભક્તિ છે સગુણભક્તિ ચલાયમાન છે
નિર્ગુણભક્તિ અચળ [illegible] અને આ બધી વાતાનું રહસ્ય કે મર્મ સદ્ગુરુને
[illegible] ત્યારે સમજી [illegible]

दशक ५ मो

समास १ लो—गुरुनिश्चय.

(સદ્‌ગુરુસેવાવિના મોક્ષ નથી)

જય જય શ્રીસદ્‌ગુરુનાથ ! આપ પૂર્ણકામ પરમપુરુષ આત્મારામ છો. આપનો મહિમા અનિર્વચનીય છે. તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. જે વસ્તુ (પરબ્રહ્મ) જાણવી વેદને પણ કઠિન છે અને જે શબ્દથી સમજી કે સમજાવી શકાય તેમ નથી. તે–એ અલભ્ય વસ્તુનો લાભ આપના પ્રસાદથી સારા શિષ્યને સહજમા થઈ જાય છે. જે યોગીજનોનું પરમ રહસ્ય છે. જે ભગવાન શંકરનું મુખ્ય વિશ્રાન્તિસ્થાન છે અને જે પરમ વિશ્રામનો પણ વિશ્રામ અને ગુહ્ય તથા અગાધ છે. તે બ્રહ્મ આપની કૃપાને લીધે પોતે જીવ–બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે અને દુર્ઘટ એવા આ સંસારની અનવરોને લીધે પરાધીન બનતો નથી હવે સદ્‌ગુરુના કૃપા-પ્રસાદથી ગુરુ શિષ્યનાં લક્ષણો કહીશું: તે પ્રમાણે સુજ્ઞ શિષ્યે સદ્‌ગુરુના શરણે જવુ. સર્વ વર્ણોમાં ગુરુપદને ધારણ કરવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણનેજ છે. માટે બ્રાહ્મણ ક્રિયાથી હીન થયો હોય તોપણ અનન્યભાવથી બ્રાહ્મણનેજ શરણ થઈને રહેવુ. અહો ! આ બ્રાહ્મણોને માટેજ પોતે નાનાવિધ અવતાર લીધ છે અને વિષ્ણુ ભગવાન શ્રીવત્સલાંછન (ભૃગુએ મારેલી લાતનુ ચિન્હ) ધારણ કરી રહ્યા છે, ત્યા બીજાનો શો પાડ ? બ્રાહ્મણોના વચનને પ્રમાણભૂત ગણીને શૂદ્રોના બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે (?) અને ધાતુ–પાષાણની મૂર્તિઓમાં બ્રાહ્મણોએ ભણેલા મંત્રોથી દેવત્વ પ્રકટે છે ઉપનયનના

સંસ્કારવિનાનો હોય ત્યાંસુધી શૂદ્રવત્ ગણાય છે અને ઉક્ત સં
થાય એટલે તેનો બીજો જન્મ માનીને પછી દ્વિજ કહેવાય છે. સર્વ
બ્રાહ્મણ પૂજ્ય છે એવી મુખ્ય વેદાજ્ઞા પ્રમાણ છે. વેદવિરહિત હો
અપ્રમાણ ગણાય છે અને અપ્રમાણ ભગવાનને પણ પ્રિય નથી. બ્ર
દ્વારા યોગ, યાગ, વ્રતો, દાનો, તીર્થાટનો અને કર્મમાર્ગ સાધી
છે. બ્રાહ્મણવિના એ સર્વ થઇ શકે નહિ. બ્રાહ્મણ સાક્ષાત્ વેદસ્વરૂ
બ્રાહ્મણ પ્રત્યક્ષ ભગવાનનું રૂપ છે, બ્રાહ્મણના વચન માત્રથી સર્વ
રથો પૂર્ણ થાય છે. બ્રાહ્મણનું પૂજન કરવાથી ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ થા
અને શુદ્ધ થયેલું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાય છે. બ્રાહ્મણના ચરણનું
લેવાથી પ્રાણીઓ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. બ્રહ્મભોજનમાં પણ બ્રાહ્મણ
ગણાય છે, અન્યવર્ણને કોઇ પૂછતું-પૂજતું નથી: પરન્તુ ભગવાન
માત્ર ભાવના ભૂખ્યા છે. બીજી વાતો સાથે એમને કામ નથી.
દેવતાઓ પણ બ્રાહ્મણને વંદન કરે છે ત્યાં બિચારાં મનુષ્યો કોણ મ
બ્રાહ્મણ જો મતિમંદ હોય તોપણ તે જગદ્વંદ્ય ગણાય છે. અ
સમર્થ એવો શબ્દજ્ઞાતા હોય તોપણ તે શા ખપનો ? તેને બ્રાહ્મ
સન્નિધિમાં તેડી જઇને બ્રાહ્મણસમાન પૂજ્યો એ બની શકેજ નહિ
કાઇ લોકવિરુદ્ધ કરવામા આવે તે વેદને માન્ય નથી; એટલા
એવું પાખંડમતના નામથી ઓળખાય છે. અસ્તુ. જેઓ હરિ-હરના
છે તેઓને બ્રાહ્મણોમા વિશ્વાસ હોય છે. બ્રાહ્મણભજનથી ઘણ
પાવન થઇ ગયા છે કદાચ તમે એમ કહેશો કે માત્ર બ્રાહ્મણની
થીજ દેવાધિદેવને પામી શકાતુ હોય તોપછી સદ્ગુરુ કરવાનું પ્રયો
શુ ? તેનુ સમાધાન એ છે કે, સદ્ગુરુના શરણે ગયા વિના બ્રહ્મજ્ઞા
પ્રાપ્તિ થતીજ નથી. સ્વધર્મ-કર્મના પ્રસગોમા બ્રાહ્મણ પૂજ્ય તો
પરન્તુ સદ્ગુરુવિના જ્ઞાન મળતુ નથી અને બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કર્યાં
જન્મ-મરણનુ દુઃખ ટળતુ નથી સદ્ગુરુની કૃપાવિના બ્રહ્મજ્ઞાન
થવાનુ નહિ અને સદ્ગુરુના બોધવિના અજ્ઞાન પ્રાણીઓ સંસા
પ્રવાહમા તણાઇ ગયા છે. જે જે ક્રિયા જ્ઞાનવિરહિત કરવામાં આવે,
જન્મ ધારણ કરવાના કારણભૂત બને છે, એટલા માટે દૃઢનિશ્ચય
શ્રીસદ્ગુરુનાથના ચરણનો આશ્રય લેવો. પરમાત્માના દર્શનની
અભિલાષા હોય તેણે સત્સગ કરવો. સત્સંગવિના ભગવાન મળે

નથી. સદ્ગુરુની સેવા વિનાનાં બીજાં અનેક સાધનો બંધનરૂપ છે અને સદ્ગુરુની કૃપાવિના એ સર્વ સાધનો વ્યર્થ થાય છે. કાર્તિકસ્નાનો, માઘસ્નાનો, વ્રતો, ઉદ્યાપનો, દાનો, ગોરાંજન એટલે ભગવત્પ્રીત્યર્થ પોતાનુંજ દહન કરી લેવું તે, ધુમ્રપાન એટલે વૃક્ષમાં અવળા ટીંગાઇને નીચે ધુણી લગાવી તે ધુમ્રનું પાન કરી તપ કરવું તે, પંચાગ્નિ એટલે ઉનાળામાં ચારેતરફ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેની વચ્ચે બેસી મસ્તકઉપર સૂર્યનો તાપ સહન કરવો તે, હરિકથા, પુરાણશ્રવણ, નિરૂપણ, તીર્થાટન, દેવતાર્ચન, સ્નાનસંધ્યા, દર્ભાસન, તિલક, માળા, ગોપીચંદન, છાપા-તિલક, અર્ધ્યપાત્રો, સંપુટ, ગોકર્ણ, અઘાદિકની આરાધના માટે મંત્રાક્ષરસહિત ત્રાંબાના પત્રાઉપર અમુક આકૃતિ કાઢી મંત્ર-યંત્રનો પ્રયોગ કરે છે તે, અનેક પ્રકારનાં સાહિત્યો તથા તેની શોભા, ઘંટાનાદ, સ્તોત્રપાઠ, સ્તુતિ, આસન, મુદ્રા, ધ્યાન, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર, પંચાયતનપૂજા, મૃત્તિકાના લક્ષ શિવલિંગ બનાવી તેની બિલ્વપત્રાદિથી યથાસાંગ પૂજા કરવી તે, ઉપવાસ, નિત્યનિયમ પાળવા તે ઇત્યાદિ કર્મો નિષ્ઠાપૂર્વક કરવાથી તે તે કર્માનુસાર ફળપ્રાપ્તિ ભોગવવી પડે છે. જે કાંઇ ખરેખરૂં રહસ્ય છે તે મનુષ્ય-પ્રાણીઓ કેવળ ભૂલી ગયા છે. અંતરમાં ફળની આશા રાખીને યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મો કરવામાં આવે તે પોતાનીજ ઇચ્છાએ જન્મ મરણની સરત કબુલ કરવા સરખું છે. અનેક પ્રયત્નો કરીને ચૌદ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તથા રિદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રસન્ન થઇ હોય, તોપણ શ્રીસદ્ગુરુનાથની કૃપાવિના સ્વહિતનું સંપાદન કરી શકાતું નથી અને યમપુરીના અનર્થ ટળતા નથી. જ્યાસુધી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઇ નથી ત્યા સુધી જન્મ-મરણના ફેરા ટળતા નથી અને સદ્ગુરુની કૃપાવિના અધો ગતિ અથવા ગર્ભવાસ ચુકે તેમ નથી. ધ્યાન, ધારણા, મુદ્રા, આસન, ભક્તિભાવ અને ભજન તથા અન્ય સર્વ વાતો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના નકામી છે. સદ્ગુરુની કૃપા સંપાદન કરી લેવાનું મુખ્ય કામ મૂકી દઇને વ્યર્થ જ્યાં ત્યાં ભટકયા કરવું તે અંધ મનુષ્ય આમતેમ ફાંફા મારીને પાછી ઉંડી ખાડમાં અથવા કુવામાં પડે તેના જેવું છે. જેમ નેત્રમાં અંજન આંજવાથી ગુપ્ત ખજાનો જોઇ શકાય છે તેમ સદ્ગુરુના વચન માત્રથીજ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. સદ્ગુરુ કર્યા વિનાનો જન્મ નિષ્ફળ છે, સદ્ગુરુવિના સર્વ દુઃખરૂપ છે અને સદ્ગુરુવિના તાલાવેલી કરવાથી લક્ષ-

વાની નથી. સદ્ગુરુનાથનો વરદહસ્ત મસ્તક ઉપર સ્પર્શ કરે કે તરત પરમાત્મા પ્રકટ થાય છે અને સંસારનાં અનંત દુ:ખોનો નાશ થઇ જાય પ્રથમ સમર્થ સંત-મહાત્મા મુનીશ્વરો થઇ ગયા, તેઓને પણ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો વિચાર સદ્ગુરુદ્વારાજ પ્રાપ્ત થયો છે. શ્રીરામ, કૃષ્ણ આદિ ઇશ્વાવતારી પુરુષો પણ ગુરુભજનમાં અત્યંત તત્પર હતા. સિદ્ધ, સાધુ, સત્પુરુષોએ પણ સદ્ગુરુની સેવા કરેલી છે. સમસ્ત સૃષ્ટિના ચાલક એવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ પણ સદ્ગુરુપદના આગળ રંક સરખા છે ! સદ્ગુરુથી એમ મહત્વ વધારે નથી. અસ્તુ જેને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તેણે સદ્ગુરુ કરવા કેમકે સદ્ગુરુ કર્યા વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય એ વાત કલ્પાંતે પણ માન્ય યોગ્ય નથી. સદ્ગુરુ કેવા હોવા જોઇએ ? સદ્ગુરુ બીજા ગુરુઓ સરખા હોતા નથી, જે સદ્ગુરુની કૃપાથી શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે તે સદ્ગુરુની ઓળખાણ હવે પછીના સમાસમાં કહેવાશે, તે શ્રોતાઓએ અનુક્રમે શ્રવણ કરવું.

समास २ जो—सदूगुरुलक्षण.

જેઓ યુક્તિઓ દેખાડે છે તેઓ પણ ગુરુ કહેવાય છે પરન્તુ એ કાંઇ મોક્ષદાતા ગુરુ નથી નજરબંદી તથા ચેટકવિદ્યા આદિ અનેક ચમત્કારો તથા અસંભવિત કૌતુકો એ ગુરુઓ શિખવે છે ઔષધિપ્રયોગો, કીમિયો નજરબંદી તથા કેવળ દૃષ્ટિથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ દેખાડે છે સાહિત્ય-અલંકારશાસ્ત્ર, રાગજ્ઞાન, ગીત, નૃત્ય, તાનમાન તથા અનેક પ્રકારના વાદ્યો શિખવનારા પણ એક પ્રકારના ગુરુ છે પચાક્ષરી વિદ્યા તથા કોઇપણ પ્રકારે પેટ ભરવાની વિદ્યા એવા ગુરુઓ શિખવે છે. જે જાતિનો જે જે વ્યાપાર હોય, તે તે ઉદરપોષણને માટે શિખવનારાઓ પણ ગુરુ કહેવાય છે પરન્તુ એવા કાંઇ સદ્ગુરુ નથીજ આપણા માતપિતા પણ ખરૂ જોતાં ગુરુજ છે. પરન્તુ આ ભવસાગરની પેલીપાર પહોંચાડનાર સદ્ગુરુ તો જુદાજ હોય છે ગાયત્રીમંત્રનો ઉચ્ચાર કરાવનાર વસ્તુત: કુલગુરુ કહેવાય છે પરન્તુ જે જ્ઞાનવિના સંસારસાગર તરી જવાય

એમ નથી, તે જ્ઞાનદાતા સદ્ગુરુ તો જૂદાજ હોય છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે તથા જીવાત્મા અને પરમાત્માનું, જીવ-શિવનું, ઈશ્વર તથા ભક્તનું ઐક્ય કરી દે તેજ સદ્ગુરુ છે. ઈશ્વર તથા ભક્ત વિભક્ત એટલે જૂદા થઈ ગયા હોય, જીવત્વ તથા શિવત્વના કારણથી દ્વૈતભાવનો જે પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય, ત્યાં જીવ-શિવની એ ભિન્નતા ટાળીને ઉભયનું જે ઐક્ય કરે, બન્નેને એકસ્વરૂપ કરે તેજ સદ્ગુરુ છે. ભવભયરૂપી વ્યાઘ્ર પંચવિષયરૂપી છલંગ મારીને જીવરૂપી વત્સને શિવરૂપી ગાયથી વિખુટું પાડે છે. તે દુર્ઘટ પ્રસંગમાં જે ઉગારી લઈને ગોવત્સને અર્થાત જીવ-શિવને મેળાવે તે સદ્ગુરુ છે. માયાની જાળમાં સપડાયલા પ્રાણીઓને તેમજ સંસારના વિવિધ દુઃખોથી દુઃખી થયેલાઓને જે મુક્ત કરે તેને સદ્ગુરુ જાણવા. વાસનારૂપી નદીના મહાપૂરમાં [illegible] અવશ્યમેવ ઉગારી લેવા માટે [illegible] તેને સદ્ગુરુ જાણવા. [illegible]

હોય તે તે [illegible] ખુશામત [illegible] એવી [illegible]. એવા [illegible] [illegible] હોય છે. જે ગુરુ [illegible] હોય તે [illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] છે અને કેવળ [illegible] પુરી [illegible] કે જેમ [illegible] રોગીથી [illegible], [illegible] છે. તેવા ગુરુ ન હોવા જોઈએ કે જેનાથી [illegible] અને જે [illegible] વધારે [illegible]! [illegible] હોય અને [illegible] ક્રિયા [illegible] હોય તેવાજ [illegible] [illegible] થઈ છે [illegible] જેના જ્ઞાનની [illegible], તેવા [illegible] અને [illegible] લીધા હોય તેજ [illegible] અને [illegible] હોય [illegible], એવા ગુરુથી કાંઈ સાર્થક થતું નથી. [illegible]

[illegible]

મીનતા નહિ છુટવાથી એતર લોકો ઈશ્વરીય માર્ગથી વિમુખ થઇ જાય છે. સિદ્ધિ તથા સામર્થ્યનું સંપાદન કરવાથી દેહની મહત્તા વિશેષ પ્રબળ થાય છે અને દેહબુદ્ધિ દ્વિગુણિત થાય છે. આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું અક્ષય સુખ છોડી દઈને જે સામર્થ્ય–સિદ્ધિને ઇચ્છે તે મૂર્ખ છે; કેમકે કામના-સરખું અન્ય કાંઈ પણ દુઃખ છેજ નહિ. ઈશ્વરપ્રાપ્તિવિનાની બીજી જે કામના રાખવામાં આવે તેથી અનેક જાતનાં દુઃખો વેઠવાં પડે છે અને અંતે એ પ્રાણીનું પતન થાય છે. શરીર પડવાથી તેમાં રહેલું સામર્થ્ય પણ જતું રહે છે અને કામના વશ થવાને લીધે ઈશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગથી પણ વેગળો રહે છે. એટલા માટે જે કેવળ કામનારહિત હોય અને જેની દૃઢબુદ્ધિનો નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો હોય એવા સદ્ગુરુદ્વારાજ આ ભવસાગરને તરીને પેલીપાર જઇ શકાય છે. સદ્ગુરુનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે, તેમ-નામાં શુદ્ધ–બ્રહ્મજ્ઞાન હોવું જોઇએ અને નિશ્ચયપૂર્વક અંતઃકરણનું સમાધાન થયેલું હોવું જોઇએ અને તમણે સ્વરૂપસ્થિતિ સાધ્ય કરેલી હોવી જોઇએ. પ્રબળ વૈરાગ્યવાળા, ઉદાસીન નિવૃત્તિવાળા તથા સ્વધર્માચરણના વિષે ખાસ કરીને તે નિર્મળ હોવા જોઇએ. અધ્યાત્મશ્રવણ, હરિકથાનિરૂપણ, નિરંતર પરમાર્થનું વિવરણ, સારાસારવિચાર ઇત્યાદિ જેમનામાં હોય તેમનાથકી નવવિધા ભક્તિના આધાર અન્ય ઘણા મનુષ્યોને મળી શકે છે. એટલા માટે જે નવવિધા ભક્તિનું સાધન કરે છે તેજ સાચા સદ્ગુરુ છે એમ જાણવું. જેના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન હોય છતા પણ જે બહા-રથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વરભક્તિ કરે છે તેવા સદ્ગુરુદ્વારા ઘણા લોકોનો ઉદ્ધાર થાય છે. જ્યા ઉપાસનાનો આધાર નથી તે પરમાર્થ માર્ગને આધારવિનાનો સમજવો; કેમકે કર્મયોગના અવલંબનવિના અનાચાર વધવાથી લોકો ભ્રષ્ટ થાય છે. એટલા માટે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ભજન, સ્વધર્મ, કર્મ અને સાધન, કથાનિરૂપણ, શ્રવણ, મનન નીતિ, ન્યાય, મર્યાદા, એ સર્વમા જો એક પણ ન્યૂન હોય તો અન્ય ગુણોથી તે વિલક્ષણ દેખાય છે. એ કારણથી સદ્ગુરુસ્વરૂપના વિષે એ સવ ગુણો વિલસતા હોવા જોઇએ અને હોય છે! એ સદ્ગુરુનાથ ઘણા શિષ્યોના પાલનકર્તા હોય છે અને એઓને ઘણાઓની ચિંતા હોય છે સમર્થ સદ્ગુરુનાથની પાસે સાધના પણ અનેક હોય છે. સાધનાનો સ્વીકાર કર્યા વિના કેવળ પરમાર્થની પ્રતિષ્ઠા દેખાડનાર પછી તરતજ ભ્રષ્ટ થાય છે. એટલા માટે દૂરદર્શી મહાત્માઓએ સાધનનો સ્વીકાર કરેલો છે. જેઓ આચાર અને ઉપાસનાને છોડે છે

તેઓ ભ્રષ્ટ તથા અભક્ત દેખાય છે. બળ્યું એ મહંતપણું! એવાઓની કોણ પરવા કરે છે? જ્યાં કર્મ કે ઉપાસનાનો અભાવ હોય ત્યાં બક-વાદ કરવાનું ફાવી જાય છે, એવી કલંકિત ટોળીની મશ્કરી સંસારી ગૃહસ્થો પણ કરે છે. નીચજાતિનો ગુરુ કરવો તે પણ એવુંજ કલંકિત કામ છે. નીચજાતિનો ગુરુ બ્રહ્મસભામાં ચોરની પેઠે છુપાઇ રહે છે બ્રહ્મ સભાની સમક્ષ એવા નીચજાતિના ગુરુનું તીર્થ લઇ શકાતું નથી અને લેવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. તીર્થપ્રસાદનો ત્યાગ કરવાથી નીચતા દેખાઈ આવે છે અને અકસ્માત્ ગુરુભક્તિનો નાશ થઇ જાય છે. જો ગુરુની મર્યાદા જાળવવા જાય તો બ્રાહ્મણો ક્ષોભ પામે છે, અને બ્રાહ્મણોની મર્યાદા કિંવા બ્રાહ્મણ્યનું રક્ષણ કરવા જાય તો ગુરુ ક્ષોભ પામે છે. આમ બન્ને પ્રકારથી સંકટ ઉત્પન્ન થવાથી પસ્તાવો કરવો પડે છે, એટલા માટે નીચજાતિનો ગુરુ થઇ શકેજ નહિ. તથાપિ પોતાના મનને નીચજાતિનો ગુરુ કરવાનો છંદ લાગ્યોજ હોય તોપણ એકલાજ ભ્રષ્ટ થવું; પરન્તુ બીજાઓને ભ્રષ્ટ ન કરવા. અસ્તુ. એટલી વાત નિઃસંશય છે કે ગુરુ સ્વજાતિનો હોવો જોઇએ, એટલે કે નીચજાતિનો ન હોવો જોઇએ; નહિ તો ભ્રષ્ટાચાર થાય છે જે જે કાંઈ ઉત્તમ ગુણો છે તે સર્વ સદ્ગુરુમાં હોવા જોઇએ, તોપણ સદ્ગુરુને ઓળખવાને માટે કેટલાંક લક્ષણો કહીએ છીએ. એક ગુરુજ માત્ર હોય છે, એક મંત્રગુરુ હોય છે, એક યંત્રગુરુ હોય છે, એક તંત્રગુરુ હોય છે, કોઈ ઉસ્તાદને પણ ગુરુ કહે છે, કોઈ રાજગુરુ કહેવાય છે, એક કુલગુરુ હોય છે, કોઇને માનેલો ગુરુ હોય છે, એક વિદ્યાગુરુ કહેવાય છે, એક કુવિદ્યાગુરુ પણ કહેવાય છે, કોઈ અસદ્ગુરુ કહેવાય છે અને કોઇ જાતિને દંડ દેનાર જાતિગુરુ હોય છે, એક માતાગુરુ, એક પિતાગુરુ, એક રાજગુરુ, એક દેવગુરુ અને એક સર્વ કળાઓને જાણનાર જગદ્ગુરુ કહેવાય છે આ પ્રકારના ૧૭ ગુરુઓ કહેવામાં આવ્યા અને એ સિવાય બીજા પણ ગુરુઓ છે તેનો વિચાર હવે સાંભળો. એક સ્વપ્નગુરુ, એક દિક્ષાગુરુ, એક પ્રતિમાગુરુ અને એક પોતેજ પોતાનો ગુરુ કહેવાય છે જે જે જાતિના જે જે વ્યાપાર તે તે તેના ગુરુ કહેવાય, એ રીતે જોતાં અનેક ગુરુઓ થઇ જાય. અસ્તુ આવા અનેક ગુરુઓ અને અનેક મતોનો વિચાર થયો. પરન્તુ મોક્ષદાતા ગુરુ તો જુદાજ હોય છે જેમનામાં નવવિધાના અનેક સદ્ગુણો હોય અને જેઓ દયાળુ હોય તેઓજ સાચા સદ્ગુરુ છે એમ જાણવું

समास ३ जो—शिष्यलक्षण.

પાછળના સમાસમાં સદ્ગુરુનાં લક્ષણનું નિરૂપણ સ્પષ્ટ કરીને દેખાડ્યું. હવે સતશિષ્યનાં લક્ષણ સાવધાન થઇને સાંભળો. સદ્ગુરુવિનાનો સતશિષ્ય હોય તોપણ તે વ્યર્થ છે અને સતશિષ્ય ન હોય તો સદ્ગુરુનો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે. ઉત્તમ ભૂમિ ખેડવા છતાં પણ તેમાં સારૂં બીજ ન વવાય અથવા ઉત્તમ બીજ હોવા છતાં પણ જો ભૂમિ સારી ન હોય તો જેમ શ્રમ વ્યર્થ જાય છે; તેમ સતશિષ્ય સુપાત્ર છતાં ગુરુ તેને માત્ર મંત્ર-તંત્રજ શિખવે તો તેને ઇહલોક કે પરલોક એ બેમાંથી કશુંજ સાધ્ય થતું નથી. વળી સદ્ગુરુ સંપૂર્ણ કૃપા કરે છતાં શિષ્યજ અનધિકારી હોય તો તે પણ ભાગ્યશાળી પિતાના ભિખારી પુત્રની પેઠે જાણવું. આ પ્રમાણે એકના અભાવે બીજું નિરર્થક થાય છે અને પરલોકના સાર્થકથી વિમુખ થવાય છે. એટલા માટે જો સદ્ગુરુ અને સતશિષ્ય એમ યોગ હોય તો ત્યાં શ્રમ કરવો પડતો નથી અને બન્નેના પ્રયત્ન સફળ થાય છે. ઉત્તમ ભૂમિ અને ઉત્તમ બીજ છતાં પણ તે જેમ પર્જન્યવિના ઉગતું નથી; તેમ સદ્ગુરુ અને સતશિષ્ય હોય તોપણ અધ્યાત્મનિરૂપણવિનાની સ્થિતિ થાય છે. ખેતરની વાવણી કરી હોય અને તેમાં ધાન્ય ઉગ્યું હોય છતાં પણ સંભાળવિના જેમ તે વ્યર્થ જાય છે તેમ સાધનવિના સાધકની દશા થાય છે. જ્યાંસુધી પાક આપણા હાથમાં આવે ત્યાંસુધી તેને માટે સર્વ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે, માટે પાક આવ્યો હોય તોપણ સંભાળ લીધા વગર સ્વસ્થ ન બેસવું; આ રીતે આત્મજ્ઞાન થયું હોય તોપણ સાધન કરવું જોઇએ. એક વખત પેટભરીને જમ્યા હોઇએ તોપણ અન્નસામગ્રી રાખવી: તે મુજબ સાધન, અભ્યાસ અને સદ્ગુરુ, સતશિષ્ય અને સતશાસ્ત્રવિચાર તથા સત્કર્મ અને સદ્વાસનાથી ભવસાગરનો પાર પામી શકાય છે. સદુપાસના, સત્કર્મ, સત્ક્રિયા અને સ્વધર્મ, સત્સંગ અને નિરંતર નિત્યનિયમ એ સર્વનો જ્યાં યોગ હોય ત્યાં શુદ્ધ જ્ઞાન સ્થિર થાય છે. તે વિના પાખંડવાદની પ્રવૃત્તિ લોકસમુદાયમાં પ્રબળ થઇ પડે છે. આ સ્થિતિના દોષ શિષ્યને ઘટતા નથી. એ બધું

સદ્દગુરુને આધીન છે. સદ્દગુરુ જો ધારે તો અનેક પ્રયત્નોવડે શિષ્યના અવગુણોને બદલી શકે છે. સદ્દગુરુથી અસત્‌શિષ્ય સત્‌શિષ્ય થઇ શકે છે, પરન્તુ સત્‌શિષ્યથી અસદ્દગુરુ સદ્દગુરુ થઇ શકે નહિ, કારણ કે શિષ્ય જો ગુરુને સુધારી શકે તો પછી ગુરુનું મહત્વ ક્યાં રહ્યું ? એટલા માટે સદ્દગુરુ હોય તોજ સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. સદ્દગુરુ ન હોય તો પાખંડમત પ્રવર્તે. અહીં સદ્દગુરુજ માત્ર કારણ છે અને અન્ય સર્વ નિષ્કારણ છે, તોપણ સત્‌શિષ્યને ઓળખવાનાં લક્ષણ કહીએ છીએ. સદ્દગુરુના વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી અનન્ય ભાવથી સદ્દગુરુના શરણ થઇને રહેવું તેજ મુખ્યત્વે કરીને સત્‌શિષ્યનું લક્ષણ છે અને તેનેજ સત્‌શિષ્ય જાણવો. શિષ્ય નિર્મળ, આચારશીલ, વિરક્ત-અનુતાપી, નિષ્ઠાવાળો, શુચિષ્મંત, સર્વવાતે મધ્યમ પ્રકારનો, ઉદ્યોગી, પરમદક્ષ, અલક્ષ, બ્રહ્મને લક્ષે એવો, અત્યંત ધીર, ઘણો ઉદાર, પરમાર્થ વિષયમાં અતિતત્પર, પરોપકારી, મત્સરવગરનો, અર્થના ગૂઢ તત્વને જાણી શકે એવો, પરમશુદ્ધ તથા સાવધ, અગાધ સદ્દગુણોવાળો, બુદ્ધિમાન્, પ્રેમી ભક્ત, નીતિમર્યાદાથી યુક્ત, યુક્તિ તથા બુદ્ધિવાળો, નિત્યાનિત્યનો વિચાર કરી જાણનારો, ધૈર્યવાળો, દૃઢવ્રતવાળો, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો, પુણ્યશીલ, સાત્વિક, સદ્દગુરુને ભજનારો, સાધન કરનારો સાધક, વિશ્વાસવાળો, દેહને કષ્ટ આપનારો અને પરમાર્થને વધારી જાણનારો હોવો જોઇએ વળી શિષ્ય સ્વતંત્ર, વિશ્વનો મિત્ર, સુપાત્ર, સર્વવાતે ગુણી, નદ્વિદ્યાવાળો, સદ્દભાવવાળો, અંતઃકરણ જેનું પરમ શુદ્ધ છે એવો હોવો જોઇએ. શિષ્ય અવિવેકી, ગર્ભશ્રીમંત ન હોવો જોઇએ તથા શિષ્ય સંસારના દુઃખોથી દેહના વિષે સંતપ્ત હોવો જોઇએ. જે કોઇ સંસારના દુઃખથી દુઃખી થયેલો હોય અને જે ત્રિવિધ તાપથી દગ્ધ થયેલો હોય, તેજ પરમાર્થમાર્ગનો અધિકારી થયો એમ જાણવું. જેણે ઘણું દુઃખ ભોગવ્યું હોય તેનામાંજ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, સંસારના દુઃખોને લઇનેજ વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ છે જેની પાછળ સંસારનો ત્રાસ હોય તેનામાં પરમાર્થપ્રત્યે વિશ્વાસ ઉપજે છે અને એ વિશ્વાસના બળથીજ તે સદ્દગુરુચરણનો આશ્રય પકડે છે અવિશ્વાસથી જેણે સદ્દગુરુનો આશ્રય છોડી દીધો એવા ઘણા મનુષ્યો ભવાર્ણવમાં ડૂબી ગયા છે અને સુખ-દુઃખરૂપી જળચરોએ તેઓને ફાડી ખાધા છે માટે જેને

[illegible] અને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] નથી. [illegible]
[illegible] છે અને [illegible]
[illegible] છે [illegible] અને [illegible]
[illegible] અને છે [illegible]
[illegible] નથી [illegible]
[illegible]
[illegible] નથી [illegible]
[illegible]
[illegible] નથી.
[illegible]
[illegible] નથી
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

સુખ લાગતું હોય, અને દેખાદેખીથી લૌકિકરીતે જેઓ પરમાર્થ સં
દવા ઇચ્છતા હોય, એવા પઢતમૂર્ખ અસતશિષ્યો દેખાદેખીથીજ
ગુરુના શરણે જાય છે. એવાઓની, વૃત્તિ પ્રપંચના વિષયમાં આ
વાર્ય થાય છે તથા તેઓ સંસારની જાળમાં લપટાઈ જાય છે; તે
પરમાર્થ ચર્ચાનો વિચાર મલીન થાય છે. પરમાર્થ વિષયમાં આલ
અને સાંસારિક વિષયમાં પ્રીતિ રાખવાથી તેઓ કેવળ કુટુંબ
ભારવાહક મજૂર જેવા થઈ જાય છે. સંસારનાં સુખોમાં આન
માની લઈને પરમાર્થના માર્ગની મશ્કરી કરવાથી તે ભ્રાન્ત, મૂઢ ત
મંદબુદ્ધિવાળો થઇ કેવળ કામી બની જાય છે. જેમ સુવ્વરને સુગ
દ્રવ્યનું વિલેપન તથા જેમ પાડાને ચંદનનું મર્દન કરવું વ્યર્થ જાય
તેમ વિષયલોલુપ પુરુષને વિવેકયુક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ કરવો વ્યર્થ
ગધેડાં ઉકરડામાં આળોટીને જેમ આનંદ માને છે તેથી તેને સુગ
દ્રવ્યોનું લેપન કરવું વ્યર્થ છે અને અંધારામાં ઉડનારા ઉલૂકને જે
હંસની પંકિત અયોગ્ય છે, તેમ વિષયદ્વારમાં પેઠેલો મનુષ્ય અધઃપ
નની ઉંડી ખાડીમાં પડે છે. એવાને સત્સંગમાં તથા ઈશ્વ
ભકિતમાં પ્રીતિ કયાંથી હોય ? જેમ કુતરૂં ઉપરના દાંત દેખાડી હાડ
ચાવ્યા કરે છે, તેમ વિષયમાં મગ્ન થયેલો તે પુરુષ વિષયસુખને મા
ટળવળે છે. એવા શ્વાનને જેમ ઉત્તમ અન્ન તથા મર્કટને જેમ સિંહા
સન છાજતું નથી, તેમ વિષયાસકત મનુષ્યને જ્ઞાનોપદેશ કરવાથી
ટકી શકતો નથી. ગધેડાં ચારવામાજ જેનો આખો જન્મારો ગયે
હોય એવા ધોબી અથવા કુંભારને જેમ પંડિતોની સભામાં પ્રતિષ્
મળની નથી, તેમ વિષયાસકત પુરુષથી પરમાર્થપ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી
જેમ રાજહંસોના સમૂહની અંદર અપવિત્ર કાગડો આવીને પોતાને હંસ
મનાવવાનો ડોળ દેખાડી બેસે છતાં તેનું ધ્યાન વિષ્ટા ઉપરજ હોય છે,
તેમ વિષયી પુરુષ સજ્જનોની વચ્ચે પોતાને સજ્જન મનાવવાનો ડોળ
દેખાડે તોપણ તેનું મન તો વિષયરૂપી વિષ્ટામાંજ હોય છે. જેમ કોઇ બગલમાં
સ્ત્રીને લઈને કહે કે, " મને સંન્યાસી કરો ! " તેમ વિષયાસકત પુરુષ
જ્ઞાનની ઠાલી વાતોજ કરે છે. અસ્તુ. આવા પઢતમૂર્ખ અસતશિષ્યો
અદ્વૈત સુખને શું જાણવાના હતા ! એવા નરકના કીડાઓ તો પોતાની
પાપી ઇચ્છાથી નરકનાંજ દુઃખો ભોગવે છે. વેશ્યાની સેવા કરનાર જેમ

ઉપદેશક થઈ શકતો નથી, તેમ વિષયાધીન પુરુષ પણ ભક્તરાજ કહી શકાય નહિ. બિચારા વિષયલોલુપજનોને જ્ઞાનસાથે સંબંધ શો ? તેઓ તો કેવળ વાચાળ બનીને શાબ્દિક બડબડ કરવામાં ફસાઈ જાય છે. આવા શિષ્યોને પરમનષ્ટ, હલકામાં હલકા, હીન, અવિવેકી, દુષ્ટ, ખળ, લુચ્ચા અને દુર્જન જાણવા. આવા પાપી, અત્યંત અપરાધીજનોને માટે અનુતાપ-પશ્ચાત્તાપ ઉપજવો એ એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એવાઓએ પુનઃ સદ્‌ગુરુના શરણે જઈને સેવાથી સંતોષ પમાડવો અને સદ્‌ગુરુકૃપાનું સંપાદન કરીને પુનઃ શુદ્ધ થવું. જેણે સ્વામીદ્રોહ કર્યો તે યાવચ્ચંદ્ર નરકમાં પડે છે. તેને પછી સ્વામી (સદ્‌ગુરુ) પ્રસન્ન થયા વિના તે નરકમાંથી છૂટવાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય જડતો નથી. સ્મશાનવૈરાગ્ય ઉપજવાથી સદ્‌ગુરુના ચરણમાં દંડવત્ કરે તેથી કાંઈ જ્ઞાનોપદેશ ટકી શકતો નથી. શ્રદ્ધાનો આવિર્ભાવ ઉપરથી દેખાડીને સદ્‌ગુરુદ્વારા મંત્ર લઈને મંત્રનેજ માટે બે દિવસને માટે શિષ્ય બને, એવા અસત્‌શિષ્યો ગમે એટલા ગુરુ કરે તોપણ તે તો પાખંડવાદી અને બહુબોલા તથા નિર્લજ્જ બને છે. તે કયારેક રડે છે, કયારેક પડે છે, કયારેક વૈરાગ્યનો ઢોંગ કરે છે, કયારેક અહંભાવ પ્રકટાવે છે અને જ્ઞાની હોવાનો ડોળ ઘાલે છે. આ પ્રમાણે કોઈવાર તે વિશ્વાસ દેખાડે છે અને કોઈવાર ઘુરકી ઉઠે છે, એમ અનેક પ્રકારના રંગ તથા ઘેલછાને દેખાડે છે. તેનામાં કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, લોભ, મોહ, અભિમાન, કપટ અને તિરસ્કાર આદિ અનેક વિકારો રહેલા હોય છે. અહંકાર, દેહાભિમાન, અનાચાર, વિષયોનો સંગ, સાંસારિક વિષયવાસના તથા અંતરમાં ઉદ્વેગ હોય છે. દીર્ઘસૂત્રી, કૃતઘ્ન, પાપી, કુકર્મી, કુતર્કી વિકલ્પયુક્ત, અભક્ત, અશ્રદ્ધાવાન, શીઘ્ર કોપ કરનારો, નિર્દય, પારકાનો ઘાત કરનારો, હૃદયશૂન્ય, આળસુ, અવિવેકી, વિશ્વાસ વગરનો, અવિચારી અને વહેમને વળગી રહેનારો એવો તે હોય છે. આશા, મમતા, તૃષ્ણા, કલ્પના, કુબુદ્ધિ, દુષ્ટ વૃત્તિ, દુર્વાસના, અલ્પબુદ્ધિ અને વિષયકામનાઓ તેમના હૃદયના વિષે વસે છે. ઇચ્છા, ઈર્ષ્યા, અને તિરસ્કારવાળો તે નિંદા કરવામાં આદર સાથે પ્રવૃત્ત થઈને દેહાભિમાનથી તથા જ્ઞાનના ઘમંડથી બરાડા પાડતો ફરે છે. તે ભૂખ તરસને સહન કરી શકતો નથી, નિદ્રા તેના અંકુશમાં હોતી નથી અને તેના મનમાંથી કુટુંબની ચિંતા મટી જતી નથી એવો તે ભ્રાન્તિમાં પડી જાય છે.

વાણીથી પુષ્કળ બડબડ કર્યા કરે પણ અતરમા વૈરાગ્યનો લેશ ન હોય અને અનુતાપ તથા ધૈર્યથી સાધનનો માર્ગ તે સ્વીકારતો નથી. ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને શાન્તિ તેનામા હોતા નથી; સદ્‌વૃત્તિ, નમ્રતા અને દયા પણ હોતી નથી; કૃપા, કરુણા કે મતોષ પણ હોતો નથી અને સદ્‌બુદ્ધિ તો હોયજ નહિ દેહદમનમા આળસુ, પરમાર્થવિષયમા કૃપણ અને કઠિન હૃદયવાળો તે પોતાનુ આચરણ સુધારી શકતો નથી લોકો સાથે જે વિનયથી વર્તતો નથી અને જે સજ્જનોમા અપ્રિય છે અને જે હમેશા પારકા દોષને જોયા કરે છે; સર્વદા જુઠું બોલનારો, બનાવટી વાતો કરનારો અને મન, વચન ને કર્મમા જેની એકવાક્યતા નથી એવો તે પારકાને પીડવામા તત્પર હોય છે, અને સર્પ કે વીછી સરખા ઝેરી જતુની પેઠે અમગળ શબ્દરૂપી ડશવડે સર્વના અતઃકરણને ભેદી નાખે છે તે પોતાના અવગુણોને સતાડે છે, બીજાને કઠોર શબ્દ કહે છે અને વગર કારણે અન્ય પ્રતિ ગુણ-દોષનું આળ ચઢાવે છે પોતે પાપાત્મા છતા બીજાઓ પ્રત્યે દયા રાખતો નથી અને હિસાકરનાર દુરાચારી મનુષ્યોની પેઠે તે પારકા દુખથી દુખી થતો નથી એવા અધમ મનુષ્યો પારકા દુખને જાણી શકતા નથી અને દુર્જનથી દુખી થયેલાને વધાર દુખી કરીને તેમાજ પોતાના મનથી આનદ માને છે પોતાના દુખને માટે મનમા ઝુર્યા કરે તથા પારકાનું દુખ જોઈને રાજી થાય, એવા મનુષ્યને યમલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા યમના દૂતો તેને માર મારે છે અસ્તુ આવા બિચારા મદાધ લોકોને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કેમ થાય વારુ? તેઓને પૂર્વ જન્મના પાતકોને લીધે સદ્‌બુદ્ધિ ગમતી નથી એવા લોકોને તો દેહના અતકાળના જ્યારે શરીરના સર્વ ગાત્રો ક્ષીણ થાય છે અને સગા સબધીઓ જ્યારે તેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારેજ ખરેખરી ખબર પડે છે અસ્તુ ઉપર વર્ણવેલા અવગુણોથી વેગળા એવા જે સત્‌શિષ્યો હોય તેઓજ શ્રદ્ધાવડે કરીને સ્વરૂપાનદના સુખને અનુભવે છે જ્યા અશ્રદ્ધા ઉપજે છે ત્યા કુલાભિમાન પણ ઉપજે છે અને એવા પ્રાણીઓ સસારના સગથી વ્યર્થ શ્રમિત થાય છે જે વિષયના સગથી જન્મ-મરણનું દુખ પ્રાપ્ત થયું, તેજ વિષયવાસનાને જો પુન દૃઢતાથી વળગી રહેવામા આવે તો તેથી જન્મ મરણનું દુખ પુનઃ પ્રાપ્ત થાયજ "સસારના સગથી સુખપ્રાપ્તિ થયાનું ક્યાય પણ જોયું કે સાભળ્યું નથી" એવું સમજવા છતા પણ જેઓ પોતાનું

અકલ્યાણ સાધે છે તેઓ જાતેજ દુઃખી થાય છે. જેઓ સંસારમાં સુખ માને છે તે પ્રાણીઓને મૂઢમતિ સમજવા. એવા પઢતમૂર્ખાઓ જાણી-જોઈને આંખમિંચામણાં કરે છે. સંસાર ભલે સુખેથી કરવો, પરંતુ પરમાર્થના વિષયમાં થોડી ઘણી પણ પ્રગતિ કરવી જોઈએ; સઘળોજ પરમાર્થ ડુબાડી દેવો એ સર્વથા યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે ગુરુ–શિષ્યને ઓળખવા માટેનું નિરૂપણ થયું. હવે ઉપદેશનું લક્ષણ કહીશું.

समास ४ थो–मंत्र अने उपदेशना प्रकार.

એક એવી મંત્રમાલાઓ પણ અસંખ્ય છે; માયાની અદ્ભુત કળાને કોણ કળી શકે એમ છે ? કેટલાક મંત્રોથી ભૂત ઉતરી જાય છે, કેટલાક મંત્રોથી રોગ નિવૃત્ત થાય છે, કેટલાક મંત્રોથી ટાઢીઓ તાવ તથા વિંછી અને સાપનું વિષ ઉતરે છે. આવા નાના પ્રકારના મંત્રોનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. કોઈ "શિવ, શિવ" નો ઉચ્ચાર કરવાનું કહે છે તો કોઈ "હરિ હરિ" નો મંત્રોચ્ચાર કરવાનું કહે છે, અને કોઈ "વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ" કહેવાનો ઉપદેશ આપે છે. એક કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહેવાનું કહે છે, તો એક વિષ્ણુ વિષ્ણુ કહેવાનું કહે છે અને એક નારાયણ નારાયણ કહેવાનો ઉપદેશ આપે છે. કોઈ અચ્યુત અચ્યુત કહેવાનું કહે છે તો કોઈ અનંત અનંત કહેવાનું કહે છે; અને કોઈ દત્ત દત્ત કહ્યા કરવું એમ કહે છે. એક રામ રામ કહેવાનું કહે છે, એક "ઓરેમ્ ઓરેમ્" કહેવાનું કહે છે, તો એક મેઘશ્યામનાં જે અનેક નામો છે તેનું સ્મરણ કર્યા કરવું એમ કહે છે. એક કહે છે કે ગુરુ ગુરુ કહેવું, એક કહે છે કે પરમેશ્વર પરમેશ્વર કહેવું, તો એક કહે છે કે વિઘ્નહર (ગણેશ) નું ચિંતન કર્યા કરવું. એક કહે છે કે શિવ શિવ કર્યા કરવું, એક કહે છે કે વિષ્ણુ વિષ્ણુ બોલ્યા કરવું, અને એક કહે છે કે અધોક્ષજનો મંત્રોચ્ચાર કર્યા કરવો. એક કહે છે કે દેવ દેવ કહ્યા કરવું, એક કહે છે કે કેશવ કેશવ બોલ્યા કરવું, તો એક કહે છે કે ભાર્ગવ ભાર્ગવ કહ્યા કરવું. એક વિશ્વનાથ વિશ્વનાથ બોલાવે છે, એક મલ્હારી મલ્હારી કહેવાનું કહે છે અને કોઇ તુકાઈ તુકાઈ * એવા જપ કરાવે છે. એનું તે કેટલુંક વર્ણન કરીએ ? શિવ શક્તિનાં અનંત નામો છે અને સર્વ ગુરુઓ પોતપોતાની ઈચ્છા અને સ્વભાવ પ્રમાણે તેનો ઉપદેશ આપે છે. કોઇ ખેચરી, ભૂચરી, ચાચરી અને અગોચરી એવી ચાર મુદ્રા × જણાવે છે; અને કોઇ નાના પ્રકારનાં આસનો બતાવે છે. કોઇ ચમત્કારિક દેખાવો બતાવે છે તો કોઇ અનાહત + ધ્વનિ સંભળાવે

* તુકાઈ તુળજાપુરની દેવીને કહેવામાં આવે છે.

× મુદ્રા—વિશેષથી દૃષ્ટિને હઠાવીને એક વિશેષ પદાર્થ પર એક વિશિષ્ટ પ્રકારથી એકાગ્ર કરવી તે.

+ અનાહતધ્વનિ-પ્રાણીના દેહમાં દશ પ્રકારના ધ્વનિ સતત થયા કરે છે. સામાન્ય ધ્વનિઓ જે બહાર સંભળાય છે તે આઘાતથી ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ શરીરના અંદરના ધ્વનિઓની દશા એવી નથી. તેથી તેમને અનાહતધ્વનિ કહેવામાં આવે છે

છે અને કેટલાક ગુરુઓ શરીરજ્ઞાની હોય છે તેઓ શરીરનું જ્ઞાન કરાવી આપે છે. કોઈ કર્મમાર્ગ બતાવે છે; કોઈ ઉપાસના કિંવા ભક્તિમાર્ગ બતાવે છે અને કોઈ અષ્ટાંગયોગ× તથા નાના પ્રકારનાં યંત્રોની+ માહિતી આપે છે. કોઈ તપ કરવાનું કહે છે; કોઈ અજપાજપ* કરવાનું કહે છે અને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈ મૂર્તિની ઉપાસના કરવાનું કહે છે; કોઈ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને કોઈ તીર્થાટન કરવું એવો ઉપદેશ આપે છે. કોઈ મહાવાક્યો ÷ બતાવી તેનો જપ કરવો એમ કહે છે. કોઈ જે છે તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે એવો ઉપદેશ કરે છે. કોઈ શાક્તમાર્ગ બતાવે છે; કોઈ મુક્તિમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરે છે અને કોઈ ભક્તિપૂર્વક ઇંદ્રિયોની જ પૂજા કરાવે છે. કોઈ વશીકરણ, સ્તંભન, મોહન અને ઉચ્ચાટન બતાવે છે તો કોઈ નાના પ્રકારની જાદુવિદ્યાનું નિરૂપણ કરે છે. બસ આ ઉપદેશના પ્રકાર છે. હવે બીજા કેટલાકનું વર્ણન કરીએ ? આવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અસંખ્ય ઉપદેશો છે. આવા અનેક પ્રકારના ઉપદેશો છે; પરંતુ તે સર્વ જ્ઞાન વિના વ્યર્થ છે. આ વિષયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે કેઃ—

> नाना शास्त्रं पठेल्लोको नाना दैवतपूजनम् ॥
> आत्मज्ञानं विना पार्थ सर्वकर्म निरर्थकम् ॥ १ ॥
> शैवशाक्तागमाद्या ये अन्ये च बहवो मताः ॥
> अपभ्रंशसमास्तेऽपि जीवानां भ्रांतचेतसाम् ॥ २ ॥
> नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥

તાત્પર્ય કે—જ્ઞાનની સાથે સરખાવી શકાય એવી પવિત્ર અને ઉત્તમ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમાં નથી; માટે પ્રથમ આત્મજ્ઞાન

× યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં અષ્ટ અંગ છે. આ આઠ અંગ સાધવાથી યોગસિદ્ધિ થાય છે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. + ષટ્‌ચક્રો. શરીરમાં ગુદદ્વારથી લઈને બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત સાત સ્થાનોમાં સાત ચક્રો છે. * પ્રાણીના શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે 'सोहं' નો ધ્વનિ સતત થયા કરે છે તેને અજપા ગાયત્રી કહેવામાં આવે છે. ÷ "प्रज्ञानं ब्रह्म," "अहं ब्रह्मास्मि," "तत्त्वमसि." "अयमात्मा ब्रह्म" એ ચાર મહાવાક્યો ક્રમશઃ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વ વેદનાં છે.

પ્રાપ્ત કરવુ જોઈએ સર્વ ઉપદેશોમા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ ભગવાને પોતે પણ અનેક સ્થળે કહ્યુ છે

यस्य कस्य च वर्णस्य ज्ञानं देहे प्रतिष्ठितम् ॥
तस्य दासस्य दासोऽहं भवे जन्मनि जन्मनि ॥ १ ॥

ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા પણ આત્મજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ મહિમા જાણતા નથી, તોપછી બિચારા જીવો તો તેને શી રીતે જાણી શકે ? સર્વ તીર્થો કરી સ્નાન-દાન કરવાનુ જે ફળ છે, તેના કરતા પણ જ્ઞાનના ફળની યોગ્યતા કોટિગણી અધિક છે, માટે આત્મજ્ઞાન કઠિનમા કઠિન છે એ જ્ઞાનના લક્ષણો આગળ કહું છું તે સાભળો.

समास ५ मो—अनेक प्रकारनां वाह्य ज्ञान.

જ્યાં સુધી સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી સર્વ નિષ્ફળ છે જ્ઞાન સિવાય મનની વ્યાકુળતા જતી નથી જ્ઞાનનુ નામ લેતાજ મનુષ્ય ભ્રમમા પડે છે એ 'જ્ઞાન' શબ્દનો અર્થ શુ હશે ? એ જાણવાને સૌ કોઈ ઇચ્છતા હશે, માટે તે ક્રમશ જણાવુ છુ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળને અચૂક રીતે જાણવા એને પણ જ્ઞાન કહેવામા આવે છે, પરંતુ તે કાઈ સત્ય જ્ઞાન નથી પુષ્કળ વિદ્યાધ્યયન કરવામા આવે, સંગીતજ્ઞાન-રાગજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, વૈદિક થાય શાસ્ત્રાધ્યયન કરે, વેદાધ્યયન કરે તો તે પણ જ્ઞાન નથી નાના પ્રકારના ઉદ્યોગોનુ જ્ઞાન નાના પ્રકારના રીતરિવાજોનું જ્ઞાન નાના પ્રકારની પરીક્ષાનું જ્ઞાન એ પણ કાઈ સત્ય જ્ઞાન નથી. નાના પ્રકારની સ્ત્રીઓની પરીક્ષા નાના પ્રકારના મનુષ્યોની પરીક્ષા, નાના પ્રકારના વ્યવહારની પરીક્ષા એ પણ કાઈ સત્ય જ્ઞાન નથી ભિન્ન ભિન્ન ઘોડાની પરીક્ષા ભિન્ન ભિન્ન હાથીની પરીક્ષા અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જીવોની પરીક્ષા એ કાઈ સત્ય જ્ઞાન નથી ભિન્ન ભિન્ન પશુઓની પરીક્ષા, ભિન્ન ભિન્ન પક્ષીઓની પરીક્ષા અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીઓની પરીક્ષા એ કાઈ સત્ય જ્ઞાન નથી જૂદા જૂદા વાહનોની પરીક્ષા, જૂદા જૂદા વસ્ત્રોની

પરીક્ષા અને જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોની પરીક્ષા એ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન નથી. જુદી જુદી ધાતુઓની પરીક્ષા, જુદા જુદા [illegible]ની પરીક્ષા, જુદાં જુદાં રત્નોની પરીક્ષા એ પણ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન નથી. જુદા જુદા [illegible]ની પરીક્ષા, જુદા જુદા કાષ્ઠની પરીક્ષા, જુદા જુદા વાહનોની પરીક્ષા એ પણ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન નથી. નાના પ્રકારની ભૂમિની પરીક્ષા, નાના પ્રકારના વસ્ત્રોની પરીક્ષા અને નાના પ્રકારની [illegible] વસ્તુઓની પરીક્ષા એ પણ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન નથી. નાના પ્રકારના રંગોની પરીક્ષા, નાના પ્રકારના પક્ષીઓની પરીક્ષા અને નાના પ્રકારના [illegible]ની પરીક્ષા એ પણ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન નથી. નાના પ્રકારના પુષ્પોની પરીક્ષા, નાના પ્રકારના [illegible]ની પરીક્ષા, નાના પ્રકારના [illegible]ની પરીક્ષા એ પણ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન નથી. નાના પ્રકારના [illegible] પરીક્ષા, નાના પ્રકારના [illegible] [illegible]

પરિમિત ભાષણ કરવું, સમયોચિત ઉત્તર આપવો, શીઘ્ર કવિતા રચવી એ પણ કાંઇ સત્ય જ્ઞાન નથી નેત્રપલ્લવી (આંખ અથવા પાંપણો હલાવીને સંજ્ઞા કરવી તે), કરપલ્લવી (હાથ અને આંગળીઓવતી સંજ્ઞા કરવી તે), સ્વરપલ્લવી, નાદકળા, ભેદકળા અને સંકેતકળા એ પણ કાંઇ યથાર્થ જ્ઞાન નથી. કાવ્યકુશળતા, સંગીતકળા, ગાયનકળા, નૃત્યકળા, સભાચાતુર્ય, વક્તૃત્વ એ પણ કાઇ યથાર્થ જ્ઞાન નથી ભાષણની ચતુરાઇથી મનુષ્યોને મોહિત કરવાની કળા, રમવાની કળા, રસાળ ગાયનકળા, હાસ્ય, વિનોદ, કાવ્યકુશળતા એ પણ કાંઇ સત્ય જ્ઞાન નથી. નાના પ્રકારના ગુણો, ચિત્રકળા, નાના પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવાની કળા, સંગીતકળા અને બીજી પણ નાના પ્રકારની કળાઓ એ પણ કાંઇ સત્ય જ્ઞાન નથી આ પ્રકારની ચોસઠ કળા અને તે સિવાયની નાના પ્રકારની કળા, ચૌદ વિદ્યા અને અંગના સ્વાભાવિક ગુણો એ કાઇ સત્ય જ્ઞાન નથી અસ્તુ સકળ કળામાં પ્રવીણતા અને સર્વ વિદ્યાની અભિજ્ઞતા એ સર્વ બાહ્ય કૌશલ્ય છે; પરંતુ તેને 'યથાર્થ જ્ઞાન' કહી શકાય નહિ

આ સર્વ જ્ઞાન છે એવો ભાસ થાય છે ખરો, પરંતુ મુખ્ય જ્ઞાન તો એથી જુદુંજ છે એ જ્ઞાનમા બાહ્ય પ્રકૃતિનો તો જરાપણ સંસર્ગ હોતો નથી અન્યના મનની વાત જાણવી એજ સત્ય જ્ઞાન હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તે પણ કાઇ સત્ય જ્ઞાન—આત્મજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી. એક મહા અનુભવી સત્પુરુષે માનસ પૂજા કરતા કરતા કાંઇક ચૂક કરવાથી એક બીજા માણસે તેને બૂમ પાડીને કહ્યું કે "અરે ભાઈ! એમ નથી, તમે અહીંઆં ભૂલી ગયા." આ પ્રકારે જ કોઈ અન્યના મનના વિચાર જાણે છે તેનેજ સાધારણ લોકોમા પરમ જ્ઞાની કહેવામા આવે છે, પરંતુ જે દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ્ઞાન તે કાંઈ આ નથી જ્ઞાન પણ પુષ્કળ પ્રકારનાં હોવાથી તેનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો તે પૂર્ણ થાય એમ નથી; પરંતુ જેના યોગથી સાયુજ્યમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ્ઞાન તો એ સર્વ જ્ઞાનોથી ભિન્નજ હોય છે હવે શિષ્ય પૂછે છે કે "તે જ્ઞાન કેવું હોય છે? શાન્તિના લક્ષણો શું? એ સર્વ મને સ્પષ્ટ કરીને સમજાવો." આ શુદ્ધ જ્ઞાનનું આ હવે સમાસમા નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે, માટે શ્રોતાઓએ તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવું જોઇએ.

समास ६ ठ्ठो–शुद्ध ज्ञाननां लक्षण.

હવે સત્ય જ્ઞાનનાં લક્ષણો સાંભળો. જ્ઞાન એટલે આત્મજ્ઞાન. આપણે આપણું પોતાનું દર્શન કરવું એનું નામજ ખરૂં જ્ઞાન છે. પ્રથમ મુખ્ય દેવતાને ઓળખવો, સત્ય સ્વરૂપ સમજી લેવું અને નિત્ય શું તથા અનિત્ય શું તેનો વિચાર કરવો એનું નામ જ્ઞાન. જ્યાં દૃશ્ય પ્રકૃતિ લય પામી જાય છે, જ્યાં પંચભૂતોના સમસ્ત ખેલો પૂરા થાય છે, દ્વૈત સંપૂર્ણતઃ નષ્ટ થાય છે; તેનું નામ જ્ઞાન છે. જે મનને અને બુદ્ધિને પણ અગમ્ય છે, જ્યાં તર્કનું પણ કાંઇ ચાલતું નથી. જે સ્થાન પરા વાણીથી પણ પર છે; તેનું નામ જ્ઞાન છે. જ્યાં દૃશ્યનું કંઇ પણ ભાન રહેતું નથી, જ્યાં વૃત્તિઓથી [illegible] જણાતા જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન બની જાય છે તેનેજ અત્યન્ત શુદ્ધ-સ્વરૂપજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તુર્યાવસ્થા એ ત્રણ અવસ્થા (જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ) અવસ્થાની સાક્ષીભૂત છે તેથી તેને પણ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે પણ વૃત્તિજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાન [illegible] મિશ્રજ છે. દૃશ્ય પદાર્થના જ્ઞાનને પદાર્થજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપના જ્ઞાનનેજ સ્વરૂપજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. [illegible] અનિત્ય હોય નહિ [illegible] ભિન્ન કયાંથી હોય ? માટે તુર્યાવસ્થા [illegible] જ્ઞાનને [illegible] શુદ્ધ

જ્ઞાન કહેશો નહિ જ્ઞાન એટલે અદ્વૈત અને તુર્યા તો પ્રત્યક્ષ દ્વૈતજ છે માટે શુદ્ધ જ્ઞાન તો સર્વદા નિર્ગુણજ હોય છે શુદ્ધ સ્વરૂપમાજ આપણું હોવું એજ શુદ્ધ સ્વરૂપનું લક્ષણ છે અને એનુજ નામ સ્વરૂપજ્ઞાન છે, એ વાત શ્રોતાઓએ લક્ષ્યમા રાખવી મહાવાકયનો ઉપદેશ સારો છે પરંતુ તેનો કાંઇ જપ કહેવામા આવ્યો નથી, સાધકે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ મહાવાકય એ સર્વ ઉપદેશનો સાર છે પરંતુ તેમાનો વિચાર ગ્રહણ કરવો જોઇએ. તેના કેવળ જપથી કાંઇ ભ્રાંતિનો અંધકાર દૂર થતો નથી મહાવાકયનો ખરો અર્થ ગ્રહણ કરવામા આવે તો આપણે પોતે [illegible] બનીએ છીએ પરંતુ જો તેનો માત્ર જપજ કરતા [illegible] તો તે વ્યર્થ શ્રમજ [illegible] મહાવાકયનુ વિવરણ કરવુ એ મુખ્ય જ્ઞાનનું લક્ષણ [illegible] શથી આપણે પણ શુદ્ધ સ્વરૂપજ છીએ. આપણો [illegible] આપણને લાભ થતા (અથાત હુ [illegible] તે જાણવુ, આત્મ સ્વરૂપની પ્રતીતિ થવી) એ જ્ઞાન પરમ [illegible] છે આ જ્ઞાન આદિ [illegible] હોવ [illegible] થી આ સર્વ પ્રકટ થય [illegible] થવાની સાથેજ ભ્રાંતિનું [illegible] ત્યા નષ્ટપ્ર [illegible] જોત [illegible] નિશ્ચય [illegible] નિર્મળ તથા [illegible] થાનની શોધ [illegible] મોક્ષદા [illegible] કરીએ [illegible] થી [illegible] નથી

થઈ ગયા છે. વામદેવાદિક મહર્ષિઓ, વાલ્મીકિ અને અત્રિ આદિક ઋષિઓ, તેમજ વેદાંત તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનના કેવળ આધારરૂપ શંકરાદિક આચાર્યોએ પણ આ જ્ઞાનથી પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે. મત્સ્યેંદ્ર ઋષિ, આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ ઇત્યાદિ અનેક મહર્ષિઓ કે જેઓ અગાધ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ હતા, તેઓ પણ આજ જ્ઞાનથી મુક્ત થઈ ગયા હતા. જે જ્ઞાન સિદ્ધ, મુનિ અને તત્ત્વજ્ઞાની એ સર્વના હૃદયનો હૃદયરૂપ છે, જે જ્ઞાનના શ્રવણથી અહર્નિશ સદા સર્વદા યોગાભ્યાસ કરે છે, જે જ્ઞાન વેદો અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ છે, જે જ્ઞાન યુક્તિનીતિ અને આત્મપ્રતીતિના વિચારનો વિષય છે, જે જ્ઞાનની મહત્તાને પોતપોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે, વળી, કાળ અને સમયનો જે જ્ઞાનવડે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણી શકે છે, જે જ્ઞાન સદાકાળ શુદ્ધ છે, તે જ્ઞાન હવે કહું છું. જે જ્ઞાન તીર્થોથી, મંત્રથી, તપથી, દાનથી, ધૂમ્રપાનથી,* પંચાગ્નિસાધનથી,• કિંવા ઉપવાસથી× પ્રાપ્ત થતું નથી; અને જે જ્ઞાન સર્વ સાધનોના મુગટરૂપ છે, તે જ્ઞાનનું હવે વર્ણન કરું છું. તેના શ્રવણથી સર્વ સંશયોનું મૂળ સર્વથા છેદાઈ જાય છે. આપણા દર્શન છે અને તે સર્વ આત્મતત્ત્વ સહિત છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વેદાંતનું નિરૂપણ છે, પણ તે સર્વનો ગ્રહીને આગ ...... છે. (અને તે એ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી.) ખુદ દેવો પણ જાણી શકતા નથી, તથા વેદની વાણી સ્તંભિત થાય છે, તે (જ્ઞાન મુજબ) હવે હું ગુરુકૃપાથી વર્ણન કરીશ. મેં સંસ્કૃત ભાષા શીખી નથી, મરાઠીમાં પણ મારી ગતિ નથી. તેમ હવે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ભાષાથી પણ નથી, છતાંયે મારા સ્વામી કૃપાવંત મારા હૃદયમાં બેઠેલા છે. વેદાભ્યાસ કર્યા વિના, શ્રવણની ખટપટ કર્યા વિના, કોઈ પણ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યા વિના, સદ્ગુરુની કૃપાથી જ્ઞાન સુવિદિત થઈ ગયું છે.

કેટલાક મરાઠી ગ્રંથો કરતા સંસ્કૃત ગ્રંથો વધુ છે અને તે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ વેદાંતવિષયક ગ્રંથો ઉત્તમ ગણાય છે કારણ પણ વિષય વેદાંતના જેવો એક નથી, કારણકે તેમાં અત્યંત ગૂઢ રહસ્ય રહેલું પ્રતીત થાય છે. અમારું આપણા વેદાંતોના ભાગરૂપ જ અતિ ગહન પરમાર્થ, તેનું

* ઉલટા લટકીને ધૂમ્ર અગ્નિમાંથી નીકળતા ધુમાડાનું પાન કરવું તેને ધૂમ્રપાન કહે છે. • ચારે તરફ અગ્નિ સળગાવીને અને ઉપરથી સૂર્યના તાપમાં બેસી તપ કરવું તે. × ભગવાનને માટે પોતાના દેહને કષ્ટ આપવું તે.

वर्णन हवे तुं सांभळ. अरे ! गहनमां पण गहन एवु सद्गुरुनुं वचन छे ए तुं लक्ष्यमां राख. सद्गुरुना वचनथी शांति मळे छे. सद्गुरुनुं वचन तेज वेदांत, सद्गुरुनुं वचन तेज सिद्धांत अने सद्गुरुनुं वचन तेज प्रत्यक्ष आत्मानुभव छे. मारा गुरुनुं जे अत्यंत गहन वचन छे, जेना योगथी मने परम शांति मळी छे अने जे मारा हृदयनुं गुह्य छे ते जो तुं मारा तरफ लक्ष्य आपशे तो तने हमणां ने हमणांज कहीश. त्यारे शिष्ये म्लान वदन करी ' कहो ' एम कह्युं अने हाथवडे तेमना चरण पकडया; एटले श्री गुरुदेवे बोलवानो प्रारंभ कर्यो. ' अहं ब्रह्मास्मि ' ए महावाक्य छे अने तेनो अर्थ अतर्क्य छे ते पण अहींआं कहुं छुं; कारणके अहींआं पण गुरु-शिष्यनुं ऐक्यज छे. हे शिष्य ! तुं एनुं रहस्य सांभळ. तुं पोतेज ब्रह्म छे, ए संबंधमां संदेह किंवा भ्रम धारण करीश नहि. भक्ति नव प्रकारनी छे, तेमा मुख्य आत्मनिवेदन छे. तेनुं हवे हुं पूर्ण वर्णन करूं छुं. निर्माण थयेला पंच भूतो अने इंद्रियो कल्पांते क्रमे क्रमे नाश पामे छे. प्रकृति अने पुरुष पण ब्रह्मज थाय छे. दृश्य पदार्थो लय पाम्या एटले आपणे पण ते रूपमा नथी. ऐक्य रूपमा मूळथीज ऐक्य होय छे त्या सर्व ऐक्यज होय छे, त्या सृष्टिनी वात सुद्धा होती नथी, तो पछी पिंड अने ब्रह्मांड तो देखायज क्या ! ज्ञानाग्नि प्रदीप्त थयो एटले दृश्यरूपी सघळो कचरो बळीने भस्मीभूत थाय छे अने तदाकारमा भिन्नत्वनु मूळज नष्ट थाय छे मिथ्यात्वनु भान थताज वृत्ति बदलाई जाय छे, अने वृत्ति बदलातानी साथेज सर्व दृश्यो नष्ट थई जाय छे आ प्रकारे सहजज आत्मनिवेदन थाय छे सद्गुरु प्रत्ये आवी एकनिष्ठा राखवामा आवे तो पछी तने चिंता शेनी ? तेनाथी वगळा रहेवु जोइए नहि अभक्त बनवु जोइए नहि हवे आनुज दृढीकरण करवाने माटे सद्गुरुनु भजन कर सद्गुरुना भजनथी तने अवश्य समाधान प्राप्त थशे हे शिष्य ! आनुज नाम आत्मज्ञान छे एनाज योगथी समाधान प्राप्त थाय छे संसारभयनु बंधनज मूळमा मिथ्या छे हु देह छु एम जे माने छे तेने आत्मघातक गणवो जोइए देहाभिमानथी ते जन्म-मरण वारवार भोगवतो रहे छे

हे शिष्य ! तु चारे देहोथी भिन्न छे, तु जन्म-कर्मथी भिन्न छे अने संपूर्ण चराचर सृष्टिनी अंतर्बाह्य व्यापी रहेलो छे कोइने

પણ બંધન છેજ નહિ. આ સર્વ લોકો દેહાભિમાન દૃઢ કરીને બેઠેલા છે તેથી તેઓ ભ્રાંતિમાં ભૂલેલા છે. હે શિષ્ય! એકાંતમાં બેસવું, સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લેવી અને તેના યોગથી સદા પરમાર્થમાં પારંગત થવું ઇષ્ટ છે. શ્રવણ અને મનન અખંડ કરવામાં આવે તોજ સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાધાન થાય એવો વૈરાગ્ય પ્રદીપ્ત થાય છે. હે શિષ્ય! સ્વચ્છંદતાપૂર્વક રહેવાથી, અમર્યાદ રીતે વર્તવાથી અને ઇંદ્રિયોને છૂટી મૂકી દેવાથી તારા મનની વ્યાકુળતા નષ્ટ થશે નહિ. જેમ બહુ કિંમતી મણિ રાજ્યના બદલામાં આપવાથી રાજ્ય મળે છેજ, તેમ જેને વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેને પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છેજ. હે શિષ્ય! એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ. હવે હું ભવિષ્ય કહું છું. જે પુરુષને જેનું ધ્યાન લાગી રહે છે તેને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છેજ; માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી સુવિદ્યા ગ્રહણ કરવી. તેના યોગથી જગદંદ્ય જે પરમેશ્વર તેની પ્રાપ્તિ સત્વર થઈ શકે છે. સન્નિપાતનું દુઃખ લાગુ પડે એટલે ખોટાં દૃશ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તેપર ઔષધ લેવામાં આવે તો આરોગ્ય મળી આનંદ થાય છે; તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનના સન્નિપાતથી દૃષ્ટિને જે મિથ્યા દૃશ્ય દેખાય છે તે જ્ઞાનરૂપી ઔષધ લેવાથી ચિત્તને કદિ પણ દેખાતું નથી. જે માણસ મિથ્યા સ્વપ્નથી બરાડવા લાગે છે તેને જાગૃત કરતાં તે પૂર્વ સ્થિતિમાં આવી નિર્ભય બને છે. મૂળથીજ ખોટું એવું દૃશ્ય ભ્રાંતિને લીધે ખરું લાગે છે અને તેથી દુઃખ થાય છે; પરંતુ ખોટાથી ખરાનો લય થવો શક્ય નથી. સ્વપ્ન એ જાગૃતિમાં મિથ્યા છે એ વળી સત્ય છે, પણ નિદ્રિત મનુષ્ય તો તેથી ભ્રમમાંજ પડે છે; પરંતુ તે જાગૃત થયો એટલે પછી તેને કાંઇ ભયજ નથી. અવિદ્યારૂપી નિદ્રા બહુજ ગાઢ હોવાથી સમગ્ર અંગમાં ભ્રમ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; માટે શ્રવણ અને મનનદ્વારા માણસોએ સંપૂર્ણ જાગૃત થવું જોઇએ. જાગૃતિની જેને પ્રતીતિ થઈ હોય તેનાં લક્ષણો સાંભળ. અંતઃકરણથી વિષયો પ્રત્યે પૂર્ણ વિરક્તિ એ જાગૃતિનું એક લક્ષણ છે અને જેનામાં આ વિરક્તિ નહોય તેને સાધક-અભ્યાસીજ સમજવો. તેણે પોતાના મહત્ત્વનું અભિમાન છોડી અભ્યાસ કરતા રહેવું, અને જે સાધન પણ કરતો ન હોય તે સિદ્ધપણાના અભિમાનથી બાદ્ધ છે એમ સમજવું. તેના કરતા મુમુક્ષુ શ્રેષ્ઠ છે અને તે જ્ઞાનનો અધિકારી છે.

હવે શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે બદ્ધ અને મુમુક્ષુનાં લક્ષણો કેવાં છે? અને સાધક તથા સિદ્ધને કેવી રીતે ઓળખવા? એના ઉત્તરો શ્રોતાને આત્મજ્ઞાન સમાગમ આપે છે માટે શ્રોતાઓએ કથા પ્રત્યે લક્ષ આપવું.

समास ७ मो–बंधायलानां लक्षण.

ચર અને અચર સૃષ્ટિમાં અનંત જીવો ભરેલા છે; પરંતુ તે સર્વનો ચાર વર્ગમાં સમાવેશ છે તેનાં લક્ષણો સાંભળ. તે ચાર કોણ કોણ? બદ્ધ, મુમુક્ષુ, સાધક અને ચોથો સિદ્ધ એ ચારમાં [illegible] આ ચાર સિવાય સંસારમાં પાંચમો કોઈ નથી. અસ્તુ હવે આ સર્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરું છું. બદ્ધ કોને કહેવો? મુમુક્ષુનાં લક્ષણો શું? સાધક અને સિદ્ધને [illegible] ઓળખવા? શ્રોતાએ સાવધ થવું અને પ્રથમ બદ્ધ કેવા [illegible] સાધક અને સિદ્ધનો નિર્દેશ આગળ કરેલ [illegible] [illegible] દિશા શૂન્ય થઈ જાય [illegible] બદ્ધ સમજવા અને, [illegible] [illegible] છતાં પણ [illegible] [illegible] સમજતા નથી અને [illegible] [illegible] સમજતા નથી અને

માર્થ લક્ષણ જાણતો નથી; જે અધ્યાત્મ નિરૂપણ સમજતો નથી; જે પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાણતો નથી; તે બદ્ધ છે. જે જીવનું જન્મમૂળ જાણતો નથી; જે સાધનોનું ફળ જાણતો નથી; જે શુદ્ધ તત્ત્વ જાણતો નથી; તેનું નામ બદ્ધ છે. જે બંધન કેવાં હોય છે તે જાણતો નથી; જેને મુક્તિનાં લક્ષણો જ્ઞાત નથી; જે અદ્ભુત વસ્તુ-પરબ્રહ્મને ઓળખતો નથી; તેનું નામ બદ્ધ છે. જે શાસ્ત્રરહસ્ય જાણતો નથી; જે ખરા સ્વાર્થને જાણતો નથી; પોતે બંધાયેલો છે એમ જે જાણતો નથી; તેનું નામ બદ્ધ છે. જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોતું નથી; તીર્થ, વ્રત, દાન, પુણ્ય કાંઈજ જે જાણતો નથી; તે બદ્ધ છે. જેને દયા નથી, કરૂણા નથી, સરળતા નથી. મૈત્રી નથી, શાંતિ નથી, ક્ષમા નથી; તેનું નામ બદ્ધ છે. જ્યાં જ્ઞાનનોજ અભાવ હોય ત્યાં જ્ઞાનનાં લક્ષણો ક્યાંથી હોય ? જેનામાં અનેક પ્રકારના દુર્ગુણો ભરેલા હોય તેનું નામ બદ્ધ છે. નાના પ્રકારના દોષ કરવામાં જેને પરમ સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેની વિષયવાસના પ્રબળ હોય છે તેનું નામ બદ્ધ છે. જેનામાં કામ, ક્રોધ પુષ્કળ હોય છે; જે પરમ ગર્વિષ્ઠ હોય છે; જે અતિ મદોન્મત્ત હોય છે; જેનામાં મનસ્વી દ્વેષ અને મનસ્વી ખેદ હોય છે; તેનું નામ બદ્ધ છે. દર્પ. દંભ, વિષય, લોભ, કર્કશતા અને અશુભતા જેનામાં વિશેષ હોય છે: તેનું નામ બદ્ધ છે. વ્યભિચાર, મત્સર, અસૂયા, તિરસ્કાર, પાપ, વિકાર આદિ અવગુણોએ જેને ઘેરી લીધા હોય તે બદ્ધ છે. બદ્ધ પુરુષ અભિમાન, લુચ્ચાઇ, દોગાઇ. અહંકાર, કુસંપ અને દુષ્કર્મોનો ભંડાર હોય છે. કપટ, વાદવિવાદ, કુતર્ક ભેદ, ક્રૂરતા, નિર્દયતા આદિ દુર્ગુણો તેનામાં અધિક હોય છે. નિંદા, દ્વેષ. અધર્મ, અભિલાષા, આદિ અનેક પ્રકારના દોષો તેનામાં વિશેષ હોય છે. તેનામાં ભ્રષ્ટતા, અનાચાર, નષ્ટતા, મતાંધતા. અનીતિ. અવિચાર, આદિ દુર્ગુણો અધિક હોય છે. તે અતિ નિષ્ઠુર, ઘાતકી, હત્યારો, પાતકી અને ક્રોધી હોય છે અને અનેક કુવિદ્યાઓ જાણે છે. દુરાશા, સ્વાર્થ. કલહ, અનર્થ, દુર્મતિ અને વેર લેવાની વૃત્તિ આદિ દોષો તેનામાં વિશેષ હોય છે. તેનામાં કલ્પના પુષ્કળ હોય છે. ઇચ્છા વિશેષ હોય છે, તૃષ્ણા અતિ હોય છે, વાસના ઘણી હોય છે, મમતા ઘણી હોય છે અને ભાવના ઘણી હોય છે. તે મોટો વિકલ્પી, મોટો વિવાદી. મહા પ્રપંચી અને અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓમાં પડનારો હોય

છે અને તેનામાં કુવિદ્યા પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ હોય છે. તે અત્યંત અત્યંત પાખંડી, મહા દુર્જન, મહા ઢોંગી, મહા ચાડીખોર, મહા લુચ્ચો હોય છે. તેનામાં અત્યંત અવિશ્વાસ, અત્યંત ભ્રમ, અત્યંત અજ્ઞાન, અત્યંત ચંચળતા અને અત્યંત આલસ્ય હોય છે. તે અત્યંત અત્યંત લુચ્ચો, અત્યંત અદેખો, અત્યંત તોફાની, અત્યંત દુષ્કર્મી, અત્યંત અવ્યવસ્થિત હોય છે. તે પરમાર્થ વિષે અજ્ઞાન હોય છે, તે પ્રપંચનું જ્ઞાન પુષ્કળ ધરાવે છે, તે પોતાના ચિત્તને સ્વસ્થતા આપી શકતો નથી. તે પરમાર્થનો અનાદર કરે છે, પ્રપંચનો અત્યાદર કરે છે, તેની સાંસારિક જંજાળ ભારે હોય છે. તેને સત્સંગ મધુરો લાગતો નથી, સંતનિંદા અતિ પ્રિય હોય છે અને દેહાભિમાનની બેડીમાં તે બંધાયેલો હોય છે. તે હાથમા દ્રવ્યની જપમાળા રાખે છે, તેને સદાસર્વદા સ્ત્રીઓનું ધ્યાન હોય છે અને તેને સત્સંગનો સદા દુષ્કાળ હોય છે. તે આંખથી દ્રવ્ય અને સ્ત્રીનેજ જુએ છે, કાનથી દ્રવ્ય અને સ્ત્રીનીજ વાત સાંભળે છે અને દ્રવ્ય તથા સ્ત્રીનુંજ ચિંતન કરે છે તેની કાયા, વાચા, મન, ચિત્ત, વિત્ત, જીવ અને પ્રાણ, એ સર્વ દ્રવ્ય અને સ્ત્રીનુજ ભજન કરે છે. તે સર્વ ઇંદ્રિયોને દ્રવ્ય તથા સ્ત્રીપરજ એકાગ્ર કરે છે. તે આમ તેમ એક પળ પણ જવા દેતો નથી તેને દ્રવ્ય અને દારા એજ તીર્થ, દ્રવ્ય અને દારા એજ પરમાર્થ અને દ્રવ્ય તથા દારા એજ સર્વ સ્વાર્થ હોય છે તે સંસાર સિવાય કોઇ પણ બાબતમા સમય જવા દેતો નથી, તેને સર્વકાળ સસારનીજ ચિતા હોય છે, તેને કથા વાર્તા સૌ તેજ હોય છે તે નાના પ્રકારની ચિતા કરે છે, તે નાના પ્રકારની વ્યાકુળતામા પડે છે, તે નાના પ્રકારના દુઃખોનો બોજો પીઠપર લે છે અને પરમાર્થનો ત્યાગ કરે છે તે સર્વ કાળ દ્રવ્ય અને દારાનુ ભજન કરતો હોય છે, ઘડી, પળ, નિમિષમાત્ર પણ તેના હૃદયમા બીજી વાત હોતી નથી તીર્થ, યાત્રા, દાન, પુણ્ય, હરિકથા, મત્ર, પૂજા, જપ, ધ્યાન, એ સર્વનો સમાવેશ તેને દ્રવ્ય અને દારામાજ થાય છે જાગૃતિમા, સ્વપ્નમા, રાત્રિદિવસ આ પ્રમાણે વિષય પ્રત્યે તેનો અધ્યાસ લાગી રહેલો હોય છે ક્ષણભર પણ આ અધ્યાસમાથી તે મુક્ત હોતો નથી આવા બદ્ધના લક્ષણો હોય છે, પરતુ તે મુમુક્ષુની સ્થિતિમા પલટાઈ જાય છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખજો આગળના સમાસમા તેનુ પણ નિરૂપણ સાંભળો.

समास ८ मो—मुमुक्षुनां लक्षण.

સાર—મદના ગુણથી અને અનેક પ્રકારના નીચ દુર્ગુણોથી જેનું મુખાવલોકન કરતાં પણ પાપ લાગે છે; એવો બદ્ધ પ્રાણી સ્વચ્છંદતાપૂર્વક વર્તવા લાગે એટલે કાલાંતરે તેને ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખિત થાય છે; ત્રિવિધ તાપોથી તપ્ત થાય છે અને અધ્યાત્મનિરૂપણ સાંભળવાથી તેની વૃત્તિ બદલાય છે. તે સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીન થાય છે, તેનું મન વિષયોથી ત્રાસ પામે છે અને હવે સંસારલાલસા પૂરી થઇ એમ તે બોલી ઉઠે છે. પ્રપંચ સર્વ નાશવંત છે; તેને માટે કરેલા શ્રમો નિષ્ફળ થાય છે; હવે તો કાંઇક કાળ સાર્થક કરૂં એવો તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તેના અંતઃકરણમાં વ્યાકુળતા થાય છે અને મારૂં સમગ્ર જીવન વ્યર્થ ગયું એમ તે બોલે છે. પૂર્વે કરેલા સર્વ નાના પ્રકારના દોષનું તેને સ્મરણ થાય છે અને આગળ આવીને અંતઃકરણમાં ઉભા રહે છે. પાપોની તો ગણત્રીજ નહિ હોવાથી યમની યાતનાનું સ્મરણ થાય છે અને તેથી મનને ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

તે આ પ્રકારે પશ્ચાત્તાપ કરે છેઃ—"મેં પુણ્યનો વિચાર કર્યો નથી. પાપના તો ડુંગર રચી ગયા છે. હવે આ દુસ્તર સંસાર શી રીતે તરૂં? મેં મારા દોષો છુપાવી ભલાભલાના દોષ કાઢવા છે. હે દેવ! મેં સંત, સાધુ, સજ્જનની ઘણી નિંદા કરી. નિંદા સમાન કોઈ દોષ નથી. તે મારાથી પુષ્કળ થયા. આવા દુર્ગુણોથી અંતર મુંઝાવા લાગ્યું છે. મેં સંતોને આરાધ્યા નહિ. ભગવાનની પૂજા કરી નહિ. અતિથિ અભ્યાગત તેને સંતુષ્ટ કર્યા નહિ. શરીરને કષ્ટ આપ્યું નહિ. પરોપકાર કર્યો નહિ. કાનના મધ્યે [illegible] રક્ષણ પણ કર્યું નહિ. ગુરુના પાસે આવીને ઉભા રહ્યા તેને મારા [illegible] પુણ્ય થયા નહિ. મારૂં મન [illegible] સાંનજ લાગી નહિ. મેં અભિમાનથી [illegible] શાંતિ વિશ્રાંતિનો ભંગ કર્યો, મેં [illegible] સદ્બુદ્ધિ અને ઉપાસનાને ભ્રષ્ટ કરી. મેં વ્યર્થ દોષ કર્યા. હવે હું જીવન નાવને શી રીતે તરૂં? વિવેક-વિચાર તો કદિ મારી પાસે આવ્યાજ નહિ. હવે શું ઉપાય કરૂં? પરલોકને શી રીતે

પ્રાપ્ત થાઉં ? દેવાધિદેવને શી રીતે પ્રાપ્ત કરૂં ? માન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી ખરી, પરંતુ સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો નહિ. કર્મની ખટપટ કેવળ દેખાવ પૂરતી અને દાંભિક રીતે કરી. પેટને માટે કીર્તન કર્યું અને ભગવન્‌દેવ માંડયા. * હે દેવ ! મારી ખોટી બુદ્ધિને તો કેવળ હુંજ જાણું છું ! મેં અંતરમાં અભિમાન રાખી કેવળ બોલવામાંજ નિરભિમાનપણું દર્શાવ્યું. અંતઃકરણમાં ધનની ઇચ્છા રાખી ધ્યાનસ્થ થઇને બેઠો. શબ્દાડંબરથી લોકોને ફસાવ્યા. ઉદરની ચિંતા ધરી સંતોને કાંઇ આપ્યું નહિ. મારા અંતરમાં નાના પ્રકારના દોષો ભરેલા છે. મેં સત્યનો તો ઉચ્છેદજ કર્યો, મેં અસત્યનુંજ પ્રતિપાદન કર્યું; મેં પેટ ભરવાને માટે આવાં નાના પ્રકારનાં કર્મો કર્યાં "

આ રીતે જેના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને જે અધ્યાત્મ નિરૂપણ સાંભળીને પોતાની સર્વ ચાલ બદલી નાખે છે, તેનેજ શાસ્ત્રમાં મુમુક્ષુ કહેવામાં આવે છે. જે સન્માર્ગ ગ્રહણ કરે છે, સત્સંગની વાસના કરે છે, સંસાર પ્રત્યે વિરક્ત થાય છે, તેનુંજ નામ મુમુક્ષુ છે. જે એમ કહે છે કે મોટા મોટા સાર્વભૌમ રાજાઓ સુદ્ધાં નાશ પામ્યા છે, તો તેમની આગળ મારો વૈભવ તે શા હિસાબમાં ? માટે હવે સત્સંગનો માર્ગજ ગ્રહણ કરૂં, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે. જે પોતાના દુર્ગુણ જાણે છે, વિરક્તિના ગણથી પોતાને ઓળખે છે, જે દુઃખાતિરેકથી પોતાનીજ નિંદા કરે છે, તે મુમુક્ષુ છે.

શું હું રોગી ? શું હું અનાચારી ? અરે હું કેટલો અનુપકારી ? એમ જે કહે છે તેનું નામ મુમુક્ષુ છે જે એમ કહે છે કે હું પતિત છું, અનાથ છું, હું દુરાચારી છું, દુષ્ટ છું, હું પૂરેપૂરો પાપી છું, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે જે એમ કહે છે કે હું અભાગી છું, હું દુર્જન છું, હું નીચમાં નીચ છું, હું માતાને પેટે કેવળ પથ્થરજ પડયો છું, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે જે એમ કહે છે કે હું દુરભિમાની છું, અત્યંત ક્રોધી છું, મારામાં અનેક વ્યસનો ભરેલાં છે, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે જે એમ કહે છે કે હું આળસુ છું, હું કામચોર છું, હું કપટી છું, હું બીકણ છું, હું મૂર્ખ છું, હું અવિચારી છું, તે મુમુક્ષુ છે જે એમ કહે છે કે હું નિરુપયોગી છું, હું વાચાળ છું, હું પાખંડી છું, હું નિંદાખોર છું, હું દુર્બુદ્ધિ છું, હું કપટી છું, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે જે એમ કહે છે કે હું કાંઇ સમજતો

* ધન પશુ ઇત્યાદિ માટે સાધો ભાગતા, ભગવાનના અંતઃસ્થાપક મૂર્તિ એ [illegible] જેવી તેવો વેપાર કરે, પરંતુ આ મહા પાપકર્મ છે.

નથી, હું સર્વથી કનિષ્ઠ છું અને જે પોતાનાજ દુર્ગુણોનું વર્ણન કરે છે, તે મુમુક્ષુ છે. જે એમ કહે છે કે હું મલિન છું, હું અઘોરી છું, હું અનેક પ્રકારે નીચ છું અને હું સંપૂર્ણતઃ અનધિકારી છું, તે મુમુક્ષુ છે. જે એમ કહે છે કે હું કેટલો સ્વાર્થી છું ? મેં કેટલા બધા અનર્થો કર્યા છે ! અરે મેં જરા પણ પરમાર્થ કર્યો નથી, તે મુમુક્ષુ છે. જે એમ કહે છે કે હું દુર્ગુણોનો રાશિ છું, હું દુષ્કર્મી છું, હું આળસુ છું. હું ભૂમિપર માત્ર ભારરૂપ છું, તે મુમુક્ષુ છે.

આ પ્રકારે જે પોતાનીજ યથેચ્છ નિંદા કરે છે, હૃદયમાં સંસારથી ત્રાસ પામે છે, સત્સંગની ઇચ્છા કરે છે, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે. જે એમ કહે છે કે હું અનેક તીર્થો ફર્યો, શમદમનો મેં અભ્યાસ કર્યો, અનેક પ્રકારના ગ્રંથોમાનું રહસ્ય જોયું, પરંતુ તેથી મારા મનનું સમાધાન થતું નથી, એ સર્વ સંદેહયુક્ત છે અને એમ કહીને જે સંતોને શરણે જાય છે, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે. દેહાભિમાન છોડી, કુલાભિમાન છોડી, તેમજ દ્રવ્યાભિમાન અને માનાભિમાન છોડી સતચરણમાં જે અન ન્યભાવે શરણે જાય છે, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે અહંતાનો ત્યાગ કરી જે પોતાનેજ અનેક પ્રકારના [illegible] અને મોક્ષની ઇચ્છા ધરે છે, તે મુમુક્ષુ છે જેનું મન [illegible] પામે છે. જે પરમાર્થને [illegible] થાય છે. તેનું નામ મુમુક્ષુ છે [illegible] પરમાર્થની [illegible] જ્ઞાન [illegible] છે. તેનું [illegible] મુમુક્ષુ છે [illegible] મુમુક્ષુ હોય છે એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

समास १ मो—साधकनां लक्षण.

પાછળ સંક્ષેપમાં મુમુક્ષુનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. હવે સાધકનાં લક્ષણો શું છે તે એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરો. દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરી જે સંતોની સંગત કરે છે તે સાધક કહેવામાં આવે છે. સંતોને શરણે જઈને તેમનું અભય-વચન પ્રાપ્ત કરે છે તેને શાસ્ત્રમાં સાધક કહેવામાં આવ્યો છે. જેણે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરેલો હોય છે, જેનાં સંસારનાં બંધનો તૂટી ગયેલાં હોય છે અને જે આત્મજ્ઞાનને દૃઢતર કરવાને માટે અભ્યાસ કરે છે તેને સાધક કહેવામાં આવે છે. જેને શ્રવણ કરવાનો પ્રેમ હોય છે, જેને અદ્વૈતનિરૂપણ મધુર લાગે છે, મનન કરીને જે તેના સર્વ અર્થો ધ્યાનમાં રાખે છે તેનું નામ સાધક છે. જ્યાં જ્યાં સારાસારવિચાર ચાલતો હોય ત્યાં આવીને જે સાંભળે છે અને સર્વ સંશયોનું નિરસન કરી નિશ્ચય ધારણ કરી જે આત્મજ્ઞાનનીજ શોધ કરે છે. અનેક પ્રકારના સંશયોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે જે સંતોની સંગત કરે છે, જે પોતાના અનુભવની અને ગુરુ પાસેથી મળેલા ઉપદેશની એકવાક્યતા કરે છે,* વિચારપૂર્વક જે દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ કરે છે, આત્મબુદ્ધિ દૃઢ રીતે ધારણ કરે છે અને શ્રવણ તથા મનન કરે છે તેનું નામ સાધક છે. જે દૃશ્ય જ્ઞાનનો વિચારપૂર્વક ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાનનેજ દૃઢતર રીતે ધારણ કરે છે અને જે વિચારપૂર્વક શાંતિ રાખે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે દ્વૈતબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દઈને અદ્વૈત વસ્તુ (પરબ્રહ્મ) નાં સાધનોનો અભ્યાસ કરે છે અને અભેદની સમાધિ લગાવે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે જીર્ણ અને જર્જર થયેલા આત્મજ્ઞાનનો જીર્ણોદ્ધાર કરે છે,

* જ્યાં સુધી સત્સંગતિ થતી નથી ત્યાં સુધી સંદેહ નિવૃત્ત થઈ શકતા નથી; કારણ કે સંશયો નિવૃત્ત કરવાની શક્તિ સત્સંગતિમાંજ છે. સત્સંગતિ કરી સાધક આત્માનુભવ, શાસ્ત્રાનુભવ અને ગુરુ—અનુભવ, એ ત્રણેની એકવાક્યતા કરે છે. અર્થાત્ અંતે તેને પ્રતીત થાય છે કે ખુદ પોતાનો અનુભવ, શાસ્ત્રસિદ્ધાંત અને ગુરુદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો ઉપદેશ, એ ત્રણે એકજ છે.

અને વિચારપૂર્વક ભવસાગર તરી જાય છે, તેનું નામ સાધક છે. જે અધ્યાત્મનિરૂપણના યોગથી ઉત્તમ સાધુનાં લક્ષણો અંગીકાર કરે છે અને પ્રત્યેક રીતે તદાકાર થાય છે, તેનું નામ સાધક છે. જે દુષ્કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, સત્કર્મોની વૃદ્ધિ કરે છે અને આત્મસ્થિતિને દૃઢતર કરે છે તેનું નામ સાધક છે. જે દિવસાનુદિવસ દુર્ગુણ છોડતો જાય છે, ઉત્તમ ગુણોનો અભ્યાસ કરતો જાય છે અને આત્મસ્વરૂપમાંજ તન્મય થાય છે, તેનું નામ સાધક છે. દૃઢ નિશ્ચયના બળથી આ દૃશ્ય જગતનું અસ્તિત્વ છતાં પણ જે મનુષ્ય તેમાં બંધાઇ ન રહેતાં સદા પોતાના આત્મસ્વરૂપના અભ્યાસમાં લીન રહે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે પ્રત્યક્ષ માયા પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરે છે અને દૃષ્ટિવડે દેખી શકાય નહિ એવી વસ્તુ (પરબ્રહ્મ) ને અંતરમાં જુએ છે, જે આત્મસ્થિતિનું ધ્યાન ધરે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે વસ્તુ માણસોથી ગુપ્ત હોય છે, મન જેની કલ્પના સુદ્ધાં કરી શકતું નથી તે વસ્તુને જે દૃઢતાથી પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું નામ સાધક છે. જેનું વર્ણન કરતાં વાણી બંધ થઈ જાય છે અને જેને જોવા જતાં દૃષ્ટિ અંધ બની જાય છે. તેને નાના પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી જે સાધ્ય કરે છે, તેનું નામ સાધક છે. [illegible] જઈએ તો જે વસ્તુ સાધ્ય થતી નથી અને લેવા જઈએ તે [illegible] નથી. તેને જે અનુભવથી અંતરમાં [illegible] તેનું નામ [illegible] જાય મન [illegible] પામી જાય છે અને [illegible] તેને જે નાના પ્રકારના પ્રયત્નોથી [illegible] યોગથી [illegible] અને [illegible] આપોઆપ તદાકાર બને [illegible] અનુભવ [illegible] યોગીઓના [illegible] નામ [illegible] વસ્તુ [illegible] આત્મસ્વરૂપ [illegible] તેનું નામ સાધક [illegible] દેહાભિમાનને દૂર કરી

પોતાના સત્ય સ્વરૂપને શોધી કાઢે છે અને જે તુર્યાવસ્થાને પણ ઓળંગી જાય છે, તેનું નામ સાધક છે જે ઉન્મની નામક અવસ્થામાં પહોંચી ત્યાં પછી પોતાને પોતાની અખંડ ભેટ થયાનો અનુભવ લે છે, તેનું નામ સાધક છે.

જે દ્વૈતનો સંબંધ તોડી નાખે છે, દૃશ્ય જગતના જોનાર તરીકેનું દ્રષ્ટાપણું–સાક્ષીપણું પણ પોતાનું જે છિન્ન ભિન્ન કરી નાખે છે, દેહમાં હોવા છતાં પણ જે વિદેહી બને છે, તેનું નામ સાધક છે. જેની સ્થિતિ અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં હોય છે, દેહનો જેને અહંકાર હોતો નથી, જેના સંકલ્પ સંશયો નિવૃત્ત થઇ ગયેલા હોય છે, તેનું નામ સાધક છે. પંચમહાભૂતોનો વિસ્તાર જેને સ્વપ્નવત્ ભાસે છે અને નિર્ગુણ એવા જે પરબ્રહ્મ તેમનામાંજ જેની નિશ્ચયપૂર્વક સ્થિતિ હોય છે, તેનું નામ સાધક છે જેમ સ્વપ્નમા લાગેલો ભય જાગૃતિમાં નાશ પામે છે તેમ આ દૃશ્ય સર્વ મિથ્યા છે એવો જેનો નિશ્ચય થયેલો હોય છે, તેનું નામ સાધક છે લોકોને માયાની પ્રત્યક્ષતાજ શાશ્વત પ્રમાણ જેવી લાગે છે, પરંતુ સાધક સ્વાનુભવથી તેને અપ્રમાણ બનાવી દે છે નિદ્રા ત્યાગી જાગૃત થયેલો મનુષ્ય જેમ સ્વપ્નમાના ભયમાથી મુક્ત થાય છે, તે પ્રમાણે જે સાધક હોય છે તે માયાનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપમા પ્રવેશ કરે છે. અંતઃકરણમા જેની આ પ્રકારની સ્થિતિ દૃઢ થયેલી હોય છે, બહાર જેણે નિસ્પૃહતા રાખેલી હોય છે અને જેણે સંસારની મમતાનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, તેનુ નામ સાધક છે જે કામથી મુક્ત હોય છે, જે ક્રોધની પાસેથી નાસી છુટેલો હોય છે, મદ અને મત્સરને જેણે એક બાજુ ફેંકી દીધેલા હોય છે, તેનું નામ સાધક છે જે કુલાભિમાનનો ત્યાગ કરે છે, જે લોકલજ્જાને લજાવે છે અને જે વિચારપૂર્વક પરમાર્થની ધુમ મચાવી મૂકે છે, તે સાધક છે જે અવિદ્યામાથી નાસી છુટે છે, પ્રપંચમાથી બહાર નીકળે છે અને કોઇ જાણે નહિ તેવી રીતે લોભના પંઝામાથી મુક્ત થાય છે, તે સાધક છે જે મોટાઇને લત્તાપ્રહાર કરે છે, વૈભવને હાંકી કાઢે છે અને વિરક્તિના બળથી પ્રતિષ્ઠાને ફેંકી દે છે, તેનુ નામ સાધક છે. જે ભેદ ભાવની તો કમ્મરજ ભાગી નાખે છે, જે અહંકારને ઝટકારી નાખે છે અને જે સંશયરૂપી શત્રુને ટાંગ પકડીને પટકી નાખે છે, તેનુ નામ સાધક છે જે વિકલ્પને હાર મારે છે, જે ભવસાગરને એક સપાટાની

ચાયે ઉશરી દે છે અને જે સર્વ જીવોનો વિરોધ તોડી નાખે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે ભયને ધુતકારી કાઢે છે, જે કાળના પગ તોડી નાખે છે અને જે જન્મમૃત્યુનો શિરચ્છેદ કરે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે દેહાભિમાનપર આક્રમણ કરે છે, સંકલ્પ પર હલ્લો કરે છે અને કલ્પનાપર તો એકદમ છાપોજ મારે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે વિઘ્નોને મારે છે, લિંગદેહના ટુકડેટુકડા કરી નાખે છે અને વિચારના બળથી પાખંડને પેરી લે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે ગર્વ પ્રત્યે ગર્વ બતાવે છે, સ્વાર્થને અનર્થમાં નાખી દે છે અને નીતિ તથા ન્યાયથી અનર્થનાં મૂળ ખોદી કાઢે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે મોહને વચ્ચેથી ચીરી નાખે છે, જે દુઃખની ચિંદરડીઓ ઉડાવી દે છે અને જે શોકના ટુકડેટુકડા કરી ફેંકી દે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે દ્વેષને દેશપાર કરે છે. અશ્રદ્ધાનું ગળું દાબી દે છે અને જેના ભયથી કુતર્કના આતંડા તૂટી જાય છે, તે સાધક છે. જ્ઞાનથી જેનો વિચાર વિશાળ થાય છે. વિચાર વિશાળ થવાથી જેનો નિશ્ચય વૃદ્ધિગત થાય છે અને જે વૈરાગ્યથી અવગુણોનો સંહાર કરે છે. તેનું નામ સાધક છે જે સ્વધર્મથી અધર્મને ફેંકી દે છે. સત્કર્મોથી દુષ્કર્મોને ઉડાવી દે છે અને વિચારથી અવિચારને આવૃત્ત કરી દે છે, તેનું નામ સાધક છે. જે નિષ્કામને ચીરી નાખે [illegible] દ્વૈતને ઉખેડી નાખે છે અને આનંદથી દ્વૈતને પગ નીચે [illegible] તેનું નામ સાધક છે [illegible]

[illegible]

પરિત્યાગી અને એક માત્ર સત્સંગનેજ સાધનાર હોય છે, તે સાધક છે. જે યત્નપૂર્વક સંસારને પાછળ હઠાવી દે છે, જે વિચારપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમની જંજાળને ફેંકી દે છે, જે શુદ્ધાચારથી અનાચારને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખે છે, જે ભૂલને ભૂલી જાય છે, આળસ કરવામાં જે આળસ કરે છે અને જે કુચિત્ત થવા પ્રત્યે કુચિત્તવાળો હોય છે પણ સાવધ હોતો નથી, તેનું નામ સાધક છે.

અસ્તુ. સાધક પુરુષ અધ્યાત્મ–નિરૂપણનું શ્રવણ કરી દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરે છે અને ઉત્તમ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે. તે પ્રયત્નપૂર્વક સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે છે અને પરમાર્થ માર્ગનું સાધન કરે છે. હવે સિદ્ધ કેવો હોય છે તે આગળના સમાસમા સમજાશે. અત્રે એક સંશય ઉત્પન્ન થયો કે જે માણસ નિઃસ્પૃહ હોય છે તેજ સાધક બને છે અને સંસારી માણસ કાંઈ ત્યાગ કરી શકતો નથી; ત્યારે તે સાધક ન થઈ શકે ? આ શંકાનું સમાધાન પણ આગળના સમાસમાં કરવામા આવે છે, માટે તે ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરો.

समास १० मो–सिद्ध पुरुषनां लक्षण.

પૂર્વે કહેવામા આવ્યુ છે કે સસારી માણસ ત્યાગવિના સાધક થઇ શકે નહિ ? તેનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. સાંભળો. સન્માર્ગ હોય તે ગ્રહણ કરવો અને કુમાર્ગ હોય તેનો ત્યાગ કરવો, એ સસારીનો ત્યાગ છે. દુર્બુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કાઇ સુબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી, માટે દુર્બુદ્ધિને તિલાજલિ આપવી એ સંસારીનો ત્યાગ છે, એ લક્ષ્યમાં રાખજો પ્રપચને અનિષ્ટ માની જ્યારે મનથી વિષયનો ત્યાગ કરવામા આવે છે, ત્યારેજ આગળ પરમાર્થ માર્ગનો આશ્રય મળે છે. અશ્રદ્ધાનો પણ ત્યાગ થઇ શકે છે, સશયનો પણ ત્યાગ થઇ શકે છે, અજ્ઞાનનો પણ ત્યાગ થઈ શકે છે, પરતુ ધીમે ધીમે થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મરીતે અતસ્થ ત્યાગ નિ:સ્પૃહ અને સંસારી એ ઉભય એકસરખી રીતેજ કરી શકે છે. ફરકમાત્ર એટલોજ છે કે નિઃસ્પૃહ (વિરક્ત)

પુરુષ બાહ્યત્યાગ અધિક કરી શકે છે. સંસારી મનુષ્ય પણ પ્રસંગાનુસાર થોડો થોડો બાહ્યત્યાગ કરી શકે છે; કારણ કે નિત્યનિયમ અને શ્રવણ એ પણ થોડાઘણા બાહ્યત્યાગ સિવાય થઈ શકતાં નથી, માટે ત્યાગ સિવાય માણસ સાધક બની શકતો નથી એજ-શંકાનું સમાધાન છે. હવે આગળ કથાનુસંધાન એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરો. પૂર્વે સાધકને શી રીતે ઓળખવો તેનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધનાં લક્ષણો કહું છું.

જે સાધક બ્રહ્મસ્વરૂપ બનીને રહ્યો છે, જેનો સંશય બ્રહ્માંડની બહાર ગયો છે અને જેનો નિશ્ચય કિંચિત્ પણ ડગતો નથી તેનું નામ સિદ્ધ છે. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી કે બદ્ધસ્થિતિમાં જે દુર્ગુણો હોય છે તે દુર્ગુણો જેમ મુમુક્ષુ દશામાં હોતા નથી, તેજ પ્રમાણે મુમુક્ષુ દશાનાં લક્ષણો સાધક દશામાં હોતાં નથી. સાધકની વૃત્તિ પ્રથમ શંકાશીલ હોય છે; પરંતુ પાછળથી તેની શંકાની નિવૃત્તિ થાય છે, માટે શ્રોતાઓએ જે શંકારહિત હોય તેનેજ ખરો સિદ્ધ જાણવો. સંશયરહિત જે જ્ઞાન તે સિદ્ધનું લક્ષણ છે. સિદ્ધને સંશય સ્પર્શજ શી રીતે કરી શકે ? એનો વિચાર કરો. કર્મમાર્ગ સર્વ સંશયથી ભરેલો છે; સાધનમાં સંશય મિશ્ર થયેલો છે; સર્વમાં સંશયનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલુંજ હોય છે. માત્ર સિદ્ધજ નિઃસંદેહ હોય છે. સંશયથી જ્ઞાન ખોટું બને છે; સંશયથી વૈરાગ્ય મિથ્યા બને છે; સંશયથી ભજન વ્યર્થ થાય છે; સંશયથી સર્વ નિષ્ફળ થાય છે. સંશયથી દેવ વ્યર્થ થાય છે; સંશયથી ભાવ મિથ્યા બને છે અને સંશયથી સ્વભાવ વ્યર્થ થાય છે. સંશયથી મત વ્યર્થ થાય છે; સંશયથી તીર્થ વ્યર્થ થાય છે; સંશયથી પરમાર્થ વ્યર્થ થાય છે. સંશયથી ભક્તિ વ્યર્થ થાય છે; સંશયથી પ્રીતિ મિથ્યા થાય છે; સંશયથી સંગતિ નિષ્ફળ થાય છે અને સંશયથી માત્ર સંશયજ વધે છે. સંશયી માણસનું જીવન વ્યર્થ છે; સંશયીનો નિશ્ચય વ્યર્થ છે; સંશયીનાં સર્વ કામો વ્યર્થ છે. સંશયીની પોથી વ્યર્થ; સંશયીની વ્યુત્પત્તિ વ્યર્થ અને નિશ્ચય ન હોવાથી સંશયીની ગતિ પણ વ્યર્થ છે. સંશયીની દક્ષતા વ્યર્થ; સંશયીનો પક્ષ વ્યર્થ અને સંશયીનું સર્વ વ્યર્થ જઈ તેનો મોક્ષ પણ થવાનો નહિ. સંશયીનું સંતપણું વ્યર્થ, સંશયીનું પાંડિત્ય વ્યર્થ અને નિશ્ચય વિનાના સંશયી મનુષ્યની બહુશ્રુતતા પણ વ્યર્થ હોય છે. સંશયીની મહત્તા વ્યર્થ; સંશયીની વિદ્વત્તા વ્યર્થ અને નિશ્ચય નહિ હોવાથી સંશયીનું

જ્ઞાન પણ વ્યર્થ છે. નિશ્ચય સિવાય કોઈ પણ વાતને રતિ માત્ર પણ સત્ય કહી શકાય એમ નથી. માણસો વ્યર્થ સંશયના પ્રવાહમાં પડે છે. નિશ્ચય વિનાનું જે ભાષણ તે પણ સર્વ કંટાળાભરેલું લાગે છે. સંશયપૂર્વક બોલવું એ નિરર્થક વાચાળપણું અને વ્યર્થ બડબડાટજ છે. નિશ્ચય વિનાનો જે લડબડાટ તે માત્ર વિટંબનાજ છે. સંશયથી સમાધાનનો નક્કી નાશ થાય છે. માટે સંશયરહિત જે જ્ઞાન તેજ નિશ્ચયપૂર્વક સમાધાન છે અને તેજ ખરેખર સિદ્ધનું લક્ષણ છે. ત્યારે શ્રોતાએ એવો પ્રશ્ન કર્યો કે નિશ્ચય કોને કહેવો? નિશ્ચયનાં મુખ્ય લક્ષણો મને કહો. માટે નિશ્ચયનાં લક્ષણો વર્ણવું છું તે સાંભળો. મુખ્ય દેવ કેવો છે? તેનોજ માત્ર વિચાર કરવો. અનેક પ્રકારના દેવોનું ચિંતન કરતા બેસવું નહિ. જેણે ચરાચરની ઉત્પત્તિ કરી છે તેનોજ માત્ર વિચાર કરવો. શુદ્ધ વિચારથી પરમેશ્વરની ઓળખાણ કરવી. મુખ્ય દેવ કોણ? ભક્તના લક્ષણ શા? એનો વિચાર કરી અસત્યની શોધ છોડી સત્યની શોધ કરવી. પ્રથમ આપણા દેવને ઓળખવો, અને હું કોણ? એ બેઉને [illegible] પરિત્યાગ [illegible] પ્રકાશરૂપ થઈ રહેવું. બંધનરૂપી [illegible] નિશ્ચય ધારણ કરવો અને પંચભૂતોનો વ્યતિ- [illegible] અન્વય કેવી રીત [illegible] તે જોવું. પ્રકૃતિની મર્યાદા [illegible]

[illegible]

હોતો નથી, તો પછી તેમાં સંશય તો હોયજ ક્યાંથી ? માટે હે શિષ્ય ! સિદ્ધ પુરુષો નિઃસંદેહ હોય છે એ વાત લક્ષમાં રાખજે. દેહને લીધે અનેક લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ દેહાતીતનાં લક્ષણો શી રીતે વર્ણવી શકાય ? આંખથી જે દૃષ્ટિગોચરજ થતો ન હોય તેનાં લક્ષણો વર્ણવવાં શી રીતે ? પરબ્રહ્મ મૂળથીજ સિદ્ધ અને નિર્મળ છે તો પછી તેને લક્ષણો કેવાં ? લક્ષણ એટલે ગુણ તથા આકારનું વર્ણન; પરંતુ વસ્તુરૂપ જે પરબ્રહ્મ એ તો મૂળથીજ નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે, માટે બ્રહ્મસ્વરૂપનાં જે લક્ષણો છે તેજ સિદ્ધપુરુષનાં લક્ષણો છે. તથાપિ, જ્ઞાન દશકમાં સિદ્ધનાં લક્ષણો જિજ્ઞાસુને પરિચય થવાને માટે જણાવ્યાં છે; માટે પ્રસ્તુત સમાસમાં અહીં વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરૂં છું. ન્યૂનાધિક્યને માટે શ્રોતાઓએ ક્ષમા આપવી.

दशक ६ ट्ठो

समास १ लो–प्रभुप्राप्तिनी आवश्यकता.

६ ये चित्तने स्थिर करो. आटलीवार सुधी कह्युं तेने बरोबर ध्यानमां राखो अने क्षणभर एकाग्रचित्त करीने बेसो.* धारो के आपणे कोई एकाद गाम किंवा देशमां रहेवानुं छे, तो त्यांना प्रभु (सत्ताधीश)ने मळ्या सिवाय सुख शी रीते मळशे ? माटे ज्यां रहेवुं होय त्यांना प्रभुनी मुलाकात करवी जोईए. आम करीशुं तोज आपणने सर्व प्रकारे मान मळशे. जो आपणे त्यांना प्रभुनी मुलाकात न लईए तो त्यां आपणने मान शी रीते मळशे ? आपणी महत्ता नष्ट थतां पण [illegible] वार लागशे नहि. माटे राजाथी मांडीने रंक पर्यंत, ज्यां जे कोई अधि[illegible] [illegible] होय तेने मळवुं जोईए, ए वात विचारशील मनुष्योनी [illegible] होय छे तेने मळ्या विना जो आपणे तेना नगरमां रहीए तो [illegible] [illegible] आपणने [illegible] [illegible] पकडशे अने चोरी करेली नहि होय छतां [illegible] आपणे माथे चोरीनुं [illegible] आवशे. एटला माटे [illegible] प्रभुने मळवानी वात ध्यानमां राखवी. जो ते एम नहि करीए तो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] मोटो होय

* [illegible]

છે; તેના કરતાં સૂબો મોટો હોય છે અને સૂબા કરતાં રાજા મોટો હોય છે, એ લક્ષ્યમાં રાખજો. એક શહેરનો સ્વામિ તે રાજા અને અનેક રાજાઓનો પતિ તે મહારાજા અને જે મહારાજાઓનો પણ રાજા હોય છે તે ચક્રવર્તિ કિંવા સાર્વભૌમ કહેવાય છે. કોઈ નરપતિ હોય છે, કોઈ ગજપતિ હોય છે, કોઈ અશ્વપતિ હોય છે; પરંતુ આ સર્વમાં ચક્રવર્તિ રાજાજ મોટો ગણાય છે. આ સર્વ વિશ્વનો નિર્માણકર્તા એક બ્રહ્મદેવ છે; પરંતુ તે બ્રહ્મદેવનો નિર્માણકર્તા કોણ છે? બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકરનો નિર્માણકર્તા પ્રભુ તેમનાથી પણ મોટો છે; માટે તેનેજ નાના યત્નોથી ઓળખવો જોઈએ. તે દેવને જો ઓળખવામાં આવે નહિ તો યમયાતના નિવૃત્ત થાય નહિ. તે બ્રહ્માંડનાયકની ભેટ થાય નહિ એ આપણે માટે ઇષ્ટ નથી જેણે સર્વને પેદા કર્યાં છે અને જેણે આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ નિર્માણ કર્યું છે, તેને જેણે ઓળખ્યો નથી તેને પતિત માનવો જોઈએ, માટે પરમેશ્વરને ઓળખવો અને જન્મનું સાર્થક્ય કરી લેવું. જો પરમેશ્વરના પરિચય ન થતો હોય તો સંતોની સંગતિ કરવી જોઈએ આમ કરશો એટલે પરમાત્માની પ્રતીતિ થશે જે ભગવાનને ઓળખે છે તેનેજ સંત કહેવામાં આવે છે કયી વસ્તુ શાશ્વત છે અને કયી વસ્તુ અશાશ્વત છે તેને નિશ્ચય તેજ કરે છે. પરમેશ્વર અચળ અને અટલ છે એવા જેના અંતરમાં નિશ્ચય [illegible] તેનેજ સાધુ અને બ્રહ્મજ્ઞાની જાણવો જે વને [illegible] [illegible] વાતો કરે છે પરલોકની અને [illegible] [illegible] છે તેજ સાધુ છે પરમાત્મા નિર્ગુણ છે એમ [illegible] તેનેજ [illegible] વામાં આવે છે. તેથી જે [illegible] ભિન્ન [illegible] પેટભરણને માટે જે નાના પ્રકારની [illegible] છે [illegible] વિજ્ઞાન [illegible] આવે છે, પરંતુ તેથી કંઈ [illegible] પરમેશ્વર એક છે **એમ જાણવું તેનુજ નામ જ્ઞાન છે** [illegible] સર્વ વિદ્યાઓ વ્યર્થ અને ઉદર ભરવા [illegible] ક્ષણ કર્યું. તોપણ [illegible] ભરવા માટેની જે વિદ્યા હોય તેને અવિદ્યા [illegible] જ પરબ્રહ્મ. તે જે વિદ્યાઓમાં [illegible] આવું જ્ઞાન જેની પાસે હોય તેનેજ ખરો જ્ઞાનવાન [illegible]

પાસે જઇને સમાધાનનો ઉપાય પૂછવો જોઇએ. અજ્ઞાનીને તો જ્ઞાનનો લાભ ક્યાથી થાય ? ભિખારીને ભિખારી મળે તો શ્રીમંતાઈ ક્યાથી ઉદ્ભવે ? રોગીની પાસે રોગી જાય તો તેને આરોગ્ય શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? દુર્બળની પાસે દુર્બળ જાય તો તેને આશ્રય ક્યાથી મળે ? પિશાચની પાસે પિશાચ જાય તો ફળપ્રાપ્તિ શી થાય ? ઉન્મત્તને ઉન્મત્ત મળે તો તેને સમજાવે કોણ ? ભિખારીની પાસે ભિક્ષા માગવામા આવે, સન્માર્ગહીનની પાસે સન્માર્ગ માગવામા આવે અને કૃષ્ણપક્ષની પાસે પ્રકાશ માગવામા આવે તો તે શી રીતે મળે ? અશુદ્ધની પાસે શુદ્ધિ લેવા જનાર તે સુશુદ્ધ શી રીતે થશે ? બંધાયલાને બંધાયલો જઇને મળવાથી કાંઇ મુક્ત થતો નથી દેહીની પાસે દેહી જાય તો તે વિદેહી શી રીતે થાય ? જ્ઞાની સિવાય જ્ઞાનમાર્ગ મળવો અશક્ય છે, એટલા માટે જ્ઞાતાને ખોળી કાઢી તેનોજ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો અને તેની પાસેથી સારાસારનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું આમ કરવાથી જીવને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.

समास २ जो–ब्रह्मप्रतिपादन.

હવે જે ઉપદેશવડે સાયુજ્યમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપદેશના લક્ષણો સાભળો જૂદા જૂદા મતોનું જ્ઞાન કાંઇ ઉપયોગી નથી જેમ ધાન્ય વિનાનું ભૂસું ખાઇ શકાતું નથી તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન વિનાના ઉપદેશમા કાંઇ વિશેષતા નથી. ફાવે તેટલી કડબ કાપો, તેમાથી કાંઇ દાણા મળતા નથી છાશને વલોવ્યાથી માખણ મળતું નથી, ચોખાનું ધોવણ પીવાથી કાંઇ દૂધનો સ્વાદ આવતો નથી ફળની છાલ ચાવવાથી કાંઇ ફળનો સ્વાદ આવતો નથી, કૂચા ચાવવાથી કાંઈ શેરડીનો સ્વાદ આવતો નથી, કાચલી ચાવવાથી કાંઈ કોપરાનો સ્વાદ આવતો નથી, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન વિનાનો બીજો અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ વ્યર્થ– અસાર છે કોઇપણ શાહ્યો માણસ સંસારને છોડી અસારનું સેવન કરશે કે ? હવે નિર્ગુણ એવા જે પરબ્રહ્મ તેનું નિરૂપણ કરૂં છું, માટે શ્રોતૃમંડળે અંતઃકરણ સ્વસ્થ કરવું

સર્વ સૃષ્ટિની રચના પંચભૂતોમાંથી થયેલી છે, પરંતુ તે સર્વકાળ ટકતી નથી. એ રચનાના આદિમાં અને અંતમાં તો નિર્ગુણ બ્રહ્મજ રહે છે અને તેથી તેજ શાશ્વત છે, બાકી પંચભૂતોમાંથી થયેલા જેટલા દૃશ્ય પદાર્થ છે તે તો સર્વ નાશવંત છે. આ નાશવંત ભૂતોને પરમાત્મા શી રીતે કહી શકાય? મનુષ્યને 'ભૂત' કહેવામાં આવે તો તેને પણ ખોટું લાગે છે, તો પરમેશ્વર તો સર્વ જગતનો નાયક છે અને તેનો મહિમા તો બ્રહ્માદિક પણ જાણી શકતા નથી; તો પછી તેને ભૂતોની ઉપમા શી રીતે આપી શકાય? ભૂતો સમાન પરમેશ્વર છે એમ કહીએ તો તે મોટો દોષ છે. આ વાત સર્વ મહાપુરુષોને વિદિત છે. પૃથ્વિ, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, એની બહાર અને અંદર જગદીશ્વરજ વ્યાપ્ત છે. પંચભૂતોનો નાશ થાય છે, પરંતુ પરમાત્મા અવિનાશી છે. જે નામ-રૂપ છે તે સર્વ ભ્રમ છે. નામ-રૂપથી ભિન્ન એવું જે શુદ્ધતત્ત્વ છે તેને તો અનુભવથીજ જાણવું જોઇએ. પાંચ ભૂતો અને ત્રણ ગુણો મળીને આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે, એ વાત લક્ષ્યમાં રાખો. આ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિનેજ દૃશ્ય કહેવામાં આવે છે. આ દૃશ્ય નાશવંત છે એમ વેદો અને ઉપનિષદો કહે છે અને નિર્ગુણ-બ્રહ્મ શાશ્વત છે; એ તો જ્ઞાતાઓને વિદિતજ છે. જે શસ્ત્રથી કાપવા જતાં કપાતો નથી, જે અગ્નિથી બાળવા જતાં બળતો નથી, જે પાણીમાં ઓગળતો નથી, જે વાયુથી ઉડી જતો નથી, જે પડતો પણ નથી અને નષ્ટ પણ થતો નથી, જે બનતો પણ નથી અને બગડતો પણ નથી;* તે પરબ્રહ્મ છે. જેની કોઇ પણ જાત નથી, જે સર્વથી નિરાળો છતાં સદા સર્વદા અસ્તિત્વમાં હોય છે, જે દેખાતો નહિ હોવા છતાં સર્વત્ર સંચાર કરી રહ્યો છે, જે સૂક્ષ્મરૂપે સર્વત્ર ભરેલો છે, તે પરબ્રહ્મ છે. જેટલું દેખાય તેટલુંજ જોવું, એવી આપણી દૃષ્ટિને ટેવ પડેલી હોય છે; પરંતુ જે ગુપ્ત અને ગૂઢ હોય તેનું પણ જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. જે પ્રકટ દેખાય છે તે અસાર છે અને જે ગુપ્ત છે તેજ સારરૂપ છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. આ વિચાર ગુરુમુખથીજ સારી રીતે સમજાય છે. જે સમજાતો નથી તેને વિવેકબળથી સમજી લેવો જોઇએ. જે દેખાતો નથી તેને વિચારબળથી જોવો જોઇએ. જે જાણવામાં આવતો નથી તેને

* नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥—गीता.

વિચારશક્તિથી જાણી લેવો જોઇએ. જે ગુપ્ત હોય તેને પ્રકટ કરવો જોઇએ. અસાધ્ય હોય તેને સાધ્ય કરવો જોઇએ. કઠિન હોય તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો જોઇએ વેદ, બ્રહ્મદેવ અને શેષ પણ જેનું વર્ણન કરતા થાકી ગયા છે, તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ તે પરબ્રહ્મ અધ્યાત્મવિદ્યાના શ્રવણથી પ્રાપ્ત થાય છે તે પૃથ્વી નથી, જળ નથી, તેજ નથી, વાયુ રગદારો પણ તે ઓળખાતો નથી, કારણ કે તે અવ્યક્ત છે સત્યદેવ તો માત્ર તેજ છે, બાકી તો લોકોએ પોતાના અજ્ઞાનથી અનેક દેવતાઓની કલ્પના કરી લીધી છે અને જેટલાં ગામ છે તેટલા દેવ છે આ પ્રમાણે પરમાત્માનો નિર્ણય થયો તે દેવ નિર્ગુણ છે એ વાત સમજાઇ ચૂકી. હવે સ્વય આપણી પોતાની શોધ આપણે કરવાની રહે છે આ મારો દેહ છે એમ આપણે કહીએ તોપણ દેહ તો ભિન્નજ ઠરે છે, એ વાત લક્ષ્યમા રાખો મન મારૂ છે એમ કહીએ તો મન પણ આપણાથી પૃથ ક્જ ઠરે છે દેહનો વિચાર કરવા જઈએ તો તે પણ સર્વ તત્ત્વોનોજ વિસ્તાર છે તત્ત્વો તત્ત્વોનો સહાર કરે એટલે છેવટે શુ રહે? આત્માજ છે તેમજ તો બિલકુલ સ્થાનજ નથી, માટે તે તરફ જોવાનું તો કાઈ કાર ણુજ નથી તત્ત્વો તો પોતપોતાને સ્થાને ચાલ્યા જાય છે માણસ શરી રરૂપી પોટલીને જ્યારે ઉપર ઉપરથી જુએ છે ત્યારેજ તે તેને બાંધેલી જણાય છે, પરતુ જ્યારે તે ઉંડા વિચાર કરે છે ત્યારે તેને એ પોટલી જણાતીજ નથી શરીર એ તત્ત્વોનુ પોટલુ છે અને શાશ્વત જોઇએ તો એક આત્માજ છે આપણે તો કાઈ છીએજ નહિ જ્યારે આપણું પોતાનુજ ઠેકાણુ નથી ત્યારે જન્મ-મૃત્યુની તો વાતજ શી? પરબ્રહ્મમા જોવા જઇએ તો પાપ પણ નથી અને પુણ્ય પણ નથી પાપ-પુણ્ય, યમયાતના, એ તો નિર્ગુણમા હોતાજ નથી, અને જે નિર્ગુણ તેજ આપણે, તો પછી જન્મ-મરણનુ અસ્તિત્વ ક્યાથી હોય? 'દેહ હુ છુ' એવી બુદ્ધિથી બદ્ધ થયેલો મનુષ્ય આવો વિચાર કરવાથી મુક્ત થાય છે અને તે દેહાતીત થયો એટલે મોક્ષપદને પામે છે આપણે અને નિર્ગુણ આત્મા એકજ છીએ, આવી પ્રતીતિ થઇ એટલે જન્મનુ સાર્થકય થાય છે, માટે આવો વિચાર પ્રથમજ કરવો જોઇએ જેમ જાગૃત થવાથી સ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે તેમ વિચારપૂર્વક જોવાથી દૃશ્ય નષ્ટ થાય છે આત્મસ્વરૂપ તરફ વૃત્તિને વાળનાર પ્રત્યેક પ્રાણી તરી જાય છે સ્વાર્પણ કરવું, પોતેજ

શેષ ન રહેવું, એનું નામ આત્મનિવેદન છે. પ્રથમ આત્મા અને અનાત્માનો વિચાર સાંભળવો; પછી એ વિષયમાં આગળ વધવા માટે સદ્ગુરુના ચરણોની સેવા કરવી; આથી સદ્ગુરુની કૃપા થઇને આત્મનિવેદન થાય છે. આત્મનિવેદન થયું એટલે શુદ્ધ અને શાશ્વત વસ્તુ જે પરમાત્મા તેજ આપણે, એવો આપણા અંતઃકરણમાં બોધ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી બ્રહ્મસ્વરૂપજ થવાય છે અને સંસારનાં દુઃખો ઉડી જાય છે. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો માણસ નિશ્ચિંત થઇને દેહને પ્રારબ્ધપર છોડી દે છે; આનેજ આત્મજ્ઞાન કહે છે, એનાથીજ સમાધાન મળે છે અને એ જ્ઞાનથીજ જીવ પરબ્રહ્મથી અભિન્ન થઈ રહે છે-સાચો ભક્ત બની જાય છે. હવે તેને કાંઇ પણ સ્પૃહા રહેતી નથી. થવાનું હોય તે થાઓ, જવાનું હોય તે જાઓ. જન્મ-મૃત્યુ વિષેની તેના મનની શંકા નિવૃત્ત થઈ ગયેલી હોય છે. હવે તેને સંસારમાં રખડવાનું ટળ્યું. પરમેશ્વર અને ભક્તનું ઐક્ય થયું. તેણે સત્સંગવડે પરમાત્માને ઓળખ્યો.

સમાસ ૩ જો—માયાની ઉત્પત્તિ.

આકાશની પેઠે આત્મા પણ સદાકાળ સર્વવ્યાપી, અત્યંત [illegible], નિર્મળ, નિશ્ચળ અને નિર્ગુણ છે. જેના કદિ પણ [illegible] થએલા નહિ હોવાથી જે સદા અખંડ છે, જે અનંત [illegible] પણ અનંત છે, જે ગગન કરતાં પણ મોટો છે, જે સૂક્ષ્મ [illegible] પણ સૂક્ષ્મ છે, જે દેખાતો પણ નથી અને જાણતો પણ નથી, જે ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને લય પણ પામતો નથી, અને જે [illegible] નથી અને [illegible] પણ નથી, તેજ પરબ્રહ્મ છે. જે ચળતો પણ નથી અને [illegible] પણ નથી, જે તૂટતો પણ નથી અને ફૂટતો પણ નથી, અને જે ગળતો પણ નથી અને બળતો પણ નથી, તે પરબ્રહ્મ છે. જે સદાસર્વદા [illegible] રહે છે, જે શુદ્ધ અને નિર્મળ હોય છે અને જે [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] પણ વ્યાપી રહેલો છે તે પરબ્રહ્મ છે. તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ [illegible] [illegible] નાશ થાય છે તે ત્રણ ગુણાત્મક [illegible] [illegible] [illegible]

સગુણ અને નિર્ગુણ એ ઉભયનુ મિશ્રણ થયેલું છે જેમ ક્ષીર અને નીરનો વિવેક રાજહંસ કરે છે, તેમ આ મિશ્રણનો વિવેક યોગેશ્વરોજ કરે છે જે જે જડ વસ્તુઓ હોય છે તે તે સર્વ પંચભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે અને તેમાં આત્મા વ્યાપ્ત હોય છે તે નિત્યાનિત્યનો વિચાર કરવાથી સમજાય છે જેમ આપણે શેરડીમાંનો રસ ગ્રહણ કરીને કુચાને ફેંકી દઇએ છીએ, તેજ પ્રમાણે જગતમાંથી જગદીશને વિચારથી ઓળખવો જોઇએ શેરડીનો રસ તો નાશવંત અને પાતળો છે અને આત્મા તો શાશ્વત અને નિશ્ચળ છે વળી એ રસ તો અપૂર્ણ—એકજ જગ્યાએ રહેલો છે અને આત્મા તો સર્વ સ્થળે પરિપૂર્ણ છે આત્મા સમાન જો કોઈ વસ્તુ હોત તો તે દૃષ્ટાંત આપવાને કામની થઈ પડી હોત, પરન્તુ તેવી કોઇ વસ્તુ નહિ હોવાથી [illegible] તે દૃષ્ટાંત લઇ જે તે પ્રકારે સમજાવવું પ[illegible] [illegible] આવી રીતે સર્વત્ર બ્રહ્મતત્ત્વ ભરેલું છે તો પછી તેમાંથી માયા શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? એનો ઉત્તર એ છે કે જે રીતે આ[illegible] મા વાયુની [illegible] થ[illegible] [illegible] રીતે વાયુમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું [illegible] આપ [illegible] થયું જ મા[illegible] જુગાર નિર્માણ થયા [illegible] શકાતું નથી પરન્તુ [illegible] વસ્તુઓ

અને આપણે વિચારપૂર્વક નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં અભેદ થઈ જઈએ છીએ. વિચાર-
પૂર્વક દેહ તજી જોઈએ તો તત્ત્વો તત્ત્વોમાં મળી જાય છે અને
'આપણે' એવી કોઈ વસ્તુ આપણને જણાતીજ નથી. આપણે કોણ
એવી જો આપણે શોધ કરવા લાગીએ તો આપણે માયાનાજ બનેલા
છીએ એમ દેખાય છે. તત્ત્વોનો નાશ થયો એટલે વાસ્તવમાં રહેછે જ શું ?
માત્ર એક નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ. આપણો અભાવ થઈ જાય છે અને નિર્ગુણ
બ્રહ્મજ સત્ય રહે છે; આત્મનિવેદનનો મર્મ માત્ર આજ છે. તત્ત્વોનો
લય થતાંની સાથેજ હું-તુંપણાનો ભ્રમ નઈ થાય છે હુંપણાને જોવા
જઈએ તો તે મળતું નથી. માત્ર નિર્ગુણ બ્રહ્મજ અટલ છે અને તેજ
આપણે છીએ. પરન્તુ આ જ્ઞાન ગુરુ સિવાય પ્રાપ્ત થતું નથી. સાર શું
અને અસાર શું ? એની શોધ કરવામાં આવે એટલે અસાર નીકળી જાય
છે અને પછી સાર અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મજ કેવળ રહે છે પૂર્વે જે બ્રહ્મનું
નિરૂપણ કહેવાયું [illegible] તેજ સર્વમાં વ્યાપ્ત હોય છે સર્વના સંપૂર્ણ
નાશ થયા પછી [illegible] તેજ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. વિચારપૂર્વક સર્વ
તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરીએ એટલે [illegible] નિશ્ચય થઈ જાય છે
અને આપણે [illegible] ભૂલી જવા [illegible] એમ વિદિત થાય છે. હુંપણું
[illegible]

જ્યારે વિચારપૂર્વક શોધન કરે છે ત્યારે તે 'સોઽહમ્' 'સોઽહમ્' (અર્થાત્ હુંજ પરબ્રહ્મ છું) બોલે છે અને તદ્રૂપ થયો એટલે 'અહમ્' (હું) અને 'સોહમ્' (તેજ હું), એ ઉભય પણ નષ્ટ થાય છે. પછી આ પૃથ્વીમાંજ તે સંત સત્યસ્વરૂપ બને છે. તે દેહવાળો હોવા છતાં પણ દેહાતીત થાય છે એ વાત લક્ષમાં રાખો. વિષય ગહન હોવાથી એકવાર કહેવાથી સંશયની નિવૃત્તિ થતી નહિ હોવાથી વારંવાર પુનરુક્તિ કરવી પડે છે; અને તેથી પ્રસંગાનુસાર મારે પણ બોલવું પડયું છે. તો શ્રોતાઓ તે માટે મને ક્ષમા કરશો.*

समास ४ थो—ब्रह्मनिरूपण.

કૃત યુગનાં સત્તર લાખ અઠ્ઠાવીશ હજાર વર્ષો, ત્રેતાયુગનાં બાર લાખ છન્નુ હજાર વર્ષો, દ્વાપરયુગનાં આઠ લાખ ચોસઠ હજાર વર્ષો અને કલિયુગનાં ચારલાખ બત્રીસ હજાર વર્ષો; ચારે યુગો મળીને તેતાળીસ લાખ વીશ હજાર વર્ષો થયાં. આવા ચાર યુગો જ્યારે હજાર વખત ચાલ્યા જાય છે ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. આવા બ્રહ્માઓ હજાર થાય છે ત્યારે વિષ્ણુની એક ઘડી થાય છે. આવા વિષ્ણુ હજાર થાય છે ત્યારે ઈશ્વરની એક પળ થાય છે. આ વાત લક્ષમાં રાખો. આવા ઈશ્વર એક હજાર થાય છે ત્યારે શક્તિની અર્ધ પળ થાય છે. આવી કાળગણના સર્વ શાસ્ત્રોમાં જણાવેલી છે. × આવી શક્તિઓ અનંત થાય છે. અનંત

* આ પુનરુક્તિને કોઇ કોઇવાર દોષ માનવામાં આવે છે; પરંતુ અહીંઆં શ્રી સમર્થ રામદાસે સ્વયં ખુલાસો કરી દીધો છે. લોકોનો સંશય નિવૃત્ત કરવાને માટે તેમને વારંવાર એકની એક વાત કહેવી પડી છે.

× चतुर्युगसहस्राणि दिनमेकं पितामहम् ॥
पितामहसहस्राणि विष्णोर्घटिकमेव च ॥ १ ॥
विष्णोरेकसहस्राणि पलमेकं महेश्वरम् ॥
महेश्वरसहस्राणि शक्तेरर्धं पलं भवेत् ॥ २ ॥

રચનાઓ થાય છે અને લય પામે છે, તોપણ પરબ્રહ્મ તો સદાય છે તેવો અખંડ એકરસજ રહે છે. તેની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થતું નથી. વાસ્તવમાં પરબ્રહ્મને વળી સ્થિતિ કેવી ? પરંતુ આ એક બોલવાની પદ્ધતિ છે. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે વિવેચન કરતાં વેદો અને ઉપનિષદો સુદ્ધાં ' નેતિ ' ' નેતિ ' (ન ઇતિ, ન ઇતિ–એવો તે નથી, એવો તે નથી) કહે છે. ચાર હજાર સાતસેં આઠ વર્ષો કલિયુગનાં વ્યતીત થઈ ચુક્યાં છે. * શેષ રહેલા કલિયુગની વાત આ પ્રમાણે છે. હવે કલિયુગનાં ચાર લાખ સત્તાવીસ હજાર બસેં [illegible] વર્ષો બાકી છે, તેમાં સંપૂર્ણ વર્ણસંકરતા થવાની છે. આવી ચરાચરની રચનામાં એકથી એક મોટા પડેલા છે એનો વિચાર કરવા માંડીએ તો પાર આવે નહિ. કોઈ કહે છે કે વિષ્ણુ મોટા, કોઇ કહે છે કે શંકર મોટા અને કોઇ કહે છે કે સર્વમાં શક્તિ મોટી છે. આ રીતે તો પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બોલે છે. પરંતુ કલ્પાન્તે આ સર્વ નાશ પામશે. 'દૃશ્ય નશ્યતિ' એટલે 'જેટલું દેખાય છે તે સર્વ નાશ પામશે' એમ શ્રુતિમાંજ કહ્યું છે. સર્વ લોકો પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવનું અભિમાન રાખે છે. પરંતુ સત્યનો નિશ્ચય તો સાધુજનોજ કરી શકે છે. સાધુ એકજ નિશ્ચય જણાવે છે કે આત્મા એકજ છે અને તેજ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે. શેષ આ સર્વ માયામય છે [illegible] વિચારી જુઓ કે સ્વપ્નમાં સેના કાઢેલી છે તેમાં મોટો કોણ અને નાનો કોણ ? આપણું સ્વપ્નનાં પુરૂષો, વસ્તુઓ [illegible] છીએ અને નાનો મોટાનો ભેદ પણ કરીએ છીએ. પરંતુ જાગૃત થતાં તેની શી સ્થિતિ થાય છે તે જુઓ ! જાગૃત થયા એટલે પછી નાનું કોણ અને મોટું કોણ ? નાના મોટા તો માત્ર સ્વપ્નમાત્રજ [illegible] તે પ્રમાણે આ સર્વ રચના માયામાત્ર [illegible] છે. તેમાં મોટો અને નાનો કોણ ? નાના મોટાનો સાચો નિશ્ચય જ્ઞાનીઓજ કરી શકે છે. [illegible] અને [illegible] મનુ [illegible] [illegible] માત્ર [illegible] આત્મજ્ઞાન થાય છે [illegible] એમ વેદોએ શાસ્ત્રોએ, પુરાણોએ

[illegible]

અને સાધુ-સંતોએ પણ કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વમાં પરમેશ્વરજ છે. તેનાં ઉદરમાંજ શંકર અને વિષ્ણુ ઉત્પન્ન છે અને નાશ પામે છે. તે નિર્ગુણ છે, તે નિરાકાર છે, ઉત્પત્તિ નથી, તેની સ્થિતિ નથી અને તેનો નાશ પણ નથી. સ્થાન, મર્યાદા ઇત્યાદિ સર્વ વિચારો તો તેની આ તરફના છે. નામ, રૂપ, સ્થાન, માન ઇત્યાદિ સર્વ અનુમાન માત્રજ છે. બ્રહ્મપ્રલયના અંતમાં એ સર્વનો લય થઇ જશે. બ્રહ્મ એ પ્રલયથી ભિન્ન છે, બ્રહ્મ એ નામરૂપથી અલિપ્ત છે, ત્રણે કાળમાં બ્રહ્મ તો એકજ સ્થિતિમાં હોય છે. બ્રહ્મનું જે નિરૂપણ કરે છે—બ્રહ્મને જે સંપૂર્ણ રીતે ઓળખે છે, તેનેજ બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ સમજવો.

समास ५ मो—माया अने ब्रह्मनुं निरूपण.

શ્રોતાએ એવો પ્રશ્ન કર્યો કે માયા અને બ્રહ્મ કેવાં છે ? તો હવે તેમનું નિરૂપણ શ્રવણ કરો: બ્રહ્મ એ નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે અને માયા એ સગુણ અને સાકાર છે. બ્રહ્મને આદિ અને અંત નથી અને માયાને નથી મર્યાદા છે. બ્રહ્મ એ નિર્મળ અને નિશ્ચળ છે અને માયા મલિન અને ચપળ છે. બ્રહ્મ કેવળ નિરૂપાધિક છે અને માયા એ ઉપાધિરૂપ છે. માયા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે અને બ્રહ્મ દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી. માયાના ઉત્પત્તિ ભાવ છે અને બ્રહ્મનો ભાવ થતો નથી. કલ્પાન્ત કાળે—માયાનો નાશ થાય છે અને બ્રહ્મનો નાશ થતો નથી. માયા રચાય છે પણ બ્રહ્મ રચાતો નથી. માયાનો ક્ષય થાય છે પણ બ્રહ્મનો ક્ષય થતો નથી. માયા અજ્ઞાનને ગમે છે અને બ્રહ્મ અજ્ઞાનને ગમતું નથી. માયાને જન્મ હોય છે અને બ્રહ્મને જન્મ હોતો નથી. માયાને મૃત્યુ છે બ્રહ્મને મૃત્યુ નથી. માયાનું સ્વરૂપ અનેક આકૃતિ કલ્પના છે અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અનાદિ આત્મ્ય આકૃતિ રહિત

[illegible]

નથી. માયા ફૂટે છે, બ્રહ્મ ફૂટતો નથી. માયા તૂટે છે, બ્રહ્મ તૂટતો નથી. માયા મલિન થાય છે, બ્રહ્મ મલિન થતો નથી; તે તો સદા નિર્મળજ રહે છે. માયા વિકારી છે, બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે. માયા સર્વ કાંઈ કરે છે અને બ્રહ્મ કાંઈ કરતોજ નથી–અકર્તા છે. માયા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરે છે અને બ્રહ્મનું કાંઈ સ્વરૂપજ હોતું નથી. માયા પંચભૂતાત્મક હોઈ અનેક સ્વરૂપયુક્ત છે અને બ્રહ્મ શાશ્વત એકરૂપ હોઈ એકજ છે. આ સર્વ માયા અને બ્રહ્મનો વિચાર વિચારવંત લોકોને માહિત હોય છે. માયા નાની છે અને બ્રહ્મ મોટો છે. માયા અસાર છે અને બ્રહ્મ સાર છે. માયાને આદિ અંત હોય છે અને બ્રહ્મને તે નથી. માયાના વિસ્તારના પડદાથી બ્રહ્મ આવૃત્ત હોય છે; પરંતુ સાધુજન તેને ઓળખી કાઢે છે. આપણે જેમ સેવાળ કાઢી પાણી ગ્રહણ કરીએ, પાણી કાઢીને દૂધ ગ્રહણ કરીએ, તેમ માયાને કાઢી [illegible] પરબ્રહ્મનોજ અનુભવ લેવો જોઈએ. બ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિર્મળ છે અને માયા પૃથ્વીની પેઠે મલિન છે. બ્રહ્મ કેવળ સૂક્ષ્મરૂપ છે અને માયા [illegible] છે. બ્રહ્મ [illegible] અને માયા પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટિગોચર થાય [illegible]

[illegible]

[illegible] નથી, પરંતુ [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] છે

[illegible] નથી, તે [illegible] પરમાત્મા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, તેથી [illegible] [illegible] છે

समागम ८ इन्द्रियनुं निरूपण.

વ્રત, એ સર્વ સત્ય છે; પરંતુ સર્વ જ્ઞાનીઓના રાજા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે "मूर्खस्य प्रतिमापूजा" (પ્રતિમાપૂજા મૂર્ખાઓને માટે છે) અને સૃષ્ટિ પણ સત્ય નથી, કારણ કે પ્રલયકાળે તેનો નાશ થાય છે. તેપર અજ્ઞાની કહે છે કે "તો તું સ્નાન, સંધ્યા શા માટે કરે છે? ગુરુભક્તિ, તીર્થાટન ઇત્યાદિ કરવાનું શું પ્રયોજન?" એનો જ્ઞાની આ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છેઃ-

तीर्थे तीर्थे निर्मलं ब्रह्मवृंदं वृंदे वृंदे तत्त्वचिंतानुवादः ॥
वादे वादे जायते तत्त्वबोधः बोधे बोधे भासते चंद्रचूडः ॥१॥

અર્થાત્ "તીર્થે તીર્થે પવિત્ર બ્રાહ્મણોના સમુદાય હોય છે, તે સમુદાયમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાદવિવાદ ચાલે છે, તે વાદવિવાદથી સત્યનું જ્ઞાન થાય છે અને સત્યજ્ઞાનથી શ્રી મહાદેવનું દર્શન થાય છે;" આવું શ્રીશંકરનું કથન છે, તેમજ ગુરુગીતામાં શ્રીશંકરે સદ્ગુરુની ઉપાસનાનું વિવેચન કર્યું છે. ગુરુની ભક્તિ કેવી રીતે કરવી? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ તો તેને ઓળખવો અને પછી વિવેકથી સ્વયં તેના રૂપમાં લીન થઇ જવું. ગુરુગીતામાં સદ્ગુરુનું વર્ણન આ પ્રમાણે છેઃ-

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं
द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादि लक्ष्यम् ॥
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ १ ॥

અર્થાત્ "બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન રહેનાર, અત્યંત સુખપ્રદ, જ્ઞાનની કેવળમૂર્તિ, દ્વંદ્વથી અલિપ્ત, આકાશવત નિર્મળ, પરબ્રહ્મ તે તું જ-એ મહાવાક્યપર લક્ષ્ય રાખનાર, અદ્વિતીય, નિત્ય પવિત્ર, અચલ, સર્વ બુદ્ધિના સાક્ષિભૂત, સર્વ ભાવોથી અતીત, ત્રણ ગુણોથી રહિત, એવા જે સદ્ગુરુ તેને મારા નમસ્કાર હો." આવા સદ્ગુરુનું ધ્યાન ધરતાં વખતે સૃષ્ટિ અને મિથ્યા ભાન રહી શકતો નથી. આ પ્રકારે જ્ઞાની જ્યારે સદ્ગુરુનું સત્ય સ્વરૂપ દર્શાવી સૃષ્ટિને મિથ્યા નિશ્ચિત કરે છે ત્યારે અજ્ઞાની અધિક વિવાદ કરવાને તૈયાર થાય છે અને કહે છે કે, "કેમ રે! તું શું કૃષ્ણ પરમાત્માને અજ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે? ગીતાના "जंगमः सनातनः" એ શબ્દો શી રીતે મિથ્યા કહી શકાય?" આ પ્રકારે અજ્ઞાની આક્ષેપ કરી પોતાના મનમાં ખિન્ન થાય છે, ત્યારે જ્ઞાની કહે છે કે, "ગીતામાં

શ્રી કૃષ્ણે જે કહ્યું છે તેનો મર્મ તું જાણતો નથી; તેથી તું આ મિથ્યા વિવાદ ઉઠાવે છે." શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે,—"અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણામ્" "સર્વ વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ હું છું–પીંપળો એ મારીજ વિભૂતિ છે." પરંતુ પીંપળાના વૃક્ષને છેદવામાં આવે તો તે તરતજ છેદાય છે અને વળી તેઓજ કહે છે કે—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ १ ॥

અર્થાત "મારૂં સ્વરૂપ શસ્ત્રોદ્વારા કાપી શકાતું નથી, અગ્નિથી બાળી શકાતું નથી, જળથી ભીંજાતું નથી, પવનથી શોષી શકાતું નથી," પરંતુ પીંપળો (કે જેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાની વિભૂતિ કહે છે) તે તો શસ્ત્રથી કાપી શકાય છે, તે અગ્નિથી બળી જાય છે અને પાણીથી ભીંજાય છે. માટે તે નાશવંત છે. જે છેદાય છે, બળે છે, ભીંજાય છે અને નષ્ટ થાય છે, તેનું પરમેશ્વરની સાથે ઐક્ય શી રીતે થઈ શકે? માટે આ સર્વનો મર્મ સદ્ગુરુના મુખથીજ સમજાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, 'ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ–ઇન્દ્રિયોમાં મન હું છું' અને વળી [illegible] કહે છે કે "મન ચંચળ છે માટે તેને મારવું.' શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને [illegible] કહ્યું? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જેમ [illegible] [illegible] આવે છે," તેજ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ [illegible]

[illegible]

તાર્થ સાધુસુખે સમજાય છે. બાકી વાદવિવાદ કરવા જઈએ તો એક એકથી ચઢે એવા વાદવિવાદ કરી શકાય એમ છે અને વેદશાસ્ત્રો તો અપાર છે; માટે વાદવિવાદ છોડીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, જેથી અનુભવદ્વારા તમને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થશે. એકજ કલ્પનાના ઉદરમાં અનંત સૃષ્ટિઓ થાય છે અને લય પામે છે, તો પછી તે સૃષ્ટિની વાત સત્ય શી રીતે માનવી ? ભક્તો કલ્પનાથી દેવ કરે છે અને તેની દૃઢતાપૂર્વક ભક્તિ કરે છે; તેમજ તે દેવપર કાંઈ સંકટ આવે તો ભક્ત દુઃખથી વિહ્વલ થાય છે લોકો પથ્થરના દેવ બનાવે છે, તે એકાદ દિવસ તૂટી જતાં ભક્તને પણ દુઃખ થાય છે. તે રડે છે, કલ્પાંત કરે છે અને ભૂમિપર પછડાય છે કોઈ દેવતા ઘરમાં ને ઘરમાં ખોવાઈ જાય છે, કોઈ દેવને ચોર ચોરી જાય છે, કોઈ દેવને દુષ્ટ લોકો જાણી જોઈને ભાંગી નાખે છે કોઈ દેવતાને ભ્રષ્ટ કરી નાખવામાં આવે છે, કોઈ દેવતાને પાણીમાં નાખી દેવામાં આવે છે અને કોઈ દેવતાને પગતળે દાબવામાં આવે છે. આ [illegible] લોકો કહે છે કે, " શું કરીએ ? આ તીર્થનો [illegible] ઘણો [illegible] પરંતુ પેલા [illegible] નાશ નહીં [illegible] શું [illegible] ? " " એક દેવ [illegible] છે અને એક [illegible] છે [illegible] અને [illegible] શકે [illegible]

[illegible]

ટમા લખ્યું હોય તે ઈશ્વરથી સુદ્ધા મટતું નથી.” “અરે મૂર્ખ ! પાણી, પત્થર, માટી, ચિત્ર અને કાષ્ઠાદિમા તે દેવ કેવા ? તને ભ્રાન્તિ પડી એ તો માત્ર આપણી કલ્પનાજ છે કર્માનુસાર ફળ મળે છે અને દેવ તો કોઈ બીજોજ છે વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણ કહે છે કે આ કેવળ માયાનો ભ્રમ છે અને તે સર્વથા મિથ્યા છે” સાધુ-સતો અને મહાનુભાવોનો પણ આવોજ અનુભવ છે પરમેશ્વર તો એ ભૂતોથી નિરાળો છે અને સૃષ્ટિ મિથ્યા છે સૃષ્ટિની પૂર્વે, સૃષ્ટિની વર્તમાન સ્થિતિમા અને સૃષ્ટિના સહારકાળે પણ પરમાત્મા તો વિદ્યમાનજ હોય છે તેના આદિ અને અતમા તે અવિનાશીજ રહેલો હોય છે આવો સર્વનો નિશ્ચય છે, એમા કાઈ પણ સશય નથી સયોગ અને વિયોગ એ કલ્પનારૂપ છે એક કલ્પનાના ઉદરમા આઠ સૃષ્ટિઓ જણાવવામા આવે છે અને તે આ પ્રમાણે છે –

પહેલી કલ્પનાસૃષ્ટિ, બીજી શબ્દસૃષ્ટિ, ત્રીજી પ્રત્યક્ષસૃષ્ટિ, આ સર્વને વિદિતજ છે ચોથી ચિત્રલેખનસૃષ્ટિ, પાચમી સ્વપ્નસૃષ્ટિ, છઠ્ઠી ગધર્વ સૃષ્ટિ (આકાશમા જે નગરાકાર અને જીવાકાર વાદળો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે) સાતમી જ્વરસૃષ્ટિ અને આઠમી દૃષ્ટિબધનસૃષ્ટિ અથવા નજરબદ આવી આ આઠ સૃષ્ટિઓ છે, એ વાત લક્ષ્યમા રાખો એમા શ્રેષ્ઠ કોણ ? અને ખરી કોને માનવી ? માટે સૃષ્ટિ એ નાશવત છે એમ સત મહતો જાણે છે તથાપિ ખરૂ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાધન તરીકે સગુણોપાસના કરવી જોઈએ. સગુણ રૂપના આશ્રયથી સારાસાર વિચારથી અને સતસમાગમથી નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અસ્તુ સત્સગદ્વારા આ સર્વનો નિર્ણય થાય છે નહિતર ચિત્ત વિકૃત થઈ સશયમા પડે છે ત્યારે શિષ્યે કહ્યુ કે સૃષ્ટિ મિથ્યા છે એ સમજ્યા તો ખરી, પરતુ આ દૃશ્ય જ્યારે મિથ્યા છે ત્યારે તે દેખાય છે શા માટે ? દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી તે સત્ય લાગે છે સ્વામી મહારાજ ! આની સમજ પાડો.” આનો સમર્પક ઉત્તર આગળના સમાસમા આપવામા આવેલો છે તે શ્રોતાઓએ શ્રવણ કરવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે, “સૃષ્ટિને મિથ્યા જાણવી અને તેને જાણવા છતા પણ સગુણની રક્ષા કરવી; આવું આ અનુભવનુ રહસ્ય અનુભવીજ જાણે છે ”

समास ७ मो–सगुणोपासनानुं निरूपण.

જ્ઞાનથી સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા કર્યું, તો પછી ભજન શા માટે કરવું જોઇએ ? તેના યોગથી શું પ્રાપ્ત થાય છે ? એ મને નિરૂપણ કરીને કહો. જ્ઞાન કરતાં જ્યારે કોઇ મોટી વસ્તુ નથી તો પછી ઉપાસના (ભક્તિ) શા માટે કરવી જોઇએ ? ઉપાસનાથી માણસોને શી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે ? નિર્ગુણ એજ મુખ્ય સાર છે તેમાં સગુણ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, તો પછી તેનું ભજન કેમ થાય. [illegible] ? તે જણાવો. સ્વ જ્યારે નાશવંત છે ત્યારે ભજન શા માટે [illegible] ? [illegible] ભક્તિ શા માટે [illegible] પ્રતીતિ થઇ [illegible] નિશ્ચય [illegible] છે ? [illegible]

કેમ શું તે મને જણાવો." આ ઉપર વક્તા બોલ્યો:-ત્યારે તો વચન બરાબર ધ્યાન દઈને સાંભળ. ત્યારે કાંઈ પણ કરવું પડે છે કે નહિ? ભોજન કરવું પડે છે, પાણી પીવું પડે છે, [illegible] કર્યાં વિના પણ ચાલતું નથી. તું લૌકિક સમાધાન કરે છે, પોતાનાં અને પારકાને ઓળખે છે તો પછી ભજન ન કરે એ જ્ઞાન તે કેવું? જ્ઞાન અને વિવેકથી સર્વ મિથ્યા તો થયું ખરું, પરંતુ કશું પણ છોડી શકાયું નહિ, તો પછી હે બાપ! કોઈ એકલી ભજનેજ શા પાપ કર્યાં? સાહેબના પગ આગળ તો તું પ્રાણી પડે છે અને ખાલી ગુરુને નીચ ગણે છે, તો પછી માત્ર દેવનેજ નમસ્કાર કરવા નહિ એ જ્ઞાન તે ક્યાનું? શંકર, વિષ્ણુ તથા બ્રહ્માદિ પણ તેના આજ્ઞાધારક છે અને તું તો કેવળ એક રંક મનુષ્ય છે તું તેનું ભજન ન કરે તેથી તેનું શું જવાનું હતું? આપણા કુળનો કુળદેવતા રઘુનાથ છે, રઘુનાથ એજ અમારા પરમાર્થનું સાધન છે તે સમર્થ [illegible] છે અને તે દેવ દેવને મુક્ત કરવાને શક્તિમાન છે અમે તેના સેવકોના, તેની સેવા કરવાથી અમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેમ છતાં જે તેનું ભજન [illegible] તેનું પતન થશે ગુરુ [illegible] સારાસારનો વિચાર બતાવે છે તેને મિથ્યા શી રીતે કહી શકાય? પરંતુ તને એ વિચાર શું કહીએ? [illegible] છે [illegible] રામરાયથી મુક્ત થવું એ [illegible] તેમ મહાપુરુષોના મનથી ઉતરવું એ પણ [illegible] છે [illegible] છે તે જ્ઞાની નથી, વિવેક [illegible] એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. [illegible] નથી અને [illegible] નથી એમ કહેવો પણ નથી. [illegible] એમ માનવું તે જ્ઞાન પણ નથી અને [illegible] નથી, [illegible] છે એમ [illegible] નથી. [illegible] છે, માટે એમ કરીશ નહિ, પરંતુ રઘુનાથની ભક્તિ [illegible] જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે [illegible] છે [illegible] આધાર છે આ [illegible] કૃપાથી [illegible] સિદ્ધ થાય છે, [illegible] થાય છે [illegible]

માટે તારે પણ પ્રથમ તે કરવું જોઈએ. આ મારા અનુભવની વાત છે, છતાં તે તને સત્ય લાગતી નથી; તો તારે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવો જોઈએ. શ્રીરઘુનાથનું સ્મરણ કરી કાર્ય કરશે તો તે તત્કાળ સિદ્ધ થશે. રામ એજ સર્વનો કર્તા છે એ વાત નિરંતર હૃદયમાં રાખવી. પોતાની જાતને કર્તા ન માનતાં રામને કર્તા માનવો-એ સગુણ-આત્મનિવેદન ભક્તિનું લક્ષણ છે; અને નિર્ગુણ-આત્મનિવેદનમાં તો સ્વયં નિર્ગુણ બની-અનન્ય બની જવું પડે છે.* પોતાની જાતને કર્તા માનવાથી કાંઈ પણ બનતું નથી. એની પ્રતીતિ જોઈતી હોય તો અત્યારેજ મળી શકે એમ છે. યદિ તું કહીશ કે હું કર્તા છું, તો તું સંકટમાં આવી પડશે; અને રામ સર્વનો કર્તા છે એમ કહીશ તો તને યશ, કીર્તિ અને પ્રતાપ પ્રાપ્ત થશે. માત્ર ખોટી ભાવના થીજ દેવની સાથે અંતર પડે છે. દેવ કર્તા છે એવી ભાવના કરવાથી તેની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે તો બે દિવસના પરોણા છીએ અને દેવ તો અનંત કાળનો છે. આપણને બહુ તો પાંચ પચાસ માણસો [illegible]ના કહે, પરંતુ દેવ તો ત્રૈલોક્યને સહિત છે, એવી ભાવનાથી જે [illegible]ની ભક્તિ કરે છે તેને પુષ્કળ લોકો માન આપે છે. બ્રહ્માદિક દેવ [illegible] બધાની ભક્તિના [illegible] એમ ભક્તો જે જ્ઞાનના [illegible] [illegible] આદર ન કરે તો અને અભક્તપણાના દોષથી અવશ્ય [illegible] અને [illegible] પરમેશ્વર અમારી [illegible] [illegible] તેની [illegible] 'અપ્રમાણિકતા' [illegible] [illegible] [illegible] દેવને ભક્તિ લાગી એટલે વિચારે તે દેહાભિ

समास ८ मो–दृश्यनुं निरसन.

દૃશ્ય માત્ર જો મિથ્યા હોય તો તે દૃષ્ટિગોચર કેમ થાય છે? એવો પ્રશ્ન પૂર્વે શ્રોતાએ કર્યો હતો. તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે આપું છું તે લક્ષ્ય દઇને સાંભળો. જે દેખાતું હોય તેનેજ સત્ય માનવું એ કાંઇ જ્ઞાતાનું દર્શન નથી. તેને તો માત્ર જડ, મૂઢ અને અજ્ઞાન જીવોજ સત્ય માને છે. માત્ર દેખાતું હોય એટલાજ આધારપર કોટચવધિ ગ્રંથોને અસત્ય ઠેરવવા અને સંત મહંતોની વાતો પણ મિથ્યા માનવી એ યુક્ત નથી. "જે મને દેખાય છે તેજ સત્ય છે, તેમાં બીજું કાંઈજ ચાલી શકે એમ નથી." એવા સંશયમાં કદિ પણ સપડાવું નહિ. મૃગ મૃગજળને જુએ છે એટલે તે ભ્રમિષ્ટ થઈને તેની તરફ દોડે છે; પરંતુ તે જળ હોતું નથી, તે તો સર્વ મિથ્યાજ હોય છે, પરંતુ તે પશુને શું કહેવું? રાત્રિમાં સ્વપ્ન આવી તેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય મળે અને તેદ્વારા પુષ્કળ લોકોની સાથે લેવડદેવડ કરવામાં આવે; પરંતુ શું તેથી તેને સત્ય માનવું? એકાદ કુશલ ચિત્રકાર એકાદ અદ્ભુત ચિત્ર તૈયાર કરે, તો તેને જોતાંની સાથેજ તેપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તો તે મિથ્યાજ હોય છે. અનેક સ્ત્રીઓ, હાથી, ઘોડા રાત્રે જોવામાં આવે તો મન મોહિત થઇ જાય છે; પરંતુ દિવસે જોતાં માત્ર કંટાળા ભરેલાં ચામડાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાષાણ અને કાષ્ઠની અનેક પૂતળીઓ બનાવવામાં આવે છે, તે જોવામાં અતિ સુંદર લાગે છે; પરંતુ તે હોય છે તો નિર્જીવજ! દેવળના શિખરપર સ્ત્રીઓની મૂર્તિ કોતરેલી હોય છે. તે મૂર્તિઓ અંગ વાંકું કરીને તિરછી નજરથી મનુષ્યો તરફ જુએ છે અને તેમના તે હાવભાવ જોઇને મનુષ્યનું મન તલ્લીન થઈ જાય છે; પરંતુ તે સર્વમાં ઓપલું એ માત્ર આભાસ–દેખાવ–રૂપજ છે. ખરૂં જોતાં તો તે ચુનો, રેતી અને રંગ આદિ વસ્તુરૂપજ છે. નટો દશાવતારનો ખેલ કરવા લાગે છે ત્યારે તેમાં સુંદર સ્ત્રીઓ આવે છે અને તે પરમ કુશલતાથી નેત્રકટાક્ષ ફેંકે છે; પરંતુ તે સર્વ ધતીંગજ હોય છે. સૃષ્ટિ નાનારંગી હોઇ અસત્ય છે; તે માત્ર બહુરૂપીનો ખેલ છે. તને દૃશ્ય સત્ય લાગે છે; પરંતુ એ તારી અવિદ્યા અને અજ્ઞા-

તેને લીધેજ છે, એ વાત લક્ષ્યમાં રાખ. મિથ્યા વસ્તુ સત્ય જેવી લાગે છે; પરંતુ તેને વિચારપૂર્વક જોવી જોઇએ. વિકૃત દૃષ્ટિથી જે દેખાય તેને સત્ય શી રીતે માનવું ? ઉપર જોઇએ તો આકાશ ઉંધું જણાય છે અને પાણીમાં જોઇએ તો તેજ આકાશ ચતું માલમ પડે છે. તેમાં ચાંદરણાંના પ્રકાશ જણાય છે; પરંતુ તે સર્વ મિથ્યા હોય છે. શક્ત ચિત્રકારને બોલાવે અને અનેક માણસોનાં આબેહુબ પુતળાં તૈયાર કરાવે, તો તે જોતાં તે માણસો પ્રત્યક્ષજ ઉભા છે એવો ભાસ થાય છે; પરંતુ તે સર્વ કૃત્રિમ હોય છે. આંખમાં જગતનું કોઈ બિંબ (પ્રતિબિંબ) હોતું નથી. જ્યારે જ્યારે જે જે જોઇએ છીએ ત્યારે ત્યારે તે તે દેખાય છે, તો પછી તે આંખમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ખરૂં શી રીતે કહી શકાય. જેટલા પરપોટા ઉઠે છે તેટલાં મુખો દેખાય છે અને પછી ક્ષણમાં તે ફુટી જાય છે; તો પછી તે સર્વ મુખો મિથ્યા નહિ તો બીજું શું ? હાથમાં બેચાર નાની આરસીઓ લઇએ તો તેટલાં રૂપો તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે; પરંતુ તે સર્વ મિથ્યા હોય છે અને ખરૂં રૂપ તો માત્ર એકજ હોય છે. નદીને કાંઠે કાંઠે બોલતે લઇ જઇએ તો બીજે બોલે ઉલટો નદીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અથવા આપણે બોલીએ તો અકસ્માત્ પ્રતિધ્વનિ ગર્જવા લાગે છે. કૂપ, સરોવર ઇત્યાદિકના પાણીમાં જોઇએ તો તેમાં પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, વાનર, નાના પ્રકારના વૃક્ષો અને પાંદડાંનો સમુદાય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક તલવાર લઇને ફેરવવા લાગીએ તો તે એકની બે જણાય છે. કિંવા દોરી ખેંચીને રાખીએ તો બે દોરી હોય એવો ભાસ થાય છે, કિંવા કાચના મહેલમાં તખ્તા ભિંત તો પાનેજ બીજી તખ્તા બેઠી હોય તેમ જણાય છે. કિંવા દીપકોની અનેક પંક્તિઓ જળપ્રવાહમાં આવે તો છાયા પણ અનેક પડેલી દેખાય છે. આવા નાના પ્રકારના ભાસ હોય છે તે ખરા સમાનજ લાગે છે, પરંતુ તે બરાબર છે એવા અર્થને શી રીતે રાખવા ? એજ પ્રમાણે માયા પણ નાટકી વિદ્યા સમાન મિથ્યા છે, છતાં તે ખરી હોય એવી લાગે છે. માટે શાસ્ત્રે તેને સત્ય માનવીજ નહિ. જો આપણે અસત્યનેજ સત્ય માનીએ તો પછી સારા સાર-વિચાર શી રીતે થઇ શકે ? તાત્પર્ય એ છે કે માયાના ભેદ સઘ મિથ્યાજ છે. નાટકી વિદ્યા પુષ્કળ લોકોને ખરી લાગે છે પરંતુ અતિ નાના જેવા જણાતે અસત્યજ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રોનાં માયા

દેવોને પણ ખરી લાગે છે. મારીચ રાક્ષસ કપટથી મૃગનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યો ત્યારે રામે તેની પૂઠ પકડી હતી. આ રાક્ષસો પૂર્વેનો દેહ બદલી નાખે છે, એકના અનેક થાય છે. રક્તના બિંદુમાંથી* રાક્ષસો ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓ સ્વતઃજ નાના પ્રકારના પદાર્થ અને રૂપ બન્યા× હતા અને તેમણે દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આવા કપટરૂપી અનેક દૈત્યોને શ્રી કૃષ્ણે માર્યા હતા. રાવણનું કપટ કેવું હતું તે તો જુઓ! તેણે +માયાવી મસ્તકો કર્યાં હતાં, અને વળી કાલનેમિના આશ્રમમાંનો ચમત્કાર ઘણોજ અપૂર્વ હતો! આવા નાના પ્રકારના કપટ બુદ્ધિના દૈત્યો દેવોને પણ પત કરતા નહોતા, ત્યારે શક્તિએ પ્રકટ થઈ

* અહીં મહી રાક્ષસોનો શ્રી રામચંદ્રે પાતાળમાં વધ કર્યો, તે વખતે તેમના શરીરનાં રક્તબિંદુ પડતાં તેટલા નવા અહી મહી પુન ઉત્પન્ન થતા એવી [illegible] કથા છે. × આ કથા જૈમિનિ ભારતમાંના [illegible] અનુશર્ણે છે તે સમયે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી [illegible] દ્વારકામાં સ[illegible] પદાર્થો રાક્ષસરૂપી બનાવી દીધા હતા. + રાવણે પ્રથમ ગોકર્ણ ક્ષેત્રમાંથી શંકરની પાસે [illegible] અને પોતાના મસ્તક પૈકી એક એક મસ્તક છેદન કરી તેની આહુતિ આ[illegible] [illegible] નવ મસ્તકો છેદાયા પછી શંકર તેની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને [illegible] આપ્યો કે, તને જ્યારે જોઈએ ત્યારે પુન મસ્તકો પ્રાપ્ત થશે, તે [illegible] મસ્તકો પુન [illegible] થયા ત્યાર પછી શ્રીરામચંદ્રે યુદ્ધમાં તે એક એક [illegible] છેદન કરવા માંડ્યા ત્યારે નવા નવા ઉત્પન્ન થવા માંડ્યા. [illegible] વાલ્મીકિ રામાયણમાં આ પ્રમાણે છે તેમ છે —

तस्यैव मध्यं [illegible] शिरः ॥
संछिन्नं [illegible] ॥ ५८ ॥
छिन्नं [illegible] सायकैः ॥
छिन्नमात्रं च तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते ॥ ५९ ॥

युद्धकाण्डम्—सर्ग १०८

[illegible]

દેખાય છે અને મનને જે જે ભાસે છે તે સર્વ કાલાંતરે નાશ પામ
માટે પરબ્રહ્મ એ દૃશ્યથી અતીત છે પરબ્રહ્મ શાશ્વત છે અને મા
અશાશ્વત છે, આવોજ નિર્ણય અનેક શાસ્ત્રોમા નિર્દિષ્ટ કરેલો છે હ
આગળ દેહબુદ્ધિના લક્ષણોનું નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે અને બ્રમ
પડેલો જે હુ તે કોણ તે પણ જણાવ્યું છે, માટે હુ કોણ તે જાણ
લેવુ અને મિથ્યા હુપણુ ત્યાગીને પરમાત્મામા અનન્ય થવું, આ
આપોઆપજ સમાધાન-શાન્તિ થઈ રહેશે.

समास ९ मो—सारशोधन.

પુષ્કળ દ્રવ્ય ઘરમા ભરેલુ હોય પરતુ તે સેવકોની જાણમ હોતું નથી, તેમને તો માત્ર બહારનીજ માહિતી હોય છે જે કાંઈ ખરો ભડાર હોય છે તે તો ગુપ્તજ રાખી મેલેલો હોય છે અને બહાર અનેક પદાર્થો દેખાય છે, પરતુ ચતુર માણસો વિચારપૂર્વક જાણે છે કે ખરૂ ધન તો અદૃશ્ય છે તે પ્રમાણે દૃશ્ય માયિક હોય છે છતા તેને સર્વ લોકો સત્યરૂપે જુએ છે, પરતુ વિચારવત લોકો તો તેમાનુ ગુહ્ય જુએ છે અદર બીજા પદાર્થ ભરીને ઉપર દાણા ભરવામા આવે તો લોકો કહે છે કે આ સરોવર ભરેલુ છે પરતુ સમર્થ પુરુષોને ઉડાણની સત્ય વાત વિદિત હોય છે તેજ પ્રમાણે જેઓ સમર્થ અને જ્ઞાતા હોય છે તેઓ પરમાર્થને સ્વાર્થ જાણે છે અને ઇતર માણસો દૃશ્ય પદાર્થોનેજ સ્વાર્થ માને છે મજુરો હોય છે તે ભારજ ઉંચકે છે અને મોટા માણસો રત્ન જડિત દાગીના પહેરે છે કર્મના યોગાયોગ પ્રમાણે જ જેને ફાવે તે તેને સારૂ લાગે છે કોઈ લાકડા કાપી લાવીને નિવાહ કરે છે અને કોઈ છાણા વીણીને નિવાહ ચલાવે છે પરતુ રાજાની સ્થિતિ તેવી હોતી નથી, કારણ કે તે સત્વને ગ્રહણ કરે છે વિચારવત માણસો પાલખીમા બેસે છે અને તેમની સાથેના ઇતર માણસો ભાર ઉંચકી ઉંચકીને મરે છે કોઈ દિવ્ય અન્ન જમે છે તો કોઈ વિષ્ટાજ શોધ્યા કરે છે છતા બધાજ પોતપોતાના કર્મનું અભિમાન રાખે છે મોટા માણસો સાર ગ્રહણ કરે છે અને

મિથ્યાભિમાનીઓ અસાર ગ્રહણ કરે છે. આ સારાસારવિચાર જ્ઞાનીઓને માહિત હોય છે. પારસ, ચિંતામણિ, એ ગુપ્ત હોય છે અને કાંકરા તથા ઢેફાં જ્યાં ત્યાં દૃષ્ટિએ પડે છે. સુવર્ણ અને રત્નોની ખાણ ગુપ્ત હોય છે અને પત્થર, માટી સર્વત્ર પ્રસરેલી હોય છે. દક્ષિણાવર્તી શંખ, દક્ષિણાવર્તી વેલ અને અમૂલ્ય વનસ્પતિઓ ગુપ્ત હોય છે; ત્યારે છીપ, રીંગણાં અને ધંતૂરા જ્યાં ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કલ્પતરુ ક્યાંય જણાતું નથી અને અરણીનાં ઝુંડ જ્યાં ત્યાં હોય છે. ચંદનનું વૃક્ષ જોવાં જઇએ તો મળતું નથી; પરંતુ બોરડી અને બાવળનાં વૃક્ષો જોઇએ તેટલાં હોય છે. કામધેનુ કેવી હોય છે તે તો માત્ર ઈંદ્રજ જાણે છે, બાકી પૃથ્વી પર ઢોરોનો કાંઇ તોટો નથી. મોટા મોટા રાજાઓ મોટા મોટા વૈભવો ભોગવે છે અને ઇતર માણસોને પોતાના કર્માનુસાર માત્ર અન્ન–વસ્ત્રજ મળે છે. લોકો અનેક પ્રકારના વ્યવસાય કરે છે અને સર્વ પોતાને શ્રીમંત જણાવે છે; પરંતુ કુબેરની બરાબરી કોઈથી થઇ શકતી નથી. એજ પ્રમાણે યોગીશ્વરજ માત્ર યથાર્થ જ્ઞાની હોઇને તેજ ગુપ્ત અર્થ (પરમાત્મા) પ્રાપ્ત કરે છે, બાકી ભિન્ન ભિન્ન મતોમાં ગુંચવાઇ પડેલા લોકો તો માત્ર પેટનાજ ચાકર હોય છે. આ કારણથી તેમને સાર જણાતો નથી અને અસાર જણાય છે; પરંતુ આ સારાસારવિચાર સાધુ–સંતોને માહિત હોય છે. બીજાઓનું તો કહેવુંજ શું? તેમને તો સત્ય અને અસત્ય સમજાવજ શાનું? સાધુ સંતોના લક્ષણો સાધુ–સંતોજ જાણે છે. ભૂતળ માંનુ જે દ્રવ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, તેને જોવાને માટે જેમ આંખમા અંજન આંજવુ પડે છે; તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા ગુપ્ત છે, માટે સજ્જન સંગતિથી તેની શોધ કરવી. રાજાની પાસે હોઇએ એટલે સહજ શ્રીમંતાઇ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે સત્સંગ કરીએ એટલે સદ્વસ્તુ જે પરબ્રહ્મ, તેની પ્રાપ્તિ થાય છે સારા માણસને સારી વસ્તુજ મળે છે અને દુષ્ટોને દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તથા વિચારવાન પુરુષોને વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે જે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે તે સર્વ અશાશ્વત છે અને અચ્યુત (કદિ પણ ચ્યુત ન થાય એવો) અનંત પરમાત્મા તો આ દૃશ્યથી અલિપ્તજ છે. તે પરમાત્મા સ્વતઃ અલિપ્ત પણ છે અને દૃશ્યની અંદર પણ છે. સર્વ ચરાચરનો આત્મા તેજ છે અને વિવેકવિચારથી આપણને તેની પ્રતીતિ થાય છે. સંસારનો ત્યાગ કર્યા સિવાય અને પ્રપંચની ઉપાધિ છોડયા સિવાય પણ વિચારથી જીવનસાફલ્ય કરી શકાય છે. આ અનુ

ભવનું લક્ષણ છે અને એ અનુભવ વિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે આ અનુભવ જેઓ ગ્રહણ કરશે તેઓ શાણા બનશે એમાં કાંઇ સંશય નથી. અનુભવ અને અનુમાન, ઉધાર અને રોકડ, માનસપૂજા અને પ્રત્યક્ષ દર્શન એમાં મહદ્અંતર છે ભાવિ જન્મમાં સત્કર્મોનું ફળ મળવાની વાત એ ઉધારનો વિષય છે, પરંતુ સારાસારવિચારનું ફળ (મુક્તિ) તો તત્કાળ (આ જન્મમાં) જ મળી જાય છે આ લાભ તાત્કાલિક હોય છે એના યોગે સંસારમાંથી પ્રાણી છૂટે છે અને જન્મ મરણની સર્વ શંકા તૂટી જાય છે તે આજ જન્મમાં અને અત્યારેજ સંસારથી અલિપ્ત થઈ શકે છે અને નિશ્ચલ સ્વરૂપની સાથે તદાકાર થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ વાતની જો સંદેહપૂર્વક સુયાસુય કરીશ તો તત્કાળ પતન પામીશ. જે જૂઠું બોલતો હોય તેને ઉઘાડનારા બોલન છે! આ કથન સર્વથા યથાર્થ છે કે મનુષ્ય વિવેકબળથી સત્વર મુક્ત થઇ શકે છે અને સંસારમાં રહેવા છતાં પણ તેનાથી અલિપ્ત રહી શકે છે. જન્મમાં નિર્ગુણ છે અને તેમાં આપણે તદ્રૂપ થઇ શકીએ છીએ, એવા વિચાર કરવાથી પૂર્ણ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે દેહધારી હોવા છતાં વિદેહી રહેવું, કર્યાં છતાં કર્યાં નહિં, એ જીવન્મુક્તના ખાસ લક્ષણો છે અને તે જીવન્મુક્તોજ જાણે છે બીજાઓને એ વાત સત્ય લાગતી નથી અને તેમાં અનુમાનથી સંશય પડે છે, પરંતુ તે સંશયનું મૂળ સદ્ગુરુના વચનથી તૂટી જાય છે

समास १० मो—अनिर्वाच्य निरूपण.

અનુભવની વાત પૂછવા જઇએ તો કહેવું પડે છે કે તે અનિર્વાચ્ય [illegible]

[illegible]

અથવા પ્રત્યક્ષ અનુભવજ છે તેનું હવે સ્પષ્ટ વર્ણન કરીશું જેનું શબ્દ દ્વારા નિરૂપણ થઈ શકતું નથી અને જે બોલ્યા સિવાય સમજાતો પણ નથી, તેની આગળ કલ્પના પણ પાંગળી બની જાય છે ને પરબ્રહ્મ છે એમ સમજવું તે વધારાનું [illegible] છે અને સંતસમાગમથી જ પૂર્ણ સમજાય છે એનું [illegible] નિરૂપણ કરીએ છીએ. હવે અનુભવની વાત અને અનિર્વાચ્ય વસ્તુ જે પરબ્રહ્મ તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ માટે તે લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરો જે કહી શકાય એમ નથી તે કહેવું અને ગૂઢાર્થ જણાવવાને માટે પ્રત્યક્ષ [illegible] આપવા એ કામ સદ્ગુરુ સિવાય બીજા કોઈથી પણ થઈ શકતું નથી જે માણસ પોતાની શોધ કરે છે તેને [illegible] સદ્ગુરુની પાસે જાયે આપોઆપ [illegible] બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે [illegible] [illegible]

છે અને અર્થ ધાન હોય છે જેમ ભૂસામાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં ધાન્ય ગ્રહણ કરીને ભૂસાને નાખી દેવામાં આવે છે, તેમ શબ્દ એ ભૂસું છે અને અર્થ એ ધાન્ય છે એ લક્ષમાં રાખો. જેમ [illegible] ની વસ્તુને કઠિન વાળા [illegible] છે, પણ કઠિન [illegible] છોતરાં રહેતાં નથી. તેજ પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં શબ્દ એ ફોતરું છે. શબ્દ તો બોલાયાને અડકી જાય છે, પરંતુ અર્થ તો એ શબ્દ બોલાયાની પૂર્વે પણ હોય છેજ. એટલા માટે અર્થને કોઈની પણ ઉપમા શોભતી નથી. જે પ્રમાણે આપણે ભૂસું નાખી દઈને ધાન્ય ગ્રહણ કરીએ છીએ. તેવી રીતેજ આપણે વાચ્યાંશનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ સ્વાનુભવથી લક્ષ્યાંશરૂપી ધાન્યને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. [illegible] અક્રિય એવા પ્રશ્નને વિષે જે કાંઈ બોલવામાં આવે તેને વાચ્યાંશ કહેવામાં આવે [illegible] તે શુદ્ધ લક્ષ્યાંશ છે [illegible] શુદ્ધ લક્ષ્યાંશ તેજ [illegible] છે [illegible] આવી શકતો નથી. [illegible]

હતો, તેણે સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન જોયું અને અહંકારરૂપ અથી ત્રાસ પામી તે સદ્ગુરુને શરણે ગયો. સદ્ગુરુની કૃપા થવાથી તેનો સંસાર મિથ્યા થયો અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેણે અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો હતું તે નહતું થયું, નહિ હતું તે નહિપણામાં લય પામ્યું અને, હતું નહતું એ ઉપાધિ નષ્ટ થઈને જે કાર્ય નહોતું તેજ માત્ર શેષ રહ્યું. શૂન્યતાની પણ પેલી તરફનું જે શુદ્ધ જ્ઞાન તેના દ્વારા તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ અને સહજ સ્થિતિમાં ઐક્યરૂપથી અભિન્નત્વ પ્રાપ્ત થયું અદ્વૈતનું નિરૂપણ થવા લાગ્યાથી દ્વૈતની વાત નષ્ટ થઈ અને જ્ઞાનની ચર્ચા થતાની સાથેજ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ; માટે હવે શ્રોતાએ સાવધ થઈ અર્થ પ્રત્યેજ લક્ષ આપવું, કારણકે એનું રહસ્ય સમજાતા હૃદયમાં શાંતિની પ્રતીતિ થવા લાગશે તે અજન્માએ જેટલું કથન કર્યું તેટલું સ્વપ્નની સાથે ચાલ્યું ગયું અને શબ્દાતીત તથા અનિર્વાચ્ય સુખ શેષ રહ્યું તે શબ્દાતીત સુખમાં શબ્દવિના એકતા હોય છે ત્યાં અનુભવ અને અનુભવકર્તાનું અસ્તિત્વજ હોતું નથી પરંતુ તે અજન્મા ત્યાં સુધી ન પહોંચતા જાગૃત થઈ ઉઠયો! તાત્પર્ય તેણે સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન જોયું અને તે સ્વપ્નમાંજ જાગૃત થઈ ગયો. તેની આંખ ખુલી ગઈ અથાત્ તે પોતાની મૂળ સ્થિતિ સુધી પહોંચી શક્યો નહિ! ઠીક આ નિરૂપણને અધિક સ્પષ્ટ કરીને બતાવીએ છીએ, કે જેથી તે યથાર્થ પ્રકારે સમજાય

આ ઉપર શિષ્ય [illegible] હે મહારાજ અને [illegible] પુન સમજાવો કે જેથી મને વાત સમજાય. મન સમજાવવાને મા[illegible] નિરૂપણ પુન કરો તેની સ્થિતિ મને અનુભવ કરવા [illegible] જન્મને પ્રાપ્ત ન થનાર તે કોણ છે? તેણે સ્વપ્ન શું જોયું? અને સ્વપ્નમાં તેણે શું શું કર્યું? તે મને કહો " શિષ્યનો આવો આગ્રહ [illegible] સ્વામીએ પ્રત્યુત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો [illegible] તે શ્રોતાઓ [illegible] સાંભળો. તેમણે કહ્યું હે શિષ્ય! હવે તું બરાબર લક્ષ [illegible] અજન્મા તે તુંજ છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખ હવે તે [illegible] કર્યું જોયું તે પણ જણાવું છું સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના વિચાર [illegible] છે એ વાત ન લક્ષ્યમાં રાખ તમો તે [illegible] વિચાર કરો અને સદ્ગુરુને શરણે જઈ શુદ્ધ નિરૂપણ કરી તું હમણાં તેની [illegible] કરતો હો છે એ પ્રથાનો અનુભવ મળતા ખાતવું [illegible] થઈ જાય છે આ

શાંતિયુક્ત વિશ્રામ એજ યથાર્થ જાગૃતિ છે. જ્ઞાનપ્રતિપાદનની ખટ પૂરી થઈ અર્થ પ્રકટ થાય અને તેમાનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં અંતઃકરણમા અનુભવ આવે છે. તને લાગે છે કે આ જાગૃતિ છે અને મને અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે, પરંતુ આ પૂર્ણ ભ્રાંતિ છે. એને એવો છે કે હજી તારી ભ્રાંતિ બિલકુલ નિવૃત્તજ નથી થઈ અનુભવ અનુભવમાંજ લય પામે અને અનુભવ વિનાજ અનુભવ મળે, એ પણ સ્વપ્નમાથી જાગૃતિને પ્રાપ્ત થવું નથી, કારણ કે જાગૃત થયા પછી પણ તું કહે છે કે, " અજન્મા હુંજ છું " આ પરથી સમજાય છે કે તારા સ્વપ્નરૂપી સંસારની લહરી હજી ગઈ નથી. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં જાગૃતાવસ્થા પ્રતીત થાય છે તેવી રીતે તને લાગે છે કે મને અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે, પરંતુ વાસ્તવમા તે પણ સ્વપ્નજ છે અને ભ્રમરૂપ છે. જાગૃતિ તો તેથી ઘણી દૂર છે, તે તો દર્શાવીજ શી રીતે શકાય ? ત્યાં તો વિવેકની ગ્રહણશક્તિજ ખૂટી જાય છે. અસ્તુ એ એક એવી શાંતિ છે કે જે દર્શાવીજ શકાતી નથી, જે અકથનીય છે. આજ નિઃશબ્દ અર્થાત્ બ્રહ્મની ઓળખાણ છે આ શાંતિનું વર્ણન કરી શકાતું નથી એ વાત લક્ષ્યમા રાખ. એથી નિઃશબ્દ અર્થાત્ બ્રહ્મનુ લક્ષણ ઓળખશે.

दशक ७ मो

समास १ लो–मायानी शोध.

वि[illegible]द्यानाना मूळ पुरुष एक दांतवाळा, त्रण नयनोवाळा (जेना सूर्य, चंद्र अने अग्नि ए त्रण नेत्रो छे एवा), चार बाहुवाळा अने हाथमां फरसी धारण करनारा गजानन[illegible] नमस्कार करुं छुं [illegible] प्रकार कुमेरनी पासथी [illegible] वेदनाना [illegible] अने [illegible] सौभाग्य प्राप्त थाय छे, तेज प्रकारे आदिदेव [illegible] मूर्ति श्री गजानन[illegible] सकळ विद्याओ प्राप्त थाय छे [illegible] विद्याओ [illegible] लोको [illegible] आयुष्यादि अने छे जेम श्रीमंतोना [illegible] नाना [illegible] अलंकारोथी सुंदर देखाय छे [illegible] विद्याने विद्या प्राप्त थाय छे [illegible] विद्याना [illegible] शोधनमुद्र [illegible]

[illegible]

[illegible] अथात् [illegible] ब्रह्मने निरूपण करता [illegible] ब्रह्मथी भिन्न थाय छे [illegible] तेनी जननी छे [illegible] जडवती बाजु छे [illegible] मायाना [illegible] ब्रह्मा [illegible] आवृत करेला छे [illegible]

બ્રહ્માદિ અંજીરની પેઠે લાગેલાં છે! કન્યારૂપથી તે મૂળ પુરુષની માતા છે! તે વેદની માતા છે અને આદિ પુરુષની સત્તા છે. તેને હું વંદન કરૂં છું.

હવે હું તે સમર્થ સદ્ગુરુનું સ્મરણ કરૂં છું, કે જેમની કૃપા દ્રષ્ટિથી એવી આનંદવૃષ્ટિ થાય છે કે જેથી સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ આનંદમય બની જાય છે. તે આનંદના આપનાર છે, સાયુજ્ય મુક્તિના નાયક છે, કૈવલ્ય પદના દેનાર છે અને અનાથોના બંધુ છે. ચાતક જેમ મેઘની તરફ દ્રષ્ટિ કરી બૂંદોને માટે આતુરતાથી રટન કર્યા કરે છે, તેવી આતુરતાથી મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર સાધક જ્યારે સદ્ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ રાખી કરુણાની પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તે કૃપાઘન સદ્ગુરુ સાધકપર પ્રસન્ન થાય છે સદ્ગુરુ સંસારસમુદ્રમાં નૌકારૂપ છે. તે ભાવિકોને અતિ પ્રચંડ જળમાં આધારરૂપ છે તે તેમને પોતાના બોધદ્વારા સંસારમાંથી મુક્ત કરે છે. તે કાળના નિયંતા છે, સંકટોથી છોડાવનાર છે અને ભાવિકોની પરમ સ્નેહાળ માતાસમાન છે. તે પરલોકના આધારરૂપ છે, તે વિશ્રાન્તિના સ્થાનરૂપ છે અને સુખનું આનંદદાયક આશ્રયસ્થાન છે આવા પૂર્ણ સદ્ગુરુ કે જેનાદ્વારા ભેદનું બંધન તૂટી જાય છે તે પ્રભુને દેહાભિમાન ત્યજીને હું સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરૂં છું અસ્તુ હવે સાધુસંત, સજ્જન અને શ્રોતા જનોને નમસ્કાર કરીને હું કથાનો પ્રારંભ કરૂં છું. સાવધાન થઇને સાંભળો

સંસાર એ એક મોટું સ્વપ્ન છે એમાં મોહવશ લોકો [illegible] પાડ્યા કરે છે કે આ મારી કાન્તા છે, આ મારૂં ધન છે અને આ માતા પિતા બાળકો છે જ્ઞાનસૂર્યનો અસ્ત થઇ જવાથી પ્રકાશ લુપ્ત થઇ ગયો છે અને સમસ્ત બ્રહ્માંડ અંધકારથી વ્યાપ્ત થઇ ગયું છે સત્ત્વનું ચાંદરણું પણ નથી કે જેથી કંઇ માર્ગ દ્રષ્ટિગોચર થાય ભ્રાન્તિને લીધે લોકો પોતાનેજ ઓળખતા નથી દેહાભિમાનથી લોકો નિદ્રામાં પડ્યા પડ્યા [illegible] છે અને વિષયસુખને માટે બહુ આક્રંદ કરી રહ્યા છે આ પ્રકારે નિદ્રામાંને નિદ્રામાંજ કેટલાએ મરી ચૂક્યા છે અનેક લોકો [illegible] [illegible] પડ્યા છે આ પ્રકારે અનંત લોકો આ સંસારમાં આવે છે અને જાય છે આવી રીતે અનેક પ્રાણીઓ અજ્ઞાનથી નિદ્રાવશ રહી પરમાત્માને નહિ જાણવાને લીધે બહુ અટકીને આત્મઘાતનું કર્મ કરતા રહે છે આ દુ:ખને દૂર કરવા [illegible] અધ્યાત્મની આવશ્યકતા છે અને એને માટેજ આ અધ્યાત્મમય "દાસબોધ" રચાયો છે.

સર્વ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા શ્રેષ્ઠ છે એના સંબંધમાં ભગવદ્ ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ આમ હોવાથી અધ્યાત્મવિદ્યાને તેજ મનુષ્ય સમજી શકે છે કે જે પોતાની સર્વ ઇંદ્રિયોને મનસહિત તેમાં નિયોજિત કરી દે છે જે પુરુષનું મન ચંચળ હોય છે તે અધ્યાત્મવિદ્યાથી કાંઇપણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પરમાર્થી પુરુષેજ અધ્યાત્મવિદ્યાનો વિચાર કરવો જોઈએ કારણ કે તેથી તેમની પરમાર્થ વૃત્તિ દૃઢ થાય છે પરમાર્થમાં જેનો પ્રવેશ થયેલો હોતો નથી તે અધ્યાત્મગ્રંથને સમજી શકતો નથી. જેમ નેત્રવિના તે કોઈ [illegible] "પ્રાકૃત ભાષા [illegible] [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible] [illegible] પ્રકારે લોકોની [illegible] [illegible] અજ્ઞાન [illegible]

વવો જોઈએ. સંતસમાગમ કરવાથી વિદ્યાભ્યાસનો શ્રમ નહિ કરવા છતાં પણ સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞાન સુલભ થઇ જાય છે. જે વિદ્યાભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતું નથી તે સંતસમાગમદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન અનુભવમાં આવી જાય છે; માટે સંતસમાગમ એજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય ઉપાય છે. જ્ઞાન મેળવવાને માટે પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ કરવો એ વ્યર્થ છે. જીવનનું સાર્થક્ય કરવાનો મર્મ તો તેથી જુદોજ છે.

भाषाभेदाश्च वर्तन्ते ह्यर्थ एको न संशयः ॥

पात्रद्वये यथा खाद्यं स्वादभेदो न विद्यते ॥ १ ॥

અર્થાત્ "જેમ ભોજનની એકજ વસ્તુ બે ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોમાં મૂકવાથી તેના સ્વાદમા ફરક પડતો નથી, તેમ ભાષાના ભેદો અનેક હોવા છતા તેથી કરીને અર્થમા કશો ફેર પડતો નથી." ભાષાભેદથી અર્થમાં કાઇ ત્રુટિ આવી શકતી નથી અને આપણે મુખ્ય કામ તો અર્થની સાથેજ હોય છે * વાસ્તવમા પ્રાકૃતભાષાવડેજ સસ્કૃતનું મહત્ત્વ છે, નહિ તો સસ્કૃતના ગુપ્ત અર્થોને સર્વ સાધારણ શી રીતે સમજી શકે? હવે એ વાત રહેવા દો આપણે ભાષાની વાત જવા દઈને કહેલા અર્થનેજ ગ્રહણ કરવો જોઇએ અને સાર વસ્તુને ગ્રહણ કરીને ઉપરના છાલ તથા ફોતરાને ફેંકી દેવા જોઈએ અર્થ એજ સાર છે અને ભાષા તો ફોતરૂં છે. લોકો ભાષાની માથાકૂટ અભિમાન સહિત કરે છે, પણ એવા નાના પ્રકારના અભિમાનેજ મોક્ષનો માર્ગ રોકી લીધો છે લક્ષ્યાંશની શોધ કરતી વખત વાચ્યાંશની વાતજ શા માટે કરવી જોઇએ? આપણે ભગવાનનો અગાધ મહિમા જાણવો જોઈએ જેમ મૂકસ્થિતિવાળાના બોલ મૂગાનેજ વિદિત હોય છે તમ સ્વાનુભવની વાત સ્વાનુભવીજ જાણી શકે છે અધ્યાત્મવિદ્યાને સમજનારા શ્રોતા વિરલજ મળે છે તેમને ઉપદેશ કરવાથી વાણીને આનદ થાય છે જેમ રત્નપરીક્ષકને રત્ન બતાવવાથી આનદ થાય છે તેમ જ્ઞાનીની સાથે જ્ઞાનની વાર્તા કરવાથી પણ બહુ આનદ ઉપજ છે જે માણસ માયાની જાળથી દૂષિત ચિત્તવાળો બની જાય છે તેને અધ્યાત્મનિરૂપણથી કાઇ પણ લાભ થતો નથી, કારણ કે તેને

* ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચદ્ર પણ એક સ્થાને કહ્યુ છે કે વાત સારી હોવી જાઇએ–પછી ભલ ભાષા ગમે તે હોય.

તેનો અર્થ જ સમજાતો નથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગીતામા કહે છે કે—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥

વ્યવસાયને લીધે જેની બુદ્ધિ મલિન થઈ ગઈ છે તેને અધ્યાત્મનિરૂપણ સમજાતું નથી, કારણ કે તેમા તો બહુ સાવધાનતાની આવશ્યકતા છે જેમ નાના પ્રકારના રત્નો અને સીક્કાઓ દૂષિત ચિત્તથી (પરીક્ષા કર્યાવિના) લેવામા આવે તો હાનિ થાય છે અથવા પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ન હોવાથી જેમ લોકો ઠગાય છે, તેમ અધ્યાત્મનિરૂપણ પણ મનને એકાગ્ર કર્યા વિના સમજાતુ નથી. તેને ઉપર ઉપરથી જોનાર ભલેને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પરતુ તેને પ્રાકૃત ભાષા પણ સમજાતી નથી ભાષા ગમે તે હોય, પરતુ તેમા અધ્યાત્મનિરૂપણનો વિષય હોય અને અનુભવનો રસ ભરેલો હોય તો તેને સસ્કૃત કરતા પણ ગભીર સમજવી જોઈએ. તેનુ શ્રવણ કરવુ એજ અધ્યાત્મશ્રવણ છે માયા અને બ્રહ્મની પ્રતીતિ કરવી એનેજ અધ્યાત્મ કહેવામા આવે છે, તેમા પ્રથમ તો માયાનુ સ્વરૂપ જાણી લેવુ જોઈએ.

માયા સગુણ અને સાકાર છે, તે સર્વ રીતે વિસ્તરી છે અને તેને પચભૂતોના વિસ્તારરૂપજ માનવી જોઈએ. માયા દશ્ય છે, દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ભાસમાન છે પરતુ એ ક્ષણભગુર છે વિવેકદૃષ્ટિવડે જોવાથી એ નષ્ટ થઈ જાય છે એ માયાજ અનેક વિશ્વરૂપ બનેલી છે, એ માયાજ વિષ્ણુસ્વરૂપ બનેલી છે* એ માયા અનત છે, તે બહુ રૂપવાળી અને બહુ રગવાળી છે, તેજ (સગુણ) ઈશ્વરના આધારરૂપ છે અને તે અભગ તથા અખિલ જણાય છે સૃષ્ટિનીરચના એ માયાજ છે આપણી કલ્પના પણ માયા છે જ્ઞાનવિના તે કદી અમર તોડી તૂટતી નથી અસ્તુ આ માયાનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન થયુ હવે આગળના સમાસમા બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરવામા આવશે કે જેથી માયા તરતજ નષ્ટ થઈ જાય છે

---

* કારણ કે વિશ્વ સગુણ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ સૃષ્ટિના ઉપાદાનનિમિત્ત સગુણ થાય છે અર્થાત્ માયા વિશ્વનુ રૂપ છે

समास २ जो—ब्रह्मनिरूपण.

સાધુ લોકો કહે છે કે ‘બ્રહ્મ નિર્ગુણ, ‘નિરાકાર, ‘નિઃસંગ, નિર્વિકાર અને અપરપાર છે શાસ્ત્રોમા બ્રહ્મને સર્વવ્યાપક, અનેકમા એકરૂપે વાસ કરનારો અને ‘શાશ્વત કહ્યો છે તે અચ્યુત, અનત,‘સર્વદા પ્રકાશિત,’ કલ્પનારહિત અને નિર્વિકલ્પ છે તે આ દ્રશ્યથી પર છે, શૂન્યત્વથી પણ અલિપ્ત છે અને ઇંદ્રિયોવડે જાણી શકાતો નથી. બ્રહ્મદ્રષ્ટિવડે દેખાતો નથી, તે મૂર્ખની સમજમાં આવતો નથી તેમજ સાધુપુરુષ વિના બીજાના અનુભવમા આવતો નથી તે સૌથી મોટો છે, તેની સમાન બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી તેમજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિને માટે પણ તે અગોચર અને સૂક્ષ્મ છે શબ્દદ્વારા તેને જેવો વર્ણવવામા આવે છે તેથી પણ તે ભિન્ન છે, પરતુ અધ્યાત્મશ્રવણના અભ્યાસથી તે પ્રાપ્ત થાય છે તેના અનત નામો છે પરતુ વાસ્તવમા તે નામથી અતીત છે તેનુ કારણ કાઈ નથી અને તેને દ્રષ્ટાત આપીએ તે પણ શોભતા નથી બ્રહ્મસમાન બીજુ કોઇ સત્ય નહિ હોવાથી તેનુ દ્રષ્ટાત આપી શકાતુ નથી શ્રુતિ એવો સિદ્ધાત દર્શાવે છે કે —यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । બ્રહ્મનુ વર્ણન કરવામા વાચા કુઠિત થાય છે અને મનદ્વારા પણ તે અપ્રાપ્ય છે—અર્થાત્ મન પણ તને પ્રાપ્ત કરી શકતુ નથી મન કલ્પનારૂપ છે બ્રહ્મમા કલ્પના નથી તો પછી મન તને કવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? જથી ઉપનુ શ્રુતિવાકય યથાર્થ છે હવે જો આપ એમ કહો કે જે મનદ્વારા પણ અપ્રાપ્ય છે તે કવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે? તો એનો ઉત્તર એ છે કે સદ્‌ગુરુવિના એ કામ થઈ શકતુ નથી ભડાર તો ભરેલા છે, પરતુ તેના તાળા બધ હોવાથી જ્યા સુધી કુચી હાથમા ન આવે ત્યા સુધી કાઈ પણ પ્રાપ્ત થતુ નથી આ ઉપર શ્રોતા વક્તાને પૂછે છે કે,
‘તો પછી કુચી કયી છે તે મને બતાવોને ? ’ વકતા કહે છે કે, ‘ સદ્‌ગુરુની કૃપા એજ કુચી છે ત કુચીવડેજ બુદ્ધિ પ્રકાશિત થાય છે અને દ્વૈતના કમાડ એકદમ ખુલી જાય છે તે પરબ્રહ્મમા સુખનો પારાવાર નથી પરતુ તમા મનની ગતિ નથી એટલા માટે મનોલય થયા

સિવાય ત્યાં કોઇ સાધન કામ આવતાં નથી. મનના નાશથીજ તેની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે અને વાસનાના ક્ષયથીજ તૃપ્તિ થઇ શકે છે. કલ્પનાની ચતુરાઇ એમાં ચાલી શકતી નથી. તે પરાવાણીથી પણ પર છે, મન-બુદ્ધિથી અગોચર છે અને સર્વસંગ પરિત્યાગ કરવાથી તે સત્વર મળે છે. આપણો-અહંભાવનો સંગ છોડીને પછી તેને જોવા જોઇએ. જે આ કથન પ્રમાણે અનુભવ લેશે તેને આનંદ થશે. આપણું એટલે હુંપણું અને હુંપણું એટલે જીવપણું. જીવપણું એટલે અજ્ઞાન અને અજ્ઞાન આવ્યું એટલે સંગ જડાયો. તે અજ્ઞાન-સંગનો ત્યાગ કરવાથીજ નિઃસંગ-પરબ્રહ્મની સાથે ઐક્ય થાય છે. કલ્પના વિના બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાનો એજ પ્રકાર છે. " હું ખરેખર કોણ છું ? " એ ન જાણવું એનું નામજ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેહબુદ્ધિની મહત્તા પરબ્રહ્મની આગળ ચાલી શકતી નથી. ત્યાં તો અહંભાવનો અંતજ આવી જાય છે. ત્યા રાય અને રંક એક સમાનજ છે. સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, સર્વનું ત્યાં એકજ પદ છે. બ્રાહ્મણનો બ્રહ્મ શુદ્ધ હોય અને શૂદ્રનો બ્રહ્મ અશુદ્ધ હોય એવો ભેદ ત્યા નથી. વળી રાજાનો બ્રહ્મ ઉચ્ચ હોય અને પ્રજાનો બ્રહ્મ નીચ હોય એવો ભેદ પણ ત્યાં નથી. ત્યા સર્વને માટે એકજ બ્રહ્મ છે. ત્યા અનેકત્વ નથી. રંક હો વા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ દેવતા હો, સર્વ તેની તરફજ જાય છે. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણે લોકોના સમગ્ર જ્ઞાનાઓને માટે વિશ્રાંતિનું સ્થાન માત્ર તેજ એક છે ત્યા ગુરુ અને શિષ્ય એ ઉભયને માટે એકજ પદ છે. ત્યા ભેદાભેદ નથી, પરંતુ તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે દેહાભિમાનનો બંધ છોડવો જોઈએ દેહબુદ્ધિનો અંત થઈ ગયા પછીજ સૌને તે એક ' વસ્તુ ' ની પ્રાપ્તિ થાય છે શ્રુતિનું વચન છે કે " एक ब्रह्म द्वितीय नास्ति " બ્રહ્મ એકજ છે, બીજો નથી. સાધુઓ તો પૃથક્ પૃથક્ જણાય છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે ત્યારે તેઓ સર્વ મળીને એકજ ' દેહાતીત ' વસ્તુ બની જાય છે બ્રહ્મ જેમ નવીન નથી તેમ જૂનો પણ નથી તે ન્યૂન પણ નથી અને અધિક પણ નથી. જે તેના વિષયમાં ન્યૂનતાની ભાવના કરે છે તે દેહબુદ્ધિનો ફુતરો છે ! દેહબુદ્ધિરૂપી નિશ્ચયજ સમાધાનનો ક્ષય કરે છે દેહબુદ્ધિ થવાથીજ સમાધાન પ્રાપ્ત કરવાનો કાળ ચૂકી જવાય છે દેહને શ્રેષ્ઠ સમજવો એ દેહબુદ્ધિનુંજ લક્ષણ છે, શાણા માણસો તો દેહને મિથ્યા માની તેની નિંદા કરે છે.

દેહ મરણને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી જે મનુષ્ય દેહાભિમાન રાખે છે, પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય પ્રાણી એવો અજ્ઞાન છે કે તે ક્ષણભંગુરતાને નહિ સમજતાં ઉલટો તેને શ્રેષ્ઠ માને છે અને તેથી કરીને પોતાની શાંતિ ખુએ છે. સંતલોકો કહે છે કે હિત દેહાતીત છે અને દેહબુદ્ધિથી અવશ્ય અહિત થાય છે. યોગીઓને પણ જો પોતાના સામર્થ્યનું અભિમાન આવી જાય તો એ દેહાભિમાન તેમને માટે પણ વિઘ્નકારક નિવડે છે. જ્યારે દેહબુદ્ધિનો નાશ થાય છે ત્યારે પરમાર્થની સિદ્ધિ થાય છે અને દેહાભિમાનને લીધે બ્રહ્મથી પૃથક્તા થાય છે. વિવેક મનુષ્યને 'વસ્તુ' ની તરફ ખેંચે છે અને દેહાભિમાન તેને ત્યાંથી નીચે પાડે છે અહંતા મનુષ્યને પરમાત્માથી પૃથક્ કરે છે; એટલા માટે વિચક્ષણ મનુષ્યોએ દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને યથાર્થ રીતે પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. આ ઉપર શ્રોતા પ્રશ્ન કરે છે કે, "સત્ય બ્રહ્મ કોણ છે?" વક્તા આનો ઉત્તર આપે છે કે –

"વાસ્તવમાં બ્રહ્મ એકજ છે," પરંતુ તે અનેકરૂપે ભાસમાન થાય છે—અનેક મતાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી તેની માન્યતા થાય છે અને તેવોજ તેનો વિશ્વાસ બેસે છે વાસ્તવમાં તો બ્રહ્મ નામ અને રૂપથી અતીત છે તથાપિ નિર્ગુણ, નિશ્ચલ, શાંત અને નિજાનંદ આદિ તેનાં પુષ્કળ નામો છે અરૂપ, અલક્ષ્ય, અગોચર, અચ્યુત, અનંત, અપરંપાર, અદૃશ્ય, અતર્ક્ય અપાર, એવાં પણ તેના અનેક નામો છે વળી નામરૂપ, જ્યોતીરૂપ, ચૈતન્યરૂપ, સત્તારૂપ, સ્વરૂપ, સાક્ષીરૂપ, એવાં પણ નામો છે શુદ્ધ સનાતન, સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, જીવાત્મા, જગજ્જીવન, એવાં પણ નામો છે સહજ, સદોદિત, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સર્વાતીત શાશ્વત, દૃશ્યાતીત, એવાં પણ નામો છે નિરાકાર, નિર્લિપ્ત, નિરંજન વિમળ, વસ્તુ, વ્યોમાકાર, આત્મા, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, એવાં પણ નામો છે પરમાત્મા, જ્ઞાનઘન, એકરૂપ, પુરાતન, ચિદ્રૂપ, ચિન્માત્ર, એવાં પણ તે નામરહિત પરમાત્માનાં નામો છે તેનાં આવાં અસંખ્ય નામો છે પરંતુ તે પરમેશ્વર પોતે તો નામથી અતીત છે માત્ર તેનો નિરૂપણ કરવાને માટેજ આ નામો રાખ્યાં છે આદિપુરુષ અને વિશ્રાન્તિની પણ વિશ્રાન્તિ એવો જ આત્મારામ તે તો એક પરબ્રહ્મજ છે બીજો નથી. અસ્તુ! હવે શાસ્ત્રના આધારે ચાર બ્રહ્મનાં લક્ષણ કહીશું જેથી સાધક સહેજે શુદ્ધ બ્રહ્મને જાણી શકશે...

समास ३ जो–चतुर्दश ब्रह्मनिरूपण.

શ્રોતાઓ સાવધાન થઈ જાઓ; કેમકે હવે તે બ્રહ્મજ્ઞાન બતાવી દઈએ કે જેથી આશંકાનું સમાધાન થશે. જેમ રત્ન ખોળતાં પ્રથમ ઉપરની માટી એક બાજુ કરવી પડે છે, તેમ સત્ય બ્રહ્મનો નિશ્ચય થવા આ ચૌદ આદિક બ્રહ્મનું લક્ષણ અહીં દર્શાવીએ છીએ. પદાર્થ ન હોય તો તેનો નહેન (નામ નિશાન) રહેતો નથી, દ્વૈત વિના દૃષ્ટાંત મળવાનું નથી, તેમજ પૂર્વપક્ષવિના સિદ્ધાન્ત-ઉત્તરપક્ષ રહેતો નથી; માટે પ્રથમ અસત્ય વાતોનો ઉપાડ કરી પછી તેનાથી પરખી પરખીને (તે અસત્યનો) ત્યાગ કરતા જવું. એટલે સત્ય વાત અન્તઃકરણમાં [illegible] સમજાશે [illegible] હવે ચૌદ બ્રહ્મનું વર્ણન કરીએ છીએ. શ્રોતાઓ! સાવધાન થઈ જાઓ. આ વર્ણન સમજવાથી સત્ય સિદ્ધાન્ત વિદિત થઈ જશે.

શ્રુતિઓમાં જે ચૌદ બ્રહ્મનો નિર્દેશ આ પ્રમાણે છે—(૧) શબ્દબ્રહ્મ; (૨) ૐ એકાક્ષરબ્રહ્મ (૩) ખં આકાશોબ્રહ્મ; (૪) સર્વબ્રહ્મ; (૫) ચૈતન્યબ્રહ્મ; (૬) સત્તાબ્રહ્મ (૭) સાક્ષિબ્રહ્મ (૮) સગુણબ્રહ્મ, (૯) નિર્ગુણબ્રહ્મ (૧૦) વાચ્યબ્રહ્મ (૧૧) અનુભવબ્રહ્મ (૧૨) આનન્દબ્રહ્મ (૧૩) તદાકારબ્રહ્મ (૧૪) અનિર્વાચ્યબ્રહ્મ.

એ પ્રમાણે જે [illegible] બ્રહ્મનાં નામ કહ્યાં [illegible] માં [illegible] [illegible] બ્રહ્મના [illegible] થતા નથી પણ [illegible] [illegible] નું નામ [illegible] બ્રહ્મ' કેટલાક [illegible] એવા [illegible] બ્રહ્મ [illegible] છે [illegible] બ્રહ્મ [illegible] આકાશ બ્રહ્મ એ [illegible] વાત [illegible] છે [illegible] બ્રહ્મ [illegible] સમજો. [illegible] બ્રહ્મ [illegible] આવો છે કે [illegible] ચમત્કા[illegible] [illegible] છે [illegible] 'સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મ' [illegible] બ્રહ્મ [illegible] છે [illegible] હવે [illegible] બ્રહ્મ [illegible] શું [illegible] સાંભળો. [illegible] (બ્રહ્મ) [illegible] છે તે 'ચૈતન્ય બ્રહ્મ' છે. ચૈતન્ય ઉપર [illegible] છે તે સત્તાબ્રહ્મ [illegible] અને એ સત્યને [illegible] છે તે સાક્ષિબ્રહ્મ છે. એ સાક્ષિત્વમ જ્યારે [illegible] ગુણનાં

આરોપ થાય છે ત્યારે તે 'સગુણ બ્રહ્મ' કહેવાય છે. જેમાં ગુણ વગેરે કંઇ પણ હોતું નથી તે 'નિર્ગુણ બ્રહ્મ' છે. જે વાણીથી કહી શકાય છે, પણ અનુભવી શકાતું નથી તેનું નામ 'વાચ્ય બ્રહ્મ' છે અને જે અનુભવમાં આવે છે પણ વાણીદ્વારા વર્ણવી શકાતું નથી તેનું નામ 'અનુભવબ્રહ્મ' કહેવાય છે. આનન્દ કે જે વૃત્તિનો ધર્મ છતાં જે વાણીવડે કહી શકાતું નથી તે 'આનંદ બ્રહ્મ' કહેવાય છે. જ્ઞાતા-ભેદ વગરની જે તદાકારતા તે 'તદાકાર બ્રહ્મ' છે. 'અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મ'નું તો શું વર્ણન કરીએ? કેમકે તે તો વાણીનો વિષય નથી? એટલે કે વાણીનો વિષય નહિ થનાર તે 'અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મ' છે.

આ જે ચૌદ બ્રહ્મ વર્ણવ્યાં, તે સમજ્યા પછી સાધકો ભ્રમમાં પડતા નથી. શાશ્વત બ્રહ્મને ઓળખી લઈ, માયિક બ્રહ્મને અશાશ્વત જાણી તજી દેવાં. હવે ચૌદે બ્રહ્મનો સિદ્ધાંતનિર્ણય કરીએ છીએ.

'શબ્દબ્રહ્મ'ને તો માત્ર શબ્દો સાથેજ સંબંધ છે. તે અનુભવરહિત છે, માટે શાશ્વત હોઇ શકે નહિ. જે ક્ષર પણ નથી અને અક્ષર પણ નથી, તેમાં 'ૐ એ એકાક્ષર બ્રહ્મ' ક્યાંથી આવ્યું? (એટલે કે એ પણ અશાશ્વત છે) એમાં શાશ્વતપણું દેખાતું નથી. 'ખં બ્રહ્મ' એટલે આકાશની માફક શૂન્ય અને શૂન્યનો તો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે; એટલે એને પણ શાશ્વત બ્રહ્મ કહી શકાય નહિ. હવે 'સર્વં બ્રહ્મ'નો વિચાર કરો. એટલું તો સર્વ કોઇ જાણે છે કે સર્વનો (પંચભૂતાત્મક સર્વ દૃશ્યનો) નાશ થઈ જાય છે અને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં એને (સર્વનાશને) 'કલ્પાન્ત' અથવા તો 'બ્રહ્મપ્રલય' કહે છે. માટે 'સર્વ બ્રહ્મ' પણ નશ્વર હોવું—એ પણ શાશ્વત નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અચલમાં ચલન, નિર્ગુણમાં ગુણ અને નિરાકારમાં આકાર હોય એમ માનતા નથી. પંચભૂતાત્મક એટલે કે પંચભૂત-નિર્મિત સર્વ નશ્વર છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો પછી 'સર્વ બ્રહ્મ' શાશ્વત ક્યાંથી? (અર્થાત્ તે પણ શાશ્વત નથી.) અસ્તુ! જ્યારે સર્વનો નાશ થઈ જશે ત્યારે સાક્ષી (કોના) રહેશે કોણ? હવે 'ચૈતન્ય બ્રહ્મ' જુઓ. 'ચૈતન્ય બ્રહ્મ' જેને ચેતના આપે છે, તે પંચભૂતાત્મક રચના-સર્વ આખરે નશ્વર છે તો પછી ચૈતન્ય ક્યાં રહ્યું? એટલે એ 'ચૈતન્ય બ્રહ્મ' પણ અશાશ્વત સિદ્ધ થયું. હવે જ્યારે પ્રપંચ ચૈતન્ય અને સત્ત્વ નહીં તો પછી સત્તામાં સત્તા ક્યાં રહી? આમ

'સગુણ બ્રહ્મ' [illegible] સમાધાન [illegible] કે [illegible] 'આદિ બ્રહ્મ' નો નિષેધ [illegible]
[illegible] કરવો નથી તો આશ્રય [illegible] કે આદિ બ્રહ્મ પણ [illegible]
[illegible] 'સગુણ બ્રહ્મ' નો પ્રત્યક્ષ [illegible] છે [illegible] તેને માટે
[illegible] પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી [illegible] હવે 'નિર્ગુણ બ્રહ્મ' તત્ત્વ,
પ્રથમ તો [illegible] ગુણ નથી ત્યાં પછી 'નિર્ગુણ' એ નામ ક્યાંથી
[illegible] દીધું છે ? નહિ તર
[illegible] 'નિર્ગુણ [illegible]' [illegible] 'નિર્ગુણ બ્રહ્મ' ના
[illegible]

શાશ્વત બ્રહ્મ નથી. તાત્પર્ય કે બ્રહ્મનો નામનિર્દેશજ થઈ શકતો નથી.

અસ્તુ ! નિવૃત્તિ દશા કે જે અનિર્વચનીય છે, તેજ (તેનું 'નામજ') 'ઉન્મની' અવસ્થા છે; અને એજ દશા યોગીઓની નિરુપાધિક વિશ્રાન્તિ છે જે વસ્તુમા નામ, રૂપ, ગુણ, વૃત્તિ, ઇત્યાદિ ઉપાધિ રહેતી નથી, તેજ જ્ઞાનીઓની 'સહજ સમાધિ' છે એનાથીજ ભવસાગરના આધિ-વ્યાધિ દૂર થાય છે જ્યા સર્વ ઉપાધિનો લય થઈ જાય છે તેજ 'સિદ્ધાન્ત' છે; સિદ્ધાન્તજ નહિ પણ એજ 'વેદાન્ત' છે અને આત્મા પણ એજ છે અસ્તુ ! આવું જે શાશ્વત બ્રહ્મ, જેમા માયા કે ભ્રમ રહી શકતાં નથી, તેનો મર્મ અનુભવી પુરુષો સ્વાનુભવથીજ જાણે છે સ્વાનુભવવડે કલ્પનાનો નાશ કરી પછી અનુભવનો આનંદ લૂંટવો જોઈએ નિર્વિકલ્પની કલ્પના કરવાથી કલ્પના સહજજ નષ્ટ થાય છે; અને પછી કાંઈ પણ ન રહેતા (પરમાત્મરૂપ થતા) કરોડો કલ્પ સુધી રહી શકાય છે કલ્પનામા એક મોટો ગુણ છે અને તે એજ કે, એને જ્યા લગાવીએ ત્યાં એ લાગી જાય છે જો આપણે તેને પરમાત્મસ્વરૂપમા લગાડીએ તો એનો પોતાનો લય થઈ જાય છે અને આપણે પણ તદ્રૂપ બની જઈએ છીએ. નિર્વિકલ્પની કલ્પના કરવાથી કલ્પના પોતે નષ્ટ થઈ જાય છે તેને નિઃસંગમા લગાડીએ તો તે પોતે નિઃસંગ થઈ જાય છે અસ્તુ ! 'બ્રહ્મ એ કોઈ પદાર્થ નથી કે જે હાથમા મૂકી દેવાય એ તો માત્ર સદ્ગુરુના જ્ઞાનોપદેશથીજ અનુભવમા આવે છે હવે આગળ પાછું એનુંજ નિરૂપણ કરીએ છીએ જેથી કેવળ બ્રહ્મ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ સમજાઈ જશે

समास ४ थो–शुद्ध ब्रह्म.

શુદ્ધ બ્રહ્મ તો આકાશથી પણ અધિક નિર્મળ, નિરાકાર, વિશાળ અને વ્યાપક છે અરૂપીને રંગ અને માત્ર [illegible] મલીન એક અક્ષર થાય છે [illegible] અનંત બ્રહ્માંડોમાં [illegible] [illegible] અનંત બ્રહ્માંડોની નીચે ઉપર, [illegible] છે અને [illegible] એક [illegible] જગ્યા પણ ખાલી નથી. [illegible] સર્વ કોઈ [illegible] છે કે એ શુદ્ધ બ્રહ્મ [illegible] [illegible] સર્વે કહ્યું છે. કોઈ પણ જાણતું નથી કે [illegible]

જળચર રહે છે, એજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ પ્રાણી માત્ર એ બ્રહ્મમાં રહેલાં છે. પણ બ્રહ્મને જળની ઉપમા ઠીક નથી; કારણ કે જળ મર્યાદિત છે. જળની બહાર પણ રહી શકાય છે અને બ્રહ્મ તો અમર્યાદિત છે. એનાથી પૃથક્ થઈને કોઇ ક્યાંય રહી શકતું નથી. જો કોઈ આકાશથી બહાર જતા રહેવા ઇચ્છે તો તે કેવી રીતે જઇ શકે ? નજ જઈ શકે; કેમકે આકાશ તો ચારે તરફ ભરેલું છે. એજ પ્રકારે એ ' અનન્ત ' નો અન્ત નથી. એ સર્વમાં અખંડ રીતે ભરેલું છે, સમગ્ર શરીરે લપટાએલું છે, સર્વની નિકટ રહ્યા છતાં એ ગુપ્ત છે. સૌ એમાં રહે છે પણ એને ઓળખતા નથી. જે કાંઇ દેખાય છે તે તો ભાસ છે. એ કાંઇ પરબ્રહ્મનું ચિહ્ન નથી. વાદળાં વગેરેથી કોઇ કોઇ વખત આકાશ મલિન જેવું દેખાય છે પણ એ બરાબર નથી—વસ્તુતઃ આકાશ તો નિર્મળજ છે. આકાશ તરફ જ્યારે આપણે બહુવાર સુધી જોઇ રહીએ છીએ ત્યારે ચક્રાકારે કંઇક ઘૂમતું દેખાય છે, પણ વાસ્તવમાં તે કંઇજ નથી હોતું—એ તો મિથ્યા ભાસ છે; એજ પ્રકારે આ દૃશ્ય (સૃષ્ટિ) પણ જ્ઞાનીઓને મિથ્યા દેખાય છે. જેમ નિદ્રામાં આવેલું સ્વપ્ન જાગી ગયા પછી મિથ્યા લાગે છે, તેમ મનુષ્યને જ્ઞાનરૂપ જાગૃતિ પ્રાપ્ત થતાં સ્વપ્નતુલ્ય આ સકળ દૃશ્ય (સંસાર) મિથ્યા જણાવા માંડે છે. માટે સ્વાનુભવથી જ્ઞાનદ્વારા જાગૃત થવું, એટલે પછી આ સર્વ દૃશ્ય પોતાની મેળેજ મિથ્યા જણાવા લાગશે. અસ્તુ. હવે એ ગુંચવણ જેમની તેમ પડી રહેવા દો. જે બ્રહ્માંડથી પર છે તેનેજ સ્પષ્ટ કરીને સમજાવીએ છીએ.

બ્રહ્મ બ્રહ્માંડમાં ઓતપ્રોત છે, પદાર્થમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે અને અંશમાત્રથી સર્વમા વિસ્તૃત છે. બ્રહ્માંડમાં સૃષ્ટિ ભાસે છે. અને સૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ છે. અનુભવ થતાં તે અંશમાત્રથી જાણે છે તે અંશમાત્રથી સૃષ્ટિની અંદર છે અને જે બહાર છે તેની મર્યાદા તો કોણ કહી શકે તેમ છે ? કેમકે સંપૂર્ણ બ્રહ્મ બ્રહ્માંડના ગર્ભમા શી રીને સમાઈ શકે ? અમૃતીમાં (ચરણામૃત ભરવાના નાના પાત્રમા) સંપૂર્ણ આકાશ કેમ સમાવી શકાય ? નજ સમાવી શકાય; તેથીજ કહીએ છીએ કે એનો કંઈક અંશ છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મ સર્વમાં મળેલું છે પણ તે હાલતું નથી; એ તો વ્યાપકતાથી સર્વમાં પરિપૂર્ણ ભરેલું છે. આકાશ જેવી રીતે કાદવથી અલિપ્ત રહે છે; તેમજ એ બ્રહ્મ પંચભૂતોમાં મિશ્રિત છતા તે પંચભૂતોથી પૃથક્—અલિપ્ત છે.

બ્રહ્મને માટે કોઈ દૃષ્ટાંત નથી; પણ સમજાવવા માટે દૃષ્ટાંત દેવું પડે છે. જો વિચાર કરીએ તો માત્ર આકાશમાંજ તે દૃષ્ટાંતની કંઈક સામગ્રી મળી આવે છે. શ્રુતિમાં ' खं ब्रह्म, , અને સ્મૃતિમાં 'गगनसदृश' એમ કહેલું છે; તેથી તેને આકાશની ઉપમા આપી શકાય તેમ છે. જો પિત્તળમાં કાળાશ ન હોય તો પછી તે શુદ્ધ સુવર્ણજ છે; (સુવર્ણ કહી શકાય) તેમ જો આકાશમાં એક શૂન્યત્વ ન હોય તો એજ બ્રહ્મ છે. એ રીતે બ્રહ્મને ગગન જેવું કહી શકાય છે અને માયાને પવન જેવી સમજવામાં આવે છે. પવન શરીરને સ્પર્શ કરે છે પણ તે આંખવડે દેખાતો નથી. માયાનું પણ તેમજ છે. શબ્દ-સૃષ્ટિની રચના ક્ષણે ક્ષણે થયા કરે છે, પણ તે વાયુની પેઠે સ્થિર થતી નથી-ચાલ્યા કરે છે.

અસ્તુ! આ પ્રમાણે માયા મિથ્યા છે, શુદ્ધ બ્રહ્મજ માત્ર શાશ્વત છે અને તે સર્વમાં વ્યાપ્ત છે. તે શુદ્ધ બ્રહ્મ પૃથ્વીનું ભેદક છે છતાં કઠિન નથી. એ એટલું મૃદુ છે કે તેમાટે બીજી ઉપમા નથી. પૃથ્વી કરતાં જળ મૃદુ છે, જળ કરતાં અગ્નિ વિશેષ મૃદુ છે અને અગ્નિ કરતાં વાયુ અધિક મૃદુ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એ વાયુ કરતાં આકાશ વળી બહુ મૃદુ છે અને બ્રહ્મ તો તે આકાશ કરતાં પણ અધિક મૃદુ છે, બ્રહ્મ [illegible] મૃદુ છે [illegible] વજ્ર સુદ્ધાંને ભેદી નાખે છે, તોપણ તેની મૃદુતા જતી નથી [illegible] ન મૃદુ પણ નથી અને કઠિન પણ નથી [illegible] નિરુપમ બ્રહ્મ [illegible] છે. બ્રહ્મ પૃથ્વીમાં વ્યાપ્ત છે, તોપણ પૃથ્વીનો નાશ થતાં બ્રહ્મનો નાશ થતો નથી. એજ પ્રમાણે એ [illegible] છે, છતાં [illegible] તોપણ તે [illegible] નથી. [illegible] હાલતું નથી અને [illegible] છતાં [illegible] નથી [illegible] તે [illegible] પણ નથી. [illegible] છતાં [illegible] વાત છે [illegible] બ્રહ્મ આપણી સામે છે, [illegible] આપણે [illegible] પણ તેમજ. [illegible] નથી [illegible] આપણી [illegible] પણ તેજ છે, તે આકાશની [illegible]

[illegible] છે આ [illegible] [illegible] છે [illegible] જેમ [illegible]
[illegible] પદાર્થોને [illegible] સર્વ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]
[illegible] વ્યાપી [illegible] છે [illegible] છે. [illegible]
અને [illegible] તેનો [illegible] થાય છે તે તે સર્વ [illegible]
છે, અને એ નામ–રૂપથી [illegible] છે, તે [illegible]
[illegible] છે [illegible] દેખાય છે, જેમ
[illegible] એ [illegible]
[illegible] અને [illegible] વ્યાપી [illegible] છે જુઓ ! [illegible]
[illegible] તે [illegible] છે [illegible]
[illegible]

समास ५ मो–द्वैतकल्पनानुं निरसन.

ઉપર વર્ણવ્યું તે શુદ્ધ બ્રહ્મ અનુભવમાં આવ્યું; પરન્તુ હવે લક્ષ્ય માયા તરફ ખેંચાઇ રહ્યું છે.* બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે અને માયા પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો આ દ્વૈતભાવ શી રીતે ટળશે ? એજ વિચારવાનું છે ત્યારે હવે મનને સાવધાન કરી એકાગ્રતાથી સાંભળો કે માયા અને બ્રહ્મને કોણ જાણે (જાણી શકે) છે ? બ્રહ્મનો સંકલ્પ સત્ય છે અને માયાનો વિકલ્પ મિથ્યા છે, એવી રીતે દ્વૈતની કલ્પના મનજ કરે છે.* માત્ર એક તુર્યાવસ્થામાંજ માયાને અને બ્રહ્મને જાણે છે એ સર્વ જાણે છે માટે એને સર્વસાક્ષિણી કહે છે તુર્યા 'સર્વ' જાણે છે; પણ જ્યાં 'સર્વ' છેજ નહિ ત્યાં જાણશે કોણ ? અને કોને જાણશે ? સંકલ્પ-વિકલ્પની સૃષ્ટિ તો મનનાજ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થઇ છે અને એ મન તો અંતે મિથ્યા ઠરે છે; ત્યારે હવે સાક્ષી કોણ છે ? સાક્ષિત્વ, ચેતનતા અને સત્તા, એ ગુણો માયાના સ્વભાવને લીધે બ્રહ્મ ઉપર વૃથાજ આરોપાયલા છે જેમ ઘટાકાશ, મઠાકાશ અને મહાકાશ, એવા ભેદ પડવામાં ઘટ અને મઠ કારણરૂપ છે પરન્તુ વસ્તુત આકાશ તો એકજ છે, તેમ બ્રહ્મમાં ગુણનો આરોપ થવામાં માયાજ કારણરૂપ છે-બાકી બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે જ્યાં સુધી માયાને સત્ય માનવામાં આવે છે ત્યાં સુધી બ્રહ્મમાં સાક્ષિત્વ છે, પરન્તુ માયાના અને અવિદ્યાનો નિરાશ થતાં, પછી દ્વૈત ક્યાં સુધી રહી શકે ? એટલે મન જ્યારે નિ:સત્ત્વ થાય છે (ઉન્મની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે) ત્યારે તુર્યાવસ્થારૂપ જ્ઞાન અસ્ત થઇ જાય છે જેનાથી

* શિષ્ય કહે છે કે માયા શું અને બ્રહ્મ શું ? તે તો જાણ્યું પરંતુ માયા અને બ્રહ્મના દ્વૈતનું નિરસન શી રીતે થશે ઉત્તર–માયા અને બ્રહ્મની કલ્પના કોને થાય છે મનને. એ કલ્પના મટી જતાં મનોવૃત્તિ ક્ષય પામતાં અથવા એમ કહો કે ઉન્મની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પછી દ્વૈત કેવી રીતે રહે ? પ્રશ્ન–પરન્તુ એ કલ્પના મટે કેમ મટાડવી કેવી રીતે ? ઉત્તર–કલ્પનાથી કલ્પના મટે છે બ્રહ્મની કલ્પના તે શુદ્ધ કલ્પના છે–સંકલ્પ છે માયાની કલ્પના તે શબલ કલ્પના અથવા અશુદ્ધ કલ્પના છે–વિકલ્પ છે હવે પ્રથમ સંકલ્પથી વિકલ્પનો નાશ કરો એ પછી સંકલ્પ પણ બ્રહ્મમાં લીન થઇ જશે અને પછી શુદ્ધ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થશે.

દ્વૈતનો ભાસ થાય છે તે મનજ જ્યારે નિઃસત્વ–ન હોય તેવું થઈ ગયું, તો પછી દ્વૈત–અદ્વૈતનું અનુસંધાન ક્યાં રહ્યું ? તાત્પર્ય કે દ્વૈત–અદ્વૈતની કલ્પના એ વૃત્તિનું ચિહ્ન છે, વૃત્તિ નિવૃત્ત થઈ જતાં દ્વૈતનો પત્તોજ લાગતો નથી. (તે નષ્ટ થઈ જાય છે.) એ વૃત્તિરહિત જ્ઞાન એજ પૂર્ણ શાન્તિ છે. ત્યાં માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ છુટી–તુટી જાય છે. આ માયા અને બ્રહ્મનો ઝગડો મનેજ કલ્પ્યો છે–બાકી ખરી રીતે બ્રહ્મ તો કલ્પનાતીત છે. એને જ્ઞાનીજ જાણે છે જે મન અને બુદ્ધિથી અગમ્ય છે, જે કલ્પનાથી પણ પર છે, તેનો યથાર્થ અનુભવ કરતાં દ્વૈત ક્યાં રહી શકે ? દ્વૈત તરફ દૃષ્ટિ કરતાં બ્રહ્મ દેખાતું નથી અને બ્રહ્મ તરફ જોતાં દ્વૈત દેખાતું નથી–દ્વૈત નષ્ટ થઇ જાય છે; કેમકે દ્વૈત અને અદ્વૈતનો ભાસ માત્ર કલ્પનાથીજ છે માયાનું નિવારણ કલ્પનાજ છે, બ્રહ્મનું સ્થાપન પણ કલ્પનાજ કરે છે અને સંશય ઉઠાવવો તથા સંશયનો નિરોધ કરવો, એ કામ કરનારી પણ કલ્પનાજ છે. બંધન પણ કલ્પના કરે છે, સમાધાન પણ કલ્પના કરે છે અને બ્રહ્મ પ્રત્યે ધ્યાન પણ કલ્પનાજ લગાડે છે. કલ્પનાજ દ્વૈતની માતા છે, દ્વૈતને ટાળવાના જ્ઞાનરૂપ પણ એ કલ્પનાજ છે, જીવને બંધન તેમજ મુક્તિ પણ કલ્પનાથીજ થાય છે. અસ્તિત્વમાં પણ ન હોય એવા બ્રહ્માંડોને પણ કલ્પનાજ અંતઃકરણમાં જોઇ શકે છે. ક્ષણવાર નિર્મળ આત્મસ્વરૂપની ભાવના પણ કલ્પનાજ કરે છે. ક્ષણવારમા તે ચિંતાતુર બની જાય છે, તો ક્ષણવારમા સ્થિર પણ બની જાય છે અને પાછું ક્ષણવારમાજ વિસ્મિત થઈને વિચાર કરે છે. તેને ક્ષણમા સમજ પડે છે અને ક્ષણમા તે ગભરાઈ જાય છે આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના વિકારો કલ્પનાજ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત લક્ષ્યમા રાખો.કલ્પનાજ જન્મનું મૂળ છે, કલ્પનાજ ભક્તિનુ ફળ છે અને કલ્પનાજ મોક્ષને આપનારી પણ છે અસ્તુ આવી આ કલ્પના યોગ્ય સાધનના યોગથીજ સમાધાન આપે છે અથવા તો તેજ અધઃપાતનુ કારણ પણ થાય છે, માટે સર્વનુ મૂળ માત્ર કલ્પનાજ છે એને નિર્મૂળ કરવામા આવતા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના યોગથી સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે અને મિથ્યા કલ્પનાનો ભાસ લય પામે છે શુદ્ધ બ્રહ્મનો નિશ્ચય કર્યો કે કલ્પના છતાંઈ એમ સમજવું એ નિશ્ચય થયો એટલે સર્વ સંશયો નિવૃત્ત થઇ જાય છે. મિથ્યા કલ્પનાનો ઢોંગ સત્યની આગળ ટકીજ શી રીતે

શકે ? સૂર્યપ્રકાશથી જે પ્રમાણે અંધકાર લય પામે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનના પ્રકાશથી મિથ્યા કલ્પનાનો નાશ થાય છે અને પછી દ્વૈતનો સંબંધ આપજ તૂટી જાય છે. મૃગથીજ જેવી રીતે મૃગને (અને પાળેલા જંગલી હાથીને) પકડવામાં આવે છે, કિંવા આકાશમાં જેમ આભને કાપી નાખવામાં આવે છે તેમ કલ્પનાથીજ કલ્પનાનું નિરસન થાય છે. શુદ્ધ કલ્પના બળવાન થઇ કે તેનાવડે શબલ (ઔપાધિક-મિથ્યા-મલિન) કલ્પના કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે, એ વાત હવે હું સ્પષ્ટ કરીને સમજાવું છું; માટે એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરો. શુદ્ધ કલ્પનાનું લક્ષણ એ છે કે તે પોતાની મેળેજ નિર્ગુણની કલ્પના કરે છે અને સત્સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવા દેતી નથી તે નિરંતર સત્સ્વરૂપમાજ જોડાયલી હોય છે; તે દ્વૈતનું નિરસન કરે છે અને નિશ્ચયનું જ્ઞાન આપે છે જે અદ્વૈતની કલ્પના કરે છે તે શુદ્ધ કલ્પના છે અને જે દ્વૈતની કલ્પના કરે છે તે અશુદ્ધ કલ્પના છે આ અશુદ્ધ કલ્પનાનેજ 'શબલ' કહેવામા આવે છે, એ વાત લક્ષમા રાખો અદ્વૈતનો નિશ્ચય કરવો એ શુદ્ધ કલ્પનાનો સાર છે દ્વૈતની ભાવના કરનારી શબલ કલ્પના વ્યર્થ છે જ્યા અદ્વૈત કલ્પનાનો પ્રકાશ થયો કે તરતજ દ્વૈતનો નાશ થાય છે અને જ્યાં દ્વૈતનો નાશ થયો કે તત્કાલ શબલ કલ્પના પણ નષ્ટ થાય છે કલ્પનાથીજ કલ્પના નાશ પામે છે, એ વાત ચતુર માણસોએ ધ્યાનમા રાખવી શબલ કલ્પના ગઇ એટલે પછી જે શુદ્ધ કલ્પના હોય છે તેજ શેષ રહે છે શુદ્ધ કલ્પના કે જે સ્વરૂપની કલ્પના કરે છે તે સ્વય તેનુંજ સ્વરૂપ છે, અને તે સ્વરૂપની કલ્પના કરતા તે સ્વય તદ્રૂપ થઇ જાય છે કલ્પનાનું મિથ્યાત્વ પ્રકટ થતા સહજજ તદ્રૂપતા આવી જાય છે, અને આત્મનિશ્ચય થતા કલ્પનાનો લય થઇ જાય છે જે પ્રકાર સૂર્યાસ્ત થતા અંધકાર છવાઇ જાય છે તે પ્રકારે જ ઘડીએ નિશ્ચય ડગે છે તેજ ઘડીએ દ્વૈત ઉભરાઈ આવે છે અને જ્ઞાન મલિન થતા અજ્ઞાન વ્યાપી રહે છે, એ વાત લક્ષમા રાખો, એટલા માટે શ્રવણ અખંડ ચાલુ રાખવું અસ્તુ હવે આ વાત છોડો એકજ વાતથી હવે હું શંકાનું નિવારણ કરૂં છું કે, **જેને દ્વૈતનો ભાસ થાય છે તે ખરેખરો 'તું' નથી,** એ હું ખાત્રી પૂર્વક જણાવું છું આથી પાછલી શંકા પણ નિવૃત્ત થઇ અને આ વિષય પણ સમાપ્ત થયો હવે શ્રોતાઓએ આગળને માટે સાવધાન થવું જોઇએ

ઉતરું કારિક પ્રાપ્ત થાય છે, સૌકોનું બળ થાય
હોય છે. બ્રહ્માનંદ ભોગવવા સમયે ગુરુનાં કાર્યો તેને પાછળ
અને સાંસારિક કાર્યો કરતી વખતે તેને બ્રહ્મમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન
સંસારના પ્રેમાળુથી બ્રહ્મસુખ નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞાનના યોગથી
તેનો ત્યાગ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ઉભય સુખો અપૂર્ણજ રહે
એક પણ પ્રકારનું સુખ પૂર્ણ રીતે મળતું નથી. આ કારણથી મારું ચિ
ચંચળ થઈ ગયું છે; એક સ્થાને સ્થિર રહેતું નથી. શું કરવું તેનો
પણ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. આશય કે શ્રોતા એવી વિનંતિ કરે છે
હું બ્રહ્માકાર પણ થઈ શકતો નથી અને બીજી તરફ સંસારમાં પણ
આવે છે ત્યારે હવે કેવી રીતે રહેવું ? હવે વક્તા તેનો સુંદર પ્રત્યુત્તર
આપે છે, તે માટે શ્રોતાઓએ ક્ષણભર એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળવું.

વક્તા ઉલટો શ્રોતાને પ્રશ્ન કરે છેઃ—" જે જ્ઞાની બ્રહ્મ બની કર્મ કર્યા
વિના જડની પેઠે પડયા રહે છે તેજ શું મોક્ષ પામે છે ? વળી આસક્તિ
જે કર્મયોગી હતા તેઓ શું ડૂબી ગયા ? " વક્તાના આ પ્રશ્નપર
શ્રોતા નિવેદન કરે છે કે, "શ્રુતિ કહે છે કે શુક અને વામદેવ એ બેજ અદ્યાપિ
મુક્ત થયા છે. વેદે ઉક્ત બે જ્ઞાનીઓનેજ મુક્ત માન્યા છે, અન્ય સર્વ
જ્ઞાનીઓને તેણે બદ્ધ બનાવી દીધા છે ! હવે વેદ વચનપર અશ્રદ્ધા શી
રીતે કરી શકાય" ? આ પ્રકારે શ્રોતાએ વેદના આધારથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો
અને પરમ આગ્રહથી ઉક્ત બેનેજ મુક્ત સિદ્ધ કર્યા. આ ઉપર વક્તા કહે
છે કેઃ—" જો એમ કહેવામાં આવે કે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં માત્ર બેજ જણ
મુક્ત થયા છે તો તેમાં ઉદાહરણ કોને આવે છે ? અનેક ઋષિ, મુનિ, સિદ્ધ,
યોગી, આત્મજ્ઞાની અને અસંખ્ય સમાધાની થઈ ગયા છેઃ—

प्रह्लादनारदपराशरपुंडरीकव्यासांबरीषशुकशौनकभीष्मदाल्भ्यान् ॥
रुक्मांगदार्जुनवसिष्ठविभीषणादीन् पुण्यानिमान्परमभागवतान्स्मरामि॥१॥
कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥ २ ॥

અર્થાતઃ-પ્રહ્લાદ, નારદ, પરાશર, પુંડરીક, વ્યાસ, અંબરીષ, શુક, શૌનક,
ભીષ્મ, દાલ્ભ્ય, રુક્માંગદ, અર્જુન, વસિષ્ઠ, વિભીષણ, આદિ મહાત્માઓ
તથા પુણ્યવાન ભગવદ્ભક્તોનું સ્મરણ કરવું; તેમજ કવિ, હરિ, અંત-
રિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિર્હોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન

પણ રમ શુ કરવુ આ સિવાય બીજા પણ મહાત્માઓ મુક્ત થઇ ગયા છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર આદિ દેવર્ષિ તથા વિદેહ (જનક) આદિ રાજર્ષિ પણ મુક્ત થઇ ગયા છે જો કેવળ શુકદેવ અને વામદેવજ મુક્ત થયા તો શેષ આ સર્વ ડૂબી ગયા કે ? એ તો મૂર્ખતાભરેલુ કથન કહેવાય આઉપર શ્રોતા કહે છે –" તો પછી વેદ આમ શા માટે કહે છે ? શુ આ વેદને મિથ્યા કરી શકો છો ?'

વક્તા ઉત્તર આપે છે –વેદે તો એને પૂર્વપક્ષ કહ્યો છે–ઉદા હરણ આપ્યા છે, પરન્તુ લોકો તેને ગ્રહણ કરી બેસી રહે છે સાધુ, પંડિત અને શાણા માણસોને આ કથન માન્ય નથી કદાચ ક્ષણભરને માટે એને માન્ય પણ કરવામા આવે તો પછી વેદનુ સામર્થ્ય ક્યા રહ્યુ ? પછી તો એમજ સિદ્ધ થાય છે કે વેદો કોઇનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી,અને જો વેદોમા સામર્થ્ય ન હોય તો પછી તેનો ભાવ પણ કોણ પૂછે ? માટે એમ બની શકે નહિ વેદોમા અવશ્ય લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાનુ સામર્થ્ય છે વેદાધ્યયન કરનાર માણસને મહાપુણ્યાત્મા માનવામા આવે છે, તો વેદોમા સામર્થ્ય કમી છે એમ કોણ કહી શકે તેમ છે ? વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણનુ સુદૈવવશાત્ શ્રવણ થાય તો મનુષ્ય પાવન થાય છે, એમ સાધુ પુરુષોએ જણાવ્યું છે, એટલુજ નહિ પણ તેનો શ્લોક, અર્ધ શ્લોક, શ્લોકનુ એક ચરણ કે એક શબ્દ કાનપર પડે તોપણ નાના દોષો નષ્ટ થાય છે વેદોમા, શાસ્ત્રોમા અને પુરાણોમા આવા વચનોની માલિકાની માલિકા છે વ્યાસની વાણીએ આવા અગાધ મહિમા વર્ણવ્યો છે તેમાનો એક શબ્દ સમજવામા આવે તોપણ તત્કાળ તનુ પ્રદેહ પાવન થાય છે આવા ગ્રંથાનો મહિમા કોઇ ગણ વર્ણવ્યો છે જો બે સિવાય બીજો કોઇપણ માણસ ઉદ્ધાર પામ્યા ન હોય તો પછી આ જણાવેલા મહિમામા અર્થ શો ? આનુ ચતુર અને સુજ્ઞ માણસો તો આ સવ સમજે છે અને બીજા–આને તો આ માત્ર બકબકાટજ લાગે છે વેદ શાસ્ત્રો અને પુરાણો ખોટા શી રીતે થઇ શકે ? કેવળ બે માણસો સિવાય બીજાનો ઉદ્ધાર તમના સિવાય માણ કરશે ? જે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇ ભાગવત્ પછી રહે તે જ માત્ર મુક્ત થાય છે એમ જો તુ કહે તો તે પણ યથાર્થ નથી કારણ કે સ્વયં શુકદેવ કે જેને તુ મુક્ત માને છે તેમણે પણ નાના પ્રકાર આત્મબોધ આપ્યો છે શુક મુક્ત છે એમ વેદોએ કહ્યુ છે તે

સત્ય છે, પરંતુ તેઓ પણ સર્વદા બ્રહ્માકાર-કેવળ ઉત્થાનરહિત શુકાચાર્ય યોગીશ્વર હતા તેઓ જો સદાકાળ બ્રહ્મસ્વરૂપ રહી સ્થામાં ન આવતા હોત તો તેઓ સારાસારવિચારનું કથન કરી નહોત જે કોઇ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય તે સદાકાળ લાકડા સમાન નિશ્ચેષ્ટ રહેતો હોય તો પછી શુકદેવે તો પરિક્ષિતની આગળ આખું ભાગવત કહ્યું છે ! અધ્યાત્મનિરૂપણ કરતી વખતે સારાસારનો બહુ વિચાર કરવો પડે છે અને દ્દષ્ટાંતોને માટે ચરાચર સૃષ્ટિને હુંઢવી પડે છે ક્ષણભરને માટે બ્રહ્મ થઇ જવુ પડે છે અને ક્ષણ માત્રમા સંપૂર્ણ દ્દશ્ય સૃષ્ટિને હુંઢવી પડે છે તથા અનેક દષ્ટાંતો આપીને કથનને સમજાવવુ પડે છે; અને આજ પ્રકારે શુકદેવે ભાગવત આદિનુ નિરૂપણ કર્યું છે, પરંતુ તેથી શું તેઓને કદિ પણ બદ્ધ કહી શકાય તેમ છે ?

આથી આ વાત સિદ્ધ છે કે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી સર્વ કર્મ કરતાં કાષ્ઠવત્ નિશ્ચેષ્ટ ન પડી રહેતા-છતા સાયુજ્યમુક્તિ મળે છે આ સંસારમાં કેટલાક માણસો મુક્ત હોય છે, કેટલાક નિત્યમુક્ત હોય છે અને કેટલાક જીવન્મુક્ત હોય છે, એ વાત લક્ષ્યમા રાખવી કેટલાક યોગી હોય છે કેટલાક વિદેહમુક્ત હોય છે અને કેટલાક સમાધાની હોય છે જે માણસો સચેતન દેહની બુદ્ધિવાળા હોય છે તેઓ જીવન્મુક્ત હોય છે, જેઓ અચેતન હોય છે તેઓ વિદેહમુક્ત હોય છે અને તે સિવાય જેઓ યોગીશ્વર હોય છે તેઓ નિત્યમુક્ત હોય છે સ્વરૂપનો બોધ થવાથી જે સ્વ ધ્યાન નાશ થાય છે તેને તટસ્થ અવસ્થા સમજવી. આ તટસ્થતા અને સ્વસ્થતામાં દેહનો સંબંધ કાયમ રહે છે* મુક્તિનું કારણ સ્વાનુભવ છે અને શેષ સર્વ વ્યર્થ છે આપણે સ્વાનુભવથીજ તૃપ્ત થવુ જોઇએ. (અર્થાત્ સ્વાનુભવ-તૃપ્ત માણસજ વાસ્તવિક મુક્ત છે; પછી તેની દીલચાલ જોઇને ભલે કોઇ તેને બદ્ધ કહ્યા કરે) એક માણસ કંઠપર્યંત જમીને તૃપ્ત થયો હોય અને તેને કોઇ ક્ષુધાતુર કહે, તો તેના કહે

* સ્મારક થયા પછી નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેવુ એ શિષ્યના મત અનુસાર મુક્તિનું લક્ષણ છે અને હાલવુ-ચાલવુ એ બદ્ધનું લક્ષણ છે પરંતુ સદ્ગુરુના મત પ્રમાણે હીલચાલ કરવી અથવા સ્વસ્થ રહેવુ કિંવા તટસ્થ રહેવુ એ દેહના કારણથી દેહના ધર્મરૂપ છે દેહબુદ્ધિ રાખવાથી કોઇ મુક્ત થઇ શક્યો નથી. જે કોઇ કે . . મુક્ત કે . . ના તે વાસ્તવમાં બદ્ધજ છે

ણથી તે કાંઈ ક્ષુધાતુર થતો નથી સ્વરૂપમા મૂળે દેહજ હોતો નથી તો પછી સંદેહ તો હોયજ શાનો? બદ્ધ અને મુક્તની ભાવના તો કેવળ દેહપર્યંતજ છે અને દેહાભિમાન રાખીને તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ સુદ્ધા મુક્ત થઈ શકતા નથી, તો પછી શુકદેવની મુક્તિની તો ગણનાજ શી? કેમકે મુક્તપણાની ભાવના એજ બદ્ધતાનુ લક્ષણ છે, જેથી કરીને 'મુક્ત' અને 'બદ્ધ' એ ઉભય વ્યર્થ છે તત્ત્વસ્વરૂપમા તો 'બદ્ધ'ની ભાવના પણ નથી—એ વાત સ્વત સિદ્ધજ છે જેમ આપણે પેટની સાથે શિલા બાંધીને પાણીમા તરી શકતા નથી, તેમ આપણે મુક્તિનુ અભિમાન રાખીને પરમાત્મામા પણ ભળી—રહી શકતા નથી જે માણસ 'હુ' પણાથી છુટી જાય છે તેજ મુક્ત થાય છે, પછી તે મૂક હો વા ગોલતો હો, પરંતુ તે મુક્તજ છે જે કોઈ કાળે જરાપણ બંધનમા આવી શકતો નથી તેને માટે મુક્તિની ભાવનાજ શાથી ઉત્પન્ન થાય? (અર્થાત્ જ્યા બંધન હોય છે ત્યાજ મુક્તિની ભાવના પણ હોય છે) તેના સાબ ધના વિચાર કરવા જઈએ તો ગુણની સર્વ વાતજ વ્યર્થ છે

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ॥
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ॥ १ ॥

(અર્થ —બદ્ધ કિંવા મુક્ત, એ શબ્દ ગુણનેજ લાગુ પડે છે, મારા બ્રહ્મ સ્વરૂપને લાગુ પડતા નથી ગુણોનુ મૂળ કારણ માયા છે મને મોક્ષ પણ નથી અને બંધન પણ નથી)

જે પરમ શુદ્ધતત્ત્વજ્ઞાતા હોય છે તેને માટે બદ્ધ અને મુક્તનો ભેદ નથી બંધન અને મુક્તિ એ સર્વ માયાનોજ ખેલ છે જ્યા નામ અને રૂપ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યા મુક્તિ તે ક્યાથી શેષ રહે? ત્યા તો બંધન અને મુક્તિનુ સંપૂર્ણ વિસ્મરણ થઈ જાય છે ત્યા પછી ગઈ રીતે બદ્ધ અને મુક્ત જાણુ છે? એના શ્રોતાએ પ્રશ્ન કર્યો એના ઉત્તર એ છે કે દેહાભિમાન એજ માત્ર બાધક છે એ દેહાભિમાનજ છૂટવાનું ... તાત્પર્ય એ છે કે માયાથી પર ગાવા સ્વ વિશ્રાન્તિસ્થાનનુ ... વન કરવામા આવતુ નથી ત્યા સુધી આ બદ્ધતાનુ કષ્ટ વળગેલુજ રહે છે કારણ કે ... ભ્રમ એ બદ્ધતામાજ ... છે ... આ ... બંધન અને મુક્તિ આ સર્વ કલ્પનાના ... આવે છે ... આ ... સત્ય છે? આ સર્વ મૃગજળ છે માયાના કારણથી આ

સર્વ આડંબર મિથ્યા ઉભો થયેલો છે. જ્ઞાનરૂપી જાગૃતિ આવતાંજ આ સર્વ માયાનું સ્વપ્ન તત્કાળ મિથ્યા બની જાય છે. સ્વપ્નમાં કોઈ બદ્ધ થાય વા મુક્ત થાય તેથી કાંઈ જાગૃદવસ્થામાં તે તેવો રહેતો નથી. તે ક્યાંનો ? કોણ ? અને કેવો થયો ? તેની કાંઈપણ સમજ તેને સ્વપ્નાવસ્થામાં પડતી નથી, માટે જેમને આત્મજ્ઞાન થયેલું હોય છે તે સર્વ લોકો મુક્તજ છે. શુદ્ધ જ્ઞાનથી જોવા જઈએ તો મુક્તિ સુદ્ધાં સંપૂર્ણતઃ વ્યર્થજ હોય છે. બદ્ધતા વા મુક્તિની ભાવના દેહબુદ્ધિની સાથેજ રહે છે, પરંતુ સાધુજન તો દેહાતીત 'વસ્તુ' હોય છે, માટે તેમનામાં બંધન વા મુક્તિની ભાવનાજ રહેતી નથી. અસ્તુ. હવે આગળ સાધનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે માટે શ્રોતાઓએ સાવધાન થઈને શ્રવણ કરવું.

समास ७ मो—साधननो निश्चय.

બ્રહ્મની કલ્પના પણ કેવી રીતે કરવી ? કારણ કે તે તો સ્વભાવથીજ નિર્વિકલ્પ છે. ત્યાં કલ્પનાને તાને તો મીડુંજ છે. કલ્પના કરવા જઈએ તોપણ તે કલ્પનાના હાથમાં આવતો નથી. મન તેને ઓળખી શકતુ નથી અને ઉલટું ભ્રમમાં પડી જાય છે. દ્રષ્ટિ તેને જોઈ શકતી નથી અને મન તેને જાણી શકતું નથી. આ પ્રમાણે તે દ્રષ્ટિગોચર પણ ન થાય અને ભાસમાન પણ ન થાય, તો પછી તેને ઓળખવો કેવી રીતે ? તેને જોવા જઈએ તો તે નિરાકાર હોવાથી ત્યાં મનની પ્રવૃત્તિજ રદ થઈ પડે છે, અને કલ્પના કરવા જઈએ તો સર્વત્ર અંધકાર ભરેલો પ્રતીત થાય છે. કલ્પના કરવાથી બ્રહ્મ કાળો જણાય છે; પરંતુ તે તો કાળો પણ નથી અને ગોરો પણ નથી, તે રાતો પણ નથી, પીળો પણ નથી અને નીલવર્ણ પણ નથી તે વર્ણરહિત છે તેને રંગ નથી, રૂપ નથી અને તે ભાસથી પણ અલિપ્ત છે. હવે જેને મૂળમાં રૂપજ નથી તેને ઓળખવો કેવી રીતે ? જે દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી તેની ઓળખાણ કેવી રીતે કરવી ? તેને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો માત્ર શ્રમ જેવુંજ લાગે છે. તે નિર્ગુણ વા ગુણાતીત છે, તે અદ્રશ્ય વા અવ્યક્ત છે અને તે પરમ પુરુષ અચિંત્ય વા ચિંતનાતીત છે.

अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

(અર્થઃ-અચિંત્ય, અવ્યક્ત, નિર્ગુણ, ગુણાત્મક અને અખિલ જગતના પ્રત્યક્ષ આધારરૂપ એવું જે બ્રહ્મસ્વરૂપ તેને નમસ્કાર હો.)

હવે એવા અચિંત્યનું ચિંતન, અવ્યક્તનું ધ્યાન-સ્મરણ અને નિર્ગુણની ઓળખાણ, એ સર્વ શી રીતે કરવાં ? જે દગ્ગોચર થતો નથી, જે મનને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, એવો જે નિર્ગુણ તેનું દર્શન શી રીતે કરવું ? અસંગનો સંગ શી રીતે કરવો ? અતર્કિપમાં શી રીતે રહેવું ? વાણીને જે અગમ્ય છે તેનું પ્રતિપાદન શી રીતે કરવું ? જો અચિંત્યનું ચિંતન કરવા માંડીએ, નિર્વિકલ્પની કલ્પના કરવા લાગીએ અને અદ્વૈતનું ધ્યાન કરવાને પ્રવૃત્ત થઇએ તો દ્વૈતજ આગળ આવીને ઉભું રહે છે, અને ધ્યાન કરવાનું છોડી દઇએ તો પ્રથમ સબંધજ તૂટી જાય છે અને પુનઃ મોટા સંશયમાં પડવું પડે છે વળી દ્વૈતના ભયથી અંતઃકરણમાં બ્રહ્મનો વિચારજ ન કરીએ તો સમાધાનનો અનુભવ કદિ પણ પ્રાપ્ત થવાનો નહિ; માટે અભ્યાસ કરવાને પ્રવૃત્ત થઇએ તોજ અભ્યાસ થાય છે અભ્યાસ થવાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને શાશ્વત-અશાશ્વતના વિચારથી સમાધાન થાય છે. બ્રહ્મનું ચિંતન કરવા જતાં ઉલટી દ્વૈતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ચિંતન ન કરીએ તો કંઇ સમજાતુંજ નથી વિચાર વિનાની કેવળ શૂન્યાવસ્થામાં રહીએ તોપણ નાશમાં પડવું પડે છે માટે વિચાર કરતા રહેવું જોઇએ જ્ઞાનજ્ઞાનના માયામાં બચવું જોઇએ અને અહંભાવનો ત્યાગ કરવો જોઇએ પરંતુ પચાતી એ જ કે તેનો ત્યાગ થઇ શકતો નથી પરબ્રહ્મ અદ્વૈત છે તેની કલ્પના કરતાંવેંતજ દ્વૈતની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં હેતુ અને દ્રષ્ટાંતનું કાંઇ પણ ચાલતું નથી તેનું સ્મરણ કરતી વખત સ્મરણનું વિસ્મરણ કરવું જોઇએ [illegible] વિસ્મરણ થતાં પણ તેનું સ્મરણ રહેવું જોઇએ તે પરબ્રહ્મની પિછાન કરી તે પિછાનને પણ ભૂલી જવી જોઇએ [illegible] ન [illegible] તે [illegible] અને [illegible] ન [illegible] છે, આવી આ મનાપણાની [illegible] તેને [illegible] તો ત [illegible] થતો નથી તેમ [illegible] તો [illegible], તેના [illegible] સાથે ચિર [illegible] જોડાયેલા [illegible] કદિ પણ [illegible] નથી [illegible] સદા સર્વદા અસ્તિત્વમાંજ હોય [illegible], [illegible] તેને [illegible] ત્યારે [illegible]

દૂર ખસી જાય છે; અને તેના તરફ જોઇએ નહિ ત્યારે તે જ્યાં ત્યાં
(સર્વત્ર) જણાઈ રહે છે તેનામા ઉપાય એ અપાય (વિઘ્ન) બને છે અને
અપાય એ ઉપાય બને છે. આ વાત અનુભવ વિના સમજાય એવી નથી
તે ન સમજાતી વખત સમજાય છે અને સમજાતી વખત નથી સમજાતી
તે નિવૃત્તિપદ વૃત્તિનો ત્યાગ કરીનેજ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. તેનું ધ્યાન
કરી શકાતુ નથી, તો પછી ચિત્તમા તેનું ચિંતન તે શી રીતે કરવું
તે પરબ્રહ્મ મનમા પણ નમાઈ શકતો નથી. તેને જગતની ઉપમા પણ
શી રીતે આપી શકીએ ? કારણ કે તે તો નિર્મળ અને નિશ્ચલ છે
સમસ્ત વિશ્વ ડૂબી જાય તોપણ તે બ્રહ્મ તો કોરેનો કોરોજ રહે છે
તે પ્રકાશ સદૃશ પણ નથી તેમ અંધકારસમાન પણ નથી તો હવે તેને
[illegible] જેવો જણાવીએ ? આવો તે બ્રહ્મ નિરંજન છે તે કદિ પણ
દૃશ્યમાન થતો નથી તે પછી તેનુ અનુસધાન શી રીતે કરવુ ? તેની
[illegible] નથી અને મન સંદેહમા પડે છે
[illegible] કલ્પનો અભાવ માની લે છે
[illegible] તેનુ અસ્તિત્વજ નથી, તો
[illegible] નથી એ વાતને

તો પતન થાય છે; પરતુ અજ્ઞ લોકોને આ વાત સમજાતી નથી. જ્યા દેહની બુદ્ધિ છૂટી જાય છે, જ્યા શ્રુતિને મૌન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વરૂપસ્થિતિને જ્ઞાનનું અભિમાન રાખી બતાવી શકાતી નથી જે વાત આપણે સારી રીતે સમજી શક્તા ન હોઇએ તેને મિથ્યા શા માટે કહેવી જોઇએ ? તેને સદ્ગુરુના મુખથી દૃઢતાપૂર્વક શીખવી જોઇએ

મિથ્યા વાત સત્ય ભાસે છે અને સત્ય વાત મિથ્યા પ્રતીત થાય છે તથા મન અકસ્માત સદેહસાગરમા ડૂબી જાય છે મનને કલ્પના કરવાની આદત હોય છે, પરતુ તે બ્રહ્મની કલ્પના કરી શકતુ નથી, તેથી સશય દ્વૈતપણાને માને દોડે છે માટે તે દ્વૈતપણાના માર્ગનેજ છોડી દેવા જોઇએ અને પરમાત્માને મળવુ જોઇએ, તથા સાધુની સગતિથી સદેહના સમૂળ નાશ કરવો જોઇએ વગી [illegible] નથી [illegible] જઇએ તો તે છૂટતુ નથી અને છાડવા જઇએ તો તે [illegible] પણ [illegible] છૂટતુ નથી એ દ્વૈતપણાને લીધેજ બ્રહ્મની પ્રતીતિ થતી નથી [illegible] લય થાય છે અને [illegible]

ઉભી રહે છે. આમ હોવા છતાં પણ જે પુરુષ તેને શોધ કરીને જુએ છે તેજ ખરેખરો સાધુ છે. નિર્વિકલ્પ પરબ્રહ્મની કલ્પના કરવી જોઈએ, પરંતુ સ્વયં કલ્પક બનવું જોઈએ નહિ. (અર્થાત્ આપણને એવી કલ્પના રહેવી ન જોઈએ કે આપણે જેની કલ્પના કરીએ છીએ તેનાથી અમે કોઇ ભિન્ન વસ્તુ છીએ.) આ પ્રકારે હુંપણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બ્રહ્મવિદ્યાના સુખમાં પોતે હોવા છતાં પોતે કંઈજ નથી, એ વાત જે મનુષ્ય દક્ષ અને સમાધાની હોય છે તેજ સમજે છે. જેની કલ્પના કરીએ તે આપણે મૂળથીજ છીએ એ વાત લક્ષ્યમાં આણી એટલે કલ્પનાના નામ પર તો મીડુંજ વળે છે. પોતાના પદથી ચલિત ન થતાં સાધન તેમજ ઉપાય કરવા જોઈએ. આમ કરવાથીજ અલિપ્તપણાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજા રાજ્યપદપર આરૂઢ હોય એટલે આપોઆપજ સર્વ સત્તા ચાલે છે; તે પ્રમાણે ખરેખર આપણે સાધ્ય થઈનેજ સાધન કરવાં જોઈએ. સાધન દેહને શિર આવે છે અને આપણે તો મૂળેજ દેહ નથી. આ પ્રકારે આપણે કર્મ કર્યાં છતાં પણ સહેજે અકર્તા બની શકીએ છીએ. "આપણે દેહ છીએ" એવી કલ્પના કરવામાં આવે ત્યારેજ સાધનનો ત્યાગ કરી શકાય છે. (દેહાભિમાન વિના સાધનનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી.) સાધનના ત્યાગથી દેહાભિમાનનો દોષ લાગે છે. જ્યારે 'આપણે' સ્વભાવથીજ દેહાતીત છીએ તો પછી દેહ કયાંથી આવ્યો? તેને આપણે દેહ પણ કહી શકતા નથી અને સાધન પણ કહી શકતા નથી. 'આપણે' સ્વયં નિઃસંદેહ છીએ. દેહ હોવા છતાં પણ આ વિદેહની સ્થિતિ છે.

સાધન વિના 'બ્રહ્મ' બનવાથી દેહની મમતા છુટતી નથી અને બ્રહ્મજ્ઞાનના નિમિત્તથી ઉલટું આલસ્ય વૃદ્ધિ ગત થાય છે આમ પરમાર્થના નિમિત્તથી આલસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ધ્યાનના નિમિત્તથી ઉંઘ આવે છે અને મુક્તિના નિમિત્તથી દોષ લાગી સ્વચ્છંદતા ઉછળવે છે. નિરૂપણના નિમિત્તથી નિંદા થાય છે, સભાપણના નિમિત્તથી વાદ ઉપસ્થિત થાય છે અને ઉપાધિના નિમિત્તથી અંગમાં અભિમાન આવી જાય છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનના નિમિત્તથી અજાણ આલસ્ય પ્રવેશે છે અને તેથી મનુષ્ય કહે છે કે સાધનની પેલછા શા માટે કરવી?

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥
आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पांबुना यथा ॥ १ ॥

(અર્થ —શું કરું ? ક્યાં જાઉં ? શું ગ્રહણ કરું અને શું ત્યાગું ? કારણ કે જલપ્રલયના ઉદકની પેઠે સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપજ ભરેલું છે)

આ બ્રહ્મની પૂર્ણ નિવૃત્તિનું તે આલસ્યવશ પોતાની ઉપર આરોપણ કરે છે અને સ્વયં પોતાના હાથે પોતાનાજ પગમાં કુહાડો મારે છે તે ઉપાયને બદલે અપાય કરી બેસે છે, પોતાના સત્ય હિતથી વંચિત રહે છે અને મુક્તિના બહાનાથી અધિક બદ્ધ થાય છે આ લોકો માને છે કે સાધન કરતાંજ અમારૂં સિદ્ધપણું નષ્ટ થશે અને આ કારણથી તેમને સાધન કરવું કંઈ લાગતું નથી સિવા "અમોને આ લોકો સાધક થઈને બેઠા છે તે" એમ લોકો બોલે તેની તેને લાજ લાગે છે, પરંતુ બ્રહ્માદિકસુદ્ધાં સાધન કરે છે તે વાત તે જાણતા નથી

અસ્તુ હવે આ અવિદ્યાની વાતો રહેવા દો વિદ્યા છે તે અભ્યાસથીજ સાધ્ય થાય એવી છે અને અભ્યાસથીજ અનાદિ એવા પૂર્ણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે હવે અભ્યાસ કેવો કરવો ? તથા પરમાર્થનું સાધન શું છે ? એવા શ્રોતાઓએ જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તેના ઉત્તર હવેના આગળના સમાસમાં [illegible]

સમાસ ૮ મો–શ્રવણમહિમા

[illegible]

બુદ્ધિનું બંધન તૂટે છે. શ્રવણથીજ હુંપણું નષ્ટ થાય છે, શ્રવણથીજ ભયનું નિવારણ થાય છે અને શ્રવણથીજ અનેક પ્રકારના અપાયો ભસ્મ થઈ જાય છે. શ્રવણથીજ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, શ્રવણથીજ સમાધિ છે અને શ્રવણથીજ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્સંગ મળે અને થાય એટલે તેના યોગથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રવણથી આપણે તદાકાર બની જઈએ છીએ. શ્રવણથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, શ્રવણથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે અને શ્રવણથીજ વિષયોના પાશ તૂટી જાય છે. શ્રવણથી વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રવણથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને શ્રવણથીજ સાધકને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થવા લાગે છે. શ્રવણથી સદ્‌બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રવણથી વિચારની જાગૃતિ થાય છે અને શ્રવણથી મન ભગવાનમાં નિમગ્ન થાય છે. શ્રવણથી ખરાબ સંગત છૂટી જાય છે, શ્રવણથી વાસનાનો ક્ષય થાયછે અને શ્રવણથી એકદમ ભયનો નાશ થાય છે. શ્રવણથી મોહ નષ્ટ થાય છે, શ્રવણથી સ્ફૂર્તિ ઉદ્‌ભવે છે અને શ્રવણથી પૂર્ણબ્રહ્મનો નિશ્ચયપૂર્વક અનુભવ થાય છે. શ્રવણથી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રવણથી શાંતિ મળે છે અને શ્રવણથી નિવૃત્તિનું અચળ પદ હસ્તગત થાય છે. શ્રવણસમાન શ્રેષ્ઠ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. શ્રવણથી સર્વ કાંઈ સાધ્ય થાય છે. સંસારરૂપી પ્રવાહમાં શ્રવણ એજ નૌકારૂપ છે.

ભજન (ભક્તિ)ના નવ પ્રકાર છે, પરંતુ સૌથી પ્રારંભનું ભજન તો શ્રવણજ છે. એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી. કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ શ્રવણ દ્વારાજ થાય છે. શ્રવણથી સ્વતઃજ શ્રવણરૂપ બની સર્વ કાંઈ નિશ્ચિત કરી શકાય છે. પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ સંસાર અને નિવૃત્તિ અર્થાત્ વૈરાગ્ય, એ ઉભયમાંથી કશાની પણ પ્રાપ્તિ શ્રવણ સિવાય થતી નથી, એ વાતનો સર્વને પ્રત્યક્ષજ અનુભવ છે. શ્રવણ સિવાય કાંઈ સમજાતું નથી એ વાત સર્વ લોકોને વિદિત છે. એટલા માટે શ્રવણ કરવું એ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. આખા જન્મમાં એ વાત કદિ સાંભળવીજ હોતી નથી તે વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. પરન્તુ તે શ્રવણથી ટળે છે અને તેની બરોબરી બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરી શકતી નથી. ગમે તેટલા સાધનોનો વિચાર કરીએ પણ શ્રવણની બરોબરી કોઈ પણ સાધન કરી શકતું નથી અને વાસ્તવમાં શ્રવણ સિવાય કાંઈ પણ કામ થતું નથી. જ્યાં સુધી સૂર્ય દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી ત્યાં સુધી સર્વત્ર અંધકારજ પ્રસરેલો હોય છે, તેજ પ્રમાણે શ્રવણ વિના

અને કે નવધા ભક્તિ, ચતુર્વિધા મુક્તિ અને સાલોક્યાદિ [illegible]
પણ વિષયમાં બ્રહ્મવિદ્યા સિવાય જ્ઞાન થતું નથી. વિવિધ પ્રકારનું
જ્ઞાન તેમજ પુરુષાર્થ અને ઉપાસનાના ફલ થાય છે, તે બધું બ્રહ્મવિદ્યા
સમજાતી નથી. અનેક પ્રકારના યજ્ઞ, અનેક પ્રકારના દાન, અનેક પ્રકા
રના તપ, અનેક પ્રકારના સાધન, અનેક પ્રકારના યોગ અને અનેક પ્રકા
રનાં તીર્થાટન બ્રહ્મવિદ્યા સમજાતાં નથી. અનેક પ્રકારની વિદ્યા અને શરીર
જ્ઞાન, અનેક પ્રકારના તત્ત્વોના વિચાર, અનેક પ્રકારની [illegible] તથા [illegible]
જ્ઞાન, કે જેનું [illegible] નથી. [illegible] વનસ્પતિ [illegible]
[illegible] ઉત્પત્તિ
[illegible] જીવાને માટે પૃથ્વી [illegible] હોય છે. [illegible]
[illegible]

આ મનનનું ફળ છે; કારણ કે શ્રવણ કરતી વખતે સાવધાનતા રાખવામાં આવે, તો પાછળથી મનનદ્વારા નિદિધ્યાસ લાગે અને તત્પશ્ચાત્ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે કાંઇ શ્રવણ કરાવવામાં આવે તેનો અર્થ વિદિત થતાં સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે મનનો સંશય નિવૃત્ત થાય છે. સંદેહજ જન્મનું મૂળ છે, પરંતુ તે સમૂળ નષ્ટ થઇ જાય છે અને પછી સહજજ સત્ય સમાધાન (... શાંતિ) પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં શ્રવણ–મનન ન હોય ત્યાં સમાધાન ક્યાંથી હોય? ત્યાં તો માત્ર મુક્તપણાના અભિમાનની બેડીજ પગમાં પડી રહે છે. મુમુક્ષુ હો, સાધક હો કિંવા સિદ્ધ હો; પરંતુ શ્રવણ વિના તેને બદ્ધ ... શ્રવણ અને મનનથીજ ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ થાય છે. જ્યાં નિત્ય શ્રવણ નથી ત્યાં વિપરીત સ્થિતિ છે. એમ સમજવું અને આવા સ્થળે સાધકોએ એક ક્ષણભર પણ રહેવું નહિ. જે માણસ શ્રવણનું સાધન કરતો નથી તે પરમાર્થ શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકશે? શ્રવણવિના પાછળનું કરેલું સર્વ વ્યર્થ થાય છે; એટલા માટે શ્રવણ કરવું જોઇએ. એ સાધનમાં અં નિમગ્ન ઠરવું જોઇએ અને નિત્ય–નિયમોનું પાલન કરી સંસારસાગરથી પાર જવું જોઇએ. આપણે જે પ્રમાણે અન્ન–જળ વારંવાર ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે પ્રકારે એકજ વાતનું શ્રવણ વારંવાર કરવું જોઇએ. આમ કરવાથી સંદેહ નિવૃત્ત થાય છે. જે મનુષ્ય આલસ્યવશ થઇને શ્રવણનો અનાદર કરે છે, તેના હિતની અવશ્ય હાનિ થાય છે. આલસ્ય રાખવું એ પરમાર્થ ડૂબાવવા સમાન છે, માટે નિત્ય શ્રવણ કરવુંજ જોઇએ. હવે શ્રવણ કેવા નિયમોથી કરવું અને કેવા ગ્રંથોનું કરવું તે આગળના સમાસમાં બતાવવામાં આવશે.

समास ९ मो–श्रवणनिरूपण.

હવે શ્રવણ કેવી રીતે કરવું તે બતાવું છું, માટે શ્રોતાએ એકાગ્ર ચિત્ત કરવું એકદ સભાપણું કાનપર પડવાથી શાંતિનો ભંગ થાય છે અને એકદમ નિશ્ચય ડગી જાય છે માટે માયિક જ્ઞાન નિશ્ચયશૂન્ય સભાપણુંનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ એક ગ્રંથમાં એક સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરેલો હોય છે અને બીજા ગ્રંથમાં તેનું ખંડન કરવામાં આવેલું હોય છે આથી તે વિષયનો નિશ્ચય બુદ્ધિગત થાય છે અને જન્મમરણ [illegible] તથા મન [illegible] સમસ્ત સંશયોની નિવૃત્તિ થાય છે [illegible] થાય છે એવા અદ્વૈત મતના [illegible] વેદાંતના [illegible] શ્રવણ કરવું [illegible] માર્ગના અધિકારી [illegible] ત્યાગ [illegible]

જોઈએ; તે સ્થાને બીજી ભગતીજ વગ્નુ જરા પણ ઉપયોગી થઇ પડશે નહિ જે ગ્રથમા જે તીર્થનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો હોય તે ગ્રથ તેજ તીર્થમાં વાચવાથી તેનું મહત્વ છે; બીજાજ સ્થાનમા તેને વાચવામા આવે તો ઉપાનું ચત્નું થઇ જશે મલ્હાર ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય દ્વારકામા વાંચવામા આવે, દ્વારકાનું માહાત્મ્ય કાશીમા વચવામા આવે અને કાશીનું માહાત્મ્ય વ્યંકટેશમા વાંચવામા આવે તો તે શોભતું નથી આવા ઉદાહરણ પુષ્કળ છે જે તીર્થનું વર્ણન હોય તેજ તીર્થમા તે સારૂ લાગે છે તેપ્રમાણે જ્ઞાનીઓને અદ્વૈત ગ્રંથોનીજ અપેક્ષા હોય છે યોગીની આગળ કુમારિગ, રત્નપરીક્ષકની આગળ પાષાણ અને પંડિતની આગળ ઢક્ક મહિત ગાયન શોભતું નથી વેદવેત્તાની આગળ તત્ર મત્ર, નિસ્પૃહની આગળ કૃતશ્રુતિ કિંવા જ્ઞાનીની આગળ કામશાસ્ત્રનો ગ્રથ શોભતો નથી. બ્રહ્મચારીની આગળ નાચનારી સ્ત્રી, અધ્યાત્મનિરૂપણમા રાનક્રીડા, કિંવા રાજહંસની આગળ પાણી શોભતું નથી, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીની આગળ શૃગારિક પુસ્તક મૂકવામા આવે તો તેથી તેનું સમાધાન શી રીતે થશે ? રાજાએ ભિખારીની આશા રાખવી, અમૃતની આગળ છાશની બડાઇ મારવી અને સન્યાસીને “ ઉચ્છિષ્ટ ચાંડાલણી ” નું વ્રત કરવાનો ઉપદેશ આપવો શોભતો નથી કર્મનિષ્ઠને વશીકરણ મત્રનો જપ કરવાનું કહીએ અને જતરમતરવાળાને વેદાતનો બોધ કરવા જઈએ તો અવશ્ય મનોભગ થશે એ પ્રત્યક્ષ છે; તેજ પ્રમાણે પરમાર્થ-સાધન કરનારાઓને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય તો કેવળ ગ્રંથોથીજ તેમનું સમાધાન થશે નહિ માટે જેમને પોતાનું હિત સાધવાની ઇચ્છા હોય તમણે તો નિરતર અદ્વૈત ગ્રંથોનુંજ અવલોકન કરવુ જોઇએ જેમણે આત્મજ્ઞાનપરજ સતત ચિત્ત રાખ્યું હોય તેમણે તો અદ્વૈતનોજ વિચાર કરવા જોઈએ અને એકાત સ્થાનમા બેસી સમાધાન પ્રાપ્ત કરવુ જોઇએ અનેક બાજુથી વિચાર કરીએ તોપણ અદ્વૈત ગ્રથ કરતા શ્રેષ્ઠ ગ્રથ બીજો કોઇ પણ જણાતો નથી તે ખરેખર પરમાર્થી પુરુષને માટે એક નૌકાજ છે ઇતર જે હાસ્યવિનોદના નવરસથી ભરેલા પ્રાપચિક પુસ્તકો છે તે પરમાર્થને માટે ઉપયોગી નથી જેના યોગથી પરમાર્થની વૃદ્ધિ થાય છે, અગમા વિરક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભક્તિના સાધન પ્રિય લાગે છે તેનુ નામ ખરો ગ્રથ છે જેનુ શ્રવણ કરવાથી ગર્વ નષ્ટ થાય છે કિંવા

પ્રતિના રૂપ થાય છે અથવા મન એકાગ્ર ધ્યાનમાં લીન થઈ જાય છે, જેના યોગથી ઉત્પત્તિ થાય છે, નાશ કારણરૂપ થાય છે અને અભિવ્યક્તિ અટકે છે; તેનું જ નામ પ્ર... અને છે જેના યોગથી બોધ આવે કે જેના યોગથી પરોપકાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના યોગથી વિષય વાસના નાશ પામે છે; તેનું જ નામ પ્ર... જે છે જે જેના યોગથી પરલોકના માર્ગનો અનુગમન થાય છે, જે જેના યોગથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેના યોગથી દેહ પાવન થાય છે તેનું નામ ... એ ... પ્રકારના ... તેમાં અનેક પ્રકારના વિધાનો ... નિર્દિષ્ટ કરેલી છે; પરંતુ જેના યોગથી ... થતી નથી તે ... નામને પાત્ર હોતા નથી ... આવલી ... ત ...

[illegible]

કર્મનિષ્ઠને વ્રત-અનુષ્ઠાન પસંદ પડે છે. પ્રેમી મનુષ્યને
છે, વિચક્ષણને કથા જોઇએ છે અને ચતુર-મનુષ્યને
હોય છે. ભક્ત હોય છે તે મૂર્તિનું ધ્યાન કરે છે અને
જાણનારો તાલ-સુરપર ધ્યાન આપે છે. યોગાભ્યાસી પિંડજ્ઞાન
તત્ત્વજ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાન જુએ છે અને નાડીજ્ઞાની માત્રાજ્ઞાન જુએ છે.
મનુષ્ય કામશાસ્ત્ર જુએ છે, પંચાક્ષરી જાદુમંત્ર જુએ છે અને યાત્રક
હોય છે તે આસ્થાપૂર્વક અનેક પ્રકારનાં યંત્રો જુએ છે. વિદૂષકને
ગમે છે, ઉન્મત્તને અનેક પ્રકારના ચાળા પસંદ પડે છે અને તામસી
મનુષ્યને પ્રમાદજ પ્રિય લાગે છે. મૂર્ખ માણસ નાદથી લુબ્ધ થાય છે,
નીચ હોય તે છિદ્ર જોયા કરે છે અને પાપી મનુષ્ય પાપબુદ્ધિ ધારણ
કરે છે. કોઈ માણસને રસિક નિરૂપણ જોઇએ છે, કોઇને ગાથા (
વિસ્તાર) જોઇએ છે અને કોઇને સારી ભોગી ભક્તિજ જોઇએ છે. વૈદિક
હોય છે તે વેદજ જુએ છે, શૂર હોય છે તે યુદ્ધનીજ શોધમાં હોય છે
અને કોઈ પોતાની ઇચ્છાનુસાર અનેક પ્રકારના ધર્મો જુએ છે. મુક્ત હોય
છે તે મુક્તોની લીલા કેવી હોય છે તે જુએ છે, સર્વજ્ઞ મનુષ્ય સર્વજ્ઞની
કળાને જુએ છે અને જ્યોતિષી હોય છે તે પિંગળા (પક્ષીનું નામ છે)ને
જોઇને ભવિષ્ય વર્ણન કરવાને ઇચ્છે છે. આવાં દૃષ્ટાંતો કેટલાંક આપીએ?
સર્વ માણસો પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર સદા ગ્રંથોનું પરિશીલન અને
શ્રવણ કરે છે; પરંતુ જેના યોગથી પરલોકનું સાધન ન થાય તેને
ખરૂં શ્રવણ કહેવું જોઇએ નહિ. જેમાં આત્મજ્ઞાન ન હોય તે શ્રવણ માત્ર
વિનોદજ છે. મિષ્ટતા વિના મીઠાઇ, નાક વિના સૌંદર્ય અને જ્ઞાન વિના
નિરૂપણ કહી શકાય નહિ. બસ બહુ થયું, હવે એનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર
નથી. સંક્ષેપમાં એટલુંજ કહેવાનું કે જે પારમાર્થિક ગ્રંથ હોય તેનુંજ
માત્ર શ્રવણ કરવું. પારમાર્થિક ગ્રંથ સિવાયની ઇતર સર્વ કલ્પનામિશ્રિત
કથા વ્યર્થ છે. જેમાં સારાસાર અને નિત્યાનિત્યનો વિચાર જણાવવામાં
આવ્યો હોય તે ગ્રંથના શ્રવણથી મુક્તિ મળે છે.

समास १० मो-देहातीतनिरूपण.

મિથ્યા છે તે સત્ય થઇ બેઠું છે અને સત્ય છે તે અસત્ય બની ગયું છે ! આ સર્વ માયાનીજ લીલા છે ! સત્ય ઓળખવાને માટે અનેક પ્રકારનાં નિરૂપણો કરવામાં આવ્યાં છે, તોપણ અસત્યની પ્રબળતા નષ્ટ થતી નથી. અસત્યનો કોઇએ પણ ઉપદેશ નહિ કર્યા છતાં અંતઃકરણમાં તે (અસત્ય) જ છવાઈ ગયું છે અને દૃઢ થઈ ગયું છે, સત્યનો તો પત્તો પણ લાગતો નથી. વેદ, શાસ્ત્રો તથા પુરાણો સત્યનો નિશ્ચય કરે છે; તથાપિ સત્ય સ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી. પ્રત્યક્ષ આપણી દૃષ્ટિ સામેજ એવી વિપરીત ઘટના બની રહી છે કે, 'સત્ય' શાશ્વત હોવા છતાં પણ ઢંકાઇ રહ્યું છે, અને 'મિથ્યા તત્ત્વ' નશ્વર હોવા છતાં પણ સત્ય બની બેઠું છે ! સંતનો સમાગમ કરી અધ્યાત્મવિદ્યાનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને તત્કાળ પ્રતીત થાય છે કે આ સર્વ માયાનો ખેલ છે. પૂર્વોક્ત અધ્યાત્મવિદ્યાના નિરૂપણથી આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવી છે અને પરમાર્થના લક્ષણ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. પરમાર્થ-જ્ઞાનથી સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે, ચિત્ત ચૈતન્યમાં લીન થાય છે અને હું તેજ મુખ્ય 'વસ્તુ' છું એમ જ્ઞાન થાય છે. આટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી જ્ઞાની પુરુષ શરીરને પ્રારબ્ધને સોંપીને છોડી દે છે. એથી તેનો સંશય મટી જાય છે અને તે જાણી જાય છે કે આ કલેવર મિથ્યા છે, માટે જોઇએ તો એનો હમણાંજ નાશ થઇ જાય અને જોઇએ તો જીવતું રહે. જ્ઞાનીઓ શરીરનું મિથ્યાત્વ જાણતા હોવાથી તેમનો દેહ પવિત્ર થાય છે, જેથી જ્યાં પણ તેનો અંત આવી જાય છે તે સ્થળ પુણ્યભૂમિ બની જાય છે. સાધુઓના પધારવાથી તીર્થ પણ પાવન થાય છે અને સાધુઓથી તેનો મહિમા વધે છે. જે તીર્થમાં સાધુજનો ન જાય તેનું અસ્તિત્વ પણ વ્યર્થ છે. ભાગીરથી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા એવી પવિત્ર નદીઓના તીરપરજ પોતાનો દેહ પડે તો સારું એવી ઇચ્છા ઇતર જનોની હોય છે, પરન્તુ સાધુજનો તો નિત્ય મુક્તજ હોય છે. ઉત્તરાયણમાં મરવું સારું અને દક્ષિણાયનમાં મરવું ખરાબ એ સર્વ ભ્રમ સંશયથી માણસોને હોય છે. સાધુ તો સદા-સર્વદા નિઃસંશયજ હોય

છે ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થવાને માટે મૃત્યુ સમયે શુકલપક્ષ હોવો જોઈએ ઉત્તરાયણ હોવું જોઈએ, ઉત્તમ ગ્રહો હોવા જોઈએ, દિવસ હોવો અને પ્રભુસ્મરણ થવું જોઈએ; પરન્તુ યોગીઓને એ વસ્તુઓની પણ ગરજ નથી. કારણ કે તેઓ પુણ્યવાન હોવાથી જીવંત દશામાંજ મુક્ત બની રહેલા હોય છે, અને પાપને તથા પુણ્યને પણ તિલાંજલિ આપેલી હોય છે.

દેહનો અંત સારી રીતે થાય, દેહ સુખથી છુટે એટલે અજ્ઞાની તેને ધન્યવાદ આપે છે, પરંતુ તેમનો આ મત વિપરીત છે. અંતકાળેજ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એવી કલ્પના કરીને તેઓ પોતાને હાથેજ પોતાનો ઘાત કરે છે. જીવિતાવસ્થામાજ પરમાત્માની ભક્તિ કરીને જીવનનુ સાર્થકય નહિ કરતા જીવનને વૃથા ગુમાવવામા આવે, એટલે પછી અતકાલે ભગવાન કયાથી મળશે ? ધાન્યને જો વાવવામાજ ન આવે તો તે ઉગે કયાથી ? જેમ વેપાર કરવામા આવે છે તોજ પછી તેમાથી નફો મળે છે, તેમ જીવનપર્યંત ઈશ્વરને ભજ્યા હોય છે તોજ માણસને મુક્તિ મળે છે 'આપ્યા સિવાય મળતું નથી' અને 'વાવ્યા સિવાય ફળતુ નથી,' એ કહેવત તો સર્વની જાણમાજ છે નોકરી કર્યા વિનાજ કોઈ હરામી માણસ શેઠની પાસે પગાર માગે એ જેમ વૃથા છે, તેજ પ્રમાણે અભકત મનુષ્ય જીવનકાળમા ભક્તિ કર્યા વિનાજ અતકાળે મુકિતને ઇચ્છે છે, તે વૃથા છે જીવિતાવસ્થામાજ જો ભગવદ્ભકિત કરવામા ન આવે તો મરણ પછી મુક્તિ કયાથી મળે ? અસ્તુ જે જે જેવુ જેવું કાર્ય કરે તેને તેને તેવું તેવું ફળ મળે છે તાત્પર્ય એ છે કે, જો ભગવદ્ભજન કરવામા ન આવે તો અતકાળે માણસ પાવન થતો નથી દેહ સુખથી છુટે તોપણ ભકિત વિના પ્રાણી અધોગતિનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સાધુ પુરુષો જીવિતાવસ્થામાજ પોતાના જન્મનુ સાર્થકય કરી લે છે, જે જીવન્મુકત પ્રાણી છે તેનુ શરીર રાનમા પડો વા સ્મશાનમા પડો તોપણ તે ધન્યજ છે સાધુનો દેહ દુ ખમા પડે વા તેને શ્વાનાદિક ખાય તો સામાન્ય માણસોને પોતાની મદબુદ્ધિને લીધે તે સારૂ લાગતુ નથી અને અત સારો આવ્યો નહિ એમ સમજીને એવા લોકો દુ ખી થાય છે, પરતુ તે બિચારા અજ્ઞાની હોવાથી તેમને ખરો મર્મ સમજાતો નથી ખરી રીતે જ્યો જન્મજ લીધો નથી તેને મૃત્યુ આવેજ કયાથી ? એણે તો વિવેકબળથી ખુદ જન્મ અને મૃત્યુનેજ મારી નાખેલા હોય છે સ્વરૂપાનુસધાનના કારણથી

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

તે ગ્રંથને પ્રાકૃત–સામાન્ય ગણશો નહિ. અર્થની દૃષ્ટિથી તેને સત્ય વેદાંતરૂપજ માનવો જોઈએ. પ્રાકૃત ગ્રંથદ્વારા પણ વેદાંતનું જ્ઞાન થાય છે; સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોની વાત તેમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને તેનાથી પણ ચિત્તને પરમ શાંતિ મળે છે. જેમાં જ્ઞાનના ઉપાય બતાવવામાં આવ્યા હોય તે ગ્રંથને પ્રાકૃત ગણવોજ ન જોઈએ; પરંતુ મૂર્ખ માણસોને આ શી રીતે સમજાય? "વાંદરો કોપરાંનો સ્વાદ શું જાણે?" અસ્તુ. સૌએ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે માનવું. મોતી છીપમાં હોય તેથી તેને તુચ્છ સમજવું નહિ. જેને શ્રુતિ "નેતિ નેતિ" કહે છે અને જેના સંબંધમાં ભાષાની વ્યુત્પત્તિ ચાલી શકતી નથી, એવો જે પરબ્રહ્મ તે વાસ્તવમાં આદિ–અંતથી રહિત અને અનિર્વાચ્ય છે.

दशक ८ मो

समास १ लो–परमात्मानो निश्चय.

હવ શ્રોતાઓએ સાવધ થઇ વિમલ અને શુદ્ધ જ્ઞાન
જેના બ[illegible]તુ છે એવો ગુરુ–શિષ્યનો અતિશય સુલભ
સંવાદ શ્રવણ કરવો. શાસ્ત્રો અનેક છે તેમને તેવા
જોઇશુ તો આયુષ્ય પહોચનાર નથી અને અંતર
ભુમાં તો સંશયનું દુખ વધતું જાય છે [illegible]
[illegible]વા જઇએ તો મોટા મોટા અને પુણ્યદાયક તીર્થો
અનંત છે તેમના [illegible] [illegible] અને
[illegible]

પણ અનેક છે અને તેમના મતો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે, માટે એ સર્વમાં સત્ય શું છે, તે કાંઈ સમજાતું નથી અને એક નિશ્ચય થતો નથી. સર્વ શાસ્ત્રો મારામારી તકરાર કરી રહ્યાં છે અને વચ્ચે એકમત જેવું કંઈ પણ નિશ્ચિત થતું નથી. અનેક શાસ્ત્રોમાં અનેક ભેદો છે. મત-મતમાં વિરોધ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવો વાદ કરતા કરતા પુષ્કળ લોકો સ્વધામ પહોંચી ગયા છે. હજારોમાં કોઈ એકાદ માણસજ પરમાત્માનો વિચાર કરે છે, પરંતુ તે પરમાત્માનું કૌતુક કાંઈજ સમજાતું નથી. પરંતુ 'સમજાતું નથી' એમ બોલવા જતા પણ તરતજ અહંતા આપણી પૂઠે પડે છે અને અહંતા વળગી એટલે દેવ દૂરજ રહે છે. અસ્તુ. આ વાત અહીં રહેવા દઈને હવે આ વાત કહીશું કે, જેને માટે અનેક પ્રકારના સાધન કરવા પડે છે તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે થાય છે અને પરમાત્મા કોને કહેવો? તેને કેવી રીતે ઓળખવો? તેનું નિરૂપણ હવે કરવામાં આવશે.

જેણે આ સર્વ ચરાચર જગત્ નિર્માણ કર્યાં છે, જેણે સૃષ્ટિ આદિ વ્યાપાર ચલાવ્યા છે, તેને સકળનો કર્તા અને અવિનાશી કહે છે. તેણેજ મેઘની પંક્તિઓ ઉત્પન્ન કરી છે, તેણેજ ચંદ્રબિંબને અમૃતકળા પ્રદાન કરી છે અને સૂર્યમંડળને તેજ તેણેજ આપ્યું છે. તેણેજ સમુદ્રની પણ મર્યાદા બાંધી છે. તેણેજ શેષને સ્થાપિત કર્યો છે અને તેણેજ તારામંડળ [illegible] અંતરિક્ષમાં જમા કરી રહ્યા છે. ઉદ્ભિજ, જરાયુજ, અંડજ અને સ્વેદજ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણી, તેમજ પરા પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચારે પ્રકારની વાણી, તથા ચોરાશી લક્ષ યોનિ અને ત્રણે લોક, એ સર્વને જેણે નિર્માણ કર્યાં છે તેનું નામ પરમાત્મા [illegible] બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર એ તેના અવતાર છે [illegible] નિશ્ચય [illegible] મહિમાના દેવ [illegible] કાંઈ [illegible] ઉત્પત્તિ કરી શકતા નથી, કેમ કે આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ નિર્માણ કરવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. [illegible] પરંતુ તેમણે કંઈ આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરી નથી. [illegible] એ સર્વનો કર્તા તો પરમાત્માજ છે અને તેને એક [illegible] તે નિરવયવ છે [illegible] તેની લીલાનું કૌતુક [illegible] સમજાતું નથી [illegible] નિર્ગુણ [illegible] છે, [illegible]

આકાશ એટલે કે જે ખાલી જગ્યા છે અને જ્યાં કોઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, તેને આકાશ કહેવામાં આવે છે. તે નિર્મળ છે. તેમાં પ્રથમ વાયુનો જન્મ થયો. વાયુમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો; અગ્નિમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયું. આ તેની અઘટિત ઘટના તો જુઓ! ઉદકમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ અને તે સ્તંભ વિનાજ ઉભી રહી! એવી જેની અદ્ભુત કળા છે તેનું નામજ 'દેવ' છે; છતાં વિવેકહીન પુરુષો પરમેશ્વરે બનાવેલી આ પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી જે પાષાણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને દેવ કહે છે! એવા મનુષ્ય આ વાત નથી જાણતા કે આ સૃષ્ટિનો નિર્માણકર્તા દેવ તો તેની પૂર્વે પણ હતો; અને ત્યાર પછીજ તેની આ સત્તા વિસ્તાર પામી છે ઘડાની પૂર્વે તેનો બનાવનાર કુંભાર હોય છેજ. ઘડો પોતેજ કાંઈ કુંભાર નથી, તેની પેઠે પરમેશ્વર પણ જગતની પૂર્વેથીજ છે. તે કદાપિ પાષાણ બની શકશે નહિ. ધારો કે એક માણસ માટીની સેના બનાવે, પરંતુ તેનો બનાવનાર (નિમિત્ત કારણ વા કર્તા) તો તે સેનાથી અલિપ્તજ છે, કારણ કે કાર્ય અને કારણ એ ઉભય એક બની શકતા નથી. હા, જો કાર્ય અને કારણ એ ઉભય પંચભૂતાત્મક છે તો પંચભૂતાત્મક દૃષ્ટિથી તે એક થઈ શકે છે, પરંતુ જ્યાં નિર્ગુણની વાત છે ત્યાં કદાપિ એ પ્રમાણે બની શકતું નથી. કારણ કે કાર્યકારણની એકતાનો સંબંધ પંચભૂતો સુધીજ છે, એટલા માટે આ સમગ્ર સૃષ્ટિનો જે કોઈ કર્તા છે તે આ સૃષ્ટિથી સર્વથા પૃથક્ છે, એમાં લેશ પણ શંકા નથી જે પુરુષ દોરીવતી કાષ્ઠની પુતળીઓને નચાવતા હોય તે પોતેજ કાષ્ઠની પુતળી કેવી રીતે હોઈ શકે? "છાયામંડપ" માં બતાવવામાં આવતી સેનાની છાયા ખરી સેનાના જેવીજ લાગે છે પરંતુ જે એકજ માણસ આ સર્વ તમાસો કરે છે તે માણસજ શું તે સેનામાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ બની શકે છે? એજ પ્રમાણે પરમેશ્વરે સૃષ્ટિને નિર્માણ કરી છે, પરંતુ તે કાંઈ સૃષ્ટિરૂપ નથી જેણે નાના પ્રકારના જીવો ઉત્પન્ન કર્યા છે તે પોતેજ જીવ શી રીતે બની શકશે? જે પદાર્થને જે બનાવે તેજ પદાર્થ તે શી રીતે બની શકે? છતાં બિચારા વિવેકહીન પુરુષો વ્યર્થ સંદેહમાં પડ્યા [illegible] સૃષ્ટિની પેઠે કોઈ આ સુંદર મંદિર બંધાવે પરંતુ શું તે મંદિર બંધાવનાર પોતેજ મંદિરરૂપ બની જશે? આજ પ્રકારે જેણે જગત રચ્યું છે તે જગતથી સર્વથા નિર્લેપ છે, પરંતુ કેટલાક માણસો

મૂર્ખતાથી કહે છે કે જગત્ એજ જગદીશ છે સારાંશ; જગદીશ [illegible] છે અને જગતની રચના એ તેની કલા છે તે સર્વમા છે ખરો; પરંતુ સર્વથી નિર્લેપ રહીનેજ તે સર્વમા વસે છે

અસ્તુ પંચભૂતોરૂપી કાદવથી આત્મારામ સર્વથા અલિપ્ત છે અજ્ઞાનને લીધેજ માયારૂપી ભ્રમ સત્ય જણાય છે માયાની ઉપાધિ અને જગતનો આડંબર એ સર્વ સત્ય છે એમ છેજ નહિ સર્વ જગત્ મિથ્યા હોઇને સર્વથી પર એવો જે પરમાત્મા તેજ સર્વની અંતર્બાહ્ય વ્યાપી રહેલો છે અને તે અંતરાત્માજ સત્ય છે તે અંતરાત્માનેજ આપણે 'દેવતા' કહી શકીએ છીએ, ઇતર સર્વ અસત્ય છે આજ વેદાંતનો મર્મ છે પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક વસ્તુ નાશવંત છે એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે, માટે જે અવિનાશી ભગવાન તે આ સર્વથી અલિપ્તજ છે પરમેશ્વર પવિત્ર અને અચલ છે એમજ સર્વ શાસ્ત્રો કહે છે; માટે તે અચલને કદિ પણ ચંચલ કહેશો નહિ તેને ગમનાગમનની અને જન્મ મૃત્યુની ઉપાધિ લગાડવાથી આપણે મહાપાપના ભાગી બનીએ છીએ. પરમાત્માને જન્મ અને મૃત્યુ છેજ નહિ તે સ્વયં અમર છે અને સત્તા પણ અમર છે, એટલે પછી તેને મૃત્યુ ક્યાથી હોય ? જન્મવું-મરવું, આવવું-જવું, સુખ-દુઃખ ભોગવવું, એ સર્વ તે પરમાત્માના કાર્યો છે, અને તે કર્તા સર્વથી અલિપ્ત છે અંતઃકરણ, પંચ પ્રાણ, અનેક તત્ત્વોનું શારીરિક જ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ ચંચલ છે માટે તે પરમાત્મા નથી.

તાત્પર્ય એજ કે જે કલ્પનારહિત છે તેજ પરમાત્મા છે અને વાસ્તવમા તેનામા પરમાત્માપણાની કલ્પનાજ નથી. (અર્થાત્ "પરમાત્માપણા" મા તો કલ્પના આવી જાય છે અને તે તો કલ્પનાતીત છે) એના ઉપર શિષ્યે એવી શંકા કરી કે પરમાત્મા કલ્પનાતીત છે તો પછી તેણે આ બ્રહ્માંડ શી રીતે રચ્યું ? કર્તવ્યથી કર્તા કારણ કાર્યમા આવી જાય છે * દર્શનથી જે પ્રકારે દ્રષ્ટા અનાયાસે દ્રશ્ય બની જાય છે તે

* [illegible] કર્તા [illegible] કહેવાથી [illegible] તેનામ [illegible] ગુણ આવી જાય છે અને જેનામા ગુણ હોય છે [illegible] આ રીતે [illegible] ગુણ [illegible] જાય છે [illegible] ગુણ [illegible] [illegible] પણ [illegible] જાય છે [illegible] ઇ [illegible] વિચારવાની [illegible] છે, [illegible] ને [illegible] મનના [illegible] બની [illegible] [illegible] દર્શિપણે [illegible]

પ્રકારે કર્તૃત્વથી નિર્ગુણમાં પણ ગુણ આવી શકે છે; માટે બ્રહ્માંડનો કર્તા કોણ છે, તેની ઓળખાણ શી છે અને તે પરમાત્મા સગુણ છે વા નિર્ગુણ તે મને જણાવો. કેટલાકો કહે છે કે જે બ્રહ્મે ઇચ્છા માત્રથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સિવાય સૃષ્ટિકર્તા બીજો કોણ હોય ? અસ્તુ. આ પ્રકારની અનેક વાતો છે, પરંતુ હે સ્વામિન્ ! આ સર્વ માયા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ તે હવે આપ મને બતાવો." આ ઉપર વક્તા કહે છે કે, "ઠીક, હવે બ્રહ્મમાંથી માયા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ તેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવશે; માટે શ્રોતાઓએ તેના શ્રવણમાં પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવું, જેથી ચિત્તનું સમાધાન થશે."

समास २ जो–मायाना अस्तित्वमां शंका.

પૂર્વે શ્રોતાએ એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, નિરાકાર પરમાત્મામાંથી આ ચરાચર માયા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ ? તો હવે તેનો ઉત્તર આપવો જોઇએ. સનાતન બ્રહ્મમાં માયા વાસ્તવમાં નહિ હોવા છતાં છીપમાં રૂપાની પેઠે અને દોરડીમાં સર્પની પેઠે તેનો ભાસ થાય છે–તેને વિવર્ત કહેવામાં આવે છે. મૂળ પરબ્રહ્મ કે જે એકજ છે અને નિત્ય, મુક્ત તથા સર્વથા અક્રિય છે: તેમાંથી અસ્પષ્ટ અને સૂક્ષ્મ એવી આ મૂળ માયા ઉત્પન્ન થઇ

आद्यमेकं परब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ॥
तस्य मायासमावेशो जीवमव्याकृतात्मकम् ॥ १ ॥

(અર્થ: પરબ્રહ્મ આદિ, એક, નિત્યમુક્ત અને અવિકારી છે. તેની માયા અવિકારાત્મક જીવને આચ્છાદિત કરી નાખે છે) બ્રહ્મ એક, નિરાકાર, મુક્ત અને નિર્વિકાર હોવા છતાં પણ તેમાંથી મિથ્યા માયા શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ ? બ્રહ્મ અખંડ અને નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ તેમાં ઇચ્છા શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ ? ઇચ્છા તો સગુણમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, નિર્ગુણમાં તે ઉત્પન્ન થઇ શકતી નથી. મૂળ પરબ્રહ્મ સગુણ નથી તેથીજ તેને નિર્ગુણ કહેવામાં આવે છે. તે

પછી તેમાં સગુણત્વ એટલે ઇચ્છાશકિત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ ? જો કોઇ એમ કહે કે નિર્ગુણ હોય તે ગુણસંપન્ન પણ થાય છે; તો એમાં માત્ર તેની મૂર્ખતાજ પ્રકટ થાય છે. કેટલાક કહે છે કે નિરાકાર ઈશ્વર કર્તા હોવા છતાં પણ અકર્તા છે; બિચારા જીવ તેની લીલાને શું જાણે ? કેટલાક કહે છે કે તે પરમાત્મા છે; તેનો મહિમા બિચારા જીવાત્મા શી રીતે જાણી શકે ? આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના અર્થને ઢાંકી દઇને લોકો વ્યર્થજ તેનું માહાત્મ્ય ગાય છે અને બળાત્કારે નિર્ગુણ પરમાત્મામાં કર્તાપણાનો આરોપ કરે છે કે, “ એ તો કર્તા હોવા છતા પણ અકર્તા છે. ” જ્યાં બીલકુલ કર્તવ્યતાજ નથી, ત્યાં “ કર્તા છતા અકર્તા ” કહે એવો કોણ હોય ? માટે કર્તા અને અકર્તાની વાર્તાજ સર્વથા મિથ્યા છે. જે પ્રથમથીજ નિર્ગુણ હોય તેમા કર્તાપણુ ક્યાથી આવ્યું ? અને કર્તાપણું નથી તો પછી આ સૃષ્ટિને રચવાની ઇચ્છા કોણ કરે ? ઘણા માણસો એમ કહે છે કે, “પરમેશ્વરની ઇચ્છા,’ પરંતુ તે નિર્ગુણમાં ઇચ્છા ક્યાથી હોય એજ સમજાતું નથી, તો પછી આ સર્વ કોણે ઉત્પન્ન કર્યું ? શુ એ આપોઆપજ ઉત્પન્ન થયુ ? ઈશ્વરવિના એની રચના શી રીતે થઇ ? જો આ સર્વ ઈશ્વર વિનાજ ઉત્પન્ન થયું હોય તો પછી ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વજ ક્યાથી હોય ? આથી તો ઇશ્વરનો અભાવજ સિદ્ધ થયો. જો આપણે એમ કહીએ કે આ સૃષ્ટિનો કર્તા પરમેશ્વર છે, તો તેમાં સગુણતા લાવવી જોઈએ અને તેથી પરમેશ્વરને નિર્ગુણ કહી શકાયજ નહિ. વારુ, હવે પરમેશ્વરને જો મૂળનોજ નિર્ગુણ કહીએ તો પછી સૃષ્ટિનો કર્તા કોણ ? વળી સગુણ કહીએ તો તે નાશવંત ઠરે છે. એ રીતે એમા પણ પુનઃ શંકા આવી પડી; તો પછી આ ચરાચર ઉત્પન્ન શી રીતે થયુ ? માયાજ સ્વતંત્ર રીતે ત્રિભુવનને નિર્માણ કરે છે એમ કહીએ તો તેમાં પણ વિરોધાભાસ આવે છે અને એમ કહીએ કે માયાને કોઇએ ઉત્પન્ન કરી નથી અને તે પોતાની મેળેજ ફેલાઇ ગઈ છે, તો તો પછી પરમેશ્વરનું પરમેશ્વરપણુંજ રહેતું નથી, અને જો એમ કહીએ કે પરમેશ્વર નિર્ગુણ અને સ્વતઃસિદ્ધ છે અને માયાની સાથે તેને કંઇ સંબંધજ નથી, તો તે વાત પણ ઉચિત લાગતી નથી. જો સમગ્ર કર્તવ્યતાને માયાના મસ્તકપર લાદવામાં આવે તો પછી ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનારા પરમેશ્વરની આવશ્યકતાજ રહેતી નથી; અને જો પરમેશ્વર વિનાની એકલી

[illegible]

[illegible]

કહે છે કે માયા ક્યાથી આવી ? જે છે તે સર્વ બ્રહ્મજ છે ઘી જામેલુ હોય કે પીગળેલુ હોય તોપણ છે તો 'ઘી' જ કોઈ તેનો ઉત્તર આપે છે કે પરમાત્માના સ્વરૂપને જામેલુ કે પીગળેલુ ક્યાય કહ્યુ નથી, માટે તમારૂ આ દ્રષ્ટાંત તેમા લાગુ પડી શકતુ નથી કોઇ કહે છે કે જે છે તે સર્વ બ્રહ્મજ છે, એ મર્મ જેને સમજાતો નથી તેના અંતઃકરણમાનો ભ્રમ હજી ગયોજ નથી એમ સમજવુ કોઇ કહે છે કે પરમેશ્વર તો એકજ છે, અન્ય કાઇ છેજ નહિ, તો પછી આ સર્વ બ્રહ્મજ છે એમ કહેવુ એ કેવલ આશ્ચર્યમયજ છે કોઇ કહે છે કે એક પરમાત્મા જ સત્ય છે, બીજુ કશુજ નથી, એમ કહેવાથીજ આ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે કોઈ કહે છે કે જે કાઇ છે તે સર્વ મિથ્યા છે અને તેની પેલી તરફ જે કાઇ શેષ રહ્યુ છે તેજ ખરૂ બ્રહ્મ છે આવા વાક્યો તેઓ શાસ્ત્રાધારે જણાવે છે કોઈ કહે છે કે સુવર્ણના અલંકારો અને સુવર્ણ એમા કશો ભેદ નથી, માટે તે સબંધી વાદવિવાદ કરવો એ મિથ્યા શ્રમ છે તે પર કોઇ એક ઉત્તર આપે છે કે આ ઉપમા પણ એકદેશીય હોવાથી પરબ્રહ્મને તે લાગુ પડતી નથી સુવર્ણ એ અમુક જાતિનો પદાર્થ હોવાથી તેની અને અવ્યક્ત એવા તે પરબ્રહ્મની સમાનતા થઇ શકે નહિ સુવર્ણને જોવાથી તેમા પ્રથમથીજ વ્યક્તતા જણાય છે અને અલંકાર તરફ જોઇએ તો તે પણ સુવર્ણજ પ્રતીત થાય છે અર્થાત્ સુવર્ણ પ્રથમથીજ વ્યક્ત પદાર્થ છે જડ છે એકદેશીય છે અને પીળુ છે, ત્યારે પૂર્ણબ્રહ્મને એવા અપૂર્ણ સુવર્ણનુ દ્રષ્ટાંત શી રીતે લાગુ પડશે ? આના ઉત્તરમા કેટલાક કહે છે કે કોઈ પણ દ્રષ્ટાંત લ્યો પરંતુ તે એકદેશીયજ હોય છે તો પણ વસ્તુનુ અર્થાત્ પરબ્રહ્મનુ જ્ઞાન થવાને માટે તેને લેવુ પડે છે સમુદ્ર અને તરંગમા ભિન્નતા ક્યાથી હોય ? ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારના દ્રષ્ટાંત હોય છે કોઈ દ્રષ્ટાંતથી તો જેવુ હોય છે તેવુંજ સમજાય છે અને કોઈ દ્રષ્ટાંતથી ઉલટો વ્યર્થ સંદેહજ વધે છે આની ઉપર કોઇ કહે છે કે ક્યા સમુદ્ર અને ક્યા તરંગ ? અચલની બરાબરી કોઇ ચંચલ કરી શકે છે ? માયાને કોઈ સત્ય માની શકાય છે ? કોઈ કહે છે કે માયા એ કલ્પના છે અને તેજ લોકોને નાના પ્રકારના ભાસ બતાવે છે માટે આ સર્વ બ્રહ્મજ છે એ વાત લક્ષ્યમા રાખવી જોઇએ આ રીતે લોકોમા પરસ્પર વાદવિવાદ ચાલુ

અંતર્ગત રીતે મૂળ આત્મા તો કોઈની જાણમાં રહી ગઈ, માટે હવે તેનો વિવેક સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો.

માયા મિથ્યા છે, એ વાત તો પ્રતીત થઇ ચૂકી, પરંતુ તે પ્રથમાં ઉત્પન્ન શી રીતે થઇ? નિર્ગુણે તેને ઉત્પન્ન કરી એમ કહીએ તોપણ તે નૃપોજ મિથ્યા છે અને મિથ્યા શબ્દનો અર્થ તો "કાંઇજ નહિ" એવો છે, તો પછી બનાવ્યું શું અને કોણે? વળી નિર્ગુણ માંહી કંઇ એ પણ અસંભવિત વાત છે. આ તો જાણે મૂળમાંજ વિનાશ છે અને બીજું એ છે, તેથી [illegible] અર્થાત માયા બનાવનાર તત્ત્વ પણ અસ્તિત્વ નથી, તેમ જ્ઞાન આત્માના આધારે હવે પછીના સમાસમાં નિરૂપણ કરીશું.

समास ३ जो–निर्गुणमांथी माया केवी रीते थइ?

[illegible] હેતુ, દેહ વિના કર્મ અને મન વિના અદ્વૈત સાક્ષી [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible]
[illegible] આ અનંત [illegible] કરી છે પરમાત્મા પરમેશ્વર અને
[illegible] [illegible] [illegible] આ સર્વ [illegible] છે અ[illegible]
અનંત [illegible] [illegible], અનંત શક્તિ [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] છે એ વાત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સ્વરૂપ [illegible]
[illegible] છે માટે સર્વ [illegible] [illegible] છે

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥

અર્થાત્ "કાર્ય, કારણ અને કર્તૃત્વ [illegible] પ્રકૃતિ છે
એમ કહે છે" પરંતુ [illegible] [illegible] નથી કારણ કે [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] રીતે [illegible] છે
[illegible]
[illegible] [illegible] સાધકોના
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] પાવાજ છે
[illegible]
[illegible] ઈશ્વર
[illegible] વધવા છે,
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] ની સમજ
[illegible] સાધકોને
[illegible] મેળવે
[illegible] મા ઉપરથી
[illegible] સાધકો

આડી વધી જાય છે કે નિરાકારમાંથી મૂળ માયા શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ? હવે એ વિષે સાંભળો.

દરિયાપન (નજરબંદી) ના ખેલની પેઠે આ સર્વ માયા, મિથ્યા હોવા છતાં આ ખેલ-માયારૂપ આ કૌતક કેવી રીતે થાય છે, તે વાત હવે દર્શાવું છું. જેમ આકાશ નિશ્ચળ હોવા છતાં પણ તેમાંથીજ આ ચંચળ વાયુ ઉત્પન્ન થયો છે, તે પ્રમાણે પરમાત્મા નિરાકાર છતાં પણ તેમાંથી મૂળમાયા ઉપજે છે, અને એમ છતાં પણ જેમ વાયુની ઉત્પત્તિથી આકાશની નિશ્ચલતા મટી જતી નથી, તેમ મૂળ માયાના ઉપજવાથી પરમાત્માની નિર્ગુણતામાં બાધ આવતો નથી. આ પ્રમાણે આ દૃષ્ટાંતથી પાછળ કહેલી શંકા ટળી જાય છે. વાયુ જેમ આકાશ કરતાં પુરાતન નથી, તેમ મૂળ માયા પણ નિર્ગુણ પરમાત્મા કરતા પુરાતન ઠરી શકતી નથી. તેને સત્ય (શાશ્વત) કહીએ તો તે પણ યથાર્થ નથી; કારણ કે તે પુન: બ્રહ્મમાં લીન થઇ જાય છે. વાયુના જેવુંજ માયાનું રૂપ સમજવું તે ભાસે છે ખરી, પણ જોવામા નથી આવતી. વાયુ સત્ય છે એમ કહેવા છતા તેની તરફ જોવા જઇએ તો તે દૃષ્ટિએ ન પડતા માત્ર ઉડતી ધૂળ (અથવા હાલતા પાંદડા) જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેજ પ્રમાણે મૂળ માયા ભાસે છે ખરી પરંતુ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી આગળ જોતા પછી એ મૂળ માયામાંથી એટલે કારણ રૂપ માયામાંથી અવિદ્યાનો (કાર્યરૂપ માયાનો) વિસ્તાર થયેલો છે વાયુના યોગથી જેમ દૃશ્ય વસ્તુ (ધૂળ આદિ) આકાશમા ઉડે છે તેજ પ્રમાણે મૂળ માયાના સંયોગથી આ જગત ભ્રમણ કરી રહ્યું છે આકાશમા જેમ એકાએક વાદળા થઇ આવે છે, તેવી રીતે માયાના ગુણથી આ જગત બન્યું છે આકાશમા જેમ એકાએક નશ્વર મેઘ ચઢી આવે છે તેજ પ્રકારે બ્રહ્મમા આ મિથ્યા માયા ઉત્પન્ન થાય છે વાદળાને લીધે જેમ આકાશની નિશ્ચલતા નષ્ટ થયલી લાગે છે છતા વસ્તુત તો તે જેવીને તેવીજ હોય છે, તેમ માયાને લીધે નિર્ગુણ સગુણ બનેલો લાગવા છતા તે જેવો ને તેવોજ બન્યો રહે છે વાદળા આવે કે જાય તોપણ જેમ ગગન તો જેવું ને તેવુંજ સ્થાયી રહે છે, તેમ માયાના આવવા જવા છતા નિર્ગુણ બ્રહ્મ પણ સગુણ ન બનતા જેવાને તેવાજ સ્થિર રહે છે આકાશ જેમ પર્વતોના શિખર ઉપર ઢાંકેલુ છે છતા તે કેવળ ભાસજ છે; તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મ પણ માયાના કારણથી સગુણના

જેવો ભાસવા છતાં વાસ્તવમાં નિર્ગુણજ હોય છે. ઉપર જોઈએ, આકાશમાં સર્વત્ર નીલતા ભરેલી દેખાય છે, પરંતુ તેને કેવળ ભાસજ જાણવો જોઇએ. આકાશ ઉંધું અને ચોતરફ પ્રસરેલું જણાય છે અને તેણે આ સમગ્ર જગતને ચારે તરફથી ઘેરી લઇને બંધ કરેલું હોય એમ લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તો તે સર્વ તરફથી ખુલ્લુંજ હોય છે. દૂરથી જોતા પર્વતમાં નીલતા જેવું દેખાય છે છતા તે કાંઈ પર્વતમા હોતું નથી, તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં પણ ગુણોના ભાસ થવા છતાં તે અલિપ્તજ છે એમ સમજવું. રથ દોડવાથી ભૂમિ દોડતી હોય એમ લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તો તે અચલજ હોય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ કેવળ નિર્ગુણજ છે એમ સમજવું. વાદળાંને લીધે ચંદ્ર દોડતો હોય એમ લાગવા છતાં જેમ તે દોડતો હોતો નથી પણ વાદળાંજ દોડે છે એ નિ:શંક છે, જેમ ઉષ્ણ વાયુ (લૂ) કિંવા અગ્નિની જ્વાલામાં જોવાથી આકાશ કંપાયમાન થતું હોય એમ જણાય છે છતા તે જણાવું મિથ્યા હોઇને આકાશ તો જેમનું તેમ નિશ્ચળજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપ નિર્ગુણ હોવા છતા પણ માયાના કારણથી તે સગુણ હોય એમ કલ્પનાને લાગે છે, પરતુ તે કેવળ ભ્રમ છે

નજરબંધીના ખેલની પેઠેજ આ માયા ચચલ છે અને પરબ્રહ્મ એ જેવાનો તેમ નિશ્ચલ તથા શાશ્વત છે આ પ્રકારે બ્રહ્મ એ અવયવરહિત છે, પરતુ માયા કે જે પોતે મિથ્યા છે તે નિરાકાર બ્રહ્મને સાકાર જેવો દર્શાવે છે એનો એવો સ્વભાવજ છે જોવા જઇએ તો આ માયા કેવળ ભ્રમજ છે, પરતુ તે સત્ય જેવી લાગે છે વાદળાની પેઠે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ અને અચલ છે અને માયા ઉત્પન્ન થાય છે 'હુ' એવી જ સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ માયા છે નિર્ગુણમા તો ગુણ કે માયા એવુ કશુંજ નથી, પરતુ આ માયાજ આત્મસ્વરૂપમા ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે* દ્રષ્ટિના ભ્રમને લીધે આકાશમા જેમ એકાદ સૈન્ય જણાય છે, છતા વાસ્તવમા તે

* ગુણ એ તો કેવળ માયાનાજ પસારા છે નિર્ગુણમા એનુ જરાપણ અસ્તિત્વ નથી, પરતુ તેના અધિષ્ઠાનથી અથવા સાક્ષિત્વથી આ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે જે પ્રકારે દોરડીના અધિષ્ઠાનથી સર્પનો ભાસ થાય છે પરતુ વાસ્તવમા રજ્જુ એ તો રજ્જુજ હોય છે તે પ્રકારે નિર્ગુણ બ્રહ્મમા આ માયાની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે પરતુ નિર્ગુણ તો નિર્ગુણજ રહે છે.

समास ४ थो–सूक्ष्म पंचभूतनिरूपण.

છઠા સમાસને અંતે જણાવેલી શંકાનું હવે અહં સ્પષ્ટરૂપથી સમાધાન કરવામાં આવશે; માટે શ્રોતાઓએ ક્ષણભર ચિત્તવૃત્તિ શાન્ત કરવી. ક્રમમાં પ્રથમ મૂળ અવ્યક્ત (અથવા કારણરૂપ) માયા થઇ અને તેમાંથી પછી કાર્યરૂપ ત્રિગુણાત્મક માયા થઇ, આથી તેને ' ગુણક્ષોભિણી ' કહેવામાં આવે છે. પછી તેમાંથી સત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો થયા. તેમાંના તમોગુણમાંથી આ પંચ મહાભૂત ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રકારે ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તત્વોનો વિસ્તાર થાય છે તાત્પર્ય એ છે કે આ પંચ મહાભૂતો તમોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. શ્રોતાઓએ પાછળ જે શંકા કરી હતી કે મૂળ માયા ગુણોથી રહિત છે, તો પછી તેમાથી ભૂતો શી રીતે ઉત્પન્ન થયા? તેનું હવે સમાધાન કરવામા આવે છે વળી એ દરેક ભૂતમાં પંચ [illegible]ભૂતો શી રીતે [illegible] તે પણ અહીંઆ સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું. [illegible] કઠિન. [illegible] અને પ[illegible]તિક મૂળ માયાની સ્થિતિ જાણવાને માટે હવે શ્રોતાઓએ [illegible] વિવેક નિ[illegible] કરવો જોઇએ. પ્રથમ ભૂતોની [illegible] તેના [illegible] કેવા હોય છે તે જાણી લેવું જોઇએ અને ત્યાર પછી તેનું [illegible] કરવું જોઇએ, પરન્તુ જે [illegible] શી રીતે ઓળખી શકીશું? માટે [illegible] [illegible] લેવી જોઇએ [illegible] અને [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] તેનું [illegible] અને [illegible] તથા [illegible] આ પંચ મહાભૂતોને [illegible] [illegible] તથા [illegible] પણ જે અતીત છે તે [illegible] કરો.

સૂક્ષ્મ એવા આકાશમાં પૃથ્વી કેવી રીતે રહેલી છે તેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરું છું. ત તરફ શ્રોતાઓએ લક્ષ આપવું. આકાશ એટલે પોલાણ શૂન્ય શૂન્ય એટલે અજ્ઞાન અને અજ્ઞાન એટલે જડતા—એ જડતા ને આકાશમાં રહેલી પૃથ્વી છે આકાશમાં જે મૃદુતા છે તે જળનું લક્ષણ છે ... આકાશમાં ... પણ અવશ્ય રહેલું છે અજ્ઞાનથી આકાશમાં જ ... થાય છે તે ભાન તેજનું લક્ષણ છે માટે આકાશમાં અગ્નિ પણ ... વાયુનું પણ નિરૂપણ કરું છું. વાયુ અને આકાશમાં ... નથી ... વાયુમાં પણ આકાશના ...

[illegible]

સિદ્ધજ છે, એ કહેવું પડે તેમ નથી. તેજમાં જે ચંચલતા જણાય છે તે વાયુ છે અને નિશ્ચલતા જણાય છે એ આકાશ છે. આ પ્રકારે તેજમાં પણ પંચમહાભૂતો રહેલા સિદ્ધ થયાં. હવે જળમાં પંચમહાભૂતો કેવી રીતે રહેલાં છે તે જણાવીશ. જળમા સ્વભાવથીજ રહેલી મૃદુતા એ તો તેનું પોતાનુંજ લક્ષણ છે અને એ મૃદુતામાં જે કઠિનતાનો ભાસ થાય છે તે પૃથ્વીનો અંશ છે. હવે જળમાં જળ તો અવશ્ય છેજ. તે સિવાય જળમાં તેજ પણ મૃદુતારૂપે ભાસે છે અને તેમાં જે સ્તબ્ધતા છે તેજ વાયુ છે. જળમા આકાશનું અસ્તિત્વ બતાવવું પડે તેમજ નથી; કારણ કે તે તો સ્વભાવથીજ સર્વમાં વ્યાપી રહેલું છે. આ પ્રમાણે જળમા પણ પંચમહાભૂતોનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે. હવે પૃથ્વીની વાત લો. પૃથ્વીમાં જે કઠિનતા છે તેજ પૃથ્વીમાં પૃથ્વીનું લક્ષણ છે. તેની કઠિનતામા જે મૃદુતાનો ભાસ થાય છે તે જળ છે. કઠિનતાનો જે ભાસ થાય છે તે તેજ છે અને પૃથ્વીની કઠિનતામા જે નિરોધનો અંશ છે તે વાયુ છે. આકાશ સર્વ વસ્તુઓની પેઠે પૃથ્વીમાં પણ છે એ તો સ્પષ્ટજ છે. પાંચે ભૂતોનો ભાસ આકાશમાજ થાય છે તો પછી આકાશનું અન્ય ચાર ભૂતોમા હોય એમા આશ્ચર્ય નથી. આ આકાશ તોડયુ તૂટે તેવું નથી અને ફોડયુ ફૂટે તેવું નથી કે ખસેડવા જતા તિલમાત્ર પણ ખસતુ નથી. અસ્તુ પૃથ્વીમા પંચભૂતોનો સમાવેશ કેવી રીતે થાય છે અને પ્રત્યેક ભૂતોમા પાંચે ભૂતે કેવી રીતે રહેલા છે તેનુ નિરૂપણ કર્યું, પરંતુ એ વિષય ઉપર ઉપરથી સાભળવાથી ધ્યાનમા નહિ ઉતરતા મનમા મોટો સંશય ઉત્પન્ન થશે અને તેથી એકદમ અહંતા ઉત્પન્ન થશે. સાધારણ દ્રષ્ટિથી જોતા તો વાયુમા બીજુ કશુંજ જણાતું નથી, પરંતુ શોધ કરવાથી સૂક્ષ્મ વાયુમા પણ પંચમહાભૂતોનું અસ્તિત્વ પ્રતીત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ જે પંચભૂતાત્મક વાયુ છે તેજ મૂળમાયા છે અને એમા સૂક્ષ્મ ત્રિગુણ રહેલા છે, માટે માયા અને ત્રિગુણ એ સર્વ પંચભૌતિકજ છે. એ પાંચ મહાભૂતો અને આ ત્રિગુણ એ એકત્ર થયા એટલે તેનેજ અષ્ટધા પ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે, માટે એ અષ્ટધા પ્રકૃતિને પણ પંચભૌતિકજ સમજવી. વિચાર કર્યા સિવાય સંશય લાવવો એ મૂર્ખતા છે, માટે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. માયામા રહેલા સૂક્ષ્મ પંચભૂતોજ ત્રણ ગુણો સાથે મળીને દ્રશ્ય આકારને પ્રાપ્ત થયાં છે, અને પછી વિશેષ જડતા પામીને સ્થૂલ પંચતત્ત્વોના રૂપમા આવ્યા છે. પછી

તે સ્થૂલ તત્ત્વોમાંથી આ પિંડ અને બ્રહ્માંડ ઇત્યાદિ તત્ત્વોની રચના થઇ. અસ્તુ. ઉપર જે પંચમહાભૂતોનું મિશ્રણ સંક્ષેપમાં જણાવવામાં આવ્યું તે સર્વ બ્રહ્માંડ બન્યું તે પૂર્વેની તેની સ્થિતિ છે.* જ્યારે બ્રહ્માંડ પણ ઉત્પન્ન થયું નહોતું તે સમયે આ મૂળમાયાજ હતી એ વાત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જાણવી જોઇએ. તે સમયે પંચમહાભૂતો, અહંકાર અને મહત્તત્ત્વ એ સાત આવરણોથી યુક્ત એવું આ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું નહોતું. આ સર્વ માયા—અવિદ્યાનો ધોંધાટ તો ત્યાર પછીનોજ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની ઉત્પત્તિ પણ ત્યાર પછીજ થઇ છે. પૃથ્વી, મેરૂ અને સપ્ત સમુદ્રો પણ ત્યાર પછીજ થયા છે. અનેક લોક, અનેક સ્થાન, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રગણ, સપ્તદ્વીપ અને ચૌદ ભુવન, એ સર્વ ત્યાર પછીજ થયાં છે. શેષ, કૂર્મ, સપ્ત પાતાળ, એકવીસ સ્વર્ગ, અષ્ટ દિક્પાળ, કુબેર અને તેત્રીસ કોટિ દેવો પણ ત્યાર પછીનાજ છે. બાર આદિત્ય, અગીઆર રૂદ્ર, નવ નાગ, સાત ઋષીશ્વર અને પરમેશ્વરના નાના પ્રકારના અવતારો એ સર્વની ઉત્પત્તિ ત્યાર પછીજ થઈ છે. મેઘ, ચક્રવર્તી મનુ અને નાના પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ પણ ત્યાર પછીજ થઈ છે. આવા વિસ્તારનું વર્ણન કેટલું કરીએ ? અર્થાત્ આ સર્વ વિસ્તારનું મૂળ કેવળ એક પૂર્વે વર્ણવેલી પંચભૌતિક મૂળ માયાજ છે. જે સૂક્ષ્મ પંચભૂતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેજ પાછળથી જડત્વને પ્રાપ્ત થયાં છે. આ સર્વનું વર્ણન આગળના સમાસમાં વિસ્તારથી જુદું જુદું કરવામાં આવ્યું છે. તે સમજવાને માટે શ્રોતાઓએ તેનું આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવું જોઈએ. એ વર્ણનથી પંચભૌતિક બ્રહ્માંડની હકીકત સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે અને તે પછી આ મિથ્યા 'દૃશ્ય'ને છાંડી આપણે નિરાકાર 'વસ્તુ' પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. જેમ દેવદર્શન કરવું હોય ત્યારે પ્રથમ મહાદ્વાર ઓળંગવું પડે છે, તે પ્રમાણે પ્રથમ દૃશ્યને વિવેકથી ઓળંગીને પછી તેને ત્યજીને પરમાત્મ-દર્શન પામી શકાય છે આ સંપૂર્ણ દૃશ્ય પંચભૂતાત્મક બની રહ્યું છે—દૃશ્ય અને પંચભૂતો એક બીજા સાથે મિશ્રિત થઈ રહેલાં છે.

*મૂળમાયા પંચભૌતિક છે. પરંતુ આ પંચભૂતો [illegible] નની પછી ગુણમાયા, ત્રિગુણ, મહાભૂત અને સ્પષ્ટ [illegible] તત્ત્વ એ નામ આવે છે) એની ક્રમશઃ ઉત્પત્તિ થ[illegible] પંચભૂતોનું મિશ્રણ દર્શાવવામાં આવ્યું તે સૂક્ષ્મ ભૂતોનું [illegible] સ્થિતિમાં આ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું નહોતું.

—

આ પ્રમાણે પંચભૂતોમાંથીજ આ સર્વ દ્રશ્ય-સૃષ્ટિ ધીમે ધીમે થઇ છે. તેનું વર્ણન હવે આગળ આવશે. તે શ્રોતાઓએ સ્વસ્થ ચિત્તે શ્રવણ કરવું.

समास ५ मो-स्थूल पंचमहाभूत.

પ્રસ્તુત વિષય સમજવો અત્યંત કઠિન છે; માટે પુનઃ સ્પષ્ટ કરીને બતાવીએ છીએ. પંચભૂતોનું જે આ મિશ્રણ થયેલું છે તે હવે સર્વાંશે તો જુદું કરીને બતાવી શકાય તેમ નથી તથાપિ તેને કંઈક પૃથક્ કરીને બતાવું છું.

નાના પ્રકારના નાના મોટા પર્વતો, પાષાણ, શિલા, શિખરો, કાંકરા, પત્થરા ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ એ પૃથ્વી છે. અનેક સ્થાનોમાં જે ભિન્ન ભિન્ન રંગની માટી, રેતી, પાષાણ, પત્થર આદિ છે તે પૃથ્વી છે. મોટાં સુંદર શહેરો, બંદરો, અનેક પ્રકારનાં મંદિરો અને રાજમહાલયો, નાના પ્રકારનાં દેવાલયો અને શિખરો છે એ સર્વ પૃથ્વીજ છે. સપ્તદ્વીપને ધારણ કરનાર પૃથ્વીનું તે કેટલુંક વર્ણન કરીએ? નવખંડો પણ પૃથ્વીનાજ જાણજો. અનેક દેશો, અનેક રાજાઓ, અનેક ભાષા, અનેક રીતરિવાજો, ચોરાશી લક્ષયોનિ એ સર્વનો પૃથ્વીમાંજ સમાવેશ થાય છે. અનેક ઉજ્જડ મેદાનો, અનેક વૃક્ષમય બાગો, ગુફા અને અનેક પ્રકારનાં સ્થળો એ સર્વ પૃથ્વીજ છે. પરમેશ્વરે જે નાના પ્રકારની રચના કરી છે અને મનુષ્યે જે વિધવિધ કૃતિ કરી છે તે સર્વનો સમાવેશ પૃથ્વીમાંજ થાય છે એમ સમજવું. સુવર્ણ ઇત્યાદિ સમસ્ત ધાતુઓ, નાના પ્રકારનાં રત્નો, અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો અને કાષ્ઠો એ સર્વ પૃથ્વીજ છે. સારાંશ કે, જે જે વસ્તુ જડ અને કઠિન છે તે સર્વ નિઃસંદેહ પૃથ્વીજ છે. અસ્તુ. આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે આ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. હવે જળનાં લક્ષણો સંક્ષેપથી વર્ણવું છું તે સાવધાન થઇને શ્રવણ કરો.

અનેક વૃક્ષો, કૂપો, સરોવરો, નદીઓ ઇત્યાદિનું પાણી, મેઘ અને સાત સમુદ્ર એ સર્વ આપ (જળ) છે.

क्षारक्षीरसुरासर्पिर्दधिइक्षुर्जलं तथा ।

(અર્થ—ક્ષાર, દૂધ મધ, ઘૃત, દહીં, શેરડીનો રસ અને પાણી એવા સાત સમુદ્ર છે)

ક્ષારસમુદ્ર તો સર્વ લોકો પોતાની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તેના જળમાંથી જ મીઠું ઉત્પન્ન થાય છે એક દૂધનો સમુદ્ર છે તેને ક્ષીરસાગર કહેવામા આવે છે. પરમેશ્વરે તે સમુદ્ર ઉપમન્યુને આપ્યો છે એક મધનો સમુદ્ર છે એક ઘૃતનો સમુદ્ર છે. એક દહીંનો સમુદ્ર છે. એક શેરડીના રસનો સમુદ્ર છે એક શુદ્ધ મીઠા પાણીનો સમુદ્ર છે આ સાત સમુદ્રો પૃથ્વીને ઘેરી રહ્યા છે આ પ્રકારે પૃથ્વીમા જે ઠેકઠેકાણે પાણી રહેલુ છે તે સર્વ ' આપ ' જ છે એ વાત લક્ષ્યમા રાખવી. પૃથ્વીના ઉદરમા જ પાણી છે પૃથ્વીની ઉપર જ પાણી છે અને ત્રિલોકમા જે પાણી છે તે સર્વ આપ [illegible] છે અનેક પ્રકારની વલ્લીના રસ, અનેક પ્રકારના [illegible] [illegible] વિષ એ સર્વ આપજ છે તેલ ઇત્યાદિ પ્રવાહી પદાર્થો તેમજ [illegible] વીર્ય [illegible] લાળ, સ્વેદ, કફ, અશ્રુ [illegible] પાતળી, [illegible] સમજવી

જે જે કાંઇ પોકળ, નિર્મળ, નિશ્ચળ અને અવકાશરૂપ છે તે સર્વને આકાશ જાણવું. એ આકાશ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યું છે. અનેક (સર્વ) વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહેલું હોવા છતાં આકાશ પોતે તો એકજ છે, બાકીનાં ચાર ભૂતો પણ આકાશમાંજ ખેલી રહેલાં છે. આકાશ સર્વ ભૂતોથી મોટું છે અને વિચાર કરતાં તે નિરાકાર બ્રહ્મસમાન જણાય છે. આ ઉપર શ્રોતાએ શંકા કરી કે, "જો આકાશ અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એક સરખુંજ હોય તો પછી આકાશનેજ 'પરબ્રહ્મ' શા માટે નહિ કહેવું ? જો આકાશ અને બ્રહ્મમાં કશો ભેદજ ન હોય તો પછી તેને સ્વતઃસિદ્ધ 'વસ્તુ' જ કેમ ન કહેવાય ? કેમકે જેમ બ્રહ્મ એ અચળ, અટલ, નિર્મળ અને નિરંતર છે તેમ આકાશ પણ તેવુંજ—સંપૂર્ણતઃ બ્રહ્મસમાનજ છે." આ સાંભળી વક્તા ઉત્તર આપે છે કે, પરબ્રહ્મ એ નિર્ગુણ અને શાશ્વત છે અને આકાશમાં શાસ્ત્રોએ કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ, ભય, અજ્ઞાન અને શૂન્યત્વ આવા સાત પ્રકારના ધર્મ (દોષ) કહેલા છે. આ કારણથીજ આકાશની ગણના ભૂતોમાં થાય છે અને બ્રહ્મસ્વરૂપ તો નિર્ગુણ, નિર્વિકાર અને નિરુપમ છે. કાચથી જડેલી પૃથ્વી અને જળ એ એક સરખાંજ લાગે છે, છતાં જાણનાર જાણે છે કે એક કાચ છે અને બીજું જળ છે. કપાસમાં સ્ફટિક પડ્યો હોય તો પણ લોકોને તો કપાસરૂપજ લાગે છે; પરંતુ તે કપાળમાં વાગતાં કપાળ ફૂટી જાય છે અને કપાસથી તેમ થતું નથી. ચોખામાંના કોઇ કોઇ સફેદ કાંકરા ધારવા પણ ચોખાના જેવાજ હોય છે; પરંતુ ચાવવા સમયે દાંત વચ્ચે આવી જતા વરતજ તે પરખાઇ જાય છે. ચુનાના ગારામાં પત્થર હોય છે તે પણ ચુના જેવોજ લાગે છે; પરંતુ તેને ગાળીએ અથવા ઘોળીએ એટલે તે કઠિનતાને લીધે જૂદો પડી હાથમાં આવી જાય છે. ગોળમાં પડેલી પત્થરની કાંકરી ગોળના જેવીજ દેખાય છે; પરંતુ ચાવવામાં તે કઠિન હોય છે. વછનાગની દાંડી અને વેખંડ એ એક સમાનજ દેખાય છે, પરંતુ તેને એક કહી શકાશે નહિ. સુવર્ણ અને પિત્તળ એક જેવાજ લાગે છે, પરંતુ અગ્નિમાં નાખતાં પિત્તળ કાળું પડી જાય છે. અસ્તુ. આ દૃષ્ટાંતો પણ હીનજ છે. આકાશ તો કેવળ શૂન્ય છે, તો પછી તે શૂન્ય અને અનંત બ્રહ્મ એક શી રીતે હોઇ શકે ? પરબ્રહ્મને વર્ણ કે રૂપ જેવું નહિ અને આકાશ તો શ્યામ વર્ણનું દેખાય છે, તો પછી જ્ઞાતા પુરુષ તે ઉભયને સમાન શી રીતે કહેશે ?

આ ઉપર કોઈ કહે કે "આકાશને રૂપ ક્યાં છે? આકાશ તો બ્રહ્મની પેઠે નિરાકાર છે. એમાં અને બ્રહ્મમાં કોઈ ભેદ દેખાતો નથી. વળી ભાવ અભાવનો નાશ થાય છે, પરંતુ આકાશનો તો નાશ પણ થતો નથી તેમ જ, આકાર અને વિકાર પણ આકાશને નથી. આકાશ અચલ દેખાય છે—તેનો નાશ થતો જણાતો નથી; માટે અક્ષર તત્ત્વરૂપ તો આકાશ શાશ્વતજ છે" આ શંકા સાંભળીને જ્ઞાનીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે આકાશના લક્ષણ શું છે તે સાંભળો. આકાશ તમમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, માટે તે કામક્રોધથી વેષ્ટિત છે અને તેથી તેને અજ્ઞાન અથવા શૂન્ય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કામ, ક્રોધ, મોહ, ભય અને શોક ઇત્યાદિ વિકારો અજ્ઞાનમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી એ સર્વ લક્ષણ આકાશનાંજ છે. જેનું અસ્તિત્વ હોતું નથી તેજ શૂન્ય છે અને એજ અર્થમાં અજ્ઞાની પ્રાણીને હૃદયશૂન્ય કહેવામાં આવે છે. આકાશ સ્વરૂપતાને લીધે શૂન્યવત્ છે અને એ શૂન્યતા એજ અજ્ઞાન છે અને અજ્ઞાનજ જડતા—કઠિનતાયુક્ત સ્વરૂપ છે. જે કઠિન, શૂન્ય અને વિકારવાળું છે તેને શાશ્વત શી રીતે કહી શકાય? માત્ર બાહ્યદૃષ્ટિથીજ તે તત્ત્વરૂપના જેવું જણાય છે, પરંતુ તેમાં—આકાશમાં અજ્ઞાન મિશ્રિત થયેલું હોય છે અને તે બન્નેના મિલાપને જ્ઞાન નષ્ટ કરી નાખે છે, માટે આકાશ નશ્વર—નાશવંત છે. આકાશ અને બ્રહ્મ યદ્યપિ એક સરખાં લાગે છે, પરંતુ તે ઉભયમાં ભેદ એટલોજ છે કે આકાશમાં શૂન્યતા છે અને બ્રહ્મમાં તે નથી. ઉપર ઉપરથી કલ્પના કરતાં બ્રહ્મ અને આકાશ બહુધા એક સરખાંજ લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો આકાશમાં અને બ્રહ્મમાં ભેદ છે. ઉન્મનીની અવસ્થા અને સુષુપ્તિ અવસ્થા વસ્તુતઃ એક જેવીજ લાગે છે, પરંતુ વિચાર કરીને જોઈએ તો તેમાં ભેદ જણાય છે. ખોટા પદાર્થ ખરા જેવા લાગે છે. પરંતુ જે પરીક્ષક હોય છે તે તેને પારખી કાઢે છે. મૂર્ખને ખરા ખોટાનું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ તે નુકશાન ખમવું પડે છે.

અસ્તુ આ તો સહજ નિદર્શનને માટે બતાવ્યું. આ દૃષ્ટાંતથી સમજવાનું એટલું કે આકાશરૂપ ભૂત અને અનંત પરબ્રહ્મ એ એક નથી. આકાશથી અલગ રહીને આપણે તેને જોઈ શકીએ છીએ; પરંતુ બ્રહ્મને તદ્રૂપ થઈનેજ જોવું પડે છે ત્યાં સુધી આપણું બ્રહ્મની સાથે

તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરતા નથી ત્યા સુધી તેનુ દર્શન કરી શક્તા નથી આથી હવે ઉપલી આશકા ટળી જાય છે સદેહવૃત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે અને બ્રહ્મથી ભિન્ન રહેવાથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણી શકાતુ નથી. આકાશ અનુભવમા આવે છે, પરતુ બ્રહ્મસ્વરૂપ અનુભવથી અતીત છે, માટે આકાશ બ્રહ્મની બરોબરી કરી શકતુ નથી ક્ષીરમા ભળીને રહેલુ નીર જેમ રાજહસજ પૃથક કરી શકે છે, તેમ બ્રહ્મ અને આકાશના સ્વરૂપનો વિવેક સતોનેજ જ્ઞાત હોય છે, માટે માયાજાળની આ સર્વ વાતો સતસગતિથી સારી રીતે સમજી લઈને તેને દૂર કરવી જોઈએ. મોક્ષની પ્રાપ્તિ સતસમાગમથીજ થાય છે

समास ६ ठो–सत्संग अने मोक्ष.

હવે શ્રોતા વકતાને વિનયપૂર્વક પૂછે છે કે, હે કૃપામૂર્તિ! "સત્સગનો મહિમા કેવો છે અને સતસમાગમથી મોક્ષ કેટલા દિવસમા પ્રાપ્ત થાય છે? તે વાત મને દીનને કૃપા કરીને નિશ્ચયપૂર્વક જણાવો." એનો ઉત્તર એ છે કે જો સતના વચનપર શ્રદ્ધા રાખવામ આવે તો મુક્તિ તત્કાળજ મળે છે ચલિત ચિત્તવાળા રહેવાથી હાનિ થાય છે શ્રોતાએ પ્રશ્ન કર્યો કે, "સ્વસ્થ બેસીએ તોપણ કોઈ કોઈ વાર અકસ્માત્ મન ચચળ બની જાય છે, તો તેને સ્થિર શી રીતે કરવુ ?" એનો ઉત્તર એ છે કે વિવેકથી મનની ચચળ ગતિને રોકીને પરમ ભક્તિપૂર્વક ઉપદેશ શ્રવણ કરવો, અને સાવધનતાપૂર્વક પ્રત્યેક ઘટિકાનો સદુપયોગ કરનો તથા શ્રવણ કરેલી વાતનો મનવડે વિચાર કરીને તેમા જે સાર રહેલો હોય તેને ગ્રહણ કરવો. એમ કરતા વચમા જો મન ચચળ થઇ બીજા વિષયમા પેસી ગયેલુ જણાય તો તેજસ્થળેથી ફરી શ્રવણ કરવુ શ્રવણના વિષયમા અદર ઉતર્યા વિનાજ જે ઉપરઉપરથી શ્રવણ કરે છે તે શ્રોતા નથી, પરતુ મનુષ્યના સ્વરૂપમા તેને પાષાણજ સમજવો અમને પાષાણ ઠરાવ્યા એમ સમજી શ્રોતાઓને અહી ખોટુ લાગશે, માટે હવે પાષાણના લક્ષણ શું છે તે સાવધાન થઈને શ્રવણ કરો

પાષાણને ઘડીને બરાબર કરવામાં આવે તો પછી તે સદા તેવોને તેવોજ રહે છે ટાંકણાથી એકવાર જુદો પાડેલો પથરનો ટુકડો ફરીથી જોડાઈ શકતો નથી, પરંતુ મનુષ્યની સ્થિતિ તેવી નથી. બોધ કરવાથી મનુષ્યની કુબુદ્ધિ એકવાર નાશી ગઈ હોય છે તે ફરીથી પણ તેનામાં આવી જાય છે, માટે પાષાણજ મનુષ્ય કરતાં અધિક થઈ રહ્યો! જે મનુષ્યના દુર્ગુણો જતા નથી તેને પાષાણ કરતાં પણ નીચ સમજવો. તેના કરતાં પાષાણ કિંમતી થાય છે. કાચિંગળા થઈ કેવી રીતે તે પણ સુર અને ચિત્ત કરીને શ્રવણ કરો. માણેક, મોતી, પન્નામાં નંગ, હીરા, નીલમ, ગોમેદ, પાન્નુ, ચંદ્રકાંત, સૂર્યકાંત ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કિંમતી પથ- [illegible]

[illegible]

ભાવનાને લીધેજ જીવપણામા બધાઇ રહેલો હોય છે તેને ખરા-ખોટાને વિવેક સમજાવીને સાધુ પુરુષો મુક્ત કરે છે હું જીવ છું એવા પ્રાતિમ નિશ્ચયમા ને નિશ્ચયમા મનુષ્યને મુક્ત થતા યુગના યુગ વ્યતીત થઇ જાય છે અને તેથી પ્રાણી " દેહ એજ હું " એવી બુદ્ધિવાળો બની જાય છે, હું જીવ છું, હું બધનમા પડેલો છુ, મને જન્મ-મરણ છે, કર્મનો કરનાર અને ભોગવનાર હુંજ છું, પાપનુ ફળ દુખ અને પુણ્યનુ ફળ સુખ મારેજ ભોગવવાના છે, પાપ-પુણ્યના ભોગ ભોગવ્યા વિના બીજી રીતે છૂટતાજ નથી, ગર્ભવાસનો ફેરો ટળતોજ નથી, આવી આવી ભાવનાઓ જેનામા દૃઢતર થયેલી હોય છે તેનું નામ બદ્ધ છે રેશમનો કીડો જેમ પોતામાથીજ કહાડેલા રેશમવડે પોતાની મેળેજ બધાઇને મરણ પામે છે, તેમ ઉપર જણાવેલી પોતાનીજ ભાવનાઓવડે પોતાની મેળેજ બધાઇ રહેલો પ્રાણી જીવભાવરૂપી મૃતદશાને પ્રાપ્ત થાય છે આ અજ્ઞાની પ્રાણી ભગવાનને ન જાણવાથી કહે છે કે, જન્મ-મરણ કદિ પણ નિવૃત્ત થાય તેમ નથી, માટે કઇંક દાન-પુણ્ય કરૂ કે જેથી હવેના જન્મમા મને કઇક પણ આધાર મળે અને મારૂ જીવન સુખમા જાય આગલા જન્મમા મે કાઇ પણ દાન પુણ્ય કર્યું નથી તેથી આ જન્મમા દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થઇ છે માટે તો કાંઇક દાન પુણ્ય કરવુજ જોઇએ, આવો વિચાર કરીને તે જૂના વસ્ત્રો અને તાબાનો એકાદ પાઇ-પૈસો દાનમા આપે છે અને બોલે છે કે હવે ભાવિ જન્મમા મને આથી કોટિગણુ વિશેષ ફળ મળશે એનું માહાત્મ્ય સાભળી તે કુશાવર્તમા અને કુરુક્ષેત્રમા પણ દાન કરે છે અને પોતાના મનમા તે ભવિષ્યમા કોટીગણુ વિશેષ મળશે એવી આશા રાખે છે તે પાઇ-પૈસો દાન કરે છે, અતિથિને ટુકડો નાખે છે અને મનમા કહે છે કે હવે મને કોટિ ટુકડાનો ઢગ મળશે તે હુ બીજા જન્મમા બેઠો બેઠો ખાયા કરીશ આ પ્રમાણે પ્રાણીઓની વાસના જન્મ-કર્મમા ગુથાઇ રહે છે

અજ્ઞાન અને બદ્ધ મનુષ્યજ એવી મમતા રાખે છે કે હુ હમણા જે દાન કરૂં છુ તે મને ભાવિ જન્મમા મળશે પુષ્કળ જન્મ ગયા પછીજ પ્રાણીને નરદેહ પ્રાપ્ત થાય છે અને જો આ મનુષ્યજન્મમા પણ જ્ઞાનદ્વારા સદ્ગતિ ન મેળવી તો વળી પાછુ ગર્ભવાસને પ્રાપ્ત થયાવિના છૂટકોજ નથી ફરીથી ગર્ભવાસ થતા નરદેહજ પ્રાપ્ત થશે એમ પણ નથી એમ

એવા નીચ યોનિમાં પણ જન્મવું પડે છે અને [illegible] અનેક પ્રાણ [illegible] અનેક પ્રકારે એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, [illegible] દુર્લભ નરદેહ પ્રાપ્ત એવો દુર્લભ કે પાપ અને પુણ્ય જ્યારે સમાન થાય કે ત્યારેજ નરદેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે સિવાય નરદેહ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જ [illegible] કહ્યું છે.

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ॥
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥१॥

પરમ દુર્લભ એવો નરદેહ અનાયાસ પ્રાપ્ત થયા છતાં [illegible] ઉત્તમ [illegible] નાવિક [illegible] પ્રાપ્ત [illegible] અનુકૂળ [illegible] [illegible]

(વિશ્વ,-તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ) અભિમાન, (નેત્ર, કંઠ હૃદય એ ત્રણ) સ્થાનો, (સ્થૂલ, પ્રવિવિક્ત અને આનંદ એ ત્રણ ભોગ, (સૂક્ષ્મ પૃથિવ્યાદિ ભૂતો એ) માત્રા, (સત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ) ગુણો અને માયા આદિ તત્ત્વોનો સંચય હોય છે આ પ્રકારની -બ્રહ્માંડની રચના છે એના વિસ્તારની પરંપરાની કલ્પના એટલી ફેલાઈ ગઈ છે કે તેનો યથાર્થ નિશ્ચય કરતા મોટા મોટા સુદ્ધા ભ્રમમા પડી જઈને નાના પ્રકારનાં મત-પંથ થઈ ગયા છે નાના પ્રકારના મતોમા નાના પ્રકારના ભેદ પડે છે અને તેથી કરીને વાદવિવાદ વધતો જાય છે, પરંતુ એકતાની વાત તો સાધુ પુરુષોજ જાણતા હોય છે એ એકતા આ પ્રમાણે છે દેહ પાંચભૌતિક અર્થાત્ પંચમહાભૂતોનો બનેલો છે એ જડદેહમા તેને ચેતન જે આત્મા રહેલો છે તેજ મુખ્ય છે એ દેહનો અંતે નાશ થાય છે, માટે તેને તો ' આત્મા ' કહી શકાયજ નહિ દેહમા અનેક તત્ત્વોનો સમુદાય સમાઇ રહેલો છે ચાર અંત કરણ, પાંચ પ્રાણ, દશ ઈંદ્રિયો અને પાંચ વિષયો એ (કુલ ચોવીસ) સૂક્ષ્મ અર્થાત્ લિંગદેહના અંગ છે એ સર્વના લક્ષણ શાસ્ત્રમા કહેલા છે આ સૂક્ષ્મદેહનું શોધન કરતા જણાય છે કે અંત કરણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આદિ નાના પ્રકારના તત્ત્વોથી આત્મા જુદો છે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ, મહાકારણ, વિરાટ, હિરણ્ય અવ્યાકૃત અને મૂળમાયા એવા આઠ દેહ છે એમા પ્રથમના ચાર દેહ પિંડમા રહેલા છે અને પાછલા ચાર દેહ બ્રહ્માંડમા હોય છે તેમા પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉમેરવાથી દશ દેહ થાય છે આવાં આ તત્ત્વાના સ્વરૂપ છે અને આત્મા તો તે સર્વનો સાક્ષી હોવા છતા તે સર્વથી જુદો છે કાર્ય કારણ અને કર્તા એ ત્રણે તો તેના દશ્ય હોય આત્મા તેનો દ્રષ્ટા છે

જીવ શિવ પિંડ બ્રહ્માંડ ઇત્યાદિ સર્વ માયા-અવિદ્યાની ગરબડ છે બતાવના જઈએ તો પુષ્કળ છે, પરંતુ આત્મા તો એ સર્વથી ભિન્ન છે હવે આત્માનો વિચાર કરીએ તો તે ચાર છે તેના લક્ષણો શ્રવણ કરો અને બરાબર લક્ષ્યમા રાખો પ્રથમ જીવાત્મા, બીજો શિવાત્મા, ત્રીજો પરમાત્મા કે જે સંપૂર્ણ વિશ્વનો પણ આત્મા છે અને ચોથો નિર્મલાત્મા છે માયાના કારણથીજ આ ચારમા ઉંચ-નીચનો ભેદ ભાસે છે,

પરંતુ વાસ્તવમાં તો તે સર્વે એકજ છે એ વિષે દૃષ્ટાંત સાંભળો. જેમ ઘટાકાશ, મઠાકાશ, મહદાકાશ અને ચિદાકાશ એ ચાર ભેદ આકાશમાં ઉપાધિના સંબંધથીજ હોય છે પણ વાસ્તવમાં તો એ સર્વ એકજ આકાશરૂપ છે, તેજ પ્રમાણે જીવાત્મા, શિવાત્મા, પરમાત્મા અને નિર્મળાત્મા એ ચાર ભેદ માત્ર માયા અથવા ઉપાધિના સંબંધથીજ છે અને વાસ્તવમાં તો એ સર્વ એકજ આત્મા છે. ઘડામાં જેટલું આકાશ વ્યાપી રહેલું છે તેને 'ઘટાકાશ' કહેવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે પિંડ અર્થાત્ શરીરમાં પરબ્રહ્મનો જે અંશ વ્યાપ્ત હોય છે તેને જીવાત્મા કહેવામાં આવે છે. મઠમાં વ્યાપી રહેલા આકાશને જેમ 'મઠાકાશ' કહે છે; તેમ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહેલા પરબ્રહ્મને શિવાત્મા કહેવામાં આવે છે. મઠ (ઘર)ની બહાર વ્યાપી રહેલા આકાશને જેમ 'મહદાકાશ' કહેવામાં આવે છે; તેમ બ્રહ્માંડની બહાર વ્યાપી રહેલા બ્રહ્મને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. એ સર્વ ઉપાધિરહિત આકાશ જેમ ચિદાકાશ કહેવાય છે; તેમ સર્વ ઉપાધિઓથી મુક્ત એવા પરબ્રહ્મ-આત્માને નિર્મળાત્મા કહેવામાં આવે છે. ઉપાધિના યોગથી ભિન્ન ભિન્ન જણાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તો આકાશ એક અભિન્નજ હોય છે, તેમ સ્વાનંદઘન સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા પણ વાસ્તવમાં એકજ છે એ આત્મા દૃશ્યની અંદર અને બહાર સર્વત્ર નિરંતર વ્યાપી રહેલો છે તેનું મહત્ત્વ વર્ણવવાને શેષ પણ અસમર્થ છે. પરમાત્માનું આવું સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવવા પછી જીવપણું રહેતું નથી. ઉપાધિ તત્ત્વ હોવાથીજ તેના યોગે જીવાત્માદિ ચાર ભેદ ભાસે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તો એ સર્વ અભિન્નજ છે પ્રાણી જીવપણાના અહંકારના યોગથીજ આ અજ્ઞાની જન્મ મરણના ફેરામાં પડી ગયો છે, પરંતુ વિવેકદ્વારા જોવાથી જણાય છે કે તેનામાં જન્મ મરણ આદિ કાંઇ પણ વિકાર નથી.

જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થવું એનું નામજ મોક્ષ છે અને બ્રહ્મનો વિચાર કરવાથીજ તે મોક્ષરૂપી બ્રહ્મ-વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે પોતેજ તે પરબ્રહ્મ છીએ, એવું 'સોઽહં' એ મહાવાક્યનું તાત્પર્ય સાધુઓ સ્વમુખે બતાવે છે જે ક્ષણે સાધુપુરુષ અનુગ્રહ કરે છે તેજ ક્ષણે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થયેલીજ સમજવી. "આત્માના બંધન આવુંજ ક્યાથી ?" આટલી વાતનું યથાયોગ્ય તાત્પર્ય સાધુ મુખદ્વારા સમજાતાંજ સર્વ શંકા મટી જાય છે, સંદેહ અસ્ત થઇ જાય

છે અને એમ મનુષ્યગતિથી તત્કાલ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય. સ્વપ્નદશામાં બંધનમાં પડેલો મનુષ્ય સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થતાંજ છૂટે છે, તેમજ અજ્ઞાનદશાને લઈને બંધાએલો જીવ જ્ઞાનથી મોક્ષને પામે છે. અજ્ઞાન રૂપી રાત્રિનો અંત આવતાંજ સંકલ્પરૂપી દુઃખો નષ્ટ થાય છે અને તત્કાળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થએલું બંધન તોડવાને માટે બીજું કોઈ પણ સાધનજ નથી અને 'જાગૃતિ' એજ માત્ર તેનો એક ઉપાય છે; તેમ જીવ કે જે સંકલ્પથી બંધાયલો છે, તેને માટે બીજો ઉપાયજ નથી. વિવેકથીજ તેનું બંધન તૂટી શકે છે. વિવેક સિવાયના જે જે ઉપાયો કરવામાં આવે તે વ્યર્થજ જાય છે. વિવેકપૂર્વક જોઈએ તો તો તે પ્રાણી પોતેજ આત્મા છે. એ આત્મામાં બંધ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી. જન્મ, મૃત્યુ ઇત્યાદિ વિકાર પણ એ આત્મામાં નથી.

समास ८ मो–परमात्मदर्शननिरूपण.

પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પરમાત્મા તું પોતેજ છે. હવે તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે તે સાંભળો. પરમાત્માને જન્મ નથી, મૃત્યુ નથી, ગમન નથી, આગમન નથી, બંધન નથી, મોક્ષ નથી. પરમાત્મા નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે, પરમાત્મા અનંત અને અપાર છે, પરમાત્મા નિત્યનિરંતર જેવાને તેવો એકરસજ છે અને રહે છે. તે સર્વમાં વ્યાપક છે, તે અનેકમાં એક છે અને વિવેક–વિચારથી તથા તર્કથી પર છે. વેદ શ્રુતિ પરમાત્માનું આવું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. એ પરમાત્મા ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ભક્તિ નવ પ્રકારની છે. એ નવધા ભક્તિથી અનેક ભક્તો મુક્ત થયા છે. તે નવધા ભક્તિમાં પણ "આત્મનિવેદન" ભક્તિ સૌથી મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ છે. તેનો વિચાર પોતાના અનુભવથી કરવો જોઈએ. પોતાની મેળેજ પોતાનું નિવેદન (અર્પણ) કરવું એનું નામજ આત્મનિવેદન છે. મહાપૂજાના અંતમાં જેમ દેહમથી પોતાપણાનો મોહ છોડી દઈને મસ્તક

ઉઠીને દેવપર ચઢાવવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે આત્મનિવેદન ભક્તિમાં પરમેશ્વરમાં પોતાના પોતાપણાને અર્પણ-લીન કરવું પડે છે. આ પ્રમાણે આત્મનિવેદન કરનાર ભક્તો થોડાજ હોય છે અને પરમાત્મા તેમને તત્કાળ મુક્તિ આપે છે. આ પર શ્રોતા કહે છે કે, "એ આત્મનિવેદન શી રીતે કરવું ? ક્યાં જઈને કરવું ? દેવતાને મસ્તક કાપીને અર્પણ કરવું કે શું કરવું ?" આ શબ્દો સાંભળી વક્તા કહે છે કે, "સર્વ શ્રોતાઓ એનો ઉત્તર હવે સાવધ થઈ એક ચિત્તે શ્રવણ કરો.

આત્મનિવેદનનાં લક્ષણો એ છે કે પ્રથમ તો "હું કોણ" તે જાણવું અને નિર્ગુણ એવો જે પરમાત્મા તેની ઓળખાણ કરવી. આ પ્રકારે પરમાત્મા અને ભક્તની શોધ કરવાથી આત્મનિવેદન થાય છે અને ભક્ત પરમાત્માના શાશ્વતપણાનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માને પીછાનતા પીછાનતાં ભક્ત તે પરમાત્મામાજ તદ્રૂપ થઇ જાય છે અને પરમાત્મામા તથા ભક્તમા બિલકુલ ભિન્નતા રહેતી નથી જે પૃથક હોતો નથી તેજ ભક્ત છે, બદ્ધ હોતો નથી તેજ મુક્ત છે આ અમારૂ કહેવુ શાસ્ત્રોક્ત છે. પરમાત્મા અને ભક્તના મૂળની શોધ કરવા લાગીએ એટલે જણાય છે કે એ બન્ને વચ્ચે કશોજ ભેદ નથી પણ એકજ છે, અને તે આ દૃશ્ય જગતથી પર છે પરમાત્મામા મળતા દ્વૈતભાવ-જુદાપણું રહેતુ નથી 'પરમાત્મા' અને 'ભક્ત ના ભેદનો વિચારજ લય પામી જાય છે આવા આત્મનિવેદનને અંતે જે અભેદ ભક્તિ થાય છે તેનુંજ નામ ખરેખરી "સાયુજ્ય મુક્તિ' છ એમ સમજવુ જે માણસ સતાન શરણે જાય છે અને જેના અંત કરણમા અદ્વૈતનો બોધ કર્યો છ તેને કદાચ પાછળથી પરબ્રહ્મથી જુદો કરવામા આવે તોપણ જુદો પડી શકતો નથી જે નદી સમુદ્રમા જઇને મળી ગઇ તેને જેમ સમુદ્રથી જુદી પાડી શકાતી નથી તથા જે લોખંડનું સુવર્ણ બની ગયું હોય છ તેમા પછી કાટ આવી શકતી નથી, તેવીજ રીત જે ભક્ત ભગવાનને મળ્યો છ તે પછી તેનાથી જુદો થઇ શકતો નથી ભક્ત પોતેજ પરમાત્મા બની જાય છે એટલે પાછો તે જુદો પડી શકતો નથી જે સાધુએ પરમેશ્વર અને ભક્તની એવી એકતાનો અનુભવ કરી ચૂકયો હોય તેજ સાધુ બીજાઓને માટે મોક્ષદાયક છ

અસ્તુ ઉપર કહ્યું તેમ ભક્તદશામા પરમાત્માનું દર્શન કરવામા આવે છે, તેજ પરમાત્માનુ ઐશ્વર્ય પોતાનામા આવે છ દેહનેજ 'હું' માની

લેવાથી દેહના સર્વ દુ ખ ભોગવવા પડે છે અને પોતાને દેહાતીત (દેહથી જુદો) માનવાથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે પરતુ "દેહાતીત" બનવુ શી રીતે? પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? પરબ્રહ્મના ઐશ્વર્યના લક્ષણ શુ? શ્રોતાનો એવો પ્રશ્ન થવાથી હવે તેનો ઉત્તર આપવામા આવે છે, માટે તે સાવધાનતાથી શ્રવણ કરો જે વસ્તુ દેહાતીત છે તેજ "પરબ્રહ્મ" છે, તે પરબ્રહ્મ તુ પોતાનેજ જાણ તને વિદેહીને આ મિથ્યા દેહાભિમાન રાખવાનુ કશુજ કામ નથી. જે પુરૂષની આવી દેહાતીત બુદ્ધિ થઇ જાય છે, તેની વેદ પણ સ્તુતિ કરે છે અને અનેક શાસ્ત્રો શોધ કરે તોપણ આવો પુરુષ પ્રાપ્ત થતો નથી. દેહબુદ્ધિ છોડવાથીજ એવુ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દેહને 'હું' માનવાથી અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુવચનને અસત્ય માનશો નહિ, કેમકે તેથી દોષ લાગે છે આ ઉપર શિષ્ય પૂછે છે કે, "હે સ્વામિન્! સાધુવચન કોને કહેવામા આવે છે અને કેવા વચનપર વિશ્વાસ રાખવો?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, "સ્વાનદઘન, અજન્મા અને સોહ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ જ આત્મા છે તે તુજ છે" એજ સાધુવચન છે અને એની ઉપરજ વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ 'तत्त्वमस्यादि' મહાવાક્યનો ગર્ભિતાર્થ એજ છે કે, "તુજ નિરતર પરબ્રહ્મ છે" આવા વાક્યને કદિ પણ ભુલવા જોઇએ નહિ દેહનો અત થયાથી હુ પરબ્રહ્મ થઈશ એમ કદાપિ માનશો નહિ કેટલાક મૂર્ખ કહે છે કે કલ્પને અતે માયા નાશ પામશે ત્યાર પછીજ આપણને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થશે, તે પૂર્વે કોઇ પણ પ્રકારે થશે નહિ, પરતુ એ કથન મિથ્યા છે "માયાનો કલ્પાતે નાશ થયેથીજ કિવા દેહનો અત આવેથીજ હું બ્રહ્મ સ્વરૂપને પામીશ" એમ સ્વીકારવાથી મનનુ કદિ પણ સમાધાન થશે નહિ સમાધાનના લક્ષણો તો જુદાજ છે સમગ્ર સૈન્ય મરી ગયા પછીજ રાજ્ય મેળવવુ, એમ કહેનારને એટલી પણ ખબર નથી કે સેના જીવતી હોય ત્યારેજ રાજ્ય કરી શકાય છે સમાધાન તો એવુજ પ્રાપ્ત કરવુ જોઇએ કે જેથી માયા રહેવા છતા પણ રહતી નથી અને દેહ હોવા છતા પણ વિદેહ દશા પ્રાપ્ત થઇ શકે રાજ્યપદ પ્રાપ્ત થયા પછી સેના રહે તો કશી હરકત નથી, કારણ કે સેનાના અસ્તિત્વથી રાજ્ય ચાલ્યુ જાય એમ કાંઈ બનતું નથી. એજ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા છતા દેહભાન દેખાવાથી કઇ

માથાને નષ્ટ થતું નથી.× રસ્તામાં સર્પનો આકારનું કોઈ પડેલું જોતાંજ અતિશય ભય લાગે છે; પરંતુ "એ તો લાકડુંજ છે" એમ જાણી ગયા પછી જેમ તેને કોઈ પણ મારતું નથી, તેજ પ્રમાણે માયા અત્યંત ભયંકર છે ખરી; પરંતુ વિચાર કરી જોતાં તો તે મિથ્યા જણાયા પછી તેનો ભય શા માટે રાખવો? મૃગજળનું પૂર જોઇને તેને પેલે પાર શી રીતે જઈ શકીશું એમ આપણે કહીએ છીએ; પરંતુ સત્ય હકીકત જાણવામાં આવે એટલે પછી સંકટ ક્યાં રહે છે? ભયંકર સ્વપ્ન જોઈએ ત્યારે અત્યંત ભય લાગે ખરો; પરંતુ જાગૃત થયા પછી રાખવાનું શું પ્રયોજન? માયા તો કલ્પનાનેજ જણાય છે અને આપણે તો કલ્પનાતીત છીએ. કલ્પનાતીતને વળી ઉદ્વેગ શો? અંતકાળે જેવી મતિ હોય છે તેવીજ તેને ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત તો સર્વ કોઈ કહે છે, માટે દેહબુદ્ધિનો નાશ થતાં સહજજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચારે દેહોના જન્મથી અને અંતથી આત્મા તો અલિપ્તજ છે અને તેજ આત્મા તું છે

અસ્તુ જેવી ઉપર કહી તેવી મતિ હોય છે તેનેજ જ્ઞાનથી આત્મગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે સદ્‌ગતિ અને દુર્ગતિ એ ઉભયથી અલગ થઇ જાય છે. વેદોની મતિ પણ જે દશાને સમજાવવામા મંદ થઈ છે, તે અવસ્થામા સદ્‌ગતિ કેવી ને દુર્ગતિ કેવી? ત્યા તો આત્મા, શાસ્ત્ર અને ગુરુના અનુભવની એકતા થઈ જાય છે સદ્‌ગુરુના બોધથી જીવપણાની ભ્રાંતિ તૂટી જાય છે, પરબ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે અને પ્રાણી ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે સદ્‌ગુરુનો બોધ પ્રાપ્ત થયો કે તરતજ ચારે દેહોનો અંત થઈ જાય છે અને તેના યોગથી સ્વસ્વરૂપમા નિદિધ્યાસ (તન્મયતા) લાગી જાય છે એ નિદિધ્યાસને પરિણામે પ્રાણી પોતેજ ધ્યેય-પરબ્રહ્મ બની જાય છે અને તે સાયુજ્ય મુક્તિનો સ્વામી બને

× [illegible]
આ [illegible] અને [illegible] છે [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
પ્રાપ્ત થયા પછી [illegible] અને [illegible]

છે વિવેકવડે મિથ્યા દૃશ્ય પદાર્થોને બાદ કર્યા પછી વાસ્તવમાં જે રૈ
રહે છે તે આત્માજ છે. બરાબર વિચાર કરીને જોઇએ તો જણાય
કે, આ પ્રતીત થતું દૃશ્ય પ્રથમથીજ મિથ્યા છે મિથ્યામાયાનું
મિથ્યાત્વ જાણવું અને તેને અનુભવમાં લાવવું એનુંજ નામ મોક્ષ છે
મનુષ્ય સદ્ગુરુનું વચન હૃદયમા ધારણ કરે છે તેજ મોક્ષનો અધિકા
છે તે વારંવાર અને આદરપૂર્વક શ્રવણ મનન કર્યા કરે છે જે દશા
પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બન્ને મટી જાય છે, ત્યા લક્ષ પણ નથી અ
અલક્ષ પણ નથી. ત્યા તો સર્વવ્યાપક આત્માજ શેષ રહે છે અને
દશાનું નામજ મોક્ષ છે. ત્યાં ધ્યાન અને ધારણાની સમાપ્તિ થઈ જા
છે, કલ્પના નિર્વિકલ્પમાં લીન થઈ જાય છે અને કેવળ જ્ઞપ્તિમાત્ર એટ
કે જ્ઞાનસ્વરૂપ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મજ શેષ રહે છે. એ દશામા સંસારરૂપ મૃગજ
નષ્ટ થઈ જાય છે, મિથ્યાબંધન તૂટી જાય છે અને અજન્મા (આત્મા
ખરેખર જન્મ-દુ:ખમાથી મુક્ત થઇ જાય છે ત્યા નિરાગનો સ [illegible]
વિદેહની દેહબુદ્ધિ અને નિષ્પ્રપંચની પ્રપંચબુદ્ધિરૂપ મિથ્યા ઉપાધિ
વિવેકથી તૂટી જાય છે ત્યા અદ્વૈતનુ દ્વૈત તૂટી જાય છે, એકાંતને એક
પ્રાપ્ત થાય છે અને અનંતના અંતવાનપણાનો અંત આવે છે [illegible]
જાગૃતિ જાગૃત થાય છે, ચૈતન્ય સાવધ થાય છે અને આત્મજ્ઞાનીને આત્મ
જ્ઞાન. બોધ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યા અમૃતને અમરપણું, મોક્ષને મુક્તિ
પદ અને સંયોગને નિરંતર યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યા નિર્ગુણ ગુ
રહિત થઈને નિર્ગુણ બને છે, સાર્થકનું સાર્થક્ય થાય છે અને [illegible]
દિવસ પોતે પોતાને જુએ છે ત્યા દ્વૈતનો પડદો તૂટી જાય છે, અને
દેહને ઉત્પત્તિસ્થાન મળી જાય છે અને (પંચમહાભૂતોના દેહમાં અહંભા
[illegible] થતી) પીડા નષ્ટ થાય છે ત્યા કરેલા સાધનોનું ફળ પ્રા
થાય છે અને નિશ્ચળ તે નિશ્ચળ બને છે અને વિવેકના અભ્યા
[illegible] પેદા થતો [illegible] વિવેકના સામર્થ્યથી નષ્ટ થઈ જાય છે
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

સમાસ ૯ મો—सिद्धलक्षणनिरूपण.

ઉદરમાં અમૃત સ્રાવ એટલે શરીર બહારથી પણ તેજસ્વી જણાવા લાગે છે તેમ સત્સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે મહાત્માના જે લક્ષણ બને છે તેની તો વાતજ શી પૂછવી? તથાપિ ખરૂં આત્મજ્ઞાન થયું એમ જાણવું શી રીતે? માટે હવે અહીંઆ સાધુના લક્ષણો જણાવું છું. સિદ્ધના લક્ષણે સંપન્ન સિદ્ધ પુરુષ સાક્ષાત બ્રહ્મસ્વરૂપજ એમ જાણો. તેમાં ... બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈને રહે છે તેનેજ ... સિદ્ધપણું શાને ... [illegible]

નિશ્ચલ હોય તોપણ તે ચળિતજ છે. સ્વરૂપી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો પછી દે[illegible] તેનો પડી રહે અથવા ઉઠીને ચાલવા માંડે તોપણ તે ચળતોજ નથી. અહીંઆ[illegible] મુખ્ય કારણ અંતઃકરણની સ્થિતિજ છે. અંતરમાજ નિવૃત્તિ જોઈએ જે[illegible] અંતઃકરણ પ્રભુમાં લાગ્યુ છે તેજ સાધુ છે બહાર ગમે તેમ હોય, પર[illegible] અંતઃકરણ બ્રહ્મસ્વરૂપમાજ લાગી રહેવું જોઈએ. સાધુમાં આવાં લક્ષ[illegible] સ્વાભાવિકજ હોય છે એકાદ માણસને અકસ્માત રાજ્યપદ પ્રાપ્ત થાય તે[illegible] પણ તેનામાં જેમ રાજતેજ આવે છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીનતા થઈ[illegible] મનુષ્યના અંગમાં આપોઆપજ સિદ્ધના લક્ષણો આવે છે માત્ર બાહ્ય અભ્યા[illegible] સથી તે લક્ષણો આવતા નથી, પરંતુ ખરેખર બ્રહ્મસ્વરૂપમાં બ્રહ્મસ્વરૂપજ બન[illegible] રહેવુ જોઈએ વૃત્તિ નિર્ગુણમાં રાખવાનો અભ્યાસ બીજા સર્વ અભ્યાસોને મુકુટમણિ છે સત્સંગ અને આત્મચિંતનથી આ રંગ પ્રાપ્ત થાય છે બ્રહ્મસ્વરૂપ બનીને આવા ઉત્તમ લક્ષણોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ સ્વરૂ[illegible] પને છોડવાથીજ ગોસાઈ બનાય છે ખેરનુ એ વાત જવા દ્યો હવે સાધુન[illegible] લક્ષણો સાંભળો કે જેથી સાધકને સમાધાન પ્રાપ્ત થાય [illegible] કલ્પન બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીન થ[illegible] કરી કામના રહેજ ક્યાંથી ? માટે સાધુજનો પાસે કામન[illegible] આ[illegible] નિરસ નાશ કરનાર[illegible] ના કરીએ તે [illegible]

[illegible]

જાણવો. સમગ્ર બ્રહ્માંડ તેમનું ઘર હોય છે. પંચમહાભૂતોની જંજાળને બંધન સમજી તેઓ તેનો સત્વર ત્યાગ કરી દે છે, જેથી તેમને લોભ થતો નથી. તેઓ સદા નિર્લોભી હોય છે. તેમની વાસના પણ શુદ્ધ સ્વરૂપમા સમરસ બની જાય છે. સર્વ જ્યારે તે પોતેજ છે ત્યારે શોક પણ કોનો કરવો ? માટે સાધુને શોકરહિત જાણવો. તેમણે નાશવંત દ્રશ્યને તજીને શાશ્વત એવા સ્વરૂપનેજ સેવેલું હોય છે, માટે સાધુને શોકરહિત જાણવો. શોકથી વૃત્તિ દુખાય છે, પરંતુ તેની તો નિવૃત્તિ થયેલી હોય છે, માટે સાધુજન આદિ અને અંતમાં શોકરહિતજ હોય છે. મોહ મનને વ્યાપે, પણ ત્યાં (સ્વરૂપમા) મનનું મનપણું નહિ હોવાથી સાધુ મનોતીત હોય છે. સાધુ અદ્વૈત વસ્તુ હોવાથી તેને ભય કોનો ? કેમકે પરબ્રહ્મ અને સાધુ એ પરબ્રહ્મરૂપજ છે, માટે સાધુ ભયાતીત, નિર્ભય અને શાંત હોય છે. સર્વનો અંત થાય છે, પરંતુ સાધુ તો અનંત સ્વરૂપજ હોય છે. અત્ય સ્વરૂપમા જે અમર થઈને રહે છે તેને ભય શાનો હોય ? માટે સાધુને ભય હોતો નથી. જેનામાં દ્વૈતનો ભેદ નથી અને જે પોતે આપેજ અભેદરૂપ હોય છે, તેનામાં દેહબુદ્ધિનો ખેદ શી રીતે ઉઠે ? સાધુજને સ્વબુદ્ધિથી જે નિર્ગુણનો સ્વીકાર કરેલો હોય છે તેને કોઇ ખુચવી લઈ શકતુ નથી, માટે તેને ખેદ પણ થતો નથી. સાધુ પોતે એકરૂપ હોવાથી પછી તેને શોક કોનો હોય ? દ્વૈતભાવ નહિ હોવાથી તેનામા અવિવેક આવતો નથી. તેણે પરમાર્થની આશા ધારણ કરેલી હોવાથી તેની સ્વાર્થની દુરાશા તૂટેલી હોય છે, માટે નૈરાશ્ય એ પણ સાધુ પુરુષનુ એક લક્ષણ છે સાધુ આકાશની પેઠે મૃદુ હોય છે, માટે સાધુનુ વચન કઠોર હોતુ નથી બ્રહ્મસ્વરૂપના સંયોગથી યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપજ થએલો હોય છે, તેથી તે નિરંતર વીતરાગીજ હોય છે. સ્વરૂપની સ્થિતિ અંતઃકરણમા અંકિત થએલી હોવાથી એ દેહની ચિંતા તેમણે છોડેલી હોય છે અને તેથી કરીને તેમને ભાવિની ચિંતા પણ રહેતી નથી બુદ્ધિ બ્રહ્મસ્વરૂપમા લાગવાથી સર્વ ઉપાધિ તૂટી જાય છે અને તેથી સાધુ નિરુપાધિ હોય છે સાધુજન સ્વરૂપમાજ રહે છે અને સ્વરૂપમા કોઈના સંગની ગતિ હોતી નથી, જેથી સાધુજન માનાપમાન પ્રત્યે જોતા નથી સાધુજન અલક્ષમા લક્ષ જોડતા હોવાથી તેઓ પરમ દક્ષ હોય છે અને પરમાર્થનો ખરેખરો પક્ષ ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હોય છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મગ્ન હોતો નથી, માટે સાધુ પણ નિર્મળ અને કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપજ હોય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં રહેવું એજ સાધુનો સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ સ્વધર્મ છે, માટે સાધુઓના સર્વ લક્ષણોમાં પણ એનેજ મુખ્ય લક્ષણ જાણવું. સાધુની સંગતિ કરવાથી એની મેળેજ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એટલે અંગમાં સાધુના લક્ષણો આવે છે.

સાધુના આ લક્ષણો આત્મજ્ઞાનના યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ નિરંતર બ્રહ્મસ્વરૂપમાં રહેવું જોઈએ. નિરંતર બ્રહ્મસ્વરૂપમાં રહેવાથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપજ બની શકાય છે અને પછી અંગમાં સાધુના લક્ષણો આવતા વાર લાગતી નથી. સ્વરૂપમાં બુદ્ધિ રહેવાથી સર્વ ગુણો છૂટી જવામાં સમય લાગતો નથી, પરંતુ તેમ થવાને માટે સત્સંગ અને આત્મચિંતનની જરૂર છે. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં અનુભવ કાંઈ એકજ નથી, અનેક છે અને તે સર્વ આગળના સમાસમાં દર્શાવવામાં આવશે. લોકો કેવી સ્થિતિમાં રહે છે અને કેવા અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વ હવે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો.

समास १० मो—बहुधा अनुभव.

જ્યારે આપણે લોકોના ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને પ્રતીત થાય છે કે, સંસારમાં ભારે ગડબડ મચી રહી છે! શ્રોતાએ તેનું વૃત્તાન્ત હવે કૌતુકપૂર્વક શ્રવણ કરવું. કોઈ કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને સંસારનો વ્યવહાર કરવાથીજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમકે આ સર્વ પસારો કાંઈ આપણો નથી, સર્વ જીવો પરમેશ્વરના છે. કોઈ કહે છે કે એવી રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. એથી તો ઉલટો મોહ આવીને વળગે છે અને પેટને માટે કુટુંબની સેવા કરવી પડે છે. કોઈ કહે છે કે સ્વભાવત સુખપૂર્વક સંસારમાં રહેવું જોઈએ, પરંતુ સદ્ગતિને માટે થોડું ઘણું પુણ્ય-દાન પણ કરતા રહેવું જોઈએ. કોઈ કહે છે કે સંસાર મિથ્યા છે, માટે વૈરાગ્ય ધારણ કરીને દેશાટન કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી સ્વર્ગનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. કોઈ કહે છે કે ક્યાં જવું? વ્યર્થ શા માટે ભ્રમણ કરવું? એના કરતાં આશ્ર

ગાયમાંનુ પાલન કરીને પોતાના આશ્રમના ધર્મનુ સેવન નાહ્ છે. કોઈ કહે
છે કે ધર્મજન્ય છે ? નહિ આશ્રમાંતર થયા કરે છે આ અશ્રદ્ધા પરિવાદો
નાના પ્રકારના કર્મ પ્રચાર પડે છે કોઈ કહે છે કે વાસના અને તેટલી
ભારી ત્યજવી જોઈએ એથી [illegible] નાશ [illegible] કરી શકાશે. કોઈ કહે
છે કે [illegible] આત્મીક પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે
છે આદિ. સર્વ સ્વરૂપ વાતો છે કોઈ કહે છે કે જે વકીલ માત્રુંમાં છે
તેમને [illegible] દેવ આત્મીક [illegible] નિશ્ચયો માત્ર પિતાની સેવા કરવી. કોઈ
[illegible] માત્ર [illegible] અનુભવના [illegible] છે, માટે દેવ-
[illegible] જોયા તેમા [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] છે કે નિરંતર પાપ પ્રત્યે ઘૃણા કરી એટલે થયું અને કોઇ કહે છે અરે! અમારો માર્ગ તો ખુલ્લોજ છે એક કહે છે કે નિદ્રા અને [illegible] નહિ એજ શ્રેષ્ઠ છે એક કહે છે કે કુમ્ભનો મગ [illegible] [illegible] એક કહે છે કે જેનું અન્ન ખાવું તેના સન્મુખજ મરવું, [illegible] [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે એક કહે છે કે એ વાત [illegible] [illegible] રોગીની મગજ કરી જોઇએ, પછી અવકાશના સમયમ બેઠા [illegible] [illegible] કરવી એક કહે છે કે વર્ણ સારો થયો જોઇએ. [illegible] [illegible] વાત પછી, કારણ કે હુંકાર ન પટે તોજ ગર્વ મારૂ લાગે એ [illegible] કે તપની [illegible] એટલે સર્વ સિદ્ધિ [illegible] થાય [illegible] છે કે અરે! પ્રથમ તો ઉદરપૂર પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ એક [illegible] મત્રાગ્નિનો અભ્યાસ કરી વૈતાળને પ્રસન્ન કરવો જોઇએ [illegible] [illegible] કેમ [illegible] ની પ્રાપ્તિ થાય એક કહે છે કે અઘોર મત્ર [illegible] થવું જોઇએ આથી શ્રીહરિની સ્ત્રી જે લક્ષ્મી [illegible] [illegible] અધર્મ લક્ષ્મીની [illegible] [illegible] ક્રિયા કર્મ શાના? તેના મરથી તો ઉત્તમ કુકર્મ [illegible] ઉપાય છે અને તે [illegible] [illegible] તેના સામર્થ્યથી સર્વ [illegible] સિદ્ધ [illegible] [illegible] ઉપાસના કરવાથી [illegible]

[illegible]

પ્રાપંચિક (સંસારી) લોકોના સર્વ કથનો અને લક્ષણ ત્યાં બતાવવામાં આવ્યાં પુસ્તક છે. પણ અહીંઆ તો નમુના તરીકે તેમાંથી થોડાકજ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

અસ્તુ. સૌ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કહે છે. હવે જ્ઞાતાઓના અનુભવ શું છે તે વાળ્યું છું સાવધાનીથી શ્રવણ કરો. એક કહે છે કે અગ્નિ કરવો, જેથી શ્રીહરિ ઉત્તમ ગતિ આપશે. એક કહે છે કે કર્મથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થશે. એક કહે છે કે કર્મના ભોગ કદી છુટતા નથી અને જન્મ-મરણ ટળતા નથી. એક કહે છે કે આ સર્વ નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ જ્ઞાનથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એક કહે છે કે સર્વ બ્રહ્મજ છે, તેમાં વળી ક્રિયાકર્મ કેવાં? એક કહે છે કે એવી અધર્મની વાત બોલવીજ નહિ. એક કહે છે કે સર્વ વસ્તુઓનો નાશ થાય છે. નાશમાંથી બચે તેજ બ્રહ્મ છે. એક કહે છે કે એવી માન્યતાથી સમાધાન થતું નથી. એક કહે છે કે 'સર્વબ્રહ્મ' અને 'કેવલ બ્રહ્મ' એ ઉભય પૂર્વપક્ષના ભ્રમ માત્ર છે, અનુભવનો મર્મ તો તેથી ભિન્નજ છે. એક કહે છે કે એમ નથી. જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી અને જેના સંબંધમાં બોલતાં વેદશાસ્ત્રને પણ મૌન ધારણ કરવું પડે છે એવા જે પરબ્રહ્મ તે પ્રાપ્ત થઇ શકતાજ નથી. ત્યારે શ્રોતાએ કહ્યું "તો હવે નિશ્ચય શો કર્યો? ખરા અનુભવના સિદ્ધાંત કોને કહેવા?" એનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ મનુષ્યોના અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન છે એ વાત તો અમે પૂર્વે કહી છેજ. સમર્થ કોઇ પણ એકજ વાત કહેવી બની શકતી નથી. એક સાક્ષિપણાથીજ વર્તે છે અને સાક્ષિને દૃશ્યથી પર કહે છે તથા પોતે દ્રષ્ટા બનીને સ્વાનુભવની સ્થિતિમાં રહે છે. દૃશ્યથી દ્રષ્ટા જુદો છે, એવી અલિપ્તપણાની કળા (સિદ્ધાંત) નો ઉપયોગ કરવાથી સર્વથી અલિપ્ત એવા પોતાના સાક્ષિપણાના અનુભવમાં રહી શકાય છે. પદાર્થોનો જ્ઞાતા પદાર્થોથી જુદો છે, એવો અનુભવ થવાથી દેહમાં રહેવા છતાં પણ સહજજ અલિપ્તપણું આવી જાય છે. કોઇ જ્ઞાતા પોતાના અનુભવથી કહે છે કે સાક્ષિપણાથી વર્તવું જોઇએ, દૃશ્ય કાર્ય કરવા છતાં પણ દ્રષ્ટાપણાની ભાવના જાગૃત રાખીને દૃશ્યથી જુદા રહેવું જોઇએ. કોઈ કહે છે કે પરબ્રહ્મ એ મૂળથીજ અભિન્ન છે, તેમાં ભેદ નથી. તેમાં વળી મંદ બુદ્ધિએ દ્રષ્ટા કયાંથી આણ્યો? જ્યાં સઘળી માયાજ હોય

ત્યાર પછી તેમાંથી કડવાશ શી નિરાળી કાઢવી ? તેમ સ્વાનુભવથી સર્વત્ર બ્રહ્મજ છે તો તેમાં વળી દ્વૈત ક્યાંથી આવ્યો ? પ્રપંચ અને પરબ્રહ્મમાં ભેદ નથી ભેદવાદીજ તેમાં ભેદ માને છે, પરંતુ સ્વાનંદ પરમાત્માજ સર્વત્ર દૃશ્યાકાર બનેલો છે જેમ પીગળેલું ઘી જામી જાય તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મ પણ સગુણ-આકાર બની જાય છે, તેમાં દ્રષ્ટાપણાથી પૃથક્ તે શું કરી શકાય ? અર્થાત્ દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ સર્વ જ્યારે એક જગદીશજ છે, તો પછી દ્રષ્ટાપણારૂપી ભેદની ખટપટ શા માટે કરવી ? કોઈનો અનુભવ એવો હોય છે કે સર્વ આકારવાળા પદાર્થો બ્રહ્મજ છે આ પ્રકારે આ બન્ને સ્વભાવો નિરૂપણ કર્યા ત્યારે આ માત્ર દૃશ્યભાગને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તો પછી આપણે તેનાથી ભિન્ન શી રીતે થવું ? આ રીતે બીજો અનુભવ જણાવ્યો હવે ત્રીજો અનુભવ સાંભળો કોઈ કહે છે કે સમસ્ત પ્રપંચનું નિરસન કર્યા પછી જે શૂન્ય રહે છે તેજ બ્રહ્મ છે તેઓ કહે છે કે સર્વ દૃશ્યને પૃથક્ કરતાં જે કેવળ અવશેષ રહે છે તેનેજ બ્રહ્મ સમજવો.

પરંતુ શૂન્યને બ્રહ્મ કહી શકાતું નથી તેને બ્રહ્મ કહેવો એ તો અપાર સિંધુ ને ઉપાર સમજવા સમાન છે શૂન્યત્વને આપણે બ્રહ્મ શી રીતે કહી શકીએ ? સઘળું દૃશ્યનું ઉત્થાપન કર્યા પછી અવશ્ય તો શૂન્યજ પ્રાપ્ત થાય [illegible] અજ્ઞાન માણસો એ શૂન્યનેજ બ્રહ્મ માનીને સ્વાર્થીજ [illegible] ફરે છે આ તરફ [illegible] પછી તરફ બ્રહ્મ તથા [illegible] ઉભયની વચ્ચે શૂન્યત્વનું સ્થાન [illegible] છે પરંતુ મંદબુદ્ધિ મનુષ્ય તેનેજ બ્રહ્મ [illegible] [illegible] નથી અને [illegible] માની લે છે, પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] મિથ્યા કરે છે [illegible] [illegible] શૂન્યત્વને બ્રહ્મ માનવાથી [illegible] બ્રહ્મને અનુભવ થતા શૂન્યત્વનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] વિવેક, શાસ્ત્ર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિચારપૂર્વક નિરાકરણ કર્યું

આ સઘળું ત્યાગ દૃશ્યનો [illegible] કર્યા પછી શૂન્યત્વને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અતિસૂક્ષ્મ [illegible] વૃત્તિ શૂન્યત્વમાં પડી [illegible] છે અને તેથીજ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ભિન્નત્વથી જ અનુભવ છે તેનેજ શૂન્ય [illegible] [illegible] [illegible] બ્રહ્મનો અનુભવ [illegible] [illegible] [illegible]

એકરૂપજ થવું પડે છે. આપણે પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ થવું એનું નામજ બ્રહ્મદર્શન છે. લિપ્તપણાથી તો અવશ્ય શૂન્યત્વજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શૂન્યત્વ એ કાંઇ પરબ્રહ્મ નથી. બ્રહ્મને જોવો હોય તો તો ખરેખર બ્રહ્મસ્વરૂપ બનવું જોઇએ. આપણે પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ એ વાત મૂળથીજ સિદ્ધ છે, માટે "હું મન છું" એવી કલ્પનાજ કરવી નહિ. "તું જ આત્મા છે" એમ સાધુઓ કહે છે. સાધુઓ એવું કદિજ કહેતા નથી કે "હું મન છું;" તો પછી "હું મન છું" એવું કોના કહેવાથી માનવું ? સંતોના વચનપર વિશ્વાસ રાખવો એજ શુદ્ધ સ્વાનુભવ છે. ચંચળતા તો મનનોજ સ્વભાવ છે. આપણે કાંઇ એ મનસ્વરૂપ નથી; પરંતુ અચળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ. જેનો આપણે અનુભવ લેવો હોય છે તે નિરવયવ વસ્તુ વાસ્તવમાં આપણે પોતે છીએ અને જગતના લોકો પણ આપણોજ અનુભવ કરે છે. લોભી પુરુષ દ્રવ્ય મેળવવા જતાં તે પોતેજ દ્રવ્યસ્વરૂપ બની જાય છે, તોજ પછી તે ઐશ્વર્યનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરી શકે છે. આ પ્રકારે દેહબુદ્ધિ છોડતાં સાધકની પણ આજ દશા થાય છે. અનુભવની મુખ્ય વાત આજ છે. પ્રથમથીજ આપણે અને બ્રહ્મ એકજ વસ્તુ છીએ; એજ જ્ઞાનનો વિવેક છે. જ્ઞાનદશક અહીં સમાપ્ત થાય છે. આ રીતે આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું. યથામતિ કહી શકાયું તે કહ્યુ. એમાં ન્યૂનાધિકતા હોય તે માટે શ્રોતાઓએ ક્ષમા કરવી જોઇએ.

ત્યા પછી તેમાથી કડવાશ શી નિગળી કાઢવી ? તેમ સ્વાનુભવથી સર્વત્ર બ્રહ્મજ છે તો તેમા વળી દ્રષ્ટા ક્યાથી આવ્યો ? પ્રપચ અને પરબ્રહ્મમા ભેદ નથી ભેદવાદીજ તેમા ભેદ માને છે, પરતુ સ્વાનદ પરમાત્માજ સર્વત્ર દશ્યાકાર બનેલો છે જેમ પીગળેલુ ઘી જામી જાય તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મ પણ સગુણ–સાકાર બની જાય છે, તેમા દ્રષ્ટાપણાથી પૃથક તે શુ કરી શકાય ? અર્થાત્ દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ સર્વ જ્યારે એક જગદીશજ છે, તો પછી દ્રષ્ટાપણારૂપી ભેદની ખટપટ શા માટે કરવી ? કોઈનો અનુભવ એવો હોય છે કે સર્વ આકારવાળા પદાર્થો બ્રહ્મજ છે આ પ્રકારે આ બન્ને સ્વભાવો નિરૂપણ કર્યાં જ્યારે આત્માજ દશ્યાકારને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તો પછી આપણે તેનાથી ભિન્ન શી રીતે થયા ? આ રીતે બીજો અનુભવ જણાવ્યો હવે ત્રીજો અનુભવ સાભળો કોઈ કહે છે કે સમસ્ત પ્રપચનુ નિરસન કર્યા પછી જે શન્ય બચે છે તેજ ઈશ્વર છે તેઓ કહે છે કે [illegible] દશ્યને પૃથક કરતા જે કેવલ અદશ્ય રહે છે તેનેજ બ્રહ્મ સમજવા

[illegible] શન્યને બ્રહ્મ કદી શકાતો નથી [illegible] તેને બ્રહ્મ હોવો એ તો [illegible] અપાય [illegible] વિઘ્ન [illegible] ઉપાય [illegible] સમાન [illegible] શન્યત્વને આપણે બ્રહ્મ [illegible] રીતે [illegible] અદશ્ય તો [illegible] બ્રહ્મ માનીને [illegible] બ્રહ્મ તથા એ [illegible] મનુષ્ય તેનેજ બ્રહ્મ [illegible] માની લે છે, [illegible] એજ [illegible] બ્રહ્મ [illegible] બ્રહ્મનો અનુભવ થતા શન્યત્વનો [illegible] રાજહંસ [illegible] નિવૃત્ત કરવુ

[illegible] આગળી [illegible] સાક્ષાત્કાર થાય

[illegible] અને તેથીજ [illegible] ભિન્ન [illegible] અનુભવ [illegible] છે તેનેજ [illegible] બ્રહ્મના [illegible] માટે તો અભિન્ન

નિશ્ચલ એટલે શું ? તે સમજાવો. પરબ્રહ્મ નિઃસંગ છે અર્થાત્ તેને સંગજ નથી, તે નિર્મળ છે એટલે તેને મળજ નથી અને તે નિશ્ચલ છે અર્થાત્ તેને ચલનજ નથી. નિઃશબ્દ એટલે શું ? નિર્દોષ એટલે શું ? નિવૃત્ત એટલે શું ? તે સમજાવો. પરબ્રહ્મ નિઃશબ્દ છે અર્થાત્ તેને શબ્દ નથી, તે નિર્દોષ છે અર્થાત્ તેને દોષજ નથી અને તે નિવૃત્તિ છે અર્થાત્ તેને વૃત્તિજ નથી. નિષ્કામી એટલે શું ? નિર્લેપ એટલે શું ? નિષ્કર્મ એટલે શું ? તેનું પણ નિરૂપણ કરીને મને સમજાવો. પરબ્રહ્મ નિષ્કામ છે અર્થાત્ તેને કામ–ઇચ્છાજ નથી, તે નિર્લેપ છે એટલે તેને લેપજ નથી અને તે નિષ્કર્મ છે અર્થાત્ તેને કર્મજ નથી. અનામ એટલે શું ? અજન્મા એટલે શું ? અપ્રત્યક્ષ એટલે શું ? તેનું પણ નિરૂપણ કરો. અનામ એટલે જેનું નામજ નહિ, અજન્મા એટલે જેનો જન્મજ નહિ અને અપ્રત્યક્ષ એટલે જે પ્રત્યક્ષ નહિ એવો પરબ્રહ્મ. અગણિત એટલે શું ? અકર્તવ્ય એટલે શું ? અને અક્ષય એટલે શું ? તેનું નિરૂપણ કરો. પરબ્રહ્મ અગણિત છે એટલે તેનું ગણિત નથી, તે અકર્તવ્ય છે અર્થાત્ તેને કાંઈ કર્તવ્ય નથી અને તે અક્ષય છે એટલે તેને ક્ષય નથી. અરૂપ એટલે શું ? અલક્ષ્ય એટલે શું ? અને અનંત એટલે શું ? તેનું પણ નિરૂપણ કરો. પરબ્રહ્મ અરૂપ છે એટલે તેને રૂપ નથી, તે અલક્ષ્ય છે એટલે તે લક્ષ્યમા આવી શકે એવો નથી અને તે અનંત છે અર્થાત્ તેનો અંતજ નથી. અપાર એટલે શું ? અઢળ એટલે શું ? અતર્ક્ય એટલે શું ? તેનું પણ નિરૂપણ કરીને મને સમજાવો. અપાર એટલે તેનો પારજ નથી, અઢળ એટલે તે ઢળતોજ નથી અને અતર્ક્ય એટલે તે તર્કમા આવી શકતો નથી. અદ્વૈત એટલે શું ? અદૃશ્ય એટલે શું ? અચ્યુત એટલે શું ? તેનું પણ નિરૂપણ કરો. અદ્વૈત એટલે તેમા દ્વૈતજ નથી, અદૃશ્ય એટલે તે દૃશ્ય થતોજ નથી અને અચ્યુત એટલે તે ચ્યુત થતો નથી. અચ્છેદ્ય એટલે શું ? અદાહ્ય એટલે શું ? અક્લેદ્ય એટલે શું ? તે પણ મને સમજાવો. અચ્છેદ્ય એટલે તેનો છેદ કરી શકાતો નથી, અદાહ્ય એટલે તે બળી શકતો નથી અને અક્લેદ્ય એટલે તે ભીંજાતો નથી, એવો તે પરબ્રહ્મ છે. પરબ્રહ્મ સર્વથી અતીત છે. જોવા જઇએ તો તે આપણે પોતેજ છીએ. આ વાત સદ્ગુરુ કરવાથી સ્વાનુભવવડે સમજાય છે.

दशक ९ मो

समास १ लो—आशंकानिरूपण.

નિરાકાર એટલે શું ? નિરાધાર એટલે શું ? નિર્વિકલ્પ એટલે શું ? તેનું નિરૂપણ કરીને મને સમજાવો. પરબ્રહ્મનો આકાર નથી એટલે તે નિરાકાર, તેનો કોઇ આધાર નથી એટલે તે નિરાધાર અને તેની કલ્પના કરી શકાતી નથી એટલા માટે તે નિર્વિકલ્પ છે. નિરામય એટલે શું ? નિરાભાસ એટલે શુ ? અને નિરવયવ એટલે શુ ? તેનુ નિરૂપણ કરો. પરમાત્મામા આમય (માયારૂપ રોગ) નથી એટલા માટે તે નિરામય છે, તેનો ભાસ થતો નથી એટલા માટે તે નિરાભાસ છે અને તેને અવયવ નથી એટલા માટે તે નિરવયવ છે નિષ્પ્રપચ એટલે શુ ? નિષ્કલક એટલે શું ? નિરુપાધિ એટલે શુ ? તેનુ નિરૂપણ કરો. પરબ્રહ્મમા પ્રપંચ નથી એટલા માટે તે નિષ્પ્રપચ કહેવાય છે, તેનામા કલક નથી તેથી તે નિષ્કલક કહેવાય છે અને તેને ઉપાધિ નથી માટે તે નિરુપાધિ કહેવાય છે. નિરુપમ એટલે શુ ? નિરાલબ એટલે શુ ? નિરપેક્ષ એટલે શું ? તે મને સમજાવો તેને ઉપમા નથી એટલા માટે તે નિરુપમ કહેવાય છે, તેને અવલબ (ટેકો) નથી તેથી તે નિરાલંબ કહેવાય છે અને તેને અપેક્ષા નથી માટે તે નિરપેક્ષ કહેવાય છે. નિરંજન એટલે શું ? નિરંતર એટલે શુ ? નિર્ગુણ એટલે શુ ? તેનું પણ નિરૂપણ કરો. પરબ્રહ્મને અંજન–કાજળ–અજ્ઞાન નથી તેથી તે નિરજન કહેવાય છે, તેને અતર નથી તેથી તે નિરતર કહેવાય છે અને તેને ગુણ નથી તેથી તે નિર્ગુણ કહેવાય છે નિ:સગ એટલે શુ ? નિર્મળ એટલે શું અને

આવતો નથી જીવ અને તે એક-અભેદ હોવા છતા તેમાં ભેદ પડાવનાર અહંતા છે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાને માટે કેટલાક લક્ષણો કહું છું; માટે હવે અહંતાનું વર્ણન લક્ષ્ય દઈને સાંભળો.

જે સ્વરૂપની તરફ જાય છે, જે અનુભવની સાથે રહે છે અને જે અનુભવના સર્વ શબ્દો બોલી બતાવે છે, જે કહે છે કે ' હું ' જ 'સ્વરૂપ' છું તેજ અહંતા છે અને તે નિરાકારમાં આપોઆપજ પૃથક્ થઈ જાય છે હું જ સ્વતઃ બ્રહ્મ છું એમ કહેવું એ પણ અહંતાનો ભ્રમજ છે. સૂક્ષ્મ રીતે જોવાથીજ એ ભ્રમ સમજાય છે કલ્પનાજ હેતુ ધારણ કરે છે; પરંતુ બ્રહ્મ તો કલ્પનાતીત છે અનંતનો અંત હોઈ શકતો નથી. આઠ દેહોનો ઉદ્ભવ એ " અન્વય " કહેવાય છે અને તેનો સંહાર " વ્યતિરેક " એ કહેવાય છે આ અન્વય અને વ્યતિરેક પણ શાબ્દિક જ્ઞાનજ છે. નિઃશબ્દ એવા પરબ્રહ્મનો અંતર વિવેક તો સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વકજ જોવો જોઈએ પ્રથમ વાચ્યાંશને ગ્રહણ કરવો અને પછી લક્ષ્યાંશને જોવો. લક્ષ્યાંશની પ્રતીતિ થતા વાચ્યાંશ રહીજ શી રીતે શકે ? સર્વ બ્રહ્મ અને વિમલ બ્રહ્મ એ કેવળ ' વાચ્ય ' અંશનાજ પ્રકાર છે. ' લક્ષ્ય ' અંશને શોધતાં એ વાચ્ય અંશ દૂર થઈ જાય છે. સર્વબ્રહ્મ અને વિમલબ્રહ્મ એ ઉભય પક્ષો પ્રત્યક્ષ વાચ્યાંશમાજ છે લક્ષ્યાંશમા લક્ષ્ય આપવાથી તે રહેતા નથી આ લક્ષ્યાંશનોજ અનુભવ લેવો જોઈએ, એમા વાચ્યાંશની આવશ્યકતા નથી સાક્ષાત્ અનુભવની બાબતમા વાણીનો આરંભજ કેવો ? જ્યા પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચારે વાણી કુંઠિત થઈ જાય છે ત્યા શબ્દની કળા કુશળતાનુ કામજ શુ ? સર્વ શબ્દ બોલતાજ નાશ પામે છે, તો પછી એમા શાશ્વતતા ક્યાથી હોય ? પ્રત્યક્ષને માટે પ્રમાણની જરૂરજ નથી શબ્દ પ્રત્યક્ષ નાશવંત હોવાથીજ પક્ષપાત થાય છે સર્વબ્રહ્મ અને વિમલબ્રહ્મ એવા ભેદજ અનુભવમા નથી હવે અનુભવના લક્ષણ સાંભળો અનુભવ એટલે અનન્યતા અનન્યના લક્ષણો આ છે –

અનન્ય એટલે અન્ય નહિ તે, જેમકે આત્મનિવેદન શરીરાદિક દ્વૈતનો સંબંધ તૂટયો એટલે સ્વાધીન આત્માજ આત્મભાવથી સ્થિર રહે છે પોતાના પોતાપણુ (અહંભાવ) ન રહેવુ એજ નિઃસંગનુ લક્ષણ છે તેનું જ્ઞાન થવાને માટેજ વાચ્યાંશ કહેવામા આવે છે બાકી જે લક્ષ્યાંશ છે તે વાચ્યાંશથી યથાર્થ રૂપે તો શી રીતે દર્શાવી શકાય ? લક્ષ્યાંશની પ્રતીતિ

समास २ जो—ब्रह्मनिरूपण.

જે કાંઈ સાકાર જણાય છે તેનો કલ્પના અંતે નાશ થાય છે; પરંતુ પરમાત્મસ્વરૂપ તો નિરંતર હોય છે તેવુંજ રહે છે. જે વસ્તુ સર્વ વસ્તુઓમાં સારરૂપ છે, જે મિથ્યા નહિ પરંતુ સત્ય છે, જે નિત્ય નિરંતર સર્વત્ર હોય છે, તેજ પરમાત્માનું રૂપ છે. તેનેજ સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. એ સિવાય પણ તેનાં અનેક નામો છે. જ્ઞાન થવાને માટે તેને નામ આપ્યું છે. વાસ્તવમાં તે સ્વરૂપ નામાતીત છે અને તે સદાકાળ જેવું ને તેવું બન્યું છે. તે દૃશ્યની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત છે, તોપણ તે વિશ્વથી ગુપ્ત છે. જુઓ તો ખરા, એ અખંડ સ્વરૂપ પાસે હોવા છતાં પણ તે પાસે નથી એમ લાગે છે! પરમેશ્વરનું આવું વર્ણન સાંભળતાં દૃષ્ટિને તેને જોવાની ઇચ્છા થાય છે; પરંતુ જોવા જઈએ એટલે તો સર્વ દૃશ્યજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દૃશ્ય એજ દૃષ્ટિનો વિષય છે અને તે પ્રત્યક્ષ થતાં દૃષ્ટિને સંતોષ થાય છે પરંતુ આ દર્શન સત્ય નથી. દૃષ્ટિને જે જે દેખાય છે તે સર્વ નાશવંત છે, એવું શ્રુતિવચન છે, (यद्दृष्टं तन्नष्टं) માટે દૃષ્ટિને જે દેખાય છે તે સ્વરૂપ નથી સ્વરૂપ તો નિરાભાસ છે અને દૃશ્ય તો ભાસવાવાળું છે ભાસનો નાશ થાય છે, એમ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. જોવા જઈએ ત્યારે દૃશ્યજ ભાસે અને "વસ્તુ" તો દૃશ્યથી પર છે સ્વાનુભવથી જોઈએ તોજ દૃશ્યની અંદર બહાર તે જણાય છે આ પ્રમાણે જે કેવળ નિરાભાસ અને નિર્ગુણ છે તેનાં લક્ષણો શી રીતે વર્ણવવાં? પરંતુ તે સ્વરૂપ સદા પાસેજ છે એમ જાણવું. જેમ આકાશમાંજ સર્વ ભાસનો ભાસ થાય છે છતાં સર્વ ભાસમાં આકાશ રહેલું હોય છે, તેમ જગદીશ પણ સર્વની અંદર-બહાર સદા રહેલા છે તે ઉદકમાં રહેવા છતાં ભીંજાતો નથી, પૃથ્વીમાં રહેવા છતાં ગુંગળાઈ જતો નથી અને અગ્નિમાં રહેવા છતાં બળતો નથી; એવું તે પ્રભુનું સ્વરૂપ છે ઉદા૦ પાણીમાં હોવા છતાં તે ઠરતો નથી, વાયુમાં છતાં તે ઉડતો નથી અને સુવર્ણમાં રહેવા છતાં સુવર્ણની પેઠે ઘડાતો નથી આ પ્રમાણે નહાકાર નવમ. તે વ્યાપી રહેલો છે, છતાં કલ્પનામાં

આવતો નથી છતાં અને તે એક-અભેદ હોવા છતાં તેમાં ભેદ પડાવનાર અહંતા છે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાને માટે કેટલાંક લક્ષણો કહું છું, માટે હવે અહંતાનું વર્ણન લક્ષ્ય દઈને સાંભળો

જે સ્વરૂપની તરફ જાય છે, જે અનુભવની સાથે રહે છે અને જે અનુભવના સર્વ શબ્દો બોલી બતાવે છે, જે કહે છે કે ' હું ' જ 'સ્વરૂપ' છું તેજ અહંતા છે અને તે નિરાકારમાં આપોઆપજ પૃથક્ થઈ જાય છે હું જ સ્વતઃ બ્રહ્મ છું એમ કહેવું એ પણ અહંતાનો ભ્રમજ છે સૂક્ષ્મ રીતે જોવાથીજ એ ભ્રમ સમજાય છે કલ્પનાજ હેતુ ધારણ કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મ તો કલ્પનાતીત છે અનંતનો અંત હોઈ શકતો નથી અંટ હેઠાનો ઉકલવ એ " અન્વય " કહેવાય છે અને તેનો નકાર " વ્યતિરેક " એ કહેવાય છે આ અન્વય અને વ્યતિરેક પણ શાબ્દિક જ્ઞાનજ છે. નિઃશબ્દ એવા પરબ્રહ્મનો અંતર વિવેક તો સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વકજ જોવો જોઈએ પ્રથમ વાચ્યાંશને ગ્રહણ કરવો અને પછી લક્ષ્યાંશને જોવો. લક્ષ્યાંશની પ્રતીતિ થતાં વાચ્યાંશ રહીજ શી રીતે શકે ? સર્વ બ્રહ્મ અને વિમલ બ્રહ્મ એ બેનો ' વાચ્ય ' અંશનોજ પ્રકાર છે ' લક્ષ્ય ' અંશને શોધતાં આ વાચ્ય અંશ દૂર થઈ જાય છે સર્વબ્રહ્મ અને વિમલબ્રહ્મ એ ઉભય પક્ષો પ્રત્યક્ષ વાચ્યાંશમાંજ છે લક્ષ્યાંશમાં લક્ષ્ય આપવાથી તે રહેતા નથી આ લક્ષ્યાંશનોજ અનુભવ લેવો જોઈએ, એમાં વાચ્યાંશની આવશ્યકતા નથી સાક્ષાત્ અનુભવની બાબતમાં વાણીનો આરંભજ કેવો ? જ્યાં પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર વાણી કુંઠિત થઈ જાય છે ત્યાં શબ્દની રચના કુશળતાનું કામજ શું ? સર્વ શબ્દ બોલતાંજ નાશ પામે છે તે પછી એમાં શાશ્વતતા ક્યાંથી હોય ? નિશ્ચયને માટે પ્રમાણની જરૂર જ નથી [illegible] નશ્વર [illegible] સ્વાર્થજ પક્ષપાત થાય છે સર્વબ્રહ્મ અને વિમલબ્રહ્મ એના ભેદજ અનુભવના નથી હવે અનુભવના લક્ષણ [illegible] અનુભવ [illegible] અનન્યતા અનન્યતા લક્ષણો આ છે

અનન્ય [illegible] અન્ય નહિ તે જેમકે આ માનવ તન શરીરાદિક દ્વૈતના [illegible] અને શાશ્વત આત્માજ આત્મભાવથી [illegible] રહે છે [illegible] (અહંભાવ) ન રહેવું એજ નિરંજનનું લક્ષણ છે [illegible] જ્ઞાન થવાને માટેજ વાચ્યાંશ કહેવામાં આવે છે [illegible] લક્ષ્યાંશ [illegible] શી રીતે દર્શાવી શકાય ? લક્ષ્યાંશની પ્રતીતિ

એના મહાવાક્યનું વિવરણ આપોઆપ સમજાવા લાગે છે તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરો, નિર્ગુણબ્રહ્મનો વિચાર કરો અને પોતામાંજ પોતાને પામે. એનાથી મને જ્ઞાન થશે ગન્દોચ્ચાર કર્યા વિનાજ આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ, પુનઃ પુનઃ પણ તેનુંજ ચિંતન કરતા રહેવું જોઈએ અને અંતઃકરણ માટેજ મહાપુરુષોને અભેદ રહેવું શોભે છે.* બ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં શબ્દો મૂક બની જાય છે અને શ્રુતિ નેતિ નેતિ કહે છે, એ તો સ્વસંવેદ્ય અનુભવની વાત છે. પ્રતીતિ થયું નથી ત્યાં સુધી સંશય રહ્યાં કરે છે. [illegible] અને ત્યારે તો એમજ કહેવું જોઈએ કે "હું અજ્ઞાન છું, મને કાંઈ પણ સમજાતું નથી" હું મિથ્યા, મારું બોલવું મિથ્યા, હું મિથ્યા, મારું ચાલવું મિથ્યા, હું અને મારું સર્વસ્વ મિથ્યા અને [illegible] છે મારું [illegible] નથી, મારું સર્વ બોલવું વ્યર્થ છે, આ સર્વ વૃત્તિનો [illegible] છે અને વૃત્તિ પોતે પણ મિથ્યા છે વૃત્તિ અને [illegible] છે, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

સમાસ ૩ જો. નિઃસંદેહનિરૂપણ.

પણ અભોક્તાજ રહે છે ? ભોગી મનુષ્ય તો જન્મ-મૃત્યુને ભોગવનોજ રહે છે, પરંતુ યોગી તેને ભોગવ્યા છતા પણ અભોક્તા રહે છે, એમ જો હોય તો શું એજ ન્યાયે તેને પાતક પણ લાગતા નથી ? એમજ હોય તો પછી યોગીને મારીએ તોપણ ન માર્યા સમાન, તે રડે તોપણ ન રડ્યા સમાન અને તે હુંઓડકાર કાઢે તોપણ તે ન કાઢ્યા સમાનજ થાય છે! જન્મ નહિ હોવા છતાં પણ તેનો જન્મ થયા સમાન તથા પતિત નહિ હોવા છતા પણ તે પતિત થયા સમાન કરે છે, અને યાતના નહિ છતા પણ તેણે નાના પ્રકારની યાતના ભોગવ્યા બરાબર કરે છે! આવી શકા કરી શ્રોતાઓ આડે માર્ગે ચઢી ગયા, માટે હવે તેમનુ સમાધાન કરવું જોઇએ.

વક્તાએ કહ્યુ કે સાવધ થાઓ તમે તમારી મતિ પ્રમાણે ઠીક કહો છો, પરંતુ તમને તમારા પોતાના તેવા અનુભવને લીધેજ એમ લાગે છે જેનો જેવો અનુભવ હોય છે તેવું તે બોલે છે, પરંતુ સંપત્તિ વિના ધનવાન બનવું નિરર્થક છે જ્ઞાનની સંપત્તિનો અભાવ અને અજ્ઞાન રૂપ દારિદ્ર હોવાથી મનુષ્ય કેવલ શબ્દજ્ઞાનને લીધે સદા સર્વદા આપત્તિજ ભોગવતો રહે છે. યોગી યોગેશ્વરને ઓળખે છે, જ્ઞાની જ્ઞાનેશ્વરને ઓળખે છે અને ચતુર મહા ચતુરને ઓળખે છે અનુભવીજ અનુભવીને ઓળખે છે, અલિપ્તજ અલિપ્તને ઓળખે છે અને વિદેહીજ વિદેહીને જોના ઓળખે છે. જે માણસ બદ્ધને સિદ્ધ જેવો અને સિદ્ધને બદ્ધ સરખો માને છે તે અજ્ઞાનીજ છે, એ કહેવુ ઘટે તેમ નથી. જેના અંગમા ભૂતનો સંચાર થયો હોય તે પણ દેહધારી હોય છે અને પંચાક્ષરી (ભૂત કહાડનારો) પણ દેહધારીજ હોય છે, પરન્તુ તે ઉભયને સરખા કેમ કહેવાય? એજ પ્રમાણે પતિત અજ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત જ્ઞાનીને જે સરખા માને તેને સુજ્ઞ શી રીતે કહી શકાય? પરન્તુ એ એકજ દૃષ્ટાતથી અટકીને હવે કેટલુક અનુભવનુ વર્ણન કરીશ, માટે શ્રોતાઓએ સાવધાન થવુ

જ્ઞાનથી જ મુક્ત થયેલો હોય, વિચારથી જ શાંતિ પામેલો હોય અને અનન્ય બની જવાથી જ બિલકુલ ગેર રહેલો નથી, તેને શોધવો કેવી રીતે? તેને શોધવા જતા તેના જેવાજ બનવુ પડે છે અને તદ્રૂપ તદ્રૂપ થયા એટલે કાઇ બોલી શકાતું નથી. દેહમા જોવાથી તે દેખાતા નથી, તેમ વિચારવડે જણાતો નથી, પ્રકટ છે પરંતુ કોઇ પણ પ્રયત્નથી તે ઓળખી શકાતો નથી. જોવામા તો દેહધારી છે, પરંતુ અંદરથી નિર્વિકારી છે તો પણ તેને

ઓળખવો હોય તો અંતઃકરણમાંજ તેને શોધવો એટલે તે નિત્ય-નિરંત છે એમ જણાઇ આવશે જેને શોધતાં વિકાર પણ નિર્વિકાર બની જા છે, તે કેવળ પરમાત્મા છે તેનામાં માયાનો મળ નથી તે અખંડ હોઇ તેને કામનાનો સ્પર્શ પણ નથી. આવો જે યોગીરાજ હોય તે મહજ આત્મા છે તે સાક્ષાત્ પૂર્ણ બ્રહ્મ અને વેદબીજ હોવાથી કેવળ દેહન તરફ જોવાથી તેને ઓળખી શકાતો નથી. દેહની ભાવના કરવાથી દેહ દેખાય છે અને ગુહ્ય વાત તો વેગળીજ રહે છે ઉંડો વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે યોગીરાજને જન્મમરણ હોતું નથી. જેને જન્મ-મરણ હોય છે તે કદિ પણ અંતરાત્મા નથી જે છેજ નહિ તેને લાવવો ક્યાંથ અને કેવી રીતે? નિર્ગુણને જન્મ અને મૃત્યુ છે, એવી કલ્પના કરવાથ સ્વયં આપણનેજ જન્મ અને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે મધ્યાન્હકાળે સૂર્યપ થુંકવાથી તે થુંક ઉલટું આપણી પોતાની ઉપરજ આવી પડે છે, તેમ અન્યનું જેવું ચિંતન કરીએ તેવું આપણી પોતાની ઉપરજ આવી પડે છે એકાદ મહાન રાજાનું માહાત્મ્ય સાંભળવાથી સમાધાન થાય છે, પરંતુ શ્વાનનું ભસવું સાંભળવાથી શો લાભ? કારણકે કુતરા તે આખરે કુતરાંજ છે આજ પ્રમાણે જ્ઞાની સત્ય સ્વરૂપ-બ્રહ્મ સ્વરૂપ-હોય છે, પરંતુ અજ્ઞાની તેને મનુષ્ય સ્વરૂપે માને છે અને પરમેશ્વર પણ તેની તેવી ભાવના પ્રમાણેજ ફળ આપે છે પરમાત્મા નિરાકાર અને નિર્ગુણ છતાં લોકો તેને પાષાણ માને છે પરંતુ તેથી કંઇને કંઇ પાષાણની પેઠે નિર્ગુણ બ્રહ્મ [illegible] જતા નથી પરમાત્મા [illegible] એકજ અને સર્વત્ર ભરેલો છે, લોકો [illegible] અનેક [illegible] છે તેથી કંઇને વાસ્તવમાં કાંઇ તે [illegible] બન્યો નથી તેજ પ્રમાણે [illegible] અજ્ઞાની સાધુ હોય છે તે [illegible] યોગથી [illegible] થયેલા હોય છે અને વિવે[illegible] [illegible]

[illegible] લીધે અગ્નિ [illegible] માટે [illegible] લાકડુંજ [illegible] એમ [illegible] જીવીજ જ્ઞાનીના [illegible] ઉદરમાં [illegible] રીત? [illegible] નથી, બળી [illegible]

જળનો ભેદ કાંઈ જુદો પાડી શકાતો નથી. ભેદ તો ગંગાની પાછળ દેખાય છે, કારણ કે ગંગા એકદેશીય છે; પરંતુ સાધુનો કાંઈ પણ ભાસ થતો નથી, કારણ કે જે આત્મામાં તલ્લીન થઇ ગયેલો હોય છે તે આત્મા સર્વગત હોય છે. પારસથી બનેલું લોહનું સુવર્ણ કાંઈ લોહું થતું નથી, તેમ આત્મસ્વરૂપને પામેલા સાધુને પુનર્જન્મ હોતો નથી; પરંતુ અજ્ઞાન, જડ અને મૂઢ પ્રાણીને આ વાત સમજાતીજ નથી. અંધને કાંઇજ દેખાય નહિ એ તો જાણે ઠીક; પરંતુ આવા દેખતા આંધળાઓને સન્નિપાતમાં લવરી કરનાર માણસ જેવાજ સમજવા. સ્વપ્નમાં ભય પામેલો માણસ સ્વપ્નમાંજ બરાડા પાડે છે; પરંતુ તેથી કરીને જાગૃત માણસને તે ભય કયાંથી લાગે ? સર્પના આકારનું મૂળીયું જોઇને એક માણસ ભય પામે અને બીજો તેને ઓળખી ચૂકેલો હોવાથી નિર્ભય રહે તો આ ઉભયની અવસ્થા સરખી શી રીતે કહેવાય ? કોઇ માણસ તે કાષ્ટને હાથમાં પકડે તો તે કાંઇ કરડતું નથી; પરંતુ બીજા માણસને આ પર શ્રદ્ધા બેસતી નથી. આનું તાત્પર્ય એ છે કે તેની કલ્પનાજ તેને ભય આપી રહી છે. કોઈ માણસને વિંછી કિંવા સર્પ કરડતાજ તેજ માણસને દુઃખ થશે. ઇતર માણસો શા માટે ટળવળશે ? આથી શ્રોતાઓનો સંદેહ નિવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓનેજ જ્ઞાન સમજાય છે, અજ્ઞાનીઓ કાંઇ જન્મ-મરણના પાશમાંથી છૂટતા નથી કેવળ જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ અજ્ઞાનીઓ આટલી બધી વિટંબનામા પડ્યા છે અજ્ઞાનને લીધેજ માણસો જન્મ મૃત્યુનું કષ્ટ પામે છે આજ વિષયનુ નિરૂપણ આગળ સ્પષ્ટતાપૂર્વક કર્યું છે; માટે હવે તે પૂર્ણ સાવધાન થઇને સાંભળો.

समास ४ थो–अजाण अने सुजाण.

પૃથ્વીમા સર્વ લોકો વસે છે પણ તેમા કોઈ સશક્ત છે કોઈ અશક્ત છે, કોઈ પવિત્ર છે તો કોઈ અપવિત્ર છે આમ શા માટે હશે ? કેટલાક રાજા થઈને આનંદ કરે છે કેટલાક દરિદ્રતા ભોગવે છે કેટલાક ઉત્તમ હોય છે તો લોક અધમ હોય છે આમ શા કારણથી થયું હશે ? તે સમજાવવાની કૃપા કરો એ પ્રમાણે શ્રોતાએ પૂછ્યુ. હવે એનો ઉત્તર શ્રવણ કરો આ સર્વ ગુણનીજ લીલા છે ગુણવાન મનુષ્યો વૈભવો ભોગવે છે અને અવગુણવાળાને દારિદ્રની પ્રાપ્તિ થાય છે એમા સંદેહ નથી જે માણસ જે જાતિમા જન્મ લે છે તેને તે જાતિનો ધંધો સાધ્ય થાય છે અને લોકો તેને સારો કારીગર કહે છે સુજાણ મનુષ્ય કાર્ય કરે છે અને અજાણ કાઈ પણ કરી શકતો નથી. સુજાણ મનુષ્ય સુખે પેટ ભરે છે અને અજાણને ભીખ માગવી પડે છે આ વાત તો પ્રકટજ છે જગતમા જોતાથી પણ પ્રત્યક્ષજ દેખાય છે કે વિદ્યાહીન મનુષ્ય ભાગ્યહીન બને છે અને વિદ્વાન માણસ ભાગ્યવાન બને છે પોતાની ' વિદ્યા શીખશે નહિ તો પછી શું ભીખ માગશે ? " એમ વડીલો પણ જ્યા ત્યા શિખામણ આપે છે. પિતા ભિખારી હોય છે અને પુત્ર શ્રીમત બને છે આનું કારણ પણ તે વિદ્યાની વિશેષતાજ છે એજ છે મનુષ્યમા જો વિદ્યા ન હોય વિચાર ન હોય, ઉદ્યોગ ન હોય કૌશલ્ય ન હોય અને યત્ન ન હોય તો પછી તે ભાગ્યહીનજ રહે છે જ્યા સદ્ગુણોનો વાસ હોય છે ત્યા વૈભવની ઉણપ હોતી નથી ગુણવાન મનુષ્ય વૈભવનો ત્યાગ કરે તોપણ વૈભવ તેની પાછળ દોડે છે પિતા શ્રીમાન છતા પુત્ર ભિખારી હોવાનું કારણ એ છે કે તે પિતાના જેવો ઉદ્યોગ કરતા નથી. વળી જેટલી વિદ્યા તેટલીજ હામ હોય છે; જેટલો ઉદ્યમ છે તેટલીજ સંપત્તિ હોય છે અને લોકો પણ માણસના ગુણ પ્રમાણેજ તેને માન આપે છે જ્યા વિદ્યા નથી ત્યા વૈભવ નથી ત્યા નિર્ભાગ્યતા પણ ક્યાથી હોય ? એવા મનુષ્ય કદરૂપા, મેલા, ઘેલા અને રોગી જેવા જણાય છે જગતમા પશુ પક્ષી પણ જો ગુણવાન હોય છે

તો તેને લોકો પાળે છે, તો પછી ગુણવાન મનુષ્યનો આદર થાય એમાં શી નવાઈ ? ખરેખર ગુણવિનાના કોઈ પણ પ્રાણીનું જીવવું વૃથા જ છે પ્રાણીમાત્રમાં જો ગુણ ન હોય તો ગૌરવ પણ હોતું નથી, સામર્થ્ય ન હોય તો મહત્ત્વ પણ હોતું નથી અને કુશળતા ન હોય તો ચતુરાઈ પણ હોતી નથી મનુષ્યમાં ઉત્તમ ગુણ હોવા એ જ ભાગ્યશાળીપણાનું લક્ષણ છે જ્યાં લક્ષણ ન હોય ત્યાં કુલક્ષણ આપોઆપ જ આવે છે લોકોના સદ્ગુણોને જ માન મળે છે જેનામાં પણ વિદ્યા હોય તે જ આદર પામે છે

[illegible] પરમ ધર્મ [illegible] મનુષ્યના [illegible]
[illegible]
[illegible]

અપાર સુખ-વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે 'જાણવું' એ કાંઈ સામાન્ય નથી જાણનારો મનુષ્યજ સર્વમાન્ય થાય છે, કશુંજ નહિ જાણનાર સર્વત્ર અપમાન થાય છે અજાણ મનુષ્ય કોઈ પદાર્થ જોઈ તેને ધારીને ડરથી પ્રાણત્યાગ કરે છે, પરતુ સુજાણ મનુષ્ય ભૂતની વાત છે એમ સમજે છે તત્ત્વ શું છે તે જ્ઞાનીજ જાણે છે અને અજ્ઞાની કર્મોમા ફસી રહે છે ધર્મ શુ છે અને અધર્મ શું છે એ સર્વ જ્ઞાનેજ સમજાય છે અજ્ઞાનીની પાછળ યમયાતના લાગેલીજ હોય છે અને જ્ઞાનીની પાછળ તેવુ કાઈ હોતુ નથી સર્વ વાત સમજી લઇને વિચાર કરે છે તે મુક્ત થાય છે કેટલાક માણસો રાજનીતિ નહિ સમજવાથી અપમાન પામે છે, એટલુ જ નહિ પરતુ પ્રાણ પણ ગુમાવી બેસે છે અજ્ઞાનતાને લીધે સર્વ કોઇને સકટ આવી પડે છે, માટે અજ્ઞાન રહેવુ એ મહાદુ ખકારક છે અજ્ઞાન માણસ અભાગીજ રહે છે, જ્યારે જ્ઞાન મેળવવાથી જન્મ-મરણ ટળે છે, માટે જ્ઞાન એજ તરવાનો ઉપાય હોવાથી તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરશો નહિ જ્ઞાનના યોગથીજ પરલોકનો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે જ્ઞાન સર્વ મનુષ્યોને ઇષ્ટ લાગે છે, માત્ર મૂર્ખનેજ લાગતું નથી જ્ઞાનથીજ નિર્લેપપણાની કુચી કળાય છે એક માત્ર જ્ઞાન વિના પ્રાણીઓને જગતમાથી કોણ છોડાવી શકે તેમ છે ? કોઈ પણ કામની માહિતી જ્ઞાન વિના મળતી નથી જ્ઞાન એટલે સ્મરણ અને અજ્ઞાન એટલે વિસ્મરણ એ બ નેમાથી સારૂ કયું તે શાણા મનુષ્યો જાણે છે જ્ઞાનીઓ શાણા છે અને અજ્ઞાની મૂર્ખ તથા દીન હોય છે સાક્ષાત્કાર શુ છે તે પણ જ્ઞાનથીજ સમજાય છે જ સ્થિતિમા જ્ઞાતાપણ (દેહાભિમાન) ટળી જાય છે ત્યા બોલવું પણ સમાપ્ત થઇ જાય છ અને એ બ ને કારણોથી રહિત થવાયું એટલે અનિર્વાચ્ય સમાધાન મળેછેજ

આટલુ સાભળી શ્રોતા કહે છે કે આ વાત સત્ય છે, એથી અમને ઘણુ સમાધાન પ્રાપ્ત થયું પરતુ હવ અમન પિડ અને બ્રહ્માડની એકતાના લક્ષણો બતાવવા કૃપા કરો ઘણા લોકો કહે છે ક ' પિડ સો બ્રહ્મા પરતુ આપ અમન આ એવી રીતે જણાવજો ક જેથી અમને તના અનુભવ થાય

समास ९ मो–पिंड अने ब्रह्मांड.

પિંડના જેવીજ બ્રહ્માંડની રચના હોવાની વાત આમા ગથી સમજાતી નથી એની પ્રતીતિ કરવાને માટે અનેક મતો સુદ્ધા ભ્રમમા પડેલા છે “ પિંડે સો બ્રહ્માંડે ” એમ બોલવાની લોકોની રૂઢિ છે અને તત્વજ્ઞો પણ એમજ બોલ્યા કરે છે પિંડમાના અને બ્રહ્માંડમાના વ્યાપારો એકસરખા છે એમ લોકો બોલે છે ખરા; પરતુ અનુભવમા તો તે મિથ્યાજ જણાય છે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એવા પિંડના જેમ ચાર દેહો છે, તેમ બ્રહ્માંડના પણ વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ, અવ્યાકૃત અને મૂળપ્રકૃતિ એવા ચાર દેહ છે અસ્તુ આ તો શાસ્ત્રકથન થયુ, પરતુ એની પ્રતીતિ શી રીતે કરવી ? પ્રતીતિ કરવા જતા તો સર્વ ઘોટાળો જણાય છે પિંડમા જેમ અતઃકરણ હોય છે તેમ બ્રહ્માંડમા વિષ્ણુ હોય છે એમ જાણો. પિંડમા જેમ મન છે તેમ બ્રહ્માંડમા ચંદ્ર કહેવાય છે પિંડના જેમ બુદ્ધિ છે તેમ બ્રહ્માંડમા બ્રહ્મા રહેલા છે એમ જાણો. પિંડના જેમ ચિત્ત છે તેમ બ્રહ્માંડમા નારાયણ છે એમ જાણો પિંડમા જેમ અહંકાર કહેવાય છે તેમ બ્રહ્માંડમા રુદ્ર રહેલા જાણવા. આ પ્રમાણે વિચાર શાસ્ત્રમા કહેલા છે શાસ્ત્રમ એ પ્રમાણ [illegible] છે [illegible] પરંતુ વિષ્ણુનુ અતઃકરણ ચંદ્રનુ મન અને બ્રહ્મદેવની બુદ્ધિ એ [illegible] છે [illegible] સમજાવવા નારાયણનુ ચિત્ત [illegible] અને રુદ્રમા અહંકાર [illegible] સર્વનો વિચાર પણ સમજાવવા પ્રતીતિ અને નિશ્ચયની આગળ અનુમાન એ તો માત્ર સિદ્ધની [illegible] સમજાય છે [illegible] કેવી રીતે પ્રમાણ [illegible]? પરંતુ [illegible] પરોક્ષ [illegible] છે [illegible] તત્વ [illegible] સમજાય છે [illegible] અને સશયમા રહેવુ [illegible] છે હે સ્વામિન ! વિષ્ણુ ચંદ્ર બ્રહ્મદેવ [illegible] અને રુદ્ર [illegible] અંતઃકરણપચક [illegible] સમજાવવા [illegible] અનુભવજ પ્રમાણરૂપ છે. શાસ્ત્રના અનુમાન [illegible] જાણનારા જાણ્યા પછી પણ જાણેલી વાતનો [illegible] અનુ[illegible]

મેળવવોજ જોઈએ, કારણકે અનુભવ વિનાનુ બોલવુ એ સર્વ મદનસમાન કંટાળાભરેલુ હોય છે અહો ! અનુભવના નામે જ્યા શૂન્યજ હોય ત્યા સાભળવાનું પણ શું હોય ? અને શોધવાનુ પણ શુ હોય ? જ્યા સર્વ આધળાજ ભેગા થયા હોય ત્યા દેખતાનું ચાલેજ શુ ? જ્યા અનુભવ રૂપી નેત્ર નથી ત્યા અધકારજ સમજવો જ્યા નથી દૂધ કે નથી પાણી, પરતુ માત્ર વિષ્ટાજ પડી હોય ત્યા રાજહસોનુ શુ કામ ? ત્યા તો બક વાદ કરનારા કાગડાઓનુંજ કામ છે

પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કલ્પના તો કરી લીધી કે "પિંડે સો બ્રહ્માંડે;" પરતુ તે કોઈ પ્રકારે અનુભવમા તો આવવું જોઈએ ? માટે એ સર્વ અનુમાનજ છે એ સર્વ કલ્પનાનુ અરણ્યજ છે ભલા માણસો એ અરણ્યના આડમાર્ગને પસદ કરતાજ નથી, તસ્કરોજ પસદ કરે છે મનો પણ કલ્પનાએજ રચેલા છે, દેવતાઓ પણ કલ્પના માત્રજ છે, દેવ પણ કલ્પનાને આધીન છે, સ્વતત્ર નથી આ વાત બતાવ્યા વિનાજ જાણી લેવી જોઈએ જેવી રીતે ચતુર પુરુષ અધ માણસને તેની ચાલપરથીજ ઓળખી લે છે, તેવી રીતે આ વાત વિવેકથી જાણી લેવી જોઈએ જેને જેવુ લાગ્યુ તેણે તેવુ કાવ્ય કર્યું છે, પરતુ આપણે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી તેનો નિર્ણય કરવા જોઈએ આ સર્વ પદાર્થો બ્રહ્માએ રચ્યા છે એ વાત સત્ય, પરતુ તે બ્રહ્મદેવને કોણે નિર્માણ કર્યા ? વિષ્ણુ વિશ્વને પાળે છે, પરતુ વિષ્ણુને કોણ પાળે છે ? રુદ્ર આ સર્વ વિશ્વનો સહાર કરે છે, પરતુ રુદ્રનો સહાર કરનાર કોણ ? કાળનો નિયતા કોણ ? આ સર્વ વાત સમજવી જોઈએ. જો આ વિષયનુ જ્ઞાન ન થયુ તો પછી બધો અધકારજ સમજવો, માટે સારાસારવિચાર કરવો જોઈએ. એમ માનવામા આવે છે કે બ્રહ્માડ આપોઆપ (સ્વભાવથીજ) ઉત્પન્ન થયુ છે અને તેને પિડાકાર કહ્યુ છે, પરતુ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાતો નથી બ્રહ્માડની રચનાનો વિચાર કરવા જતા અનેક સશયો ઉત્પન્ન થાય છે વાસ્તવમા એ સર્વ કલ્પના માત્રજ સમજવુ પિડના જેવી બ્રહ્માડની રચના છે એમ કોણ માન્ય કરી શકે છે ? બ્રહ્માડમા તો નાના પ્રકારના પદાર્થો ભર્યા છે તે સર્વ પિડમા ક્યા છે ? જગતમાના સાડાત્રણ કોટિ ભૂતો, સાડાત્રણ કોટિ તીર્થો અને સાડા ત્રણ કોટિ મત્રો પિડમા ક્યા છે ? તેત્રીસ કોટિ દેવો, અઠયાશીસહસ્ર ઋષિઓ અને નવકોટિ કાત્યાયની દેવીઓ પિડમા ક્યા છે ? છપ્પનકોટિ

ચામુંડા, કોટાનકોટિ જીવો અને ચોરાશી લક્ષ યોનિઓનો જમાવ પિંડમાં ક્યાં છે ? વળી બ્રહ્માંડમાં અસંખ્ય પદાર્થો નિર્માણ થયા છે અને તેમના આકારો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. તે સર્વને પિંડમાં બતાવોને ? જેટલી વનસ્પતિઓ છે તેટલાંજ તેનાં ભિન્ન ભિન્ન અને સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. વળી નાના પ્રકારનાં ધાન્યો પણ પિંડમાં બતાવોને ? જ્યારે એ સર્વ બતાવી શકાતું નથી, ત્યારે પછી એવું મિથ્યા બોલવામાં અર્થ શો ? બોલ્યા પ્રમાણે જો અનુભવ ન થાય તો તે અત્યંત લજ્જાસ્પદ વાત છે.

અસ્તુ આ વસ્તુઓ પિંડમાં બતાવી શકાતી નથી, તો પછી વ્યર્થ શા માટે બોલવું જોઈએ ? માટે વૃથા અનુમાન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. બ્રહ્માંડમાં જેમ પંચમહાભૂતો છે તેમ પિંડમાં પણ પંચમહાભૂતો છે. આ વાત સારી રીતે સમજી લો. બ્રહ્માંડ પંચમહાભૂતોનું બનેલું છે તેમ પિંડ પણ પંચમહાભૂતોનો બનેલો છે. આથી જે અતિરિક્ત હોય તે સર્વ અનુમાનિક જ્ઞાન સમજવું. અનુમાનથી જેટલું બોલાતું હોય તેનો વમનની પેઠે ત્યાગ કરવો; માત્ર જેટલું નિશ્ચયાત્મક કથન છે તેટલુંજ પ્રત્યયપૂર્ણ અને ગ્રાહ્ય છે. 'પિંડે સો બ્રહ્માંડે' એવું જે કથન છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ છતાં આટલું તો ખરૂં છે કે, બંનેમાં પંચમહાભૂતોનોજ પસારો છે; માટે ઉભયનું જે સર્વ પ્રકારે સાદૃશ્ય બતાવવામાં આવે છે તે સર્વ અનુમાનજ છે, તો પછી તેવડે મુખ્ય સમાધાન તો શાનુંજ થાય ?

समास ६ ठ्ठो–पंचभूत अने त्रण गुण.

પરબ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિરાકાર છે આકાશમાંથી જેમ વાયુરૂપ વિકાર ઉપજી આવે છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં મૂળમાયા ઉપજે છે દેહને 'બોધી' કહેવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાનદશકમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યુંજ છે, અને મૂળમાયા પંચભૂતાત્મક છે એ પણ દર્શાવી આપવામાં આવ્યું છે. મૂળમાયામાં જાણવાપણું–જ્ઞાનશક્તિ છે તે સત્વગુણ છે અને જે અજાણપણું–અજ્ઞાન છે તે તમોગુણ છે, તથા એ ઉભયના મિશ્રણરૂપ (કાંઈક જ્ઞાન અને કંઈક અંશે અજ્ઞાન) છે તે રજોગુણ છે જો એમ કહો કે તેમાં જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું ? તો તેનો ઉત્તર

કે કે, વાસ્તવમાં ચલનશક્તિને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને ચલન એ વાયુનું લક્ષણ છે. કેમ વાયુમાં સર્વ ગુણો રહેલા છે એ તો પૂર્વ જણાવવામાં આવ્યું જ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અજ્ઞાનથી મિશ્રિત થઈને જ પંચમહાભૂતો બન્યા છે, માટે ભૂતોમાં જ્ઞાન છે જ. તે જ્ઞાન ક્યાંક જણાય છે અને ક્યાંક નથી જણાતું. પરંતુ તે ભૂતોમાં વ્યાપી રહેલું તો હોય છે જ. અત્યંત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે સ્થૂળરૂપે કિંવા નામરૂપે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે જ. પંચમહાભૂતો જ દૃશ્ય આકારને પ્રાપ્ત થયા છે. ભૂતોમાં ભૂતો મિશ્રિત થઈને જ પંચભૂત બન્યા છે, પરંતુ જેવા જોઈએ ત્યાં એક ભૂત અને એક ભૂત જણાય છે. જેમ વાયુ સ્થિર હોય અથવા તેને રોકી રાખવામાં આવ્યો હોય ત્યારે તેનો ભાન થતો નથી, તે પ્રમાણે જ જ્ઞાન પણ ભૂતોમાં પ્રત્યક્ષ જણાતું નથી પરંતુ તેમ છતાં ભૂતોમાં તે રહેલું છે તો ખરું જ. કાષ્ઠમાંના અગ્નિ અને રોકેલો વાયુ જેમ ભાનમાન થતા નથી તેમ જ્ઞાન પણ ભૂતોમાં ભાસતું નથી. એમાં એક લક્ષણ [illegible] માનતું નથી. પંચમહાભૂતો પૃથક્ પૃથક્ જણાય છે પરંતુ વાસ્તવમાં તો તે [illegible] જ [illegible] એ સમાધિ [illegible]

મહાભૂતોથીજ સંપૂર્ણ વ્યાસ જણાઈ આવે છે. એ પાંચ ભૂતોમાંથી ભૂતો ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિકારવાળાં છે અને આકાશ નિર્વિકાર છે, ઉપાધિને લીધેજ આકાશની ભૂતોમાં ગણના થઈ છે. જેમ આત્માને શરીરની ઉપાધિને લીધે ' જીવ 'ની અને બ્રહ્માંડરૂપ ઉપાધિમાં હોવાથી ' શિવ 'ની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવીજ આકાશની વાત છે તે ઉપાધિને પ્રાપ્ત થયેલું છે અને સૂક્ષ્મ રીતે જોવાથી ભાસમાન થાય છે, તેથીજ તેની ભૂતોમા ગણના થયેલી છે આકાશ પોલાણ (અવકાશ) ને લીધે ભાસમાત્ર છે અને બ્રહ્મ નિરાભાસ છે. વાસ્તવમા ઉપાધિરહિત આકાશ તેજ પરબ્રહ્મ છે જાણપણ, અજાણપણ અને એ ઉભયની વચ્ચેની મધ્યમ સ્થિતિ, એ ત્રણે ગુણોના લક્ષણ છે અહીં આ ત્રિગુણ પણ રૂપસહિત બતાવવામા આવ્યા છે. જેમ જેમ પ્રકૃતિ વિસ્તારને પામતી ચાલે છે તેમ તેમ એક સ્વરૂપમાથી બીજુ ભળતું સ્વરૂપ બનતુંજ ચાલે છે. જે વિકારવાળુંજ છે તેનો નિયમજ શું હોય ? જેમ કાળો અને શ્વેત રંગ ભેળવતા તેમાથી એક ત્રીજોજ નીલ વર્ણ બને છે અને કાળો તથા પીળો એકત્ર કરવાથી લીલો રગ બને છે એવી રીતે નાના પ્રકારના રગો મેળવવાથી ફેરવાઇ ફેરવાઈને તેમાથી ભિન્ન ભિન્ન રગો બને છે, તેજ પ્રમાણે આ વિકારવત દૃશ્યમાથી અનેકવિધ વિકારની પરપરા ઉત્પન્ન થયેજ જાય છે એકજ પાણીમાથી નાના પ્રકારના રંગો અને તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે આ વિકાર અને પરિવર્તનનુ તે કેટલુંક વર્ણન કરીએ ? માત્ર એક પાણીનાજ વિકાર જોવા જઇએ તો તે અપાર જણાય છે પંચમહાભૂતોનો વિસ્તાર ચોરાશી લક્ષ યોનિ જેટલો છે આ નાના પ્રકારના દેખાતા દેહોને ઉત્પન્ન કરનારૂં બીજ ઉદકજ છે ઉદકદ્વારાજ (કીટક, કીડી, પશુ ઇત્યાદિ) સર્વ લોક ઉત્પન્ન થયા છે રજ અને વીર્યની ગણના પણ પાણીમાજ છે અને તેના પાણીથી (વીર્યથી)જ શરીર બને છે નખ, દાત અસ્થિ ઇત્યાદિ નર પાણીમાથીજ બને છે મૂળના સૂક્ષ્મ તતુઓદ્વારા વૃક્ષમા પાણી પહોંચે છે, તેથીજ વૃક્ષ ઉગે છે અને પોષાય છે, એટલે સર્વ વૃક્ષો પણ ઉદકનોજ વિસ્તાર છે આંબાના ઝાડને મોર આવે છે અને યથાનુક્રમે તેને ફળ-ફૂલ લાગે છે તે સર્વ પણ પાણીથીજ થાય છે. આંબાનુ કાષ્ઠ ભાગીને જો તેના ફળ શોધવામા આવે તો તેમા તે ન દેખાતાં લીલી છાલજ હોય છે મૂળથી લઇને ટોચ પર્યંત જોઇએ તોપણ તેમાં

ફળ તો દેખાતાંજ નથી; માટે ફળ પણ એ કાળે તેમાં ઉદકરૂપેજ હોય છે એ વાત શ્રોતાએ વિવેકપૂર્વક લક્ષ્યમાં રાખવી. મૂળદ્વારા જ્યારે પાણી સર્વત્ર પહોંચે છે ત્યારેજ વૃક્ષ ફળથી ભરાઈ જાય છે. આ પ્રકારે કાંઈનું કાંઇ બની જાય છે. પત્ર, પુષ્પ, ફળ એવા ભેદો તે કેટલાક કહીએ ? સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એ સર્વ આપોઆપજ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે ભૂતોના વિકાર તે કેટલાક વર્ણવીએ ? તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે. એકનો બીજો અને બીજાનો ત્રીજો, એમ નાના પ્રકારના રંગો તે ધારણ કરે છે. ત્રિગુણાત્મક ભૂતોની ફેરફારીની પરંપરા તપાસવા જઇએ તો પુષ્કળ રૂપો જણાય છે. તેનાં નાના પ્રકારનાં પરિવર્તન અને નાના પ્રકારનાં રૂપો કેટલાંક વર્ણવીએ ? વિવેકવડે આ પ્રકૃતિનું વખતોવખત નિરસન કરવું અને પછી પરમાત્માનું અનન્યભાવે ભજન કરવું એજ કર્તવ્ય છે.

समास ७ मो–विकल्प–निरसन.

શ્રોતા આશંકા કરે છે કે, "પ્રથમ એક સ્થૂલ દેહ હોય છે અને તે પછી તેમાં અંતઃકરણપંચક છે. જ્ઞાતાપણાનો વિચાર પણ સ્થૂલને લીધેજ છે. એજ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ સિવાય મૂળમાયામાં પણ જ્ઞાતાપણું આવી શકતું નથી તાત્પર્ય એજ કે સ્થૂલના આધારેજ સર્વ કામો થાય છે અને તે સ્થૂલ નિર્માણ ન થયું હોય તો અંતઃકરણ રહેજ ક્યાં ? " હવે આનો ઉત્તર સાંભળો ઘણા કીટકો પોતાની પીંડપરજ પોતાના ઘર લઇને ફરે છે અને તે ઘરોને તેઓ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર નાના મોટા બનાવે છે શંખ, છીપ, કોડી વગેરે કીટક તેજ વર્ગમાં છે હવે તે ઘરો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે કીટક ? તેનો વિચાર કરો. એથી તમને પ્રતીત થશે કે પ્રથમ તો તે પ્રાણીઓજ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછીજ તેઓ પોતપોતાનાં ઘર બનાવે છે આ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત હોવાથી વિશેષ કહેવું પડે તેમ નથી, તેજ પ્રમાણે પ્રથમ સૂક્ષ્મ અને પછી સ્થૂલ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખજો. આ દૃષ્ટાંત સાંભળી શ્રોતાની શંકા નિવૃત્ત થઇ

શ્રોતાએ હવે બીજા પ્રશ્ન કરવાનો આરંભ કર્યો તે આ યો -મહા રાજ! મને બીજી થોડીક સ્મૃતિ થઈ છે આપ કૃપા કરીને જન્મ-મરણનો વિચાર મને નિરૂપણ કરીને સમજાવો જન્મ આપનાર કોણ છે? આની પ્રતીતિ શી રીતે કરવી? લોકો કહે છે કે બ્રહ્મા જન્મ આપે છે, વિષ્ણુ પ્રતિપાલન કરે છે અને રુદ્ર સર્વનો સંહાર કરે છે, પરંતુ આમ બોલવું એ તો કેવળ લોકરૂઢિજ છે એ વાત અનુભવગમ્ય જણાતી નથી અનુભવની દૃષ્ટિથી એ વાત વિશ્વાસપાત્ર નથી, કારણ કે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો એમજ હોય તો પછી બ્રહ્માને કોણે જન્મ આપ્યો? વિષ્ણુનું પ્રતિ પાલન કોણ કરે છે? તથા પ્રલયકાળે રુદ્રનો સંહાર કોણ કરે છે? માટે સૃષ્ટિક્રમ એ સર્વ માયાનોજ ખેલ છે પરમાત્માનો વિચાર કરીએ તો તે નિર્ગુણ અને નિર્વિકારી છે (એટલે તેનામાથી તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરે સંભવેજ નહિ) જો માયા જન્મ આપે છે એમ કહીએ તો તે સ્વયં (આપોઆપજ) ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, તેમજ વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે તે સ્થિર પણ નથી વળી જન્મ કોણ કોણ લે છે તે પણ કૃપા કરીને બતાવો અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે? સંચિતનું લક્ષણ શું છે? પુણ્યનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે અને પાપનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે? વળી ઉપર કહેલા શબ્દોમાં શંકા ઉઠાવનાર કોણ છે? આનું કાંઈ પણ અનુમાન થઈ શકતું નથી વળી લોકો એમ પણ કહે છે કે એ તો વાસનાજ જન્મ ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ તેને જોવા જઈએ તો તે દૃષ્ટિગોચર થતી નથી અને પકડવા જઈએ તો પકડાતી નથી। વાસના, કામના, કલ્પના, હેતુ ભાવના અને નાના પ્રકારની મતિ, આવી અંતઃકરણપંચકની અનેક વૃત્તિઓ છે અસ્તુ આ સર્વ જ્ઞાતાપણાનાં ચત્રો છે જ્ઞાતાપણું એટલે કેવળ સ્મરણ તે સ્મરણને તે જન્મસૂત્ર ગણે શી રીતે? પાંચ ભૂતો મળીને દેહ નિર્માણ થાય છે તેનો ચાલક વાયુ હોય છે અને જાણવું એ તો મનનો મનોભાવજ છે આ રીતે સર્વ આપોઆપજ બની જાય છે અને એ સર્વ તત્ત્વોનીજ જાળ છે, તો પછી કોણ કોને અને કેવી રીતે જન્મ આપે? વળી જોવા જઈએ તો એ જન્માવનાર દૃષ્ટિગોચર પણ થતું નથી, માટે મને તો એમ લાગે છે કે મૂળે જન્મજ નથી અને એકવાર પેદા થયેલું પ્રાણી પુનઃ જન્મતુંજ નથી જ્યારે કોઈનો જન્મજ નથી, ત્યારે સત્સમાગમની પણ શી આવ

ક્યાંના? પાછળ સ્મરણ પણ નહોતું અને વિસ્મરણ પણ નહોતું વચમાંજ આ સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અંતઃકરણની જાણનારી કળા છે જ્યાં નથી વૃત્તિ રહે છે ત્યાં સુધી સ્મરણ રહે છે અને જેગુણ થતાં વિસ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે તથા વિસ્મરણ થયું કે પ્રાણી મરણ પામે છે સ્મરણ-વિસ્મરણ બંધ પડયા એટલે દેહને મરણ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી ફરી કોણ જન્મ આપશે? માટે જન્મ પણ નથી અને યાતના પણ નથી આ [illegible] પતનાજ વિસ્તાર છે ભારાણ શ્રોતાની શંકાનો હેતુ આ [illegible] જન્મ પામતું નથી અને જન્મા [illegible] વાર મરી ગયા તેમને [illegible] નથી [illegible] કાંઈ લીધું થતું નથી [illegible] અને નાશ થતું નથી જેમ [illegible] તેમ [illegible] પણ મરણ થયું તે થયુંજ તે [illegible] કાંઈ જન્મ [illegible] જ્ઞાની [illegible]

શાસ્ત્રો અને પુરાણો શા કામનાં ? વેદ, શાસ્ત્રો અને મહાનુભાવોનાં વચ
આવશ્યક છે, પરંતુ લોકો તેને પણ માનતા નથી. જો સર્વનેજ અપ્રમાણ મા
ગણવામાં આવે તો પછી આપણી વાત પણ કોણ માનશે ? માટે જેને આત્મજ્ઞ
પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે તેજ મુક્ત છે. વાસ્તવમાં " સર્વ આત્મા મુ
છે " એ પણ જ્ઞાનની વાતજ છે, પરંતુ જ્યારે સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થ
છે ત્યારેજ એ વાત સમજાય છે જ્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્ય
તો સર્વ દૃશ્ય મિથ્યાજ થાય છે, પરંતુ તે ન થયું હોય ત્યાં સુધી તો
દૃશ્યેજ સર્વને ભ્રમમાં નાખ્યા છે ! હવે શંકાનું નિરસન થયું. જ્ઞાની જ્ઞાન
મુક્ત થાય છે અને અજ્ઞાની પોતાનીજ કલ્પનાથી બદ્ધ થાય છે વિસ
સમાન અજ્ઞાન, મુક્તિ સમાન બંધન અને નિશ્ચય સમાન અનુમાન હોઈ શ
એ વાત માનવીજ ન જોઈએ વાસ્તવમાં બંધન જેવું કાંઈજ નથી, છ
તેણેજ સર્વને આવૃત્ત કરી લીધા છે ! જ્ઞાન વિના બીજો એ બંધનનો કો
ઉપાયજ નથી. પ્રથમ તો એજ આશ્ચર્યની વાત છે કે બંધન કોઈ વસ્તુ ન
હોવા છતાં તે સર્વને બદ્ધ કરી લે છે ! જે માણસ બદ્ધ હોય છે, તેને એ બંધ
મિથ્યા સમજાતું નથી અને તેથીજ તે બદ્ધ હોય છે જોગાભ્યાસથી મુક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવું એ તો ગૌણ વાત છે મુખ્ય વાત તો એ
છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તત્કાળ મુક્ત થઈ જવું જોઈએ. મનુષ્યને મુક્તિ
મળવા પૂર્વે તેણે જ્ઞાની થવુંજ જોઈએ તે સર્વજ્ઞ થયો એટલે તે સહજમાં
બંધનથી અલિપ્ત થઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે કાંઈજ ન સમજાવું તે
નામજ અજ્ઞાન છે, જાણ સર્વ સમજાવું તેનું નામ જ્ઞાન છે તથ
સર્વ જાણવાની ભાવનાનો પણ લય થઈ જવો એનું નામ આત્મજ્ઞાન
છે જે માણસ અમૃતનું સેવન કરી અમર થઈ જાય છે તે કહે છે ?
આ લોકોને મૃત્યુ શી રીત પ્રાપ્ત થાય છે ? તેજ પ્રમાણે વિચારવ
મનુષ્ય બદ્ધ મનુષ્યને માટે કહે છે કે તેને પુનર્જન્મ શી રીતે પ્રાપ્ત
થાય ? આ. ડુંક કરવાવાળો મનુષ્ય લોકોને કહે છે કે તમને ભૂત શી
રીતે વળગે છે ? વળી જેને વિષ બાધા કરી શકતું નથી તે મનુષ્ય
લોકોને કહે છે કે તમને વિષ કેવી રીતે ચડે છે ? પરંતુ આ વાતો આવી
રીતે જાણી શકાતી નથી પ્રથમ સ્વયં તે દશામાં આવવું જોઈએ અર્થાત્
બદ્ધસમાન બનીને જોવું, અને પછી પ્રશ્ન કરવાની જરૂરજ રહેશે નહિ
વિવેકને બાજુ મૂકીને બદ્ધના લક્ષણોનો વિચાર કરવો જોઈએ. જે જાગૃત

પંચેન્દ્રિય દેહમાં જે સ્થિતિને કહે છે તે, આ ! અહંકાર ... માટે કે કે પરબ્રહ્મની સ્થિતિનો જે અનુભવ લેવા ઇચ્છે તો નિરાકારપણે પંચેન્દ્રિય દ્વારા લોકો જેમ મનુષ્યને જેમ ... અનુભવ થતો નથી, તેમ જ્ઞાનની વૃત્તિ ... થયેલી દેહથી તેને ... ઉત્પન્ન થતો નથી ... સમાધાન થઈ જ્ઞાનથી ... થાય છે અને વિચાર કરવાથી આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

समास ८ मो—बद्धनो पुनर्जन्म अने देहातीतनुं निरूपण.

[illegible]

કેટલાક માણસો આવ્યા છે અને ગયા છે જેમ ફૂંક મારતાની સાથે વાયુ નીકળી જાય છે અને ત્યા વાયુનો પુન અગ્નિ નિર્માણ થાય છે (અગ્નિ સળગી ઉઠે છે), તેમ વાસનાનો વાયુરૂપ જન્મ થાય છે મનની અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ છે તેમા વાસનાજ જન્મ લે છે એ વાસનાને જોવા જતા દેખાતી નથી પણ તે છે તો ખરીજ. વાસના એ જાણપણાનો હેતુ છે અને જાણવાપણુ એ મૂળમાયાનો મૂળતતુ છે તે કારણરૂપે મૂળમાયામ મિશ્ર હોય છે તે કારણરૂપે બ્રહ્માડમા હોય છે અને કાર્યરૂપે પિડમા હોય છે. તેનુ અનુમાન કરવા લાગીએ તો તે શીઘ્ર થતુ નથી, પરતુ વાયુનુ રૂપ જેવુ સૂક્ષ્મ છે તેવુજ તેનુ રૂપ પણ સૂક્ષ્મ છે સકલ દેવો અને સર્વ ભૂતો વાયુરૂપજ છે વાયુમા અનેક વિકારો છે, તોપણ તેને જોવા જઈએ તો તે દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી, તેમ જાણવાપણાની વાસના પણ અત્યત સૂક્ષ્મ છે ત્રણ ગુણો અને પચ મહાભૂતો વાયુમા પણ મિશ્રિત હોય છે આ વાત અનુમાનમા આવતી નથી તેથી તેને મિથ્યા ગણશો નહિ સહજ પણ વાયુ ચાલે છે ત્યારેજ પ્રાણીને સુગધ અને દુર્ગધ જણાય છે અને ઉષ્ણતા તથા શીતલતાનો અનુભવ થાય છે વાયુના યોગથી વાદળ છવાઈને ઘનઘોર થઈ રહે છે, વાયુના યોગથીજ નક્ષત્રો ચાલે છે અને વાયુના યોગથીજ સમગ્ર સૃષ્ટિને ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે દેવતા અને ભૂતો વાયુરૂપેજ એકાએક આવીને મનુષ્યના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે વાયુના યોગથીજ મરેલા પ્રેત સજીવન થાય છે વાયુરૂપે શરીરમા દેવતાને લાવવાથી બ્રહ્મપિશાચો દૂર થઈ જાય છે, ગુપ્ત ભડાર પ્રાપ્ત થાય છે અને અનેક ગુપ્ત વાતો પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે પવન કાંઈ જુદો આવીને બોલતો નથી, પરતુ શરીરમા ભરાઈનેજ બોલે છે કેટલાક પ્રાણીઓ ઇચ્છાસહિત જન્મ પામે છે આ સર્વ વાયુનાજ ખેલ છે તેનો વિસ્તાર કેટલો છે તે સમજાતુ નથી જે કાંઈ ચરાચર જગત્ છે તે સર્વ વાયુને લીધેજ થયુ છે સ્તભરૂપે સૃષ્ટિને ધારણ કરનાર વાયુજ છે અને ચચલરૂપે સૃષ્ટિનો કર્તા પણ વાયુજ છે આ વાત વિચાર કરવાથીજ સમજાશે આદિથી અત પર્યંત સર્વ વાયુજ કરે છે વાયુ સિવાય કયુ કૃત્ય થાય છે તે જ્ઞાનીએ જણાવી દેવુ

મૂળમાયા જ્ઞાનરૂપે હોય છે તે જ્ઞાન આપણામા પણ હોય છે એ જ્ઞાન ક્યાક ગુપ્ત અને ક્યાક પ્રકટપણે જગતમા સર્વત્ર વર્તતુ રહે છે

જેમ પાણી ક્યાંક ગુપ્ત અને ક્યાંક પ્રકટ હોય છે; કોઇવાર વર્ષારૂપે મોટા પ્રમાણમાં પ્રકટ થાય છે અને વળી વરાળરૂપે, અદૃશ્ય પણ થઇ જાય છે; તેમ જ્ઞાન પણ કોઇવાર વાયુમાં પ્રકટ થાય છે અને કોઇવાર ગુપ્ત રહે છે. કોઇ કોઇ સ્થલે તેનું સ્વરૂપ સ્થૂલ હોય છે અને કોઇ સ્થલે તે કેવળ શાન્ત વાયુરૂપેજ રહેલું હોય છે. વાયુના સ્પર્શથી હાથ-પગ અકડાઇ જાય છે. વાયુના સપાટાથી ઉભો પાક સુકાઇ જાય છે અનેક રોગોના અનેક વાયુ હોય છે, તે લોકોને અતિશય પીડા કરે છે. આકાશમાં વિદ્યુતના ધડાકા થાય છે તે પણ વાયુને લીધેજ. વાયુનાં યોગથીજ ગાયનશાસ્ત્રના રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના અદ્ભુત સામર્થ્યની પ્રતીતિ થાય છે. દીપ-કલ્યાણ રાગથી દીપક પ્રકટવો અને મેઘ-મલ્હારથી વર્ષાદ પડવો એ ચમત્કાર વાયુથીજ છે. વાયુ ફુંકાવાથી ભ્રમ થાય છે, વાયુ ફુંકાવાથી વૃક્ષો બળી જાય છે અને વાયુને લીધેજ નાના પ્રકારના મંત્રો ચાલે છે. મંત્રથી દેવો પ્રકટે છે, મંત્રથી ભૂતો ભાગે છે અને મંત્રસામર્થ્યથીજ બાજીગરી, જાદુ આદિ કરવામા આવે છે. શક્ષ્નોની માયાવી રચના કે જે દેવોને પણ સમજાતી નથી તે અને સ્તંભન, મોહન આદિ નાના પ્રકારની વિચિત્ર શકિત વાયુને લીધેજ છે. સારાને ગાડો કરવો, ગાડાને સારો બનાવવો વગેરે કેટલા વિકાર વાયુના જણાવીએ ? દેવોનુ યુદ્ધ મત્રદ્વારાજ ચાલે અને મત્ર એજ ઋષિઓનુ ભૂષણ છે, મત્રસામર્થ્યનો મહિમા કોણ જાણી શકે એમ છે ? મત્રથી પક્ષીઓ પકડાય છે, મત્રથી ઉદર વગેરે જનાવરોને બાધી શકાય છે, મત્રથી મોટા મોટા સર્પોને જ્યાના ત્યાજ ચોટાડી મૂકવામા આવે છે અને મત્રસામર્થ્યથી દ્રવ્ય કાઢવામા આવે છે અન્તુ ઉપર્યુક્ત વિચાન્થી બદ્ધ મનુષ્યોનો પણ જન્મ પ્રતીત થાય છે અને શ્રોતાઓની પાછલી શકા નિવૃત્ત થઇ જાય છે

समास ९ मो–ब्रह्ममां ब्रह्मांड.

બ્રહ્મને રોકતા રોકી શકાતો નથી, હડાવતા હડે તેવો ન
અને હલાવતા હાલે તેવો નથી બ્રહ્મ ભેદવાથી ભે
શક્તો નથી, તોડવા જતા તે તૂટતો નથી અને દૂર કર
જતા દૂર થતો નથી બ્રહ્મ અખડ હોવાથી તેના ખ
(ટુકડા) થતા નથી અને તેનામા દ્વૈતની ગડબડ પ
નથી, તો પછી આ બ્રહ્માડ વચમા કેવી રીતે ઘુમી આવ્યું
પર્વત, પાષાણ શિખરો, અનેક પ્રકારના સ્થળો અને આ સર્વ ભૂ
રચના બ્રહ્મમા કવી રીતે થઈ ? જોતા ભૂગોળ બ્રહ્મમ અને બ્ર
ભૂગોળમા, એમ એક બીજામા રહેલા પ્રત્યક્ષ જણાય છે બ્રહ્મમા ભૂ
રહ્યુ છ અન ન ોળમ બ્રહ્મ પ્રવશ ક ના છ આ વાત વિચાર કર
પ્રત્યક્ષ ય છ ા બ્રહ્મ બ્રહ્મ ન ની તો કે એ વાત
ુ ન ન ન ુ બ્રહ્મન બ્રહ્મા બ ના અ ત વિપર
છ મ બ્રહ્મન ન ા આમ ત ોળ ા બ્રહ્મમ બ્રહ્મ
છ અ ત ન ન ન ન ગુ ન ક પ આમ ક
ાત ન ય ત ા ે અ અ ન ાે ન અ ન પ
ક ભ્

જો વૃત્તિને તે કરતા પણ વિશાળ (સૂક્ષ્મ) કરીશું તો એજ બ્રહ્માંડ બોર જેવડુ લાગશે, અને સૂક્ષ્મતમ બનાવી બ્રહ્મમા લીન કરીશુ આપણે બ્રહ્માકારજ બની જઇશુ અને બ્રહ્માડ જરા પણ રહેશે નહિ. વટે જો આપણી બુદ્ધિને અમર્યાદિત રીતે વિશાળ કરવામા આવે ... વડના બીજ જેવડુ દેખાવા લાગશે. જો આપણે તેથી પણ તો એજ બ્રહ્માડ વડના બીજના કોટયાંશ જેવુ સૂક્ષ્મ જણાવા લાગશે. આપણે જ્યારે પરિપૂર્ણ થઇએ છીએ ત્યારે બ્રહ્માડ છેકજ શૂન્ય થઈ જાય છે ઉપર પ્રમાણે કરવાને બદલે ઉલટા આપણે બ્રમથી નાના બનીને કેવળ દેહધારીજ થઇએ તો પછી બ્રહ્માડને ગ્રહણ શી રીતે કરી શકાય ? માટે આપણી વૃત્તિને એટલી બધી વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ કરવી જોઇએ કે જેથી તે પ્રસરી પ્રસરીને અતે નષ્ટજ થઈ જાય અને સર્વત્ર પૂર્ણ બ્રહ્મજ વ્યાપી રહે એક જવ જેટલા સુવર્ણવડે બ્રહ્માડને મઢવા જતા સુવર્ણ જેમ પાતળુ થતે થતે ફાટી-તૂટીને લય થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે વૃત્તિ જ્યારે બ્રહ્મ તરફ વળે છે ત્યારે તે વૃત્તિ સૂક્ષ્મ થતી થતી બ્રહ્મમાજ લીન-તદ્રૂપ થઈ જાય છે અને નિર્ગુણ આત્મા જેવો ને તેવોજ રહે છે

અહી આ શકા નિવૃત્ત થઈ હે શ્રોતાઓ ! હવે શકા ધારણ કરશો નહિ સશય ઉત્પન્ન થાય ત્યાર વિચાર કરજો એટલે બસ વિચારથીજ અનુમાન નષ્ટ થાય છ વિચારથીજ સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે અને વિચારથીજ આત્મનિવેદન થઇ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય ૭ મોક્ષની અપેક્ષા કરવામા આવ અને વિચારથી સશયની નિવૃત્તિ કરવામા આવ એટલે સાક્ષાત આત્મા ૮ શેષ ૨૯ ૭ પ્રત્યક્ષને પ્રમાણની ક ૧ પણ જરૂર નથી આ ઉત્તર અનુભવનો ૭ સારાસારવિચારથીજ તે સમજાય છે માટે મનન, ચિંતન અને સાક્ષાત્કાર કરીને પાવન થાઓ

समास १० मो—अलिप्त आत्मस्थिति.

દેવ દેવાલયની અંદર હોય છે અને કાગડો દેવાલયની ઉપર બેઠો હોય છે, તેથી કાંઇ કાગડાને દેવ કરતા મોટો કહી શકાતો નથી. સભા ભરાય સભામંડપમાં અને પહેરો બેસે ગવાક્ષ ઉપર, તેથી તેને શાણો અને મોટા મોટા લોકોની સભા કરતા શ્રેષ્ઠ માની શકાય નહિ. બ્રાહ્મણ તો સ્નાન કરીને પાણીની બહાર નીકળી જાય છે, પરન્તુ બગલો પાણીની અંદરજ બેઠો રહે છે, તેથી કાંઇ તેને બ્રાહ્મણ કરતાં ઉત્તમ માની શકાય નહિ. બ્રાહ્મણોમાં કેટલાક નિયમપૂર્વક રહે છે અને કેટલાક અવ્યવસ્થિત રહે છે, પરન્તુ કૂતરા તો સદા ધ્યાનસ્થજ હોય છે, તેથી તેમને કાંઈ ઉત્તમ કહી શકાય નહિ. પ્રાદ-ણથી એકાગ્રતા સાધ્ય થઇ શકતી નથી અને બિલાડી એકી ટગરે જોઇને બેઠી રહે છે, તેથી તે કાંઇ બ્રાહ્મણ કરતા શ્રેષ્ઠ થઇ શકતી નથી. બ્રાહ્મણો ભેદાભેદ જુએ છે અને માખી સર્વ સ્થળે અભેદભાવથી વર્તે છે, તેથી કાંઈ તેને જ્ઞાનનો બોધ થયો છે એમ કહી શકાશે નહિ. ભિખારી ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો પરિધાન કરે અને શ્રીમન્ત ઉઘાડોજ બેસે, તોપણ જે જાણતા હોય છે તે તો તેની પરીક્ષા કરી લે છે. સારાંશ એજ કે ભલે તેટલો બાહ્યાચાર હોય પણ તે કેવળ નિરર્થક છે અને તો મુખ્ય અન્તર્નિષ્ઠાજ હોવી જોઇએ. બાકી આચાર ગમે તેટલો કરવામાં આવે પરન્તુ તેથી કાંઈ આત્મકલ્યાણ સાધ્ય થવાનું નથી. જે પરમાત્માને ભૂલી જાય છે તે આત્મઘાતક છે. દેવનું ભજન કરવાથી દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે, પિતૃનું ભજન કરવાથી પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને ભૂતોનું ભજન કરવાથી ભૂતલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે જેનું ભજન કરે છે તે તેના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્ગુણનું ભજન કરવાથી મનુષ્ય પોતેજ નિર્ગુણ થાય છે. નિર્ગુણના એકનિષ્ઠ-અનન્યભાવ રાખવો એજ નિર્ગુણનું ભજન છે. એકનિષ્ઠા રાખવાથી અવશ્ય ધન્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મદેવને ઓળખવા એજ સર્વ કર્મનું સાર્થક છે માટે આપણે કોણ છીએ એનો વિવેક કરવો જોઇએ. આત્મદેવ [illegible] કરતા દેહાભિમાન રહેતુ નથી અને માયિક દેહાભિમાન નષ્ટ થઇને

"[illegible] તેજ [illegible]" એ નિશ્ચય બની જાય છે આવી દશા પ્રાપ્ત થતાં સહેજને [illegible] નથી, [illegible] સાથે અનન્યતા થઈ જાય છે અને દેહ [illegible] તો પણ [illegible] નથી સિદ્ધાન્ત અને સાધન તો એ [illegible] માત્ર [illegible] જાય છે મુક્તને માટે સાધન ઇત્યાદિ [illegible] જરૂર નથી સાધનદ્વારા જે સાધ્ય કરવાનું હોય છે તે રૂપ તો તે [illegible] બનેલા હોય છે, માટે હવે તે સાધકની દશામાં રહેતો નથી [illegible] સિદ્ધાન્તરૂપ [illegible], એમને પછી તેને [illegible] [illegible] અને [illegible] પડવાની માથાફોડ કરવાનું શું પ્રયોજન? [illegible] પછી વૃત્તિ, આત્મા અને [illegible] ની શી જરૂર? [illegible] સાધનદ્વારા સિદ્ધ કરવાનુંજ શું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જરૂરજ શી? [illegible]

બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સિદ્ધ, સાધુ, વેદ, શાસ્ત્રો, પુરાણો, અનેક પ્રકારનાં સાધનો, અનેક પ્રકારનાં નિરૂપણો અને અનેક પ્રકારનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ સારાસારવિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને પ્રતીત થાય છે કે આપણે પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ. બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી કરવું ન કરવું સર્વ વ્યર્થ છે; ત્યારપછી કર્મ—અકર્મનો વિચાર નિરૂપયોગી છે. ભિખારી પ્રથમ રાજાની આજ્ઞાથી ડરતો હતો; પરંતુ તે પોતેજ રાજા થયો એટલે તેના ભિખારીપણાની સાથે તેનો ભય પણ નાશ પામ્યો. જે પોતેજ વેદ, તેને વળી વેદાજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું શું હોય ! સન્યાસીને પોતાને વળી સન્યાસનો અભ્યાસ શો કરવો હોય! અને તીર્થને તે તીર્થમાં શું જવું હોય ? અમૃત અમૃતનું સેવન શા માટે કરે ? અનંત તે અનંતની અપેક્ષા શા માટે રાખે ? અને ભગવંત પોતેજ ભગવંતનો વિચાર શા માટે કરે ? સત્સ્વરૂપ તે સત્સ્વરૂપને શી રીતે મળે ? નિર્ગુણ તે નિર્ગુણને શી રીતે સ્મરે ? અને આત્મા તે આત્મામાં શી રીતે રમે ? અંજન પોતે પોતાને અંજન શી રીતે લગાવે ? દ્રવ્ય તે દ્રવ્યને શી રીતે પ્રાપ્ત કરે ? અને નિરંજન હોય તે નિરંજનનો અનુભવ શી રીતે મેળવે ? સિદ્ધ હોય તે સાધન શી રીતે કરે ? ધ્યેય હોય તે ધ્યાન શી રીતે ધરે ? અને જે ઉન્મન હોય 'અર્થાત્ જેનું મન લય પામી ગયું હોય' તે મનને શી રીતે રોકે ?

दशक १० मो

समास १ लो-सर्वनुं अंतःकरण एकज छे.

શ્રોતા પ્રશ્ન કરે છે કે, "સર્વનું અંતઃકરણ એક છે કે પૃથક્ પૃથક્ છે ? તે મને નિશ્ચયપૂર્વક કહો." તો હવે તેનો ઉત્તર શ્રવણ કરો. સર્વનું અંતઃકરણ એકજ છે એ વાત આપના રીતે સમજો. [illegible] અનુભવની વાત છે. ત્યારે શ્રોતાએ વક્તાને કહ્યું કે, "સર્વનું અંતઃકરણ જો એકજ હોય તો એકનું અંતઃકરણ બીજાના અંતઃકરણને સમજવામાં આવતું કેમ નથી ? જો એમ હોય તો એક [illegible]

સ્વભાવ અને એ જાણવાપણું એ જ દેહનું રક્ષણ કરવાની કળા છે. સર્પ જાણી જોઈને કરડવા આવે છે અને માણસ જાણીબુઝીને નાસી જાય છે, ઉભય પક્ષના જાણવાપણું જ કારણરૂપે હોય છે. આ પ્રમાણે બંને તરફ જાણવાપણું જ રહેલું છે ત્યારે અંતઃકરણ એક જ હતું કે બન્ને તરફ અંતઃકરણને જાણનારરૂપે કહી શકયા છીએ. આ પ્રમાણે જ્ઞાતારૂપે તો સર્વનું અંતઃકરણ એક છે અને જાણવાપણું પણ એક જ છે. આપણું દર્શન એક, જીભનો આસ્વાદ એક, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું એ પણ સર્વનું એક જ છે. પશુ, પક્ષી, કીડા, કીડી ઇત્યાદિ જગતમાં નિર્માણ થયેલા સર્વ જીવોનું પદાર્થજ્ઞાન પણ એક જ છે. પાણી સર્વને ઠંડું લાગે છે, અગ્નિ સર્વને દાહક હોય છે, અર્થાત્ સર્વના અંતઃકરણની સત્તા એક જ છે. પ્રીતિ, અપ્રીતિ એ દેહસ્વભાવના લક્ષણો છે, પરંતુ તે પણ અંતઃકરણના યોગથી સરખાં જ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ સર્વનું અંતઃકરણ એક છે એ વાત સર્વથા નિશ્ચયાત્મક છે અને એનો અનુભવ આપણને [illegible] થાય છે. આ ઉપરથી શંકાનું સમાધાન થયું અને તેથી હવે અનુમાન કરવાની જરૂર નથી. જેટલું કંઈ જાણવાપણું છે તે સર્વ અંતઃકરણનો જ ધર્મ છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી જાણીને ખાય છે, જાણીને રહે છે અને જાણીને જ નાસી જાય છે. આ એકતા કીડા, [illegible] અને કીડીથી લઈને ઠેઠ બ્રહ્મદેવ પર્યંત અંતઃકરણ એક જ છે. આ સમસ્ત [illegible] વાત અનુભવથી જાણી લો. જે અગ્નિ [illegible] સમાજમાં [illegible] તેનાં [illegible] તે અગ્નિ જ કહેવાય છે અને પાણી [illegible] તે પણ પાણી જ કહેવાય છે, તેમ પ્રમાણે [illegible] અંતઃકરણને તો [illegible] તેનો નમૂનો તો એક જ [illegible] રહિત નથી. જાણનાર [illegible] વિષ્ણુનો અંશ છે. આ [illegible] વિષ્ણુ [illegible] પાલન કરે છે. [illegible] નાશ થાય છે અને [illegible] આવે છે. આ [illegible] તમોગુણથી [illegible] એ રજોગુણનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન [illegible] મિશ્રગુણ જીવને [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનથી સુખ થાય છે અને અજ્ઞાનથી દુઃખ થાય છે તથા ઉપનિના ગુણથી (અર્થાત્ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન [illegible]

મિશ્રણથી) સુખ અને દુઃખ એ ઉભય ભોગવવા પડે છે જ્ઞાન અને નથી મિશ્રિત બુદ્ધિ એજ દેહમા બ્રહ્મા છે અને તેજ વાસ્તવમા કરે છે આ પ્રકારે પ્રસગાનુસાર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો વિચાર અમે જણાવ્યો છે, પરતુ અનુભવથી તેનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ.

समास २ जो–देहाशंकानिरूपण.

શ્રોતા આશકા કરે છે કે–સ્વામીજીએ જે વિચાર જણાવ્યો છે તે દ્વારા વિષ્ણુનો તો બહુધા અભાવજ જણાય છે, એથી તો જાણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનુ અસ્તિત્વજ ન હોય તેમ થયું! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સહાર શી રીતે કરે છે તે તો કાઇ સમજાતુંજ નથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનાર ચતુર્મુખ બ્રહ્મા તે તો અહીઆ જણાતોજ નથી સૃષ્ટિનો પાલનકર્તા ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ તેનુ તો માત્ર નામજ સભળાય છે અને સહારકર્તા શકરની તો પ્રતીતિજ કયા થાય છે? વળી લિગપુરાણમા તો તેનો મહિમા કાઇક જુદોજ જણાવેલો છે પ્રથમ તો મૂળમાયાને હાથે ઉત્પન્ન થયો તે પણ જણાવવુ જોઇએ, કારણ કે ત્રણે દેવોના સ્વરૂપ તો તેની પછીથી થયા છે લોકાની ખરી માતા તો માત્ર મૂળમાયાજ છે તેમાથી પછી ગુણક્ષોભિણી માયા ઉત્પન્ન થઇ અને ગુણક્ષોભિણીમાથી ત્રિગુણાત્મક ત્રિદેવ ઉત્પન્ન થયા શાસ્ત્ર અને સસારી લોકો પણ એમજ કહે છે, પરંતુ તેની ખાત્રી શી રીતે કરવી એના પ્રશ્ન પૂછવા જઇએ ત્યારે તેઓ ગભરાઇ જાય માટે તેમને પૂછવાની કાઇ જરૂર નથી. તેમનાથી કાઈ અનુભવ કરાવી શકાતા નથી અને અનુભવ વિના કાઈ પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ શ્રમ છે જો કોઈ અનુભવ વિના પોતાને વૈદ્ય કહેવરાવે અને વ્યર્થ ખટપટ કરે તો લોકો તને મૂર્ખ કહીને તેનો ઉપહાસજ કરે છે, તેમ આના સબધમા પણ સમજવુ એના નિશ્ચય અનુભવથીજ કરવો જોઇએ. જો અનુભવ ન હોય તો ગુરુ શિષ્ય ઉભય અધકારમાજ રહે છે ઠીક લોકોના ત શુ કહવુ? તેઓ જે કહે છે તે એક રીતે યથાર્થજ છે પરંતુ સ્વામીજીએ ત હવે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવવુ જોઇએ.

દેવોએ માયા બનાવી એમ કહીએ તો દેવોના દેહો પણ માયામાં છે. માયાએજ માયાને બનાવી એમ કહીએ તો તે પણ યથાર્થ નથી, કારણ કે માયા તો એકજ છે ઠીક, હવે ભૂતોએ તેને બનાવી છે એમ કહીએ તો તે પોતેજ ભૂતોની બનેલી છે. તેને પરબ્રહ્મે બનાવી છે એમ કહીએ તો પરબ્રહ્મના અંગમાં કર્તૃત્વ નથી, અને માયાને સ્વયંભૂ કહીએ તો બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ આવે છે. માયાને મિથ્યા કહીએ તો તેમાં કર્તૃત્વ ક્યાંથી હોય? તો હવે એવું સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાય અને ... જોઈએ.

... થતો નથી ... છે ... અધિકાર છે ...

समास ३ जो–सृष्टिनी उत्पत्ति.

ઉ પાધિરહિત જે આકાશ તેજ નિરાભાસ બ્રહ્મ છે. તે નિરાભાસમાંજ મૂળમાયાનો જન્મ થયેલો છે ને મૂળ માયાનું સ્વરૂપ વાયુરૂપજ છે, એ વાત શાસ્ત્રમાં લખેલી અને તે વાયુરૂપી માયામાંજ પંચભૂત તથા ત્રણ ગુણ રહેલ છે આકાશમાંથી જે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાયુદેવ કહેવાય છે અને વાયુમાંથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને અગ્નિદેવ કહેવામાં આવે છે, અગ્નિમાંથી [illegible] થાય છે, તે નારાયણનું સ્વરૂપ છે. ઉદકમાંથી પૃથ્વીનો આકાર બને ને તે બીજરૂપજ છે. તે પૃથ્વીના ગર્ભમાં જે પાષાણ ઉત્પન્ન થાય [illegible] દેવ કહેવાય છે. પાષાણદેવોની બાબતમાં લોકોનો પુષ્કળ [illegible] છે. યદ્યપિ લોકો પત્થર, માટી ઇત્યાદિને દેવતા માને છે, પરંતુ [illegible] દેવતાઓ વાયુમાંજ રહે છે દેવ, યક્ષિણી, [illegible] [illegible] નાના પ્રકારની શક્તિ (દેવી)ઓ [illegible] ભિન્ન ભિન્ન [illegible] રહેલ છે. કેટલીક શક્તિઓ [illegible] [illegible]

[illegible]

। રૂપે પણ હવે શ્રવણ કરજો. ઉષ્ણરૂપમાથી દેદીપ્યમાન પ્રકાશવાળો સૂર્ય
પન્ન થાય છે વળી તેમાથી સર્વભક્ષક અગ્નિ અને વિદ્યુલ્લતા પણ
પન્ન થઈ છે શીતલરૂપમાથી ઉદક, અમૃત, ચંદ્ર, નક્ષત્રો અને ટાઢ
વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. હવે હે શ્રોતાઓ! એકાગ્રચિત્ત કરી આગળ
સણો તેજના વિકારો પણ અનેક છે, પરંતુ તેના મુખ્ય વિભાગો બેજ
ઉદકના પણ બેજ ભાગ છે, ઉદક અને અમૃત હવે પૃથ્વીની વાત
ભણો પાષાણ, મૃત્તિકા, એ તેનો એક શાશ્વત પ્રકાર છે અને સુવર્ણ
રત્ન તથા અનેક પ્રકારનાં રત્નો એ તેનો બીજો પ્રકાર છે. પૃથ્વીમા
નેક રત્નો ભરેલાં છે, તેમા ખોટા કયા અને ખરાં કયાં તે સર્વ વિચાર
વાથી પ્રતીત થાય છે, પરંતુ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કયાથી થઈ એ શંકા
જી પ્રથમ રહી છે, માટે હવે શ્રોતાઓએ એકાગ્રપણે આગળ લક્ષ આપવું.

समास ४ थो–उत्पत्तिनो विस्तार.

હવે ઉત્પત્તિ વિષે જોઈએ તો મનુષ્યોથી મનુષ્ય અને પશુદ્વારા
પશુ નિપજતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ખેચર (આકાશમા સંચાર
કરનારા પક્ષીઓ) ભૂચર (ભૂમિપર સંચાર કરનારા મનુષ્ય,
ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ), વનચર (વનમા રહેનારા પશુ,
વ્યાઘ્ર, સિંહ, ડુક્કર ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ), જલચર (જલમા
રહેનારા માછલા, કાચબા, મગર ઇત્યાદિ પ્રકારના પ્રાણીઓ),
એ સર્વ અનેક પ્રકારના શરીરો પણ શરીરોમાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે
પ્રત્યક્ષને પ્રમાણની અને નિશ્ચયને માટે અનુમાનની તેમજ સીધો માર્ગ
થાય છતા આડમાર્ગેજ જવાની જરૂર નથી કોઈ પ્રસંગે એકમાથી બીજા
પ્રકારનું પ્રાણી જન્મે છે, પરતુ તે પણ શરીરજ કહેવાય છે શરીર સિવાય
શરીરની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી હવે આ સર્વ પ્રાણીની મૂળ ઉત્પત્તિ
કેવી રીતે થઈ અને તે કોણે તથા શેમાથી કરી? વળી તે ઉત્પત્તિ જેણે
પણ કરી હોય તેનુ શરીર કોણે રચ્યું? આ વાતનો વિચાર કરવા જઈએ
તો વાત ઘણી લંબાય છે અને તે છતા પણ શરીર શી રીતે ઉત્પન્ન

યું ? તે શેમાંથી ઉત્પન્ન થયું ? અને તેને કોણે ઉત્પન્ન કર્યું ? તથા
ો તેને ઉત્પન્ન કર્યું તેનું શરીર કોણે ઉત્પન્ન કર્યું ? એવી જે મૂળ
કા તે તો તેમની તેમજ રહે છે; તો હવે તેનો ઉત્તર સાંભળો. પ્રતીતિ
ા પછી શંકા ધરવાનું કારણ રહેતું નથી. પ્રતીતિ એજ ખરૂં પ્રમાણ
મૂર્ખનેજ તે અપ્રમાણ લાગે છે; પરંતુ શબ્દના વિશ્વાસથીજ મનુ
ને પ્રતીતિ થાય છે એમ જાણવું. બ્રહ્મથી ઉપજેલી મૂળમાયાનેજ અષ્ટધ
તિ કહેવામાં આવે છે. ભૂતોમાં અને ત્રિગુણોમાં તે મૂળમાયા મિશ્રિ
ાલી છે. તે મૂળમાયા વાયુરૂપ છે અને વાયુમાં જે ચેતનાનું રૂપ છે
જ ઇચ્છા છે; પરંતુ તે ઇચ્છાનો આરોપ બ્રહ્મને લાગુ પડતો નથી
ાપિ જો તે બ્રહ્મપર મૂકવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જશે; કારણકે આત્મા
ર્ગુણ અને શબ્દાતીત હોઈ સર્વત્ર ભરેલો છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેજ આત્મા
જે જે વસ્તુ નામવાળી છે તે સર્વ ભ્રમ છે. આપણે આપણી કલ્પ
થી તેને ઉપાધિ લગાડીએ તેથી તેને તે વળગી પડતી નથી. દુરા
ાથી તેનાપર ઉપાધિનું આરોપણ કરીએ તોપણ તે આકાશને પત્થર
ર્‌ાં સમાનજ થશે પત્થર મારવાથી આકાશ કાંઇ તૂટી ફૂટીને છિન્નભિન્ન
ડુજ થઇ જાય છે ! એજ પ્રમાણે નિર્વિકાર બ્રહ્મમા વિકાર આરો
ા વ્યર્થ છે, કેમકે વિકાર નાશવન્ત છે અને નિર્વિકાર તો જેવોને
ાજ રહે છે.

હવે અનુભવનુ નિરૂપણ શ્રવણ કરો પ્રતીતિ થયા પછી નિશ્ચય કરયો
જ અનુભવને યશ મળશે બ્રહ્મમા વાયુરૂપે રહેલી મૂળમાયામાં જે
ના છે તેજ ઈશ્વર છે તેનેજ ઈશ્વર અને સર્વેશ્વર કહેવામા આવે છે.
ઈશ્વર ગુણરૂપે બને છે અને તેના ત્રણ વિભાગ પડીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ
ે મહેશ્વર ઉત્પન્ન થાય છે સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણેનું વર્ણન
જ્ઞ થઈ ચૂક્યું છે જ્ઞાતા ભગવાન વિષ્ણુ છે, જ્ઞાતા અજ્ઞાતા ચતુરા
બ્રહ્મા છે અને અજ્ઞાતા તે અત્યત ભોળા પચાનન મહેશ છે. એ
ગુણો એક બીજામા મિશ્રિત થયેલા હોવાથી તેમને જુદા તો કેવી
ા પાડી શકાય ? પરન્તુ પ્રાધાન્યત. અને ગૌણતાના ભાસ ઉપરથી તેને
ા કહી શકાય છે વાયુમા જ્યારે વિષ્ણુ હોય છે ત્યારે તે વાયુરૂપજ
ા છે પાછળથી તે ચતુર્ભુજ દેહધારી થાય છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવ અને
ર પણ પ્રસગોપાત દેહ ધારણ કરે છે. તેમને ગુપ્ત થવાને અને પ્રકટ

ને વાર લાગતી નથી મનુષ્યો પણ ગુપ્ત થાય છે અને પુનઃ પ્રકટ થાય
એ હાલ સુધી પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે, તો પછી દેવમાં તે
રનુ સામર્થ્ય હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? દેવ, દેવતા, ભૂતો અને
નો એમના અંગમાં વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય છે અને તેજ પ્રમાણે
ઓના અંગમાં પણ વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય છે ભૂત પણ વાયુસ્વરૂપજ
ય છે તે વાયુની સાથે ખડખડાટ કરતો ચાલે છે અને અકસ્માત્
દિક, ટોપના વગેરે નાખી દે છે એ સર્વ અસત્ય છે એમ કહેશો તો
વિષે પુષ્કળ લોકોને માહીતિ છે અને તે સર્વ પોતપોતાના અનુ
વથી તે વાત જાણે છે મનુષ્યો જુદા જુદા નાના પ્રકારના રૂપો ધારણ કરે છે
ને પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે છે, તે પછીજ પરમાત્મા અને જગદીશ્વર
તેવા રૂપો શા માટે ધારણ ન કરી શકે ? આ સમાસ [illegible] થી
રૂપ ધારણ કરીને કથા [illegible] મહેશ્વર [illegible]
[illegible]

ના શરીરની રચના થઈ અને એ પ્રકારે શરીરનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો. આટલા વિવેચનથી શ્રોતાની શંકાનું નિરસન થશે અને સમગ્ર સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો તેની પ્રતીતિ થઇ. આ રીતે સૃષ્ટિની રચના થયા પછી વિષ્ણુ તેનું પ્રતિપાલન કેવી રીતે કરે છે, તેનું વિવેચન પણ શ્રોતાઓએ જાણવું જોઇએ.

વિષ્ણુનું મૂળ સ્વરૂપ સત્વગુણ, ચૈતન્ય વા જ્ઞાન છે એ સૂક્ષ્મરૂપે હૃદયમાં રહે છે. એના દ્વારા સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા થાય છે અને એજ સ્વરૂપે સ્થૂલ શરીર ધારણ કરી દુષ્ટોનો સંહાર કરે છે. દુષ્ટોનો સંહાર કરવાને માટે અને ધર્મની સંસ્થાપના કરવાને માટે વિષ્ણુને અનેક અવતાર ધારણ કરવા પડ્યા છે. “સાધુપુરુષનું સંરક્ષણ કરવાને માટે, દુષ્ટોનો સંહાર કરવાને માટે અને ધર્મની સ્થાપના કરવાને માટે હું યુગે યુગે પ્રગટ થાઉં છું ” * એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે, માટે સકલ ધર્મસંસ્થાપકો પણ વિષ્ણુના અવતારજ હોય છે. જે અભક્ત અને દુર્જન છે તે તો સહજ રાક્ષસોની કોટીમાં આવી જાય છે. હવે જે પ્રાણીઓ નાશ પામે છે તેઓ ચૈતન્ય જતાં નષ્ટ થઇ જાય છે, અને આ પ્રકારે રુદ્ર તમોગુણ તેમનો નાશ કરે છે. રુદ્રનો પૂર્ણ કોપ થતાં સમગ્ર સૃષ્ટિનો નાશ થઈ જાય છે. અને તે સંહારકાળે સમગ્ર બ્રહ્માંડ બળીને ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે. ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનો વિચાર આ પ્રમાણે છે, શ્રોતાઓએ તેને બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવો. કલ્પાંતે સંહાર કેવી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન આગલા સમાસમાં કરવામાં આવશે. પાંચ પ્રલયોને જાણનારજ ખરો જ્ઞાની છે.

समास ५ मो–पंचप्रलयनिरूपण.

વે પ્રલયનાં લક્ષણો સાંભળો. પિંડમાંના બે પ્રલયો, એક નિદ્રા અને બીજો મરણ. બ્રહ્માંડમાં પણ એવા બે પ્રલયો છે. દેહ ધારણ કરનાર ત્રણ મૂર્તિઓ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર) જ્યાર નિદ્રાવશ થાય છે તે સમયે બ્રહ્માંડમાં નિદ્રાપ્રલય થાય છે, અને ત્રણે મૂર્તિનો અંત થાય છે ત્યારે બ્રહ્માંડનો

* परित्राणाय साधुनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥ (गीता अ० ४)

થુ ઉત્પન્ન થાય છે એનેજ બ્રહ્મપ્રલય પણ જાણવો આ પ્રમાણે પિંડમા ૨ અને બ્રહ્માંડમા બે, એવા ચાર પ્રલય થાય છે અને પાંચમો પ્રલય વિવેકનો છે હવે એ પાંચે પ્રલયોનુ અનુક્રમે એવી રીતે વર્ણન કરૂ છુ કે અનુભવમા આવી જાય

જ્યારે નિદ્રા આવે છે ત્યારે સર્વ જાગૃતિ-વ્યાપાર બંધ પડે છે અને શરીરમા સ્વપ્નાવસ્થા વા સુષુપ્તિ અવસ્થા આવી જાય છે આ પ્રમાણે જાગૃતિનો ક્ષય થવો એનુ નામજ નિદ્રાપ્રલય છે હવે મૃત્યુપ્રલય કેવી રીતે થાય છે તે શ્રવણ કરો દેહમા જ્યારે રોગ પ્રબળ થાય છે અથવા કોઈ બીજો કઠિન પ્રસંગ આવી પડે છે ત્યારે પંચપ્રાણ પોતાના વ્યાપાર છોડી દઈ બહાર નીકળી જાય છે અને ખાલી શરીર પડી રહે છે એ બીજો પ્રલય છે ત્રીજો પ્રલય બ્રહ્મદેવ નિદ્રિત થાય એ છે બ્રહ્મદેવ નિદ્રાવસ્ત થયા [illegible] ના અંત થઈ પ્રાણીમાત્રના સર્વ વ્યાપાર બંધ પ[illegible] આના [illegible] (જુ ૯૯) ક્ષય છે [illegible] નિર્ગતિમા કેટલાક ભાગ વ્યતીત [illegible] પુન નવીન સૃષ્ટિ નિર્માણ [illegible] પુન [illegible] છે આમ

કરી જાય છે અને પછી અગ્નિની અપરંપાર જ્વાળાઓ વિલક્ષણ રીતે એકત્રિત થાય છે. સમુદ્રમાંનો વડવાનલ, શંકરના નેત્રમાંનો નેત્રાનલ, બ્રહ્માંડની આસપાસ રહેનારો આવરણાનલ અને સૂર્ય તથા વિદ્યુલ્લતા, એટલા અગ્નિની જ્વાળાઓ એકત્રિત થઈ એટલે દેવો પણ દેહ છોડી દે છે અને પોતાના પૂર્વરૂપથી 'પ્રભંજની' વાયુમાં મળી જાય છે. તે વાયુ અગ્નિને લાગે છે એટલે તે અગ્નિ એકદમ બૂઝાઈ જાય છે અને વાયુ સ્વચ્છંદતાથી પરબ્રહ્મમાં દોડે છે. તે સમયે ધૂમ્ર જેમ આકાશમા મળી જાય છે તેવી વાયુની દશા થાય છે અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મમાં મળી જાય છે. ઘણાઓમાં થોડાનો નાશ થાય છે એમ કહેવાય છેજ. વાયુ પીગળી ગયો એટલે સૂક્ષ્મ ભૂતો અને ત્રિગુણાત્મક જે ઈશ્વર તે* નિર્વિકલ્પમાં લીન થઇ પોતપોતાનું અધિષ્ઠાન છોડી દે છે, ત્યાં જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, જગજ્જ્યોતિ બૂઝાઇ જાય છે અને શુદ્ધ તથા સારરૂપ જે સ્વરૂપસ્થિતિ તેજ શેષ રહે છે.

નામાભિધાનવાળી જે જે વસ્તુઓ છે તે સર્વ પ્રકૃતિના ગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. જો પ્રકૃતિ ન હોય તો બોલી પણ શી રીતે શકાય ? પ્રકૃતિ રહેવા છતા વિવેક કરવો એનું નામ વિવેકપ્રલય છે. આ પ્રમાણે પાંચે પ્રલયો તમને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપ્યા.

समास ६ ठो—भ्रमनिरूपण.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું વૃત્તાત જણાવ્યું; પરંતુ તેની પહેલા તેમ પછી પણ નિર્ગુણ, નિરાકાર પરમાત્મા તો તેવો ને તેવોજ રહે છે. હોવું, રહેવું અને જવું એને પરમાત્માની સાથે કાંઇ પણ સંબંધ નથી આદિ, મધ્ય અને અતમા પરમાત્મા તો એક સરખોજ ભરેલો હોય છે પરબ્રહ્મ તો ચિરસ્થાયીજ રહે છે ભ્રમનો ભાસ વચમાજ થાય છે. ભ્રમ ભાને છે ખરો, પરતુ કાલાતરે તે નષ્ટ થઇ જાય છે. વચમા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ

* મૂળમાયા.

ને ક્ષય અપક્ષયપણે ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ થયા કરે છે
તે એ સર્વનો પણ પ્રલય થઈ જાય છે. જે વિચારવંત હોય છે તે
સારાસારવિચાર કરે છે, માટે તે પ્રથમથીજ આ વાતથી પરિચિત હોય
પુણ્યના અમિત મનુષ્યો એટલા થાય એટલે તેમા શાણાનું કાર્ય ચાલતું
થી સદ્ધિમાં ભ્રમણ-જ્ઞાની માણસો માત્ર થોડાજ હોય છે હવે જ્ઞાની
પુરુષોના લક્ષણો કેવા હોય છે તે થોડું જણાવું મહાપુરુષ હોય છે તે
તેથી સર્વથા અલિપ્ત હોય છે ભ્રમરહિત મહાત્માને મનથી ઓળખવો
જોઈએ, માટે હવે ભ્રમનું નિરૂપણ કરું છું તે શ્રવણ કરજો. સર્વત્ર
એક પરબ્રહ્મ ભરેલો છે તેમા કંઈપણ વિકાર થતો નથી. તેના સિવાય જે
[illegible] ભાસે છે તે તે સર્વ ભ્રમનાજ સ્વરૂપો છે ત્રણ ગુણો અને પંચ
મહાભૂતો (અષ્ટધા પ્રકૃતિ) નો કલ્પાંતે નાશ થાય છે, માટે તે સર્વ ભ્રમરૂ
[illegible] હું, તું, એ ભ્રમ છે, ઉપાસના પણ ભ્રમ છે અને ઈશ્વર એ પણ
ભ્રમ છે. એમા કિંચિત્ માત્ર શંકા નથી

> भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं भ्रमेणोपासका जनाः ।
> भ्रमेणेश्वरभावत्वं भ्रममूलमिदं जगत् ॥ १ ॥

(અર્થ.-હું પણ ભ્રમ છું, તું પણ ભ્રમ છે, ઉપાસક પણ ભ્રમ
છે અને ઈશ્વર સંબંધી ભાવના એ પણ ભ્રમજ છે આ પ્રમાણે
માત્ર ભ્રમ એજ આ સર્વ જગતનું મૂળ કારણ છે) ભ્રમને લીધેજ
સૃષ્ટિનો ભાસ થાય છે, પરંતુ તે મિથ્યા છે તેમા જે વિચાર
વંત હોય તેમનેજ ખબર છે હવે ભ્રમનું નિરૂપણ અતિશય સ્પષ્ટ
રીતે કરું છું અને દૃષ્ટાંતો વિસ્તારપૂર્વક સમજાવું છું કરદેશાટ
ભ્રમણ કરીએ એટલે આપણને દિશાભૂલ થાય છે અથવા તો છેક
નિકટનો સ્નેહી પણ કોઈવાર ઓળખી શકતો નથી. એનું નામ ભ્રમ છે
કેફી વસ્તુનું સેવન કરવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનેક વિચાર ઉદ્
ભવે છે અને ભૂતથી તેમજ જ્વરાદિથી અનેક પ્રકારની બકવાદ
મનુષ્ય લવારો કરે છે તેનું નામ ભ્રમ છે [illegible]
વાસ્તવમાં નટ હોતા છતાં ખેચરી શ્રી [illegible] છે [illegible]
જાતિકે કરેલા પદાર્થો ખરાજ લાગે છે તે ભ્રમ છે [illegible]
ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ પણ ભ્રમ છે [illegible]

સ્વય એક જન્માથી જતા નથી, છતાં લોકો તેમને પ્રત્યક્ષ જતા જુએ છે, આ ચમત્કાર થયો હવે તેનો સબધમાં શુ કહેવુ ? લોકોનો પોતાનો ભાવજ આનું કારણ હોય છે ભક્તની ભાવનામા દેવ સત્યજ હોય છે અને ભાવ વિનાની સર્વ કલ્પના વ્યર્થ અને કુતર્કભરેલી હોય છે પોતાની વહાલી વસ્તુ આપણને સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય તેથી શુ તે વસ્તુ વાસ્તવમાં આપણી પાસે આવી પડી હોય છે ? જો એમ કહેવામાં આવે કે તેનું સ્મરણ થાય છે, પણ તેમ હોય તો પછી અન્ય દ્રવ્યનાં સ્વરૂપો પણ તેની સાથે કેમ દેખાય છે ? કેવલ તેનુંજ સ્મરણ સ્વપ્નમાં પણ શા માટે નથી થતુ ? માટે એ સર્વ આપણી કલ્પના છે સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો આવે છે, તથાપિ તે પદાર્થો વાસ્તવમા કાઈ પ્રાપ્ત થતા નથી અથવા તેનું સ્મરણ પણ થયેલુ હોતુ નથી અત્ર શકા નિવૃત્ત થઈ, માટે જ્ઞાની પુરુષના જન્મની કલ્પના કરશો નહિ જો સમજ ને પડી હોય તો હજુ વિચાર કરી જુઓ જ્ઞાતા મુક્ત થઈ ગયેલા હોય છે, પરતુ તેમનું સામર્થ્ય અનાયાસે ચાલતુ રહે છે કારણ કે તેઓ પુણ્યમાર્ગે ચાલેલા હોય છે, માટે પુણ્યમાર્ગે ચાલજો, પરમેશ્વરનું ભજન વધારજો અને ન્યાય છોડી અન્યાયને માર્ગે કદિ પણ ચાલશો નહિ અનેક પ્રકારના પુરશ્ચરણો કરજો, અનેકવાર તીર્થાટન કરજો અને વૈરાગ્યના બળથી અનેક પ્રકારના સામર્થ્યો વધારજો પરબ્રહ્મપર વિશ્વાસ રાખવામા આવે તો જ્ઞાનમાર્ગથી પણ આપણું સામર્થ્ય વૃદ્ધિગત થાય છે જ્ઞાનમા ભકિત પણ આવ છે માટે અમારે ભકિતની જરૂર નથી એમ કહેશો નહિ તેમજ શાંતિનો ભગ કરશો નહિ ગુરુ અથવા દેવ એ ઉભયમાથી કોઈ એક ઉપર અવશ્ય શ્રદ્ધા રાખવી જો ભકિત ન હોય તો સર્વ વ્યર્થ છે જઓ નિર્ગુણનું જ્ઞાન થતા સગુણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરે છે તેઓ ઉભયને ગુમાવ છે જો ભકિત પણ ન હોય અને જ્ઞાન પણ ન હોય તો વચ્ચે અનુમાનજ ઘુસે છે, માટે જપ અને ધ્યાનનો કદિ પણ ત્યાગ કરવો નહિ જ સગુણનું ભજન છાડી દે છે તે ભલે જ્ઞાની હોય તોપણ તેને યશ પ્રાપ્ત થતો નથી માટે સગુણભજન કદિ પણ છોડવું નહિ નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા ભજનને ત્રૈલોકયમા બીજી ઉપમાજ નથી, પરતુ ધૈર્ય વિના નિષ્કામ ભજન થતુ નથી કામનાયુકત ભજનથી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે અને નિષ્કામ ભજનથી ભગવતની પ્રાપ્તિ થાય છે ફળ અને ભગવત વચ્ચે કેવડુ મોટુ

અંતર છે ? જમીન આસમાનનું ! ઈશ્વરની પાસે અનેક રૂળો છે, પરંતુ તે રૂળોજ આપણને ઈશ્વરથી દૂર કરે છે, માટે નિષ્કામ બુદ્ધિથી પરમેશ્વરનું ભજન કરવું નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરેલા ભજનનું ફળ ઘણુંજ મોટું છે તેના યોગથી આપણને કોઈક અમર્યાદ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેની આગળ બિચારા રૂળો તે શી વિસાતમા છે ? ભક્ત પોતાના મનમા જે જે ઇચ્છા ધરે છે તે તે સર્વ સ્વયં ભગવાનજ કરે છે, તેને બિરાજી અપેક્ષા કરવાની કાંઇ આવશ્યકતાજ રહેતી નથી. આ રીતે ભક્ત અને ભગવાન એ ઉભયના સામર્થ્યો એકત્ર થાય એટલે પછી પૂછવુંજ શું ? તે કાળથી સુદ્ધા હારશે નહિ તેની આગળ અન્યની શી ખાતુરી છે ? તેઓ તો બિચારા દીનદુબળા હોય છે, માટે નિષ્કામ ભજનજ શ્રેષ્ઠ છે તેમા પણ બ્રહ્મજ્ઞાન હોય તો તેટલી વિશેષતાજ છે તેની તુલનાને માટે તો ત્રિભુવન સુદ્ધા નાનું લાગે છે તેમા બુદ્ધિના પ્રકાશને ઉપર ચઢવાનો અવકાશજ હોતો નથી તેમા પ્રતાપ, કીર્તિ અને યશ નિરંતર વાસો કરે છે જ્યા પરમાત્મનિરૂપણ અને હરિકથાની ધૂન ચાલી રહી હોય છે ત્યા પ્રત્યેક પ્રાણીનું કલ્યાણ થાય છે જ્યા અનાચાર થતો નથી ત્યા પરમાર્થ પણ સંકુચિત થતો નથી અને નિશ્ચયયુક્ત સમાધાન પણ બગડતું નથી નિરંતર સારાસારવિચાર કરવાથી અને ન્યાય અન્યાય જોવાથી પરમાત્માએ આપેલી બુદ્ધિ સ્થિર થઇ જાય છે જે ભક્ત ભગવાનપર અનન્ય ભક્તિ રાખે છે તેને પરમેશ્વર સ્વયં બુદ્ધિ આપે છે ભગવદ્ગીતાનું વચન સાભળો. ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । મારા ઉપાસકોને હું બુદ્ધિયોગ આપુ છુ કે જે બુદ્ધિયોગથી તેઓ મને પામે છે, માટે સગુણ ભજન શ્રેષ્ઠ છે તે કરતા બ્રહ્મજ્ઞાન વિશેષ છે અને અનુભવયુક્ત શાંતિ તો તેમા પરમ દુર્લભજ છે

समास ८ मो-प्रतीतिनिरूपण.

હવે પ્રતીતિ અર્થાત્ પરીક્ષા કિંવા અનુભવના સાભળો જેઓ અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ છે અને તે વિનાના મનુષ્યો મૂર્ખ લાચાર છે. નાના પ્રકારના રત્નો અને શિક્ષા પરીક્ષા વિના લેવાથી હાનિ થાય છે તેજ પ્રમાણે જે નિરૂપણ અનુભવમા આવતું ન હોય તે સાભળવાને બેસવું નહિ ઘોડા અને શસ્ત્ર, એને કસોટી કરીને જોવા અને તે પરીક્ષામા સારા ઉતરે તે પછી જાણકાર પુરુષે તે લેવા જોઇએ. જેમ બીજ ઉગે એવા જણાય તે પછીજ તે દ્રવ્ય આપીને લેવા જોઇએ, તે પ્રમાણે પરમાત્મનિરૂપણ પણ જો અનુભવમા આવતું હોય તોજ તેનું શ્રવણ કરવું અમુક માત્રાથી શરીરને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અનુભવ થયો હોય તો તે માત્રા જરૂર લેવી જોઇએ, કેમકે અનુભવવિના ઔષધ લેવુ એ સારી પ્રકૃતિને જાણી જોઇને બગાડવાસમાન છે કેવળ અનુમાનપરજ કામ કરવુ એ મૂર્ખતાજ છે અનુભવ વિના સુવર્ણનો અલકાર કરાવવો એ જાણી જોઇને ઠગાવા સમાન છે જોયા ભાળ્યા વિના કાઇ પણ કાર્ય કરવાથી ઉલટુ જીવપર આવી પડે છે, માટે શાણા પુરુષે કદિપણ અનુમાનપર કામ કરવું નહિ નહિતર ઉપાય કરવા જતા ઉલટો અપાય (હાનિ)જ થશે જેમ પાણીમા ડૂબેલી ભેસને ખરીદવી એ સારી બુદ્ધિનું લક્ષણ નથી, તેમ તપાસી જોયાવિના જ જે કરવામા આવે તેમા ક્લેશજ થાય છે વિશ્વાસપર કોઇએ ઘર લીધુ હોય એમ કદિ સાભળ્યું નથી. કપટી લોકો ફસાવી દે છે માટે તપાસીનેજ કામ કરવુ જોઈએ પરીક્ષા કર્યા વિના અન્નવસ્ત્ર લેવા એ પ્રાણહાનિ કરવા સમાન છે મિથ્યાનો વિશ્વાસ કરવો એ મૂર્ખતા છે ચોરોની સગતિથી અવશ્ય ઘાત થાય છે ઠગ અને પ્રપચીની પરીક્ષા કરીએ તો તેમની લુચ્ચાઈ પણ પકડાઈ આવે છે ખરાબ ચાલના માણસો ખોટા તોલ માપ રાખનારાઓ, ખોટા શિક્કા પાડનારાઓ અને અનેક પ્રકારના ગુપ્ત વેશ ધરનારાઓને બરાબર ઓળખી રાખવા જોઇએ. દેવાળીઆનો આડબર જોવા જઇએ તો તે ભારે

હોય છે; પરંતુ તે સર્વ મિથ્યા હોય છે તેની પાછળ ફજેતીજ આવીને ઉભી રહે છે. તેજ પ્રમાણે જ્યાં અનુભવવિનાનું જ્ઞાન હોય છે ત્યાંથી સમાધાન પ્રાપ્ત થતું નથી; અને માત્ર અનુમાન ઉપરથી તે પુષ્કળ માણસોને સંશયમાં નાખીને તેમનું અહિત કરે છે. જેમ અનાડી વૈદ્ય અજાણતા રોગીને મારી નાખે છે તેમ મંત્ર અને યંત્રના ઉપદેશથી અજ્ઞાન પ્રાણીઓ ફસાઈ પડે છે. વૈદ્ય કાચો મળવાથી કોઈ રંક માણસનો જીવ ચાલ્યો જાય તો તેમાં બીજા સારા વૈદનો શું ઉપાય ચાલે ? જે માણસ પોતાના દુઃખથી મનમાંજ ઝુર્યા કરે અને વૈદને આૈષધ પૂછતા લાજે, તેને જેમ આત્મઘાતકનું નામજ શોભી શકે છે; તેમ અજ્ઞાની માણસે જ્ઞાતાની આગળ અભિમાન કે સંકોચ કરવાથી અજ્ઞાનને લઈને તેનો પોતાનોજ નાશ થાય છે. આમાં હાનિ કોની થાય છે ? જ્ઞાતાની કે અભિમાન કરનારની ? જ્યારે પોતાને એવી પ્રતીતિ થાય કે હવે પોતાના પાપનો નાશ થયો અને જન્મયાતના છુટી, ત્યારેજ સમજવું કે કલ્યાણ થયું પરમેશ્વરને આેળખાય અને પોતે કોણ છે તે પણ જાણવામાં આવે અને આત્મનિવેદન થાય, ત્યારે જાણવું કે કલ્યાણ થયું. બ્રહ્માંડ કોણે કર્યું, શેમાંથી કર્યું અને તેનો મુખ્ય કર્તા કોણ છે ? તે આેળખાય ત્યારે જાણવું કે કલ્યાણ થયું જો એ પ્રમાણે ન થયું હોય અને અનુભવને બદલે અનુમાનમાજ મનુષ્ય રહેલો હોય તો પછી કરેલો પરમાર્થ કે પ્રયત્ન સર્વ વ્યર્થ ગયો સમજવો, કેમકે અનુભવ સિવાય મનુષ્ય સંશયમાજ રહેલો રહે છે આજ પરમાર્થનો મર્મ છે. અસત્ય બોલે તે અધમ છે અને સત્યને અસત્ય માને તે અધમાધમ છે, એમ નક્કી સમજવું. " અજ્ઞાની પરમેશ્વરને આેળખી શકતા નથી " એટલામાજ બોલવાની હદ આવી ગઈ. એમા કિંચિત્ પણ અનત્ય નથી. હે પરમાત્મન્ ! આ વાત તુ જાણે છેજ સત્ય જ્ઞાનનો બોધ આપવો એજ મારી ઉપાસનાની વિશેષતા છે. કારણ કે અસત્ય કહેવાથી પ્રભુપર દોષ આવે છે. માટે સત્યજ બોલવુ જોઇએ, કર્તાને આેળખવો જોઇએ અને માયાની ઉત્પત્તિનુ મૂળ શોધી કાઢવુ જોઇએ આગળ તેનુજ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે વર્ણવેલો સિદ્ધાંતજ પુન વર્ણવું છું. શ્રોતાઓએ મન સાવધ રાખેલા છેજ અને વિશેષ રાખવા. હવે સૂક્ષ્મ નિરૂપણ આવે છે, માટે શ્રોતાને બરાબર સમજ પડે એટલા માટે કહેલી વાતજ પુન. પુનઃ પણ

કહેવી પડે છે અનુભવની નિકટ જવાથી પરિપાડિ (લોકરૂઢિ) જતી રહે છે, માટેજ આ ખટપટ કરવી પડે છે પરિપાડિથી બોલવા જતા પ્રતીતિનું સમાધાન ડૂબી જાય છે અને પ્રતીતિના સમાધાનને જાળવવા જતા પરિપાડિ ડૂબી જાય છે, જેથી બન્ને તરફની આવી સંકડામણને લીધે કહેવુંજ કહેવું પડે છે, તો હવે ઉભયનું રાખીને આ કોયડો ઉકેલી દઉં છું પરિપાડિ અને પ્રતીતિ એ ઉભયનું પ્રમાણ રાખીને હવે આગળ નિરૂપણ કરૂ છુ, તો પરમ ચતુર શ્રોતાઓએ લક્ષ્ય આપવું

समास ९ मो—पुरुप अने प्रकृति.

આકાશમાથી જેમ વાયુ ઉદ્ભવે છે, તેમ બ્રહ્મમાથી મૂળ માયા ઉત્પન્ન થયેલી જાણવી તે મૂળ માયારૂપી વાયુમા ત્રણ ગુણો અને પંચ મહાભૂતો સામાન્યરૂપે રહેલા છે વડના બીજ મધ્યે વડનુ વૃક્ષ રહેલુ છતા તેને ફોડીને જોઇએ તો તેમા કાંઈ ઝાડ દેખાતુ નથી, તોપણ અનેક વૃક્ષોનો વિસ્તાર જેમ બીજમાથીજ થાય છે તેમ બીજરૂપ મૂળમાયામાથીજ આ સર્વ વિસ્તાર થયો છે, માટે તેનુ સ્વરૂપ બરાબર શોધવું જોઇએ. એ માયામા નિશ્ચલ અને ચચલ એવા બે ભેદ દેખાય છે તે વિવેકપૂર્વક સમજવા જોઇએ નિશ્ચલતામા જે ચચલતા છે તેજ વાયુ છે જગજ્જ્યોતિનુ મૂળ જે ચેતનાશક્તિ તે વાયુમાજ હોય છે વાયુ અને ચેતનાશક્તિનું જે સમિશ્રણ થાય છે તેનેજ મૂળમાયા કહેવામા આવે છે સરિતા કહેવાથી તે કોઇ સ્ત્રી હશે એવો ભાસ થાય છે, પરતુ વસ્તુત જોવા જઇએ તો તેમા જલજ હોય છે, તેમ હે વિચારવત પુરુષો ! માયાની વાત પણ તેવીજ સમજજો સર્વ બ્રહ્માડને જાગૃત કરનાર જે વાયુ અને ચેતનાશક્તિ તેનેજ મૂળમાયા કહેવામા આવે છે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ પણ એનાજ નામ છે વાયુને પ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે અને જગજ્જ્યોતિને પુરુષ કહેવામા આવે છે પુરુષ અને પ્રકૃતિ, શિવ અને શક્તિ, એ નામો એનાજ છે વાયુમા જે શ્રેષ્ઠ ચેતનાશક્તિ રહેલી છે, તેજ પ્રકૃતિમા પુરુષ છે આ વાતપર વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ વાયુ એ શક્તિ અને ચેતના એ

કરે છે અને આજ અર્થમાં લોકો એને વારંવાર અર્ધનારીનટેશ્વર કહે છે મૂળ માયારૂપી વાયુમાં જે ચેતનાનો ગુણ છે તેજ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ છે પાછળથી તેમાંથી ત્રણ ગુણો ઉત્પન્ન થયા તે ગુણોમાં જે સત્ત્વગુણ છે તે નિર્મળ ચેતનાનું સ્વરૂપ છે અને તેજ સ્વરૂપ વિષ્ણુએ પોતે ધારણ કરેલું છે એ સત્ત્વગુણનાજ અંશથી જગત્ ચાલે છે એમ ભગવદ્ગીતા જણાવે છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીએ એટલે દેખાશે કે છે એકજ ચેતનશક્તિ સર્વમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે અને પ્રાણી માત્રમાં તેના અંશો હોય છે તે ચેતનાશક્તિએ– તે જ્ઞાનેજ સર્વ દેહોનું રક્ષણ કરેલું છે, તેનું નામજ જગજ્જ્યોતિ છે તેના યોગથીજ પ્રાણીમાત્રનો વ્યવહાર ચાલે છે પક્ષી કહો, પશુ કહો, કીટક કહો, કીડી કહો કે જગતનું કોઈ પણ પ્રાણી કહો, તેના અંગમાં ચેતનાશક્તિ રહેલીજ હોય છે આ જ્ઞાનશક્તિને લીધેજ પ્રાણીઓ નાસી જાય છે અને પોતાના પ્રાણ બચાવે છે અને છુપાઈ જાય છે આ જ્ઞાનશક્તિ સર્વનું રક્ષણ કરતી હોવાથીજ તેને જગજ્જ્યોતિ કહેવામાં આવે છે જો તે નષ્ટ થાય તો પ્રાણીઓ ત્યાંના ત્યાંજ મરી જાય. આ મૂળ માયાની ચેતનાનો વિકાર આગળ જતા એવી રીતે વિસ્તાર પામ્યો છે કે જેમ પાણીનો હિમ બનીને અનેક રૂપ આના રૂપમાં દેખાય છે દેવ, દેવતા અને ભૂતો એજ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેમને મિથ્યા કહી શકાય નહિ તેઓ સર્વ પોતપોતાના સામર્થ્ય અનુસાર પૃથ્વીપર ભ્રમણ કરે છે તેઓ સદા સર્વદા વાયુસ્વરૂપેજ ભ્રમણ કરે છે તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપો બદલે છે એમજ અજ્ઞાન પ્રાણી ભ્રમમાં પડે અથવા ડરે તો તેઓ તેને પીડા આપે છે પરંતુ જ્ઞાતાને તેમની બિલકુલ કલ્પનાજ હોતી નથી તેથી તેને તેઓ કાંઈ પણ બાધા કરી શકતા નથી, માટે આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે સર્વ કર્મનો લય થાય છે આ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે અને એમાં કિંચિત પણ શંકા નથી જ્ઞાન વિના કર્મનો નાશ કલ્પનામાં સુદ્ધાં થઈ શકે એમ નથી પરંતુ સદ્ગુરુ વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી પણ પરમ દુર્ઘટ છે, માટે સદ્ગુરુ કરવા શોધ કરી સત્સંગતિ કરી મન અંતઃકરણમાં તત્ત્વવિચાર કર્યા કરવા તત્ત્વથી તત્ત્વનું નિરસન થયું એટલે પછી આપણું સત્ય સ્વરૂપજ રહે છે અને અનન્ય ભક્તિના યોગથી આપોઆપજ સાર્થકતા થાય

છે. વિચાર કર્યા વિના જે જે કરવામાં આવે છે તે તે સર્વ વ્યર્થ અને મિથ્યા થાય છે; માટે પ્રથમ તો વિચારનિમગ્ન થવું જોઇએ. જે વિચાર કરે તે પુરુષ છે અને જે વિચાર ન કરે તે પશુ છે, આવાં વાક્યો ભગવાન સ્થળે સ્થળે બોલ્યા છે. સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવાને માટે પૂર્વપક્ષ ઉઠાવવો પડે છે અને તેના સમાધાનથીજ સાધકોને સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને પ્રતીતિદ્વારા વિશ્વાસ થયો કે તત્કાલ સાક્ષાત્કાર થાય છે; પછી અધિક પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

समास १० मो—निश्चल अने चंचलनुं निरूपण.

બ્રહ્મ ગગનસદશ છે. બહુજ મોટો, ઉંચો, વિસ્તીર્ણ, નિર્ગુણ, નિર્મળ, નિશ્ચલ અને સદા પ્રકાશમય છે. તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. તે સિવાય તેનાં ઘણાં નામો છે, પરંતુ તે સર્વનો વિસ્તાર અત્ર કયાં કરીએ? તે આદિમાં અને અંતમાં એકસરખોજ હોય છે તે સર્વ તરફ પ્રસરેલો અને વિસ્તરેલો હોવા છતાં તે નિરાભાસ હોવાથી ભાસતો નથી, તે સદા જેવો ને તેવોજ એકરસ રહે છે તે ચોતરફ પાતાળમાં અને અંતરિક્ષમાં પણ એકસરખો વ્યાપક છે. કોઇ પણ સ્થળે તેનો અંત નથી. વળી તે સર્વકાળમાં અને કલ્પનાના અંતમાં પણ એકસમાન ભરેલોજ હોય છે તે નિશ્ચલ છે, પરંતુ તે નિશ્ચલમાં ચંચલ ભાસે છે. તેનાં અનેક નામો છે. તે ત્રિવિધ છે જે દૃષ્ટિગોચર થાય નહિ તેને નામ આપવું અને તેનાં લક્ષણો બતાવવાં એ વિચિત્ર છે, પરંતુ ઓળખવાને માટે તેમ કરવાની જરૂર પડે છે આ ચંચલ વસ્તુનાં મૂળમાયા, મૂળપ્રકૃતિ, મૂળપુરુષ, શિવશક્તિ એવાં અનેક નામો છે, પરંતુ જેને એ નામો આપવામાં આવે છે તે મૂળ વસ્તુને પ્રથમ ઓળખવાની જરૂર છે તેનો અનુભવ લીધા વિના માત્ર નામોનીજ કલ્પના કર્યા કરવાથી શો લાભ? માટે વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને છોડી દઇને માત્ર નામનેજ પકડી બેસરો નહિ કેમકે એવા અનુભવવિનાના માત્ર આનુમાનિક જ્ઞાન અથવા સ્મરણથી તો ઉલટું ઘોટાળામાં પડવાનો વખત આવે છે. નિશ્ચલ-સ્થિર

ગગનમાં ચંચળ વાયુ સડસડાટ કરતો વાવા લાગે છે, પરંતુ જેમ એ ગગન અને વાયુ વચ્ચે ભેદ છે તેમ બ્રહ્મ અને માયા વચ્ચે પણ ભેદ છે બ્રહ્મ નિશ્ચળ છે અને માયા ચંચળ છે બ્રમનો ભાસ એ માયામાંજ થતો હોવાથી હવે તે બ્રમનું વર્ણન કરૂં છું

આકાશમાં જેમ પવન વહે છે તે પ્રમાણે નિશ્ચલ (બ્રહ્મ)માં મૂળ સ્ફૂર્તિરૂપી ઇચ્છા (માયા)નું સ્ફુરણરૂપે ચલન થાય છે અહંપણાના યોગથી ચેતનાશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનેજ મૂળ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે તેજ બ્રહ્માંડનો તૈયાર થયેલો મહાકારણ દેહ છે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ અને મહાકારણ એ જેમ પિંડના ચાર દેહ છે તેમ વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ ... અને મૂળપ્રકૃતિ એ ચાર દેહ બ્રહ્માંડના છે એ પંચીકરણ ...

અવસ્થા તથા સુખ દુ ખ અને માનાપમાન ઇત્યાદિ સર્વને જાણે છે તે પરમ કઠિન પણ છે અને પરમ કૃપાળુ પણ છે તે પરમ કોમળ તેમ પરમ સ્નેહાળ પણ છે તે પરમ ક્રોધી તેમ અત્યત પ્રેમી પણ છે શાંતિ, ક્ષમા, વિરક્તિ, ભક્તિ, અધ્યાત્મવિદ્યા, સાયુજ્યમુક્તિ, વિવેક અને સહજ સ્થિતિ, એ સર્વ તેનાદ્વાનાજ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે પહેલા પુરુષ નામો દર્શાવી પછી સ્ત્રીનામોનુ નિરૂપણ કર્યું હવે તે ચચલ વસ્તુના નપુમક નામો સાભળો જ્ઞાન, અત કરણ, ચિત્ત, શ્રવણ, મનન, ચૈતન્ય, જીવિત, ગમન, આગમન ઇત્યાદિ લક્ષ્યમા લો વળી તેને હુંપણુ તુંપણું, જાણપણુ, જ્ઞાતૃત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, જીવપણું, શિવપણુ, ઇશ્વરત્વ અને અલિપ્તપણ પણ કહેવામા આવે છે

તેના આવા અનેક નામો છે, પરતુ તે જગજ્જ્યોતિ એકજ છે માત્ર વિચારવત પુરુષોજ તે પર્વાન્તરાત્માને ઓળખી શકે છે આત્મા, જગજ્જ્યોતિ અને સર્વજ્ઞતા, એ ત્રણેને એકજ જાણવા અત કરણ વા જ્ઞપ્તિ પણ તેનેજ સમજવી પદાર્થોના તેમજ તેના પુલ્લિગ, સ્ત્રીલિગ તથા નપુસકલિગ નામનો ઢગેઢગ હોય છે આવા સૃષ્ટિરચનાના પ્રકારો તે કેટલાક કહીએ ? પરતુ તે સર્વને ચલાવનારો તો એકજ છે અને તે અતરાત્માજ છે કીડીથી લઈને બ્રહ્મદેવ પર્યંત સકલ વસ્તુઓ તેની શક્તિ થીજ ચાલે છે તે અતરાત્માને અહી થોડામાજ જાણવો જોઇએ કે આ સર્વ નાના પ્રકારના ખેલો તેનામાજ છે તે કળાય છે, પરતુ દેખાતો નથી તેનો અનુભવ થાય છે, પરતુ ત ભાસતો નથી તે શરીરમા છે, પરતુ ત એકજ સ્થાનમા રહેલો નથી તે સૂક્ષ્મપણે આકાશમા પણ ભરાઈ જાય છે, સરોવર જોતાજ તે પ્રસરી જાય છે અને પ્રત્યેક પદાર્થનું રક્ષણ કરી તેની ચાતરફ વ્યાપ્ત રહે છે જ્યા જે પદાર્થ જવા હોય છ ત્યા તે તેવોજ બની જાય છે તે વાયુ કરતા પણ વિશેષ ચચળ છે તે અનેક ચક્ષુઓથી જુએ છે, અનેક રસનાઓથી ચાખે છે અને અનેક મનોથી પારખે છે ત કાનમા રહીને શબ્દ સાભળે છે, નાકદ્વારા વાસ લે છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયથી શીતોષ્ણાદિક જાણે છે, આ પ્રમાણે તે સૌના મનની વાત જાણે છ તે સર્વમા છે પણ ખરો અને સર્વથી નિરાળો પણ છે વિચાર કરીએ તો તેની લીલા અગાધ પ્રતીત થાય છે અને તે લીલા માત્ર તેજ જાણે છે તે પુરુષ પણ નથી અને સ્ત્રી પણ નથી, તે બાળક પણ નથી

તેમ બાલિકા પણ નથી અને તરુણ પણ નથી તે નપુંસકનો વેશ પણ ધારણ કરે છે, છતાં નપુંસક નથી તે સર્વ દેહોને ચલાવે છે અને સર્વ કાર્ય કરે છે છતાં તે અકર્તા કહેવાય છે સર્વ ક્ષેત્ર (દેહો)માં રહેનારા ક્ષેત્રજ્ઞ (આત્મા) પણ તેજ છે વળી તેને દેહી અને દુર્ગન્ધ પણ કહેવામાં આવે છે

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

આ લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પુરુષો છે ... ભૂતો ... પુરુષ છે અને ... છે અને ... મનથી જ પર છે ...

લીન થઈ જવાય છે. “ આપણે તેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ અને આપણું દેહની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી ” આવી ભાવના થતાંજ પાપના રાશિ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય જે જે સાધન કરવામાં આવે તે સર્વ વ્યર્થ છે. તે દ્વારા અનેક પ્રકારનાં પાપોનું નિવારણ શી રીતે થઈ શકે ? આ શરીર પાપનુંજ બનેલું છે અને અન્ત્યપર્યંત પણ તે પાપકર્મજ કરતું આવેલું છે; તો પછી રોગ થાય પેટમાં અને ઉપચાર કરે બહાર, તે શા કામનું ? આ શરીરને અનેક તીર્થક્ષેત્રોમાં લઈ જઈ તેનું મુંડન કરવામાં આવે, અનેક પવિત્ર સ્થળોમાં લઈ જઈ તેને કષ્ટ આપવામાં આવે, અનેક પ્રકારના નિગ્રહ કરી તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખવામાં આવે, અનેક પ્રકારની મૃત્તિકા લઈ તેને ઘસવામાં આવે, કિંવા તપ્ત મુદ્રાથી તેને ડામી કાઢવામાં આવે, આ પ્રકારે ઉપરઉપરથી તેને ગમે તેટલાં કષ્ટ આપવામાં આવે, તો પણ તે શુદ્ધ થનાર નથીજ. ચાહે છાણના લોંદાના લોંદા ગળી જવામાં આવે, ચાહે ગોમૂત્રના ઘડાના ઘડા પી જવામાં આવે, અને શરીરપર ચાહે માળા, રુદ્રાક્ષ અને કાષ્ઠના મણકા ભારોભાર લાદવામાં આવે, આવો ઉપરનો ઠાઠ ગમે તેટલો કરવામાં આવે, તો પણ જો અંદર દોષ ભરેલા હશે તો તેને બાળી નાખવાને માટે આત્મજ્ઞાનજ જોઈએ. અનેક પ્રકારના વ્રતો, અનેક પ્રકારનાં દાનો, અનેક પ્રકારના યોગ અને અનેક પ્રકારની તીર્થયાત્રા કરતાં આ આત્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય કોટિગણું અધિક છે. જે નિરંતર આત્મજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે તેના પુણ્યની સીમાજ નથી તેના યોગથી દરેક પાતકની સઘ બાધા નાશ પામે છે વેદશાસ્ત્રોમાં જે સત્યસ્વરૂપનું વર્ણન આવે છે તેજ જ્ઞાનીઓનું સ્વરૂપ છે જ્ઞાનીનું પુણ્ય અનન્ત મોટું હોય છે. તેના પુણ્યની કંઈ સીમા રહેતી નથી આ અનુભવની વાત છે. આ અનુભવને આનન્દવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ અનુભવથી દૂર રહીને દુઃખી થવું ન જોઈએ. હે અનુભવ લેનારા લોકો ! અનુભવ વિના સર્વત્ર રોકજ છે, માટે આપને શ્રીગુરુનાથની કૃપાથી અનુભવ મળ્યો રહે.

दशक ११ मो

समास १ लो–सिद्धान्तनिरूपण.

આકાશમાંથી વાયુ ઉપજે છે એ તો પ્રત્યક્ષજ જણાય છે; પરંતુ વાયુમાંથી અગ્નિ કેવી રીતે ઉપજે છે, તે હવે સાવધ થઇ શ્રવણ કરો. વાયુના કઠિન સંઘર્ષણથી અગ્નિ અને શીતલ મંદવાયુના ઘર્ષણથી પાણી ઉત્પન્ન થાય છે આ (પાણી) માંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વી અનેક બીજરૂપ છે અને બીજમાંથી ઉત્પત્તિ થવી એ તો સ્વાભાવિક ધર્મજ છે. મૂળમાયા સુદ્ધાંજ કલ્પનાની બનેલી છે; કેમકે તે મૂળમાયાની કલ્પનારૂપજ છે કે જે માયામાંથી ત્રિગુણાત્મક ત્રણ દેવોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. નિશ્ચલમાં ચંચલતા ઉત્પન્ન થવી એનુંજ નામ કલ્પના છે અને તેથી અષ્ટધા પ્રકૃતિનું મૂળ પણ કલ્પનાજ છે. અષ્ટધા પ્રકૃતિ કલ્પનામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તેના આઠે પ્રકાર કલ્પનામય છે. આ અષ્ટધા પ્રકૃતિ મૂળમાયામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી મૂળમાયાનેજ આ પ્રકારની જાણો. પંચ ભૂતો અને ત્રણ ગુણ એ સર્વ મળીને આઠ થયા માટે તેને અષ્ટધા પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે.

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ गीता अ. ७ श्लो. ४

"અર્થ –પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર આ આઠ પ્રકારની મારી અષ્ટધા પ્રકૃતિ છે." તે પ્રથમ

કંપનારૂપ હોય છે અને પાછળથી વિસ્તાર પામીને સૃષ્ટિરૂપ જડત્વને પ્રાપ્ત થાય છે જે મૂળમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને "મૂળમાયા" કહેવામાં આવે છે અને તેમાથી જે ત્રિગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તે "ગુણમાયા" છે, અને પછી તેમાથી જે સૃષ્ટિના રૂપમાં જડત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તે "અવિદ્યા માયા" છે તેમાથી પછી જારજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ અને સ્વેદજ નામક ચાર પ્રાણી, પરા, પશ્યતી, મધ્યમા અને વૈખરી નામની ચાર વાણી અને અનેક યોનિઓ તથા અનંત વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈને વિસ્તાર પામે છે

આ પ્રમાણે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે હવે સંહાર કેવી રીતે થાય છે તે સાભળો સંહારનું વર્ણન પાછલા દશકમા સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું છેજ, તથાપિ અત્ર પણ તેનું સંક્ષેપમા વર્ણન કરૂ છુ, માટે એકચિત્તે શ્રવણ કરશો સો વર્ષ પર્યંત અનાવૃષ્ટિ થઈ, તેને લીધે પ્રાણીઓનો સંહાર થાય છે અને તેથી સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સમાપ્ત થઈ જાય છે એવુ શાસ્ત્રમા કંપાતનું વર્ણન છે સૂર્ય બાર કળાથી તપવા લાગે છે અને તેથી પૃથ્વી બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે અને પછી તેની ભસ્મ પાણીમા પીગળી જાય છે તે પાણીનો અગ્નિ નાશ કરે છે અને તે અગ્નિને વાયુ બુઝાવી નાખે છે ત્યારપછી તે વાયુ પણ નષ્ટ થઈ મૂળનું નિરાકાર સ્વરૂપજ જેવુ ને તેવુજ શેષ રહે છે તે સમયે જીવ શિવ, પિંડ, બ્રહ્માંડ, ઇત્યાદિ સર્વનો ઝગડો નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને માયા તથા અવિદ્યાના તોફાન પણ રહેતા નથી

આ પ્રલય વિવેકથી પણ કરી શકાય છે અને તેથી તેને 'વિવેક પ્રલય' કહેવામાં આવે છે વિચારવંતના લક્ષ્યમા આ સર્વ વાત આવે છે, પરંતુ મૂર્ખને તે સમજાતી નથી સમગ્ર સૃષ્ટિનો વિચાર કરતા ચંચલતા અને નિશ્ચલતા એ બે ગુણો તેમા પ્રતીત થાય છે ચંચલતાનો કર્તા પણ ચંચલજ છે જ સર્વના શરીરમા રહી સર્વ કર્મમા પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે છતા પણ જેને અકર્તા કહેવામા આવે છે જે એકજ ડોઇ રંકથી લઇને રાજપર્યંત અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ દેવો પર્યંત સર્વમા વાસો કરે છે અને જે ઇંદ્રિયોદ્વારા સર્વ શરીરોનો વ્યાપાર ચલાવે છે, તેને પરમાત્મા કહેવામા આવે છે તેને સકલકર્તા કહેવામા આવે છે, પરંતુ વિવેકથી તેનો પણ નાશ પ્રતીત થાય છે તે કૂતરામા પ્રવેશ કરી ઘુરકે છે, તે ડુક્કરમા પ્રવેશ કરી કુર કુર અવાજ કરે છે

અને તે સર્દામમાં પ્રવેશ કરી અત્યંત કઠોર અવાજ કાઢે છે સાધારણ લોકો આવા નાના પ્રકારના દેખાવ માત્ર જુએ છે, પરંતુ વિદ્યાવંત મનુષ્ય તો દેહના અંતરમાં રહેલ વસ્તુને જુએ છે અને આ પ્રકારે મોટો પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી જુએ છે

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ गीता अ. ६ श्लो. १८

અર્થ—જેઓ પંડિત હોય છે તેઓ, વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ હો, ગાય હો, હાથી હો, શ્વાન હો કે ચાંડાલ હો, તે સર્વમાં સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે પ્રાણીઓના દેહ જોતાં તે ભિન્ન ભિન્ન છે ખરા; પરંતુ સર્વનો અંતરાત્મા તો એક જ છે, જેથી સકલ પ્રાણીઓ એક અંતરના બનેલા છે એમ પંડિતો સમજે છે પ્રાણીઓ અનેક નિર્માણ થાય છે, તોપણ તેઓ એક જ શક્તિથી ચાલે છે તે જ શક્તિને જગજ્જ્યોતિ કિંવા જ્ઞાનશક્તિ કે ચેતનાશક્તિ કહેવામાં આવે છે જે કર્ણદ્વારા શબ્દો સાંભળે છે, ત્વચાદ્વારા જે શીતોષ્ણનો અનુભવ લે છે અને આંખદ્વારા જે નાના પદાર્થોને જુએ-જાણે છે, રસનાદ્વારા જે રસાસ્વાદ લે છે, ઘ્રાણદ્વારા જે વાસ લે છે અને કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા જે અનેક વિષયોનો સ્વાદ લે છે, સૂત્રરૂપે જે સ્થલનું સંરક્ષણ કરે છે અને નાના પ્રકારના સુખ દુઃખોને અનુભવે છે, તેને જ અંતર્સાક્ષી કિંવા અંતરાત્મા કહેવામાં આવે છે આત્મા, અંતરાત્મા, વિશ્વાત્મા, ચૈતન્ય, સર્વાત્મા, સૂક્ષ્માત્મા, જીવાત્મા, શિવાત્મા, પરમાત્મા, દ્રષ્ટા, સાક્ષી અને સત્તારૂપ, એ સર્વ નામો તેનાં જ છે આ વિકારી (અંતરાત્મા) નિરંતર (દૃશ્યસૃષ્ટિમાં રહી) સદા સર્વદા નાના પ્રકારના જ વિકાર કર્યા કરે છે તેને જ મૂર્ખ લોકો 'વસ્તુ' વા પરબ્રહ્મ માને છે સર્વ (ચંચળ અને નિશ્ચલ)ને એકસમાન જ ગણવા—સર્વ એકાકાર લેખવું—એ જ માયિક સ્થિતિ છે, તે માટે આ ચંચળ અવિદ્યા—માયાનું દીપક જ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ચંચળ તથા મિથ્યામાયા પૃથક્ છે અને અચળ તથા શાશ્વત પરબ્રહ્મ પૃથક્ છે તેને જાણવાને માટે નિત્યાનિત્યવિવેકની આવશ્યકતા પડે છે જે જીવ જાણે છે તે જ જ્ઞાનવાળો છે, જે જાણતો નથી તે અજ્ઞાન છે અને જે જન્મે છે તે વાસનાત્મક છે જે જીવ બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય પામેલો છે તે 'બ્રહ્મવિદ્' છે જ્ઞાનવડે ઐક્ય થતાં પિંડ અને બ્રહ્માંડ એ ઉભયનું નિરસન થઈ જાય છે એમ ચાર પ્રકારના માનવ જીવ છે

અસ્તુ. આ સર્વ ચચલ છે અને તે સર્વ લયને પ્રાપ્ત થનારા અને નિશ્ચલ તો આદિ અને અંતમાં નિશ્ચલજ રહે છે આદિ, મધ્ય અને અંતમા તે વસ્તુ તો નિર્ગુણ, નિર્વિકારી, નિર્માયિક, નિરજન (નિષ્કલંક), નિ:સગ અને નિષ્પ્રપંચજ હોય છે જીવ અને શિવનુ ઐક્ય થતાં ઉપાધિનું નિરસન થાય છે વિવેચનથી જોતાં ઉપાધિ રહેજ શાની ? અસ્તુ. તાત્પર્ય એ છે કે જે જાણપણું છે તે સર્વ જ્ઞાન છે; પરંતુ પર બ્રહ્મમા અનન્ય થતાજ એ જ્ઞાનનું વિજ્ઞાન બની જાય છે અને મન ઉન્મન બની જાય છે. એ ઉન્મની દશાને મન કેવી રીતે જાણી શકે ? નિવૃત્તિની દશાને વૃત્તિ કળી શકેજ નહિ ગુણને નિર્ગુણની પ્રાપ્તિ થઈ શકેજ નહિ. સાધકો અને સતોજ, વિવેકબળવડે ગુણાતીતને કળી શકે છે. શ્રવણ કરતાં મનન ઉત્તમ છે; કેમકે મનનથી સારાસારવિવેકની પ્રતીતિ થાય છે અને નિદિધ્યાસથી નિ સગ એવો જે પરમાત્મા તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે નિર્ગુણ પરમાત્મામા અનન્યતા એજ સાયુજ્ય મુક્તિ છે ત્યા લક્ષ્યાશ અને વાચ્યાશ એ ઉભય સમાપ્ત થઇ જાય છે. અલક્ષ્ય એવો જે પરબ્રહ્મ તેમા લક્ષ્ય લાગ્યા પછી શકા રહેશે નહિ ! કારણકે નિશ્ચયમા વળી સંશય કેવો ? જે અવ્યક્ત છે તે વ્યક્ત થાયજ કયાથી ? તે હોય તોપણ નહિવત્જ છે માયિક ઉપાધિ હોવા છતા પણ સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવો એનુ નામજ સમાધિ છે, માટે શ્રવણના અભ્યાસવડે નિશ્ચયની વૃત્તિને દૃઢ કરવી જોઈએ.

समास २ जो–सृष्टिक्रम.

નિશ્ચલ અને ચચલ, આ બે તત્ત્વોમાના ચચલ તત્ત્વમાજ સર્વ જગત્ ગુચવાઇ રહ્યું છે અને નિશ્ચલ તો જેવું ને તેવુજ છે એ નિશ્ચલનો વિચાર કરનારા લાખોમા એકાદજ હોય છે લોકો આ નિશ્ચલની વાતો કરે છે ખરા, પરતુ તેઓ દોડે છે તો ચચલની તરફજ ચચલના ચક્રમાથી બહાર નીકળી જનારા થોડાજ હોય છે ચચલમાજ ચચલ જન્મ્યું છે અને ચચલમાજ વધેલુ છે, જથી મનુષ્યના અગમા મરણપર્યંત ચચલતાજ વ્યાપેલી રહે છે સમગ્ર જગત્ ચચલતરફજ ધસતું હોય છે જે જે

ક્રિયાઓ છે તે સર્વ ચંચલમાત્ર થાય છે. એવો કોણ છે કે જે ચંચલનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચલની તરફ વળતો હોય? ચંચલ કદિ નિશ્ચલ થતો નથી અને નિશ્ચલ કદિ ચંચલ થતો નથી એ વાત નિત્યાનિત્યના વિવેકવડેજ મનુષ્યોને કંઈક સમજાય છે; પરંતુ થોડું સમજાયું એ ન સમજાયા બરાબરજ છે અને થોડું જણાયું તે ન જણાયા બરાબર છે, કેમકે તેમાં થોડો ઘણો સંશય અવશ્ય રહે છેજ. સંશય, અનુમાન અને ભ્રમ એ સર્વ પંચાની ચંચલમાત્ર હોય છે નિશ્ચલમાં આવી કાંઈ પણ પીડા હોતી નથી, પરંતુ એ મર્મ સમજવો જોઈએ જે જે ચંચલ વસ્તુ છે તે તે સર્વ માયાજ છે અને જેટલું માયિક છે તે સર્વનો નાશ પણ થવાનોજ પછી તે નાનું હોય કે મોટું તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી આ સર્વ માયાનો [illegible]

આ પ્રમાણે સર્વ વિચાર બગડી ગયા છે, સન્માર્ગવિચાર કોઈ કરતું નથી અને નાનો કોણ તથા મોટો કોણ તે કાંઈ સમજાતું નથી શાસ્ત્રોનો તો બધો એક ગજગજ ભરેલો છે દેવતાઓનો પાગજો થયો છે અને ગામ નાના મતપર લોકો તૂટી પડ્યા છે આ પ્રમાણે સર્વત્ર ભ્રષ્ટાચારજ ફેલાયો છે, સત્યાસત્યનો કોઈ પત્તો લાગતો નથી અને જ્યાં ત્યાં સર્વ લોકો સ્વેચ્છાચાર કરી રહ્યા છે મતમતાંતરનો કોલાહલ મચી રહ્યો છે અને કોઈ કોઈનો ભાવ પૂછતું નથી જે માણસ જે મતનો હોય છે તેને તેજ મત સર્વોત્તમ લાગે છે, પરંતુ અસત્યનો પક્ષ લેવાથી પતન થાય છે, માટે શુભ મનુષ્યો સત્યનીજ શોધ કરે છે લોકોના સર્વ આચાર જ્ઞાનને હસ્તામલકવત્ હોય છે, માટે હે વિચારશીલ મનુષ્યો ! શ્રવણ કરો લોકો શા માટે [illegible] છે અને કયા દેવની ઉપાસના કરે છે ? તેનો પ્રત્યક્ષ નુભવ હવે [illegible] થઈને શ્રવણ કરો

મૂર્તિ [illegible], ધાતુ, પાષાણ ઇત્યાદિની અનેક પ્રતિમા હોય છે અને ઘણા લોકો તેની પૂજા કરે છે કેટલાક અનેક દેવતાઓને અનેક [illegible] [illegible] લીલા ગાય છે અને સદા તેનાજ જપ ધ્યાન તથા પૂજા કરે છે કેટલાક એમ માને છે કે સર્વનો આત્મા એક છે અને નિશ્ચય [illegible] [illegible] અને જ્ઞાનાત્મા છે કેટલાક નિરંજન અને નિરાકાર માને છે [illegible] પણ [illegible] થતા નથી તેઓ [illegible] [illegible] છે સાકાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મૂર્તિઓ [illegible] [illegible] તૃતીય [illegible] ચતુર્થ નિર્વિકાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ નથી [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] ઉપાધિ-[illegible] [illegible] [illegible] માટે [illegible]

[illegible]

છે અને નિશ્ચલને ભજનાર નિશ્ચલ રહે છે પ્રકૃતિ અનુસાર ચાલવું, પરન્તુ અંતઃકરણમાં શાશ્વતની પ્રતીતિ કરવી અને સત્યસ્વરૂપ બની બાધા ણુ લોકો નગાયે વર્તવુ

समास ३ जो—सांसारिक उपदेश.

અને જન્મો થયા પછી આ ઉત્તમ નરદેહ પ્રાપ્ત થાય [illegible] માટે મનુષ્યે નિ[illegible] રીત તથા નીતિ ન્યાયથી [illegible] તુ જો [illegible] સાંસારિક [illegible] કર્યો નિયમપૂર્વક કરવા [illegible] પરંતુ [illegible] પરમાત્માના ચિંતક પણ હોવા [illegible] જો [illegible] પામે છે [illegible] અજ્ઞાનમાં [illegible]

તથા આલોક પરલોકમાં જીવને સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે પ્રયત્ન કેવો કરવો, તેનું નિરૂપણ ક્ષણભર સાવધાન ચિત્ત કરી શ્રવણ કરો. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠવું, કેટલાંક ઉત્તમ વચનો યાદ કરવા અને યથાશક્તિ પરમેશ્વરનું શ્રવણ કરવું. પછી શૌચ કરવા જવું, પરંતુ તે એવા સ્થાને જવું કે જ્યાં કોઈ દેખે નહિ. પછી નિર્મળ જળથી હાથ પગનું પ્રક્ષાલન કરી આચમન કરવું. તે પછી મુખમાર્જન, પ્રાતઃસ્નાન, સંધ્યા, તર્પણ અને દેવપૂજા કરી વૈશ્વદેવ ઉપાસના વગેરે કામો સાંગોપાંગ કરવાં. ત્યાર પછી કાંઇક ભોજન કરીને ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું અને મધુર ભાષણથી સર્વને રાજી રાખવાં. જેનો જે ધંધો હોય તેમાં તેણે કુશળ થવું, કેમકે તેમાં ચિત્ત ન પરોવવાથી એકાદ બાળક પણ ઠગી જાય છે. ભૂલી જવું, ફસાઇ પડવું અને વિસરી જવું અને પછી સ્મરણ થયા પશ્ચાત્ વ્યાકુલ થવું, એ ચંચલ ચિત્ત અને આલસ્યનીજ નિશાની જાણવી; માટે કામધંધામાં મનને સ્થિર અને સાવધ રાખવાથીજ ભોજનપાન સારૂ લાગે છે ભોજન પછી કાંઇક ઈશ્વરચર્ચા કરવી અને એકાંતમા જઈ નાના પ્રકારના ગ્રંથોનુ અધ્યયન કરવું. આમ કરવાથીજ માણસ શાણો થાય છે, નહિ તો મૂર્ખનો મૂર્ખજ રહે છે. શાણા લોકો ખાય છે અને તે મૂર્ખ ભિખારીની પેઠે ટગર ટગર જોયા કરે છે. હવે સારા ભાગ્યવાળાનાં લક્ષણ સાભળો તે એક ક્ષણ પણ નકામી જવા દેતો નથી. સાંસારિક કાર્યો તે દક્ષતાથી કરે છે પહેલા કાંઇક કમાય છે ત્યારે જે તે ખાય છે અને દુખમા ફસાયેલા લોકોને મુક્ત કરે છે અને શરીરને કાંઈ ને કાંઈ શુભ કાર્યમા નિમગ્ન રાખે છે. કેટલોક કાળ ધર્મચર્ચામા તેમજ પુરાણ, હરિકથા, અધ્યાત્મનિરૂપણમા ગાળે છે, અને પ્રાપંચિક અથવા પારમાર્થિક કાર્ય કર્યાવિના એક ક્ષણ પણ એળે જવા દેતો નથી. જે મનુષ્ય એવો સર્વ તરફથી સાવધાન છે તેને ખેદ હોયજ કયાથી ? વિવેકબળથી તેનો દેહબુદ્ધિનો અહંકાર પણ તૂટી જાય છે. જે છે તે સર્વ પરમેશ્વરનુજ છે એવા નિશ્ચયપૂર્વક તે જગતના વ્યવહાર કરતો હોવાથી તેના ઉદ્વેગનું મૂળજ તૂટી ગયેલુ હોય છે. વ્યાવહારિક કાર્યમા દ્રવ્યની જરૂર છે તેમ પરમાર્થમા પંચીકરણની જરૂર હોય છે એ પછી મહાવાકયનું વિવરણ પ્રાપ્ત કરવાથી સંસારબંધન છૂટે છે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનદ્વારા સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે પરમાર્થના સાધનોનું શ્રવણ કરતા રહેવું જોઈએ.

समास ४ थो–विवेकनिरूपण.

બ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિરાકાર છે. જેને વિકાર નથી અર્થાત્ જે નિર્વિકાર છે તેજ પરબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ નિશ્ચલ છે અને અંતરાત્મા ચંચલ છે. અંતરાત્માનેજ દ્રષ્ટા અને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. એનો સ્વભાવ ચંચલ છે. એને ઈશ્વર કહેવો જોઈએ; કેમકે એજ સર્વ જીવોમાં રહીને તેમનું પાલન કરે છે. તેના વિના સર્વ પદાર્થો જડ છે, તેના વિના દેહ પણ વ્યર્થ છે અને તેના વડેજ સર્વ પરમાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. કર્મમાર્ગ, ઉપાસનામાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, સિદ્ધાન્તમાર્ગ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ, નિવૃત્તિમાર્ગ, એ ઈશ્વરજ ચલાવે છે. એ ચંચલ ઈશ્વર વિના પરબ્રહ્મ નિશ્ચલની પ્રતીતિ થતી નથી અને ચંચલ મન સ્થિર થતું નથી. આ પ્રકારના અનેક વિચારો છે, તેને બરાબર લક્ષ્યમાં લ્યો. ચચલ અને નિશ્ચલની સંધિરૂપી માયામાં બુદ્ધિ ચકરાઈ જાય છે. કર્મમાર્ગ વગેરે સર્વ તે સંધિની પછીજ પ્રકટ થાય છે. પરબ્રહ્મજ આ સર્વનું મૂળ છે, પરંતુ ખરૂં જોતાં તેને મૂળ પણ નથી અને શાખા પણ નથી. પરબ્રહ્મ તો નિશ્ચલ અને નિર્વિકાર છે. જે નિર્વિકારી અને વિકારીને એક માને છે તે મૂર્ખ છે. તેને જોવા જતાં વિચાર પોતેજ નષ્ટ થાય છે. સર્વ પરમાર્થનું મૂળ કેવળ પંચીકરણ અને મહાવાક્યનું વિવરણ એજ છે, માટે તેનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવો જોઈએ. સ્થૂલ કાયા એ પ્રથમ દેહ છે અને મૂળ માયા એ આઠમો દેહ છે. એ આઠ દેહનું નિરસન કરી લીધું એટલે પાછો વિકારજ હોય ક્યાંથી? એ વિકાર બાજીગરની બાજી પેઠે સત્ય જેવા દેખાય છે. કોઈ તેને ખરી જાણે છે અને કોઈ સત્ય માની લે છે. નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયથી રહિત છે અને એને સમજવાને માટેજ સારાસારનો વિવેક કહેલો છે. જો સાર અને અસાર, એ ઉભયને એકજ કહીએ તો પછી વિવેક ક્યાં રહ્યો? જે લોકો ભિખારી, પાપી અને મૂર્ખ હોય છે, તેઓ સારાસારની પરીક્ષા જાણતા નથી. જે એક પરમાત્મા સર્વત્ર વિસ્તાર પામેલો છે તેનેજ અંતરાત્મા કહેવામાં આવે છે. તે મૂળમાં નિર્વિકાર હોવા છતાં પણ નાના પ્રકારના વિકારોથી યુક્ત થયેલો છે. આ વાત મનથી અલક્ષજ છે એ વાત પોતાના અનુભવદ્વારાજ સમજવી

જોઈએ શું રહે છે અને શું જાય છે તેની સમજ અવિવેકી પુરુષનેજ પડતી નથી જે સદા ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, જેનો સદા સર્વદા સંહાર થાય છે, તેની તો જગતમા પ્રત્યક્ષજ પ્રતીતિ થાય છે કોઇ રડે છે, કોઈ કકળે છે, કોઈ કોઇનો ટોટો પીસે છે અને કોઇ બીજાની ઉપર હુકાગીયાની પેઠે તૂટી પડે છે લોકો ન્યાયને પણ જોતા નથી અને નીતિને પણ જોતા નથી આવી રીતે તેઓ વર્તે છે, કેમકે વિચારશૂન્ય માણસો સર્વ વસ્તુઓને સત્ય અને શાશ્વત માને છે તેઓ પત્થરને ફેંકી દે છે અને સુવર્ણને સંગ્રહી રાખે છે તેઓ માટીને ફેંકી દે છે અને અન્નને ખાય છે, અને તે છતા પણ તેઓ સર્વ વસ્તુઓને ઉત્તમ કહે છે, એ કેટલી બધી મૂર્ખતા છે! માટે સત્યાસત્યનો વિવેક કરવો અને સત્યમાર્ગ હોય તેજ ગ્રહણ કરવો અને વિવેકથી શો લાભ થાય છે તે સમજી લેવુ જો રત્ન અને પાષાણની કિમ્મત એકસરખીજ ગણવામા આવે તો પછી પરીક્ષા ક્યા રહી? માટે શાણા માણસોએ પરીક્ષા કરવી જોઇએ જ્યા પરીક્ષાનોજ અભાવ હોય ત્યા તો "ટકે શેર ભાજી ને ટકે શેર ખાજાનોજ" વ્યવહાર ચાલવાનો "સબહિ ઘોડે બારા ટકે" ગણવા એ ચોખ્ખી મૂર્ખતાજ છે માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તેનેજ ગ્રહણ કરવી અને જે વસ્તુ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય ન હોય તેને છોડી દેવી જોઇએ ઉચ્ચ અને નીચની પરીક્ષા હોવી એનુ નામજ જ્ઞાન છે નરદેહરૂપી સરખીજ પુજી લઇને સર્વ મનુષ્યો આ સંસારના બજારમા આવે છે, પરતુ તેમાથી કોઈ તેનો સારો ઉપયોગ કરીને લાભ મેળવી તવગર થાય છે અને કોઇ તેનો દુરુપયોગ કરીને કે ઠગાઇને ગાંઠની મૂડી પણ ગુમાવી દેવાનુ કૂટે છે માટે શાણાએ તો સાર હોય તે ઉચકી લેવો જોઇએ અને અસાર હોય તેને ઓળખી લઇને વમનની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ તે વમનનુ પ્રાશન કરવુ એ તો કુતરાનો સ્વભાવ છે, તેને માટે પવિત્ર બ્રાહ્મણ શુ કરી શકે એમ છે? જેણે જેવા કર્મ સંચિત કર્યા છે તેને તેવા ફળ મળે છે જેવા કર્મ કરવાનો અભ્યાસ દૃઢ થઇ ગયો હોય છે તે પછી છુટતાજ નથી. જેમકે કોઇ સુગ્રાસ અન્ન ખાય છે તો કોઇ પ્રાણી વિષ્ટાજ ખોળે છે, છતા પોતાના વડવાઓનુ અભિમાન સૌને હોય છે અસ્તુ તાત્પર્ય એ છે કે વિચાર વિના બોલવુ એ માત્ર વ્યર્થ પરિશ્રમ છે પ્રત્યેક મનુષ્યે શ્રવણ અને મનન વારંવાર કરવુ જોઇએ

समास ५ मो—राजनैतिक दाव-पेच.

કરેલાંજ કામો પુનઃ કરવાં, ધરેલુંજ ધ્યાન પુનઃ ધરવું અને જે વિષયનું વિવરણું કર્યું હોય તેજ વિષયનું વિવરણ પુનઃ પુનઃ કરવું જોઇએ. અમારે પણ તેમજ કરવું પડશે; તેનું કારણ એટલુંજ કે બગડેલું સમાધાન સારી રીતે સ્થાપિત થાય. પ્રયત્નનો મુખ્ય અભિપ્રાય એ છે કે શ્રોતૃસમુદાયમાં અનન્યભાવ રહે અને ઇતરજનોને ભાવ ઉપજે. પ્રથમ કાર્ય હરિકથા અને અધ્યાત્મનિરૂપણ છે; બીજું કાર્ય રાજકારણ-પટુતા અને ત્રીજું કાર્ય સર્વ વિષયોમાં સાવધાન રહેવું એ છે. અત્યંત ઉદ્યોગ કરવો એ ચોથું કાર્ય છે. વળી નાના પ્રકારના આક્ષેપ દૂર કરવા જોઇએ તથા નાના મોટા અપરાધો ક્ષમા કરતા રહેવું જોઇએ. અન્યનું અંતઃકરણ અને પોતાના અંતઃકરણમાં નિરંતર ઉદાસીનતા રહેવી જોઇએ. નીતિ ન્યાયથી કદિપણ અંતર પડવા દેવું જોઈએ નહિ. પોતાના ગુણોથી સર્વનાં ચિત્તો આકર્ષી લેવાં જોઇએ. પોતે એક હોવા છતાં અનેકને ઉપદેશ આપવા જોઇએ. યથાશક્તિ સંસારપ્રત્યે પણ લક્ષ્ય આપવું જોઇએ. સમય ઓળખવો જોઈએ, પરમ ધૈર્યવાન થવું જોઇએ અને કોઈની સાથે અતિ પરિચય થવા ન દેવો જોઇએ. ઉપાધિનો વિસ્તાર કરવો, પરંતુ પોતે ઉપાધિમાં પડવું જોઇએ નહિ. નીચતા અને મૂર્ખતા તો પ્રથમથી સમજી રાખવી જોઇએ. અન્યના દોષ છુપાવવા જોઇએ, નિરંતર અન્યના અવગુણજ ન કહેવા જોઇએ. દુર્જનોને મેળવી લઇ તેના પર ઉપકાર કરીને તેમનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. કોઇ વાત પર હઠ કરવી નહિ, અનેક ઉપાયો શોધી કાઢવા અને જે કામ અશક્યવત્ લાગે તેને પણ દીર્ઘપ્રયત્નથી સાધ્ય કરવું. સમાજમાં જડતા ન થવા દેવી, આવેલો પ્રસંગ નિભાવી લેવો અને કોઇની સાથે વિશેષ વાદ કરવો નહિ. અન્યનું કલ્યાણ શેમાં છે તે જોવું. પુષ્કળ મનુષ્યો તરફથી પુષ્કળ સહન કરવું; સહન ન થઇ શકે તો દૂર દેશાંતર ચાલ્યા જવું. અન્યનાં દુઃખ જાણવાં, તેમાં ભાગ લેવો અને સમાજ તરફથી જે કાંઇ ભલુંબુરૂં પ્રાપ્ત થાય તે સહન કરવું. અનેક ગદ્યપદ્યાત્મક વચનો યાદ રા

નિરતર વિચારવત રહેવુ અને પરોપકારમા સદા સર્વદા તત્પર, જાતે શાતિ રાખવી અને બીજાઓમા શાતિ સ્થાપન કરવી. સ્વય છોડી દેવો અને બીજાઓનો છોડાવી દેવો પોતે ઉદ્યોગ કરવો અને અન્ય અનેકની પાસે કરાવવો કોઈનું અહિત કરવુ હોય તો તે કહી દેવુ ન જોઈએ, પરતુ બારોબારજ તેનુ અકલ્યાણ કરવુ માણસ ઘણાનો ભાર સહન કરતો નથી તે ઘણાની પ્રીતિ પણ કરી શકતો નથી, પરતુ બહુ સહન કરવામાં પણ આપણું મહત્વ રહેતું નથી * અનેક રાજકાર્યો કરવા, પરંતુ તે કોઇને જાણવા દેવાં નહિ અન્યને દુઃખ દેવાનો પણ કદિ વિચાર કરવો નહિ લોકોને ઓળખી લેવા, રાજકારસ્થાનો કરી તેમનું અભિમાન ઉતારી નાખવુ અને પછી ધીમે રહીને તેમને મેળવી લેવા કાચા માણસને દૂર કરવા, હલકા માણસની સાથે વાત કરવી નહિ અને સબધ પડી જાય તો તેમને છોડી અન્યત્ર ચાલ્યા જવુ આ પ્રકારના રાજનૈતિક દાવપેચો જણાવવા બેસીએ તો તેમનો પાર આવે તેમ નથી સ્થિર ચિત્ત રાખવાથી રાજકીય દાવપેચો સારી રીતે વિદિત થાય છે ભયભીતને આશ્વાસન આપવુ જોઈએ અને મસ્તક ઉંચકનારને ભય બતાવવો જોઈએ. આ પ્રકારના અનેક રાજનૈતિક દાવપેચો છે, જેનું વર્ણન કરતા અત આવે એમ નથી. રાજકાર્યમા કુશળ મનુષ્યને શોધવા જઇએ તો તે હાથમા આવતો નથી, અને તે જ્યા પણ હોય છે ત્યા પોતાની કીર્તિ ચોતરફ ફેલાવ્યા વિના રહેતો નથી સપત્તિ અને વૈભવ તેની પાસે આવે છે, પરતુ તે તેનો સ્વીકાર કરતો નથી એકને સહાયતા કરવી અને એકને જોઇ પણ ન શકવુ, એ કાઇ ચાતુર્યનુ લક્ષણ નથી (અર્થાત્ સર્વના મન રાખવા જોઇએ) જે માણસ ન્યાયની વાત માનતો નથી અને હિતની વાત મનમા આણતો નથી, તેનો ત્યાગ કર્યા વિના ઉપાય નથી શ્રોતાએ જાણ્યા છતા શકા કરી એટલા માટે આ વિષય કહેવાની જરૂર પડી. ન્યૂનાધિકને માટે ક્ષમા કરવી

---

* ઘણા માણસો તરફથી મકટ મદન કરવાથી ઘણા લોકોની મહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત સત્ય છે પરતુ અયત્ન સહનશીલતા બતાવવાથી પણ બીકણ કે નિર્માલ્યમા ગણાઇને આપણું મહત્વ ન્યૂન થાય છે માટે પ્રસગ જોઇને ચાલવુ જોઇએ.

समास ६ ठ्ठो—महंतनां लक्षण.

ઉત્તમ અને સુંદર લખવું અને લખ્યા પછી તેને શુદ્ધ રીતે શુદ્ધ કરવું અને શુદ્ધ કરીને શુદ્ધ રીતે વાંચવું જોઈએ—ભૂલવું ન જોઈએ ભાંગેલા અક્ષરોને સુધારી લેવા જોઈએ વિષયને દૃઢતાપૂર્વક મનમાં ધારણ કરી રાખીને તથા નાના પ્રકારના દૃષ્ટાંતોથી ભરી દઈને ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરવો જોઈએ. જે વાત મનમાં સમજવાની હોય તે કદીને બતાવી શકાતી નથી અને જે વાત કહેવાની હોય તે સંક્ષેપમાં કરી શકાતી નથી. સમજ્યા સિવાય કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી. હરિકથા, અધ્યાત્મનિરૂપણ, ઉપરાંત રાજકાર્ય અને વ્યાવહારિક જ્ઞાનની વાતો પણ હદસર થવી જોઈએ. જે માણસ વિચાર કરી જાણે છે, કહી જાણે છે, ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરી જાણે છે અને સર્વનું સમાધાન કરી જાણે છે, જેને દૂરની વાત પહેલાથીજ સમજાય છે, જે સ્વસ્થ ચિત્તથી તર્ક કરી શકે છે અને જે સાર સમજી યોગ્ય માર્ગનું અવલંબન કરે છે, આ સર્વ કાર્ય જે કરી શકે છે તેજ મહંત અને બુદ્ધિમાન છે તે સિવાયના સર્વ યત્કિંચિત્ છે જેને તાલ, મેળ આલાપ પ્રબંધ, કવિતા, સુભાષિત વચનો, ઇત્યાદિ સભાચાતુર્યના લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય, જે એકાંત વિચારમાં તત્પર હોય છે, અનેક ગદ્યપદ્યમય વચનો જેના સ્મરણમાં હોય છે અથવા જે ગહન ગ્રંથના માર્મિક અર્થો શોધનો રહે છે, જે પ્રથમ પોતે અભ્યાસ કરીનેજ અન્યને શિક્ષણ આપે છે, તેજ ઘણા પ્રવીણ પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતાના વિવેકસામર્થ્યથી અન્ય ફસાયેલા લોકોને મુક્ત કરે છે જેના અક્ષર સુંદર હોય, જેનું બોલવું સુંદર હોય, જેની ભક્તિ સુંદર હોય, જેનું જ્ઞાન સુંદર હોય, જેનો વૈરાગ્ય સુંદર હોય એ પ્રમાણે સર્વ વાના જે સુંદર સુંદરજ કરી બતાવે છે, જેને યોગ્ય રીતે પ્રયત્ન કરતાં આવડે છે, જે નાના પ્રકારના પ્રસંગોમાં [illegible] જે ધીરતાપૂર્વક આગળ વધે છે પાછા હઠતો નથી, [illegible] પ્રસંગમાં કેમ વર્તવું તે જે જાણે છે, જે ઉપાધિમાં મળવું જાણે છે, તેમજ તેનાથી પોતે અલિપ્ત કેમ રહેવું તે પણ જાણે છે તે

રહે છે સર્વ જગાએ પણ શોધતાં કયાંય જડતો નથી-અંતરાત્માની પેઠે સર્વ જગાએ રહેલા છતા પણ ગુપ્ત હોય છે. જેમાં અંતરાત્મા ન હોય એવી કોઈ વસ્તુજ નથી; પરંતુ તેને જોવા જતાં તે દેખાતો નથી અને ન દેખાવા છતા પણ પ્રાણીમાત્રને તેજ ચલાવે છે. તેજ પ્રમાણે મહંત પણ અનેક પ્રકારે લેકોને ચતુર બનાવે છે અને નાના પ્રકારની લૌકિક તથા આધ્યાત્મિક વિદ્યાઓનો પ્રચાર કર્યા કરે છે. જે સ્વપ્રયત્નથી દક્ષ બને છે તે આપોઆપજ સર્વ માર્ગ શોધી કાઢે છે. જ્ઞાની પુરુષની મહંતાઈ આવી હોય છે. જે નીતિ અને ન્યાય બન્નેને જાણી જાણે છે, જે પોતે અન્યાય કરતો નથી અને બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી, જે કઠિન પ્રસંગે યોગ્ય ઉપાય કરી જાણે છે, એવો ધારણા નિશ્ચયવાળો પુરુષજ અનેક માણસોના આધારરૂપ બને છે. રામદાસ કહે છે આવા મહંતના ગુણો આપણે ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

समास ७ मो—मायारूपी चंचल नदी.

ચંચલ માયા એ ગુપ્ત ગંગા છે એનું વિવરણ કરવાથી એ જગતને પાવન કરી દે છે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી જોયો, એટલે એ વાત મિથ્યા નથી એમ જણાશે. નદી જેમ અચલ પર્વતમાંથી નીકળે છે તેમ આ પણ કેવળ અચલ પરબ્રહ્મમાંથી નિર્માણ થઈ છે અને નદીની પેઠે દેવથી અધોમુખે વહેતી ચાલી ગઈ છે ને સર્વદા એક સરખી વહે છે, પરન્તુ તેને કોઈએ જોઈ નથી. નદીમાં ઠેકઠેકાણે ખીચાણ, વમળ, ભમ્મર, ઓતપ્રોત પ્રવાહ, લહરિ, ફગ, કાદવ, તરંગો અને સંગમ હોય છે તેમજ ગુપ્ત પ્રવાહ, ધારા, ધોધ અને કરાલ હોય છે તથા ચપલ પાણી ચક્કર કરતું ચાલી જતું હોય છે તેમ. ત્રીજું ઉંડે છે, પર પડદા પડે છે અને હિલોળા આવે છે, પાણી જ્યાં ત્યાં જોવે છે. વળી પૃથ્વીના તળ જે ભાગે કુઓ અને ઝોળો પડે છે તેની તો ગણત્રી શી કરીએ? તેમાં પુષ્કળ કચરો હોય છે, પથરા; અને ખડકના ઘસારા હોય છે અને ખડક તથા ઝાડો વચ્ચે આવેલા હોવાથી પાણીનાં વહે

પડેલા હોય છે. જે જમીન મૃદુ હોય છે તે પાણીના પ્રવાહથી તૂટી જાય છે અને જે કઠિન હોય છે તે તૂટતી નથી. ચક્રિમ. આવું હમેશાં જણાય છે. કોઈ તેમાં વહાણ જાય છે, કોઈ તેના વમળમાં નપડાઇ જાય છે અને તેની ખાઇમાં ઉંધે મસ્તકે પડી રહેલા હોય છે. કોઇ પડતા આખડતા ચાલ્યા જાય છે, કોઇ ફુંદાઇ ફુદાઇને મરી જાય છે અને કેટલાક પાણી પેટમાં ભરાઈ જવાથી ફુલી જાય છે. કેટલાક સશક્ત હોય છે તે તરતા તરતા મૂળ તરફ ચાલ્યા જાય છે અને તે મૂળના દર્શનથી પવિત્ર તીર્થ સ્વરૂપ બની જાય છે ત્યાં બ્રહ્મદેવાદિકના ભુવનો હોય છે, બ્રહ્માદિના દેવતાઓના સ્થાનકો હોય છે. ત્યાં ઉલટી ગંગા દેખાતાંજ સર્વનો મેળાપ થાય છે ત્યાંના જલનમાન કોઈ પણ જલ નિર્મલ હોતું નથી ત્યાંના જલ [illegible] કોઇ ચલચલ પણ હોતું નથી અને તેને નારાયણ જલત્વ [illegible] પરમેશ્વર [illegible] આવે [illegible] એ નદી મહા મહાન છે પરંતુ તે અનિર્વચનીય [illegible] અને ત્યાં [illegible]

समास ८ मो–अंतरात्मानुं

પ્રથમ સકલ સૃષ્ટિના કર્તા અને સર્વ દેવોના પોષક પરમાત્માને વંદન કરૂં છું અરે ભાઇ ! કોઇક તો તેના નમા પ્રવૃત્ત થાઓ ! તેના વિના કોઇ પણ કાર્ય ચાલતુ નથી તેના સિવાય પડેલુ પાદડુ સુદ્ધા હાલતું તેનાથી સમસ્ત ત્રૈલોક્ય ચાલે છે તે સકલનો અતરાત્મા છે અને તે દેવોનો, દાનવોનો, માનવોનો તથા ચાર ખાણી અને ચાર વાણીનો પ્રવર્તક છે તે એકલોજ સર્વના દેહોમા રહીને સર્વ ભિન્ન ભિન્ન વ્યવહારોને કરે છે સમગ્ર સૃષ્ટિની વાત ક્યા સુધી વર્ણવીએ ! આવો જે ગુપ્તેશ્વર છે તેનેજ ઈશ્વર કહેવો જોઇએ. મોટા મોટા લોકો જે ઐશ્વર્ય ભોગવે છે તે તેની કૃપાથીજ ભોગવે છે આવા ઈશ્વરને જેણે ઓળખ્યો હોય, તેને પોતાનેજ ઈશ્વર થયેલો માનવો. તેની આગળ સમાધિ અને સહજ સ્થિતિ–બ્રહ્મસ્થિતિને કોણ પૂછે છે ? આ વાતનો કઇક મુખ્ય મર્મ ત્રૈલોક્યનું વિવરણ કરે ત્યારેજ સમજાય છે તે પરમ નિધાન પ્રાપ્ત થયા પછી કાઈપણ પરિશ્રમ કરવાનો બાકી રહેતો નથી. વાસ્તવમા અતરાત્માને બરાબર વિચાર કરીને જુએ એવો કોણ છે ? મનુષ્યને તેની થોડીઘણી સમજ પડે એટલે તે તેટલામાજ સમાધાન માની બેસે છે અરે ! એટલા માટે જોયેલી વસ્તુનેજ પુન. જોવી જોઈએ અને જે વસ્તુપર વિચાર કર્યો હોય તે વસ્તુપરજ પુન વિચાર કરવો જોઈએ તથા વાચેલુજ પુન પુન વાચવુ જોઈએ. અહો ! અતરાત્મા કેવો અને કેવડો છે અને તેને જોનારની સ્થિતિ કેવી છે ? (અર્થાત્ અતરાત્મા મહાન અગમ્ય, અનત અને અગોચર છે અને તેને જોનાર જીવ તો કેવળ ક્ષુદ્ર છે) માટે તે તો જ દૃષ્ટિગોચર અને કર્ણગોચર થાય તેનીજ વાત કરે (તે તે કરતા મોટી વસ્તુની વાત કરેજ શી રીતે ?) ગમે તેટલુ જોવામા આવે કિવા ગમે તેટલુ સાભળવામા આવે તોપણ તેથી કાંઈ અતરાત્માની સર્વ મર્યાદા પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ પ્રાણી તો બિચારો દેહ ધારણ કરનાર એક પૂતળુ છે, તો તેને સર્વાંશે અતરાત્માની પ્રતીતિ શી રીતે થાય ? અપૂર્ણ પૂર્ણને પહોચી શકે નહિ, કારણ કે જે વસ્તુ અખડ છે તેનો વિચાર કરી શકાતો નથી, અને વિચાર કરવા

તાંઝે તો વિચાર અને વિચાર કરનારને ટળી જાઈને માત્ર પરમાત્મા વિના કઈજ શેષજ રહેતુ નથી જે વિલક્ષણપણું—જુદાઈને દૂર કરે તેજ ભક્ત કહેવાય, નહિ તો સર્વ વૃથા શ્રમ અને ખટાટોપજ છે ઘર ધણીને જો ઓળખ્યો નહિ તો પછી ઘર જોવાને ગયો તે ફોકટજ છે રાજ્યની વચમા થઈને આવ્યો પણ રાજાનેજ ન જાણ્યો! એવીજ રીતે મનુષ્યો દેહની સંગે વિષયો ભોગવે છે અને સુખી થાય છે, પરંતુ દેહને ધારણ કરનાર દેહના સ્વામી આત્માને ઓળખવાનું તો મનુષ્ય ભુલી જાય છે, એ મોટી નવાઈ છે! આવા લોકો અવિવેકી હોવા છતા પોતાને વિવેકી કહેવરાવે છે ઠીક ભાઈ, જેને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો! મૂર્ખ લોકો મનસંયમ કરી શકતા નથી, એટલા માટે શાણાની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ આ તો શાણાસુદ્ધા દીન દેખાય છે! દાટેલુ ધન ભૂલી જનાર જેમ ફોગટ ફાંફાં મારતો ફરે છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનીની અવસ્થા થાય છે અને તેને પરમાત્માની પ્રતીતિ થતી નથી પરમાત્માનું પૂર્ણ પણે ધ્યાન ધરે એવો આ જગતમા કોણ છે? વૃત્તિ તો એકદેશીજ હોઈ શકે છે, એટલે તે સર્વવ્યાપી પરમાત્માનું ધ્યાન કેવી રીતે ધરી શકે? અનેક રૂપો અને અનેક વાણીવાળા અસંખ્ય પ્રાણી બ્રહ્માંડમા ભરેલા છે, ભૂમિના પેટમા તેમજ પાષાણોમા પણ કંઈએક પ્રાણીઓ હોય છે, તે સર્વમા—અનેકમા એકજ પરમાત્મા પ્રવર્તી રહેલો છે અને સર્વનું તંત્ર ચલાવે છે તે કેટલાક સ્થાને ગુપ્ત હોય છે અને કેટલાક સ્થાને પ્રગટ હોય છે જે વસ્તુ ચચલ હોય છે તે કદિપણ નિશ્ચલ થતી નથી આ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે, માટે ચચલ નહિ પણ જે નિશ્ચલ છે તેજ પરબ્રહ્મ છે જ્યારે સર્વ તત્ત્વો લય પામી જાય છે ત્યારે દેહાભિમાન પણ તેની સાથેજ ઉડી જાય છે અને સત્ય નિર્મળ નિશ્ચલ અને નિરંજન સ્વરૂપજ શેષ રહે છે, માટે આપણે કોણ? ક્યાથી આવ્યા? અને શેમાથી ઉત્પન્ન થયા? એ વાતનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. જે માણસ મૂળથીજ કાચા હોય છે તેને આ વાત સૂઝતી નથી સુજ્ઞ માણસ વિચાર કરી આ દુસ્તર સસારતરી જવા અને હરિની ભક્તિ કરી સર્વ કુળનો ઉદ્ધાર કરવો

समास ९ मो—ज्ञानोपदेश.

પ્રથમ તો મનુષ્યને કર્મનો પ્રસંગ આવે છે એ કર્મ તેણે સંપૂર્ણ વિધિસહિત કરવા જોઇએ, કેમકે જો તેમા કાઇ ગરબડ થઇ જાય તો દોષ લાગે છે માટે કર્મનો આરંભ કરીને જે યથાવત્ થાય તે કરવુ અને તેમા અંતર પડે તો ત્યા હરિસ્મરણ કરવું સ્મરણની સાથે તે હરિ કેવો છે તેનો વિચાર પણ કરવો જોઇએ સંધ્યા થયા પૂર જગદીશના ચોવીસ નામોનું સ્મરણ કરવું જોઇએ તે ચોવીસનામી, સહસનામી, અનંતનામી હોવા છતા પણ અનામી કેવી રીતે છે અને તે અંતર્યામી કેવો છે તે વિવેકથી જાણવુ જોઈએ બ્રાહ્મણ સ્નાનસંધ્યા કરી આવીને દેવપૂજા કરવાને બેસે છે અને દેવની પ્રતિમાની યથાવત પૂજા કરે છે અનેક દેવોની અનેક પ્રતિમા કરી લોકો તેમની પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરે છે પરંતુ જે દેવની તે પ્રતિમા છે તે દેવ કેવા છે? તે જાણવુ જોઇએ અને જાણીને ભજન કરવુ જોઇએ જેમ સંસ્કારી અધિકારીને [illegible] પછીજ તેને નમસ્કાર કરવામા આવે છે તેમ પરમાત્મા પરમેશ્વરને પણ પ્રથમ [illegible] રીતે ઓળખી લેવા જોઇએ [illegible] તેમ છે અવતારી પુરુષો [illegible] તેમની મૂર્તિદ્વારા તે પૂજા અંતરાત્માને [illegible] અવતારી પુરુષો સૂક્ષ્મ રૂપમા વિદ્યમાન [illegible] જગજ્જ્યોતિ કહેવામા આવે છે [illegible] ચેતના [illegible] આ ચેતના શક્તિના [illegible] અનુભવની વાત છે અને તે [illegible] તેને [illegible] તેને [illegible] ચેતનાને [illegible]

અને એ ચેતનાને [illegible] માનના જોઇએ તે [illegible] આપણા હૃદયમા પણ [illegible] અમ જાણવુ તેજ

સાંભળે છે, જુએ છે, સુંઘે છે અને ચાખે છે બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી તેજ સર્વને ઓળખે છે અને પોતાનું કે પરાયું તેજ પારખી કાઢે છે વાસ્તવમાં સંપૂર્ણ જગતનો અંતરાત્મા તે એકજ છે, પરંતુ શારીરિક લોભ વચ્ચે આવી પડયો છે દેહના સંબંધથીજ તે જુદાપણાનું અભિમાન ધારણ કરે છે તેજ ઉપજે છે, વધે છે, મરે છે ને મારે છે, અને જેમ સમુદ્રમાં ચપલ વાયુથી તરંગોપર તરંગો ઉછળે છે તે પ્રમાણે આ ચંચલ માયારૂપી સમુદ્રમાં એ અંતરાત્માના યોગથીજ ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે આ પ્રમાણે ત્રણે લોકોને તેજ ચલાવતો હોવાથી તે 'ત્રૈલોક્યનાયક' કહેવાય છે આ અનુભવનો વિવેક પ્રત્યક્ષ જાણવો જોઇએ

અંતરાત્મા આવો કહેવાય છે, પરંતુ તેની પણ તત્ત્વોમાંજ ગણના છે એની પછી મહાવાક્યનો વિચાર કરવો જોઇએ. પ્રથમ દેહને ધારણ કરનાર જાણ્યો, પછી જગદાત્માને જાણ્યો, પરંતુ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તે બંનેની ઉપરજ થાય છે પરબ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવે એટલે સાર શું અને અસાર શું તેનો નિર્ણય થાય છે અને ચંચળ માયાનો નાશ થાય છે એમ નક્કી જાણવું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ સર્વથી તે નિરંજન પરબ્રહ્મ અલગ છે અહીંજ જ્ઞાનનું વિજ્ઞાન થઇ જાય છે આઠ પ્રકારના દેહ અને નામ રૂપાદિનો જ્યારે વિવેકદ્વારા નાશ થઇ જાય છે, તે પછીજ તે નિરંજન અને નિર્મળ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે વિચારવડે અનન્ય થવાતા દ્રષ્ટા વિનાજ અનુભવ થાય છે, પરંતુ અનુભવ એવો એ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિજ છે અને એ વૃત્તિની પણ નિવૃત્તિ થવી જોઇએ. સારી રીતે વિચારી જુઓ બસ, એ પ્રમાણે ઘણા વાચ્યાંશ ત્યાંજ રહી જાય છે, લક્ષ્યાંશ પણ વિવેકથી જોતાં છૂટી જાય છે અને લક્ષ્યાંશની સાથેજ લક્ષ્યાંશના જેવો વૃત્તિનો અંશ તે પણ જતો રહે છે

समास १० मो–निरुपृहवर्तननिरूपण.

ભૂર્ખ માણુસ એકદેશીય (સંકુચિત વિચારનો) હોય છે પરંતુ આત્મા જે પ્રમાણે અનેક થઈ અનેક પ્રકારનાં સુખો ભોગવે છે તે પ્રમાણે ચતુર માણસ સર્વત્ર ભમે છે મહંતનો અંતરાત્મા પણ તેવોજ હોય છે. તે સંકુચિત શા માટે થાય ? કેમકે તે પ્રશસ્ત, સર્વવ્યવહાર-પરમાર્થનો જાણનાર વિખ્યાત યોગી છે ખરેખર કર્તા અને ભોકતા તેજ છે, સર્વ ભૂમંડળપર તેનીજ સત્તા છે તેનાથી પૃથક્ અને તેને જોનાર એવો જ્ઞાતા કોણ છે ? આવોજ મહંત હોવો જોઈએ. તે સર્વનો સારનો સાર શોધીને તેનુંજ ધ્યાન કરે છે શોધવા જતાં એકાએક એવા પુરુષ મળી આવતા નથી. એ મહંત જગતમાં પરમ વિખ્યાત થાય છે નાના મોટા સર્વ તેને ઓળખે છે, પરંતુ તેનો શાશ્વત વેષ એક પણ હોતો નથી. સંસારમાં તેની અચળ કીર્તિ પ્રસરી રહે છે, પરંતુ તે સ્વયં લોકોને દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી. લોકો તેને ઢુંઢે છે ત્યારે તેનો પત્તો લાગતો નથી વસ્ત્રાભૂષણને તે દૂષણ માને છે અને કીર્તિના ભૂષણનેજ તે ખરૂ ભૂષણ માને છે તે વિચાર વિનાની એક ક્ષણ પણ જવા દેતો નથી તે ઓળખીતા માણુસોનો પરિત્યાગ કરે છે અને દિવસો દિવસ નવીન નવી માણુસોનો પરિચય કરે છ તે નવીનમાં શું હશે એવા લોકો વિચાર કરે છે પરંતુ તેની ઇચ્છા કાઈજ સમજાતી નથી. તે પૂર્ણત. કોઇની તરફ જોતે નથી, પૂર્ણ રીતે કોઈની સાથે બોલતો નથી અને તે એક સ્થળે બેસતો નથી ઉઠીને ચાલતોજ થાય છે તે જવાનું સ્થાન જણાવતો નથી અને જણાવે તો ત્યાં જતો નથી તેમજ પોતાની સ્થિતિ કવી છે તેનું કોઇને અનુમાન પણ થવા દેતો નથી આ પ્રકારે તેના અંતઃકરણની વાત કોઇને પ્રાપ્ત થતી નથી તેનું શરીર એક સ્થાને ટકતું નથી અને તે એક ક્ષણભર પણ કથાકીર્તન વિસરતો નથી લોકો તેના સંબંધમાં જ નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરે છે તે સર્વ નિષ્ફળ થાય છ અને તે યોગીશ્વર લોકોને તેમની પોતાની વૃત્તિ વિષે લજ્જા પમાડે છ જ્યારે પુષ્કળ માણસો આપણા સંબંધમાં

વિચાર કરો; જ્યારે પુરુષ આત્મજ્ઞાન મનમાં આપણને ધ્યાન મળે ત્યાર
માત્ર આપણું મનનું કે હવે આપણું મહત્કાર્ય શું છે નિરંતર એમાન
ધ્યાન કરવો. નિરંતર અભ્યાસ ચાલુ રાખવો અને અન્ય લોકોને પણ
પોતાની સાથે લઈને સમયનો સદ્વ્યય કરવો. ઉત્તમ ગુણો ગ્રહણ કરવા
તથા લોકોને તે ગ્રહણ કરાવવા. ઘણો મોટો સમુદાય એકત્ર કરવો. પરંતુ
તે ગુપ્ત રીતે એકત્ર કરવો. નિરંતર તે સર્વને કામમાં નિમગ્ન રાખવા,
સંપૂર્ણ [illegible] નિયમ [illegible] ત્યારપછી [illegible] લોકો [illegible] આપણને કાર્ય
[illegible] પ્રથમ [illegible]
[illegible]
[illegible] વિન [illegible]
[illegible]
[illegible]

दशक १२ वा

समास १ ला–विमललक्षणनिरूपण.

થવા જોઇએ, જો આમ કરવામાં ન આવે તો અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવવા પડે છે કે પરસ્ત્રીને જોઇને ચંચલ થઇ જાય છે, ઇતર જીવો-નીપેઠે વર્તન કરે છે અને પુરુષ હોવા છતાં પણ ભ્રમમાં પડે છે તેને શું કહેવું ? માટે મનુષ્યે દૂરદર્શિતા રાખવી, નિરંતર વિચાર કરવો અને ભવિષ્યમાં જે બનવાનું હોય તે પ્રથમથીજ વિચારી રાખવું. જે માણસ દક્ષ હોય છે તે સુખી થાય છે અને અસાવધ હોય છે તે દુઃખી થાય થાય છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે, એટલા માટે જે માણસ સદાસર્વદા સર્વત્ર સાવધ રહે છે તેનું માહાત્મ્ય મોટું છે અને તેના જીવનને ધન્ય છે જો વિચારમાં આળસ કરવામાં આવે તો એકદમ ધક્કો આવી પડશે, તો પછી તે સમયે બચવાની યુક્તિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થશે ? એટલા માટે જે લોકો દૂરદર્શી હોય તેના વિચારનું અનુકરણ કરવું જોઇએ. લોકો અન્યનું વર્તન જોઇનેજ ચતુર થાય છે, પરંતુ ચતુર માણસ કોણ છે તે જાણવું જોઇએ. જે ગુણવાન હોય તેનાજ ગુણો ગ્રહણ કરવા અને અવગુણોની પરીક્ષા કરી તેમનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. વિવેકી મનુષ્ય પરીક્ષા તો સર્વની કરે છે, પરંતુ તે કોઇનું મન તોડતો નથી તે પ્રત્યેક માણસનો અનુભવ લે છે દેખાવમાં તે સર્વ માણસોના જેવોજ જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે મહા વિવેકી હોય છે તે કામિની અને કામી પુરુષને સારી રીતે ઓળખી કાઢે છે તેનામાં સૌથી મહાન અપૂર્વતા તો એ હોય છે કે, તે જાણી જોઇને સર્વ પ્રકારના લોકોનો અંગીકાર કરે છે અને જેને જેવું જોઇએ તેવુજ તેને ગૌરવ આપે છે

समास २ जो–संसारनो अनुभव.

આ સંસારમાં અવતરેલા હે નિસ્પૃહ સ્ત્રી પુરુષો ! સાંભળો, જે હું જ કહું તેના અર્થ તરફ તમારૂં ચિત્ત સ્થિર રાખો વાસના શું કહે છે ? કલ્પના શેની કલ્પના કરે છે ? તે જોવું જોઇએ, કારણ કે અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના તરંગો ઉઠે છે મનુષ્યના મનની ઇચ્છા સારૂં ખાવું, સારૂં પીવું, સારાં વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરવા અને સર્વ સારૂં

સારૂં થાય એવી હોય છે; પરંતુ તે પ્રમાણે કાંઇ થતું નથી. તે કરવા જાય તો અકસ્માત્ બુરૂં થાય છે. કોઈ માણસ સુખી હોય છે અને કોઈ દુઃખી હોય છે; આવી ઘટના જગત્માં પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટિગોચર છે અને આથી દુઃખી થાય છે ત્યારે માણસો અંતે આરબ્ધ પર સઘ ભાર નાખી દે છે. તેઓ અચૂક પ્રયત્ન કરી શકતા નથી અને જે કંઇ છે તે યથાવત્ સમજીને કરતા નથી. ગમે તે કરો પણ તેમને તેમનો અવગુણ સમજાતો નથી. જેઓ પોતાના દોષ જાણી શકતા નથી, અન્યના દોષ તો જાણેજ શી રીતે ? ઉપર દર્શાવેલા નિયમ અનુસાર નહિ વર્તવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. લોકો મનના હેતુ જાણતા નથી, તેથી તેઓ તેમની સાથે જોઇએ તેવી રીતે વર્તી શકતા નથી અને મૂર્ખતાથી લોકોમાં અનેક કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેઓ કલહ વધારી પરસ્પર દુઃખ પામે છે. પ્રયત્ન બંધ પડે એટલે અંતે યાતનાજ ભોગવવી પડે છે; માટે આવું વર્તન વિહિત નથી. નાના પ્રકારના લોકોની પરીક્ષા કરવી જોઇએ અને જે જેવો હોય તેને તેવો જાણવો જોઇએ. શબ્દપરીક્ષા, મનઃપરીક્ષા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની પરીક્ષા દક્ષ માણસજ કરે છે. મૂર્ખ માણસ અન્યનું મનોગત શી રીતે જાણી શકે ? સંસારનો વ્યવહાર જોવા જઈએ તો પ્રાયઃ એમજ જણાય છે કે મનુષ્ય પોતાનો પક્ષપાત કરે છે અને અન્યની નિંદા કરે છે; પરંતુ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને માટે સજ્જનને નિંદા પણ સહન કરવી પડે છે. જો નિંદા સહન કરવામાં ન આવે તો સ્વાભાવિક રીતેજ ઉદ્વેગ થાય છે. જ્યાં આપણને ઠીક લાગતું નથી ત્યાં રહેવું કદાપિ ગમતું નથી અને કોઈની મર્યાદા તોડીને જવું પણ ઠીક લાગતું નથી. જે સત્ય બોલે છે અને સત્ય વર્તન કરે છે તેને સર્વ માણસો ચહાય છે. ન્યાય અને અન્યાયની વાત પરસ્પર સહજ વિદિત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી કોઇ માણસ વિવેકપૂર્વક અન્યોના અપરાધો ક્ષમા કરતો નથી, ત્યાં સુધી તેની ઉપર લોકોની ભક્તિ થતી નથી અને લોકો તેને એક સાધારણ માણસજ સમજે છે. જ્યાં સુધી ચંદન ઘસાતું નથી ત્યાં સુધી તેનો સુગંધ પ્રકટ થતો નથી અને તેને પણ ઇતર વૃક્ષોના જેવુંજ માનવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે ઉત્તમ ગુણો પણ જ્યાં સુધી લોકોના જાણવામાં આવતા નથી ત્યાં સુધી તેની કદર શી રીતે થઈ શકે ? જ્યારે તે

લોકોના જાણવામા આવે છે ત્યારે સર્વ જગતના અત કરણો તેની તરફ ખેચાય છે જગતના અત કરણો તેની તરફ ખેચાતા ચાલ્યા એટલે તેમની સાથે તેનુ સખ્ય થયેલુ માનવું આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ એટલે સમગ્ર વિશ્વ અનુકૂલ થતા વાર કેટલી ? જનરૂપી જનાર્દનજ તેની તરફ વળ્યા એટલે પછી તેને ન્યૂનતાજ શેની હોય ? પરંતુ સર્વને રાજી રાખવા એ અત્યત કઠિન કામ છે રોપેલુ ઉગે છે, દીધેલુ આપેલુ પાછુ મળે છે અને મનનો મર્મ કહી દેવાથી અન્યનુ દિલ દુભાય છે લોકોની સાથે સદાચાર કરવાથી સુખની વૃદ્ધિ થાય છે ધ્વનિના જેવોજ પ્રતિધ્વનિ આવે છે. આ સર્વ આપણીજ સત્તાની વાત છે, અન્યોનુ એમા કાઈ પણ ચાલી શકે એમ નથી, માટે આપણે આજ ઉપદેશ ક્ષણે ક્ષણે આપણા મનને આપવો જોઇએ. એકાદ દુષ્ટ વા દુર્જનની સગત થાય અને ક્ષમા કરવાની પોતાનામા શક્તિ ન હોય, તો બાધકે ત્યાથી તત્કાળ માનપૂર્વક ચાલ્યા જવુ જોઇએ લોકો અનેક પ્રકારે પરીક્ષા કરે છે, પરતુ કોઇ પણ અન્યના મનની પરીક્ષા કરી શકતો નથી આથી પ્રાણીઓ દુ ખ પામે છે, એમા લેશ પણ શકા નથી. આપ બુને મનનુ વશ થયેલુ છે, એટલા માટે સદાચાર જાળવવો. વિવેકનુ કામ અત્યત કઠિન છે નાના હો, મોટા હો, સમાન હો, આપણા હો, પરાયા હો, કોઇ પણ હો, પરતુ તમારે સર્વની સાથે મિત્રતા રાખવી જોઇએ આ વાત તો સર્વ કોઇ જાણે છે કે સત્કાર્યનુ પરિણામ સારૂ આવે છે, તો તેથી અધિક કોઇને શું કહેવાનુ રહ્યુ ? હરિકથા હો કે મહાન રાજ કાર્ય હો, પરતુ સધિ જોયા વિના તે કરવુ એ વ્યર્થ છે કોઇ માણસ ઘણી વિદ્યા શીખે, પરતુ જો તે સધિ ચૂકે તો તેની વિદ્યાનો ભાવ કોણ પૂછશે ?

[illegible] ईश्वर अने भक्त.

[illegible] आ जग अनेक माणसो छे, तेमणुं [illegible] मात्र [illegible] अने ऐहलौकिक तथा पारलौकिक [illegible] सार्थक करवुं जोइए. ऐहलौकिक सार्थक्य करवाने माटे [illegible] जोइए अने पारलौकिक सार्थक करवाने माटे [illegible] जोइए, परंतु तेने शुं [illegible] करवुं, [illegible] प्रथम समजवानुं नथी. [illegible] अने [illegible] बे बात पूछवी जोइए. ते बे बात कइ ? ते ए के [illegible] कोण छे अने आपणुं कोण [illegible] ? आ उभय प्रश्नोनुं निराकरण [illegible] फरी फरी करावुं मुख्य परमात्मा कोण ? अने आपणुं [illegible] कोण ? ए जाणवाने माटे [illegible] अने [illegible] विवरण [illegible] फरी फरी करावुं जोइए. निश्चय अने [illegible] [illegible] करी [illegible] सर्व [illegible] छे अने ते थवाने आपणुं [illegible] मुख्य विचार करवो जोइए. [illegible] करी [illegible] छे के [illegible] नथी, माटे [illegible] जे [illegible] [illegible] जोइए. निश्चलता, [illegible] अने [illegible] ए [illegible] छे. तेथी एक वस्तु [illegible] छे. ते नाश पामतो नथी. ते [illegible] विवेकथी [illegible] करी [illegible]. परीक्षा के [illegible] सर्व मायिक वस्तुनुं निरसन करवुं जोइए. परीक्षके परीक्षा करी [illegible] होय तेने [illegible] सत्य ग्रहण करवुं. मायानुं [illegible] मायिक अर्थात् मिथ्या छे ए वात लक्षमां राखवी. माया पंच [illegible] छे, माटे सर्व मायिक वस्तुओ क्षय पामशे. पिंड, ब्रह्मांड अने आठ प्रकारना देह ए सर्व नाशवंत छे. जे जे [illegible] थाय छे ते ते सर्व नाश पामवानुं अने जे जे जन्म्युं ते ते जवानुं. आ माया जेटली उत्पन्न छे तेटलीज ते [illegible] जाय छे. माया जेटली [illegible] छे तेटलीज ते [illegible] छे. जे जे वस्तुओ आवे छे ते ते सर्व जाय छे अने [illegible] भूतोने सुद्धां भूतो खाई जाय छे. देह धारण करनारां जेटलां प्राणीओ छे ते सर्व नाश पामशे. आ तो प्रत्यक्ष अनुभवनी

વાત છે કે મનુષ્યવિના વીર્યોત્પત્તિ ક્યાથી થાય ? અન્ન વિના વીર્ય ક્યાથી આવે ? વનસ્પતિ ન હોય તો અન્ન ક્યાથી ઉત્પન્ન થાય ? અને પૃથ્વી ન હોય તો પછી વનસ્પતિ શાની ઊગ ઉગે ? પાણી ન હોય એટલે જમીન થતી નથી અને તેજ ન હોય એટલે પાણી થતું નથી, તથા વાયુ ન હોય એટલે તેજ થતુ નથી એ વાત લક્ષમા રાખજો અંતરા ત્માજ ન હોય તો પછી વાયુ ક્યાથી ઉત્પન્ન થાય ? વિકાર ન હોય તો પછી અંતરાત્મા ક્યાથી હોય ? અને નિર્વિકારમા વળી વિકાર ક્યાથી હોય ? આનો યથાવત વિચાર કરો નિર્વિકારમા પૃથ્વી નથી, જળ નથી, તેજ નથી, વાયુ નથી અને અંતરાત્માનો વિકાર પણ નથી. નિરાકારપણુ અને નિર્ગુણતા એજ શાશ્વતના લક્ષણો છે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ એ સર્વ નાશવંત છે નાશવંતનો વિચાર કરીએ તો તે હોવા છતા પણ નહિ હોવા સમાનજ છે એમા સાર શુ છે અને અસાર શું છે તે સમજતા સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે વિવેકપૂર્વક મનન કરવાથી સારાસારવિચાર દૃઢ થાય છે

પરમાત્મા શાશ્વત અને નિર્ગુણ છે, આ વાત અંતઃકરણમા દૃઢીભૂત થાય એટલે પરમાત્માનુ સત્ય સ્વરૂપ સમજાય છે, પરતુ હવે "હુ કોણ ?" તે સમજવુ જોઈએ. "હુ કોણ છુ" એ સમજવાને માટે દેહના સર્વ તત્ત્વોનો વિચાર કરવામા આવે તો પ્રતીત થાય છે કે, "હુ-તુ-પણુ" એ મનોવૃત્તિમાજ રહે છે સમસ્ત શરીરની તપાસ કરવામા આવે તો હુપણુ દેખાતુંજ નથી વસ્તુતઃ હુ-તુ-પણુ પણ એ તત્ત્વોમાજ લય પામી જાય છે દૃશ્ય પદાર્થ નષ્ટ થાય છે ત્યારે તત્ત્વોનો તત્ત્વોમાજ લય થઇ જાય છે. તો પછી સત્યવસ્તુમા-પરબ્રહ્મમા તો હુ-તુ-પણુ રહેજ ક્યાથી ? પંચીકરણ, તત્ત્વવિવરણ અને મહાવાક્યદ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે આપણે પોતેજ વસ્તુસ્વરૂપ છીએ, પરતુ નિઃસંગતાની સાથે આત્મનિવેદન કરવુ જોઈએ ઈશ્વર અને ભક્તનુ મૂળ શોધવા જતા નિરુપાધિ અને કેવલ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા હું-તું-પણુ તત્ત્વોમા લય પામી જાય છે, વિવેકથી ભિન્નત્વ નષ્ટ થાય છે અને મોક્ષપદ તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે જ્ઞાન એ વિજ્ઞાનમા જઈને સ્થિત થાય છે, ધ્યેયમા ધ્યાન જઈ રહે છે અને કાર્યકારણનો વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે જન્મ મરણ નિવૃત્ત થાય છે, સર્વ પાપો દૂર થાય

છે અને પક્ષપાતનો નાશ થાય છે સર્વ બંધન તૂટી જાય છે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સકલ જન્મનું સાર્થક્ય થયું એમ છે અનેક શંકા નિવૃત્ત થાય છે, સર્વ ભીતિ નષ્ટ થાય છે આના વિવેકપૂર્વક જ્ઞાનથી અનેક માણસો પાવન થઈ ગયા છે પતિતપાવન ભગવાનના દાસજ જગતને પાવન કરે છે આ વાતની પ્રતીતિ લોકોને થાય છે

समास ४ थो—विवेकवैराग्यनिरूपण.

ભાગ્યબળથી કદાચ કોઈના હાથમાં રાજ્ય આવી જાય પરંતુ જો તે તેને ભોગવી જાણે નહિ તો તેની શી દશા થશે? આવીજ દશા વિવેકરહિત વૈરાગ્યશીલ માણસની થાય છે ગૃહસ્થાશ્રમની નાના પ્રકારની ખટપટોથી કંટાળી અને દુખિત થઇ મનુષ્ય વૈરાગ્યશીલ બની જાય છે અને નાના પ્રકારના વ્યવહારના અનેક સંકટો તથા અડચણોથી ગૃહ છોડી ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે તે ચિંતામાંથી મુક્ત થાય છે, લોકોની પરાધીનતામાંથી છૂટે છે અને રોગી સાજો થાય ત્યારે તે જેમ દુખ મુક્ત થાય છે તેમ તે પણ દુખમાંથી છૂટે છે તથાપિ તેણે પશુની પેઠે ગમે તેમ સ્વચ્છંદીપણે વર્તીને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ, વાચાળ કિંવા અમર્યાદ થવુ ન જોઇએ જે વિચાર વિના વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી અવિવેકને લીધે અનર્થમાં પડે છે તે વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બંને તરફથી ભ્રષ્ટ થાય છે નથી તેનો વ્યવહાર સિદ્ધ થતો કે નથી પરમાર્થ સિદ્ધ થતો અને સર્વ જીવન વ્યર્થ જાય છે વિવેક વિનાના વૈરાગ્યથી આવા અનર્થ થાય છે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયા વિનાજ જે વ્યર્થ જ્ઞાનનો બડબડાટ કરે છે તે તુરંગમાં પડેલો બંદી મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થની બડાઈ હાંકે તેના જેવોજ છે વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાનની વાતો કરવી એ માત્ર વૃથાભિમાનજ છે આવા માણસને મોહ અને દંભને લીધે કષ્ટ સહન કરવું પડે છે કૂતરૂં બાંધેલુ હોય તોપણ તે જેમ ભસે છે તેમ તે પણ સ્વાર્થને માટે જીવ પટકે છે અભિમાનને લીધે તે અન્યની મહત્તા જોઈ

શકતો નથી આ પ્રમાણે વિવેક વિનાના વૈરાગ્યથી ઉલટો શોકજ વધે છે હવે જેનામા વૈરાગ્ય અને વિવેક બન્ને હોય એવા મનુષ્યના લક્ષણો સાભળો

આવો માણસ વિવેકના યોગથી અંતઃકરણમા વિરક્ત થાય છે અને વૈરાગ્યને લીધે તે વ્યવહારથી અલગ થાય છે આ પ્રમાણે તે અંતર્બાહ્ય ઉપાધિથી મુક્ત બનીને નિઃસંગ યોગી થઈ શકે છે તે મુખથી જ્ઞાનની વાત કરે છે અને તે પ્રમાણે કાર્ય પણ કરે છે તેનો ઉપદેશ સાભળીને મોટા મોટા પવિત્ર પુરુષો પણ ચકિત થઇ જાય છે તે ત્રૈલોક્યના રાજ્યની પણ સ્પૃહા રાખતો નથી, તેનામા પૂરેપૂરો વૈરાગ્ય વ્યાપી રહેલો હોય છે અને તેનામા વિવેક તથા ધારણાશક્તિની તો સીમાજ રહેતી નથી તે હૃદયપૂર્વક [illegible] હરિકીર્તન કરે છે અને પ્રેમપૂર્વક તાલસૂરસહિત ભક્તિપૂર્ણ [illegible] તેના અંતઃકરણમા [illegible] વિવેક [illegible] સન્માર્ગનું અવલંબન કરે છે અને તેના [illegible] અનુભવની વાત [illegible] નથી

[illegible]

પોથી, એવા અનેક ગ્રંથવિભાગો છે. અનેક પ્રકારનાં પદો, અનેક પ્રકારના શ્લોકો, અનેક પ્રકારનાં કવિતો, અનેક પ્રકારના કડખા, અનેક પ્રકારની સાખીઓ, અનેક પ્રકારના દોહરા, એવાં એવાં અનેક વિભાગોનાં નામો છે. ડફગાન, મુરજગાન, દિંડીગાન, કથાગાન, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના ગાન છે અને એવા અનેક ભેદો પણ છે. ધ્વનિ, ઘોષ, નાદ, રેવા, પ્રભૃતિ વિભાગો ચાર વાણીઓમાં પણ છે. વાણીના સ્વરૂપના પણ અનેક ભેદો છે. પરાવાણી એ ઉન્મેષરૂપ અર્થાત્ સ્ફુરણરૂપ હોય છે. પશ્યંતી ધ્વનિરૂપ હોય છે અને મધ્યમા નાદરૂપ હોય છે અને ચોથી વાણી જે વૈખરી તે શબ્દરૂપ હોઇને તેમાથીજ અનેક પ્રકારના શબ્દરત્નો ઉત્પન્ન થાય છે. અકાર, ઉકાર, મકાર તથા અર્ધમાત્રા, એ પ્રમાણે 'ૐ'ની જે કુલ સાડાત્રણ માત્રા છે, તેમાથી સમસ્ત વર્ણોની ઉત્પત્તિ થઇ છે. તેમાથી પછી નાદના ભેદ, રાગજ્ઞાન, નૃત્યભેદ, તાનમાન, અર્થભેદ અને તત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ થઇ છે શુદ્ધ સત્વગુણ એજ સર્વ તત્વોમા શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે અને ૐની અર્ધમાત્રા એ શુદ્ધ સત્વગુણ-મહત્તત્ત્વ અથવા મૂળમાયા* છે એમ જાણવુ અનેક નાના [illegible] તત્વો મળીને એ મૂળ માયાના આઠ પ્રકારના દેહો થયા છે આ અષ્ટધા પ્રકૃતિ નાશવાન છે પરબ્રહ્મ એ વિકારરહિત આકાશની પેઠે સઘન છે આઠ પ્રકારના દેહોનુ નિરસન કરીને તેનુ દર્શન કરવુ જોઇએ પિંડબ્રહ્માંડની રચના અને તેનો સંહાર એ ઉભયથી અલિપ્ત એવો જ શુદ્ધ સાર તે નિર્ગુણ બ્રહ્મજ છે પદાર્થો જડ છે, અંતરાત્મા ચંચળ [illegible] અને નિર્મળ બ્રહ્મ નિશ્ચલ છે જો તેનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો [illegible] તદ્રૂપ થવાય છે

પદાર્થ, તન, મન વચન અને [illegible] [illegible] આત્માનાજ છે એમ માનવુ એ જડ આત્મનિવેદન [illegible] [illegible] તેનાજ સર્વ પ્રાણીઓ [illegible] [illegible] આપણુ કાંઇજ નથી, કર્તા હર્તા તેજ [illegible] એમ માનવુ એ ચંચળ આત્મનિવેદન [illegible] ચંચળ માયા તો [illegible]ની પેઠે નશ્વર [illegible] નિશ્ચલ અને નિરાકાર છે અને તેના વિના ચંચળ માયાને પણ અવકાશ નથી તો પછી આપણુ ([illegible] દેહાભિમાન) તો ક્યાંજ [illegible]? એમ માનવુ એ

* ૐ માથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા અર્ધમાત્રા [illegible] [illegible] અથવા [illegible] [illegible]

નિશ્ચલ આત્મનિવેદન છે. + ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રકારે વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે આપણે કાંઈજ નથી અને દ્વૈતનું અસ્તિત્વ છેજ નહિ અને જ્યારે સ્વયં આપણેજ ન હોઈએ ત્યારે પછી 'હુંપણું' તો રહીજ શી રીતે શકે? વિચાર કરતા તે વિષય અનુમાનમાં આવે છે અને પછી તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરતા તે વિષય સારી રીતે સમજાય છે પછી તેનો પૂર્ણ અનુભવ થતા વાણી શાંત થઈ જાય છે.

समास ६ ठ्ठो–सृष्टिक्रमनिरूपण.

પરબ્રહ્મ એ આકાશની પેઠે નિર્મળ નિશ્ચલ શાશ્વત, નિત્યસ્વરૂપ, નિષ્કલંક, વિમલ, પવિત્ર, અમર્યાદ, વ્યાપક પૂર્ણ તથા જન્મરહિત છે તે કરતો નથી, ધરતો નથી તેને જન્મ નથી મરણ નથી તેને જ્ઞાન નથી અજ્ઞાન નથી તેમ [illegible] પણ તે [illegible] ન [illegible] નથી અને [illegible] પણ નથી, ને

મિશ્રિત એટલે રજોગુણની પ્રધાનતાવાળા બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થાય એ મિશ્રતાવાળા રજોગુણથી ત્રિભુવનની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંહારના કારણરૂપ તમોગુણમાંથી રુદ્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. જગતમાં કાંઇ કર્તાપણાનું અભિમાન છે, તે એ તમોગુણમાંથીજ આવેલું પછી પંચમહાભૂતો સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે આ સર્વ અષ્ટધા મૂળ ઉપર કહેલી મૂળમાયામાંજ હોય છે. નિશ્ચલમાં જે ચલન ઉત્પન્ન થાય છે તેજ વાયુનું સ્વરૂપ છે; જેમાંથી પંચમહાભૂતો અ ત્રણ ગુણો મળીને અષ્ટધા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ થાય છે. આકાશ એ અંતરાત્મ સદૃશ છે, વિચાર કરવાથી આપણને તેની મહત્તાની પ્રતીતિ થાય છે. આકાશમાંથી વાયુને જન્મ મળે છે, વાયુમાંથી શીત અને ઉષ્ણ એવી બે લહરીઓ નીકળે છે. શીતળ લહરીમાંથી ચંદ્ર અને નક્ષત્રો ઉત્પન્ન થયાં છે અને ઉષ્ણ લહરીમાંથી સૂર્ય, અગ્નિ તથા વિદ્યુત્ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થયાં છે. શીતલતા અને ઉષ્ણતા એ ઉભય તેજ જ છે એમ જાણવું. તે તેજમાંથી પાણી નિર્માણ થયું અને પાણીમાંથી પૃથ્વીનો આકાર બંધાયો; જેમાંથી પછી અનેક વનસ્પતિઓ નિર્માણ થઇ. વનસ્પતિદ્વારા અનેક પ્રકારના રસો, તે રસમાંથી અનેક પ્રકારનાં અનાજ તથા બીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર-પછી ભૂમંડળપર ચોરાશી લક્ષ યોનિઓ ઉત્પન્ન થઇને પ્રસરે છે.

આવી આ સૃષ્ટિરચના થયેલી છે. આનો વિચાર કરવો જોઇએ. જો એની પ્રતીતિ કરવામાં ન આવે તો સંશયના ભોગ બનવું પડે છે. આ પ્રકારે ઉત્પત્તિ થઇ છે અને એજ ક્રમથી સંહાર પણ થાય છે. આનો વિચાર કરવો એનેજ સારાસારવિચાર કહેવામાં આવે છે. જે જ્યાં નિર્માણ થાય છે તે ત્યાંજ નાશ પામે છે. આજ પ્રકારે મહાપ્રલયમાં સંહાર થાય છે; એટલા માટેજ જ્ઞાની પુરુષે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં જે પરબ્રહ્મ નિરંજન અને શાશ્વત છે તેની તરફજ વળવું જોઇએ. અનેક પ્રકારની રચના થાય છે અને નાશ પામે છે. અંતરાત્માને દ્રષ્ટા અને સાક્ષી કહીને સર્વ લોકો તેનો મહિમા ગાય છે; પરંતુ આ સર્વસાક્ષિણી અવસ્થાનું માહાત્મ્ય અનુભવથી જાણવું જોઇએ. વિશ્વની આદિથી લઇને અંતપર્યંતમાં સર્વ માયાનોજ વિસ્તાર ફેલાયેલો છે. અનેક પ્રકારની વિદ્યા અને કલાકૌશલ્ય એ સર્વ માયિકજ છે. જે મનુષ્ય આ માયિક ઉપાધિનું છેવટ જોશે તેને પ્રતીતિ થશે કે આ સર્વ ભ્રમજ છે. જે ઉપાધિ-

માંજ રૂપાઈ રહે છે તેને કોણ ગુપ્ત કરી શકે એમ છે ? વિવેક અને અનુભવનાં કામો માત્ર અનુમાનના ભ્રમથી શી રીતે થઈ શકે ? સારાસાર-વિચારરૂપી સંભ્રમથીજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. મૂળમાયાનેજ અખંડનું મહા-કારણ જાણવું. જેઓ એ અપૂર્ણ માયાનેજ પૂર્ણ બ્રહ્મ કહે છે તેઓ વિવેકશૂન્ય છે. સૃષ્ટિમાં અનેક મનુષ્યો છે. તેમાં કોઈ રાજસિંહાસન ભોગવે છે, તો કોઈ નરકના ટોપલા ઉચકતો જણાય છે. આવા અનેક પ્રકારના લોકો સર્વ પોતપોતાને મોટાજ કહે છે; પરંતુ તેમાં ખરેખરા મોટા કોણ છે તે વિવેકી સહજમાજ જાણી શકે છે. વિવેકવિચારનું આવું માહાત્મ્ય હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્યે જાતેજ તે પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. બીજા ઘણા માણ-સોના કહેવા પ્રમાણે ચાલીને પોતાના સંસારવ્યવહારનો નાશ કરવો નહિ. જો પુસ્તકમાંના જ્ઞાનથીજ યથાર્થ નિશ્ચય ધારણ થતો હોય તો પછી ગુરુની શી આવશ્યકતા ? માટે જાતિ અનુભવથીજ વિવરણ કરવું જોઇએ. જે અનેકોના બોલવા પ્રમાણે ચાલે છે તેને ખરેખર મૂર્ખજ સમજવો. એક સ્વામી ન હોય તો પછી પગાર કોની પાસે માગવો ?

समास ७ मो–विषयत्यागनिरूपण.

સત્ય વાત પણ અપ્રિય રીતે કહેવાથી ઘણાકોને ખરાબ લાગે છે, માટે તેમ કરવુ તે તથા શરીરમા વ્યાકુલતા પ્રસરેલી હોય તે સમયે ભોજન કરવુ એ વિહિત નથી. પુષ્કળ લોકો વિષયોની નિંદા કરે છે અને પોતે તો તેનુજ સેવન કરે છે, કારણકે વિષયત્યાગથી દેહજ ચાલવો અશક્ય છે બોલવુ એક અને કરવુ બીજુ એનુ નામ અવિવેક છે અને તેથી કરીને સર્વ લોક શાની કરે છે વિષયના ત્યાગ સિવાય પરલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવુ જ્યા ત્યા બોલાય છે, લાગે છે, પરતુ ભલા વિચારી તો જુઓ કે સઘળા લોકો ખાય છે, પીએ છે અને પરમાર્થી શુ કાઈ ઉપવાસ કરે છે ? માટે વિષયોમા તો બને સરખાજ દેખાય છે ! દેહની ક્રિયા ચાલતી હોય તે છતા જેણે વિષયોનો પરિત્યાગ કર્યો હોય એવા મનુષ્ય જગતમા કેજ કોણ ? માટે હે પ્રભો ! આનુ સમાધાન કરો

સર્વ વિષયોનો પરિત્યાગ થાય ત્યારેજ પરમાર્થમા નિમગ્ન થવુ એમ જો કહીએ તો બધોજ ઘોટાળો થયેલો લાગે છે શ્રોતાએ આનો આક્ષેપ કર્યો. હવે વક્તા તેનો ઉત્તર આપે છે તે એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરો.

વૈરાગ્યપૂર્વક ત્યાગ કરવામા આવે ત્યારેજ પરમાર્થ હસ્તગત થાય છે પ્રપચના ત્યાગથીજ યથાવત્ પરમાર્થ થાય છે પૂર્વે અનેક જ્ઞાનીઓ થઈગયા તેમણે અનેક કલેશો ભોગવ્યા પછીજ તેઓ પૃથ્વીપર પ્રખ્યાત થયા છે અન્ય બિચારા પામરો મત્સર કરતા કરતાજ ચાલ્યા ગયા તેઓ અન્ન અન્ન કરીને મરણ પામ્યા અને કેટલાક તો પેટને માટે ભ્રષ્ટ થયા આવા લોકોમા વૈરાગ્ય તો કસમ ખાવાનો પણ હોતો નથી અનુભવ હોતો નથી, તેમના આચરણોજ પવિત્ર હોતા નથી, એટલે પછી ભજન તો તેઓ કરીજ શુ શકે ? તે લોકો આવા હોવા છતા પણ પોતાને સજ્જન કહેવરાવે છે, પરતુ જોવા જઈએ તો તેઓ ભ્રમમાજ પડેલા હોય છે તેમને તેમના પોતાના પૂર્વકર્મોનો પશ્ચાત્તાપ થતો નથી એવા બદ્ધ મનુષ્યો અન્યનો ઉત્કર્ષ થયેલો જોઇને ક્ષણે ક્ષણે દુ ખી થયા કરે છે મારી પાસે નથી માટે તારી પાસે છે તે પણ ઠીક નથી, એમ કહેનારા લોકો જગતમા ઘણા છે એ તો સર્વને વિદિતજ છે ભૂખ્યો મનુષ્ય ખાનારને જોઇ શકતો નથી એ તો સાધારણ રીતિજ છે શાહુને જોઇને ચોર વ્યાકુલ થાય છે અને શાહુકારને જોઇને દેવાળીઆઓ તેની નિદા કરવા મડી જાય છે

વૈરાગ્યથી શ્રેષ્ઠ કોઈ ભાગ્ય નથી વૈરાગ્ય ન હોવો એજ અભાગ્ય છે, કેમકે વૈરાગ્ય ન હોય તો યથાવત્ પરમાર્થ થઇ શકતો નથી. જે અનુભવી, વૈરાગ્યશીલ અને વિવેકપૂર્વક સર્વસ્વત્યાગી હોય તેને મહાન યોગી અને ઈશ્વરી મનુષ્ય સમજવો મહાદેવ સુદ્ધા અષ્ટસિદ્ધિનો પરિત્યાગ કરી યોગદીક્ષા લઈ ઘેરેઘેર ભિક્ષા માગતા હતા કેવળ વિષધારી તેમની બરોબરી શી રીતે કરી શકે ? માટે સર્વ માણસો બરાબરીના હોતા નથી ઉદાસીન અને વિવેકવત માણસોને સર્વ લોકો શોધતા ફરે છે અને લાલચુ, મૂર્ખ, રક તથા દીન લોકોનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતુ નથી જે લોકો વિચારભ્રષ્ટ તથા આચારભ્રષ્ટ હોય છે, જે લોકો વૈરાગ્ય ધારણ કરી શકતા નથી અને જેઓ વિષયાસક્ત હોય છે, જેઓ ભજન કરી જાણતા નથી, જેઓ કદિ પણ પુરશ્ચરણ કરતા નથી, તેમને સજ્જનની સાથે એક ઘડી પણ બનતું નથી જેઓ ત્યાગ કર્યા પછી આચારભ્રષ્ટ

समास ८ मा—कालनिरूपण

પક્ષ, માસ, છ માસ, વર્ષ અને યુગને સ્થાન મળ્યું છે. સત્યુગ, દ્વાપર અને કલિયુગ આદિની ગણત્રી સૂર્યને આધારેજ છે અને શાસ્ત્રમાં દેવોનાં જે મોટાં આયુષ્યો બતાવ્યાં છે તે પણ લીધેજ બતાવી શકાયાં છે. ત્રણે દેવોમાં કોણ મોટું એ વિષયની પટ સૂક્ષ્મ તોપણ દૃઢરૂપે લોકોમાં ચાલે છે અને કોઈએ પંથની રીતભાત છોડી કે તરતજ લોકોમાં એ ખટપટ જાગી ઉઠે પરંતુ એ પ્રત્યેક દેવ ન્યૂનાધિકપણે ત્રણે ગુણના જે મિશ્રણથી છે, તે મિશ્ર થયેલા ત્રણે ગુણ કાંઈ છૂટા પડી શકે તેમ તેમજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ–નાશની રચના પણ એ મિશ્રણવડેજ છે; એટલે એ ત્રણમાંથી કોણ મોટો અને કોણ નાનો તે કહીજ શી રીતે શકાય. અસ્તુ. એ કામ જ્ઞાનીઓનાં છે; કેમકે સત્ય વાતને જાણનારજ આવી ગુંચોને ઠેકાણે પાડી શકે છે. અજ્ઞાનીઓ તો વૃથાજ આવી ગુંચોમાં ભ્રમે છે.

ઉત્પત્તિકાળ, સૃષ્ટિકાળ, સ્થિતિકાળ, સંહારકાળ અને આદિથી અંત પર્યંત જે કાંઈ વિલંબરૂપે છે તે સર્વ કાળજ છે. જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે કાળનાં નામ પડે છે. જો આ વાત અનુમાનથી યથાવત્ લક્ષ્યમાં ન આવતી હોય તો આગળ સાંભળો.

વર્ષાકાળ, શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ, સંતોષકાળ, દુઃખકાળ, આનંદકાળ, એનો તો આપણને અનુભવ થાય છેજ. પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ, સાયંકાળ, વસંતકાળ, પર્વકાળ, કઠિનકાળ, એ પણ લોકો જાણે છેજ. જન્મકાળ, બાલ્ય-કાળ, તારુણ્યકાળ, વૃદ્ધકાળ, અંતકાળ, વિષમકાળ, ઈત્યાદિ પણ સમયનાંજ રૂપો છે. સુકાળ અને દુષ્કાળ, પ્રદોષકાળ અને પુણ્યકાળ, ઈત્યાદિ જે જે સમયસૂચક નામો છે તે સર્વ પણ કાળજ કહેવાય છે. હોય એક અને સમજાય બીજું એનું નામજ હીનવિવેકપણું છે. નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિવાળા લોકો માત્ર પ્રવૃત્તિનેજ ઓળખે છે; પરંતુ પ્રવૃત્તિ અધોમુખે (નીચેની બાજુએ —અધોગતિ તરફ) ચાલે છે અને નિવૃત્તિ ઊર્ધ્વમુખે (ઉન્નતિ તરફ) ચાલે છે. એ બે પ્રકારોમાંથી ઊર્ધ્વ ગતિમાંજ નાના પ્રકારનાં સુખો રહેલાં છે, એ વિવેકી જાણે છેજ. વિવેકી મનુષ્ય જ્યાંથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ત્યાંજ પ્રથમ લક્ષ્ય આપીને પછી વિચાર કરતો પૂર્વાપર સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે મનુષ્ય વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં પરમાર્થને જાણે છે, તે પણ આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર પ્રારબ્ધયોગને

હીધેજ આવો માનુસ લોકોની વચ્ચે રહે છે. સર્વ પ્રાણીઓનું મૂળ એકજ છે, પરંતુ તેમાં મનુષ્યોમાં કોઇ જ્ઞાતા છે અને કોઇ મૂર્ખ છે. સર્વ પ્રાણીનું મૂળ એકજ છે (જેથી જ્ઞાતા બનીને તે મૂળને પ્રાપ્ત કરવાનો સર્વને અધિકાર છે) માટે મનુષ્યે તો વિવેક પ્રાપ્ત કરીને તત્કાળજ પરમાર્થને સાધવો જોઇએ. એમ કરવાથીજ જન્મનું સાર્થક છે અને તેથીજ ચતુર માણસો ઉભય લોકનો વિચાર કરે છે. મનુષ્યે પોતાના તથા જગતના મૂળ કારણનો વિવેક પ્રાપ્ત કરવોજ જોઇએ. જે લોકો વિવેકશૂન્ય હોય છે તેમને પશુસમાનજ સમજવા. એવાઓનું ભાષણ સાંભળવાથી પરલોકની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકે ? અસ્તુ: એમાં અમારૂં શું ગયું ? જે જેવું કરે છે તે તેવું ફળ ભોગવે છે. વાવે છે તેવું લણે છે અને ભોગવે છે. ભવિષ્યમાં પણ જે જેવું કરશે તેને તેવું મળશે. ભક્તિના યોગથી ભગવંતની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે તથા દેવ અને ભક્ત ઉભયના મળવાથી અતિ ઉત્તમ સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે પોતાની પાછળ કીર્તિને મૂકીને મરતા નથી, તે સંસારમાં વ્યર્થજ આવે છે અને જાય છે. શાણા થઇને ભલા તેને તે શું કહીએ વારુ ? કોઈ પણ માણસ પોતાની સાથે શું લઇ જાય છે ? અહીંઆંની સર્વ વસ્તુઓ અહીંઆજ રહે છે સર્વના પાકા અનુભવનીજ આ વાત છે માટે પદાર્થો વિષે ઉદાસીન રહેવુ અને નિશ્ચિંતપણે સારાસારનો વિવેક પ્રાપ્ત કરવો, જેથી કરીને અલભ્ય એવો જે જગદીશ તે પ્રાપ્ત થશે. જગદીશ કરતા શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઈ પણ લાભ નથી. એ લાભ મળ્યા પછી આવશ્યકતાનુસાર સર્વ વ્યવહાર કાર્ય કરતા છતાં પણ સમાધાન રહે છે પૂર્વ જનકાદિક અનેક લોકો થઇ ગયા તે રાજ્યમુદ્રા કરતા હતા. તેજ પ્રમાણે હાલમાં પણ એવા કેટલાક પુરુષાર્થીઓ છે.

રાજા હોય તેને પણ મૃત્યુ આવે ત્યારે લાખો ક્રોડો રુપિયા આપવામાં આવે તોપણ મૃત્યુ તેને છોડતું નથી. આ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રનું આયુષ્ય પરાધીન છે વળી જીવતદશામાં પણ પ્રાણીને અનેક પ્રકારના દુઃખો, સંકટો, ચિંતાઓ અને ઉદ્વેગો વળગેલા હોય છે. તે સર્વનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી ટુંકમાં એજ કહેવાનું કે સંસારરૂપી આ ભરપૂર બજારમાંથી ઈશ્વરરૂપી પરમ સુખપ્રદ સત્ય વસ્તુનો સોદો કરી લ્યો, અને તેમ કર્યો ત્યારેજ ઉપર કહ્યા તે સંસારના કાંટાનું નિવારણ થઇ શકશે.

समास ९ मो–यतिशिक्षानिरूपण.

દુર્બલ, લાચાર, દરિદ્રી, આળસુ, ઘણું ખાનાર, ઝઘડી આવા માણસો પોતાની મૂર્ખતાને લીધેજ અવ્યવસ્થિત બનેલા હોય છે. જે માણસની પાસે ખાવાનું ન હોય, પીવાનું ન હોય, પહેરવાનું ન હોય, ઓઢવાનું ન હોય, પાથરવાનું ન હોય અને રહેવાનું ઝુંપડું પણ ન હોય, આવો જે દુર્ભાગી હોય; જેને સહાયક ન હોય, કુટુંબી ન હોય, ઇષ્ટ મિત્ર ન હોય, પરિચિત ન હોય, એવો જે કેવળ નિરાશ્રિત અને પરદેશી હોય તેણે કેમ કરવું? કોનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો? તેણે જીવવું કે મરવું? તેણે જીવવું પણ કેવી રીતે? આવો એક જણે પ્રશ્ન કર્યો તેનો બીજા એક જણે ઉત્તર આપ્યો તે શ્રોતાઓએ બરાબર લક્ષ્ય આપીને સાંભળવો જોઇએ

નાનું કે મોટું કોઈ પણ કામ કર્યા વિના થતું નથી, એટલા માટે હે અભાગી પુરુષ! સાવધાન થઈને યત્ન કર એટલે તું પણ ભાગ્યવાન થઈશ. જો સાવધાનતા ન હોય અને પૂરતો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે, તો પછી સુખ અને સંતોષ મળવાની વાતજ કઈ? માટે આલસ્ય છોડી દો અને ઉત્સાહપૂર્વક ઉદ્યોગ કરો હરેક પ્રકારે ચિત્તના દોષને દૂર કરો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠવું, પ્રાતઃસ્મરણ કરવું અને નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કેટલાક ઉત્તમ શ્લોકો પુનઃ પુનઃ બોલવા. પાછલા અભ્યાસની પુનરાવૃત્તિ કરવી અને નવીન પાઠ લેવો, આવો દૃઢ નિયમ કરનાર કદિ પણ વ્યર્થ બકબકાટ કરવો નહિ, શૌચ કરવાને માટે દૂર જવું અને હાથ પગ ધોઈ નિર્મળ થઈને આવવું આવતી વખત કાંઈ ને કાંઈ લઈ આવવું ખાલી હાથે આવવું ઠીક નહિ વસ્ત્રો ધોઈ નીચોવીને સુકવવા જોઇએ અને દેવદર્શન, દેવપૂજા યથાવત્ કરવી જોઈએ ત્યાર પછી કાંઈક ખાવું અને પછી પોતાના વ્યવસાયે લાગવું પારકા મનુષ્યોને પણ આપણા કહીને બોલાવવા અક્ષર સ્પષ્ટ લખવા, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ રીતે વાચવું અને વિચાર કરી કરીને તેમાંનું રહસ્ય સમજવું સ્પષ્ટ અને યથાવત્ પ્રશ્નો કરવા અને સમજાય એવી રીતે બોલવું અનુભવ વિના બોલવું તે પાપ છે દક્ષતા રાખવી, નીતિ અને

समास १० मो–उत्तम पुरुषनिरूपण.

આપણે યથેચ્છ ભોજન કરવું અને શેષ રહે તે અન્ન બીજા કોઈને આપવું; પરંતુ વ્યર્થ ફેંકી દેવું એ ધર્મ નથી તે પ્રમાણે આપણે જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયા પછી તે જ્ઞાન જગતને બતાવવું જોઈએ. તરવામાં ડૂબનારને ડૂબવા દેવો જોઈએ નહિ. ઉત્તમ ગુણો આપણે પોતે પાલન કરવું અને તે અનેક માણસોને જણાવવા. પોતે વર્તન રાખ્યા વિનાના શબ્દ બોલવા તે મિથ્યા છે. સ્નાન, સંધ્યા, દેવાર્ચન, જપ, ધ્યાન, એકાગ્રચિત્તે કરવાં જોઈએ. હરિકથા અને તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ પણ કરવું જોઈએ. શરીરને પરોપકારમાં જોડવું, ઘણા લોકોને ઉપયોગી થવું અને કોઈને પણ પોતાના તરફથી ઉદ્વેગ પડવા દેવો નહિ. દુઃખિત અને પીડિતની આકૃતિ ઓળખી અને તેમને યથાશક્તિ ઉપયોગી થવું અને સર્વની સાથે મધુર વાણી બોલવી. અન્યના દુઃખે દુઃખી થવું, અન્યને સંતુષ્ટ જોઈ સુખી થવું અને વાણી માત્રને મધુર શબ્દો બોલીને આપણાં કરી લેવાં. અને કોઈનો અન્યાય ક્ષમા કરવો. બીજાના કામમાં કામ લેવો અને પરસ્પર જનોને [illegible] ઓળખવાનું અંતર જાણવું અને તે [illegible] પરીક્ષા કરવી. ભિન્ન ભાવ [illegible] ઉત્તર આપવા [illegible] રાજનીતિ [illegible] નહિ. [illegible] કરવા [illegible] અને કોઈને પણ [illegible] નહિ. [illegible] ઉત્તમ પદાર્થો આપવા. [illegible] [illegible] રહેવું અને [illegible] [illegible] રાખવી [illegible] કહે છે [illegible] સર્વની સાથે નમ્રતાપૂર્વક [illegible] ઉત્તમ [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] નહિ [illegible] દુર્જનની સાથે પણ

થઈ જાય છે તે સાધુજનને ધન્ય છે. જે ઉત્તમ ગુણોથી અલંકૃત હોય છે, જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી શોભે છે, તેનેજ ભૂમંડળમાં શ્રેષ્ઠ જાણવો. સ્વર્ગ કોઈ સહન કરી ઘણા માનુમોપર ઉપકાર કરવા અને કીર્તિરૂપે સંસારમાં અમર થઈ જવું. કીર્તિ જોઈએ તો સુખ મળતું નથી અને સુખ જોઈએ તો કીર્તિ મળતી નથી. વિચાર વિના ક્યાંય પણ સમાધાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અન્યનું મન દુખવવો નહિ, કદિ પણ ભૂલ કરશો નહિ. જે માણસ ક્ષમાશીલ હોય છે, તેની યોગ્યતા કદિ પણ કમી થતી નથી. આપણાં હો કે અન્યનાં હો, પરંતુ સર્વ કામ કરવાં જોઈએ. પ્રસંગ આવે ઉપયોગી ન થવું એ યોગ્ય નથી. મધુર ભાષણથી આપણને આનંદ થાય છે એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવનીજ વાત છે; એજ પ્રમાણે બીજાઓને પણ પોતાના જેવુંજ થતું માનવું. કઠોર ભાષણથી ખરાબ લાગે છે એ પણ અનુભવની વાત છે, તો પછી કઠોર શા માટે બોલવું ? આપણને ચિમટી ભરવાથી દુ:ખ થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી આપણી પેઠે અન્યને પણ કષ્ટ આપવું નહિ જોઈએ. અન્યને દુ:ખ આપનારી વાણી અપવિત્ર છે. તે કોઈએક પ્રસંગે આપણો પોતાનોજ ઘાત કરવાને ચુકશે નહિ. જે વાવવામાં આવે તેજ ઉગે છે, જેવું બોલીએ તેવોજ ઉત્તર મળે છે; તો પછી કઠોર બોલવુંજ શા કારણથી ? આપણી પાસે પુરુષાર્થ અને વૈભવ હોય તો તેવડે આપણે અનેક લોકોને સુખી કરવા જોઈએ, પરંતુ તેને બદલે ઉલટા દુ:ખી કરવા એ તો રાક્ષસીજ કાર્ય છે. દંભ, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ અને કઠિન વચન, એ તો અજ્ઞાનનાંજ લક્ષણ છે એમ ભગવદ્‍ગીતામાં કહેલું છે. જે માણસ ઉત્તમ ગુણોથી શોભે છે, તેજ પરમ યોગ્ય છે એમ જાણવું. કઈએક લોક તેવા મનુષ્યને શોધન કરે છે. વર્તન વિનાનું શાબ્દિક જ્ઞાન એ તો કુતરાના વમન સમાન છે. શાણા લોકો તો આવા મનુષ્ય તરફ આંખ ઉંચી કરીને જોતા પણ નથી. જે અન્તઃકરણપૂર્વક ભક્તિ કરે છે અને ઉત્તમ ગુણો અવશ્ય ગ્રહણ કરે છે એવા મહા પુરુષને લોકો પોતાની મેળેજ શોધતા આવે છે. જો કોઈ આવો મહાનુભાવ હોય તેણે સમુદાય જમાવવો અને ભક્તિના યોગથી દેવાધિદેવને પોતાનો કરી લેવો. આપણે અકસ્માત મરણ પામીએ તો પછી ભજન કોણ કરશે, એમ સમજી અનેક લોકોને ભજનમાં જોડવા. અમારી તો એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે શિષ્યોની પાસે બીજું કાંઈ માગવું નહિ, માત્ર એટલુંજ માગવું કે,

'હે ભાઈ! અમારા પછી તમે જગદીશનું ભજન કરતા રહેજો; એટલા માટે સમુદાય એકત્રિત કરવો જોઈએ, મોટા મોટા ઉત્સવો કરવા જોઈએ, અને દેવાધિદેવ પ્રત્યક્ષ બોલે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. હવે આવો સમુદાય એકત્રિત કરવાને માટે આપણા અંગમાં જે લક્ષણો હોવાં જોઈએ શ્રોતાઓએ હવે તે તરફ યથાવત્ લક્ષ્ય આપવું. પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ-સામર્થ્ય, એ ઘણા લોકોને ભક્ત બનાવવાની યુક્તિ છે ઉપદેશ કરી આપણે ઘણા લોકોનાં મન જીતી લેવા જોઈએ પાછળ જે ઉત્તમ ગુણો નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યા તે તો હોવાજ જોઈએ, પરંતુ ઉપદેશનું સામર્થ્ય તો સૌથી અધિક આવશ્યક છે બીજી વાત એ છે કે, જે બોલવા પ્રમાણે ચાલે છે અને વર્તન કરીને જગતને બતાવે છે તેનીજ વાત સર્વ લોકો સત્ય માને છે જે વાત લોકોને પસંદ પડતી નથી તેને તેઓ માનતા પણ નથી. અનેક લોકોને એકલો માણસ કરી પણ શું શકે? માટે જેઓ આપણા સાથી હોય, તેમને આસ્તે આસ્તે શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને ધીમે ધીમે વિવેકથી કાર્ય-સિદ્ધિ કરવી જોઈએ, પરંતુ આ સર્વ વિવેકના કાર્યો વિવેકી મનુષ્યજ સારી રીતે કરી શકે છે, ઇતર લોકો તો બિચારા ભ્રમથી ઝઘડવાજ માંડે છે સૈન્ય વિના બહુની સાથે એકલા લડવું કેવી રીતે બને? માટે હમેશાં ઘણા માણસોને પ્રસન્ન રાખવા જોઈએ

दशक १३ मो

समास १ लो–आत्मानात्मविचार.

આત્મા કોણ અને અનાત્મા કોણ ! એનો વિવેક કરવો જોઈએ. વિચારપૂર્વક તેની સારી રીતે શોધ કરવી જોઈએ અને શોધ કરીને સત્યને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક અંતઃકરણમાં રાખવું જોઈએ, માટે આત્મા કોણ અને અનાત્મા કોણ એનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે હવે સાવધ થઈને સાંભળો. ચાર ખાણી અને ચાર વાણી તથા ચોરાશી-લક્ષ જીવયોનિ, એટલી સંખ્યા પુરાણોમાં જણાવેલી છે અને તેટલીજ હાલમાં પ્રચલિત છે. નાના પ્રકારના શરીરો અનેક પ્રકારે વર્તતા જણાય છે. પરંતુ એ શરીરમાં ખરેખરો આત્મા કોણ છે ? જે આંખથી જુએ છે, કાનથી શ્રવણ કરે છે અને જીભથી સ્વાદ લે છે, જે નાકથી વાસ લે છે, સર્વાંગે સ્પર્શ કરે છે અને શબ્દનો ભાવાર્થ જાણી વાણી બોલે છે, જે એટલો સાવધાન અને ચંચલ છે કે પોતે એકલો હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોદ્વારા ચાલતી પ્રવૃત્તિ કરે છે, જે પગને ચલાવે છે, હાથને હલાવે છે, જે ભૃકુટિ ચઢાવે છે, ડોળા કાઢે છે અને સંકેતદ્વારા મનોભાવ જણાવે છે તેજ આત્મા છે. જે સાહસ કરાવે છે, લજાવે છે, જે ધ્યાન ઉત્પન્ન કરે છે, કામી ઉત્પન્ન કરે છે, ઓકાવે છે, થુંકાવે છે, ભોજન કરાવે છે, પાણી પીવરાવે છે તે આત્મા છે. જે મળ-મૂત્રનું વિસર્જન કરાવે છે, જે સંપૂર્ણ શરીરને સંભાળે છે, જે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો વિચાર કરે છે તે આત્મા છે. જે સાંભળે છે, જે જુએ છે, જે સુંઘે છે, જે ચાખે છે, જે નાના પ્રકારે ઓળખે છે, જે સંતોષ પામે

છે અને જે ડરે છે, તે આત્મા છે. આનંદ, વિનોદ, ઉદ્વેગ, ચિંતા, કાયા, છાયા, માયા, મમતા, ઇત્યાદિની સાથે જે આપોઆપ તન્મય થાય છે તે આત્મા છે. જે પદાર્થપર આસ્થા રાખે છે, જગતમાં ભલું બુરૂં કરે છે, પોતાનાને બચાવે છે અને બીજાને મારે છે તે આત્મા છે. યુદ્ધ શરૂ થતાં ઉભયપક્ષનાં અનેક શરીરોમાં પ્રવેશી જે ફરે છે અને જે પરસ્પરને મારે છે ને મરે છે તે આત્મા છે. તે આત્મા આવે છે, જાય છે, દેહમાં વર્તે છે, ઘુમે છે, રડે છે, પસ્તાય છે અને પોતાના ઉદ્યોગ અનુસાર શ્રીમંત બને છે કિંવા ભિખારી બને છે. જે દુર્બલ બને છે, બળવાન થાય છે, વિદ્વાન થાય છે, ધીટ થાય છે, ન્યાયી થાય છે અને ઉદ્ધત થાય છે તે આત્મા છે. જે ધીર અને ઉદાર તેમજ કૃપણ પણ છે, જે મૂર્ખ છે તેમજ ચતુર છે, જે ઉચ્છૃંખલ છે તેમજ સહિષ્ણુ પણ છે તેજ આત્મા છે. જે વિદ્યા, અવિદ્યા ઉભયમા આનંદરૂપે વ્યાપ્ત રહે છે, જે જ્યાં જુઓ ત્યા સર્વત્ર જણાય છે તે આત્મા છે. જે પુસ્તક વાંચે છે, અર્થ જણાવે છે, તાલ ધરે છે, ગાયન ગાય છે, નકામો વાદ-વિવાદ કરે છે તે આત્મા છે. જે ઉંઘે છે, ઉઠે છે, બેસે છે, ચાલે છે, દોડે છે, દોડાવે છે, ટાલે છે, તોલે છે, સાથી અને સલાહકાર બને છે તે આત્મા છે. જો દેહમા આત્મા ન હોય તો તે શબજ છે, પરંતુ તે દેહની સંગતિથીજ સર્વ કામો કરે છે. એક વિના એક શું કરી શકે? તે વ્યર્થ છે, તેનાથી કાંઇ પણ થઇ શકતું નથી, માટે દેહ અને આત્માનો સંયોગ રહે છે ત્યા સુધીજ સર્વ કામ થાય છે. એમા નિત્યાનિત્ય વિવેક એવો છે કે દેહ અશાશ્વત અને આત્મા શાશ્વત છે. શાશ્વત કોણ અને અશાશ્વત કોણ એ સૂક્ષ્મ આત્માનાં કૃત્ય જ્ઞાનીઓજ જાણે છે. આ પિંડમા દેહને ધારણ કરવાવાળો જીવ છે, બ્રહ્માંડમા તેને ધારણ કરનારો દેહી શિવ છે અને ઇશ્વર-તનુ-ચતુષ્ટયમા દેહી ઇશ્વર છે. નિર્ગુણોથી અતીત એવો જે અર્ધનારીનટેશ્વર નામક ઇશ્વર છે, તેમાંથી સર્વ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થયેલો છે યથાવત્ વિચાર કરી જુઓ, એટલે તેમા સ્ત્રી પણ નથી અને પુરુષ પણ નથી એમ પ્રતીત થશે તે કાંઇક ચંચલ રૂપ છે એવો ભાસ માત્ર થાય છે. આદિથી લઇને અંતપર્યંત, બ્રહ્મદેવથી કીડીપર્યંત જેટલા દેહધારી પ્રાણી છે તેમનામાં શાશ્વત શું છે અને અશાશ્વત શું છે, તેનો ચતુર મનુષ્યે વિવેક કરીને એમ જાણવું કે, જેટલું જડ છે તેટલું

અનિત્ય-અશાશ્વત છે અને સૂક્ષ્મ છે પરંતુ નિત્ય એટલે શાશ્વત છે શાશ્વત અને અશાશ્વતનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવ્યું છે વિવેકથી આપણે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મને ઓળખી જઇએ છીએ, કારણ અને મહાકારણને પાછળ નાખી દઇએ છીએ અને વિરાટ તથા હિરણ્યગર્ભ જુદાનું ખંડન કરી નાખીએ છીએ. ત્યારપછી આપણી વૃત્તિ અવ્યાકૃત અને મૂળ પ્રકૃતિમાં જઇને સ્થિત થાય છે હવે તે વૃત્તિની પણ નિવૃત્તિ કેવી રીતે કરવી તેનું નિરૂપણ શ્રવણ કરો અહીં આ જ આત્માનાત્મવિવેક દર્શાવ્યો તે દ્વારા ચચલ આત્મા પ્રત્યયમાં આવે છે હવે આગળના સમાસમાં સારાસારવિચાર દર્શાવવામાં આવશે

समास २ जो—सारासारविचार.

દ્રષ્ટા, સાક્ષી, જ્ઞાતા, જ્ઞાનઘન અને ચૈતન્યસત્તા છે એમ જાણવુ. અનેક મતોને શોધીને જોતા એ જ્ઞાનનુંજ વિજ્ઞાન થાય છે અને એ પ્રકારે સર્વ ચચલ (માયા) નો નાશ થાય છે. નાશવંતનો નાશ થશે કે નહિ એવો સદેહ જેના મનમા હજી રહ્યો હોય તે હજી જ્ઞાનનો અધિકારીજ નથી નિત્યનો નિશ્ચય થઇ ગયા છતાં પણ જેના મનમાં શકા રહે તેને હજી મૃગજલના ભ્રમમા ફસાયેલોજ માનવો. પરબ્રહ્મનો ક્ષય થતો નથી, તે અક્ષય્ય છે, સર્વવ્યાપી છે, તે નિર્વિકારમા 'હેતુ'વા સદેહ કાંઇ પણ નથી. તે મહાન અને સઘન છે અને તે આદિ, મધ્ય તથા અતમા અચલ, અટલ, પૂર્ણ તથા એક સમાનજ રહે છે ઉપમામા તે આકાશ સમાન છે, પરંતુ વાસ્તવમા તે ગગન કરતાં પણ અધિક સૂક્ષ્મ સઘન છે. તેમાં અજન (મલ, તમ, અનિત્યતા) નથી, તે નિરંજન છે અને તે સદા સર્વદા એકસરખો પ્રકાશિત રહે છે ચર્મચક્ષુ અને જ્ઞાનચક્ષુ એ તો સર્વ પૂર્વપક્ષો છે, કેમકે નિર્ગુણ તો મૂળથીજ અગમ્ય છે, એટલે લક્ષમા આવી શકતો નથી જ્ઞાન, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ નામરૂપનો સગ ત્યાગ કર્યા વિના તે અલક્ષ્ય પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વૃત્તિ માત્રના સગનો ત્યાગ કરીનેજ તે મૌનના ગર્ભમા રહેલા અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મને પમાય છે વિવેકવડે નિરસન કરવાથી સર્વનું નિરસન થઇ જાય છે અને ચચલ (માયિક) હોય છે તે સર્વ નીકળી જાય છે, જે પછી નિશ્ચલ એવો પરબ્રહ્મ તેજ માત્ર શેષ રહે છે તેજ સર્વના સારરૂપ છે મૂળમાયા એ આઠમો દેહ છે અને તે સહિત આઠે દેહનુ નિરસન કરવુ જોઇએ. સાધુ પુરુષો કૃપાળુપણે તે સર્વનો ઉપાય બતાવે છે આ ઉપાય કયો છે? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, "सोऽहं ब्रह्म" (તે પરબ્રહ્મ હુ છું) અને "तत्त्वमसि" (તે બ્રહ્મ તુજ છે) આ સ્થિતિ વિવેકથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો માણસ ઉપરથી સાધક જેવો દેખાતા છતા અતરથી તે પરબ્રહ્મજ બનેલો હોય છે, તેનામા વૃત્તિ રહેતી નથી. આ સ્થિતિને નામ ધનુ એજ સારાસારવિચારનુ ફળ છે તે પરબ્રહ્મ તપતો નથી, શીતળ થતો નથી અને કાળો પણ થતો નથી, મેલો થતો નથી અને સ્વચ્છ પણ થતો નથી; તે ભીનો પણ નથી અને સુકાતો પણ નથી, તે ભાગતો પણ નથી અને બૂઝાતો પણ નથી તેમજ તે કોઇથી લઇ જવાતો પણ નથી તે દેખાતો પણ નથી અને ભાસતો પણ નથી તે,

ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી; તે આવતો પણ નથી અને જતો પણ નથી. તે સન્મુખ પણ છે અને સર્વત્ર પણ છે, તેમાં કિંચિત્ પણ દૃશ્યાભાસ રહેતો નથી, આવા નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં જે લીન થઈ જાય છે તે સાધુ પુરુષને ધન્ય છે. જે નિર્વિકલ્પ અર્થાત્ કલ્પનાતીત છે તેજ સત્ છે અને શેષ સર્વ અસત્ વા ભ્રમરૂપ છે. જે અસત્નો ત્યાગ કરીને સત્ને ગ્રહણ કરે છે તેજ પરીક્ષક કહેવાય છે; માટે અસારનો ત્યાગ કરીને તે સારરૂપ પરબ્રહ્મનેજ જાણવો જોઇએ. તેને જાણતાં જાણવાપણુંજ લય પામી જાય છે અને આપણી વૃત્તિ તદ્રૂપ બની જાય છે, આનું નામજ આત્મનિવેદિની ભક્તિ છે. વાચ્યાંશથી એનું નામ ભક્તિ–મુક્તિ બોલવું જોઇએ; પરંતુ લક્ષ્યાંશથી તદ્રૂપતાનો વિચાર કરવો જોઇએ અને તે વિચારરૂપી મનન કરતાં કરતાં જ્યારે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની ત્રિપુટીરૂપી હેતુનો લય થઇ જાય ત્યારે તે અવસ્થા તદ્રૂપતા કહેવાય છે. સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને તદ્રૂપ એ સર્વ સ્વરૂપનાંજ નામો છે. સ્વરૂપ એટલે આપણું રૂપ અને આપણું રૂપ એટલે અરૂપ સમજવું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વ તત્વોનું નિરસન થયા પછી તે સર્વથી પર જે કાંઇ રહે છે તેજ એ આપણું રૂપ કે અરૂપ (જે કહો તે) છે

समास ३ जो—उत्पत्तिनिरूपण.

બ્રહ્મ ઘન અને પોકળ છે તેમજ તે આકાશ કરતાં પણ વિસ્તૃત, નિર્મળ, નિશ્ચલ અને નિર્વિકારી છે તે કેટલાક કાળ પર્યંત આવી સ્થિતિમાં રહ્યા પછી તેમાં મૂળમાયા નિર્માણ થાય છે તે મૂળ માયા હવે નાવલ થઈ સઘળો પરબ્રહ્મ નિશ્ચલ હતા જે ચચલ નકલ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આદિ નારાયણ કહે છે વળી તેનેજ મૂળમાયા, જગદીશ્વર અને ષડ્ગુણેશ્વર કહેવામા આવે છે અષ્ટધા પ્રકૃતિ તેમજ રહે છે, ત પછી ગુણક્ષોભિણી અર્થાત્ ગુણોત્પાદક માયા ઉત્પન્ન થય

છે; તેમાંથી ત્રણ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને મૂળ ઓકારની તેમાથીજ જાણવી. અકાર, ઉકાર અને મકાર મળીને ઓકાર અને પછી તેમાંથી પંચમહાભૂતોનો વિસ્તાર થયો છે. એ આકાશ કહેવામા આવે છે, તેમાથીજ વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે વાયુમાથી તેજ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના ઘર્ષણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન છે અને પછી તેમા સૂર્યબિમ્બની ઉત્પત્તિ થાય છે. શીતલ જલ ઉત્પન્ન થાય છે અને જલ ઠરી જવાથી ભૂગોળની ઉત્પત્તિ થાય ભૂગોળના ઉદરમા બીજોના અનત પ્રકાર તૈયાર થાય છે. જમીન પાણીનો યોગ થવાથી તેમાથી અંકુરો ફૂટે છે, તેમાથી પછી વૃક્ષ, વેલી, પત્રો અને પુષ્પો ઉત્પન્ન થાય છે; તેપર અનેક વર્ણ અને રસથી યુકત પત્રો, પુષ્પો, ફળો, કંદો, અનેક પ્રકારના ધાન્યો અને ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નદ્વારા વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને દ્વારા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, આવો આ ઉત્પત્તિનો પ્રત્યક્ષ પ્રકાર છે અડજ (ઇંડામાથી ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીઓ), જારજ (સયોગદ્વારા ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓ), સ્વેદજ (પરસેવાદ્વારા ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓ) અને ઉદ્ભિજ (પૃથ્વીમાથી ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓ) એ સર્વનુ બીજ પૃથ્વી અને પાણીજ છે આવો આ સૃષ્ટિરચનાનો અદ્ભુત પ્રકાર છે

આજ પ્રકારે ચાર ખાણી, ચાર વાણી, ચોરાશી લક્ષયોનિ, ત્રણ લોક, પિંડ અને બ્રહ્માડ એ સર્વની ઉત્પત્તિ થઇ છે મૂળ અષ્ટધા પ્રકૃત્યાત્મક જેટલા જીવો છે તે સર્વ પાણીમાથી ઉત્પન્ન થાય છે જો પાણી ન હોય તો સર્વ પ્રાણી નાશ પામે છે આ ભાષણ કેવળ આનુમાનિક નથી, પરતુ અનુભવગમ્ય છે વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણોદ્વારા એની પ્રતીતિ કરી લેજો જેનો આપણને અનુભવ થાય નહિ એવી સંદેહયુક્ત વાત કદિ પણ ગ્રહણ કરશો નહિ કોઈ પણ માણસ અનુભવ વિના કાઇ ધધો કરી શકતો નથી. વ્યવસાયમા–પછી તે પ્રવૃત્તિનો હો વા નિવૃત્તિનો હો–અનુભવ તો અવશ્ય જોઈએજ અનુભવ વિના કેવળ અનુમાનપરજ જ આધાર રાખે છે તે વિવેકશૂન્ય છે

આ પ્રકારે આ સૃષ્ટિરચનાનો વિસ્તાર સંક્ષેપમા જણાવ્યો હવે આ વિસ્તારનો સહાર કેવી રીતે થાય છે તે શ્રવણ કરો આદિથી અતપર્યંત સર્વ સૃષ્ટિની રચના માત્ર એક અતરાત્માજ કરે છે અને તેજ તેની

યાવત્ વ્યવસ્થા પણ કરે છે. આગળ સંહારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તે શ્રોતાઓએ શ્રવણ કરવું. અહીંઆં આ સમાસ સમાપ્ત થાય છે.

समास ४ थो—प्रलयनिरूपण.

શાસ્ત્રોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પૃથ્વીનો અંત આવી જાય છે અને સંપૂર્ણ ભૂતો નષ્ટ થઇ જાય છે. શત વર્ષો પર્યંત અનાવૃષ્ટિ થઇ આ સમગ્ર સૃષ્ટિ બળીને ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે, અને પૃથ્વીના પૃષ્ઠભાગપર એવાં પ્રચંડ છિદ્રો પડે છે કે તેમાં મોટા મોટા પર્વતો સુદ્ધાં સમાઇ જાય છે. સૂર્યમંડળ બાર કળાથી તપે છે, કિરણોમાંથી જ્વાળાઓ નીકળે છે અને સો વર્ષ પર્યંત સતત પૃથ્વી બળતી રહે છે. પૃથ્વી તપીને લાલચોળ બની જાય છે અને તેમાંથી જ્વાળા નીકળીને શેષને લાગે છે અને શેષ વિષ ઓકતો રહે છે. તે વિષની જ્વાળાથી પાતાળ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે અને તેથી પાતાળના સર્વ લોકો નષ્ટ થાય છે આ સમયે મહાભૂતો ખળભળી ઉઠે છે અને પ્રલયનો વાયુ છૂટી સર્વત્ર પ્રલયાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. આ પ્રલયકાળે અગીઆર રુદ્રો ક્ષુબ્ધ થાય છે, બાર સૂર્યો કડકડાટ કરતા ફાટે છે અને સર્વ અગ્નિ એકત્ર થાય છે. વાયુ અને વિદ્યુત્‌ના પ્રહારથી પૃથ્વી ફાટી જાય છે અને તેની મજનના છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે. ત્યા મેરુની તો ગણનાજ શી? ત્યા કાણ કોને સભાળે? ચદ્ર, સૂર્ય અને તારાગણો મળીને એક થઇ જાય છે પૃથ્વી પોતાની કઠિનતા છોડી દે છે, તે ધગધગી ઉઠે છે અને સમગ્ર બ્રહ્માડની ભઠ્ઠી સપૂર્ણત બળી જાય છે

તત્પશ્ચાત્ પુષ્કળ વૃષ્ટિ થાય છે અને પૃથ્વીનો જળમા લય થઈ જે પ્રકારે ભઠ્ઠીમા તપાવેલો ચૂનો પાણીમા ઓગળી જાય છે તે પ્રકારે પૃથ્વી પણ પછી ટકતી નથી. તે પોતાની કઠિનતા છોડી તત્કાળ જળમા પીગળી જાય છે શેષ, કૂર્મ અને વગહ નષ્ટ થઇ જવાથી પૃથ્વીનો કોઇ આધાર રહેતા નથી અને તેથી પોતાનું સત્ત્વ છોડી જળમા મળી જાય છે. પ્રલયનો મેઘ ઉલટી આવે છે, તે અતિ ભયકર અવાજથી ગર્જના કરે

છે, વિજળી અખંડ રીતે ચમક્યા કરે છે અને પ્રચંડ કડાકા કરે છે ભારે કોલાહલ મચી જાય છે પર્વત જેવા મોટા મોટા સમૂહો પડે જેનાથી પર્વત સુદ્ધા ઉડી જાય એવો અલૌકિક પ્રકારનો વાયુ છૂટે અને એવો ગાઢ અંધકાર છવાઈ જાય છે કે જેને કાંઈ ઉપમાજ આ ન શકાય સમુદ્ર અને નદીઓ એક થઈ જાય છે, જાણે આકાશમાં નદીઓજ પડતી હોયની એમ લાગે છે, પર્જન્યની ધારા એટલી અને અખંડ હોય છે કે પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે કિંચિત્ પણ અ રહેતુ નથી પાણીનો ધોધ અખંડ પડે છે, તેમાં સર્પ, કાચબા મત્સ્ય પડે છે તે એવડા મોટા હોય છે કે જાણે પર્વતજ ન પ હોય ! ગર્જના થતાંજ જગમાં જગ મળી જાય છે સાતે સમુદ્રો આ રણમાં મળી જાય છે, આવરણનો ઘેરો તૂટી જાય છે અને સર્વ જગ બની ગયા પશ્ચાત્ પ્રલયનો પાવક પ્રગટ થાય છે બ્રહ્માંડ જેવડા તપેલા લોખંડ સદૃશ ગોળા ઉત્પન્ન થઈ તે સમગ્ર પાણીને બા નાખે છે આ પ્રમાણે પાણીની અત્યંત વિલક્ષણ સ્થિતિ થાય છે પા બળી જાય છે કોઈક અદ્ભુત રીતે આગ પ્રસરે છે અને ત્યાર પ પ્રલય વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આગપર ઝડપ મારે છે ફૂંક મારવાથી દીપક બુઝાઈ જાય છે તેમ પ્રલય વાયુથી પ્રલયાગ્નિ શાંત થઈ જાય અને પછી વિલક્ષણ વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે પાતાળ અતિ મોટું હોય અને વાયુ થોડો છે, તેથી તે પણ પાતાળમાં લય પામી જાય છે આ થયું એટલે પંચભૂતોના વિસ્તારનો અંત આવી જાય છે મહદ્ભૂત એ જે મૂળમાયા તે પણ પોતાના સ્વરૂપમાંજ લય પામી જાય છે આ હવે કોઈ પણ પદાર્થને રહેવાને કરાર પણ જગ્યા મળતી નથી પ્રલ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો નષ્ટ થાય છે સર્વ જ અને ચરાચર પદાર્થો લય પા જાય છે અને ત્યાર પછી શાશ્વત એવો પરબ્રહ્મ તેજ માત્ર શેષ રહે

समास ५ मो-कथानिरूपण.

ક્ષે બે આગળનો શ્લોકપર વિશ્રામ વૃત્તિથી કરતા હતા તેમાંનો વખત કાઢવાને માટે એક કથાનો આરંભ કર્યો. તેમાંના એક વક્તા બન્યો અને બીજો શ્રોતા બન્યો. શ્રોતાએ વક્તાને કહ્યું કે, ' ભાઈ, કાંઈ સારી કથા મને સંભળાવો " ત્યારે વક્તા બોલ્યો " ઠીક છે, સાંભળો.

એક હતો પતિ (મૂળ પુરુષ-પરબ્રહ્મ) અને એક હતી પત્ની (મૂળમાયા આદિશક્તિ) તે બંને વચ્ચે એટલી બધી પ્રીતિ હતી કે તે ઉભય એકરૂપેજ વર્તતાં હતાં તેમનામાં જરા પણ ભિન્નભાવ નહોતો.* આ રીતે કેટલોક કાળ ગયા પછી તેમને એક પુત્ર (સત્વગુણ) ઉત્પન્ન થયો તે મહાન કાર્યકર્તા અને સર્વ વિષયોમાં પારંગત હતો. પછી તે પુત્રને એક કુમાર (રજોગુણ) થયો તે પિતા કરતાં પણ વિશેષ આતુર નીકળ્યો ... બહુજ વ્યવસાય અને વ્યાપકપણામાં પિતાથી અધિક ચતુર થયો. તેણે ... અને વ્યાપકપણામાં ... કરાવ્યા બહુજ કન્યા અને પુત્રો ઉત્પન્ન કરી અનેક પ્રમાણની ઘણી પ્રજા વધારી. તેને વળી પુત્ર (તમોગુણ) થયો તે અજ્ઞાન અને ક્રોધી ... ... થતાં તે ખૂબ સંહાર કરવા લાગ્યો. પિતા (મૂળ પુરુષ) ... પરંતુ બીજો વડો પુત્ર (સત્વગુણરૂપ વિષ્ણુએ) ઘણા વ્યવહાર કર્યા, ... આ જ્યેષ્ઠ પુત્ર સર્વજ્ઞ અને ભલો નીકળ્યો ... (રજોગુણરૂપ બ્રહ્મા) ... ચતુર નીકળ્યો અને પ્રપૌત્ર (તમોગુણરૂપ શંકર) તો તેનાથી અધિક ચતુર નીકળ્યો અને ... સંહાર કરી નાખે એવો ... અજ્ઞાન નીકળ્યો અને ... ... નીકળ્યો. આ રીતે પુત્ર સર્વનું પાલન પોષણ કરતો હતો, પૌત્ર ... વંશવૃદ્ધિ કરતો હતો અને પ્રપૌત્ર ... કરનારનો સંહાર કરતો. ... આ ત્રણ (સત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી) વંશવૃદ્ધિ ... વિસ્તાર થયો અને ઘણો કાળ આનંદમાં વ્યતીત થયો. પરિ... ... એવો થયો કે કોઈ શાસન નહિ અને વડીલોની આજ્ઞા ... નહિ ત્યાં પરસ્પર કુપ્રભાવ વધતો ગયો. પરિણામે ઘરમાં

---

* મન અને ... ... નારીનું ... ... આપ
... ...

એક બીજા વચ્ચે ભારે ઝગડો થયો અને તેથી ભારે સંહાર મોટા મોટા વચ્ચે વેર થયું, સર્વ નિરંકુશ બની ગયાં અને ત્યાં જેમ ઉન્મત્તતાને લીધે યાદવોનો નાશ થયો હતો તે પ્રમાણે તે સર્વનો સંહાર થઇ ગયો. પિતાઓ, પુત્રો, પૌત્રો, કન્યાઓ, સર્વનો નાશ થઇ ગયો અને કોઇનું પણ નામ નિશાન રહ્યું નહિ. કથાપર જે મનન કરે છે તે જન્મમૃત્યુથી મુક્ત થઇ જાય તેનો અનુભવ કરનાર શ્રોતા અને વક્તા ધન્ય થાય છે આવી ઘટના અનેકવાર બને છે અને અનેકવાર લય પામે છે," આટલું તે વક્તા સ્વસ્થ બેઠો.

આ કથાને સર્વ માણસોએ પોતાના હૃદયમા ધારણ કરી વારંવા તેપર મનન કરવું જોઇએ. ભૂલતા–વિસરતા જેટલુ સાભર્યું તે મ જણાવ્યુ. ન્યૂનાધિકને માટે શ્રોતાઓએ ક્ષમા કરવી જોઇએ. વિચારવં માણસો આ કથા હમેશા શ્રવણ કરે છે અને રામદાસ કહે છે તેવાઓ જગતનો ઉદ્ધાર કરે છે હવે જગદુદ્ધારના લક્ષણોનું વિવરણ કરવુ જોઇએ. સાર કાઢીને લોકોની સન્મુખ ધરવો એનું નામજ નિરૂપણ છે નિરૂપણપર શ્રદ્ધાપૂર્વક મનન કરવું જોઇએ, અનેક ગુપ્ત તત્ત્વો સમજવ જોઇએ અને સમજતા સમજતા નિસદેહ બનવું જોઇએ *અષ્ટ દેહોને વિચાર કરવામા આવ એટલે આપોઆપજ નિસશય બની જવાય છે નિરૂપણના યોગથી નિરતર સમાધાન રહે છે જ્યા તત્ત્વોની ગરબડ હોય ત્યા શાતિ શી રીતે મળી શકે ? માટે સર્વ માણસોએ આ ગરબડથી દૂરજ રહેવુ જોઇએ આવો આ સૂક્ષ્મ વિચાર છે તેનુ પુન પુન મનન કરી તેને દૃઢ કરવો જોઇએ. હવે આગળના સમાસમા લઘુબોધ નિરૂપણ કરવામા આવે છે, તે સાવધાન થઇને શ્રવણ કરો

---

* ૧ સ્થૂલ ૨ સૂક્ષ્મ ૩ કારણ ૪ મહાકારણ ૫ વિરાટ્, ૬ હિરણ્યગર્ભ, ૭ અવ્યાકૃત અને ૮ મૂળમાયા આ અષ્ટ દેહ છે

समास ६ ठ्ठो-लघुबोधनिरूपण.*

પ્રથમ પંચતત્ત્વોના નામો જાણી લઇ પછી સ્વાનુભવથી તેના સ્વરૂપ જાણવા જોઇએ ત્યારપછી તેમા શાશ્વત કોણ અને અશાશ્વત કોણ તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. માટે હવે તે પંચભૂતોનો વિચાર તેના નામ, રૂપ અને [illegible] નિશ્ચય [illegible] છે, તો તે સાવધાન [illegible] પૃથ્વી [illegible] વાયુ અને આકાશ એ પાંચ [illegible] પૃથ્વી [illegible] અગ્નિ તથા [illegible]

[illegible]

જાય છે, પવન પણ રહેતો નથી આકાશ તો નામ માત્રનુંજ છે, તેને વિચાર કરવામાં આવે તો તે પણ ટકતું નથી મતલબ કે જે જે કાંઈ પંચભૂતાત્મક છે તેને કદાપિ અચળ ગણી શકાય નહિ આ રીતે પંચમહાભૂતોનો વિસ્તાર થયેલો છે. તે નાશવંતજ છે. માત્ર નિરાકાર આત્માનેજ શાશ્વત અને સત્ય સમજવો તે આત્માની કોઈને પ્રતીતિ થતી નથી, જ્ઞાન વિના તેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી; માટે તેના જ્ઞાતા સંતજનોને તેના સ્વરૂપની હકિકત પૂછવી જોઈએ. વિચારવાન સજ્જનોને પૂછતાં તેઓ જણાવે છે કે તે અવિનાશી છે અને તેને બિલકુલ જન્મ-મરણ નથી નિરાકારમાં આકાર ભાસે છે અને આકારમાં નિરાકાર ભાસે છે, માટે આકાર અને નિરાકારને વિવેકથી ઓળખવા જોઈએ. જે નિરાકાર છે તે નિત્ય છે એમ સમજવુ અને આકાર છે તે અનિત્ય-અશાશ્વત છે એમ સમજવુ, એનું નામજ નિત્યાનિત્ય વિચાર કહેવાય છે જડ લોકોને સારમાં અસાર ભાસે છે અને અસારમાં સાર ભાસે છે, માટે સારાસારનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જે કાંઈ પાંચભૌતિક છે તે સઘળું માયિક છે અને તે અનેક રૂપે ભાસે છે જ્યારે આત્મા તો એક અને સર્વવ્યાપક છે જેમ ચારે ભૂતોમાં આકાશ વ્યાપી રહેલુ છે તેમજ આકાશમાં તે સઘન પરમાત્મા વ્યાપી રહેલો છે સૂક્ષ્મરૂપે જોતાં આકાશ અને બ્રહ્મ એક જ ભાસે છે ઉપાધિના યોગથીજ આકાશ છે ઉપાધિ ન હોય તો તે નિરાભાસ છે અને નિરાભાસ છે તે અવિનાશી છે, અહીં આકારની સ્થિતિ છે

[illegible] નાશ થતો નથી, તેનું અનુમાન [illegible] નિરાકાર છે [illegible] વિચાર કરવો જોઈએ. [illegible]

[illegible]

[illegible] વિના કંઈ પણ વ્યવહાર નથી [illegible] [illegible] [illegible] વિના કો
[illegible] પણ કરી શકતો નથી આ પ્રમાણે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] તો તે [illegible] નથી અને આવી [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તે [illegible] નથી [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible]
[illegible]

સર્વ નાશ પામે છે. એ પ્રમાણે જે આવે છે અને જાય છે તે પણ ચંચલ છે એમ જાણવું. અવિદ્યા જડ છે અને આત્મા ચંચલ છે. જડ એ કપૂર જેવું છે અને આત્મા અગ્નિ જેવો છે. ઉભયના યોગ થતાં ઉભય બળીને તત્કાળ બૂઝાઇ જાય છે. બ્રહ્મ અને આકાશ એ મૂળનાં નિશ્ચલ છે અને આત્મા તથા વાયુ મૂળનાં ચંચલ છે. આ વાત સત્ય છે કે મિથ્યા છે તેની પરીક્ષા પરીક્ષકો કરે છે. જડ વસ્તુઓ અનેક છે અને આત્મા એક છે આનુંજ નામ આત્માનાત્મ-વિવેક છે. જગતને જે ચલાવે છે તેને જગન્નાથ કહેવામાં આવે છે. જડ એવો જે અનાત્મા તેને આત્મા ચેતન આપે છે અને જે સર્વાત્મા છે તે સર્વમાં પ્રવર્તે છે. એ સર્વ આત્મા ચંચલજ છે, નિશ્ચલ નથી. માત્ર પરબ્રહ્મજ નિશ્ચલ છે. ત્યાં દૃશ્ય ભ્રમ નથી. નિર્મલ બ્રહ્મ ભ્રમરહિત અને અચલ છે. પ્રથમ આત્માનાત્મ-વિવેક એ મુખ્ય છે, તે પછી સારાસાર-વિચાર કર્તવ્ય છે, કેમકે સારાસાર-વિચારથીજ પ્રકૃતિનો સંહાર થાય છે. વિચારથી પ્રકૃતિનો સંહાર થાય છે, દૃશ્ય રહેતાં છતાં પણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને અધ્યાત્મજ્ઞાનના શ્રવણથી અંતરાત્મા નિર્ગુણમાં સંચાર કરે છે. અર્થની-સમજણની ઉન્નતિ થતાં અંતરાત્મા પણ ઉન્નત થતો જાય છે અને અર્થની-સમજણની ઉતરતી કળા થતાં અંતરાત્મા પણ અવનત થતો થતો પૃથ્વીપર આવી પડે છે. આત્મા અર્થ જેવો હોય છે. તેને જ્યાં લઇ જઇએ ત્યાં તે જાય છે. અનુમાનથી તે કોઇ કોઇવાર સંશયમાં પણ પડે છે. જો અર્થ નિઃસંશય હોય તો આત્મા પણ નિઃસંશય બને છે અને જો અર્થમાં કાંઇ ડગમગાટ હોય તો આત્મા પણ ડોલાયમાનજ રહે છે જો અર્થ નવ રત્નોથી ભરપૂર હોય તો શ્રોતાઓ તલ્લીન થઈ જાય છે અને જો અર્થમાં સ્વાદ ન હોય તો શ્રોતાઓને પણ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે જેવી જેવી સંગત થાય તે તે પ્રમાણે કાકીડાના રંગ* બદલાય છે, માટે ઉત્તમ માર્ગ જોઇ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આપણે જ્યારે ઉત્તમોત્તમ પકવાન્નોનું વર્ણન કરીએ છીએ ત્યારે આપણું મન પણ તે પકવાન્નના આકારનુંજ બને છે. એકાદ

* કાકીડાનો રંગ તે નામના વિષય પ્રમાણે બદલાય છે. તેને પોતાની મરજી દૃષ્ટિગોચર થાય ત્યારે તેનો રંગ એક પ્રકારનો થાય છે અને કોઈ ભયંકર પ્રાણી દૃષ્ટિગોચર થાય ત્યારે તેનો રંગ કંઈ ભિન્ન પ્રકારનોજ થાય છે. આહારના પ્રતીત થાય છે કે ભિન્ન ભિન્ન જ વસ્તુની મર્જીને એજ તેના રંગપરિવર્તનનું કારણ છે.

સ્ત્રીનું લાવણ્ય વર્ણવતી વખત મન પણ તેપર ચોટે છે. સર્વ પદાર્થોનું વર્ણન ક્યાં સુધી કરી શકાય? માટે આ પ્રમાણે થાય છે કિંવા નહિ, તે મનથી સમજી લેવું. આપણે જે જે જોઇએ કિંવા સાંભળીએ તે તે હૃદયમાં દૃઢ અને સચોટ રીતે બેસી જાય છે; પરંતુ તેમાં હિતકર શું છે અને અહિતકર શું છે તેની પરીક્ષા પરીક્ષકોજ કરી લે છે.

આ કારણથી સર્વને છોડી માત્ર ઈશ્વરનીજ શોધ કરવી જોઇએ; તેમ કરવાથીજ કાંઇક મર્મ પ્રાપ્ત થશે. અનેક પ્રકારનાં સુખો ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યાં છે; પરંતુ લોકો તેનાથી પરાંગમુખ રહે છે અને જન્મોજન્મ તેનાથી વંચિત રહી ભટકયા કરે છે. 'સર્વ છોડી મનેજ શોધો' એમ સ્વયં પરમાત્માએ કહ્યું છે,* પરંતુ લોકોએ ભગવાનના તે શબ્દો અમાન્ય કર્યા છે. એથી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે અને સદા કષ્ટમય જીવન ગાળવું પડે છે. મનમાં ઇચ્છા તો હોય સુખનીજ; પરંતુ તેને પ્રાપ્ત શી રીતે કરવું? ખરેખરૂં સુખ જેનાથી મળે તેમ છે તેને તો આ આંધા માણસો ભૂલી ગયેલા છે અને સુખસુખનો લવારો કરતા અને દુઃખ ભોગવતાજ મરણ પામે છે, પરંતુ શાણા માણસે તેમ કરવું નહિ. તેણે તો જે દ્વારા સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેજ કરવું જોઇએ અને પરમાત્માની શોધ કરતાં કરતાં બ્રહ્માંડની પણ પાર જવુંx જોઇએ. જ્યારે ખુદ પરમાત્માજ પ્રાપ્ત થઈ જાય ત્યારે પછી ઉણપજ શાની? ખરેખર જે લોકો વિવેકને છોડી દે છે તેઓ ગાંડાજ છે. વિવેકનું ફળ સુખ છે અને અવિવેકનું ફળ દુઃખ છે, માટે એ બેમાંથી જે સારૂં લાગે તે અવશ્ય કરવું જોઇએ. કર્તાને ઓળખવો એનુજ નામ વિવેક છે. આ વિવેકને છોડવાથી મનુષ્ય અત્યંત દુઃખી થાય છે અસ્તુ. હવે આ કથન બંધ કરીશું. ચતુર માણસે કર્તાને ઓળખવો અને પોતાનું હિત કદિ પણ ચૂકવું નહિ.

---

* सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज'(ભગવદ્ ગીતા અ ૧૮ શ્લો ૬૬)

x' બ્રહ્માંડથી પાર જવું' એટલે પગ ચાલી આ જડ બ્રહ્માંડના બહારના દ્વાર નીકળી જવું એમ નથી. એનો અર્થ એ છે કે આપણા મનને વિચારદ્વારા બ્રહ્માંડની મર્યાદાની પણ પેલી તરફ લઇ જવું.

समास ८ मो—कर्ता कोण छे ?

શ્રોતા વક્તાને પૂછે છે: "ખરેખરો કર્તા કોણ છે ? સર્વ સૃષ્ટિ વા બ્રહ્માંડ કોણે ઉત્પન્ન કર્યું ?" આ સાંભળી સભાના નાયક બોલ્યા: "આના સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય છે. તેમના કથનનો ચમત્કાર હવે શ્રોતાઓએ એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરવો. કોઇ કહે છે કે, કર્તા માત્ર પરમાત્માજ છે; તો કોઇ કહે છે કે, પરમાત્મા વળી કોણ છે ? આ પ્રમાણે પ્રત્યેક જન ભિન્ન મત દર્શાવે છે. તેઓ સ્પષ્ટ રીતે અમુક દેવને ઉત્તમ, અમુક દેવને મધ્યમ અને અમુક દેવને કનિષ્ઠ જણાવે છે: અને તેઓ પોતપોતાના દેવની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ માને છે. કોઈ કહે છે કે કર્તા મંગલમૂર્તિ ગણેશ છે, તો કોઇ કહે છે કે માત્ર સરસ્વતી સર્વ કાંઈ કરે છે. કોઇ કહે છે ભૈરવદેવ એજ કર્તા છે, કોઇ કહે છે ખંડેરાવ કર્તા છે, કોઇ કહે છે બીરદેવ+ કર્તા છે અને કોઈ કહે છે કે ભગવતી કર્તા છે. કોઇ કહે છે નરહરિ કર્તા છે કોઇ કહે છે વનશંકરી કર્તા છે, કોઇ કહે છે કે સર્વ કાંઇ નારાયણજ કરે છે. કોઇ કહે છે કે શ્રીરામ કર્તા છે, કોઇ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ કર્તા છે અને કોઇ કહે છે કે ભગવાન કેશવરાજજ કર્તા છે. કોઈ કહે છે કે પાંડુરંગ કર્તા છે, કોઈ કહે છે કે શ્રીરંગ કર્તા છે અને કોઇ કહે છે કે ઝોટિંગજ સર્વ કાંઈ કરે છે. કોઈ કહે છે કે મુંજા− કર્તા છે, કોઇ કહે છે કે સૂર્ય કર્તા છે અને કોઇ કહે છે કે અગ્નિજ સર્વ કાંઇ કરે છે. કોઈ કહે છે કે લક્ષ્મીજ સર્વ કાંઇ કરે છે, કોઇ કહે છે કે હનુમાન સર્વ કરે છે અને કોઇ કહે છે કે પૃથ્વીજ સર્વ કાંઇ કરે છે. કોઈ કહે છે પરશુરામ કર્તા છે અને કોઇ કહે છે માત્ર પરમાત્માજ કર્તા છે. કોઈ કહે છે તુકા કર્તા છે, કોઇ કહે છે યમાઇ કર્તા છે અને કોઈ કહે છે સટવાઇજ સર્વ કાંઇ કરે છે કોઈ કહે છે વીરણ્ણા કર્તા છે, કોઇ કહે છે ભસ્વણ્ણા (નદી) કર્તા છે અને કોઈ કહે છે કે સર્વ કાંઈ

+ બીરદેવ એ બહિરવનો અપભ્રંશ હોવો જોઇએ. એ ધનગરોનો (ભરવાડોનો) દેવ છે અને એનેજ બીરોબા કહેવામાં આવે છે

− મનમથ થયેલો બ્રાહ્મણનો છોકરો બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં મરણ પામ્યો અને તેથી તે ભૂતયોનિમાં ગયો અને તે કારણથી તેનું નામ "મુંજ" પડ્યું. (મુંજ એટલે જનોઇ).

[illegible] કહે છે કોઈ કહે છે ભક્તિ કર્તા છે, કોઈ કહે છે શક્તિ કર્તા
કર્તા છે અને કોઈ કહે છે કે [illegible] કોઈ [illegible] કર્યું છે કોઈ કહે
[illegible] કર્તા [illegible] કોઈ કહે છે સ્વભાવ કર્તા છે અને કોઈ કહે છે કે [illegible]
[illegible] કર્તા છે, કોઈ કહે છે કે [illegible] કર્તા છે, કોઈ
કહે છે કે નિયતિ કર્તા છે અને કોઈ કહે છે કે કાલ [illegible] કર્તા
[illegible] કહે છે વાયુ કર્તા છે અને [illegible]
[illegible]

તો કાર્યમાં ગણાય છે; તો હવે કર્તાપણું કોના ઉપર લાગુ પડે છે તેનો વિચ[illegible]
કરો. ખરું જોતાં તો વાસ્તવમાં જે પદાર્થ પોતેજ કાંઇ પણ નથી તેના સંબં[illegible]
માં "એનો કર્તા કોણ છે?" એમ પૂછવું એજ ઘટિત નથી; અને "[illegible]
ગર્વ સ્વભાવથીજ થયું છે" એમ કહેવું એજ યથાર્થ છે. એક સગુણ છે અ[illegible]
એક નિર્ગુણ છે, એટલે પછી કર્તાપણું કોને આરોપવું? માટે આ અર્થ[illegible]
સારી રીતે વિચાર કરો. સગુણે સગુણને રચ્યો છે એમ કહીએ તો ત[illegible]
પ્રથમથીજ ઉત્પન્ન થઇ ચૂક્યો છે અને નિર્ગુણને તો કદિ પણ કર્તાપણું[illegible]
આરોપણ કરી શકાય એમ નથી. અહીં આ કર્તાજ દેખાતો નથી! દૃશ્ય મત્[illegible]
હોતું નથી માટે અનુભવથીજ નિશ્ચય કરવો જોઇએ કે જે પદાર્થ ઉપજેલા
છે એટલે કે કાર્યરૂપ [illegible] તે સર્વ જ્યારે મિથ્યા છે તો પછી કર્તા સંબંધી
બોલવુંજ વ્યર્થ [illegible] વક્તા [illegible] કે, અરે! વિવેકથી સારી રીતે
જુઓ! સારી રીતે વિચાર [illegible] જોતાં આપણા અંતર્યામીની પ્રતીતિ
[illegible] તો પણ [illegible] માટે [illegible]? [illegible] આ કથન રહેવા
[illegible] વિવેક [illegible] આ [illegible] સ્વપક્ષ અર્થાત્ શંકાનું
[illegible] આ [illegible] બ્રહ્મ તો અનિવાર્યજ છે.
[illegible] સુખદુઃખ ભોગવનાર
[illegible] વામાં આવે છે

સમાસ ૯ મો સુખદુઃખનિરૂપણ.

જી[illegible] આત્માને [illegible] ચિંતા કરવી
[illegible] આત્માને જાગૃત
[illegible] અન્ન ન
[illegible] નથી અને આત્માવિના
[illegible] નથી આ ઉભયને જે એકબીજાથી
[illegible] કરવામાં આવે તો તે [illegible] પણ કાર્ય તે
[illegible] સંયોગથીજ થાય [illegible] હમાં ચેતના [illegible] નથી અને
ફક્ત આત્મા દેહની મદદ વિના [illegible] કરી શકતો નથી. સ્વપ્નમાં જમવાથી

કાંઈ પેર ભરાતું નથી. આત્મા સ્વભાવસ્થામાં જાય છે, પરંતુ તે દેહમાંજ રોય છે. નિદ્રાવસ્થામાં પણ તે અંગ ખંજવાળે છે એ તેનો દાખલો જાણવો. અન્નરસથી શરીર વૃદ્ધિગત થાય છે અને શરીરની સાથે વિચાર પણ વૃદ્ધિગત થાય છે. પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં ઉભય સંકુચિત થતાં થતાં અંતે સર્વથા નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે. દેહ માદક પદાર્થનું સેવન કરે છે તો આત્મા પણ ભ્રમમાં પડે છે અને વિસ્મરણથી તેને કાંઈ પણ શુદ્ધિ રહેતી નથી. દેહ વિષપાન કરે છે તો આત્મા પણ તત્કાલ ચાલવા / માંડે છ. વૃદ્ધિ અને નાશ એ દેહને લીધે જીવાત્માને પણ લાગેલા / હોય છ. વૃદ્ધિ, નાશ, જવું આવવું તથા નાના પ્રકારના સુખ-દુઃખ અ... નવ... દેહના યોગથી / આત્માને ભો[ગ]વવા પડે છે. કીડીના ...ની પ... આ શરીર પાનું બનેલું છે એ વાત લક્ષમાં ગણજો. શરીરમાં નાની નાની ના[ડી]ઓની જ... છ... તેમાં પણ પાવા મા... છ. પ્રાણી જે અન્ન ... ... તેના અંત ન તૈયાર થાય છ અને તે અન્નરસને ... નાડીઓદ્વારા પાણી દોડે છ, ... ના એક ... અને હવાની સાથે જીવ માં પણ સંચાર કર છ ... ... આકુન ... ... માન પ્રતીત થાય છ અને

લાગે છે તો તે તરતજ આનંદિત થાય છે અને જો ભોજન મિષ્ટ ન હોય તો તેને અત્યંત દુઃખ થાય છે. એકાદ પ્રતિકૂળ ઘટના અને કુવચને કહીને આત્મા અને હૃદયને ભેદી નાખે છે. તે નાના પ્રકારના અન્નોની મિષ્ટતા અને નાના પ્રકારના રસોનો સ્વાદ ઓળખે છે. અન્ન તીખું લાગવાથી તે મસ્તક હલાવે છે અને ઓખો કરે છે તથા ક્રોધાવેશમા આવી જઇ કટુ વચન બોલે છે કે, "મરચાં બહુ નાખી દીધાં! રસોઈ શું બનાવે છે પથ્થર!!" એમ કટુ વચન બોલે છે. તે ખૂબ ભોજન કરે છે અને પછી તરતજ લોટો ઉઠાવીને ખૂબ પાણી પીવા માડે છે.

આ પ્રમાણે દેહમા સુખ-દુ.ખ ભોગવનાર કેવલ આત્માજ છે આત્માવિના દેહ વ્યર્થ છે—કેવલ શબ્દ છે. મનની અનંત વૃત્તિઓ છે. તેને જાણવી એનુંજ નામ "આત્મસ્થિતિ" છે ત્રૈલોક્યમા જેટલી વ્યક્તિઓ છે તે પ્રત્યેકના શરીરમા વ્યાપીને જે આત્મા રહેલો છે તેનું નામ "અંતરાત્મા" છે જગતમા રહેલો આત્મા "જગદાત્મા" છે અને વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલો આત્મા "વિશ્વાત્મા" છે, તથા જે અનેક રૂપે સર્વને ચલાવે છે તે 'સર્વાત્મા" છે તે સુઘે છે, ચાખે છે, સાભળે છે, જુએ છે, મૃદુ અને કઠિનને તથા ઉષ્ણને અને શીતને તત્કાળ ઓળખે છે તે સાવધાનીથી લીલા કરે છે અને અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ કરે છે તે મહા ચતુર છે ચતુરજ તેની ઓળખાણ કરી શકે છે વાયુની સાથે સુગધ અને ધળ સર્વ કાઇ આવે છે, પરતુ તે પાછા તેમાથી દૂર થઇ જઇને વાયુ પોતે તો નિર્મલજ રહે છે, એવીજ રીતે વાયુની સાથે ભળીને શીતલતા, ઉષ્ણતા, સુગધ, દુર્ગંધ સર્વ કાઇ આવે છે, પરતુ તે દીર્ઘકાળ તેમાં ટકી શકતા નથી વાયુની સાથે રોગ આવે છે, વાયુની સાથે ભૂતો દોડે છે અને વાયુની સાથે ધળ તથા ધમ્મસ પણ દોડે છે, પરતુ તેમાની કોઇ પણ વસ્તુ વાયુની સાથે જમ ટકતી નથી તેમ આત્માની સમક્ષ વાયુ પણ ટકતો નથી, કેમકે આત્માની ચપલતા વાયુ કરતા પણ અધિક છે કઠિન પદાર્થની આગળ વાયુ અટકી જાય છે, પરતુ આત્મા તો તેને પણ ભેદી જાય છે, તેથી કરીને તે પદાર્થમા કાઇ છેદ પડતો નથી વાયુ અવાજ—સુસવાટ કરે છે પરતુ આત્મા તો જરા પણ શબ્દ કરતો નથી. નૈનપણે વિચારપૂર્વક જોવાથીજ અતરમા આત્માનું જ્ઞાન થાય છે શરીરનુ હિત કરવામા આવે છે તે આત્માને પણ પહોંચે છે અને શરીરના

યોગથીજ આત્માનું સમાધાન થાય છે અને તેટલા ઉપાય કરીએ તોપણ દેહવિના આત્માને કંઇ પણ પાપાચરણ તથા વાસનાથી તૃપ્તિ પણ દેહના યોગથીજ થાય છે દેહ અને આત્માનો અંતર જોવા જઇએ તો તે અનેક છે દેહ વિનાના આત્માને અડચણ પડે છે, દેહ અને આત્માના યોગથીજ સર્વ કાર્ય કરી શકાય છે પરંતુ જો તે જુદા જુદા હોય તો તેમનાથી કાંઇ પણ બનતું નથી દેહ અને આત્માના યોગથી વિવેકીના [illegible] વૈરાગ્યનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે

समास १० मा उपदेशनिरूपण.

સરખાજ અંશથી ચાલે છે; પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓનું સામર્થ્ય ભિન્ન છે. એક મનુષ્યની સંગતિથી પ્રાણી મુક્ત થાય છે અને એકની નરકમાં પડે છે. સાકર અને માટી એ ઉભય પદાર્થો વસ્તુતઃ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી મૃત્તિકાસ્વરૂપ છે; પરંતુ સાકરને ખાઇ શકાય અને માટી ખાઇ શકાતી નથી. તેજ પ્રમાણે વિષ પણ વસ્તુતઃ જળનું સ્વરૂપ હોવા છતાં તે ખરાબ-ઘાતક વસ્તુ હોવાથી તેનો ઉપયોગ કે શકાય તેમ નથી. એજ પ્રમાણે પુણ્યાત્મા અને પાપાત્મા ઉભયમાં અંતરાત્મા રહેલો છતાં સાધુ અને અસાધુની મર્યાદા પૃથક્ પૃથક્ હો છે, તે છૂટી શકતી નથી. અંતરાત્મા એકજ છે એ ખરું; પરંતુ ઢેડ પાસે નથી બેસાડતા. પંડિત અને ઉચ્છૃંખલ છોકરાઓને એક કેવી રીતે કહે વાશે ? મનુષ્ય અને ગધેડા, રાજહંસ અને મરઘો, રાજા અને વાંદરો એ શી રીતે હોઈ શકે ? ભાગીરથીનું જલ પણ પાણીજ છે અને મોરી તથ ખાળનું જલ પણ પાણીજ છે; પરંતુ મોરીનું મેલું પાણી એક ઘુંટડે પણ પી શકાતું નથી. માટે મનુષ્યના આચાર શુદ્ધ અને વિચાર પણ શુદ્ધ જોઇએ અને તે વીતરાગ અને સારી બુદ્ધિવાળો હોવો જોઇએ. સેનામ જો શૂરવીર કરતાં ભીરુની ભરતી અધિક કરવામાં આવે તો યુદ્ધપ્રસંગે ફજે તીજ ઉડે છે. શ્રીમંતને છોડી દરિદ્રની સેવા કરવા લાગીએ તો લાભ ક્યાંથી મળે ? એક પાણીમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ થઇ છે; પરંતુ વિચાર કરી સેવન કરવું જોઇએ. એકદમ સર્વનુંજ સેવન કરીએ તો તે મૂર્ખતાજ છે. પાણીમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નનુંજ વમન થાય છે, પરંતુ તે વમનનું કાંઇ ભક્ષણ કરી શકાતું નથી; માટે નિંદ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, વંદ્ય વાતને અંતઃકરણમાં ધારણ કરવી અને તેમ કરીને સત્કીર્તિથી સમગ્ર ભૂમંડળ ભરી કાઢવું. ઉત્તમ મનુષ્યને ઉત્તમ વસ્તુજ ગમે છે; પરંતુ નીચને તે ગમતી નથી અને એટલા માટેજ ઈશ્વરે તેને દુર્ભાગી બનાવી મૂકયો છે. માટે સર્વ મૂર્ખતાનો ત્યાગ કરી ઉત્તમ લક્ષણો ધારણ કરવાં અને હરિકથા તથા પુરાણાદિનું શ્રવણ અને નીતિન્યાયનું વર્તન કરવું. વિવેકપૂર્વક ચાલવું, સર્વ લોકોને રાજી રાખવા અને ધીમે ધીમે સર્વને પુણ્યાત્મા બનાવતા રહેવું. જેમ બાલકની સાથે બાલકની પેઠેજ ચાલવું પડે છે અને બાલકની પેઠેજ બોલવું પડે છે તેમ માણસોને પણ ધીરે ધીરે સંભાળીને શિક્ષણ આપવું. અન્યનાં મન રાખવાં એજ ચાતુર્યનું

મુખ્ય લક્ષણ છે કે ચતુર હોય છે તેજ અનુભવી વાત જાણે છે. અન્ય લોકો તો પેટા છે, પણ મારાને મારા કહેવો નહિ અને મર્મની વાત કદિપણ ખોલવી નહિ. આમ કરવાથીજ નિઃસ્પૃહ માણસ દિગ્વિજય કરી શકે છે. અનેક સ્થળોપર અનેક પ્રસંગો આવે છે, તે સર્વને ઓળખી યથોચિત વર્તન કરવું જોઇએ અને પ્રાણી માત્રના અંતરંગ મિત્ર બનીને રહેવું જોઇએ. અન્યને પ્રસન્ન રાખવાથીજ પરસ્પર ઐક્ય થાય છે, અન્યનુ મન તોડવું ઠીક નથી. જે બીજાઓનુ મન રાખે છે, તેજ મોટો મહત્ત છે. મન રાખવાથીજ સર્વ મનુષ્યો આપણી તરફ આકર્ષાઇ આવે છે

दशक १४ मो

समास १ लो–निस्पृहलक्षण.

હવે નિસ્પૃહ પુરુષની શિક્ષા, યુક્તિ, બુદ્ધિ અને શાણપણ કેવાં હોય છે કે જેને લીધે તેના અંતરમાં સમાધાન રહે છે તે સાંભળો. મંત્ર સરલ છતાં જેમ મોટી સિદ્ધિ આપે છે અને જો કોઈ ઔષધ સાદું હોય છે તોપણ તેથી શરીર સારો થાય છે; તેમ મારૂં કથન સાદું છે, પરંતુ તે અનુભવસિદ્ધ છે. તેના યોગથી દુર્ગુણો તત્કાળ નષ્ટ થાય છે અને ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે,માટે આ તીવ્ર શબ્દરૂપી ઔષધનું શ્રોતાઓએ ધ્યાનથી સેવન કરવું. નિસ્પૃહતા ધારણ કરવી નહિ અને ધારણ કરી તો પછી તેને છોડશો નહિ; અને જો છોડો તો પછી પરિચિત માણસોમાં રહેશો નહિ. સ્ત્રીને દૃષ્ટિસમીપ રાખશો નહિ, મનને તેની મધુરતા ચખાડશો નહિ અને જો ધૈર્યનો ભંગ થઈ જાય તો પછી લોકોમાં તમારૂં મુખ બતાવશો નહિ. એક સ્થળમાં રહેશો નહિ, સંકોચ કરશો નહિ અને કનક તથા કાન્તા તરફ જોશો નહિ. આચારભ્રષ્ટ થશો નહિ, દ્રવ્ય આપે તો લેશો નહિ અને પોતાના ઉપર દોષનો શબ્દ આવવા દેશો નહિ. ભિક્ષા માગતાં લાજશો નહિ, ખપથી વધુ ભિક્ષા લેશો નહિ અને પૂછે તોપણ પોતાની ઓળખાણ આપશો નહિ. ભભકાદાર અથવા તો મલિન વસ્ત્ર પહેરશો નહિ, રાજસી અન્ન ખાશો નહિ, દુરાગ્રહ કરશો નહિ અને પ્રસંગને અનુસરીને વર્તજો. ભોગોમાં મન આપતા નહિ, દેહના દુઃખથી ત્રાસશો નહિ અને દીર્ઘ જીવનની ઇચ્છા કરશો નહિ. વિરક્તિ ઘટવા દેશો નહિ, ધૈર્યને ચળવા દેશો નહિ અને વિવેકબળને જાગૃત રાખ્યા કરીને જ્ઞાનને

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

રહેવું નહિ, મોટાઇ ધરી બેસવુ નહિ અને ક્યાય પણ માનને ઇચ્છ
નહિ, સાદાઈ છોડી દેવી નહિ, છોટાઇનો ત્યાગ કરવો નહિ અને
કરી શરીરમા અભિમાન ધારણ કરવુ નહિ. અધિકાર વિના
નહિ, દબાણ કરીને ઉપદેશ આપવો નહિ અને પરમાર્થ સકુચિત કર
નહિ કઠિન વૈરાગ્ય છોડવો નહિ, કઠિન અભ્યાસ તોડવો નહિ અને
પણ વિષયમા કઠોરતા ધારણ કરવી નહિ. કઠોર શબ્દ બોલવો ન
કઠોર આજ્ઞા કરવી નહિ અને ગમે તે થાય તોપણ કઠોરતા ધાર
કરવી નહિ. પોતે અસક્ત થવુ નહિ, કર્યા સિવાય કહેવુ નહિ અ
શિષ્યો પાસે બહુ માગવુ નહિ ઉદ્ધત શબ્દ બોલવા નહિ ઇંદ્રિયો
સ્મરણ કરવુ નહિ અને શાક્તમાર્ગનો સ્વીકાર કરી સ્વચ્છદી બન
નહિ હલકુ (વાળવું, ધોવું ઇત્યાદિ) કામ કરતા શરમાવુ નહિ, વૈ
હોય તો તેથી ઉન્મત્ત થવું નહિ અને જાણી જોઇને ક્રોધાવેશમા સ
ડાવુ નહિ મોટપણમા ચૂકવુ નહિ, ન્યાય-નીતિ છોડવા નહિ અને ગ
તે થાય તોપણ અપ્રમાણિકપણે વર્તવું નહિ સમજ્યાવિના બોલવુ ન
અનુમાનના આધારપર નિશ્ચય કરવો નહિ અને કોઈ મૂર્ખતાથી ક
કહે તો તેનુ દુ ખ ધરવુ નહિ સાવધતા છોડવી નહિ, સર્વદેશીપણા
ત્યાગ કરવો નહિ અને આળસુપણામા સુખ માનવુ નહિ મનમા વિક
રાખવો નહિ, સ્વાર્થી આજ્ઞા આપવી નહિ અને કદાચ અપાઇ ગઈ
પાછળથી તેનો આગ્રહ ધરવો નહિ પ્રસગ વિના બોલવુ નહિ, સ
વિનાનુ ગાવુ નહિ અને વિચાર કર્યા વિના અવિચારને માર્ગે જ
નહિ પરોપકાર છોડવો નહિ, બીજાને પીડા કરવી નહિ અને કોઈન
મનમા પણ વિકલ્પ થવા દેવા નહિ અજ્ઞાનીપણુ છોડવું નહિ, મહત
પણ ધારણ કરવુ નહિ અને દ્રવ્યને માટે કીર્તન કરતા ફરવુ નહિ
સશયાત્મક બોલવુ નહિ, ઝાઝા નિશ્ચય કરવા નહિ અને સમજ્યા વિન
ગ્રથ હાથમા લેવો નહિ જાણતા હોઇએ તે પૂછવુ નહિ, પૂછવામ
અભિમાન દર્શાવવુ નહિ અને અમુક વાત કહીશજ એવુ કોઈને વચન
આપવુ નહિ જ્ઞાનનો ગર્વ રાખવો નહિ, સહસા કોઇને કષ્ટ આપવુ
નહિ અને ક્યાય પણ કોઈની સાથે વાદવિવાદ આદરી બેસવુ નહિ
સ્વાર્થબુદ્ધિ રાખવી નહિ, કારભારમા પડવુ નહિ અને રાજદ્વારમા કાર્ય
કતા થવુ નહિ કોઇને ભાર આપવો નહિ, જડ ભિક્ષા માગવી નહિ

અને ભિક્ષાને માટે પોતાની પંચાયત કરવી નહિ, વિવાદના કામમાં પડવું નહિ, મધ્યસ્થ થવું નહિ અને વ્યાવહારિક ઉપાધિ શરીરપર વહોરવી નહિ, પોતાનો વ્યવહાર પરાયા હાથમાં જવા દેવો નહિ, ખરાબ અન્ન ખાવું નહિ અને પરાયા તરીકેનું આમંત્રણ ગ્રહણ કરવું નહિ યાદ ખમ [illegible] સ્વામી શાંતિ સમાધાન વગેરે ઉપજાવી, અનેક પ્રકારના જનપદના માયા રૂપી ઉપાયનો અંત્ય પ્રસંગમાં નિસ્પૃહ પુરુષે જવું નહિ [illegible] નહિ અને પોતાને દીન [illegible] બનાવવા

કરવો નહિ તેમ સંતનો સંગ છેક છોડવો નહિ. કર્મઠપણું કામનું અને અનાચાર પણ ખોટો છે. લોકાચાર છેક છોડવો નહિ તેમ લોકરૂઢીને આધીન પણ થઇ રહેવું નહિ. ઝાઝી પ્રીત પણ કામની અને નિષ્ઠુરતા રાખવી પણ ખોટીજ છે. ઝાઝો સંશય ધરવો નહિ સ્વચ્છંદીપણું પણ કામનું નથી. બહુ પ્રકારનાં સાધનો કરવામાં પડવું નહિ તેમ છેક સાધન ન કરવાં એ પણ ખરાબજ છે. બહુ વિષયો સેવવા નહિ તેમ વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ પણ બની શકે તેમ નથી. દેહ પર ઝાઝી મમતા રાખવી નહિ તેમ તેને માટે ઝાઝું કષ્ટ પણ કરવું એ પણ ખોટું છે. દૂર રહીને અનુભવ લેવો નહિ, કેમકે અતિ અનુભવ વિના કામ ચાલતું નથી. આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ હોય તે કહી બતાવવી નહિ; પરંતુ છેક સ્તબ્ધતા (મૌન) પણ ખોટી છે. મનને રહેવ દેવું જોઇએ નહિ તેમ છેક મન વિના પણ કામ ચાલે તેમ નથી. અલક્ષ્ય વસ્તુ જોઇ શકાતી નથી તેમ તે તરફ લક્ષ્ય ન રહેવું એ પણ ખરાબ છે. પરમાત્મા મન અને બુદ્ધિથી અગોચર છે, પરંતુ બુદ્ધિ વિના પણ અંધકારજ છે. કેટલીક બાબતો જાણીને તેનું વિસ્મરણ કરવું જોઇએ, પરંતુ અજ્ઞાન તો ખોટુંજ છે. જ્ઞાતાપણાનું અભિમાન ધરવું નહિ, પરંતુ જ્ઞાતાપણા વિના કામ પણ ચાલતું નથી. અતકર્ય વસ્તુનો તર્ક કરવો નહિ, પરંતુ તર્ક કર્યા વિના રહેવું એ પણ ખરાબજ છે. દૃશ્યનું સ્મરણ કામનું નથી, પરંતુ તેનું વિસ્મરણ થવા દેવું પણ ઉપયોગી નથી. કશી ચર્ચા કર્યા વિના પણ ચાલે તેમ નથી, જગત્ સાથે ભેદ રાખવો કામનો નથી, પરંતુ છેક વર્ણસંકર (ભેળસેળ) પણ કરવું નહિ. પોતાનો ધર્મ છોડવો નહિ, પરંતુ ધર્માભિમાન પણ સારૂં નથી. આશાબદ્ધ થઇ બોલવું નહિ, વિવેક વિના ચાલવું નહિ અને ગમે તે થાય તો પણ મનનું સમાધાન ચળવા દેવું નહિ. અશુદ્ધ ગ્રંથ લખવો નહિ તેમજ ગ્રંથ લખ્યા વિના પણ કામ ચાલતું નથી. અશુદ્ધ કદિ વાચવું નહિ, પરંતુ વાંચ્યા વિના રહેવું એ પણ ખોટુંજ છે. નિસ્પૃહતાથી બોલવાનું છોડવું નહિ, પરંતુ કોઇ શંકા કરે તો તેને ભાંડવું નહિ અને શ્રોતાઓની વાતપર કદિ ખોટું લગાડવું નહિ. આ શીખામણ ચિત્તમાં ધરશો તો સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થશે અને મોટાપણું આપોઆપજ તમારામાં પ્રકટ થશે.

समास २ जो-भिक्षानिरूपण.

ભિક્ષા માગવી એ બ્રાહ્મણની મુખ્ય દીક્ષા છે તેણે—"ૐ ભવતિ ભિક્ષા દેહિ" એ વ્રતનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ. જે ભિક્ષા માગીને જમે છે તેને નિરાહારી કહેવો છે ભિક્ષા માગીને મેળવેલું ભોજન જમવાથી દાનનો દોષ દૂર થાય છે સજ્જન કે અસજ્જનની પાસેથી કોરૂં અન્ન માગીને જે ભોજન કરે છે તે દરરોજ અમૃતપાનજ કરે છે

भिक्षाहारी निराहारी भिक्षा नैव प्रतिग्रहः ।
सदसद्गृहभिक्षान्नं सोमपानं दिने दिने ॥

(અર્થ —ભિક્ષા માગીને જે ભોજન કરે છે તે નિરાહારજ રહે છે એમ સમજવું. ભિક્ષા લેવાથી દાન લીધા સમાન થતું નથી. એ ભિક્ષા સજ્જનના ઘરની હોય પણ તે પ્રતિદિન અમૃતપાન રૂપજ છે) આવું ભિક્ષાનું માહાત્મ્ય છે સર્વોત્તમ એવા જે પરમેશ્વર તેને પણ ભિક્ષા માન્ય છે ઈશ્વર કે જેનો મહિમા અગાધ છે, તેણે પણ ભિક્ષા માગી છે દત્તાત્રેય, ગોરખનાથ આદિ સિદ્ધ પુરુષોએ પણ લોકોની પાસે ભિક્ષા માગી છે ભિક્ષાથી નિસ્પૃહતા પ્રકટ થાય છે વાર બાંધીને તે તે વારે અમુક અમુક ઘરનીજ ભિક્ષા ઉપર આધાર રાખીને બેસવાથી મનુષ્ય પરાધીન થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રતિદિન એકજ ઘરની ભિક્ષા લેનારને પણ સ્વતંત્રતા રહેતી નથી આઠ આઠ દિવસનું ધાન્ય પકડી રાખવામાં પણ કંટાળો ભરેલુંજ છે ભિક્ષુએ અગાઉથી જોડ પણ કર્યા વિના ઉઠીને એકાએક નિત્ય નવે ઠેકાણેથી ભિક્ષા લેવી સારી છે નિત્ય નવે નવે સ્થાને જવું અને ખૂબ દેશાટન કરવું આવી રીતે કરવામાં આવે તોજ ભિક્ષા માગવી એ શ્રેષ્ઠ અને વખાણપાત્ર થાય છે નિત્ય ભિક્ષાનો અભ્યાસ હોય છે તેને ક્યાંય પણ પરદેશ લાગતો નથી તેને તો ત્રૈલોક્યમાં જ્યાં ત્યાં સ્વદેશજ છે ત્યાગીએ ભિક્ષા માગતાં ખીજવું નહિ, ભિક્ષા માગતાં લાજવું નહિ અને ભ્રમણ કરવું પડે તેથી થાકવું નહિ. સદા ભગવાનની કીર્તિ વર્ણન કરનારને નિસ્પૃહતાથી ભિક્ષા માગતો જોઈને નાના મોટા સર્વ આશ્ચર્ય પામે છે ભિક્ષા એ કામધેનુ છે, કેમકે તે નિરંતર ફળ આપે છે અને તે ફળ સામાન્ય હોતાં નથી ભિક્ષાને

અમાન્ય કરનારો યોગી દુર્ભાગી છે ભિક્ષાથી પરિચય થાય છે, ભિક્ષા
ભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે અને સામાન્ય ભિક્ષા આપવાનું સકળ પ્રાણી મા
કરે છે ભિક્ષા એટલે નિર્ભય સ્થિતિ, ભિક્ષાથી સાધુત્વ પ્રકટ થાય
વળી સ્વતંત્રતા અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એ પણ ભિક્ષાનાજ ગુણ છે ભિક્ષા
કોઈની અડચણ હોતી નથી, ભિક્ષાપર નિર્વાહ કરનાર સ્વતંત્ર છે અ
ભિક્ષાના યોગથી સમયનું સાર્થક્ય થઈને કાળ વ્યતીત થાય છે ભિ
એ કલ્પલતા છે અને તે ફળ-ફૂલથી ભરપૂર છે નિર્લજ્જ માણસને પ
તે કુસમયપર ફળદાયક થાય છે પૃથ્વીપરના નાના પ્રકારના દેશોમા ફરવ
છતા ભિક્ષુ-ત્યાગી ભૂખે મરતો નથી અને તે કોઇ પણ સ્થળે બોજારૂ
થઈ પડતો નથી ત્યાગીને માટે ગાય પાળવી, વ્યાપાર કરવો, ખેતી કરવ
એ ધંધાઓ કરતા પણ ભિક્ષાની પ્રતિષ્ઠા વધુ છે, માટે ત્યાગીએ ગમે
તે થાય પણ ભિક્ષાની ઝોળી મૂકી દેવી નહિ ત્યાગીને માટે ભિક્ષા સમાન
બીજો વૈરાગ્ય નથી વૈરાગ્યથી મોટું કાંઈ ભાગ્ય નથી અને તેનામા જો
વૈરાગ્ય ન હોય તો તે એક પ્રકારનું અભાગ્ય સમજવું પડવું પડે તો
[illegible] ભિક્ષા છે ? [illegible] માનજો અને
[illegible] આપ [illegible] લેવી આનંદી
પળાયો ભિક્ષા [illegible] નિસ્પૃહતાના લક્ષણ
[illegible] ભિક્ષાની [illegible] તે યથામતિ
[illegible]

समास ३ जो–कवितालक्षणनिरूपण.

કવિતા અવશ્ય કરવી. તે કવિતાનાં લક્ષણો હવે જણાવું છું. જેના યોગથી ભગવદ્ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, જેના યોગથી વિરક્તિ ઉત્પન્ન થાય, એવી કવિત્વની કળા પ્રથમ તો વધારવી. આચરણ વિનાનું કેવળ શબ્દજ્ઞાન સજ્જનોને માન્ય થતું નથી; માટે આર્દ્ર હૃદયથી પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા. કારણ કે પરમાત્માની પ્રસન્નતાથી જે જે બોલવામાં આવે છે, તેની અત્યંત પ્રશંસા થાય છે અને તેનું નામજ પ્રાસાદિક વાણી છે.

અનેક લોકોના જણાવ્યા પ્રમાણે 'ધીટ', 'પાઠ' અને 'પ્રાસાદિક' એવા ત્રણ પ્રકારની કવિતા હોય છે, તો હવે તે પ્રકારનાં લક્ષણો જણાવું છું. જે કવિતા ધૃષ્ટતાપૂર્વક કરવામાં આવે તે 'ધીટ' કહેવાય, જે જે પોતાના મનમાં આવે તેને મારી મચરડીને કવિતામાં ઉતારવું તેને 'ધીટ' કાવ્ય કહે છે. 'પાઠ' કવિતા એટલે પાઠાંતર કરવું તે, અનેક ગ્રંથો જોઈ અને વાંચીને તેના જેવાજ વિચારો અને શબ્દો બોલવા તે 'પાઠ' કવિતા કહેવાય છે. ધીટ કવિતા કરવી, દષ્ટિએ પડતાજ વર્ણન કરવું, એવું જે ભક્તિરહિત કવન હોય, તેનું નામ 'ધીટ-પાઠ' કાવ્ય છે. કામોત્તેજક, રસિક, શૃંગારિક તથા પ્રેમગોપાલ વીગેરે અને હાસ્યરસવાળી તેમજ અનેક કૌતુક અને વિનોદથી ભરેલી કવિતાનું નામ 'ધીટ-પાઠ' કાવ્ય છે. મન વિષયાતુર થયું હોય છે ત્યારે કાવ્યમાં પણ તેજ ઉદ્ગાર નીકળે છે, પરંતુ આવા 'ધીટ-પાઠ' કાવ્યથી જન્મ સફળ થતો નથી. ઉદરનિર્વાહને માટે કરવી પડતી મનુષ્યસ્તુતિમાં જે શબ્દપાંડિત્ય ભરેલું હોય છે તે પણ 'ધીટ-પાઠ' જ છે, માટે ધીટ-પાઠ એ ખરી કવિતા નથી જે સમજવામાં ખટપટ પડતી હોય તે પણ કવિતા નથી અને ઉદ્ધતાઈ અને પાખંડ મત જેમાં હોય તે પણ કવિતા નથી વાદયુક્ત, રસભંગ અને દૃષ્ટાંતહીન હોય એ પણ કવિતા નથી કવિતામાં અનાવશ્યક વિસ્તાર અને સત્વરહિત વિષય હોવો જોઈએ નહિ કવિતા કુટિલ માણસોને નબોધીને કરવી જોઈએ નહિ કવિતામાં હલકટપણું હોવું જોઈએ નહિ કવિતામાં પિષ્ટપેષણ હોવું જોઈએ નહિ કવિતા લક્ષણહીન હોવી જોઈએ નહિ અશુદ્ધ, તર્કશૂન્ય, કલાહીન, ગાનહીન, ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યહીન કવિતા કરવી જોઈએ નહિ જે કવિતા ભક્તિ વિનાની હોય તેને કેવળ ઢોંગ સમજવો જોઈએ આવડવિનાની કવિતા કંટાળા-ભરેલી લાગે છે ભક્તિ વિનાનો ઉપદેશ તે પણ કેવળ વિનોદજ છે

પ્રીતિ વિના સવાદ શી રીતે કરી શકાય ? અસ્તુ ધીટ-પાઠ ક
પ્રકારની હોય છે, તેમા કેવળ અહકારની ગાડાઈજ ભરેલી હોય
પ્રાસાદિક કવિતા કેવી હોય છે તે કહુ છુ

વૈભવ, કનક અને કાતા એ જેને વમન સમાન લગે છે
જેના હૃદયમા સર્વોત્તમ પરમેશ્વરનુ ધ્યાન લાગી રહેલુ હોય છે, જે
ઘડી ભગવત્પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેનો ભગવદ્ભજનનો પ્રેમ
કાધિક વધતોજ ચાલે છે, જે ભગવદ્ભજન વિના એક ક્ષણ પણ જ
નથી, જેનુ અતઃકરણ સર્વદા ભક્તિરગથી રગેલુ હોય છે અને
અતઃકરણમા અચળ અને શાન્તરૂપ ભગવાન રમી રહેલા હોય
સહજ વૃત્તિથી પણ જે કાઈ બોલે છે તે બ્રહ્મનિરૂપણ હોય છે
અતઃકરણમા ગોવિંદ બેઠેલો હોવાથી તેને તેની ભક્તિનોજ છદ
રહે છે અને ભક્તિ વિના બીજુ કાઈ પણ કથન તે કરતો નથી અ
કરણમા જેનો પ્રેમ લાગી રહેલો હોય છે તેનુજ વર્ણન વાણી પણ
છે આવો ભક્ત ભકિતભાવથી કીર્તન કરી પ્રેમથી નાચે છે તેનુ
ભગવતમા લાગેલુ હોવાથી તેનુ દેહાભિમાન ટળી ગયેલુ હોય છે
શકા અને લજ્જા પણ તેનાથી નાસીને દૂર ઉભી રહે છે તે પ્રે
રગથી રગાયેલો હોય છે, તે ભક્તિમદથી ઉન્મત્ત હોય છે, તેને અ
ભાવને પર નીચ દાબેલો હોય છે તે નિઃશક મનથી ગાય છે અને
છે તેને વેદ તો જણાયજ ક્યાથી ? તેની દ્રષ્ટિએ તો ત્રૈલોક્યના
પરમાત્માજ થાણુ નાખીને બેઠેલો હોય છે એવો જે ભગવતમા રગાયે
હોય છે તેને બીજુ કાઈ પણ ગમતુ હોતુ નથી. તે પોતાની ઇચ્છાનુ
ભગવાનનુ ધ્યાન, કીર્તિ અને પ્રતાપનુ વર્ણન કરે છે ભગવતના અ
પ્રકારના ધ્યાનો, અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ, અનેક પ્રકારના પ્રતાપ અ
અને અનેકાનેકી કીર્તિ, એનુજ તે વર્ણન કરે છે તેની આગળ મનુષ્ય
સ્તુતિ તેને તૃણતુલ્યજ લાગે છે અસ્તુ આવો જે સસારથી વિર
રહેનારો ભગવદ્ભક્ત હોય, તેનેજ સાધુજનો મુક્ત કહે છે તે પ
ભક્તિનુ જ નૈતિક વર્ણન કરે છે તેનું નામજ 'પ્રાસાદિક' કાવ્ય છે
જે સહજ બોલે છે તેમા પણ વિવેકજ ભરેલો હોય છે

અસ્તુ હવે સાધારણ રીતે કવિતાના લક્ષણો પુનઃ કહુ છુ તે લક્ષ
એ લક્ષણો શ્રોતાઓના મન સતુષ્ટ થશે. કવિતા નિર્મળ, રસિક, રસ

અને સંબંધવાળી હોવી જોઇએ. કવિતા ભક્તિભાગવાળી, અર્થપૂર્ણ અ
અલંકારસહિત હોવી જોઇએ. કવિતા કીર્તિવર્ધક હોવી જોઇએ, કવિ
રમ્ય અને મધુર હોવી જોઇએ અને કવિતા અત્યંત પ્રતાપશાલી હો
જોઇએ. કવિતા સરલ હોવી જોઇએ, કવિતા સંક્ષિપ્ત હોવી જોઇએ અ
કવિતાનાં ચરણોની રચના સુંદર તથા સુસંબદ્ધ હોવી જોઇએ. કવિ
મૃદુ, મંજુલ, કોમલ, ભવ્ય, અદ્ભુત, વિશાળ, મિષ્ટ, મધુર, રસિક અ
ભક્તિરસથી પરિપૂર્ણ હોવી જોઇએ. કવિતા અક્ષરબંધ, પદબંધ, અને
પ્રકારના ચાતુર્યયુક્ત પ્રબંધ, નાના પ્રકારની કુશળતાવાળા છં
બદ્ધ અને અનેક બંધો અને વૃત્તોથી યુક્ત હોવી જોઇએ. વળી તે ના
પ્રકારની યુક્તિ, બુદ્ધિ, કલા, સિદ્ધિ તથા અર્થથી યુક્ત હોવી જોઇ
અને તેનું નામજ ખરી કવિતા છે. અનેક પ્રકારના અલંકાર, અનેક પ્ર
ના દૃષ્ટાન્ત, અનેક પ્રકારના તર્ક, અનેક પ્રકારના શબ્દ અને વ્યુત્પત્તિ
અનેક પ્રકારના મત, નાના પ્રકારની શંકા અને સમાધાન, અનેક પ્રકાર
ગતિ, અનેક પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ, અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ, અનેક પ્રકાર
સ્ફૂર્તિ, અનેક પ્રકારની ધારણા. અનેક પ્રકારની ધૃતિ, આ સર્વથી યુ
હોય તેનું નામ કવિતા છે શંકા, પ્રતિશંકા, પ્રમાણો, જેનો યથાવ
વિચાર કરવાથી સંશયનું નિરસન થાય એવા શાસ્ત્રાધારે લખેલા અને
વાક્યો, અનેક પ્રકારના પ્રસંગો, અનેક પ્રકારના વિચારો, વિવિધ પ્ર
રના યોગ, વિવિધ પ્રકારના વિવરણ, વિવિધ પ્રકારે તત્ત્વવિચાર કરી
કાઢેલો સાર. એ સર્વથી જે કવિતા યુક્ત હોય છે તેનું નામજ ખ
કવિતા છે જેમા નાના પ્રકારના સાધનોનું અને પુરશ્ચરણોનું વર્ણન હોય
જેમા વિવિધ પ્રકારના તપો તથા તીર્થોનું વર્ણન હોય અને જેમા અને
પ્રકારના સંશયોનું છેદન કરેલુ હોય તેનું નામજ કવિતા છે જેના યોગ
મનમા પાપનો પશ્ચાત્તાપ ઉપજે, જેના યોગથી મનુષ્યને લૌકિક વિષયો
લજ્જા આવે અને જેના યોગથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેનું નામજ ખ
કાવ્ય છે. જેના યોગથી જ્ઞાન પ્રબળ થાય, જેના યોગથી વૃત્તિનો ના
થાય અને જેના યોગથી ભક્તિમાર્ગ સમજાય તેનું નામજ ખરી કવિ
છે જેના યોગથી દેહબુદ્ધિ નષ્ટ થાય, જેના યોગથી સંસારસમુદ્ર સુકા
જાય અને જેના યોગથી ભગવાન પ્રકટ થાય તેનું નામજ ખરી કવિ
છે જેના યોગથી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, જેના યોગથી પાખંડનો નાશ થા

અને સંબંધવાળી હોવી જોઈએ. કવિતા અભિપ્રાયવાળી, અર્થપૂર્ણ અને અહંકારરહિત હોવી જોઈએ. કવિતા કીર્તિવર્ધક હોવી જોઈએ, કવિતા રમ્ય અને મધુર હોવી જોઈએ અને કવિતા અત્યંત પ્રતાપશાળી હોવી જોઈએ. કવિતા સરળ હોવી જોઈએ, કવિતા નક્ષિમ હોવી જોઈએ અને કવિતાના ચરણોની રચના સુદૃઢ તથા સુસંબદ્ધ હોવી જોઈએ. કવિતા મૃદુ નમ્ર કોમળ ભવ્ય અદ્ભુત વિશાળ મિષ્ટ, મધુર રસિક અને ભક્તિરસપૂર્ણ પરિપૂર્ણ હોવી જોઈએ. કવિતા [illegible] પદબંધ [illegible] [illegible]

અને જેના યોગથી શુભવિચાર જાગૃત થાય તેનું નામજ કવિતા છે જેના યોગથી સદ્‌વસ્તુ અર્થાત્ પરબ્રહ્મ ઓળખાય, જેના યોગથી જગતના ભાનનું નિરસન થાય, જેના યોગથી ભેદભાવનો લય થાય તેનું નામજ કવિતા છે જેના યોગથી સમાધાન પ્રાપ્ત થાય, જેના યોગથી સંસારના બંધન તૂટી જાય અને જે કવિતા સજ્જનોમા માનીતી થાય તેનું નામજ કવિતા છે આ પ્રકારે જો કવિતાના લક્ષણો વર્ણવવા જઇએ તો તે પુષ્કળ છે, પરંતુ જાણવાને માટે થોડાનું વર્ણન કર્યું, છે

समास ४ थो—कीर्तनलक्षणनिरूपण.

(આ સમાસમા 'ક' થી 'ક્ષ' પર્યંત ક્રમાનુસાર સર્વ વર્ણો આપવામા આવ્યા છે)

કલિયુગમા કીર્તન કરવુ, કેવળ કોમલ અને કોશલ્ય યુક્ત ગાન કરવુ, કર્કશ અને કુડા વચનોનો ત્યાગ કરવો. (ખ) ખટપટ સર્વ છૂટી (ચૂંટી) નાખવી ખલની સાથે ઝઘડો કરવો નહિ અને ખરા કિંવા ખોટાથી આપણી વૃત્તિને ખળભળવા દેવી નહિ (ગ) ગર્વથી કદિ પણ ગાયન ગાવું નહિ, ગોવિંદ ગુણ ગાતા ગાતા ગળવું (થાકવુ) નહિ અને ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરવી નહિ તથા ગોવિંદગુણ ગાવા (ઘ) ઘસડાઇ ઘસડાઇ ભળતીજ દિશામા ચાલ્યું જવુ નહિ, કીર્તન કરતા બહુ હાલવુ ડોલવુ વા ખસવુ નહિ (એની પછી 'ઙ' અક્ષર છે, પરંતુ તેથી શરૂ થતો કોઇ શબ્દ ભાષામા નહિ હોવાથી શ્રી સમર્થે 'ન' ના પ્રયોગ કર્યો છે) (ન) નારાયણના અનેક નામો, સગુણના અનેક ધ્યાનો પરમાત્માની અદ્ભુત કીર્તિના વિવિધ કીર્તના કરવા (ચ) ચકચકીત (સ્પષ્ટ) હોય તેને છોડવુ નહિ, ખરાને છોડવુ નહિ અને કોઇનુ હૃદય દુખાય એમ કરવુ નહિ (છ) કોઇને પણ છળ કરવો નહિ, કોઇ આપણો છળ કરે તોપણ આપણે તેનો છળ કરવો નહિ (જ) જી જી જી જી (હાજી, હાજી) કરવુ નહિ, જે જે જાગૃત રહે છે તે સર્વ પવિત્ર રહે છે, જગદીશ્વરના જપ જપીને શ્રોતા

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ભક્તિપૂર્ણ કથા સાંભળવાને માટે સર્વ લોકો દોડી આવે છે અને કથા કરવાને બળથી કહે છે (ભ) ભક્તિભાવથી જે ભક્ત ભવ્ય થયેલો હોય છે, જે ભાવિક લોકોપર ઉપકાર કરીને અનેક માણસોને ભૂષણરૂપ બનેલો હોય છે તેજ લોકોમા 'ભલો, ભલો' કહેવાય છે (મ) માનવા યોગ્ય ઉપદેશને મનથી માન આપવું મમત્વથી મત્ત થવું નહિ; જો કે ઘણા લોકો મે મે મે મે (હું હું હું હું) કરીને અહંકારની વાણીજ બોલ્યા કરે છે (ય) 'યા, યા' (આવો, આવો) એમ લોકોને કહેવાની જરૂર પડતી નથી. શિક્ષાપૂર્ણ કીર્તન સાંભળવાને તો લોકો આપો આપજ ચાલ્યા આવે છે (ર) રસાળ સુરંગ રાગરંગથી સંગીતની રાગ-રાગિણીમા માણસનું અંતઃકરણ રંગાઈ જાય, એટલે રત્નની પાછળ જેમ રત્નપરીક્ષકો દોડતા આવે છે તેમ તેની પાછળ પણ લોકો દોડતા આવે છે (લ) લોકોનો ઈશ્વરપ્રેમ ભક્તિપૂર્ણ કીર્તન સાંભળીને વૃદ્ધિગત થાય છે, મન નિર્મળ થાય છે અને ભૂતદયાનો સંચાર થાય છે (વ) કીર્તનમા વ્યર્થ વચન વદવા જોઈએ નહિ, વ્યર્થ વિવરણ કરવુ જોઈએ નહિ અને વિનયયુક્ત વાણીવડે લોકોને સંતુષ્ટ કરવા જોઈએ. (શ) શાસ્ત્ર, વેદ અને વિદ્વાનોને જેના વચન અનુકુળ નથી હોતા તેને કોઈ પણ માનતું નથી. (હવે પછી 'ષ' વર્ણ આવે છે, પરંતુ 'ષ' આદ્યાક્ષરનો ભાષામા શબ્દ નથી માટે શ્રી સમર્થે અહીંઆં 'ષ' ને બદલે 'ખ' અક્ષરની યોજના કરી છે) (ખ) ખરાખોટાના ખીચડામાથી ખરું શું એ વાત લોકોને સમજાય એટલે ખરખરો (સંદેહ) હોય તે ખમી જાય છે અને ખોટું હોય તે પોતાના ખોટાપણાથીજ નષ્ટ થઈ જાય છે (સ) સાહિત્ય અને સંગીત સજ્જન પુરુષોને સારા લાગે છે, માટે તેના દ્વારા સમસ્ત લોકોને સારાસારના વિવેક શિખવવા જોઈએ. (હ) જે હાસ્ય અને હર્ષની હારવાળો છે અને હા હા હી હીમાજ ભૂલો પડેલો છે તેનું પરલોકનું હિત સધાતું નથી (ળ આદ્યાક્ષરવાળો શબ્દ નહિ હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાના નિયમ પ્રમાણે અહીંઆ 'ક્ષ' વર્ણની યોજના કરી છે) ક્ષ લોચન (ચક્ષુ) વડે અજ્ઞાન જગતના લક્ષરૂપ આ દૃશ્ય જગતનું અસારપણું જોઈને સમજી લીધુ, એટલે પછી તો તે સારરૂપ અલક્ષ (પરબ્રહ્મ) માજ લક્ષ લાગે છે, અને પછી વિહંગમાર્ગે વાને પક્ષીપદ્ધતિ-એ લક્ષ પરોવવાથી તે અલક્ષ પણ લક્ષમા આવે છે (ક્ષ) ક્ષેત્રમાં (દેહમાં)

કહેનારો, જે ક્ષેત્રજ્ઞ (ક્ષેત્રને જાણનારો આત્મા) તે ક્ષેત્રને પ્રગટ પણ કરે છે અને તેને ક્ષમા કરીને શાંત પણ કરે છે તે સર્વવ્યાપક ક્ષેત્રજ્ઞમાં ક્ષમા અને શોક ઉપજે છે

समास ५ मो–हरिकथानी रीति.

समास ६ ठ्ठो—चातुर्यलक्षण.

રૂપ અને લાવણ્ય એ જેમ પાછળથી અભ્યાસવડે પ્ર
થતા નથી તેમ સ્વાભાવિક (જન્મપ્રાપ્ત) ગુણોને બ
લવાનો પણ કોઇ ઉપાય નથી, માત્ર આગંતુક ગુણો
માટેજ કાંઈક ઉપાયની સોઇ કરવી જોઇએ. કાળો માણ
કાંઈ ગોરો થઈ શકતો નથી, કદરૂપા માણસને સુપ
વાનો કાંઇ ઉપાય નથી અને મૂંગાને કાંઇ વાચા પ્રાપ્ત થ
નથી કારણકે એ સર્વ સ્વાભાવિક (જન્મથીજ પ્રાપ્ત થએ
ગુણો છે. અંધને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી બધિર સાંભળી શકતો ન
અને પાંગળાને પુનઃ પગ પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી એ સર્વ સ્વભાવિક ન
છે. કુરૂપતાના લક્ષણોનું ક્યાં સુધી વર્ણન કરીએ? તેઓ સ્વાભાવિક હોવ
ટળી શકતા નથી. પણ ગુણ અવગુણ [illegible] શકે છે અને અભ્ય
[illegible]થી ઉત્તમ [illegible] અને [illegible] માટે [illegible]

કરવું પડશે. જે માણસ ન્યાયથી વર્તે છે તેજ શાણો છે અને જે અન્યાયી છે તે નીચ છે. નાના પ્રકારની ચતુરાઇનાં લક્ષણો માત્ર ચતુરજ જાણે છે. સર્વમાન્ય વાતોને સર્વ કોઇ ગ્રહણ કરે છે અને નિંદનીય વાતને કોઈ પસંદ કરતું નથી. લોકો તમારાપર પ્રસન્ન રહે તે તમને પસંદ છે કે તમારી ઉપર સર્વ માણસો તૂટી પડે એ તમને પસંદ છે? એ બેમાંથી તમને ઠીક લાગે તે કાર્ય તમારે કરવું. સમાધાનથી સમાધાન વૃદ્ધિંગત થાય છે, મૈત્રીથી મૈત્રી દૃઢીભૂત થાય છે; પરંતુ ભલાઇનો નાશ કરતાં જરા પણ વાર લાગતી નથી. "આવો ભાઈ" નો ઉત્તર "કેમ છો? ભાઈ" અને "અરે" નો ઉત્તર "કેમરે!" એ શું તમે પ્રતિદિન નથી સાંભળતા? આ સર્વ જાણતા હોવા છતાં પણ વ્યર્થ "અરે" એમ કેમ કહો છો? ચાતુર્યથી કોઇ અંતઃકરણને શણગારે અને કોઇ વસ્ત્રાભૂષણથી શરીરને શણગારે, એ બેમાંથી શ્રેષ્ઠ શૃંગાર કયો છે? બાહ્ય શૃંગારથી લોકોના હાથમાં શું આવે છે? પરંતુ ચાતુર્યથી તો ઘણા માણસોની અનેક પ્રકારે રક્ષા થાય છે. સારૂં ખાઇએ, સારૂં પીએ, સારૂં પહેરીએ અને સર્વમા સારા કહેવાઇએ એવી વાસના લોકોને હોય છે; પરંતુ જ્યાંસુધી તનમનથી પરિશ્રમ કરવામા આવે નહિ ત્યાંસુધી કોઇજ પ્રશંસા કરતું નથી વ્યર્થ સંકલ્પ-વિકલ્પથી તો માત્ર કષ્ટનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. લોકોનું અટકેલું કાર્ય જેનાદ્વારા થાય છે તેની પાસે સ્વાભાવિક રીતેજ લોકો પોતાના કામને માટે જાય છે, માટે અન્યને સુખી કરીએ તો આપણે પણ સુખી થઇએ અને અન્યને દુ:ખ દેવાથી આપણે પણ દુ:ખી થવું પડે છે આ વાત છે તો પ્રકટજ છે, પરંતુ સમજ્યા વિના તે ઉપયોગી થઇ પડતી નથી પ્રાણી માત્રને માટે 'સમજવું' એજ મોટો ઉપાય છે. જે માણસો સમજ્યા અને તેને અનુસરીને વર્ત્યા તેજ ભાગ્યશાળી બન્યા છે તે સિવાયના સર્વ અભાગીજ છે જેટલો ઉદ્યોગ કરવામા આવે છે તેટલો વૈભવ મળે છે અને જેવો વૈભવ તેવો હાવભાવ હોય છે, માટે સમજે તેને માટે તો ઉદ્યોગનો ઉપાય પ્રત્યક્ષજ છે આલસ્યથી કાર્ય નષ્ટ થાય છે પ્રયત્ન કરવાથીજ કાર્ય થતાં થતાં તે સિદ્ધ થાય છે, આવી દેખીતી વાત પણ જે ન સમજે તે શાણો શાનો? મિત્રતા કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે અને વેર કરવાથી મોત થાય છે, આ કથન સત્ય છે કે અસત્ય તે જાણવું જોઇએ જેઓ પોતાને ચતુર બનાવી શકતા નથી,

જેઓ પોતાનું હિત પોતે સાધી શકતા નથી, જેઓ સજ્જનોની સા મિત્રતા રાખી જાણતા નથી અને ઉલટું વૈર કરે છે, આવા મનુષ્યોનેજ અજ્ઞાની કહે છે. તેમની પાસેથી કોણ સમાધાને પ્રાપ્ત કર શકે? કોઇ એકલો માણસ એકાકી સમસ્ત જગતને ભાંડતો ચાલે તે અનેક મનુષ્યોની વચમાં તે એકલાને યશ શી રીતે મળી શકે? ઘણ માણસોનાં મુખમાં રહેવું જોઇએ, ઘણા માણસોનાં અંતઃકરણમાં વાસ કરવો જોઇએ અને પ્રાણી માત્રને ઉત્તમ ગુણો શિખવવા જોઇએ. લોકો ચતુર બનાવવા જોઇએ, પતિતોને પાવન કરવા જોઇએ અને સુપ્રેમ ભગવદ્ભજન વધારવું જોઇએ.

સમાસ ૭ મો—કલિયુગધર્મનિરૂપણ.

નાના પ્રકારના વેષ અને આશ્રમ છે, પરંતુ તે સર્વનું મૂળ તો ગૃહસ્થાશ્રમજ છે, કેમકે એ આશ્રમમાં સર્વ લોકો વિશ્રામ પામે છે દેવ, ઋષિ, મુનિ, યોગી, અનેક પ્રકારના તપસ્વી, વીતરાગી, પિતૃ આદિ અધિકારી, અતીત, અભ્યાગત, ઇત્યાદિ સર્વ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે યદ્યપિ એ લોકો પોતાનો એ આશ્રમ છોડી જાય છે, તથાપિ તેઓ કીર્તિરૂપે સદા ગૃહસ્થોના ઘરમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે, એટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ સ્વધર્મપાલન અને ભૂતદયા એ બે ગુણો ગૃહસ્થમાં અવશ્ય હોવા જોઇએ. તેણે વિધિયુક્ત ષટ્કર્મ કરવા જોઇએ અને પ્રાણી માત્રની સાથે મધુર વાણી બોલવી જોઇએ તેણે સર્વ પ્રકારે ઉચિત વર્તન કરવું જોઇએ અને શાસ્ત્રાનુસાર અનેક કર્મ કરવા જોઇએ, પરંતુ તે સર્વમાં અલૌકિક તો ભક્તિમાર્ગજ છે. જે મનુષ્ય પુરશ્ચરણ કરનારો, શરીરે કષ્ટ કરનારો, દૃઢવ્રતવાળો અને પરમ ઉદ્યોગી હોય અને જે જગદીશ સિવાય કોઇને મોટો માનતો નથી; ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જે કાયા, વાચા, જીવ અને પ્રાણથી કષ્ટ (શુદ્ધિ) કરે છે અને મનથી જે ભજનમાર્ગમાં દૃઢ રહે છે તેજ ખરો ભગવદ્ભક્ત છે. તે અંતઃકરણમાં વિશેષ વિરક્ત હોય છે અને ભગવત્પ્રાપ્તિ અર્થે સંસારને છોડીને બહારથી પણ મુક્ત થાય છે અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય હોવો એ

મહત્ત્વમ જાણવું. આસક્તિનો જેવું બીજું અજ્ઞાન નથી. ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે રાજાઓ રાજપાટ પણ છોડી ગયા છે અને ભૂમંડળમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી પાવન થયા છે. આવા યોગીશ્વરો જ સર્વ વાતે અનુભવી હોય છે અને પ્રાણીમાત્રના અંતરની દુખો જાણી જાણે છે. જેમની વૃત્તિ આવી ઉદાસીન હોય અને વળી આત્મજ્ઞાનરૂપી વિશેષતા પણ હોય, તેમના દર્શન માત્રથી પણ મનુષ્યોને સમાધાન (શાંતિ) પ્રાપ્ત થાય છે. જેમનું હૃદય સદા ભગવદ્રૂપ જ છે, એવા તે મહાત્માઓ અનેક લોકોના કલ્યાણના ઉપાય કરે છે, મનુષ્યનું અહિત તો તેમનાથી થતુંજ નથી આવા યોગીઓ લોકોને ગાંડા જેવા લાગતા હોવા છતા તેઓ સાવચેતજ હોય છે તેમનું ચિત્ત નિરંતર પરમેશ્વરમાંજ હોય છે તેઓ સદા ઉપાસ્ય મૂર્તિના ધ્યાનમા અથવા આત્માનુસંધાનમા કિંવા શ્રવણમનનમા રહે છે જ્યારે પૂર્વના કરોડો પુણ્ય ભેગા થયેલા હોય છે ત્યારેજ મનુષ્યને આવા પુરુષનો મેળાપ થાય છે

અનુભવરહિત જે જ્ઞાન છે તે સર્વ અનુમાનજ છે તે દ્વારા મનુષ્યોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી માટે અનુભવ એજ મુખ્ય છે અનુભવ વિના કશું કામનું નથી જ્યા અપાય (દુખ) તેવા ઉપાય શાણાઓ જ જાણે છે તે જાણ્યા વિનાના મૂર્ખાઓ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડી જાય છે, તો તેઓ દુખમા ને દુખમા જ મરે છે અને ઇહલોક તથા પરલોક એ ઉભયથી વંચિત રહે છે જે માણસ ક્રોધ કરીને ઘરમાથી નીકળી જાય છે તે ત્યારપછી પણ લડાઈઝઘડા કરતો કરતોજ મરણ પામે છે તે ઘણા માણસોને દુખી કરે છે અને પોતે પણ દુખી થાય છે ઘરથી નીકળી જવા છતા તેના અતરમા તો અજ્ઞાનજ વસી રહેલુ હોય છે લોકો તો અજ્ઞાનને લીધે એવાઓની પાછળ પણ લાગે છે, પરતુ એવા ગુરુ અને શિષ્ય ઉભય અજ્ઞાનીપણામા સરખાજ રહે છે પદાર્થોની આશામા બધાયેલો અનાચારી મનુષ્ય જો દેશાતરમા નીકળી જાય છે, તો તે લોકોમા દુરાચારજ કરે છે અને ફેલાવે છે જે માણસ ઘરમા ભૂખે મરવાથી નીકળી જાય છે તે સ્થળે સ્થળે ચોરી કરતો હોવાથી લોકો તેને મારે છે

જે મનુષ્ય સસારને મિથ્યા જાણી જ્ઞાનને સારરૂપ સમજીને નીકળી જાય છે તે પોતાની પેઠે લોકોને પણ પાવન કરે છે એકની સગતિથી

લોકો તરી જાય છે અને બીજાની સંગતિથી ડૂબી જાય છે; માટે તપાસીનેજ સત્સંગતિ કરવી. જે માણસ પોતેજ વિવેકશીલ હોતો તે અન્યને શું દીક્ષા-ઉપદેશ આપશે ? આવા માણસને તો ભિક્ષા માગવા છતાં મળતી નથી; પરંતુ જે પુરુષ બીજાઓનાં હૃદય જા તથા દેશ, કાળ અને પ્રસંગને જાણે છે, તેને તો જગતમાં કોઈ વ ન્યૂનતા નથી.

જ્યાં નીચ માણસ ગુરુત્વ પામે છે ત્યાં આચાર ડૂબી જાય છે ત્યાં પછી વેદ, શાસ્ત્ર અને બ્રાહ્મણનો તો ભાવજ કોણ પૂછે ? બ્રહ્મજ્ઞા વિચાર કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણનેજ છે. કહ્યું પણ છે કે, " वर्णाना त्र गुरुः " અર્થાત્ સર્વે વર્ણોનો ગુરુ બ્રાહ્મણ છે; પરંતુ બ્રાહ્મણો બુદ્ધિ થઈ ગયા છે, આચારભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે અને ગુરુત્વ છોડી શિષ્યોના શિષ્ય બની ગયા છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો ' દાવલ મલક ' (મુસલમાં તીર્થ છે ત્યાં) જાય છે, કેટલાક પીરનેજ ભજે છે અને કે સ્વેચ્છાથી તુર્ક બની જાય છે. કલિયુગનો આચાર આવો થઈ પડયે એટલે વિચાર તો રહ્યોજ કયાં ? અને ભવિષ્યમાં તેઓ તો વર્ણસંકર થનાર છે ! નીચ જાતિને ગુરુત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને શૂદ્રો થોડીક મહત્તા કરી બ્રાહ્મણોનો આચાર ડુબાવી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણોને આ સમજાતું તેમની વૃત્તિ સુધરતી નથી અને તેમનું મૂર્ખતાભરેલું મિથ્યાભિ પણ ગળતું નથી ! રાજ્ય મ્લેચ્છ ક્ષત્રીઓના હાથમાં ગયું, ગુરુત્વ ત્રોના હાથમા ગયું અને આપણે ન રહ્યા આ લોકના કે ન રહ્યા લોકના, કશુંજ નહિ ! બ્રાહ્મણોને આમણપે (જાતિદ્વેષે) ડૂબાવી દી જે વિષ્ણુએ ભૃગુનો લત્તાપ્રહાર આદરપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો તેજ વિષ્ણુ પરશુરામને શાપ દીધો ! અમે પણ તેજ બ્રાહ્મણો છીએ, પરંતુ દુ સહિત કહેવું પડે છે કે આપણા પૂર્વજો આપણને જાતિદ્વેષ વળગ ગયા છે, તે જ અમને ભાવે છે ! હાલના બ્રાહ્મણોએ શું કર્યું છે ? અ પણ ન મળે એવા તેઓ બની ગયા છે ! આ વાત તમે સર્વ પણ સમ શકો છો પૂર્વજોને પણ શું કહીએ ? બ્રાહ્મણોનું અદષ્ટજ એવું જાણ પ્રસંગોપાત સ્વાભાવિકપણે આટલુ કહેવું પડયું તે ક્ષમા કરજો.

समास ८ मो—अखंड ध्यान.

ઠીક, જે થયું તે તો થઈ ગયું, હવે તો પ્રાણીઓએ જાગૃત થવું જોઇએ. આપણે વિમલ હસ્તે પરમાત્માની પૂજા કરવી જોઇએ, તેથી સર્વ વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂર્ખ, અશક્ત અને અવ્યવસ્થિત ચિત્તના માણસોજ દરિદ્રતા ભોગવે છે. પ્રથમ પરમાત્મદેવને ઓળખવો જોઇએ, પછી અનન્ય ભાવથી તેને ભજવો જોઇએ અને તે સર્વોત્તમનું અખંડ ધ્યાન ધરવું જોઇએ. સર્વમાં જે ઉત્તમ છે તેનું નામજ 'સર્વોત્તમ' છે. આત્માનાત્મવિવેક કરી તેનો મર્મ જાણવો જોઇએ. આત્મા જ્ઞાનથી દેહની રક્ષા કરે છે, તે દ્રષ્ટા અને અંતરસાક્ષી છે, તે જ્ઞાતાપણાથી પદાર્થમાત્રની પરીક્ષા કરે છે. તે સર્વ દેહોમા પ્રવર્તી રહ્યો છે, તે ઈંદ્રિયોને ગતિ આપે છે અને પ્રયત્નથી સર્વ પ્રાણીઓના અનુભવમાં આવે છે. જગતના પ્રાણીમાત્રના અંતઃકરણમા પરમેશ્વર છે, માટે સર્વનાં અંતઃકરણો સંતુષ્ટ રાખવા જોઇએ. દાતા અને ભોક્તા સર્વ કાંઈ તે એકજ છે. સંપૂર્ણ જગતના અંતરમા જે પરમાત્મા પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેજ આપણા અંતરમા પણ બિરાજમાન છે ત્રણે લોકના પ્રાણીમાત્રમા પણ તેજ છે. સારી રીતે જોઈ લો. મૂળ દ્રષ્ટા તો તે એકજ છે તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, પરંતુ દેહપ્રકૃતિથી તે સર્વ સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન થયેલો છે. દેહની ઉપાધિને લીધે તે ભિન્ન ભાસે છે, પરંતુ સંપૂર્ણ જગતના અંતઃકરણમા તો તે એક જ છે બોલવુ, ચાલવુ આદિ સર્વ ક્રિયાઓ તેના વડેજ થાય છે, એમા લેશ પણ શંકા નથી પોતાના અને પરાયા સર્વ લોકો, પશુ, પક્ષી, જનાવરો, કીટક, કીડી, આદિ સર્વ દેહધારી પ્રાણીઓ, ખેચર, ભૂચર, વનચર અને નાના પ્રકારના જલચર પ્રાણીઓ અને કહેતા પાર ન આવે એવો ચાર પ્રાણીઓનો સર્વ વિસ્તાર, આ સર્વ પ્રાણીઓ ચેતનાશક્તિવડેજ પ્રવર્તે છે તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ એજ જાણવી કે તે ચેતનાશક્તિની અને આપણી સંગતિ અખંડ છે. જગતના અંતરમા રહીને જે પરમાત્મા બોલે છે, તે જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે (અર્થાત્ જ્યારે સર્વ માણસો

પ્રસન્ન થાય છે) ત્યારે અસંખ્ય માણસો . આપણી પાસે એ
શકે છે અને તે જગતના અંતરાત્માને પ્રસન્ન કરવાનું આપણા
માંજ છે. સર્વ માણસોને રાજી રાખવા જોઈએ; કારણકે દેહની
ભલાઇ કરવાથી તે આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. દુર્જનમાં જે ઈશ્વરાંશ
છે તેનો સ્વભાવ ક્રોધી હોય છે; માટે તે જો ક્રોધાવેશમાં આવી
તો તેની સાથે ઝઘડો કરવો નહિ. આવા પ્રસંગે આપણેજ શા
જવું અને પછી તે પર વિવેક કરવો. વિવેક શિખવવાથીજ સર્વ
સજ્જન થઇ શકે છે. જેમ જે પ્રકારે ઔષધિભેદથી એકજ જળમાં
પ્રકારના સ્વાદ આવી જાય છે, તેજ પ્રકારે દેહ સંબંધથી આત્મામ
ભેદ આવી જાય છે. વિષ હો કે અમૃત હો, પરંતુ તેમાંનું જળત્વ
નષ્ટ થતું નથી; તેજ પ્રકારે સાક્ષીપણાથી આત્માની પ્રતીતિ કરવી
જે પુરુષ અંતર્નિષ્ઠ છે તે તેની અંતર્નિષ્ઠાને લીધેજ શ્રેષ્ઠ છે; ના
જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓમાં જે જે જગદીશ બોલે છે, તેજ તેનામાં
છે. જેમ આપણા નેત્રવડેજ બીજાનાં નેત્ર જણાય છે અને પોતાન
વડેજ બીજાનું મન જાણી શકાય છે, તેમ સકળ ઘટમાં રહેલા ભગ
પણ આપણામાં અંતર્યામીરૂપે રહેલા ભગવાનદ્વારા જાણવો જો
તેનાવડેજ સર્વ કાર્યો થાય છે, તેના વિના કોઈ પણ કાર્ય થતું
અને તેનાવડેજ પ્રાણીને વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે. જાગૃતિમાં જે
થાય છે તેનો સંબંધ તેની સાથેજ હોય છે અને તેજ પ્રમાણે
જે કાંઇ થાય છે તેનો સંબંધ પણ તેની સાથેજ હોય છે. આ
વિચાર કરવાથી અખંડ ધ્યાનનું લક્ષણ પ્રતીત થાય છે અને
પરમાત્માનું સ્મરણ સહજજ થવા લાગે છે. લોકોમાં મુખ્ય જે દોષ
છે તે એજ કે, તેઓ સહજને છોડી કઠિનને પકડવા ધાય છે. આ
છોડી અનાત્માનું ધ્યાન ધરે છે, પરંતુ તેનું —અનાત્માનું ધ્યાન
શકાતું નથી અને ધરવા જતાં અનેક વ્યક્તિઓ ધ્યાનમાં આવે છે.
મિથ્યા પરિશ્રમ કરે છે ! પ્રયત્ન કરી મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવાથી પણ
ઇદં–તૃતીયંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેનો ભાસ થશે એવું બિ

* સર્વ પ્રાણીઓમાં પરમેશ્વર છે તેજ પ્રમાણે તે આપણામાં પણ છે,
અન્યનું અંતઃકરણ જાણવું એ સર્વ ઘટવ્યાપક ભગવાનનું ભગવાનદ્વારાજ
કરવા સમાન છે.

ધારવામા આવ્યું ન હોય એવા કોઈ વિલક્ષણ પદાર્થનોજ ભાસ થવા લાગે છે પ્રથમ તો પોતે આ વાતનોજ સારી પેઠે વિચાર કરવો જોઇએ કે, ધ્યાન તે દેવનુ ધરવું જોઇએ કે દેવાલયનું ? દેહ એ દેવાલય છે તેમા આત્મા એ દેવ છે. એ બે પેકી તમે કોની ઉપર ભક્તિ રાખવા ઇચ્છો છો ? દેવને ઓળખી તેની ઉપરજ મન લગાડવુ જોઇએ. સાચુ ધ્યાન તો આજ છે અને લોકરૂઢિનુ ધ્યાન અન્ય છે અનુભવ વિના કેવળ અનુમાનથી ધ્યાન કરવુ એ સર્વ વ્યર્થ છે અનુમાનથી અનુમાનજ વધે છે અને તેને આધારે જે ધ્યાન કરવામા આવે છે તે તત્કાલ ભગ્ન થઇ જાય છે માણસો બિચારા સ્થલનુ ધ્યાન ધરીને વ્યર્થ કષ્ટ સહન કરે છે જે માણસો પરમાત્માને દેહધારી માને છે તેમના મનમા અનેક વિકલ્પો ઉઠે છે દેહના યોગથી તો વિપત્તિઓ ભોગવવી પડે છે, એમ મનમા આવે છે અને વિચાર કરતા પણ તેવુજ જણાય છે, તથા દીઠેલા નહિ નવા [illegible] દબાવા સ્વપ્નમા [illegible] એ પ્રમાણે જે ઘટનાઓ સ્વપ્નમા [illegible] તેનું વર્ણન [illegible] શકાતુ નથી અને બગાસારે [illegible] વિશ્વાસ પણ [illegible] શકાતા નથી [illegible] સાધક [illegible] ગભરાય છે ધ્યાન [illegible] હોય તો મનમા વિકલ્પનું [illegible] આપણુ મન [illegible] વાતની સાક્ષી પુરે છે [illegible] તેના [illegible] ધ્યાન ધરવા છતા પણ જો કોઇ માણસનું [illegible] માનવા જોઇએ આ વાતનો [illegible] ધરે છે તે માણસ છે [illegible]

[illegible]

મિથ્યા જણાય છે. કોઇ એક માણસ સ્થૂલ મૂર્તિનું ધ્યાન ધરીને તે
માનસિક પૂજા કરતો હતો; પરંતુ મૂર્તિના માથાપર મુકુટ હોવાથી પુ
માળા ગળામાં પેસતી નહોતી; આથી બીજા એક માણસે પોતા
અંતરશક્તિથી આ વાત જાણીને તેને કહ્યું કે:–"ભાઇ, મુકુટ ઉતા
માળા નાખશો તો ઠીક થઇ પડશે;" પરંતુ મનમાં કલ્પનાનો શું ટો
હતો કે જેથી નાની માળાનીજ કલ્પના કરી? માટે આમાં તો ના
માળાની કલ્પના કરનાર અને મુકુટ ઉતારી માળા નાખવાની યુક્તિ બત
વનાર, એ બંને જણને પૂરા મૂર્ખ જાણવા જોઇએ. એમાં કાંઇ પ્રત્ય
કષ્ટ ઉઠાવવું પડે તેમ ન હતું કે દોરામાં ફૂલ પરોવવાં પડતાં ન હત
તો પછી માત્ર કલ્પનાની માળાને નાની શા માટે બનાવવી જોઇએ
બુદ્ધિ વિનાના જે જે મનુષ્યો છે તે સર્વ મૂર્ખજ છે. તેમની સાથે કોણ
ખટપટ કરે? જે માણસ જેવો પરોપકાર કરે છે તેની તેવીજ વાત
પૃથ્વીપર ચાલે છે અને તેથી તેનું સાત* તથા પાચનું+ અભિમાન વધી
જાય છે. અનુભવ વિના અભિમાન કરવું એ ઉંટવૈદુ કરી રોગીને મારવા
સમાન છે અને જ્યા બધું અભિમાનજ ભર્યું હોય ત્યા પછી જ્ઞાન કેવું?
માટે સર્વ અભિમાન છોડી દેવું જોઇએ, અનુભવપૂર્વક વિવેક પ્રાપ્ત
કરવો જોઇએ અને માયારૂપી પૂર્વપક્ષનું વિવેકબળથી ખંડન કરવું જોઇએ.

समास ९ मो–शाश्वतनिरूपण.

પાછળ પિડનું કૌતુક જોઈ ગયા, આત્માનાત્મવિવેક પણ
કર્યો અને તેથી પ્રતીત થયુ કે પિડ અનાત્મા છે
અને આત્મા સર્વનો કર્તા છે તથા એક છે વળી
એમ પણ વિદિત થયુ કે આપણે તે આત્મામા તદા
કાર રહેવુ જોઇએ હવે આપણે આ બ્રહ્માડની રચના
સમજવી જોઇએ. આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક પિંડમા છે અને સારા-
સારનો વિવેક બ્રહ્માડમા છે આપણે એ ઉભયનુ વિવરણ કરી તેની મત્રા

* સાત વિકારો–કામ ક્રોધ શોક, મોહ ભય અજ્ઞાન અને શૂન્યત્વ.
+પાચ વિષયો–શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ.

સૂત્રી જોઈએ પિંડરૂપી કાર્યનું બ્રહ્માંડ એ કારણ છે; તેના વિવરણનું નિરૂપણ હવે કરવામાં આવે છે. અસાર એટલે નાશવંત અને સાર એટલે શાશ્વત. કલ્પાંતે પણ જેનો નાશ થાય તે પદાર્થ સાર નથી. પૃથ્વી જલમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે અને પાછી જલમાંજ લય થાય છે. જલની ઉત્પત્તિ તેજમાંથી થાય છે અને તે જલને પાછું તેજજ શોષી લે છે, અર્થાત્ મહાતેજવડે જલનો લય થઇ જાય છે. તેની પછી તેજજ શેષ રહે છે. તેજ વાયુમાંથી ઉપજે છે અને વાયુજ તેનો લય કરે છે. આ પ્રકારે તેજનો લય થઇ જાય પછી વાયુજ બાકી રહે છે. વાયુ ગગનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે [illegible] તેમાંજ થાય છે. કલ્પાંતે [illegible]

[illegible]

તે ઉપમા પણ કોની ને કેવી આપીએ ? ચંચલ પદાર્થ કદિ સ્થિર થતો ન અને નિશ્ચલ કદાપિ ચલિત થતો નથી. વાદળા જાવઆવ કર્યા કરે પરંતુ આકાશ તો જેમનું તેમ અચલજ રહે છે. જે પદાર્થ વિકારથી વૃદ્ધિં થાય છે અને ન્યૂન થાય છે તેમાં શાશ્વતતા ક્યાંથી હોઇ શકે ? એ સર્વ પદાર્થ કલ્પાતમાં લય પામી જાય છે. જે માણુસો અંતરભ્રમથી ભ્રમિત હોય અથવા માયાના બાહ્ય ભ્રમથી ભ્રમિત હોય, તેમને આ અપ ચકનો બોધ શી રીતે થઇ શકે ? ભય રાખવાથી વ્યવહાર ચાલતો નથ ભયથી સિદ્ધાંત સમજાતો નથી અને ભયથી અંતઃકરણમાં પરમાત્માન જ્ઞાન થતું નથી. જો રોગીને વૈદ્યપર વિશ્વાસ આવતો ન હોય અને તે ભ પણ છોડતો ન હોય, તો પછી જાણી લેવું કે હવે તે બચશે નહિ. એ વાર જેને રાજાની પ્રતીતિ થઇ ચુકી છે તે પછી જેવા તેવા માણસને રાજા કહેતો નથી. જેણે પરમાત્માને ઓળખ્યો તેને પરમાત્મસ્વરૂપજ જાણવો; કારણકે પરમાત્મસ્વરૂપ બન્યા વિના કોઇ પણ માણુસ પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી. જેને માયિક પદાર્થનો ભય છે તે પામર શું બોલી શકશે ? વિચાર કરી જોવાથી સર્વ સ્પષ્ટ જણાય છે. ભય માયાની આ તરફ છે અને પરબ્રહ્મ પેલી તરફ છે. તે અહીંઆ, ત્યા, ઉભય બાજુએ અને શાશ્વત છે. મિથ્યા પદાર્થનો ભય રાખવો અને ભ્રમથી કાંઈનું કાઇ કરવુ એ વિવેકનુ લક્ષણુ નથી. જે કાઇ મિથ્યા છે તે સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઇએ અને સત્યને અનુભવથી ઓળખવું જોઇએ અર્થાત્ માયાનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મને ઓળખવો જોઇએ. આ માયાના જે લક્ષણો છે તે આગળ બતાવવામા આવ્યા છે તેનો એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરવો.

समास १० मो—मायानिरूपण.

માયા દેખાય છે, પરતુ તે નાશ પામે છે અને 'વસ્તુ' દેખાતી પણ નથી અને નાશ પામતી પણ નથી. માયા સત્ય જણાય છે, પરતુ તે સર્વથા મિથ્યા છે. કોઇ ભિખારી તરગી બની નાના પ્રકારની કલ્પના કરે, પરંતુ તેમાનું કશુજ બનતું નથી તેવી માયા છે સ્વપ્નમા જેમ કનક અને કાંતાનો વૈભવ પ્રાપ્ત થાય' અને તેમા લીન થઇ નાના

પ્રકાશ વિનાશ સ્વભાવવાળું આવે, પરંતુ વસ્તુમાં તે મિથ્યા હોય છે તેવીજ માયા છે [illegible] જેમ નાના પ્રકારના અને રૈખ [illegible] તેવી રીતે છે, તેવીજ રીતે આ માયા પણ નાના રૂપોથી અને નાના [illegible] ઉપરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે અલ્પબુદ્ધિના વૈભવ સારો પ્રતીત થાય છે, [illegible] પરંતુ વસ્તુમાં તે પ્રતીતિ મિથ્યા હોય છે, તેથી આ માયા [illegible] [illegible] કોડો સુવર્ણ કરે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે [illegible] હોય [illegible] અને [illegible] તેને જરૂર અથવા વિનાશ હોવા છતાં તે કાંઈ મૂકવું [illegible] નહી તેવીજ માયા છે જેમ મૃત પુરુષનો મહોત્સવ [illegible] [illegible] વૈભવ વધારવા અને [illegible] હોય તે સર્વ મિથ્યા છે, તેવીજ માયા પણ મિથ્યા છે. જેમ દાસને લક્ષ્મી (ભજન=વિભૂતિ=લક્ષ્મી) કહે છે, [illegible] લક્ષ્મી કરે છે અને [illegible] સ્ત્રીનું નામ પણ લક્ષ્મી રાખવામાં આવે છે, પરંતુ તે કાંઈ ખરી લક્ષ્મી હોતી નથી, તેવીજ માયા [illegible] જેમ કોઈ બાલ વિધવાનું નામ સાવિત્રી હોય અને કોઈ ઘેર ઘેર ભટકનારનું નામ કુબેર હોય તેવાજ પ્રકાર માયાનો છે જેમ કોઈ મનુષ્ય દ્રૌપદીના વસ્ત્ર પૂરનાર શ્રીકૃષ્ણનો [illegible] પાછળથી લેનારાઓ [illegible] વસ્ત્ર માગે છે અને જેમ કોઈ નદીનું નામ પયોષ્ણા [illegible] હોય છે પણ તેમાં દૂધ જરા પણ હોતું નથી,

[illegible] તેવીજ માયા છે જેમ [illegible] નામ [illegible] આગળ નાચતો ફરે [illegible] [illegible] પોતાનું લઘુત્વ પ્રગટ કરે છે, તેવીજ માયા [illegible] [illegible] અન્ન પણ ન હોય નામ [illegible] [illegible] પણ [illegible] ન હોય જેમ કુતરાનું [illegible] [illegible] નામથી બોલાવવામાં આવે [illegible] [illegible] વામાં આવે [illegible] નામ કહેવાતું હોય, [illegible] હોય [illegible] નામ દેખાતું હોય, જેમ [illegible] (વિપદ્પ્રિયા) હોય ચમારણનું નામ [illegible] [illegible] નામ ભાગીરથી હોય [illegible] [illegible] માનવામાં છે તેવીજ માયાને પણ જાણવી [illegible] થવાથી જેવી [illegible] થાય છે તેવી માયા [illegible] [illegible] વગેરે [illegible] [illegible] લાલ રંગના ચળકતા [illegible]

[illegible]

તે ઉભા પણ કોની ને કોની આપીએ ? ચંચળ પદાર્થ કદિ અને નિશ્ચલ કદાપિ ચલિત થતો નથી. વાદળાં ભ્રમણ કર્યા કરે પરંતુ આકાશ તો જેમનું તેમ અચળજ રહે છે. જે પદાર્થ વિકારથી વૃદ્ધિ પામે છે અને ન્યૂન થાય છે તેમાં શાશ્વતતા ક્યાંથી હોઇ શકે ? એ સર્વ પદાર્થ કલ્પાંતમાં લય પામી જાય છે. જે માણસો અ ભ્રમિત હોય અથવા માયાના બાહ્ય ભ્રમથી ભ્રમિત હોય, તેમને આ ચકનો બોધ શી રીતે થઇ શકે ? ભય રાખવાથી વ્યવહાર ચાલતો નથી ભયથી સિદ્ધાંત સમજાતો નથી અને ભયથી અંતઃકરણમાં પરમાત્મ જ્ઞાન થતું નથી. જો રોગીને વૈદપર વિશ્વાસ આવતો ન હોય અને તે પણ છોડતો ન હોય, તો પછી જાણી લેવું કે હવે તે બચશે નહિ. એક વાર જેને રાજાની પ્રતીતિ થઇ ચુકી છે તે પછી જેવા તેવા માણસને રાજા કહેતો નથી. જેણે પરમાત્માને ઓળખ્યો તેને પરમાત્મસ્વરૂપ જાણવો; કારણકે પરમાત્મસ્વરૂપ બન્યા વિના કોઇ પણ માણસ પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી. જેને માયિક પદાર્થનો ભય છે તે પામર શું બોલી શકશે ? વિચાર કરી જોવાથી સર્વ સ્પષ્ટ જણાય છે. ભય માયાની આ તરફ છે અને પરબ્રહ્મ પેલી તરફ છે. તે અહીં આં, ત્યાં, ઉભય બાજુએ અને શાશ્વત છે. મિથ્યા પદાર્થનો ભય રાખવો અને ભ્રમથી કાંઈનું કાંઇ કરવુ એ વિવેકનુ લક્ષણ નથી. જે કાંઇ મિથ્યા છે તે સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઇએ અને સત્યને અનુભવથી ઓળખવું જોઇએ અર્થાત્ માયાનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મને ઓળખવો જોઇએ. આ માયાના જે લક્ષણો છે, તે આગળ બતાવવામા આવ્યા છે તેનો એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરવો.

समास १० मो—मायानिरूपण.

માયા દેખાય છે, પરતુ તે નાશ પામે છે અને 'વસ્તુ' દેખાતી પણ નથી અને નાશ પામતી પણ નથી. માયા સત્ય જણાય છે, પરતુ તે સર્વથા મિથ્યા છે. કોઇ ભિખારી તરંગી બની નાના પ્રકારની કલ્પના કરે; પરંતુ તેમાનું કશુજ બનતું નથી તેવી માયા છે. સ્વપ્નમા જેમ કનક અને કાંતાનો વૈભવ પ્રાપ્ત થાય અને તેમાં લીન થઇ નાના

પ્રકારના વિલાસ ભોગવવામા આવે; પરંતુ વાસ્તવમા તે મિથ્યા હોય છે તેવીજ માયા છે આકાશમા જેમ નાના પ્રકારનાં અને દેખાવનાં ગંધર્વ નગરો દીસે છે, તેવીજ રીતે આ માયા પણ નાના રૂપોથી અને નાના વિકારોથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. બહુરૂપીનો વૈભવ સારો પ્રતીત થાય છે; પરંતુ વાસ્તવમા તે પ્રતીતિ મિથ્યા હોય છે, તેવી આ માયા છે. દશેરાના શમીપત્રોને લોકો સુવર્ણ કહે છે, પરંતુ વાસ્તવમા તે પાદડાજ હોય છે અને સર્વ સ્થળે તેને વહેંચવાનો રિવાજ હોવા છતા તે કાંઈ સુવર્ણ બની શકતા નથી, તેવીજ માયા છે જેમ મૃત પુરુષનો મહોત્સવ કરવો, સતીનો વૈભવ વધારવો અને સ્મશાનમા જઈ રોવુ એ સર્વ મિથ્યા છે, તેવીજ માયા પણ મિથ્યા છે જેમ રાખને લક્ષ્મી (ભભૂત=વિભૂતિ=લક્ષ્મી) કહે છે તાવીજને લક્ષ્મી કહે છે અને એકાદ સ્ત્રીનું નામ પણ લક્ષ્મી રાખવામા આવે છે પરંતુ તે કંઈ ખરી લક્ષ્મી હોતી નથી તેવીજ માયા છે જેમ કોઈ બાલ વિધવાનું નામ [illegible] હોય અને કોઈ ઘેર ઘેર [illegible]નું નામ કુબેર હોય તેવાજ પ્રકારના નામોના [illegible] જેમ કોઈ મનુષ્ય [illegible] પણ પાછળથી જેનાગઓ [illegible] [illegible] જેમ કાંઈ નવીન નામ પડ્યા [illegible] [illegible]

જેવા જણાય છે, પણ તે દેખાવ મિથ્યા છે; જેમ ભગવા રંગનાં વસ્ત્રો આગ જેવાં લાગે છે, પરંતુ વિચાર કરી જોવાથી ખરી વાત સમજાય છે; તેવીજ માયા છે. જળમાં હાથ, પગ અને આંગળીઓ જેમ નાની, મોટી અને વાંકી જણાય છે, તેવીજ માયા છે. જેમ ફુદડી ફરવાથી પૃથ્વીજ ફરતી ભાસે છે, કમળો થવાથી જેમ સર્વ પદાર્થ પીળા દેખાય છે અથવા સન્નિપાતથી જેમ પદાર્થો ઉલટપાલટ જણાય છે; તે સર્વ દેખાવ જેમ મિથ્યા છે, તેવીજ માયા છે. જેમ કોઈ પદાર્થમાં કાંઈ વિકાર થતાં તેનું સ્વરૂપ કાંઈનું કાંઈ જણાય છે, એક પ્રકારનો બીજોજ પ્રકાર જણાય છે, તે દેખાવ વિકારનો નાશ થતાં સંપૂર્ણ નષ્ટ થાય છે; તેવીજ આ માયા અજ્ઞાનરૂપ વિકારને લીધે દેખવા માત્ર હોઈ જ્ઞાનવડે તેનો દેખાવ નષ્ટ થાય છે.

दशक १५ मो

समास १ लो—चतुरनुं वर्तन.

માટે જે કોઈ વિવેકથી વિચાર કરે છે તેજ શ્રેષ્ઠ છે શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરે
શ્રેષ્ઠ અને હલકું કરે તે કનિષ્ઠ છે પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણેજ
સારા કે નરસા ગણાય છે રાજા હોય છે તે રાજમાર્ગથી જાય છે
ચોર હોય છે તે ચોરમાર્ગથી જાય છે મૂર્ખ માણસોજ મૂર્ખતા અને
અલ્પ સ્વાર્થને લીધે ઠગાઇ જાય છે મૂર્ખ ધારે છે કે હુ અતિ
છુ, પરતુ વાસ્તવમા તે હીન અને બુદ્ધિવિહીન જ છે ચાતુર્યનાં
લક્ષણો ચતુરનેજ વિદિત હોય છે જે જગતના અંતરની સાથે મળીજાય
છે, તે જગતના અતરરૂપજ બની જાય છે, તેને આ લોક વા પરલોકમ
કશી પણ ઉણપ રહેતી નથી. બુદ્ધિ એ પ્રભુની આપેલી બક્ષિસ છે બુદ્ધિ
વિનાનો મનુષ્ય કાચો છે વિનામૂલ્યે મળેલા બુદ્ધિરૂપી રાજ્યનો જે
ત્યાગ કરે છે તે ભીખ જ માગે છે જે જ્યા ઉત્પન્ન થાય છે તેને ત્યાંજ
સારૂ લાગે છે અભિમાનને લીધે ઠેક ઠેકાણે ગુચવાઇ પડે છે જગતમા
બધાજ કહે છે કે અમે તો મોટા છીએ, અમે સુંદર છીએ, અમે ચતુર છીએ
જો એજ રીતે જોઇએ તો તો જગતમા કોઇ પણ માણસ નાનો નથી; પરતુ જ્ઞાતા
ઓ અનુમાનથી સર્વ કાઇ જાણે છે લોકો પોતપોતાના અભિમાનથી અનુમાન
કરીને વર્તે છે, પરતુ આ વાતો વિવેકથી જ જોવી જોઇએ. મિથ્યા પદાર્થનું
અભિમાન ધરવુ અને સત્યને બધું જ છોડી દેવું એ મૂર્ખતાનુ લક્ષણ છે સત્યનું
જ અભિમાન છે, તેને નિરભિમાનજ માનવુ ન્યાય અને અન્યાય કદિ પણ એક
સમાન હોઇ શકે નહિ જે શાશ્વત છે તે ન્યાય કહેવાય છે અને જે
અશાશ્વત છ તે અન્યાય કહેવાય છે જેમ એ બને સમાન નથી તેમ મૂર્ખ
અને બુદ્ધિમાન પણ એકસમાન શી રીતે હોઇ શકે ? એક મનુષ્ય નચિં-
તાઇથી સુખોપભોગ લે છે અને એક ચોર બની નાસભાગ કર્યા કરે છે!
જગતમા એકની મહત્તા પ્રસિદ્ધ હોય છે અને એક કનિષ્ઠ હોઇને ઘરને
ખુણે લપાઇ રહેલો હોય છ આચારવિચાર વિના જે કાર્ય કરવુ તે સર્વ
નિષ્ફળ છ આ વાતના વિચાર ચતુર અને વિચક્ષણ લોકો જ કરે છે.
સવ સાધારણ લોકોને ચતુર પુરુષ જ અકુશમા રાખી શકે છે ચતુરની
આગળ તમનુ કાઇ પણ ચાલતુ નથી; માટે મુખ્ય મુખ્ય ચતુર
મનુષ્યોની સાથે મિત્રતા કરવી જોઇએ. એમ કરવાથી અસખ્ય સામાન્ય
મનુષ્યો આપણને અનુકૂળ થાય છ ચતુર માણસને ચતુર જ સારો લાગે
છે અને ચતુર માણસ ચતુરોને જ મળે છે, માત્ર મૂર્ખ માણસો જ

કામ ખબર પડતા કરે છે ચતુર માણસને જેની ચતુરના વિદિત થાય છે તેના મનની સાથે તેનું મન મળી જાય છે; પરંતુ આ સર્વ શુભપણે કરવું જોઈએ સમર્થનું મન રાખવાથી ઘણા લોકો આપણને અનુકૂળ થાય છે અને સાધારણ લોકો તથા સજ્જનો આપણને વિનતિ કરતા રહે છે. ઓળખાણથી ઓળખાણ વધારવી જોઈએ, બુદ્ધિથી બુદ્ધિનો વિકાસ કરવો જોઈએ અને નીતિ ન્યાયથી પાખંડનો માર્ગ રોકવો જોઈએ. દેખાવ ભાડે આડાના જેવો રાખવો, પરંતુ હૃદયમાં નાના પ્રકારની આવડત રહેવી જોઈએ અને કોઈનું પણ મન દુભવવું નહિ જોઈએ. નિસ્પૃહ રહીને નિત્ય નવી નવી જગ્યામાં ભ્રમણ કરનાર, અનુભવગમ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન ધરાવનાર અને વ્યવહારનો જ્ઞાતા સજ્જન જગતમાં દુર્લભ છે. જ્યાં હોય ત્યાં અનેક પ્રકારનાં સુભાષિત વચનોથી સર્વના મન પ્રસન્ન થાય છે, માટે ચંચળતાથી અનેક સ્થળે ફરતા રહી સર્વના મન આકર્ષિત કરવાં. એક સ્થળે બેસી રહેવાથી તો કાંઈ પણ કામ બનતું નથી; માટે સાવધાનતાપૂર્વક સૌની સાથે ભળતા રહેવું. લોકોની સાથે મળી તેમને રાજી રાખવા અને ફરીથી મળવાને ઉત્સુક રહેવું, એ ચાતુર્યના લક્ષણ છે ઉત્તમ ગુણોથી સર્વ માણસો સમાધાન પામે છે.

समास २ जो—निस्पृहलक्षणनिरूपण.

પૃથ્વીપર નાના મોટા પુષ્કળ શરીરો ભરેલા પડેલા છે અને તેઓ ક્ષણે ક્ષણે પોતાના મનોવિકારો બદલતાં રહે છે જેટલી મૂર્તિઓ છે તેટલાજ સ્વભાવ છે સ્વભાવ કદાપિ એકસરખા હોતા નથી તેમનો કાંઈ હિસાબ જડતો નથી. કેટલા અને કેવા કેવા સ્વભાવો તપાસીએ? અનેક માણસો મ્લેચ્છ થઈ ગયા, અનેક ફિરંગીઓમાં મળી ગયા અને અનેક પોતાની દેશ ભાષાને લીધે અટકી પડયા છે* આ પ્રકાર મહારાષ્ટ્રીય લોકો છેક થોડા રહી ગયા છે અને જે રહ્યા છે તે રાજકીય વિષયોમાં ફસી પડેલા છે. તેમને ખાવા પીવાનો પણ અવકાશ નથી તેમની પાછળ અનેક કામો

* અનેક મનુષ્યો દેશના બાર અક્ષરે નહિ હોવાથી અનેક પ્રાંતના લોકોમાં પણ ભળી શકતા નથી.

લાગેલાં છે. અનેક માણસો યુદ્ધપ્રસંગમાં ગુંચવાઈ રહેવાથી ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે અને રાત્રિ દિવસ યુદ્ધની ચર્ચા કરવા લાગ્યા છે. ધંધાદારી પોતપોતાના વ્યાપારમાં ફસી રહેલા છે, તેમને પણ અવકાશ નથી, સદા ઉદરનિર્વાહના ધંધામાં જ નિમગ્ન રહે છે. ષડ્દર્શનો, નાના રના મતો, અને પાખંડો ઘણાં વધી ગયાં છે. ક્યાં જુઓ લોકો આજ વિષયોનો ઉપદેશ કરતા ફરે છે. તેમાંથી પણ જે અવશેષ રહ્યા છે તેમને સ્માર્ત અને વૈષ્ણવોએ પોતાનામાં મેળવી લી છે. આ પ્રકારે ખૂબ ગરબડ મચી રહી છે. કેટલાક કામનાના ભક્ત તેઓ અનેક વસ્તુમાં આસકત થયેલા છે. યુક્તાયુક્તનો તો વિચાર કોણ કરે છે? આ ગરબડમાં જો કોઈ બીજી ગરબડ વધારે છે તો વૈદિક લોકોથી જોઈ શકાતી નથી, તે તેમની આંખોમાં કાંટાની પેઠે ખુ છે. તેમાં પણ હરિકીર્તન તરફ લોકોનું મન ગાઢું વળ્યું છે, એટલે પ અનુભવાત્મક બ્રહ્મજ્ઞાનને તો કોણ જ જુએ છે?

અસ્તુ! એવુ જ્ઞાન અતિ દુર્લભ છે. એ અલભ્ય લાભ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ વિચારવાન માણસોને માટે તો સર્વ કાંઈ સુલ છે. યથાર્થ વિચાર સર્વને કહી શકાતો નથી, કેમકે તેમ કરવામાં અને વિઘ્નો આવે છે ઉપાય યોજવા જતા અપાય આડા આવે છે, પર તેમા પણ જે માણસ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો હોય છે તે એક ક્ષણ પણ વ્ય જવા દેતો નથી આવો ચતુર, તાર્કિક અને વિચક્ષણ પુરુષ સર્વમા થાય છે તેને નાના પ્રકારના સુભાષિત કંઠાગ્ર હોય છે, તે ધડધડા લોકોની આગળ બોલી બતાવી પોતાના સામર્થ્યથી આડમાર્ગનો રા માર્ગ તે બનાવી દે છે. તે પ્રબોધ આપવાના અનંત માર્ગો જાણે છે, તે સર્વ અંત:કરણ જાણે છે તે પછી જ નિરૂપણ કરે છે, જેથી સર્વને તેમા ચટ લાગે છે તે અનુભવયુકત વચનોથી સર્વ મતમતાતરોને સપાટ બના દે છે અને લોકરૂઢિની પરવા નહિ કરવા છતા પણ લોકોના મન પોતા તરફ આકર્ષિત કરી લે છે તે પ્રસગાનુસાર નીતિપૂર્ણ, પરંતુ પ્રભાવશાળ વચનો કહે છે અને ઉદાસ વૃત્તિના અભિમાનથી ઉઠીને ચાલ્યો જાય છે તે અનુભવની વાતો કહી ચાલ્યો જાય છે, તેથી પાછળથી તેને મળ વાની લોકોને તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે અને તેઓ બીજા અનેક માર્ગો છોડ તેને જ શરણે જાય છે, પરંતુ તે કયાય પણ મળતો નથી, તે કોઇ પણ

સ્થળે દેખાતો નથી તેનો વેષ હીન દીન માણુસના જેવો જણાય છે ભિખારીના જેવો તેનો વેષ છતા તે ગુપ્ત રીતે પુષ્કળ કામો કરે છે આથી તે પુરુષનો યશ, કીર્તિ અને પ્રતાપ અમર્યાદ બની જાય છે તે સ્થળે સ્થળે ભજનની ધૂન વધારે છે અને પોતે ત્યાથી ચાલ્યો જાય છે મત્સર યુક્ત મતોને તો તે વળગવા જ દેતો નથી. તે પર્વતકંદરા જેવા દુર્ગમ સ્થાનોમા જઈને રહે છે ત્યા તેને કોઈ પણ જોતુ નથી, પરતુ ત્યા પણ તે સર્વકાળ સર્વના હિતનુજ ચિતન કર્યા કરે છે, અર્થાત્ ત્યા રહીને તે લોકોના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન કરે છે આ પ્રમાણે જ્યા લોકોના દર્શન કઠિન હોય એવા દુર્ગમ સ્થાનમા તે સાવધાનતાથી રહેતો હોવા છતા પણ જગતના લોકો તેને શુધતા શુધતા ત્યા આવી પહોચે છે ત્યા કોઈનુ કાઈ ચાલતુ નથી ત્યા અણુ માત્ર પણ સશય ઉપસ્થિત થતો નથી અને તેથી તે મઘશક્તિ વધારી લોકોને ભજનમા નિમગ્ન કરે છે તે લોકો પછી અન્ય લોકોને પોતાના સમુદાયમા મેળવે છે અને આ પ્રમાણે અમર્યાદિત સમુદાય વધે છે અને ગુપ્ત રીતે સમગ્ર ભૂમડળમા તેની સત્તા ચાલે છે સ્થળે સ્થળે તેના અનેક મઠો બની જાય છે, મનુષ્ય માત્ર તેની તરફ આકર્ષિત થઈ જાય છે અને આ પ્રમાણે ચારે તરફ પરમાર્થ બુદ્ધિનો પ્રચાર થાય છે તે સ્થળે સ્થળે ભક્તોનો સમુદાય એકત્ર કરી તેમને ઉપાસના શિખવે છે અને પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનથી પ્રાણી માત્રનો ઉદ્ધાર કરે છે આ પ્રમાણે તે પુષ્કળ યુક્તિઓ જાણે છે તેના દ્વારા અન્ય લોકો ચતુર બને છે અને સ્થળે સ્થળે પ્રાણી માત્રને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે જ નનામા પોતાની કીર્તિ કરી જાય છે તેનું જ મહા ત્મા આવવુ સાર્થક છે રામદાસ કહે છે કે આ વિષય સ્વભાવથી જ સક્ષેપમા કહ્યા છે

समास ३ जो—ज्ञाननी श्रेष्ठता.

[illegible] માયાથી લઈને આ જે સમગ્ર પસારો અમર્યાદ [illegible]
પ્રસર્યો છે તે પંચભૂતાત્મક છે. તેમાં જે સાત્ત્વિક ત[illegible]
લાગેલો છે તે પણ તત્ત્વરૂપ (પંચભૂતાત્મક) જ [illegible]
ઉચ્ચ સિંહાસનપર રાજા બિરાજમાન છે અને તેની બન્ને બાજુ
[illegible] ઉભી રહી છે, એવો વિચાર અંતરમાં આણ[illegible]
[illegible] જેમ અભિમાનના બનેલા છે તેમ રાજાનો દેહ પણ અભિ[illegible]
[illegible] છે, અને તેજ પ્રમાણે મૂળમાયાથી લઈને [illegible] પર્ય[illegible]
આ સર્વ પંચભૂતનુંજ બનેલું છે. રાજાની સત્તાથી સર્વ ચાલે છે, પરં[illegible]
છે સર્વે પંચભૂતાત્મકજ. [illegible] માત્ર એટલોજ છે કે ભૂતમાત્રમાં જ્ઞાન[illegible]
[illegible] અધિક છે. વિવેકના અધિક બળને લીધે કોઈ કોઈ બહુજ પ્રસિદ્ધિ[illegible]
[illegible]. તેથી તેમને 'અવતારી' કહેવામાં આવે છે આજ [illegible]
મનુ અને અનેક ચક્રવર્તિ રાજાઓ અવતારી મનાયા છે. જેનામાં જ્ઞાન[illegible]
[illegible] જેટલી અધિક, તેટલો તે અધિક ભાગ્યશાળી બને છે જ્ઞાનરહિત[illegible]
[illegible]

સુધી કરીએ? કેટલાં નાનાં માણસ ભાગ્યવાન બની જાય છે ત્યારે પણ બહુ અભિમાની લોકો તેને મુશ્કેલ માન્યા કરે છે. માટે એવા માણસોથી દૂર રહેવું. એવા માણસો નથી કોઈની વાત ઠીક ઠીક સમજી શકતા કે નથી યથાર્થ તાત્ત્વિક વિષયો જાણતા, અને મૂર્ખતાને લીધે માત્ર સ્વમત પોતાનો મિથ્યા બતાવે છે! તેમને નથી તો કોઈ વાતની પાકી ખબર હોતી, કે નથી કોઈની વાતને ઠીક માનતા. આવા માણસોને માત્ર [illegible] લીધેલ [illegible] કોણ પૂછે? જે માણસો કહે છે [illegible]

[illegible]

શાણુપણાનો આટલો મહિમા જાણવા છતાં પણ) સંસારમાં જે મા પોતાનું હિત કરી શકતો નથી તેને આત્મઘાતીજ જાણવો; તેના જેવો ? અને પાપી બીજો કોઇ પણ નથી ચતુર માણસ તો જગતમાં કદિ પણ કરતો નથી કે જેથી પોતાને કષ્ટ પણ કરવું પડે અન્યનો ક્રોધ પણ સહન કરવો પડે આ વાત સાધકોને સ્વાભાવિકપણેજ કહી છે, જેના માનવામા આવે તેણે સુખેથી તેને ગ્ર કરવી અને નહિ તો એક બાજુ પડી મૂકવી. તમે શ્રોતાઓ પરમ છો, કેમકે અલક્ષમા લક્ષ પરોવો છો. જાણોજ છો કે આ તો પ્ર સામાન્ય વાત છે

समास ४ थो—ब्रह्मनिरूपण.

પૃથ્વીથી વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે, વૃક્ષોથી કાષ્ઠ ઉ થાય છે અને કાષ્ઠ ભસ્મીભૂત થઇ પુન પૃથ્વીજ બ જાય છે પૃથ્વીદ્વારા વેલી ઉત્પન્ન થાય છે, તે નાના પ્ર ફેલાય છે, પરન્તુ અ તે કોહી જઇ તે પણ પૃથ્વીરૂપજ બની છે મનુષ્યો નાના પ્રકારના ધાન્યોના અનેક પ્રકારના ભોજન બનાવી ખ પરન્તુ તે પણ પુન નાના પ્રકારના મલ અને વમન બની પૃથ્વીરૂપ જાય છે અનેક પશુ પક્ષીઓ જે કાંઇ ખાય છે તેનો પણ આ હાર થાય છે તેનો મલ પણ સુકાઇને ખાખ બની જાય છે અને પૃથ માજ મળી જાય છે મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ પણ મરતાવેંત તેમાથી કું ભસ્મ વા મૃત્તિકા બને છે અને એવા અનેક દેહો પડી તેની પણ પુ પૃથ્વીજ થાય છે અનેક પ્રકારના તૃણ અને પદાર્થો પણ સડી જઇ માટી બની જાય છે અને અનેક કીટકો મરીને પૃથ્વીમા મળી જાય પૃથ્વીમા અનત પદાર્થો ભરેલા છે તેનું વર્ણન ક્યા સુધી કરીએ ? પર ત સર્વને માટે અંત પૃથ્વી સિવાય અન્ય સ્થાન નથી. વૃક્ષપત્રો અ પાન પશુઓના ખાવામા આવ્યા પછી છાણ બની જાય છે અને આગ મુનર ત્યા ભસ્મ બનીને પુન તેમની પણ પૃથ્વીજ થઇ જાય છે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને સંહારના ચક્રમા આવનાર સર્વે વસ્તુઓ પૃથ્વીમાજ મ છે જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે તે સર્વ પ્ર

પૃથ્વીજ બની જાય છે નાના પ્રકારના ધાન્યોના રાશિઓ મોટા મોટા થઈને ગગનને સ્પર્શ કરે છે, પરન્તુ તે સર્વ અંતે તો પૃથ્વીમાંજ મળી જાય છે લો ! નાના પ્રકારની ધાતુઓ દાટી રાખે છે, પરન્તુ કાળાંતરે તે સર્વ માટીજ બની જાય છે સુવર્ણ અને પત્થરની પણ આજ ગતિ થાય છે માટીનું સુવર્ણ થાય છે અને પત્થર પણ માટીનાજ થાય છે અને અંતે પ્રળય અગ્નિમાં ભસ્મ થઈ તેની પણ પાછી પૃથ્વીજ થાય છે સુવર્ણનો ભૂકો થાય છે, ભૂકાની રજ થાય છે, રજનો રસ થઈ જાય છે અને પુન તે પૃથ્વી-રૂપજ બને છે પૃથ્વીમાંથી ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિના સંસર્ગથી તે ધાતુનો રસ બને છે અને ત્યાંપછી તે રસ કઠિન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ તેની પુન. માટી બની જાય છે નાના પ્રકારના જલમાંથી ગંધ છૂટી પૃથ્વીનું રૂપ પ્રગટ થાય છે, પછી દિન પ્રતિદિન જલ સુકાતું જાય છે અને પુન પૃથ્વીની પૃથ્વીજ રહી જાય છે પત્ર, પુષ્પ, ફલ, ફૂલ વગેરેને અનેક જીવો ખાઈ જાય છે અને તે જીવો મરણ પછી પુન પૃથ્વીજ બની જાય છે જેટલા આકારો છે તે સર્વને પૃથ્વીનોજ આધાર છે પ્રાણી માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે અને અંતે પૃથ્વીજ શેષ રહે છે આનું વર્ણન તે ક્યાં સુધી કરીએ ? વિવેકથી સર્વ જાણી લેવું જોઈએ અને ઉત્પત્તિ તથા સંહારનું મૂળ સમજવું જોઈએ જલ સુકાઈને પૃથ્વી બની જાય છે અને પૃથ્વી પુન જલમાંજ લય પામી જાય છે કારણ કે તે અગ્નિના યોગથી ભસ્મ થઈ જાય છે જલ તેજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી વાયુ જ તેનો નાશ કરી નાખે છે વાયુ ગગનમાંથી નિર્માણ થાય છે અને પછી ગગનમાંજ તેનો લય થઈ જાય છે આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ અને લયનો સારી રીતે વિચાર કરો જે જ્યાં પેદા થાય છે તેનો ત્યાં લય થઈ જાય છે, આ પ્રકારે પંચભૂતોનો નાશ થઈ જાય છે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ભૂત જ છે અને પાછળથી તે લય પામી જઈને અંતે શાશ્વત પરબ્રહ્મ જ શેષ રહે છે તે પરબ્રહ્મ જ્યાં સુધી જાણવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી જન્મ મૃત્યુની નિવૃત્તિ થતી નથી અને ચાર ખાણીએમાં નાના જીવોના રૂપમાં જન્મ લેવો પડે છે આ વાત સારી પેઠે સમજો કે જગતનું મૂળ ચંચલ છે અને ચંચલનું મૂળ નિશ્ચલ છે, પરન્તુ નિશ્ચલનું તો મૂળજ નથી ઉત્પત્તિને પૂર્વપક્ષ કહે છે અને લયને સિદ્ધાંત કહે છે તથા જે એ ઉભય પક્ષથી અતીત છે તે પરબ્રહ્મ છે આ

વાત અનુભવથી જાણવી જોઈએ અને વિવેકથી ઓળખવી જોઈએ.
વિના વ્યર્થ પરિશ્રમ કરવો એ મૂર્ખતા છે. જે જ્ઞાની ભયથી
રહે તેને નિશ્ચલ પરબ્રહ્મ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? તે માયામાં
ગરબડ કર્યા કરે છે. માયાનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જતાં પછી કેવી
શેષ રહે છે તેનો વિચાર વિચક્ષણ પુરુષોએ સ્વયં કરવો જોઈએ. માય
સંપૂર્ણ નિરસન થઈ ગયા પછીજ આત્મનિવેદન થાય છે. આવી સ્થિતિ
વાચ્યાંશ રહેતો નથી. આ વિજ્ઞાનની પ્રતીતિ શી રીતે કરવી ? જે માણ
બીજાના કહેવા પ્રમાણે ચાલે છે તે સંદેહમાંજ ડૂબી રહે છે; માટે અ
ભવથીજ જાણવું જોઈએ.

समास ५ मो—चंचलनां(मायानां) लक्षणो.

બે (પ્રકૃતિ અને પુરુષ) ને અનુસરીને ત્રણ (ત્રિગુણ
ચાલે છે. નિર્ગુણ (પરબ્રહ્મ)માં અષ્ટધા પ્રકૃતિ ઉત્પન
થાય છે અને તે અધઃ અને ઊર્ધ્વ એટલે કે ઉત્પત્તિ
અને નાશ અથવા સત્ય અને અસત્ય ઉભયને છોડી
ઇંદ્રધનુષની પેઠે અંતરિક્ષમાં (અનિર્વચનીયપણામાં)
પ્રવર્તે છે. પ્રપૌત્ર (અર્થાત્ સ્થૂળ દેહ) પોતાના મુખથ
પ્રપિતામહ (વાયુ) નું ભક્ષણ કરે છે. *પુત્ર (પ્રત્યેક તત્ત્વ) પરમ
ચતુરાઈથી પોતાના પિતા (પોતે જે તત્ત્વમાંથી પેદા થયો હોય તે તત્ત્વ
ને મારી નાખે છે;+ અને ચારે જણ (ચારે તત્ત્વો) નો રાજા (આકાશ
તો ભૂલો પડી ગયેલો (અદૃશ્ય) છે. દેવ (અંતરાત્મા) દેવાલ
(શરીર)માં છૂપાઈ બેઠેલો છે. દેવાલયની પૂજા કરવાથી (દેહને ભોગ
આપવાથી) તે તેને (અંતરાત્માને) પ્રાપ્ત થાય છે (સંતોષ થાય છે)
સૃષ્ટિના સમસ્ત દેહધારીઓને આજ નિયમ લાગુ પડે છે. 'પ્રકૃતિ' અને

---

* પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છેઃ—આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ,
અગ્નિથી જલ જલમાંથી પૃથ્વી અને ' દેહ ' એ પૃથ્વીમય જ હોવાથી ' વાયુ '
એ દેહનો પ્રપિતામહ થયો અને દેહ એ વાયુનો પ્રપૌત્ર થયો.

+ પૃથ્વી જલને શોષી લે છે, જલ અગ્નિને બૂઝાવી નાખે છે અને અગ્નિ
વાયુનો ક્ષય કરી નાખે છે અને પછી પોતે પણ ક્ષય પામી જાય છે.

'પુરુષ' એમ બે નામો લોકોએ માની લીધાં છે, પરંતુ વિવેક અને અનુભવથી જોતાં તે બન્ને એક જ છે ત્યાં પુરુષ પણ નથી અને સ્ત્રી પણ નથી માત્ર એ લોકોની જ કલ્પના છે ખરી શોધ કરતાં એમાં કાંઈ જ નથી સર્વ લોકો નરીને સ્ત્રી અને નારાયણને પુરુષ કહે છે, પરંતુ વિચાર કરી જોતાં ત્યાં સ્ત્રી કે પુરુષ કોઈનો પણ દેહ હોતો નથી, એઉમાં માત્ર પાણી જ વહેતું હોય છે જેવાં જળમાં તો આપણે કોણ છીએ તે જ આપણને સમજાતું નથી બહુ યત્ન કરવા છતાં આપણે આપણને જ યથાર્થ જાણી શકતા નથી !

પોતે (પરબ્રહ્મ) એક છતાં પણ અનેક રૂપે થયો છે અને અનેક રૂપે છતાં પણ એકલોજ રહી ગયો છે ! જીવરૂપે તેની પોતાનીજ ગરબડ (માયા અને તેના કાર્યરૂપ ઉપાધિ) તેનાથી સહન થઈ શકતી નથી ! તે વિચિત્ર ચેતનાશક્તિ એક હોવા છતાં પણ સર્વત્ર પ્રસરેલી છે અને સર્વત્ર પ્રસરેલી હોવા છતાં પણ એક છે તે પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે વેલીમાં બહારથી જળ નથી દેખાતું, તોપણ તેમાં તે સચરે છે જળ વિનાશ વિના તે કોઈ પણ પ્રકારે ટકી શકે તેમ નથી. વૃક્ષોમાં વિકાસ પામવાની શક્તિ હોય છે અને કોઈ કોઈ વૃક્ષો તો આકાશમાં ઉડી જાય છે ! યદ્યપિ આ વૃક્ષો ભૂમિથી અલિપ્ત થાય છે, તોપણ તેઓ સુકાતા નથી અને જ્યાં રહે છે ત્યાં અત્યંત વિકાસ પામે છે અંતરાત્માદ્વારા જ વૃક્ષોની સર્વ ક્રિયા ચાલે છે, અંતરાત્મા નહિ રહેતાં તે નિશ્ચય કાષ્ઠ બની જાય છે આ વાત પ્રત્યક્ષ જ છે, એમાં કાંઈ ગૂઢ રહસ્ય જેવું નથી કોઈ કોઈ વાર તો વૃક્ષમાંથી વૃક્ષ પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ આકાશની તરફ જાય છે તેમનાં મૂળ પૃથ્વીમાં હોતાં નથી વૃક્ષોને વૃક્ષાનું જ ખાતર પાણી આપી પ્રતિદિન તેનું પાલન કરવામાં આવે છે વૃક્ષો પણ બોલે છે અને શા દક્ષપણથી વિચાર કરે છે થવાનું હતું તે તો પ્રથમથી જ થઈ ચૂક્યું છે પાછળથી લોકો કલ્પના કરીને તેનાં નામ ઇત્યાદિ પાડે છે, પરંતુ જ્ઞાતા પુરુષ તો સર્વ કાંઈ સમજે છે અનુભવ વિના સમજાતું નથી, પ્રતીતિ વિના કોઈપણ વાતનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી

સૌથી પ્રથમ એ વિચાર કરવો જોઈએ કે સર્વનો વડીલ (મૂળ કર્તા) કોણ છે ? જગતના કર્તાને ઓળખવાથી આપણને આપણી પોતાની મહાન નામ નરજાતિમાં ગણાતુ હશે. મનની એ. આ.

~

ભોગખાણ થાય છે અંતર્નિષ્ઠ મનુષ્યોનો દરજ્જો બહુ ઉંચો છે. મુખ (બાહ્ય પદાર્થોની આસક્તિ અને ભોગમાં રચીપચી રહેલા) સોની સંગતિ ખોટી છે. આ વાત શાણા માણસોજ સમજી શકે. શું સમજે? સર્વનાં મન પ્રસન્ન રાખવાથી ગમે ત્યાંથી સહાયત આવે છે અને રાજી ન રાખવાથી ભાજી જેવો ક્ષુદ્ર પદાર્થ પણ નથી. આવી ઘટના પ્રત્યક્ષ બની રહી છે. અક્ષરમા લક્ષ લગાડવું દક્ષની સંગતિથી દક્ષને સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના મન મન મળી જવાથી પરબ્રહ્મના દર્શન થઈ શકે છે અને માયારૂપ ચક્રથી પાર થઈ શકાય છે. એકવાર તેની સમીપ જઈ તેને જ્ઞા[illegible] જોઈ આવીએ તે પછી તો તે સદા નિકટજ દેખાય છે (કેમકે રહિત કોઈ પણ સ્થાનજ નથી); પરંતુ ચર્મચક્ષુથી તે જોઈ નથી. અનેક શરીરોમા ચચળ–માયાજ ચળવળ કરી રહી છે; પર સદા સર્વત્ર નિશ્ચળજ હોય છે ચચળ–માયા જ્યારે એક તરફ ત્યારે બીજી તરફ તેનો કાંઈ પણ અંશ રહેતો નથી; કેમકે તે સંપૂર્ણ રહેતી નથી. ચચળથી તો ચચળનુ કામ પણ થતું નથી લથી સર્વ ચચળનો વિચારજ થઇ શકતો નથી તો પછી જે નિશ્ચ અપાર પરબ્રહ્મ છે, તે તો તેના અનુમાનમા પણ કેવી રીતે આવી શ[illegible] ધ.રો કે આગ્નેય બાણ આકાશમા છોડવામા આવે પરંતુ તે શું શૂન્યનો પાર પામી શકશે? ને તો પોતાના સ્વભાવધર્મ પ્રમાણે મા[illegible] જશે. એજ પ્રમાણે અંતરથી પ્રમાણ મન ન વિચારે [illegible] પક્ષ [illegible] કેવી રીતે કરી શકે? જ્યી પછી ન પોતાની નિર્ગુણનો પાર [illegible] [illegible] સર્વ [illegible] છે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કર્મ ' ' ઉપાસના ' અને ' જ્ઞાન ' એ ત્રિકાંડાત્મક વેદ છે, પરંતુ પ૦-
ક્ષમાં તો જ્ઞાનનું વિજ્ઞાન થઈ જાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો લય થઈ જાય છે.

समास ६ ठो-विशिष्ट चातुर्य.

પીળા રંગના દીપકમાંથી કાજલ ઉત્પન્ન થઈને અક્ષરોના રૂપમાં ભૂમંડલમાં વિસ્તાર પામ્યું છે. તેના વિના જ્ઞાન થવું અશક્ય છે * જોવામાં તો કાજલ થોડા ગુણોવાળું જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમાં સર્વ કાંઇ હોય છે. તેમાં સર્વ અધમ અને ઉત્તમ ગુણો સમાયલા હોય છે. મહીસુત (પૃથ્વીમાથી નીપજેલુ બરૂ) ઉખેડી નાખી તેને વચમાંથી ચીરી તેની કલમ બનાવવામા આવે છે અને કલમ તથા કાજલથી લખવાનું કામ ચાલે છે શ્વેત અશ્વેત (શ્વેત કાગળ અને અશ્વેત બરૂની કલમ) ની ભેટ થવાથી અને વચમા કાજલ મળવાથી આલોકની સાર્થકતા થાય છે × આનો વિચાર કરવાથી મૂર્ખ પણ ચતુર બની જાય છે, તત્કાલ પ્રતીતિ થાય છે અને પરલોકનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જે પરબ્રહ્મ સર્વને માન્ય છે તેને લોકો સામાન્ય માનીને તેમા તદાકાર થતા નથી ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ એ ત્રણ પ્રકારની હસ્તરેખાઓ અને લલાટની અદષ્ટ રેખાઓ હોય છે, પરંતુ તેવી રેખાવાળા સર્વ મનુષ્યોનો અનુભવ એક સરખો હોતો નથી જે લોકો ચૌદ વિદ્યાઓના ગીત ગાયા કરે છે તેઓ શાણા છે કે ઉન્મત્ત, અને તેમના કહેવામા કાંઇ એકતા છે કે નહિ, તે જોવુ જોઇએ. સર્વ રેખાઓ ભુસાઇ જાય છે એ અનુભવનીજ વાત છે તો પછી તે પ્રત્યે લક્ષ્ય શા માટે આપવુ ? જે માણસો ઘણા માણસોની વાત માને છે તેઓ સંદેહમા ડૂબી જાય છે અને અનુભવાત્મક મુખ્ય નિશ્ચય ભૂલી જાય છે ઘણા લોકોની ઘણી વાત સાંભળવી ખરી, પરંતુ તે સર્વની ઉપર અનુભવપૂર્વક વિચાર કરવો જોઇએ અને તે પછીજ ખરા

કાજલની સાહી બની તેનાથી જ વેદ, શાસ્ત્ર પુરાણાદિ લખવામા આવ્યા

* જેના વડે સર્વને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

× ભણીને વિદ્વાન થવાથી આ લોક સાર્થક થાય છે

ખોટાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. કોઈને પણ નકાર ન કહેવો જોઈએ,
તેનું કથન આપણને હિતકર છે કે અહિતકર છે તે સમજીને યોગ્ય
કરવો બહુ બકબક કરવાથી શો લાભ ? ગમે તેવો હઠીલો, દ
અને કાચો માણસ કાં ન હોય, પરતુ તેની વાત પણ સાંભળવી
અને આ પ્રકારે સર્વનાં મન રાખવાં જોઈએ જેના મનમાં કપટ,
મેલ હોય છે અને જે તેને વધારતો જાય છે તેને આપણે શાણો ક
કહી શકીએ ? આવો માણસ અન્યનાં મન પ્રસન્ન રાખી શકતો ન
મૂર્ખને ચતુર બનાવે છે તેનું જીવન સાર્થક છે મિથ્યાવાદ વધારવો
મૂર્ખતા છે લોકોમા ભળી જઈને તેમને મેળવી લેવા જોઈએ, પછી
લાવવા જોઈએ અને વિવેકબળથી આપણા મનનો ભેદ અન્યને
દેવો જોઈએ નહિ અન્યની ચાલ પ્રમાણે ચાલવુ, અન્યની બોલી
બોલવુ અને અન્યના મનોગતમા ભળી જવુ જોઈએ. જે માણસ
હિત ચાહે છે તે તેની વિરુદ્ધ કાઈ પણ કરતો નથી તે હળી
અન્યોના મન પોતાની તરફ આકર્ષિત કરી લે છે પ્રથમ અન્ય મા
મન આપણા કાબુમા લાવવુ જોઈએ અને પછી ધીમે ધીમે અ
ઉદ્દેશ તેના મનમા ભરવો જોઈએ. આ પ્રકારે વિવિધ ઉપાયોથી
લોકોને આપણા હાથમા લેવા જોઈએ. હઠીલાને હઠીલો મળે એટલે
થાય છે અને ઝઘડો થયો એટલે ચાતુર્યનો અવકાશજ ક્યા રહે ? હ
માણસને વ્યર્થ બડબડાટ કરતા આવડે છે પરતુ કામ કરી બનાવવું
માટે અત્યત કઠિન થઈ પડે છે અન્યનું મન આપણને અનુકૂળ
અતિ કઠિન છે ધક્કામુક્કી સહન કરવી જોઈએ અને નીચ શબ્દો
કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, ત પછીજ પરાયા લોકો પસ્તાઈને આ
થાય છે પ્રસગ જોઈને બોલવુ જોઈએ, જ્ઞાનનુ અભિમાન જરાપણ
ન જોઈએ અને જ્યા જઈએ ત્યા મેળ રાખવો જોઈએ મોટા મોટા
હો અથવા નાના નાના ગામડા હો, તે સર્વમા ઘેરેઘેર ફરવુ જો
ભિક્ષાનું નિમિત્ત કરી નાના મોટા સર્વની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. અ
અનુભવ કોઈને કોઈ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, વિચક્ષણ લોકોની સાથે
થાય છે અને નિરાંતે બેસી રહેવાથી ફરવાનો કિવા બોલવા-ચાલવ
હ ન મળતા નથી. સાવધાનપણે સર્વ કાર્ય જાણવું, સર્વ પ્રકારની માહિ
પ્રથમથીજ મેળવવી અને જ્યા જવાનુ બની આવે ત્યા વિવેકપૂર્વક

કોઈએ નાના પ્રકારના સુભાષિત આપવાથી માણસ સર્વનું મન પ્રસન્ન
કરી શકે છે, અને જો તે અત્યંત તે અભાષિત બોલી આપે તો તો પછી
… કરી શકે ? પછી તો લોકો ઉપર તેનો અપાર ઉપકાર થાય છે
… તેને તેવું આપવાથી માણસ સર્વમાન્ય અને શ્રેષ્ઠ થાય
… તેને સામાન્ય ગણવો નહિ
… માણસ … સર્વમાન્ય હોય … પુરુષ લોક
… તેના અનન્ય ભક્ત બને છે આવા સર્વમાન્ય પુરુષ લોક
… કરી શકે છે ચાતુર્યનાં લક્ષણો આવાં છે ચાતુર્યથી મનુષ્ય
… દિગ્વિજય કરી શકે છે, તો પછી તેને બીજી શી ઉણપ રહે ?

સમાસ ૭ મો—ઊર્ધ્વાધોનિરૂપણ.

… પરબ્રહ્મમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલી ચંચળ મૂળમાયા …
આ અનેક વિકારોનું મૂળ છે. મૂળમાયા જ્ઞાનરૂપ છે,
તે પરબ્રહ્મના મૂળ સંકલ્પરૂપ છે અને તેને જ ષડ્ગુણ
ઐશ્વર્યવાન ભગવાન જાણવા જોઈએ. તેને જ પ્રકૃતિ-પુરુષ
શિવ-શક્તિ અર્ધનારીનટેશ્વર કહેવામાં આવે છે, પરંતુ
… માત્ર જગજ્જ્યોતિ … સંકલ્પનું
… મૂળમાયાનું લક્ષણ છે એ મૂળમાયામાં જ ત્રિગુણ
… પણ વળી … છુપાયેલા રહે છે, તેના
… નાના પ્રકારના રંગ,
… મૂળમાં … રહેલા હોય છે વળી નાના પ્રકારના રંગ,
… ઇત્યાદિ … રહેલાં હોય છે પરંતુ મૂળને
… પણ વસ્તુ દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી,
… ઉપર ઉગેલી
… જાણવી … અને … ઉપર કેટલાંક
… ત્રિગુણ એ મૂળમાયામાં
… જાણવી જોઈએ માયારૂપી …
… અનેક પ્રકારના વિકાર
… વિકારો
… વળી … અનેક શાખાઓ
… અને … પ્રકાર

પૃથ્વીપર અનેક વેલીઓ દેખાય છે. તેનાં અનેક ફૂલો ખરી
પડે અને તેની જગ્યાએ તત્કાલ બીજાં ફૂલો લાગે છે. આ પ્રકારે નિ
ત્ય ઉત્પત્તિ અને લય થયા કરે છે. કોઇ વેલી સુકાઇ જાય છે અને
તેના સ્થાને અન્ય વેલી ઉગે છે. આ પ્રકારે કોણ જાણે કેટલીએ વેલી
આવી અને ગઇ ! પત્રો ખરી પડે છે અને લાગે છે, ફળફૂલોનો
એવોજ હાલ થાય છે. આ ફળફૂલો અને પત્રોમા નાના પ્રકારના જીવો
ઉત્પન્ન થાય છે. કોઇ કોઇવાર તો સમગ્ર વેલી સુકાઈ જાય છે
મૂળમાંથી પાછી ઉગે છે. આ પ્રકારનો આ સર્વ વિચાર પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણે માટેજ જાણ્યો. જ્યારે એ મૂળને ખોદીને ઉખેડી નાખવા
આવે છે, અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનવડે નિર્મૂલ કરવામા આવે છે ત્યા
એ મૂળમાયાનો સર્વ પ્રકારનો વિસ્તાર અટકી જાય છે. એના મૂ
બીજ રહે છે, અન્તમા પણ બીજ રહે છે અને મધ્યમા જલરૂપ થ
રહે છે આ પ્રકારે આ સર્વ સ્વાભાવિક રીતેજ દેખાયો થયેલો છે
સર્વ બીજવૃદ્ધિ (અર્થાત્ બીજમાથી ઉત્પન્ન થયેલો ફળ-ફૂલ-પત્ર આદિ
વ્યાપ્ત) મૂળમા રહેલી સર્વ વસ્તુઓનેજ નષ્ટ કરે છે ને પછી લય
[illegible] આવે જ જેનો નાશ હોય છે તેમા સ્વાભાવિક રીતેજ [illegible]
[illegible] જાય છે અને જાય છે, પુન આવે છે [illegible]
પુન જાય છે, આ પ્રમાણે [illegible] કરે છે, પરન્તુ [illegible]
[illegible] તેને આ [illegible]

નથી, ત્યારે તે બીજા શરીરની વેદના તો જાણેજ ક્યાંથી ? માટેજ
આપણને અન્યનું અતઃકરણ પ્રતીત થતું નથી. એકજ જલમાંથી સકલ વન-
સ્પતિઓ ઉત્પન્ન થતી હોવા છતા તેમાં નાના પ્રકારના ભેદ દ્રષ્ટિગોચર
થાય છે. તેમાથી જેટલી તૂટી જાય છે તેટલી સુકાઈ જાય છે અને શેષ સર્વ
પ્રફુલ્લિત રહે છે. આજ ન્યાયે અનેક પ્રકારના ભેદ ઉત્પન્ન થયા છે. એમાં
એકનો ભેદ અન્યને પ્રતીત થતો નથી, પરંતુ જ્ઞાન થતાં આત્માનો ભેદ
રહેતો નથી જ્ઞાની પુરુષ સમગ્ર જગતમા એકજ આત્મા જુએ છે. યદ્યપિ
જુદા જુદા દેહ અને પ્રકૃતિને લીધે આત્મામા પણ ભેદ ભાસે છે, તથાપિ
ઘણા લોકો જાણે છે કે વસ્તુત ભેદ છેજ નહિ

સામાન્ય મનુષ્યો કોઇ વસ્તુને નજરે જુએ અથવા કાને સાભળે તો
જ જાણી શકે છે. ચતુર માણસો સામાના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરીને
સમજી લે છે અને વિચક્ષણ લોકો તો વિચારસામર્થ્યને લીધે સુક્ષ્મ રીતે
જ બધુ જાણી લે છે જે ઘણા માણસોનું પાલન કરે છે, તે પોતાના
અનુભવને લીધે ઘણા માણસોના અતઃકરણ જાણે છે અને વિચક્ષણતાપૂર્વક
સર્વ જ્ઞાન મેળવે છે મનુષ્યો પ્રથમ સામાનું મન પારખે છે અને પછીજ
વિશ્વાસ કરે છે આજ પ્રકારે પ્રાણીમાત્ર વર્તે છે

સ્મરણ પછી વિસ્મરણ થાય છે અને પોતાનો જ મૂકેલો પદાર્થ ભૂલી
જવાય છે, એ તો સર્વના પ્રત્યક્ષ અનુભવની જ વાત છે આ પ્રમાણે
આપણીજ વસ્તુ આપણને સ્મરણ રહેતી નથી અને ભૂલ્યા પડીએ તે
સ્મરણમા આવતું નથી. મનમા અનેક કલ્પનાઓ ઉઠે છે, તેમાની કેટલીક
યાદ રાખીએ ? આ પ્રકારે સૃષ્ટિનું આ ચચગ ચક્ર નિરતર ફરતુ જ
રહે છે અને તે કેટલેક ભાગે સીધુ ચાલે છે ને કેટલેક ભાગે વાંકુ ચાલે
છે મનુષ્ય ગમે તો રક હોય કે પછી પ્રત્યક્ષ ઇંદ્ર હોય પરંતુ સ્મરણ અને
વિસ્મરણ તો તેની પાછળ લાગેલા જ હોય છે સ્મરણ (ચૈતન્ય) એ દેવ છે
અને વિસ્મરણ (મૂઢતા) એ દાનવ છે મનુષ્ય સદા સ્મરણ અને
વિસ્મરણ બન્નેને આધીન જ સર્વ વિષયમા પ્રવર્તે છે માટે પ્રાણીમાત્રમા
દૈવી (શુભ) અને આસુરી (અશુભ) એ બે પ્રકારની સપત્તિ સ્વભા
વથી જ રહેલી જાણીને, મનુષ્યે પોતામા રહેલી તે સપત્તિને તેના સાર
નરસાપણાના વિવેકસહિત મનવડે ચોકસી કરવી દર્પણમા જેમ પોતાનુ
નેત્રવડેજ પોતાનુ નેત્ર દેખાય છે તેમ વિવેકવડેજ વિવેકને જાણવ

બુદ્ધિ અને આત્માવડેજ આત્માને ઓળખવો જોઈએ. જેમ ધનુર્ધારી સ્થૂલ પદાર્થનું વર્ષણ કરીને તેને વિંધે બાણ મારે છે તેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે સૂક્ષ્મની પ્રતીતિ [illegible] સંકેત લક્ષ્યમાં લેવો જોઈએ, વિચારવડે વિચારને અંતરાત્માથી અંતરાત્માને ઓળખવો જોઈએ અને અન્યનાં પ્રવેશ કરી તેના અંતઃકરણને પણ ઓળખવું જોઈએ. સ્મરણ [illegible] એનું મુખ્ય કારણ અથવા લક્ષણ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યનું અંતર સંકુચિત હોય ત્યાં સુધી એ સ્મરણ અને વિસ્મરણ કદિ પણ પૂર્ણ [illegible] તે આગળ શીખે છે તો પાછળ ભૂલી જાય છે, આગળ પ્રકાશ અને પાછળ અંધારૂં થતું ચાલે છે. તુર્યાવસ્થા અથવા સવિકલ્પ [illegible] એ 'સ્મરણ' છે અને સુષુપ્તિ (નિદ્રા) એ 'વિસ્મરણ' છે. એ શરીરમાં નિરંતર પ્રવર્તે છે.

समास ८ मो—सूक्ष्मजीवनिरूपण.

૧૮. ક જીવડાઓ અણુરેણુથી પણ સૂક્ષ્મ હોય [illegible] તેમનું આયુષ્ય પણ ઘણું ટૂંકું હોય છે, તેમનામાં ગુણ અને બુદ્ધિ પણ [illegible] આ [illegible] જીવો [illegible] છે, [illegible] નથી, પરંતુ તેમનામાં પણ [illegible] હોય છે [illegible]

[illegible]

જેવડાં લાગતાં હશે અને તેમનું આયુષ્ય પણ તેમને ઘણું મોટું લાગતું હશે. પક્ષી જેવું નાનું પ્રાણી પણ કોઈ નથી અને પક્ષી જેવું મોટું * પ્રાણી પણ કોઇ નથી. સર્પો અને મત્સ્યોનો હાલ પણ તેવો છે જ. કીડીથી લઇને હાથી પર્યંત જે મોટાં મોટાં શરીરો છે તેનો વિચાર કરવાથી તેમની અંદરનાં તત્વોનો નિશ્ચય થઇ જાય છે. તેમની નાના પ્રકારની જાતિઓ અને નાના પ્રકારના રંગો હોય છે. અનેક પ્રાણીઓનાં અનેક રૂપો હોય છે. કેટલાંક ઉત્તમ વર્ણનાં હોય છે અને કેટલાંક અધમ વર્ણનાં હોય છે. તે સર્વનું વર્ણન ક્યાં સુધી કરીએ? જગદીશ્વરે કોઇને સુકુમાર બનાવ્યાં છે, કોઇને કઠોર બનાવ્યાં છે અને કોઇને સુવર્ણસદૃશ દેદીપ્યમાન બનાવ્યાં છે. આ પ્રકારે એ જીવોમાં શરીરભેદ, આહારભેદ, વાચાભેદ અને ગુણભેદ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ સર્વનું અંતઃકરણ અભેદ અને એક રૂપ છે—આત્મા સર્વનો એક જ છે. આ પ્રાણીઓમાં કોઇ કષ્ટ આપનારા છે અને કોઈ ઘાતક છે. આ પ્રકારે વિચાર કરવાથી આ સૃષ્ટિમાં અનેક અણમોલ કૌતુકો જણાય છે, પરંતુ આ પ્રકારે સર્વનો વિચાર કરી લેનાર પ્રાણી આ જગતમાં કોણ છે? પોતપોતાની મતલબ પૂરતું કિંચિન્માત્ર સર્વ કોઇ જાણી લે છે વસુંધરા નવ ખંડોમાં વિભક્ત છે અને તેની ચોતરફ સપ્ત સાગરોનો ઘેરો છે વળી પૃથ્વીની બહાર પણ પાણીનો ઘેરો છે, પરંતુ તે સર્વને જોવા કોણ જાય છે? તે પાણીમા અનંત જીવો વાસ કરે છે, પરંતુ તે અસંખ્ય જીવોની સ્થિતિ જાણે છે કોણ? જ્યા જીવન છે ત્યા જીવ છે આ ઉત્પત્તિનો સ્વભાવજ છે વિચાર કરવાથીજ જ્ઞાનનું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલે છે ભૂગર્ભમા નાના પ્રકારના નીર છે અને તે નીરમા શરીર પણ છે. તેમા નાના પ્રકારના મોટા જીવો છે, પરંતુ તેમને કોણ જાણે છે? કેટલાક પ્રાણીઓ આકાશમા રહે છે તેમણે કદિ પૃથ્વીને જોઈ પણ નથી. તેઓ પાંખ થતા ઉપર ઉપરજ ઉડયા કરે છે નાના પ્રકારના ખેચર, ભૂચર, વનચર અને જલચર પ્રાણીઓને—

* દશ્ય પક્ષીઓમા ડાંસ એ સૌથી નાનું પક્ષી છે અને શરભમૃગ એ સૌથી મોટું પક્ષી છે શરભમૃગ પોતાની પાંખ ના પોતાના પગના માત્ર એકજ પ્રહારથી [illegible] ઘોડાની [illegible] ભાંગી નાખે છે [illegible] મ.ક. [illegible] પણ મોટા હોય છે અને તેનું [illegible] કરતા પણ [illegible] છે પરંતુ તે તેને ચાંચના એકજ પ્રહારથી ફોડી નાખે છે

સિવાયકે બીજા જીવયોનિઓને પણ કોણ આપે છે? કોણ તેજ સિવાય બીજું જીવોનો નિયામક છે. વળી જે પ્રાણીઓ આપ કર્મનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને તે કોણજ ભોગવે છે? કેટલાક પ્રાણીઓ નાના પ્રકારનાં અંડાંઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક જરાયુથી પેદા થાય છે અને કેટલાક [illegible] થાય-તેઓને [illegible] થાય છે. કેટલાક ભૂમિથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક બીજથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક [illegible], આવા નાના પ્રકારના દેહ થાય છે. કોઈ પ્રાણીઓ [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ [illegible] અને કોઈ [illegible] [illegible]

[illegible]

આ દેહ મલિન જગ્યામાં જન્મે છે અને મલિન રસથીજ વૃદ્ધિંગત થાય છે, તો પછી લોકો એને શા દિમાગથી મોટો કહે છે ? એ મલિન અને ક્ષણભંગુર છે એમાં કુમેશાં વ્યથા થયાજ કરે છે એને સદા ચિંતા લાગેલીજ હોય છે, તોપણ લોકો એને અવિદ્યાથી વ્યર્થ મોટો કહે છે. આ શરીર અને સંપત્તિ બે દિવસને માટે છે. જીવનમાં આદિથી લઈને અંતપર્યંત અનેક ઝઘડાઓ લાગી રહેલા હોય છે, તોપણ લોકો આડંબર કરીને વ્યર્થ મોટાપણું બતાવે છે ગમે તેવો ઢોંગ કરવામાં આવે તોપણ અંતે તેની પોલ ખુલી જાય છે અને તેમ થતાં સાતન્ક દુર્ગંધ ઉઠે છે-બદનામી થાય છે, માટે જે માણસ એવા દેહવડે વિવેકપૂર્વક કોઈ પણ કાર્ય કરે છે તેનેજ ધન્ય છે. વ્યર્થ આડંબર શા માટે કરવો જોઇએ ? અહંતાનો લવારો બંધ કરો. વિવેકથી પરમેશ્વરની શોધ કરવી એજ ઉત્તમોત્તમ કાર્ય છે.

समास ९ मो—पिंडनी उत्पत्ति.

ચારે ખાણીઓમાં સર્વ પ્રાણીઓ પાણીથીજ ઉત્પન્ન થઈ પાણીથીજ વિકાસ પામે છે આવા અસંખ્ય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. પશ્ચાત્ત્વોનું જે શરીર બને છે અને આત્માની સાથે રહીને વર્તન કરે છે, તેનું મૂળ પણ જલજ છે સ્ત્રીપુરુષોના શરીરમાંથી જલરૂપ વીર્ય નીકળી પરસ્પર મળી જાય છે પછી અન્નરસ, દેહરક્ત, રક્ત અને શુક્રથી તેનો આકાર બંધાય છે અને તે ઉક્ત ઉભય રસની સહાયથી શનૈ શનૈ વૃદ્ધિંગત થાય છે ગર્ભ વધતા વધતા એટલો વિકાસ પામી જાય છે કે તે કોમલનો કઠિન બની જાય છે અને પછી તેના સર્વ અવયવોમાં જલ પ્રવિષ્ટ થાય છે ગર્ભ પૂર્ણ વિકાસ પામ્યા પછી બહાર નીકળે છે અને તે ભૂમિપર પડતાં જ રોવા લાગે છે સર્વના સંપૂર્ણ શરીરો આજ પ્રમાણે બને છે દેહ વિકાસ પામે છે અને તેની સાથે દુર્વાસનાઓ પણ વિકાસ પામતી જાય છે આ સર્વ મૂઢપણાંજ થાય છે. જોતજોતામાં સર્વ થાય છે અને જોતજોતામાં

સર્વ નાશ પામે છે. શરીર દિનપ્રતિદિન જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થતું છે, તેમ તેમ તેને કાંઈ કાંઈ વિચાર સૂઝવા લાગે છે. જે પ્રકારે બીજ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રકારે આ ક્રિયા પણ બને છે. જોવાથી અને સાંભળવાથી સર્વ કાંઇ સમજાય છે. જલથી બીજ અંકુરિત થાય છે જલ ન હોય તો તે નષ્ટ થઈ જાય છે. જલ અને માટી એકત્ર કામ ચાલે છે. તે ઉભયમાં બીજ હોવાથી તે ભીંજાઇને સહજ અં થાય છે. આ પ્રકારે વિકાસ થતાં થતાં પાછળથી પુષ્કળ ચમત્કાર થાય છે. એક તરફ મૂળીઆં દોડે છે અને બીજી તરફ શાખા-પ્રશાખા છે. મૂળ અને ટીશી, એ ઉભય બીજમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળીઆં પાતાળ તરફ ધસે છે અને ટીશી અંતરિક્ષ તરફ વળે છે; તથા નાના પ્રકારનાં પત્રો, પુષ્પો તથા ફળોથી વૃક્ષ ભરાઈ જાય છે. ફળોનાં જનક પુષ્પો છે, પુષ્પોનાં જનક પત્રો છે અને પત્રોને ઉત્પન્ન કરનાર કાષ્ઠ છે. આ કાષ્ઠનાં જનક સૂક્ષ્મ મૂળીઆં છે. મૂળીઆંને ઉત્પન્ન કરનાર ઉદક છે અને ઉદક સુકાઈ ગયા પછી પૃથ્વીજ શેષ રહે છે. આ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે; માટે પૃથ્વીજ સર્વની જનની છે અને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરનાર 'આપો નારાયણ'ની મૂર્તિ છે. તેનો પિતા અગ્નિદેવ છે, અગ્નિનો પિતા વાયુદેવ છે અને વાયુનો જનક અંતરાત્માનો સ્વભાવ છે. આ પ્રકારે સર્વનો જનક અંતરાત્મા છે; માટે તેને જે મનુષ્ય ઓળખતો નથી તે દુરાત્મા છે-અર્થાત્ તે આત્માથી દૂર રહે છે. આ પ્રમાણે આત્મા પોતાની નિકટ હોવા છતાં પણ તેનો અનુભવ નહિ હોતાં માણસ તેને ભૂલી જાય છે. તે અંતરાત્માને લીધે આવે છે; પરંતુ જન્મ સાર્થક કર્યા વિનાજ ચાલ્યો જાય છે. સર્વનો જનક એવો જે પરમાત્મા તેમાં અનન્ય ભાવ રાખવાથી પ્રકૃતિનો સ્વભાવ બદલાવા લાગે છે. સ્વભાવ બદલાતાં પોતાના આત્મસ્વરૂપનોજ અભ્યાસ કરે છે. તેના ધ્યાનનો ભંગ થવા દેતો નથી અને બોલવા ચાલવામાં વ્યંગ આવવા દેતો નથી. જે કાંઇ પરમ પિતાએ નિર્માણ કર્યું છે તે જોવું જોઈએ. તે પિતાએ કેવી કેવી વસ્તુઓ બનાવી છે? અને આપણે તે કેટલીક વસ્તુઓને જોઇએ? જે પુરુષમાં તે પરમ-પિતા (અંતરાત્મા) પ્રકાશિત થઇ જાય છે તેજ પૂર્ણ ભાગ્યવાન છે. જેમાં તે અલ્પ પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થાય છે તે થોડો ભાગ્યવાન છે. તે નારાયણનું ધ્યાન ધરી તેનું અખંડ સ્મરણ કરવું જોઇએ; તો પછી લક્ષ્મી

કાઢીને કયાં જઈએ? જે નારાયણ સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે તેની પૂજા કરવી જોઈએ અને તેથી સર્વે તેના મનુષ્યોને પણ સંતોષ આપવો જોઈએ કે ઉપાસના કેવી કરવી એવો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પ્રતીત થાય છે કે સર્વ વિશ્વજ ઉપાસના યોગ્ય છે તેની લીલા અગમ્ય છે તેની લીલા કોઈ જાણી શકતું નથી પરમાત્માની લીલા પરમાત્મા વિના બીજો કોણ જાણી શકે? આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ તે સર્વ પરમાત્મારૂપ છે ઉપાસ્ય પણ સર્વ થયો છે, આત્મારામ ક્યાં નથી? સર્વત્ર રામ વ્યાપ્ત છે ઉપાસના, અન્તરાત્મા અને આત્મારામ એકજ છે અને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે આવી અનુમાનમાં ન આવે તેવી મારી ઉપાસના છે તેનું અનુમાન કરી શકાતું નથી તે આપણને નિરંજનની પણ પેલી તરફ લઈ જાય છે અન્તરાત્માના યોગથીજ કર્મ થાય છે, અન્તરાત્માના યોગથી ઉપાસના થાય છે અને અન્તરાત્માના યોગથીજ અનેક ભાવનો જની બને છે નાના શાસ્ત્રો અને નાના મતો એ સર્વ પરમાત્માનીજ કૃતિ છે વ્યવસ્થિત અને અવ્યવસ્થિત, સમ અને વિષમ એ સર્વ કર્માનુસારજ થાય છે પરમેશ્વરનેજ સર્વ માટે કરવું પડે છે તેમાંથી આપણે જેટલું લઈ શકીએ તેટલું લેવું જોઈએ; પરંતુ અધિકાર અનુસારજ તોલવું જોઈએ. ઉપાસનામાં આવાહન કરવાનું અને વિસર્જન કરવાનું વિધાન પણ બતાવવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ મસ્તકના ઉદ્ભવ અને સંહારનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે આવો પૂર્વપક્ષ થયો હવે ઉત્તરપક્ષ અથવા સિદ્ધાંત આગમ છ વેદાંત, સિદ્ધાંત અને પાદાંત (શાસ્ત્રપ્રતીતિ, ગુરુપ્રતીતિ અને આત્મપ્રતીતિ) એ ત્રણેમાં આ મતપ્રતીતિનું પ્રમાણ મુખ્ય છે માટે પરસ્પરને છોડી દઈને હિતકારક મહાવાક્યનો વિચાર કરવો જોઈએ

समास १० मो-सिद्धांतनिरूपण.

[illegible] આકાશમાત્ર ઉપજે છે અને લય પામે છે, પરંતુ તે આકાશની પેઠે સ્થિર રહેતું નથી. તેજ પ્રમાણે નિશ્ચલ (પરબ્રહ્મ) મા ચંચળ (માયા) નાના પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ તે પરબ્રહ્મની પેઠે નિશ્ચલ રહેતી નથી [illegible]

[illegible]

(માયા) વાસ્તવમા વિકારી છે પરતુ તે તો ત્યા રહેતી નથી નિશ્ચ ળમા ચચલ ટકી શકતીજ નથી મહાવાક્યનો વિચાર કરવાને માટે સન્યાસીજ અધિકારી છે પરતુ જે પુરુષની ઉપર દૈવી કૃપા હોય છે તે પણ તેનો વિચાર કરે છે જે ષડગન્યાસી (કામ ક્રોધાદિ ષ રિપુરૂપી છ અગનો ત્યાગ કરનાર) હોય તે સન્યાસી કહેવાય છે અને તથી સર્વ વિદ્યાવાન પુરુષો સન્યાસીજ છે પોતપોતાના કર્મ તો અવશ્ય પોતાની પાસે રહે છે જ્યારે અનુભવ થાય એટલે પણ સહેજ તો રહે [illegible]

[illegible]

થવું બંધ પડી જાય છે, તેમ જ્ઞાતાનું વાસનારૂપી બીજ પણ દગ્ધ થઈ ગયેલું હોવાથી તે પણ અંકુરિત થતું નથી કે વિકાસ પામતું. વિચારથી બુદ્ધિ નિશ્ચલ બની જાય છે અને નિશ્ચલ બુદ્ધિથીજ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. મહાપુરુષોની બુદ્ધિનો વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે તેમની બુદ્ધિ નિશ્ચલતાની ભૂમિકાપર પહોંચી ગયેલી હોય છે. જે માણસ લતુંનું ધ્યાન ધરે છે તે નિશ્ચલ બને છે; ચંચલનું ધ્યાન ધરે છે તે ચંચલ થાય છે અને જે ભૂતોનું ધ્યાન ધરે છે તે ભૂત બને છે. જે અંતને પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયો છે (જેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઇ ચૂકી છે) તેને માયા કાંઇ પણ કરી શકતી નથી. અંતર્નિષ્ઠને માટે માયા કેવળ બાજીગરની બાજી જેવી છે. આ પ્રમાણે જ્યારે માયાનું મિથ્યાપણું કળાઇ જાય છે અને જ્યારે તે મિથ્યાત્વની ભાવના વિચારથી દૃઢીભૂત થઇ જાય છે, ત્યારે પછી આપો આપજ સર્વ ભય નષ્ટ થઇ જાય છે. માટે ભક્તોએ ભજન વધારવું જોઈએ અને ઉપાસનામા ઉત્તીર્ણ થવું જોઇએ તથા અંતઃકરણમાં સર્વ કાંઈ વિવેકવડે સમજી લેવું જોઈએ.

दशक १६ मो

समास १ लो—वाल्मीकिस्तवन.

[ઋ]ષિઓ મધ્યે કેવળ પુણ્યશ્લોક એવા જે વાલ્મીકિ તેમને ધન્ય ધન્ય છે. તેમની કૃપાથી ત્રૈલોક્ય પાવન થયું છે. એવું તો કદિપણ જોવામાં આવ્યું નથી કે કોઇએ ભવિષ્ય કહ્યું હોય અને તે પણ શતકોટિ ! સકળસૃષ્ટિને શોધવામાં આવે તોપણ આવી વાત ક્યાય પણ સાંભળવામાં આવશે નહિ. કદિ કોઈનુ ભવિષ્યનુ એક પણ વચન સત્ય પડી જાય તો સમગ્ર ભૂમંડલ આશ્ચર્ય માને છે જ્યારે રઘુનાથનો જન્મ પણ થયો ન હતો ત્યારે તેમણે શાસ્ત્રનો આધાર લીધા વિના રામકથાનો વિસ્તાર કરી દીધો હતો ! તેમનો વાણીવિલાસ સાંભળીને મહેશ પણ સંતુષ્ટ થઇ ગયા અને પછી તેમણે શતકોટિ રામાયણ ત્રૈલોક્યને વહેંચી દીધુ. તેમનું પવિત્ર શંકરે જોયું ઇતરને તો તેમનુ મહત્ત્વ સમજાય એમ નહોતુ, એથી રામના ઉપાસકોને પરમ સંતોષ થયો. મહાન મહાન ઋષિઓ થઇ ગયા અને ઘણાએ કવિતા પણ રચી છે, પરંતુ વાલ્મીકિ સમાન કવીશ્વર કોઇ થયો નથી અને થશે પણ નહિ પ્રથમ તેમણે દુષ્કર્મો કર્યા અને પાછળથી તેઓ રામનામથી પાવન થયા ૯૯ નિયમપૂર્વક રામનામનો જપ કરવાથી તેમને અપાર પુણ્ય પ્રાપ્ત થયુ રામનામનો જપ કરવાથી પાપના પર્વતો ચૂર્ણ થઇ ગયા અને બ્રહ્માંડપર પુણ્યધ્વજ ફરકવા લાગ્યા વાલ્મીકિએ જે વનમા તપ કર્યું તે વન પણ તેમના પુણ્યથી પાવન થઇ ગયુ અને તેમના તપોબળથી સુકા કાષ્ઠમા પણ અંકુર ફૂટ્યા પ્રથમ વાલ્મીકિ એ 'વાલ્હા' નામના એક જીવહિંસક કોળી હતા, પરંતુ તેમને

સર્વ મહાજ્ઞાની ઋષીશ્વરો વદન કરે છે જે મનુષ્યને ઉપરતિ અ
અનુતાપ થાય છે તેનામા પાપ શી રીતે રહી શકે? દેહાત પર્યંત ત
કરવાથી વાલ્મીકિનો પુણ્યરૂપ એવો બીજો જન્મ થયો પૂર્ણ પશ્ચાત્તા
કરી તેમણે એકવાર આસન માડ્યુ અને એવી સખ્ત તપશ્ચર્યા આરભી
તેમના શરીરપર માટીના થર બાઝ્યા અને તેથીજ તેમનુ નામ 'વાલ્મી
પડ્યુ માટીના થરને સસ્કૃતમા 'વલ્મીક' કહે છે અને તેથીજ તેમનુ ના
'વાલ્મીકિ' પડ્યું તેમના ઉગ્ર તપની વાત સાભળી મહાન મહાન તપસ્
ઓના હૃદય પણ કપી ઉઠે છે તે તપસ્વીઓમા શ્રેષ્ઠ છે, તે કવી
શ્વરોમા શ્રેષ્ઠ છે અને તેમનુ કથન સ્પષ્ટ તથા નિશ્ચયાત્મક છે જે ભક્તોન
અલકાર અને રઘુનાથભક્તિનુ ભૂષણ છે અને જેની અસાધારણ ધારણ
શક્તિ સાધકોની શ્રદ્ધાને દૃઢ કરે છે, એવા સમર્થ કવીશ્વર અને ઋષીશ
વાલ્મીકિને ધન્ય છે તેને મારા સાષ્ટાગ નમસ્કાર છે વાલ્મીકિએ
આપણને રામકથા સભળાવી ન હોત તો આપણે તે શી રીતે સાભળ
હોત? અને એવા સમર્થ મહાત્માનો મહિમા કયા સુધી ગાઇએ? તેમણ
રઘુનાથની કીર્તિ પ્રકટ કરી, તેથી તેમનો પણ મહિમા વધ્યો અને રામ
કથાના શ્રવણથી ભક્તમડળી સુખી થઈ તેમણે શ્રીરઘુનાથના ગુણાનુવાદમ
નિમગ્ન થઇ પોતાના કાળનો સદ્વ્યય કર્યો અને તે દ્વારા ભૂમડળના ઘણ
માણસોનો ઉદ્ધાર પણ કર્યો આવા મોટા મોટા રઘુનાથભક્તો થઈ ગય
તેમનો મહિમા અપાર છે રામદાસ કહે છે કે હુ તે સર્વનો કિકર છુ

समास २ जो—सूर्यस्तुति.

સર્વ વશોમા શ્રેષ્ઠ એવા સૂર્યવશને પરમ ધન્ય છે
સૂર્યમડળનો પ્રકાશ સમગ્ર ભૂમડળમા પ્રસરેલો છે
ચદ્રના શરીરમા લાછન છે, તે એક પક્ષમા ક્ષીણ થતો
જાય છે અને રવિકિરણો ફેલાતાજ તે નિસ્તેજ બની
જાય છે એ કારણોથીજ તે સૂર્યની બરોબરી કરી
શકતો નથી સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રાણી માત્રને અજવાળુ મળે છે આ
સૃષ્ટિમા નાના પ્રકારના ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ, સુગમ વા દુર્ગમ ધર્મ

કર્મ, નિત્યનિયમાદિ સર્વ સૂર્યથીજ થાય છે. વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, મંત્ર, યંત્ર, નાના પ્રકારનાં સાધનો, સંધ્યા, સ્નાન, પૂજા, વિધિવિધાન ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મકર્મો સૂર્યવિના થઇ શકતાં નથી. અનેક પ્રકારના યોગો અને નાના પ્રકારના મતો સૂર્યોદય થાય તોજ પોતપોતાને માર્ગે ચાલી શકે છે. પ્રાપંચિક અથવા પારમાર્થિક કોઈ પણ કામ હો; પરંતુ તે દિવસ વિના નિરર્થક થાય છે-સાર્થક થતાં નથી. સૂર્યનું અધિષ્ઠાન નેત્ર છે; નેત્રવિનાના નર અંધ છે, માટે સૂર્યવિના કોઇ કામ થતું નથી. જો તમે એમ કહો કે અંધ મનુષ્યો તો કવિતા કરે છે, તો હું કહીશ કે એનું કારણ પણ સૂર્યજ છે, કારણ કે જો માણસની મતિજ કરી પડી જાય તો પછી મતિમાં પ્રકાશ ક્યાંજ શી રીતે ? ઉપજુ પ્રકાશ સૂર્યનો [illegible] સદૃશ છે. ઉષ્ણતા ન હોવાથી દેહ પડી જાય [illegible] સૂર્યવિના [illegible] કાંઈ પણ કામ ચાલતું નથી. આપ [illegible] વિચાર કરી જુએ. [illegible] અને [illegible] અનેક

અંતઃકરણ જોડાએલું છે, તેથી મેં તેમના મહત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છું. વાણીનો દુર્બલ હોવાથી તે યથાવત્ થયું નથી. સૂર્યને નમસ્કાર કરવાથી સર્વ દોષોનો નાશ થાય છે અને નિત્ય સૂર્યના દર્શન કરવાથી સ્ફૂર્તિ વધે છે

समास ३ जो–पृथ्वीस्तवन.

આ વસુમતીને ધન્ય છે, ધન્ય છે એનો મહિમા તે ક્યાં સુધી ગાઈએ ? પ્રાણીમાત્ર એનાજ આધારથી રહે છે. અંતરિક્ષમાં જે જીવો રહે છે તે પણ પૃથ્વીને લીધે રહે છે જો જડ દેહ ન હોત તો જીવો આ જગતમાં કેવી રીતે રહી શકત ? (અને જડતા એ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે) પૃથ્વીને લોકો બાળે છે, શેકે છે, ટોચે છે, બાંધે છે, છોલે છે, ખોદે છે અને તેની ઉપર મલ-મૂત્ર તથા વમનનો ત્યાગ કરે છે સડી ગયેલ તથા જીર્ણ પદાર્થોને માટે પૃથ્વી સિવાય બીજો ક્યા આધાર છે ? અંતકાળે શરીર પણ તેપરજ પડે છે સારી માઠી જે જે વસ્તુઓ છે તે સર્વને માટે પૃથ્વી સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય પણ આધાર નથી નાના પ્રકારની ધાતુઓ અને દ્રવ્યો પણ પૃથ્વીના ઉદરમાજ રહે છે આ પૃથ્વીપર રહીનેજ પ્રાણીઓ એક બીજાનો સંહાર કરે છે તેઓ ભૂમિને છોડી અન્યત્ર ક્યાં જઈ શકે ? ગઢ, કોટ, પુર, બંદર અને અનેક દેશાદિ સ્થાનો પર્યટન કરવાથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે દેવ, દાનવ અને માનવ સર્વ પૃથ્વીપરજ રહે છે નાના પ્રકારના રત્નો હીરા, પારસ, નાના પ્રકારની ધાતુઓ અને દ્રવ્યો પૃથ્વી વિના ગુપ્ત વા પ્રકટ રહી શકતા નથી. મેરુ, મંદાર, હિમાલય, મહેન્દ્ર, મલય પ્રભૃતિ અષ્ટ કુલાચલ, અનેક પ્રકારના પક્ષી, મત્સ્ય અને સર્પ પૃથ્વીપરજ રહે છે અનેક સમુદ્રાને પેલેપાર ચોતરફ આવરણોદકને ધરી હોય છે, બન્ને અદ્ભુત પહાડો તૂટી ગયેલા હોય છે, તે સર્વ પૃથ્વીપરજ છે તેમાં નાના મોટા ગુપ્ત અપાર વિવરો હોય છે અને તેમાં ઘોર અંધકારજ છવાઈ રહેલો હોય છે આવરણોદકનો પારાવાર કોણ જાણી શકે એમ છે ? તેમાં સ્વપ્નમાં પણ ન આવી શકે એવા વિશાળ દેહવાળા અસંખ્ય જલચરો ભરેલાં

। છે. તે પાણીને પવનનો આધાર છે. તે વાયુ સઘન ભરપૂર ભરેલો હોવાથી
ણી કયાય પણ ફૂટી જતું નથી. કઠિનત્વરૂપ અહંકાર એ વાયુને આશ્રયભૂત
આવા આ અદ્દભુત ભૂગોળનો પાર કોણ પામી શકે એમ છે ? અનેક
ર્થોની ખાણ, ધાતુરત્નોના ભંડાર, કલ્પતરુ, ચિંતામણિ અને અમૃત
ડ, અનેક દ્વીપો, અનેક ખંડો, અનેક પ્રાણીઓની વસ્તીવાળાં સ્થાનો
ને અનેક નિર્જન પ્રદેશો, નાના પ્રકારના જીવો, મેરુની આસપાસના તૂટેલા
કાડો, ઘોર અંધકારવાળાં જંગલો, નાના પ્રકારના વૃક્ષોના ઘટ્ટ સમુદાય,
ની પાસેનો લોકાલોક પર્વત કે જ્યાં સૂર્યનું ચક્ર ફરતું રહે છે તે, વળી
દ્રાદ્રિ, દ્રોણાદ્રિ અને મૈનાક નામના મહાગિરિ, ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં થતા
ના પ્રકારના પાષાણો, નાના પ્રકારની મૃત્તિકા, નાના પ્રકારની રેશા, નાના
કારના નિધિ (દ્રવ્યભંડાર) નાના પ્રકારની વાણીઓ, આવા અનેક પ્રકારના
નાથી પૃથ્વી ભરેલી છે તેની બરાબરીનો બીજો કયો પદાર્થ છે ? તે
ભાગ્યે અમર્યાદ રીતે ફેલાયેલી છે. એવો કયો પ્રાણી છે કે જે સમગ્ર
પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરી શકે ? પૃથ્વીની સાથે બીજી કોઈ પણ વસ્તુની
તુલના કરી શકાય એમ નથી. અનેક દેશોની જુદા પ્રકારની અનુપમ
સૌન્દર્ય અને નાના પ્રકારના અનાજો આ પૃથ્વીપર થાય [illegible]

समास ४ थो—जलस्तुति.

હવે જે સર્વનું જન્મસ્થાન અને સર્વ જીવોનું જીવન છે અને જેને 'આપો નારાયણ' કહેવામાં આવે છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પૃથ્વીને આવરણોદકનો આધાર છે. સાત સમુદ્રોનું સમુદ્રજલ અને અનેક મેઘોનું મેઘોદક પૃથ્વીપર વહ્યા કરે છે. અનેક દેશોમાં અનેક નદીઓ વહી સમુદ્રને જઈ મળે છે. કોઈ નદી નાની છે, કોઈ મોટી છે અને કોઈ પવિત્ર છે, જેનો મહિમા અગાધ છે. નદીઓ પહાડોમાંથી નીકળી અનેક ખાડા તથા ખાઈઓમાંથી વહી ખળખળ અવાજ કરતી ઘણે દૂર સુધી ચાલી જાય છે. કૂવા, વાવ, તળાવ, મોટાં મોટાં સરોવરો આદિ અનેક જલસ્થાનો ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં હોય છે. તેમાં પુષ્કળ નિર્મળ જળ ભરેલું હોય છે. ફુવારા ઉંચે ઉડે છે, અનેક નાળાઓ વહે છે અને ઝરણાંમાંથી પાણી ઝરે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે કૂવામાંથી પાણી ઝરે છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે પર્વતોને ફોડીને પાણી વહે છે. પૃથ્વીપર જલના આવા અનેક પ્રકારો છે. અનેક પહાડોમાંથી પાણીની અનેક ભયંકર ધારાઓ નીકળેલી હોય છે અને તેના દ્વારા ઝરણાં, નદી, નાળાં વગેરે ઉભરાઈ નીકળે છે. ભૂમંડલના જલનું કેટલુંક વર્ણન કરીએ? અનેક નહેરો ખોદીને પણ તેમાં પાણી લાવવામાં આવે છે. ખાડા, વહેળા, કુંડ તથા અનેક ગિરિકંદરોમાં પણ જલ ભરાઈ રહે છે. પૃથ્વીપર એકથી એક ચઢીઆતાં મહા પુણ્યદાયક અને મહા પવિત્ર તીર્થો છે. શાસ્ત્રકારો આ તીર્થોનો અગાધ મહિમા વર્ણવી ગયા છે. અનેક તીર્થોનું પુણ્યોદક, અનેક સ્થળોનું ગરમોદક અને અનેક સ્થળોનું ઉષ્ણોદક પૃથ્વીપર ભરેલું છે. નાના પ્રકારની વનસ્પતિમાં પાણી હોય છે, અનેક પ્રકારનાં ફળફૂલોમાં પાણી હોય છે અને નાના પ્રકારનાં કંદમૂળોમાં પણ પાણી હોય છે, અને આ સર્વ પાણી ગુણકારક હોય છે. ક્ષારોદક, લવણોદક, વિષોદક, ક્ષીરોદક, આદિ નાના ગુણવાળાં પાણી નાના સ્થળોમાં હોય છે. અનેક પ્રકારની ઔષધીનો રસ, અનેક પ્રકારનાં ફળોનો રસ, અનેક પ્રકારના ગોરસ (દહીં, છાશ, આદિ) ... ઉત્પન્ન કરનાર જલ), મધ, પારો અને અમૃતના જેવાં

આદિ સર્વ ઉદકજ છે નાના પ્રકારના સુગન્ધાફૂળોનું પાણી, નાના પ્રકા
ર રત્નોનું દેદીપ્યમાન પાણી અને નાના પ્રકારના શસ્ત્રોનું પાણી એ સર્વ
ણી નાના ગુણોથી યુક્ત હોય છે વીર્ય, ગર્ભ, લાળ, મૂત્ર, સ્વેદ આદિ
ં ઉદકનાજ નાના પ્રકારના ભેદ છે એમ વિચારી જોતા સ્પષ્ટ થઈ જાય
દેહ પણ ઉદકનોજ બનેલો છે, ભૂમંડળ પણ ઉદકનુંજ બનેલુ છે અને
ચંદ્રમંડળ તથા સૂર્યમંડળ પણ ઉદકનાજ બનેલા છે ક્ષારસિંધુ ક્ષીરસિંધુ,
ગસિંધુ ઘૃતસિંધુ દધિસિંધુ, ઇક્ષુરસસિંધુ અને શુદ્ધોદકસિંધુના રૂપમા
ણ ઉદકજ વિસ્તારને પામેલુ છે આ પ્રકારે આદિથી લઈને અંતપર્યંત
ણીજ ફેલાયેલું છે તે વચમા કોઈ કોઇ સ્થળે ક્ષાર છે અને કોઈ કોઈ
થલે શુભ છે પાણી જે જે બીજામા મિશ્રિત થયેલુ છે તેનો તેનો સ્વાદ
ઇને તે પ્રકટ થયું છે ઉદાહરણાર્થ, તે શેરડીમા અતિ મધુર મિષ્ટ
વાદ લઈને પ્રકટ થયું છે આ શરીર પણ ઉદકથીજ બન્યુ છે અને સદા
તેને ઉદકનીજ આવશ્યકતા હોય છે ઉદકની ઉત્પત્તિનો વિસ્તાર ક્યાસુધી
બતાવીએ ? ઉદક તારક છે, ઉદક મારક છે અને ઉદક નાના સુખોને
આપનાર છે વિચાર કરવાથી તે અલૌકિકજ જણાય છે પાણી પૃથ્વી
તલપર દોડતુ રહે છે તેમાથી નાના પ્રકારના સુંદર ધ્વનિ નીકળે છે
અને તેની મોટી મોટી ધારાઓ ખળખળ ધ્વનિ કરતી ઉંચેથી પડે છે
સ્થળે સ્થળે પાણીના ઝરણાઓ ઉભરાતા રહે છે, મોટા મોટા તળાવો ભર્યા
રહે છે અને નદીનાળા ખળખળ અવાજ કરતા વહ્યા કરે છે કોઈ કોઈ
સ્થલે શુભ ગંગા વહે છે સર્વ સ્થલે પાણી વિદ્યમાન છે કોઈ કોઈ સ્થલે
ભૂગર્ભમા ખળખળ ધ્વનિ કરતા ઝરણા વહે છે ભૂગર્ભમા પાણીના
ઝરાઓ ભરેલા હોય છે, જેમને કોઈએ જોયા પણ નથી અને સાંભળ્યા
પણ નથી કોઈ કોઈ સ્થલે વિદ્યુત્પાત થવાથી ઝરણા બની ગયા છે
પૃથ્વીતલપર પાણી ભરેલુ છે, પૃથ્વીની અંદર પાણી ભરેલ છે અને
પૃથ્વીથી ઉંચે પણ (બાષ્પના રૂપમા) પુષ્કળ પાણી ફેલાયેલુ છે સ્વર્ગ,
મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણેમા એક નદી છે મેઘાકાર આકાશમા રહી તે
પૃથ્વીપર પર્જન્યવૃષ્ટિ કરે છે પૃથ્વીનુ મૂળ પાણી છે પાણીનુ મૂળ
અગ્નિ છે અને અગ્નિનુ મૂળ વાયુ છે વાયુ મોટામા મોટો છે તેનાથી
મોટો પરમેશ્વર છે, જેમાથી મહત્તત્ત્વનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે અને
તેનાથી પણ મોટો-મોટો પરાત્પર પરબ્રહ્મ છે

समास ५ मो—अग्निस्तुति.

શ્રી

રામચંદ્રના શ્વશુર, વિશ્વવ્યાપક, વિશ્વના પાલન કર્તા અને સાક્ષાત્ જાનકીના પિતા અગ્નિને ધન્ય ધન્ય છે જેના મુખદ્વારા ભગવાન ભક્ષ ગ્રહણ કરે છે, જે જીવોનો ફલદાતા છે, જે હિમ, વ્યાધિ અને અંધકારનું હરણ કરે છે અને જે સમગ્ર બ્રહ્માંડના લોકોનો પોષક છે તે અગ્નિને ધન્ય છે લોકોમાં નાના વર્ણ અને નાના ભેદ છે, પરંતુ અગ્નિ તો ભુવનમાત્રને માટે અભેદ (એકજ) છે અને તે કર્માદિકોને માટે પણ અભેદ અને પરમ શુદ્ધ છે અગ્નિથી મહિ[illegible] ચડે છે, અગ્નિવડેજ લોકોને આનંદ મળે છે અને અગ્નિથીજ સર્વ ન[illegible] [illegible] ભારી જીવ [illegible] [illegible] જઠરાગ્નિ રહે છે તેનાથીજ લોકોને [illegible] અને અગ્નિથીજ ભોજન કરવાની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે [illegible] સમગ્ર [illegible] છે અને સ્થળે સ્થળે દીપકે [illegible] છે અગ્નિ નહીં અગ્રાહ્ય.

છેલ્લુ ઔષધીનુ સેવન કરી દાનસુદ્ઘ થાય છે તેપણ અગ્નિવડેજ છે બ્રાહ્મણોનુ તન, મન અને ઉપાસ્ય દેવ સૂર્ય અને અગ્નિ છે, એમા કાઇ સંદેહ નથી લોકોમા જઠરાનલ છે, સાગરમા વડવાનલ છે, ભૂગોળની અંદર આવરણાનલ છે અને શિવનેત્ર તથા વિદ્યુલ્લતામા પણ અનલ છે બાટલીદ્વારા +અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, આગ્નેય દર્પણદ્વારા અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાષ્ઠનુ ઘર્ષણ કરવાથી તેમજ ચકમક ઝારવાથી પણ અગ્નિ પ્રકટ થાય છે અગ્નિ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે અને તે જોરથી ઘસવાથી પ્રકટ થાય છે આગીઆ સાપ તો પર્વતોના પર્વતો ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે અગ્નિમાથી અનેક પ્રકારના સુખદ સાધનો બનાવી શકાય છે અને અગ્નિથી નાના પ્રકારની હાનિ પણ થાય છે વિવેક વિના સર્વ નિરર્થક છે ભૂમંડળપર નાના મોટા સર્વને અગ્નિનો આધાર છે અગ્નિ મુખદ્વારા પરમેશ્વર પણ સંતુષ્ટ થાય છે આવો અગ્નિનો મહિમા છે તેનુ જેટલુ વર્ણન કરીએ તેટલુ થોડુ છે અગ્નિનારાયણનો મહિમા ઉત્તરોત્તર અગાધજ પ્રતીત થતો જાય છે અગ્નિ જીવિતકાળમા સુખ આપે છે અને મરણકાળે શબને ભસ્મીભૂત કરી દે છે તે સર્વભક્ષક છે તેનો મહિમા કેટલોક વર્ણવીએ ? અગ્નિ પ્રલયકાળે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહાર કરે છે અગ્નિથી કોઇ પણ પદાર્થ બચતો નથી ઘણા લોકો નાના પ્રકારના હોમ કરે છે, ઘેર ઘેર વૈશ્વદેવ કરવામા આવે છે અને નાના પ્રકારના દેવતાઓની પાસે દીપક બાળવામા આવે છે દીપારાધન અને નિરંતરથી લોકો ભગવાનની આરતિ કરે છે તેમ તેલના કઢામા હાથ નાખવાથી સત્યાસત્ય જણાય છે આખી પ્રકૃતિ અને ત્રણ લોક એ સર્વમા અગ્નિ વ્યાપ્ત છે અગ્નિનો અગાધ મહિમા મુખથી કયા સુધી વર્ણવીએ ?

+ બાટલીદ્વારા અગ્નિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય [illegible] તે માહિત નથી પરંતુ [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે [illegible] પ્રસિદ્ધ [illegible] કેરી બાટલી લઇ તેપર [illegible] સુધી ઘસવુ આમ [illegible] બાટલીપર વિદ્યુત ઉત્પન્ન [illegible] ભગવાન નાના [illegible] લેનારાથી [illegible] બાટલી [illegible] ઉડીને તે બાટલીને વળગી જાય છે [illegible] બાટલીમાથી વિદ્યુત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે તે [illegible] પ્રતીત થાય છે કે તેઓ [illegible] જાણતા હતા બાટલીમાથી અગ્નિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવા તે [illegible] માહિત નથી પરંતુ તે ક્રિયા શ્રીસમર્થને માહિત હતી [illegible] સમર્થની [illegible] જેટલી [illegible] કરીએ તેટલી ઓછી છે

શાસ્ત્રમાં અગ્નિના ચાર શૃંગ, ત્રણ પગ, બે મસ્તક અને સાત હસ્ત જણાવ્યા છે, તે શું અનુભવ વિનાજ જણાવ્યાં છે ? આવો જે ઉષ્ણમૂર્તિ અગ્નિ છે તેનું મેં યથામતિ વર્ણન કર્યું ન્યૂનાધિકને માટે શ્રોતાઓએ ક્ષમા

समास ६ ठो—वायुस्तुति.

વાયુદેવને ધન્ય છે, ધન્ય છે. એનો સ્વભાવ [illegible] છે વાયુથીજ સમગ્ર જીવો જગતમાં પ્રવર્તે છે વાયુથી શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે, નાના પ્રકારની [illegible] અભ્યાસ થાય છે અને શરીરમાં ચલન (ચેતન) આવે છે ચલન, વલન, પ્રસારણ, નિરોધન, આકુંચન, પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય આદિ વાયુના અનેક પ્રકાર છે પ્રથમ વાયુ બ્રહ્માંડમાં પ્રકટ થયો છે, પછી તે બ્રહ્માંડ અને દેવતાઓમાંથી ઉભરાઇ અનેક પ્રકારે પિંડમાં પ્રકટ થયો છે, સ્વર્ગલોકના સર્વ દેવતાઓ, પુરુષાર્થી દાનવો, મૃત્યુલોકના નાગાદિક રાજાઓ, અનેક પ્રકારના માનવીઓ, અનંત પ્રકારનાં શ્વાપદો, વનચરો તથા જલચરો ઇત્યાદિ સર્વ કોઇ વાયુવડેજ આનંદપૂર્વક ક્રીડા કરે છે [illegible] વાયુ [illegible] સર્વ પક્ષીઓ પણ વાયુથીજ ઉડે છે અને વાયુથીજ અગ્નિની જ્વાલાઓ ઉઠે છે વાયુજ આકાશમાં મેઘોને એકત્ર કરે છે અને પાછા [illegible] કરીને દૂર કરે છે વાયુના જેવો બીજો કોઇ [illegible] નથી આત્માની સત્તાથીજ શરીરમાં વાયુ પ્રવર્તે છે, પરંતુ [illegible] આ સમગ્ર વાયુના બળની તુલના થઇ શકે તેમ નથી [illegible] કરવાને માટે [illegible] છે અને વિજળી [illegible] કરી કરીને ચમકે છે, તે સર્વ વાયુના [illegible] છે [illegible] ધ્રુવ, નક્ષત્રમાળા, ગ્રહમંડળ, મેઘ માળા ઇત્યાદિ જે નાના પ્રકારના ચમત્કારો છે, તે સર્વ વાયુવડેજ છે [illegible] ભિન્ન ભિન્ન કરી શકાતી નથી અને ભિન્ન [illegible] જુદા પાડી શકાતા નથી [illegible] પણ કેવી રીતે કરી શકાય ? વાયુના ચમત્કાર કહેવાથી અધુરા

ધૂળ ઉડે છે અને વર્ષાદમા ઘણાં જંતુઓ પડે છે. વાયુરૂપ કમલકલા એજ જળને માટે આધાર છે અને જળના આધારથી શેષે પૃથ્વીને ધારણ કરી છે. શેષ પવનનો આહાર કરે છે અને આહારથી જ્યારે તેનું શરીર ફૂલી જાય છે ત્યારે તે ભૂમંડલનો ભાર ઉઠાવે છે. મહાકૂર્મે પોતાના અત્યંત વિશાળ શરીરવડે સમગ્ર બ્રહ્માંડને ઉંધું વાળી નાખ્યું હતું; પરંતુ તેનું એવડું મોટું શરીર વાયુના યોગથીજ થયું હતું. વરાહના પોતાના દાંતમા પૃથ્વીને ધારણ કરવાની શક્તિ પણ વાયુદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઇ હતી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ અને સ્વયં જગદીશ્વર પણ વાયુસ્વરૂપજ છે, એ વાત વિવેકી માણસો જાણે છે. તેત્રીસકોટિ દેવતા, અઠ્યાસી સહસ્ર ઋષિ અને અસંખ્ય સિદ્ધયોગી ઇત્યાદિ સર્વ વાયુના યોગથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. નવકોટિ કાત્યાયની, છપ્પનકોટિ ચામુંડા અને સાડાત્રણકોટિ ભૂતયોનિ, એ સર્વ વાયુસ્વરૂપજ છે ભૂત, દૈવત અને નાના પ્રકારની શક્તિઓ તથા વ્યક્તિઓ વાયુરૂપ છે અને ભૂમંડલમા કોણ જાણે કેટલાએ પ્રકારના જીવો વાયુથી ઉત્પન્ન થયા છે વાયુ પિંડ અને બ્રહ્માંડમા ભરેલો છે અને તે બ્રહ્માંડની બહાર પણ ફેલાયેલો છે. એ સમર્થ વાયુ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે આ પવન અતિ સમર્થ છે અને જે હનુમંતે પોતાનુ તનમન શ્રીરઘુનાથને અર્પણ કર્યુ તે એનો પુત્ર છે. હનુમાન વાયુનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર છે આ પિતાપુત્રમા કાંઇપણ ભેદ નથી અને એ ઉભયનો પુરુષાર્થ એક સમાનજ છે હનુમાનને પ્રાણનાથ કહેવામ આવે છે, પરંતુ વાયુને લીધેજ તે સમર્થ થયેલો છે વાયુ ન હોય તો સર્વ વ્યર્થ થઇ જાય છે. પ્રાચીન કાળમા જ્યારે વાયુનુ મૃત્યુ થયુ ત્યારે વાયુ બંધ પડી ગયો અને તેથી સમગ્ર દેવતાઓપર પ્રાણાન્ત સંકટ આવી પડ્યુ પરંતુ જ્યારે સર્વ દેવોએ મળીને વાયુનુ સ્તવન કર્યુ ત્યારે વાયુએ પ્રસન્ન થઇને તે સર્વનુ સંરક્ષણ કર્યુ આવી મહાન વિભૂતિના પુત્ર હોવાથી મહાપ્રતાપી હનુમાન રુદ્રાવતાર છે તેના પુરુષાર્થ દેવગણ જાણનારજ છે હનુમાને દેવોને અકસ્માત કારાગૃહમા જોઇને લંકાની આસપાસ ગજાર મચાવી દીધો અને રાક્ષસોની દુર્દશા કરી નાખી. તેણે રાક્ષસોપર દેવોનુ વેર લીધુ અને તેમનો જડમૂળથી નાશ કરી નાખ્યો તે પુચ્છરૂપ ધ્વજાવાળા હનુમાનની લીલા જોઇને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઇ જઇએ છીએ. રાવણ સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો ત્યા જઇને તેણે તેના નિદ્રા

કરી. તે લંકામા જવા નીકળ્યો તે સમયે તેને સમુદ્ર સુદ્ધા રોકી શક્યો નહિ તે પ્રાય દેવોનો આધાર થઇ પડયો તેનુ મહાન પરાક્રમ જ્યારે દેવોએ જોયુ ત્યારે તેમણે રઘુનાથની સ્તુતિ કરી તેણે સમગ્ર દૈત્યોનો સહાર કરી નાખ્યો અને તત્કાળ દેવોનો ઉદ્ધાર કર્યો આથી ત્રણે લોકના પ્રાણીમાત્ર સુખી થયા

समास ७ मो—महद्भूतनिरूपण.

પૃથ્વીનુ મૂળ પાણી છે, પાણીનુ મૂળ અગ્નિ છે અને અગ્નિનુ મૂળ પવન છે, આ સર્વનુ વર્ણન પાઠ કરવામા આવ્યુ છે હુવે પવનનુ મૂળ જે અંતરાત્મા છે અને જે સર્વમા અત્યત ચચલ છે તેનુ વર્ણન સાભળો તે આવે છે ત્યારે જણાતો નથી, સ્થિર થઇને બેસતો નથી અને તેના રૂપનુ અનુમાન વેદ શ્રુતિ પણ કરી શકે એમ નથી. બ્રહ્મમા મોથી પહેલા જ સ્ફુરણ થાય છે તેજ અંતરાત્માનુ સ્વરૂપ છે તેજ જગદીશ્વર છે અને તેમાથીજ ત્રિગુણની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્રિગુણમાથી પચભૂત થયા અને પાછળથી તેઓ સૃષ્ટિના રૂપમા વિસ્તાર પામ્યા આ ભૂતોનુ સ્વરૂપ વિવેકથી જાણવુ જોઇએ. તેમા મુખ્ય આકાશ છે અને તે ઇતર ચારે ભૂતોથી શ્રેષ્ઠ છે તેના પ્રકાશથીજ સર્વ પ્રકાશિત થાય છે વિષ્ણુ પણ એક મહદ્ભૂત છે ભૂતોનુ રહસ્ય આવુ છે, પરતુ એનો અનુભવ લેવા જોઇએ આ પ્રમાણે ભૂતોનુ વિસ્તારપૂર્વક જે વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, તે ભૂતોમા જ એક વ્યાપક તત્ત્વ છે તે વિચારપૂર્વક દેખવાથી ધ્યાનમા આવે છે આત્માની ચપળતા આગળ તો વાયુ પણ બિચારો શી વિસાતમા છે? અતરાત્માની ચપળતા પ્રત્યક્ષ વિચાર કરીને જોવી જોઇએ. એના વિના કામ ચાલતુ નથી તે દૃષ્ટિગોચર પણ થતો નથી અને મળતો પણ નથી તે ગુપ્તરૂપે અનેક પ્રકારના વિચાર કરે છે તે પિંડ અને બ્રહ્માડમા વ્યાપ્ત છે તે નાના પ્રકારના શરીરોમા વિક્રમે છે અને તે જગતના સમસ્ત પ્રાણીઓના અંતઃકરણમા વિદ્યમાન છે; એમ વિવેકીજનો જાણે છે અંતરાત્મા વિના દેહ કદિપણ ચાલી શકતો નથી અંતરાત્માના યોગથીજ સર્વથા પ્રકૃતિ આકારને પ્રાપ્ત થઈ છે અદિપિ

થઈને અન્તર્યામીપણે સર્વ કાર્ય અન્તરાત્માજ કરે છે તેની પેઠે તગ્ટ માત્ર એક નિર્વિકારી પરબ્રહ્મજ છે એ અન્તરાત્મા શરીરમાં પ્રવર્તે છે, ઈન્દ્રિયોને ગતિ આપે છે અને દેહરૂપ ઉપાધિના યોગથી સુખદુઃખ અનેભોગવે છે આ પ્રકાર પ્રાણ આવરણોથી વીંટાયલું છે અને આ પિંડ પણ પ્રાણ આવરણોથી વીંટાયલો છે એ પિંડમાંથી આત્માને પરમ વિવેકથી જુદો જોવો જોઈએ અન્તરાત્મા શબ્દ સાંભળી તેને સમજે છે, સમજીને પ્રત્યુત્તર આપે છે અને ત્વચાદ્વારા કઠિન, મૃદુ, શીત તથા ઉષ્ણ પદાર્થને જાણે છે નેત્રોમાં બેસીને તે પદાર્થોને જુએ છે, નાના પ્રકારના પદાર્થોની પરીક્ષા કરે છે અને મનમાં ઉચ્ચ નીચ સમજે છે, કુદૃષ્ટિ, સૌમ્યદૃષ્ટિ, કપટદૃષ્ટિ, કૃપાદૃષ્ટિ આદિ નાના પ્રકારની દૃષ્ટિઓના ભેદ જાણે છે તે જીભદ્વારા નાના પ્રકારના સ્વાદ લઈ તેના ભેદ કરી જાણે છે અને જે જે જાણે છે તે તે સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે ઉત્તમ ભોજનોના [illegible] પરિમલ, અનેક પુષ્પોના વાસ ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના [illegible] તે ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા જાણે છે તે જ વાચા [illegible] આસ્વાદ લેવાની અને બોલવાની, હસ્તથી [illegible] વાની અને પગથી આવવા જવાની ક્રિયાઓ સદા [illegible] કરે છે તે શિશ્નેન્દ્રિયથી રતિસુખભોગ કરે છે, ગુદેન્દ્રિયથી મલોત્સર્ગ કરે છે અને મનથી સર્વ વસ્તુનો [illegible] વિચાર કરે છે આ [illegible] એક [illegible] લોકમાં અનેક વ્યાપારો કર્યા કરે છે તેના મહિમા [illegible] વર્ણવી શકે એમ છે ? તેના વિના બીજો કોઈ તેનો મહિમા [illegible] શકે તેમ નથી અન્તરાત્માના જેવા વ્યાપાર અને [illegible] થયો પણ નથી અને ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ [illegible] વિચારો [illegible] વસ્તુની અનેક મૂર્તિઓ, વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ તથા [illegible] તેના વિના [illegible] થયા ? ઇહલોકના આચાર અને પરલોકના [illegible] વિચાર [illegible] નિર્ણય અન્તરાત્માજ કરે છે નાના મતો નાના [illegible] નાના નિશ્ચયો અને ભેદાભેદ [illegible] છે [illegible] વિસ્મૃત થનારીજ અન્તરાત્મા [illegible] થયું છે આ નાના [illegible] [illegible] લખવું વાંચવું [illegible] [illegible], ગાવું વગાડવું, નાચવું [illegible] અન્તરાત્મા [illegible] નાના પ્રકારનાં સુખોથી આનંદિત થાય [illegible] દુઃખિત થાય છે અને તેજ નાના [illegible] છે અને તેના [illegible]

છે. તે એકલોજ નાના પ્રકારના દેહો ધરે છે અને તે એકલોજ નાના પ્રકા નાટક કરે છે. નાટયકલા પ્રભૃતિ કૌશલ્ય તેના વિના થવાં શક્ય નર્થ તે એકલોજ બહુરૂપી બની જાય છે. તે અનેક પ્રકારે મહાઉદ્યોગી, નાન પ્રકારે મહાપ્રતાપી અને કોઇ કોઇવાર ડરપોક પણ બની જાય છે. એકલોજ કેટલો વિસ્તૃત થઇ ગયો છે! તે અનેક પ્રકારે તમારો જુ છે અને જુઓને, દંપતીના જોડા વિનાજ તે કેવો ફેલાઇ ગયો છે સ્ત્રીને પુરુષની અપેક્ષા હોય છે, પુરુષને સ્ત્રીની અપેક્ષા હોય છે, આ થવાથી પરસ્પર પૂર્ણ સંતોષ મળે છે. સ્થૂલ પદાર્થનું મૂળ લિંગ (સ્ત્રી લિંગ, પુલિંગાદિ) છે અને લિંગમાંજ અન્યોન્યની અપેક્ષાનો વ્ય હાર છે. આ પ્રકારેજ જગત્ પ્રત્યક્ષ ચાલી રહ્યું છે. પુરુષનો જીવ પુ ષમાં નહિ પણ સ્ત્રીમાંજ હોય છે, એવી ખટપટ હમેશાં ચાલુજ હો છે; માટે આ સૂક્ષ્મતત્ત્વનો ઘોટાળો સમજવો જોઇએ. સ્થૂલના યોગ ભેદ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ સૂક્ષ્મમાં તો સર્વ અભેદજ છે આ કથન નિશ્ચિત અને અનુભવયુક્ત છે. એક સ્ત્રીએ બીજી સ્ત્રીને ભોગ હોય એમ કદિ બન્યુ નથી. સ્ત્રીને અંતઃકરણમાં પુરુષનુંજ ધ્યાન રહે છે. સ્ત્રીને પુરુષની અપેક્ષા અને પુરુષને સ્ત્રીની અપેક્ષા, આ પ્રકારનો તેમને સબંધ છે અને આ સબંધનું મૂળ સૂક્ષ્મ શરીરમા પણ છે. પુરુષની ઇચ્છામ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિની ઇચ્છામા પુરુષ રહે છે અને આજ કારણથી તેમ 'પ્રકૃતિ અને પુરુષ' કહેવામા આવે છે પિંડથી બ્રહ્માંડનો વિચાર કરવો જોઇએ અને પ્રતીતિ મેળવવી જોઇએ. સમજણ ન પડે તો વારંવાર વિચાર કરી સમજણ મેળવવી જોઇએ કર્તાની ઇચ્છા મૂળમા હતી તેથીજ તે ભૂમં ળમા આવ્યો પૃથ્વી અને આદિસ્થાન (મૂળમાયા) નું મિલન કરી જોવુ જોઇએ. અસ્તુ અત્ર એક અતિ મહત્ત્વનુ કામ થયું અને તે કે, શ્રોતાના આક્ષેપનુ નિરસન થઇ ગયુ અને પ્રકૃતિ પુરુષનું સ્વરૂ નિશ્ચિત થઇ ગયુ

યમા અંધકારજ સમજી, ત્યો સર્વાંગસ પૂર્ણતા, સાવધતા, અનેક પ્રકારના ભેદ, નાના પ્રકારની ઉપાધિ, અનેક પ્રકારના ભેદ અને આનંદ સર્વ માત્ર તેનાથીજ થાય છે રંક હો વા બ્રહ્મદેવ હો, પરંતુ તે સર્વ ચલાવનાર તે એકજ છે એમ નિત્યાનિત્યના વિવેકવડે જાણવુ જોઈએ પદ્મિની જેવી સ્ત્રી હોય, તોપણ તેનામા આત્મા હોય ત્યાંસુધીજ પુરુષ તેની ઉપર પ્રીતિ રાખે છે એકવાર આત્મા ચાલ્યો ગયો એટલે તેની સાથેજ શરીરનુ તેજ અને સૌંદર્ય ચાલ્યું જાય છે યદ્યપિ આત્મા દેખાતો નથી, ભાસતો નથી અને બાહ્ય વૃત્તિવડે અનુમાનમા પણ આવતો નથી છતા મનમા ઉઠતી નાના પ્રકારની સર્વ કલ્પનાઓ તે આત્માવડેજ ઉઠે છે આત્મા શરીરમા રહેલો છે, તે સમગ્ર બ્રહ્માડમા ભરેલો છે અને અસખ્ય ભાવનાઓ તથા વાસનાઓમા પણ તે ભરેલો છે મનની અનત વૃત્તિઓ છે અને અનત પ્રાણીઓ અનત કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે, તેનુ કેટલુક વર્ણન કરીએ ? પરતુ એ સર્વ અતરાત્માવડેજ છે અનત પ્રકારના રાજનૈતિક દાવપેચ કરવા, કુબુદ્ધિ વા સુબુદ્ધિથી વર્તન કરવુ, પ્રાણી માત્રને ગુપ્ત રીતે ભૂલથાપ આપવી એ પણ આત્માનાજ યોગથી થાય છે એક માણસ અન્યની અપેક્ષા રાખે છે, એક અન્યને મારે મરે છે અને એક અન્યને માટે છુપાઈ જાય છે ચોતરફ શત્રુતા પ્રસરી રહી છે પૃથ્વીમા માણસો એકબીજાને ફસાવે છે અને જેઓ ભક્ત હોય છે તેઓ અન્યોની ઉપર ઉપકાર પણ કરે છે આત્મા એક છતા પણ શરીરરૂપી ઉપાધિના અનત ભેદ હોવાને લીધે જે જે પ્રકારની ઉપાધિ હોય છે તે તે પ્રકારના (ઉપર જણાવ્યા છે તેવા અને બીજા સર્વ) શુભાશુભ સ્વાદ તે લે છે, અને વાસ્તવમા તે અભેદ છતા એ પ્રમાણે અનેક ભેદધારી જણાય છે

જગતમા પુરુષને સ્ત્રીની અપેક્ષા રહે છે અને સ્ત્રીને પુરુષની અપેક્ષા રહે છે સ્ત્રીને સ્ત્રીની અપેક્ષા હોય એમ કદિ પણ બની શકતુ નથી પુરુષોના શરીરમા 'જીવ' રહેલા હોય અને સ્ત્રીઓના શરીરમા તેથી જુદી કોઈ 'જીવી' નામની વસ્તુ રહેલી હોય એવી ખબર તો કઈ જણાતી નથી, ભેદ માત્ર વિષયસુખની ગરબડને લીધે છે જે પ્રાણીનો જે આહાર હોય તેજ ખાવાને તે પ્રાણી તત્પર થાય છે પશુના આહાર પ્રત્યે મનુષ્ય અપ્રીતિજ દર્શાવે છે આ પ્રમાણે જેમ આહાર અને દેહાદિના ગુપ્ત તથા પ્રકટ એવા અનેક ભેદ છે, તેજ પ્રમાણે આનદ પણ જુદા જુદા

પ્રમાદનો હોય કે સમુદ્રના અને પૃથ્વિમાં રહેલા જગતમાં પણ પ્રાણીઓ
હોય છે અને આકાશોદરમાંના જલચરો તો અત્યંત પ્રગટ હોય છે સૂક્ષ્મ
દૃષ્ટિથી વિચાર કરી એના શરીરનોજ પાર લાગે તેમ નથી; તો પછી અન
ત્માઓ ના અનુભવમાં આવીજ શી રીતે શકે ? ૯૬ અને આત્માના ઘરો
[illegible] વિચાર કરી [illegible] લોક ન [illegible] અનુમાન મનમાં આવે છે
[illegible] વિચાર [illegible] ધારણા [illegible]
ધારણા [illegible] માટે [illegible] નિરૂપણ [illegible]
[illegible]

—

समास ९, उपासनानिरूपण.

છે જ્યાં હાથજ ન પહોચે ત્યાં કરવું શું ? સર્વ માણસોએ એટલુ ક્યાથી કર્યું હોય કે તેમને મૂળજ મળી જાય ? વિવેકવડેજ સર્વ મન મૂળ સુધી પહોચે છે, તથાપિ જેમ વૃક્ષપર પાણી નાખવાથી સુધી પહોચી જાય છે, તેમ સર્વ જગતની સેવા કરવાથી તે પણ આને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રોતા કહે છે કે એ શકા તો નિવૃત્ત થઇ, પરતુ કે સગુણને નિર્ગુણ શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે જે જે ચચળ અને વિકારયુક્ત છે તે સર્વ સગુણ છે અને જે ગુણાતીત નિર્ગુણ છે. વક્તા કહે છે કે એ જાણવાને માટે સાગસારવિચાર કરવો જોઇએ અત કરણમા એક વાર નિશ્ચય થઇ ગયો એટલે પછી સશયનુ નામ પણ રહેતું નથી ધારો કે એક ખરો રાજા છે અને બીજો 'રાજા' નામ ધરાવનાર નોકર છે હવે તે ઉભય વચ્ચેનો અતર સમજી લ્યો. વાદવિવાદ કરવો વ્યર્થ છે કલ્પાત કાળના પ્રલયમાથી જે બચે છે તેનેજ 'નિર્ગુણ' કહેવામા આવે છે અને બાકીના સર્વનો માયામા સમા થાય છે સૈન્ય, શહેર, બજાર અને નાના મોટા યાત્રાના સ્થળોમા હજારો શબ્દ એકદમ ઉઠે છે, પરતુ તેનું પૃથક્કરણ શી રીતે કરી શકાય ? વર્ષાઋતુમા મધ્યરાત્રિના સમયે વર્ષાદ પડી ઉઘાડ થઈ આકાશ સ્વચ્છ થયા પશ્ચાત્ હજારો જીવજતુ શબ્દ કરે છે, પરતુ તે સર્વના શબ્દો છૂટા શી રીતે પાડી શકાય ? ભૂમડળમા અનેક દેશો, અનેક ભાષા અને અનેક મતો છે, વળી ઋષિઓ પણ અનેક હોઇ તેમના મતો અનેક છે, પરતુ તે સર્વનું જ્ઞાન શી રીતે મેળવી શકાય ? વૃષ્ટિ થતાજ સૃષ્ટિમા અપાર અકુરો ફૂટી નીકળે છે અને તેના અનેક છોડો થાય છે, તેનું પૃથક્કરણ કેવી રીતે કરી શકાય ? ખેચર, ભૂચર અને જલચરના નાના પ્રકારના શરીર વિધ વિધ રગના અને ચિત્રવિચિત્ર હોય છે, તે સર્વને શી રીતે ઓળખી શકાય ? દશ્ય જગત્ કેવી રીતે પ્રકટ થયુ છે, નાના પ્રકારે કેવી રીતે વિકૃત થયુ છે અને અનત વિસ્તારને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયુ છે એ સર્વ કેવી રીતે જાણી શકાય ? આકાશમા ગધર્વનગર થાય છે તેમા વિધવિધ રગની નાની મોટી પુષ્કળ વ્યક્તિઓ હોય છે તેને કેવી રીતે જાણી શકાય ? રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ, ચદ્રપ્રકાશ અને અધકારનો ભેદ, વિચાર અને અવિચારનો ભેદ, એ શી રીતે જાણી શકાય ? સ્મરણ અને વિસ્મરણ

વ્યક્તતા અને અવ્યક્તતા, પ્રતીતિ અને અનુમાનના સંબંધમાં પણ એજ પ્રમાણે છે ન્યાય અને અન્યાય, હા અને ના, એ સર્વ વિવેકવિના શી રીતે જાણી શકાય ? કાર્યકર્તા અને નિષ્ક્રિય, શૂર અને ભીરુ તથા ધર્મી અને અધર્મીને પણ ઓળખવા જોઇએ ધનાઢ્ય અને દેવાળીઓ, શાહુ-કાર અને ચોર, સત્ય અને અસત્ય એનો વિચાર પણ કરવો જોઇએ. શ્રેષ્ઠ કોણ છે અને કનિષ્ઠ કોણ છે તથા ભ્રષ્ટ કોણ છે અને અંતર્નિષ્ઠ કોણ છે એનો સારાસારવિચાર પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો જોઇએ.

समास १० मो—त्रिगुण अने पंचभूत.

પંચભૂતોથી જગત્ ચાલે છે અને આ સર્વ પંચભૂતોનોજ પસારો છે પંચભૂતોનો લય થયા પછી કશુંજ શેષ રહેતું નથી. શ્રોતા વક્તાને કહે છે કે, "આપે ભૂતોનો મહિમા આટલો બધો વધારી દીધો, પરંતુ હે સ્વામિન્ ! આપ એ તો બતાવો કે ત્રિગુણ ક્યાં ગયા ?" વક્તા આનો ઉત્તર આપે છે, અંતરાત્મા એ પાંચમો ભૂત છે અને ત્રિગુણ તેના અંગભૂત છે આ વાતનો વિચાર સ્વસ્થ ચિત્તે સારી રીતે કરો જે જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઇ છે તે સર્વ ભૂત કહેવાય છે અને તેમાંજ ત્રિગુણનો પણ સમાવેશ થાય છે આ ખુલાસાથી આ શંકાનું મૂળ કપાઇ જાય છે ભૂતોથી ભિન્ન એવી કોઇ પણ વસ્તુ નથી આ સર્વ વસ્તુઓ ભૂતોમાંથીજ ઉત્પન્ન થઇ છે એક વિના અન્યની ઉત્પત્તિ કદાપિ થતીજ નથી આત્મામાંથી પવન ઉત્પન્ન થાય છે, પવનમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અગ્નિમાંથી જીવન (જલ) ઉત્પન્ન થાય છે સર્વત્ર પાણીજ ભરેલું છે તે સૂર્યદ્વારા શમી જાય છે અને અગ્નિ તથા વાયુના યોગથી પૃથ્વી નિર્માણ થાય છે અગ્નિ, વાયુ અને રવિ જો ન હોત તો અત્યંત શીતલતા રહેત, પરંતુ શીતલતામાં પણ ઉષ્ણતા રહે છે, પરમાત્માએ આ સર્વ વિચિત્ર સંસાર રચ્યો છે સંપૂર્ણ દેહધારી તેણેજ બનાવ્યા છે સર્વત્ર જો શીતલતાજ પ્રસરી રહી હોત તોપણ સર્વ પ્રાણીઓ મરી જાત અને સર્વત્ર ઉષ્ણતા પ્રસરી રહી હોત તોપણ સર્વ જગત સુકાઇ જાત. અસ્તુ

જ્યારે પૃથ્વી જામી જઇને તેનો ગર્ફો બન્યો અને તે સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઇ ગયો; ત્યારે પરમેશ્વરે સ્વાભાવિક રીતેજ તેનો ઉપાય કર્યો અર્થાત્ તેમણે વર્ષાદ ઉત્પન્ન કર્યો, તેથી પૃથ્વી ઠંડી પડી. તે પછી કાંઇક ઉષ્ણ અને કાંઇક શીતલ એવા શીતકાલની રચના થઈ. જ્યારે શીતકાલમાં લોકો કષ્ટ પામવા લાગ્યા અને વૃક્ષાદિ સુકાઈ જવા લાગ્યાં ત્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુની રચના થઈ. તે ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ અને સાયંકાળ હોવાથી શીતકાલ અને ઉષ્ણકાલની યોજના છે. આ પ્રકારે એકની પાછળ એકની યોજના થઇ છે અને ક્રમથી સર્વના નિયમ બાંધવામાં આવ્યા છે; તેથીજ પ્રાણીમાત્ર જીવતાં રહ્યાં છે. જ્યારે નાના પ્રકારના ભયંકર રોગો થવા લાગ્યા ત્યારે ઔષધિઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. આ સર્વ ઘટના તો વર્ણવી; પરંતુ હવે સૃષ્ટિનું વિવરણ પણ કરવું જોઇએ. દેહનું મૂળ રક્ત અને વીર્ય છે. દાંત પણ તેનાથીજ થાય છે. જગતમાં નાના પ્રકારનાં રત્નોની રચના પણ એજ પ્રકારે થયેલી છે. સર્વનું મૂળ પાણીજ છે, પાણીથીજ સર્વ કાર્ય ચાલે છે, પાણી ન હોય તો રામ તારૂં નામ! (અર્થાત્ સર્વ શૂન્ય હોય.) તેના વિના પ્રાણીની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થઇ શકે? મુક્તાફલ, શુકના તારાસદશ તેજદાર હીરા, માણેક ઇન્દ્રનીલ ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થ પાણીદ્વારાજ નિર્માણ થાય છે. કોનો કોનો મહિમા વર્ણવીએ? સર્વ વસ્તુઓ મિશ્રિત થઇ ગઇ છે, તેનું પૃથક્કરણ શી રીતે કરીએ? પરંતુ તેની સમજ પડે એટલા માટે થોડુંક વર્ણન કર્યું છે. જગતમા વિવેકી પુરુષો સર્વ સમજે છે. સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવુ અશક્ય છે. શાસ્ત્ર શાસ્ત્રમા પણ એકતા હોતી નથી અને અનુમાનથી કાઈ પણ નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. ભગવાનના ગુણ અગાધ છે; શેષ પણ પોતાની વાણીથી તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. પરમેશ્વર વિના વેદ અને બ્રહ્મદેવ પણ અપૂર્ણજ છે. આત્મારામ સર્વનું પાલન કરે છે. તે સંપૂર્ણ ત્રૈલોક્યની સભાળ રાખે છે અને તે એકવિના સર્વ કાઇ માટીમા મળી જાય છે. જ્યા આત્મારામ હોતો નથી ત્યાં કાંઇ પણ રહી શકતું નથી. તેના વિના ત્રૈલોક્યના સર્વ પ્રાણીઓ મૃતતુલ્ય છે. આત્મા ન રહેવાથી મરણ થઈ જાય છે. આત્માવિના કોઇ પણ પ્રાણી શી રીતે જીવી શકે? અંતઃકરણમાં આનો યથાવત્ વિચાર કરવો જોઈએ. વિવેકપૂર્વક સમજવું પણ આત્માવિના બની શકતું નથી. સર્વજ્ઞે

જગદીશ્વરનું ભજન કરવું જોઇએ. ઉપાસના પ્રકટ થવાથીજ આ વિચાર સમજાય છે; માટે સર્વ માણસે પરમાત્માની ઉપાસના કરવી જોઇએ. ઉપાસનાજ મોટો આશ્રય છે, તેના વિનાનું સર્વ નિરાશ્રય છે. ગમે તેમ કરવાથી પણ ઉપાસના વિના સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. જેને સમર્થનો આશ્રય હોતો નથી તેને ગમે તે માણસ મારી કૂટી નાખે છે; માટે ઉઠતાં બેસતાં સદા ભજન કરતા રહેવું જોઇએ. ભજન, સાધન અને અભ્યાસથીજ પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ રામદાસ કહે છે કે આ વાત પર વિશ્વાસ હોવો જોઇએ

ા નથી અને તેના પોતાના વિના કોઇપણ તેનું અનુમાન કરી શકતુ દેવના દર્શન કરવાને માટે દેવાલય હુંડવું પડે છે કોઇપણ સ્થલે પ્રગટ થાય છે તે દેવાલયના ગુણથી થાય છે જગતમાં જે અનેક રના શરીરો છે તે નવ દેવાલયોજ છે અનેક શરીરોના અનેક ર અનંત કેદા થયેલા છે આ દેવાલયો બોલતા ચાલતા છે અને ા દેવના નિવાસ છે જેટલા દેવાલયો છે તે સર્વને જાણવા જોઇએ ય, ક્રમ અને નમસ્કાર પૂર્વક દીર્ઘ પ્રયત્ન ધારણ કરનાર વગેરે દિન [illegible] અનેક [illegible] વિચાર અને નિર્મલ [illegible] થઇ [illegible] પેઠે મુખથી [illegible]

અને મહાવાક્યના યોગથી અત:કરણનું રહસ્ય જોવું જોઇએ. પૃથ્વીમા જે વિવેકી પુરુષો હોય તેમની સંગતિ કરનારને ધન્ય છે; કેમકે તેમના ઉપદેશના શ્રવણ માત્રથી પણ પ્રાણીમાત્ર સદ્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે જેના સતસગમા ઉત્તમ ગુણનુ અને સતશાસ્ત્રનુ શ્રવણ તથા નાના પ્રકારના પરોપકારનું વર્ણન નિત્ય પ્રતિ થયા કરે છે, એવા જે સત્કીર્તિવાન પુરુષ છે તેજ પરમેશ્વરના અશ છે અને ધર્મ સ્થાપવાની આવડત તેમનામાજ રહેલી હોય છે. જગતમા સારાસારનો વિચારજ શ્રેષ્ઠ છે, જગતનો ઉદ્ધાર તેનાથીજ થાય છે, કેમકે એવા વિચારને પરિણામેજ અનેક મનુષ્યો અસાર પદાર્થોનો સગ ત્યાગીને પરબ્રહ્મમા અભેદ થઇ ગયા છે

समास २ जो–शिवशक्तिनिरूपण.

બ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિર્મળ અને નિશ્ચલ છે વળી તે નિરાકાર [illegible] અને નિર્વિકારી છે તેનો અંતજ નહિ જણાયાથી તે અનંત [illegible] તે નહોદિન શાશ્વત છે. [illegible] નહિ [illegible] શાતજ છે પર [illegible] અવિનાશી [illegible] તે આકાશની પેઠે વ્યાપક છે [illegible] તેમા નથી જ્ઞાન [illegible] અજ્ઞાન [illegible] અખંડ, નિર્ગુણ અને [illegible] પ્રકાશ પણ નથી. [illegible] અને [illegible] જાગૃત [illegible] સમાનતાને લીધે તે [illegible] જાય છે [illegible] પણ ઉત્પન્ન થતા [illegible] ગુણના [illegible] અર્ધનારીનટેશ્વર પણ [illegible] આદિ શક્તિ, શિવ [illegible] તેમાથીજ શુદ્ધ [illegible] ને મહત્તત્ત્વ કિંવા

શાલિની માયા કહે છે. જો મૂળમાંજ વ્યક્તિ ન હોય, તો પછી
ાંથી શિવશક્તિ ઇત્યાદિ શી રીતે ઉપજી શકે ? એમ કોઇ કહે તો
વધ ચિત્તથી સાંભળો. બ્રહ્માંડથી પિંડ કે પિંડથી બ્રહ્માંડ, એનો વિચાર
વાથી નિશ્ચય થઇ જાય છે. બીજને ફોડીને જોવાથી તેમાં ફળ દૃષ્ટિગોચર
ાં નથી; પરંતુ તેજ બીજ અંકુરિત થઈ વિકાસ પામીને વૃક્ષ બનતાં તેને
નેક ફળો આવે છે. ફળને ફોડી જોવાથી બીજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે;
રંતુ બીજને ફોડી જોવાથી ફળ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. પિંડ અને બ્રહ્માંડનો
ચાર પણ આવોજ છે. શરીરોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એવા બે ભેદ પ્રકટ
ખાય છે. જો એ ભેદ મૂળમાંજ ન હોય તો તે થાય કેવી રીતે ? કલ્પના
ે નાના બીજરૂપ છે, તેમાં શું શું હોતું નથી ? પરંતુ જે હોય છે તે
અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી દૃગ્ગોચર થતું નથી. સ્થૂલનું મૂળ જોવા જઇએ તો
વાસના છે, પરંતુ એ વાસના કાંઈ પ્રથમ જણાતી નથી. સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત
થયા વિના કોઇ પણ વસ્તુનું અનુમાન કરી શકાતું નથી; તેજ પ્રમાણે
આ સૃષ્ટિ પણ કલ્પનાથીજ બનેલી છે એમ વેદશાસ્ત્રો કહે છે; પરંતુ તે
કલ્પના પ્રત્યક્ષ જણાતી નથી, તેથી તેને કાંઈ મિથ્યા કહી શકાતી નથી.
જ્યાં એક એક જન્મ વચ્ચેજ પડદો હોય છે-અર્થાત્ આગલા જન્મની
વાત પણ આ જન્મમાં યાદ નથી આવતી, ત્યાં પછી અસંખ્ય જન્મ
પહેલાંની, સર્વના આદિ સમયની ઉત્પત્તિનો સત્ય વિચાર તો કરાયજ
કેવી રીતે ? મહત્ત્વની વાતો આવીજ ગૂઢ હોય છે અને આ ગૂઢત્વજ
નિશ્ચય મેળવવાનું સ્થાન છે મન સ્ત્રી-પુરુષોના જીવ એકજ છે, પરંતુ
દેહભાવ ભિન્ન ભિન્ન છે એટલા માટેજ સ્ત્રીને સ્ત્રીની આવશ્યકતા
હોતી નથી અસ્તુ પિંડ ઉપરથીજ બ્રહ્માંડના બીજનો નિશ્ચય કરી શકાય
છે સ્ત્રીનું મન પુરુષપર હોય છે અને પુરુષનું મન સ્ત્રીપર હોય છે, એવો
વર્તનોનો આ પ્રકાર મૂળથીજ ચાલ્યો આવે છે એ વાસના મૂળમાં તો
[illegible] એકજ છે, પરંતુ જુદા જુદા પ્રકારના દેહો સાથે તેનો સંબંધ
થવાથી તેના ભેદ થયો છે દેહનો સંબંધ તૂટતાંજ એ ભેદ નષ્ટ
થાય છે સ્ત્રી-પુરુષનું બીજ શિવ-શક્તિમાં છે, એમ ભિન્ન ભિન્ન
પ્રકારના દેહ ધારણ કરવાથી કહી શકાય છે અનેક પ્રકારના નિશ્ચયોને
લીધે જુદા જુદા માણસોની વાસનાઓ પણ અનેક પ્રકારની હોય
છે, પરંતુ તે એકની બીજાને પ્રતીતિ થતી નથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેનું

કાંઇક અનુમાન થાય છે ખરૂં. બાલકનું પાલનપોષણ માતાજ કરી શકે છે; પુરુષથી થતું નથી. ઉપાધિ વનિતાથીજ વૃદ્ધિંગત થાય છે, એ કાર્યમાં માતાને કાંઇ પણ ઘૃણા, શ્રમ, આલસ્ય કે ત્રાસ થતાં નથી. માતા સિવાય તેનાપર એટલી માયા કોઇપણ રાખતું નથી. સ્રીજ નાના પ્રકારની ઉપાધિ વધારી જાણે છે. તે નાના પ્રકારની માયામાં ગુંચવી જાણે છે અને અનેક પ્રકારના વ્યવહારોથી અનેક પ્રકારની પ્રીતિ કરી જાણે છે. પુરુષને સ્રીનો વિશ્વાસ હોય છે અને સ્રીને પુરુષથી સંતોષ થાય છે, કારણકે તેમણે એક બીજાને પરસ્પરની વાસનાથી બાંધી લીધેલાં હોય છે. ઈશ્વરે એ મોટું બંધન ઉત્પન્ન કરેલું છે, જેમાં મનુષ્યમાત્ર ગુંથાઇ રહેલાં છે. મોહની એ જાળ છૂટી ન શકાય એવી બનાવેલી છે. આ પ્રમાણે સ્રીપુરુષ વચ્ચે પરસ્પર જે અત્યંત પ્રીતિ હોય છે તે અનાદિકાલ થીજ પ્રત્યક્ષ ચાલતી આવેલી છે, એમ વિવેકથી જાણવું. મૂળમાં સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થઈ અને પછી તેને દૃશ્ય આકાર પ્રાપ્ત થઈ તે દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું. સ્રીપુરુષ ઉભયદ્વારા ઉત્પત્તિનું કાર્ય થાય છે. વસ્તુતઃ શિવશક્તિજ મૂળમા હતી, ત્યાર પછી તેજ પુરુષ સ્રી રૂપે બની અને ચોરાશી લક્ષ યોનિનો અપાર વિસ્તાર થયો. આમાં જે શિવશક્તિની ઉત્પત્તિ જણાવી તે શ્રોતાઓએ લક્ષ્યમા રાખવી જોઇએ. વિચાર વિનાનું બોલવું વ્યર્થ જાણવું.

समास ३ जो–अध्यात्मश्रवण.

થોભો ! થોભો ! સાભળો ! સાંભળો ! પ્રથમથીજ ગ્રંથને ફેંકી દેશો નહિ જે કાંઈ કહીએ તે સાવધપણે સાંભળો. અધ્યાત્મશ્રવણ એ સર્વ શ્રવણોમા સારરૂપ છે, માટે અંતઃકરણને એકાગ્ર કરીને ગ્રંથનો વિચાર કરવો જોઈએ. શ્રવણ મનનના વિચારથી અને નિદિધ્યાસથી રોકરોજ મોક્ષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ઉધારની તો વાતજ બોલવી નહિ. અનેક રત્નોની પરીક્ષા કરતા, વજન કરતાં અથવા ઉત્તમ સુવર્ણને આ.ચમા નાખતા અત્યંત સાવધના રાખવી પડે છે. અનેક પ્રકારના નાણા ગણી લેતાં, અનેક પ્રકારની પરીક્ષા કરતાં અને વિચારવંત

મની આજ્ઞા મિલનું અત્યંત આવશ્યકના સાખથી પડે છે. મુંટી
ડાં ધાન્યજ રોપને પ્રાપ્ત થાય છે ઠીક અધિક સર્વ ધાન્યપ્રકારવાળી
મોળ પામે છે. એટલામા કોઇ નાજુક કારખાનાનો વિચાર કરવાનો
ત ત્યારે તેમાં અતુલ તત્પર રહેવું જોઇએ અને અધ્યાત્મબંધના
વાત્મા તો તેથી પણ અનેકગુણ તત્પર રહેવું જોઇએ. કહાણી, કથા,
ડાં, પગારા અને નાના પ્રકારના વિસ્તૃત અવતારાદિકો પણ છે, પરંતુ
સર્વમાં અધ્યાત્મવિદ્યા શ્રેષ્ઠ છે. બૂટકાની વાત સાંભળવાથી શું
ળ થાય છે ? લોકો કહે છે કે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેવું કાંઇ
જણાતું નથી, પણ અધ્યાત્મતત્ત્વના શ્રવણ સંબંધમાં તેમ નથી. અધ્યા-
ત્મ એ અનુભવનો વિચાર છે. તે સમજતાં સંશયની નિવૃત્તિ થઇ જાય
મોટા મોટા લોકો થઇ ગયા તેમણે આત્માના યોગ્યથી સર્વ કાર્યો
ર્યા હતા. તે આત્માનું વર્ણન કોણ કરી શકે એમ છે ? જે એકલો
છતા છતા યુગોના યુગો થયા ત્રૈલોક્યને ચલાવે છે, તે આત્માની
મહત્તાનો વિચાર એકવાર કર્યો હોય તોપણ પુન પુનઃ કરવો. અનેક
પ્રાણીઓ જન્મે છે અને મરણ પામે છે તથા પોતાના કાર્યોનું ઇચ્છા-
નુસાર વર્તન કરે છે તથા આત્મા બહેરો હોતો નથી ત્યા સર્વ સપાટજ
થાય છે આત્મા વિનાનું નિવારૂ કાષ્ઠ (દેહ) તે શું જાણી શકે એમ છે ?
આત્મજ્ઞાન આવું શ્રેષ્ઠ છ તેની બરાબરી બીજુ કોઇ પણ કરી શકે
એમ નથી જગતમા જ શ્રેષ્ઠ વિચારવત હોય છે તેમનેજ આ વાત
માહિત હોય છે પૃથ્વી, આપ, તેજ એનું જ્ઞાન આ પૃથ્વીમાજ મળી
જાય છે, પરતુ સર્વ તત્ત્વોના બીજરૂપ જ અત્તઃઆત્મા તે તો અગમ
છે છ જે કોઇ વિવકવડ વાયુની પણ પેલી તરફ જશે (અર્થાત્ વાયુ
કરતા પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરશે), તે પુરુષનેજ આત્મા સર્વથા નિકટ
જણાશે વાયુ, તેજ, ત્રિગુણીમાયા, પ્રકૃતિ, પુરુષ, મૂળમાયા એ સર્વની
અતીત પણ સૂક્ષ્મ વિચારવડે થવી કઠિન છે (તો આત્માની તો
વાતજ કયાથી ?) આ માયાદેવીની ધાંધલમા સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મવિષય
ત્ય ધ્યાનજ કોણ આપે છે ? જે એ સૂક્ષ્મ વિષયને સમજે છે, તેનીજ
દેહવૃત્તિ તૂટે છે મનુષ્યના ચાર દેહોમા મૂળમાયા અજ ચોથો (મહા-
કારણ દેહ) છે તે દેહજ નષ્ટ થવો જોઇએ જે ગ્રાધુ એનાથી દેહાતીત
વર્તિ રહે છે તેને ધન્ય છે જે વિચારથી ઉંચે ચડે છે તેને ઊર્ધ્વગતિ

પોતેજ ગોથાં ખાવા લાગે તો પછી તે અન્યને શી રીતે [illegible] શકે ? એથી તો ઉલટી [illegible] લોકોની શ્રદ્ધા ઊઠી જાય છે. આપણે નિરૂપણ પ્રકરણ કર્યું તો બનાવે અર્થનો ભાવ પણ દર્શાવવો જોઈએ અને દૃશ્ય માયા શી રીતે નડી નથી તે પણ બતાવવું જોઈએ. જે જે સૂક્ષ્મ પદાર્થનાં નામ લઈએ તે પદાર્થનાં સ્વરૂપ પણ શ્રોતાના અંતઃકરણમાં ઠસાવવાં જોઈએ. આવા વચનો [illegible] વિશ્વાસવંત કહેનાર છે. બ્રહ્મ કેવું છે? [illegible] માયા કેવી છે? અષ્ટધા પ્રકૃતિ-શિવશક્તિ કેવી છે? ગુણમાયા અને [illegible] ઈશ્વરની સ્થિતિ કેવી છે? અર્ધનારી-નટેશ્વર પ્રકૃતિ-પુરુષ શું [illegible] સુધી છે? [illegible] સૂક્ષ્મ [illegible]

કરતો હોય, પરંતુ માત્રા તો લેશ પણ ગુણ ન કરતી હોય, વિનાના જ્ઞાનની દશા પણ આવીજ થાય છે. જ્યાં સારાસાર-વિચાર હોતો નથી, ત્યા સંપૂર્ણ અંધકારજ ફેલાયેલો હોય છે. અનેક પ્રકારની પરીક્ષાનો વિચાર ત્યાં બિલકુલ હોતોજ નથી. આવો અવિવેકી માણસ સર્વ બ્રહ્મમાં પાપ અને પુણ્ય, સ્વર્ગ અને નરક, વિચાર અને અવિચાર એ સર્વનો સમાવેશ થયેલો ગણે છે. તે પતિત અને પાવનને એકસરખાજ ગણે છે અને એ ન્યાયે નિશ્ચય તથા સંશય એ ઉભયને બ્રહ્મરૂપજ માને છે. આ પ્રકારે જ્યાં સર્વ બ્રહ્મરૂપજ થાય ત્યાં પછી પૃથક્કરણ કોનું કરવું ? જ્યાં સર્વ એકાકારજ હોય ત્યાં પૃથક્કરણ કોને અને કયા કરવું ? વળી સાર અને અસારને પણ એકજ ગણવામાં આવે એટલે પણ સર્વ ઘોટાળોજ છે. આથી માત્ર અવિચારજ પ્રબળ થાય છે, વિચાર રહેતો નથી. વદ્ય અને નિંદ્ય એક થયા એટલે પછી હાથમા શું આવે ? કેઈ પદાર્થથી જેને નિશો ચઢે છે તે ફાવે તેમ બકે છે, તે પ્રમાણે જે છે તે સર્વ બ્રહ્મજ છે એવા અજ્ઞાનમૂલક ભ્રમમાં જે ભૂલો પડે, તે મહાપાપીને અને સાધુને સરખાજ ગણે છે. સર્વસંગપરિત્યાગ કરનાર અને ફાવે તે ભોગ ભોગવનાર, એ ઉભયને જો એકજ ગણવામા આવે તો પછી બાકીજ શુ રહે ? વ્યાવહારિક ભેદ મૂળથી ઈશ્વરેજ કરી મૂકેલો છે તે ઉક્ત અજ્ઞાનીના બાપથી પણ નિવૃત્ત કરી શકાય એમ નથી સુખમા લેવાનો ગ્રાસ અપાનદ્વારમા જરા ઘાલી જુઓ ! જે જે ઇંદ્રિયોના જે જે ભોગ છે, તે તે ભોગનેજ તે યથાવત્ ગ્રહણ કરે છે. ઈશ્વરેજ નિર્માણ કરેલા જગતના નિયમોનો ભગ શી રીતે કરી શકાય ? માટે આ સર્વ ભ્રાંતિનીજ ભૂલભૂલામણી છે અનુભવ વિના બોલવું વ્યર્થ છે જેને ગાડપણુ લાગુ થાય છે તે ઉન્મત્તતાથી ફાવે તેમ બકે છે, માટે જે સાવધાન અને અનુભવી જ્ઞાતા હોય તેનુંજ નિરૂપણ સાભળવું જોઇએ, જેથી આત્મસાક્ષાત્કારની સુક્તિ તત્કાળજ પ્રાપ્ત થાય છે. સીધો માર્ગ કયો અને વાંકો માર્ગ કયો તે જાણવું જોઇએ અધમે પગલે ચાલવું કેવુ ખરાબ છે, તે પણ જાણવું જોઇએ અને વ્યર્થ બકવાદનો વમનની પેઠે ત્યાગ કરવો જોઇએ

समास ५ मो—अजपानिरूपण.

એકવીસ હજાર અને છસે વાર ગાયત્રીનો જપ કરવામાં આવે ત્યારે તે 'અજપા' ગાયત્રી કહેવાય છે વિચાર કરવાથી સર્વ કાંઈ સહજ છે જે પ્રાણ મુખ અને નાસિકામાં રહીને અખંડ રીતે આવે જાય છે, તેનો વિચાર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરવો જોઇએ. મૂળમાં જોવા જઇએ તો એકજ સ્વર છે, પરંતુ તે સ્વરના ત્રણ ભેદ છે તાર (ઉંચા), મદ્ર (મધ્યમ) અને ઘેર (નીચા) તે ઘેર કરવા પણ અજપાનો વિચાર સૂક્ષ્મ છે 'સા' 'રિ' 'ગ' 'મ' 'પ' 'ધ' 'નિ' એ સપ્તક શા માટે કરવામાં આવ્યું છે? એ સાત સ્વરો પૈકી કોઇ એકને મૂળ માની ક્રમશ આનંદ ચાલો પરાવાચાની ઉપર અને પશ્યતીની નીચે સ્વરોનું જન્મ સ્થાન છે એક સ્વર ત્યાંથીજ ઉઠે છે એકાંતમાં સ્વસ્થ બેસી તે સ્થાને આનો અનુભવ લેવા વાયુને અખંડ રીતે અંદર લેવો અને બહાર કાઢવા. એકાંતમાં મૌન ધારણ કરીને બેસવું અને બરાબર લક્ષ્ય દઇને જોવું અંદર તમને પ્રતીત થશે કે શ્વાસ લેતી વખત 'સો' અને તેને કાઢતી વખત 'હં' શબ્દ થયા કરે છે આ પ્રકારે નિરંતર 'સોઽહં'

શ ... થતાજ રહે છ ઉચ્ચાર કર્યા વિના જે શબ્દ થાય છે તેને સહજ

શ ... જન અ ... છ ત નાભિમાં આવ ... પરંતુ તેમાં નાદ

... ના નથી ત ... પણ ... ત ... છ ત બનેલો માની છ

ય ... ને ... આ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થવાને માટે ... હોય છ

અ ... નાન ધર્મ ... ક ... થ ... ? ...

... ન બાન થાય છ ... લેતી વખત ... અને

... કાઢતી વખત ... અનાદિ ... વા ...

... છ ... ઉ ... આદિ ... આદિના ...

... ન ... નિ ... ત ... છ ... વિના તેમા

... ર ... કરી ... આ ... લાગુ ... પરંતુ જાગ ...

... નવ ... ન ... પણ નહિ દેવ

પણ જે મૂળથી છે તેજ શાશ્વત છે કૃત્રિમ દેવ ફૂટી તૂટી જાય છે. વત દેવપર કોણ વિશ્વાસ રાખશે ? જગતના પદાર્થોના અંતરમાં સ્વાભાવિકપણેજ રહેલા અંતરાત્માનું દર્શન અને અખંડ ધ્યાન સહજ રીતે કરી શકાય છે, કેમકે સર્વ મનુષ્યો તે આત્માની ઇચ્છાનુસારજ વર્તે છે આત્માને ઠીક પડે એવી રીતેજ આપણે બેસીએ છીએ અને વધ્યું ઘટ્યું સર્વ આત્માનેજ અર્પણ કરીએ છીએ. ઉદરમા અગ્નિ પુરુષ હોય છે તેને સર્વ લોકો આહુતિ આપે છે લોકો આત્માની આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તે છે સ્વાભાવિક રીતે પ્રભુનું જે કાંઈ જપ-ધ્યાન થાય છે અને સ્વાભાવિક રીતે તેની જે કાંઇ સ્તુતિ-સ્તવન થાય છે, જે કાંઈ સ્વાભાવિક રીતે બને છે, તે સર્વને ભગવાન માન્ય કરે છે અનેક પ્રકારના હઠયોગ પણ તે સહજ-સ્વાભાવિક-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ કરવામા આવે છે, પરતુ આ વાત એકાએક સમજાતી નથી. દાટેલુ ધન ભુલી જવાથી દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે કોઈ કોઇવાર તો એમ બને છે કે નીચે લક્ષ્મી હોય છે અને માણસ તેની ઉપરજ ચાલતો હોય છે, પરતુ તે વાતની તેને ખબર નહિ હોવાથી તે બિચારો શું કરે ? પોતાનાજ ઘરના ભોંયતળીયા નીચે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોય છે, ભીતમા પણ દ્રવ્ય ઘાલેલુ હોય છે, સ્તભમા અને ધારણમા પણ દ્રવ્ય મૂકેલુ હોય છે, આ પ્રકારે તે અભાગી દ્રવ્યની વચ્ચેજ ખેલતો હોય છે તોપણ તેનું દારિદ્ર વધતુંજ જાય છે ! તે પરમાનદ સ્વરૂપ પરમ પુરુષે આ તે કેવી નવાઈ રચી છે ! એક મનુષ્ય ખાય છે અને એક તેના મુખ સામેજ જોઇ રહે છે ! વિવેકની ગતિ આવી છે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો પણ એજ હાલ છે અતઃકરણમા નારાયણજ વસે છે તો પછી લક્ષ્મીની ઉણપ કેમ ? માટે એ લક્ષ્મી જેની દાસી છે તે ભગવાનનેજ મજબત રીતે પકડી રાખવો જોઇએ એટલે થયું

સમાસ ૬ સ્ત્રી–દેહાત્મનિરૂપણ.

[illegible]

બીજાને દુખ દે છે; સર્વ દુઃખી છે, સુખ સંતોષ કોઇને નથી ચોરાશી લાખ જીવયોનિઓ એક બીજાનું ભક્ષણ કરે છે. તેમની નાના પ્રકારની પીડાઓ અને દુખો કેટલાં અને કયા કયા બતાવીએ ? પૃથ્વીપર અનેક પ્રકારના જીવો ઉભરાઇ રહ્યા છે, અને તેઓ પરસ્પર એકબીજાનો સંહાર કરે છે; આવી અંતરાત્માની કરણી છે તેઓ સદા રડે છે, આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે અને ટળવળાટ કરતા કરતા મરણ પામે છે તેને (ગર્વ બહુ કરનારા) મૂર્ખ લોકો પરબ્રહ્મ કહે છે પરબ્રહ્મ નષ્ટ થતો નથી; તે કોઇને દુખ દેતો નથી, પરબ્રહ્મમાં સ્તુતિ અને નિંદા બન્ને નથી. જેટલી ગાળો દઇએ તેટલી અંતરાત્માને લાગે છે વિચારી જોવાથી સત્ય સ્થિતિ શું છે તે સમજાય છે ગુવર, કાફર, ગધેડીના, કુતરીના એવી અસંખ્ય ગાળો છે, તે સર્વનું વર્ણન ક્યાં સુધી કરીએ? પરંતુ આ ગાળો પર બ્રહ્મને ના ાની નથી ા ી પનાજ ચાલતી નથી સમય વિનાનું જ્ઞાન ન પણ મન થતું નથી મહિમા અને જીવા છે તે સર્વને વિભ થી ચામ થાય ન આધ અનુનાર વૈભવ [illegible]

આત્મા એવો દુઃખકરી અને અપલક્ષણવાળો છે. એ આત્મા સર્વ ભોગો ભોગવતો હોવા છતાં તેને અલોક્તા કહે છે, એ તો વળી પૂરી ફજેતી છે. લોકો જોયા જાણ્યા વિના વૃથાજ બકે છે; પરંતુ અંતકાળ અત્યંત કઠિન છે. પ્રાણ શરીરને શીઘ્ર છોડતો નથી અને આશા તૃષ્ણા પણ મટતી નથી.

समास ७ मो–संसारनी गति.

જેમ પાણી પોતે મૂળમાં નિર્મલ હોવા છતાં અનેક વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેના સંગદોષથી તે ખાટું, તીખું વા કડુ બની જાય છે; તેમ આત્મા પણ આત્મપણાથીજ રહેવા છતાં દેહની સંગતિથી વિકારને પામે છે અને તેનું અભિમાન ધારણ કરી વિપરીત માર્ગનુંજ અવલંબન કરે છે. જેમ પાણીને સારી સંગતિ મળવાથી તેની મિષ્ટ શેરડી બને છે અને ખરાબ સંગતિ મળવાથી પ્રાણીનો ઘાત કરનારી વિષયવેલી બને છે. એજ પ્રમાણે અઢારભાર વનસ્પતિ છે તેના ગુણ તે કેટલાક વર્ણવીએ ? તે સર્વમા ભળીને પાણી તેના જેવા ગુણવાળું બને છે, તેજ પ્રમાણે અનેક દેહોની સંગતિથી આત્માને પણ તે તે વિવિધ સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય છે તેમા જે શ્રેષ્ઠ હોય છે તે સતસમાગમથી વિવેકબલ પ્રાપ્ત કરી દેહાભિમાન છોડી સંસારસાગરને તરી જાય છે. ઉદકનો તો નાશ થઇ જાય છે, પરંતુ આત્મા વિવેકથી પાર થઇ જાય છે આવો આ આત્માનો પ્રત્યય છે, વિવેકથી જુઓ જેને પોતાનુ હિત સાધવુ હોય, તેને બીજાએ તે કેટલુંક કહેવુ ? તેણે પોતેજ સર્વ કાઇ જાણવુ જોઇએ. જે આપણુ સંરક્ષણ કરે તેને આપણો મિત્ર સમજવો અને જે આપણો નાશ કરે તેને આપણો વેરી જાણવો. પરંતુ જે પોતેજ પોતાનુ અહિત કરે તેને રોકશે કોણ ? આવો માણસ એકાંતમા જઇ પોતેજ પોતાનો જીવ લે છે જે પોતાનો ઘાત કરે છે તે આત્મહત્યા કરનારો પાતકી છે, માટે જે સાધુ પુરુષ વિવેકી હોય તેને ધન્યવાદ છે પુણ્યવંતને ઉત્તમ ગતિ અને પાપિષ્ટને કુસંગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મનુષ્ય સંગતિ

અનુસારેજ સુગતિ વા દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે સંગતિ કરવી તો ઉત્તમની કરવી. આપણી ચિંતા આપણે પોતેજ કરવી અને અંતઃકરણમાં જ્ઞાનને બુદ્ધિનું સારી રીતે મનન કરવું. જ્ઞાતા પુરૂષને આલોક અને પરલોક સુખદાયી થાય છે અને અજ્ઞાની માણસને તો અવિવેકજ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાતા પુરૂષ દેવનો અંશ હોય છે અને અજ્ઞાની મનુષ્ય દાનવનો અંશ હોય છે; માટે એમાંથી જે વિશેષ જણાય તેને ગ્રહણ કરવો. જ્ઞાની સર્વને પૂજ્ય હોય છે અને અજ્ઞાની કોઇને પણ પ્રિય લાગતો નથી; માટે જેના યોગથી કલ્યાણ થાય તેનેજ ગ્રહણ કરવો. ઉદ્યોગી અને શાણા માણસની સંગતિ કરવાથી ઉદ્યોગી અને શાણા થવાય છે અને આળસુ તથા મૂર્ખની સંગતિથી આળસુ તથા મૂર્ખજ થવાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ઉત્તમ સંગતિનું ફળ સુખ છે અને અધમ સંગતિનું ફળ દુઃખજ છે, તો પછી સુખ છોડીને દુઃખ શા માટે લેવું ? જગતમાં પ્રાણી માત્ર રૂપલી એમાંથી સારી વા ખોટી સત્સંગ વા કુસંગ કોઈ પણ સંગતિમાં રહે છે એ વાત તો પ્રકટજ છે અને સર્વના ભાસમાં આવે છે. એક (સત્સંગ)ના યોગથી સર્વ સુયોગ (સુખ) પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજાના (કુસંગના) યોગથી સર્વના વિયોગ (દુઃખ)જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સર્વ સુયોગ વિવેકપૂર્વકજ કરતા ચાલવું જોઇએ. અકસ્માત્ એકાદ સંકટમાં સપડાઈ જવાય તો તેમાંથી બહાર નીકળવું જોઇએ. તેમાંથી મુક્ત થવાથી પરમ સમાધાન થાય છે. અનેક પ્રકારના દુર્જનોનો સંગ કરવાથી ઘણી ઘડી મનોભંગ થાય છે, માટે પોતાનું પણ કંઇક વજન રાખવું. શાણા માણસને તેની યોગશીલતાને લીધે કોઇપણ વસ્તુની ન્યૂનતા રહેતી નથી. તેને સુખ અને તોષ ઉપરાંત નાના પ્રકારના માન પણ મળે છે. જગતમાં આજ પ્રકારનો વ્યવહાર ચાલ્યો આવ્યો છે. જે કોઇ સમજણથી જુએ છે તેને આ વાત સમજાય છે. "बहुरत्ना वसुंधरा" એમ કહેવાય છે તેનું મનન અને ચિંતન કરવું. તે સમજવાથી અંતઃકરણમાં તે પ્રકારનો અનુભવ થાય છે. દુર્બલને સબલ તેમજ ઉન્મત્ત અને શાણા થવું સૃષ્ટિના આદિકાળથી અખંડ ચાલ્યું આવ્યું છે. કેટલાક શ્રીમાન લોકો રંક બને છે તો કેટલાક રંક લોકો શ્રીમંત બને છે. તેજ પ્રમાણે વિદ્વત્તા અને પાંડિત્ય પણ આવે અને જાય છે. એક ભરાય છે તો બીજું ખાલી થાય છે. જે ભરાય તે પણ કાલાંતરે ખાલીજ થાય છે. આ પ્રકારેજ આ સૃષ્ટિ ચાલે છે.

તે એ તો બે પહોરની છાયા છે અને આયુષ્ય પણ ધીમે ધીમે ઘટ ચાલે છે, માટે બાલ્ય અને તરુણાવસ્થા ગઈ એટલે વૃદ્ધાવસ્થા આવ પણ આવવાનીજ આ વાત લક્ષ્યમા રાખીને ગમે તે થાય તોપણ પશુ જન્મ સાર્થક કરી લેવો જોઇએ. દેહને જેવો કરીએ તેવો થાય અને યત્ન કરવાથી કાર્ય પણ સધાય છે, તોપછી દુઃખ શા માટે વેઠવું?

समास ८ मो–पंचीकरण अने देहचतुष्टय.

નાભિમાંથી જે સ્ફુરણરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પરા વાણી જાણવી. [illegible] પશ્યતી વાણી ધ્વનિરૂપ હોઇ હૃદયમા વસે [illegible] મધ્યમા વાણી [illegible] ઉચ્ચાર થયા અગાઉ તેને [illegible] નાસિકાસ્થાનમા [illegible]

પ્રકારના કાર્યવિભાગને અનુસરીને પાંચ પ્રાણ કહેલા છે. સર્વાંગમાં ભરેલા વાયુને 'વ્યાન,' નાભિના વાયુને 'સમાન,' ગળામાંના વાયુને 'ઉદાન' અને ગુદામાંના વાયુને 'અપાન' તથા મુખ તથા નાસિકામાંના વાયુને 'પ્રાણ' કહે છે.

પ્રાણેંદ્રિયપંચક કહ્યા પછી હવે જ્ઞાનેંદ્રિયપંચક સાંભળો. શ્રોત્ર (કાન), ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો છે. વાચા, પાણિ (હાથ), પાદ, શિશ્ન અને ગુદા એ પાંચ કર્મેંદ્રિયો તો પ્રસિદ્ધજ છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ જ્ઞાનેંદ્રિયોના પાંચ વિષય છે. અંતઃકરણ-પંચક, પ્રાણ-પંચક, જ્ઞાનેંદ્રિય-પંચક, કર્મેંદ્રિય-પંચક અને વિષય-પંચક એવાં પાંચ પંચકો છે. આ પચ્ચીસ ગુણો મળીને સૂક્ષ્મ દેહ જાણવો. હવે એ સર્વ પંચકોમાં પંચમહાભૂતોનું મિશ્રણ કેવું થયું છે તે સાંભળો. અંતઃકરણ, વ્યાન, શ્રવણ, વાચા અને શબ્દ વિષય એ આકાશનાં રૂપો છે. હવે આગળ વાયુનો વિસ્તાર કહીશું. મન, સમાન, ત્વચા, હસ્ત અને સ્પર્શ વિષય એ વાયુનાં સ્વરૂપો છે. એ સર્વ કોષ્ટક બનાવીને સમજવું જોઇએ. બુદ્ધિ, ઉદાન, નેત્ર, પાદ અને રૂપ વિષય એ અગ્નિનાં સ્વરૂપો છે. આ સર્વ અમે સંક્ષેપમાં કહીએ છીએ. મન લગાડી તેનો વિચાર કરજો. ચિત્ત, અપાન, જીહ્વા, શિશ્ન અને રસ વિષય એ આપ (જળ) નાં સ્વરૂપો જાણવાં. હવે પૃથ્વીના સ્વરૂપ લક્ષ્ય દઇને સાભળો. અહંકાર, પ્રાણ, ઘ્રાણ, ગુદા અને ગંધ વિષય એ પૃથ્વીનાં સ્વરૂપો છે. આ સર્વ મેં શાસ્ત્રાધારે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ દેહ છે તેનો વિચાર કરવાથી મનુષ્ય નિઃસંદેહ બને છે. એમા જે મન પરોવીને જોશે તેને વધુ સમજ પડશે.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મદેહનું વર્ણન થયું આગળ સ્થૂલનુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આકાશ પોતાના પાચ ગુણોવડે સ્થૂલ દેહમા કેવી રીતે રહે છે તે સાંભળો. કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ અને ભય એ પાચ ભેદ આકાશના છે. હવે વાયુના પ્રકાર જણાવુ છું. ચલન, વલન, પ્રસરણ, નિરોધન અને આકુંચન એ પાચ વાયુના પાચ સ્વરૂપ છે ક્ષુધા, તૃષા, આલસ્ય, નિદ્રા અને મૈથુન એ પાચ પ્રકારના ગુણ તેજના છે. હવે આપના ભેદ કહેવા જોઇએ. વીર્ય, રક્ત, લાળ, મૂત્ર અને પ્રસ્વેદ એ પાંચ પ્રકાર આપ (જળ) ના છે હવે પૃથ્વીનો વિસ્તાર કહેવો જોઇએ. અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી અને કેશ એ પાચ પૃથ્વીના ધર્મ છે. આવું સ્થૂલ દેહનું વર્ણન છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ

મહાભૂતોના પચ્ચીસ તત્વો મળીને સ્થૂલ દેહ થયો છે
ત્રીજો કારણ દેહ અજ્ઞાનરૂપ છે અને ચોથો મહાકારણ દેહ જ્ઞાનરૂપ
આ ચારે દેહોનુ નિરસન થતા માત્ર વિજ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મ શેષ રહે
ઉપર કહેલા ચાર દેહ વિચારવડે દૂર કર્યા અને એ સર્વ તત્વો દૂર
ની સાથ તે પ્રત્યેનો અહભાવ પણ ચાલ્યો ગયો એટલે પરબ્રહ્મમા
ન્ય (અભે૦ ભાવ આત્મનિવેદન-આ માર્ગનુ થઇ ચૂકય જાણવુ
નથી પ્રાણી જન્મ મૃ યુથી છૂટે છ નરદેહમા મહત્કાર્ય સાધી લે છે
ને ભક્તિયોગથી કૃતકૃત્ય તથા સાધક થઇ રહે છે આ પ્રમાણે પછી
નુ વર્ણન થય અના પુન પુન વિચાર કરવા જોઇએ પારસના
ધી લેખ નુ સવણ થ જાય છ અ દ૯ત પણ સત ર ણમાં
પાધ નથ ... પ તના પશથી ન ખ ... પા ય બનતુ
થી પ ત ન ધુ ... ણ ત્વાર્થ તા મનુષ્ય પ ત સાધુ જ બની જાય છ

समास १ मो देहचतुष्टय

તે માયિક છે અને આપણે તે સર્વથી પર તેના સાક્ષી છીએ એમ સમજી તેમનું નિરસન કરવું. સાક્ષી એટલે જ્ઞાન, એ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનને ઓળખવું જોઇએ; એટલે પછી દેહોના નિરસનની સાથેજ એ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો પણ લય થાય છે.

બ્રહ્માંડમાં જે દેહોની કલ્પના કરવામાં આવી છે તેમને વિરાટ અને હિરણ્યગર્ભ કહેવામાં આવે છે. આત્મજ્ઞાન અને વિવેકથી તેમનું પણ નિરસન થઇ જાય છે આત્માનાત્મનો વિવેક અને સારાસારનો વિચાર કરી જોતાંવેંત આપોઆપજ પંચભૂતોના માયિકપણાની પ્રતીતિ થઇ જાય છે અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી અને રોમ એ પાંચ પૃથ્વીના ગુણધર્મ [illegible] એ [illegible] જાણવા જોઇએ શુક્ર, શોણિત [illegible] એ પાંચ [illegible] તત્ત્વની સ્પષ્ટ રીતે [illegible] જોઇએ [illegible] અને મૈથુન એ પાંચ [illegible] તેઓ ચલન, [illegible] છે એમ [illegible] અને [illegible] [illegible]

समास १० मो–सिद्धनिरूपण.

જ્યોતિની આસપાસ જે ઉદરનું આવરણ છે તેને આવરણોદક કહેવામાં આવે છે તેમાં હાટકેશ્વરનું લિંગ છે, તેનો મહિમા બહુજ મોટો છે, પરંતુ તેને નમસ્કાર કરી શકાતો નથી. શરીરવડે તેની પાસે જઈ શકાતું નથી, અને તેનું દર્શન થઈ શકતું નથી, માટે તે પરમેશ્વરને વિવેકથી ધ્યાનમાં આણવો જોઈએ. સાત સમુદ્રોના આવરણની પેલી તરફ પુષ્કળ પૃથ્વી છે અને છેવટે બ્રહ્માંડના પડદા તૂટેલા પડ્યા છે આ સાત સમુદ્રોને ઓળંગીને ત્યાં જવાનું શી રીતે ફાવે? માટેજ સાધુએ વિવેકી થવું જોઈએ. જે આપણને સમજાય નહિ તે જ્ઞાતાને પૂછવું; કેમકે મનની ગતિની સાથે સાથે શરીર પણ ફરી ફરી શકે એમ તો બની શકતુંજ નથી. સર્વ ચક્ષુથી જે જણાય નહિ તેને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોવું અને બ્રહ્માંડનું મનન કરીને સમાધાન રાખવું. પૃથ્વીનો આડ પડદો હોવાથીજ આકાશ અને પાતાળ એવા બે ભેદ થયેલા છે. એ પડદારૂપ ઉપાધિ વચમાં ન હોય તો સર્વ આકાશજ છે, તેમ જે સ્વભાવથીજ ઉપાધિરહિત છે તેને પરબ્રહ્મ કહે છે તેમાં દૃશ્ય માયાના નામનું તો શૂન્યજ હોય છે દૃષ્ટિથી જે દેખાય તેનું નામ 'દૃશ્ય' અને મનથી દેખાય તેનું નામ 'ભાસ' છે, પરંતુ પરમાત્મા તો મનથી પણ અને નિરભાસ છે, માટે તેને વિવેકથીજ જાણવો જોઈએ જ્યાં દૃશ્ય અને ભાસને માટે સ્થાન હોતું નથી ત્યાં વિવેકજ પ્રવેશ કરી શકે છે જગમાં એવા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા જ્ઞાતા થોડાજ હોય છે વાચાથી બોલી શકાય તે 'વાચ્યાંશ' તથા જે બોલી ન શકાય તેને 'લક્ષ્યાંશ' જાણવો જોઈએ, અને ગુણના યોગથીજ નિર્ગુણની પ્રતીતિ કરવી જોઈએ અનેક પ્રકારના સર્વ ગુણોનો નાશ છે માત્ર નિર્ગુણ પરમાત્માજ અવિનાશી છે સ્થૂલ પદાર્થને જોવા કરતાં સૂક્ષ્મને જોવામાંજ વિશેષતા છે જે પદાર્થ દૃષ્ટિવડે ન દેખાય તેને સાંભળીને જાણવો જોઈએ. શ્રવણ અને મનનથી સર્વ કાંઈ સમજાય છે આ બધા પ્રકૃતિથી બનેલા પદાર્થો અનેક પ્રકારના છે, પરંતુ સર્વનું જ્ઞાન મેળવી શકાતું નથી કોઈ પણ તે સર્વને જાણી શકતો

નથી. સર્વ પદાર્થોની સરખીજ સ્થિતિ હોય તો તો પછી શુભાશુભની સર્વ પરીક્ષા ડૂબીજ જાય અને જેમ સ્વાદ ન જાણનારો માણસ સમસ્ત ખાદ્ય પદાર્થોને મિશ્રિત કરી દે છે તેના જેવીજ સ્થિતિ થાય. મૂઢ મનુષ્ય ગુણગ્રાહક બની શકતો નથી. મૂર્ખ મનુષ્ય વિવેક સમજી શકતો નથી. વિવેક અને અવિવેકને તે એકજ ગણે છે. જેને ઉચ્ચ અને નીચજન સમજાય તેનો અભ્યાસ પાણીમાં ગયો સમજવો અને નાના પ્રકારના અભ્યાસ કર્યા વિના તો મનુષ્યનો છુટકોજ ક્યાં છે ? જે માણસ મોટો બની જાય છે તેને સર્વ એકસમાનજ લાગે છે. આવા માણસને મૂર્ખ અને અવિવેકી જાણવો જોઈએ. જેનો સદાકાળ નાશ થયા કરે છે, તેનેજ એવા માણસો અવિનાશી કહે છે. આવા બકવાદીને શું કહેવું ? ઈશ્વરે નાના પ્રકારના ભેદો કર્યા છે અને એ ભેદોવડેજ સકળ સૃષ્ટિ ચાલે છે; પરંતુ જ્યાં પરીક્ષકો સર્વ અંધજ ભેગા મળ્યા હોય ત્યાં યથાર્થ પરીક્ષા થાયજ ક્યાંથી ? પરીક્ષા ન હોય તેવા માણસોને મૂર્ખોનુંજ મંડળ કહેવું જોઈએ. મૂર્ખમાં જ્યાં ગુણજ હોય નહિ ત્યાં ગૌરવ ક્યાંથીજ આવે ? જ્યાં ખરૂં અને ખોટું એકજ બનાવી દીધું ત્યાં પછી વિવેક રહ્યોજ ક્યાં ? સાધુ પુરુષો તો અસારને છોડી સારજ ગ્રહણ કરે છે ભિખારી તે ઉત્તમ વસ્તુની પરીક્ષા ક્યાંથી કરી શકે ? દીક્ષાહીનની પાસે દીક્ષા આવેજ કેવી રીતે ? ક્રિયા પડ આવીને જ મનુષ્ય પોતાના આચરણને શીઘ્રજ સ્વચ્છ કરી શકતો નથી, તેને વક્તાઓ અને પુરાણો શું કરશે ? પ્રથમ આચારનું પાલન કરવું અને પછી વિચાર ગ્રહણ કરવો કેમકે મનુષ્ય આચાર અને વિચારવડેજ તરી શકે છે પરંતુ [illegible] માણસોનેજ જે [illegible] સમજતા નથી તેને મૂર્ખ શી રીતે કહી શકો ? જ્યાં [illegible] હોય ત્યાં [illegible] કરી શકશે ? પાપ અને પુણ્ય, સ્વર્ગ અને નરક, એ સર્વને એકજ માનીએ તો પછી વિવેક અને અવિવેકની આવશ્યકતાજ શી છે ? અમૃત અને વિષને એકજ કહો, પરંતુ [illegible] ખાવાથી [illegible] છે, [illegible] છે અને સત્કર્મથી કીર્તિ [illegible] છે [illegible] યથાર્થ વિવેક હોતો નથી [illegible] લોક અને પરલોક પણ નિરર્થક છે [illegible] કરવું અને [illegible] કરી [illegible] વક્તાઓનું [illegible] કરવું અને [illegible] પ્રયત્ન કરી [illegible] અભ્યાસ કરવો.

दशक १८ मो

समास १ लो—विविध देवता.

[illegible]

તને પણ ધન્ય છે. તારું શરીર હળદરથી પીળુંજ રહે છે. તારે ત્યાં કાંદાનાં ભજીઆં ખાવાને સર્વ લોકો તત્પર રહે છે. હે તુલજાભવાનિ! તને પણ ધન્ય છે; કારણ કે તું ભક્તોપર સદા પ્રસન્ન રહે છે. જગતમાં એવું કોણ છે કે જે તારા ગુણવૈભવની ગણના કરી શકે? હે પાંડુરંગ! તને પણ ધન્ય છે. આપની પાસે રાત્રિ દિવસ અનેક પ્રકારનાં ગાનતાન, રાગરંગ, કથા વાર્તાના તાગડધિન્ના ઉડયા કરે છે. હે ક્ષેત્રપાળ! તને પણ ધન્ય છે. તેં અનેક લોકોને ભક્તિમાર્ગે લગાડયા છે. ભાવપૂર્વક તારી ભક્તિ કરવાથી ફળ મળવામાં વિલંબ થતો નથી.

આ સિવાય રામકૃષ્ણાદિક અવતારો કે જેમની ઉપાસનામાં અનેક લોકો નિમગ્ન રહેલા છે તેમનો મહિમા પણ અપાર છે; પરંતુ એ સર્વ દેવોનું મૂળ તો કેવળ આ અંતરાત્માજ છે જગતના સર્વ ભોગો તેનેજ પહોંચે છે. તેજ અનેક દેવો રૂપે બેઠો છે. તેજ અનેક શક્તિ રૂપે થયેલો અને તેજ સર્વ વૈભવોનો ભોક્તા છે. એના વિસ્તારનો વિચાર કરવા જઈએ તો તેની જંજાળ અત્યંત લંબાયેલી જણાય છે. નર અને દેવ અનેક થાય છે અને અનેક લય પામે છે. તેનું વર્ણન તે કયાં સુધી કરીએ? કીર્તિ અને અપકીર્તિ, ફાવે તેટલી સ્તુતિ અને ફાવે તેટલી નિંદા એ સર્વ એક અંતરાત્માનેજ મળે છે. તે કોઈ દેહમા કાંઇ કરે છે અને કોઈ દેહમા કાઇ ભોગવે છે સર્વ દેહોમાં ભોગી, ત્યાગી કે વીતરાગીરૂપી માત્ર તે એક અંતરાત્માજ રહેલો છે પ્રાણીઓ અભિમાનમાં બૂડેલા હોવાથી તેઓ માત્ર દેહ તરફજ જોતા રહે છે અને અંતરમાં રહેલા મુખ્ય અતરાત્માનેજ ચૂકી જાય છે. અરે, આ અતરાત્માની ચળવળને જુએ એવો આ જગતમા કોણ છે? અગાધ પુણ્ય હોય ત્યારેજ તેની તરફ ચિત્તનુ કઈક અનુસધાન રહે છે, પરતુ તેનુ અનુસંધાન થતાંની સાથેજ પાતકો બળીને ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે, એમ અતર્નિષ્ઠ જ્ઞાની પુરુષો મનન કરીને જાણે છે. અતર્નિષ્ઠ હોય છે તેઓ આ ભવસાગરને તરી જાય છે અને જે અતર્ભ્રષ્ટ હોય છે તેઓ બૂડી જાય છે, કારણકે બિચારાઓ બહારના લોકાચારમા ગુચવાઈ રહે છે

समास २ जो—ज्ञातानो समागम.

આ હો અજ્ઞાનદશામાં જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું; પરંતુ હવે નવી વાત સમજી લઈ નિયમપૂર્વક વર્તવું જોઈએ. જ્ઞાતાની સંગતિ કરવી, જ્ઞાતાની સેવા કરવી અને ધીમે ધીમે જ્ઞાતાની સદ્બુદ્ધિ પણ ધારણ કરવી. જ્ઞાતાની પાસેજ લખતાં શીખવું, જ્ઞાતાની પાસેજ વાંચતાં શીખવું અને જ્ઞાતાનેજ સર્વ વાતો પૂછવી. જ્ઞાતાપરજ ઉપકાર કરવો, જ્ઞાતાને માટે શરીરને શ્રમ આપવો અને જ્ઞાતાના વિચાર કેવા છે તે જાણવું. જ્ઞાતાની સંગતિમાં ભજન કરવું, જ્ઞાતાની સંગતિમાં શરીરકષ્ટ સહન કરવું અને જ્ઞાતાની સંગતિમાજ મનન કરી કરીને આનંદ લેવો. જ્ઞાતાની પાસેજ રાગનો ગાવા, જ્ઞાતાની પાસેજ વગાડવું અને જ્ઞાતાની પાસેજ અનેક પ્રકારના આલાપો શીખવા. જ્ઞાતાનોજ આશ્રય કરવો, જ્ઞાતાનુંજ ઔષધ લેવું અને જ્ઞાતા [illegible] તેજ પથ્ય પ્રથમ પાળવું. જ્ઞાતાની પાસેજ [illegible] કરતાં શીખવું. જ્ઞાતાની પાસેજ [illegible] અને જ્ઞાતાની પાસેજ [illegible] કરતાં શીખવું. જ્ઞાતા [illegible] સમજ [illegible] જ્ઞાતા [illegible] સમજ [illegible] શીખવી. જ્ઞાતાનીજ [illegible] અને જ્ઞાતાની પાસેજ [illegible]

[illegible]

સમષ્ટિ, જેની, જ્ઞાતાની, અનેક જ્ઞાનની, કલ્પના, જ્ઞાતાની પ્રવૃત્તિનો
જ્ઞાતાની નિર્માણ, ક્રિયાની કુશળતા સમષ્ટિ જેની જ્ઞાતા ચેતના
સાથે કેવી રીતે કરે છે, જ્ઞાતાનો આત્માનાત્મવિવેક કેવો
છે અને ગુણ કેવા હોય છે, તે સર્વ સમષ્ટિને તેનું ચિંતન
જ્ઞાતાનો ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાતાનો વૈરાગ્ય, યોગ અને જ્ઞાતાની સર્વ
સમષ્ટિને તેનું ચિંતન કરવું, જ્ઞાતાનું જ્ઞાન લેવું, જ્ઞાતાનું ધ્યાન ધરવું
અને જ્ઞાતાના વિદેહ (દેહાભિમાનરહિત) પણાનાં લક્ષણ સમષ્ટિ જેવાં.
જ્ઞાતાનું ભક્તિપણું, જ્ઞાતાનું નિરભિમાનીપણું અને જ્ઞાતાનો બ્રહ્મવિચાર
સમષ્ટિ જેવાં જોઈએ. માત્ર અંતરાત્મા જ ખરો જ્ઞાતા છે. તેનો મહિમા
કઈ રીતે વર્ણવી શકાય ? તેની વિદ્યાની, તેના ગુણોની અને તેની કર્તાની
મહત્તા કોણ કરી શકે એમ છે ? પરમેશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાવાથી, અને
નિરંતર તેનો મહિમા ગાવાથી અપાર આનંદ થાય છે. પરમેશ્વરે નિર્માણ
કરેલી જે જે વસ્તુઓ જે સદા દૃષ્ટિએ પડયા કરે છે, તેનો વારંવાર
વિચાર કરીને તે ઉપરથી વિવેકીએ પરમાત્માની મહત્તા સમજવી જોઈએ.
જે જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તે સર્વ જગદીશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે; માટે
પ્રથમ તો એ નિર્માણ કરેલા સ્થૂલ પદાર્થોથી તેને નિર્માણ કરનારો ઈશ્વર
જુદો છે એમ જાણવું જોઈએ. સર્વનો કર્તા તેજ છે, પરંતુ તેને જોવા
જઈએ તો તે દેખાતો નથી. વિવેકબળથી તેને જોતા રહેવું જોઈએ.
એવી રીતે જ્યારે તેનામાં અખંડ ધ્યાન લાગે છે ત્યારે તે કૃપાળુનું
દર્શન થાય છે, માટે સગુણ તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું તેનું જે
ધ્યાન બન્યું નહિ તે અજ્ઞાન જ અને ધ્યાન ધરે છે તે જ્ઞાન છે. જે
જ્ઞાન હોય જ તેના પરમાત્મા સગુણથી ભજન કરે જ ઉપાસના થકી
[illegible]
[illegible]

समास ३ जो–मूर्खता, तेनुं फळ अने उपाय.

આ દુર્લભ માનવ શરીરમાં આયુષ્ય એ પરમ દુર્લભ વસ્તુ છે, માટે તેનો વૃથા નાશ ન કરતા રામદાસ કહે છે કે વિવેકનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. કેમકે ઉત્તમ વિવેકને પ્રાપ્ત ન કરવાથી સર્વ અવિવેકજ રહે છે અને અવિવેકને લીધે પ્રાણી રંક જેવો દેખાય છે મનુષ્ય પોતાને હાથેજ પોતાને તવો બનાવે છે–પોતાનું આળસજ પોતાને દરિદ્રી બનાવે છે અને બૂરી સંગતિ પણ મનુષ્યને જોતજોતામા ડૂબાવી દે છે મૂર્ખપણાનો અભ્યાસ રહેવાથી બેવકુફી સવાર થાય છે અને સુવાવસ્થામા કામરૂપી ચાડાલ ખરો થાય છે જે માણસ તરુણાવસ્થામા એવો મૂર્ખ અને આળસુ હોય છે તે સર્વ પ્રકારે દીનતાજ ભોગવે છે તેને જે તને કાંઈ પણ પ્રાપ્ત ન થાય તેને માટે અન્યને શું કહીએ ? તેને જે જે વસ્તુઓ જોઇતી હોય તે તે મળતી નથી અન્નવસ્ત્ર સુદ્ધા તેને મળતા નથી અને અંતઃકરણમા કોઇ ઉત્તમ ગુણ તો હોતોજ નથી તેને બોલતા આવડતું નથી, બેસતા આવડતુ નથી, પ્રસંગ (અવસર) ને પણ તે જરા પણ ઓળખી શક્તો નથી, તેનુ શરીર તથા મન શુભ અભ્યાસમા વળતુ નથી. તે લખતો નથી વાચતો નથી, પૂછતો નથી, બોલતો નથી અને મૂર્ખતાને લીધે તેને શાણપણનો અભ્યાસ પડતો નથી. પોતાને કશું આવડે નહિ અને બીજા શીખવે તે માને નહિ પોતે તો ગાંડો હોય છેજ અને સજ્જનોની પણ નિંદા કરે છે મનમા એક હોય અને બહાર બીજુ જણાવવું, એવાજ જ માણસનો વિવેક હોય છે તે પરલોકનુ સાર્થક્ય શી રીતે કરી શકે ? આવા માણસનો વ્યવહાર નષ્ટ થઇ જાય અને તેના મનમા પસ્તાવો થાય તો પછી તેણે વિવેકના અભ્યાસ કરવો જોઇએ મનને એકાગ્ર કરીને તેણે દૃઢતાથી સાધન કરવુ અને યત્ન કરવામા લેશ પણ આલસ્ય ધરવુ નહિ સર્વ દુર્ગુણોનો પરિત્યાગ કરવો, સદ્ગુણોનો અભ્યાસ કરવો અને નહન અથવા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો પદો, શ્લોકો, અનેક પ્રકારની કવિતા, સુદ્ધા છંદ એનો પાઠ કરવો જોઇએ, કે કે તે પ્રસંગોપાત બોલવાથી આપણને અને સર્વને

આનંદ થાય છે; પરંતુ એમાં પણ કયા પ્રસંગે શું બોલવું તે સમજી રાખવું જોઇએ. વ્યર્થ કષ્ટ શા માટે ઉઠાવવું ? અન્યનો મનોભાવ જાણવો જોઇએ અને તેની રુચિ જોઇને ગાવું જોઇએ. જે યાદ આવે તે ગાવા મંડી પડવું એ પણ મૂર્ખતા છે. જેની જેવી ઉપાસના હોય તેજ પ્રમાણે ગાવું, એમાં ચૂકવું નહિ. રાગજ્ઞાન અને તાલજ્ઞાનનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ. પ્રસંગોપાત્ત સાહિત્ય, સંગીત તથા કથાવાર્તાની ધૂમ મચાવી દેવી અને શ્રોતાજનોને સમજાય તેવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કાઢી જાણવા જોઇએ. પાઠ પુષ્કળ કરવા જોઇએ; જેથી સ્મૃતિ સર્વકાળ ઉજ્વળ (તાજી) રહે. કહેલી વાતનું અંતરમાં સ્મરણ રાખવું જોઇએ. નિરંતર એકાંતનું સેવન કરવું અને ગ્રંથ માત્ર (સર્વ ગ્રંથ) ઢંઢોળવા અને જે અર્થની મનમાં પ્રતીતિ આવે તેજ અર્થ ગ્રહણ કરવો.

समास ४ थो–नरदेहनुं महत्त्व.

દેહવડેજ ગણપતિનું પૂજન કરી શકાય છે અને દેહ છે તથીજ સરસ્વતીને વંદન કરી શકાય છે. ગુરુ, સજ્જન અને શ્રોતા એ સૌ દેહને લીધેજ છે. દેહવડેજ મનુષ્ય કવિતા કરે છે, દેહવડેજ અધ્યયન કરે છે અને દેહવડેજ અનેક પ્રકારની વિદ્યા શિખે છે. મનુષ્ય દેહવડેજ ગ્રંથ લખે છે, દેહવડેજ નાના પ્રકારની લીપિ ઓળખે છે અને દેહવડેજ અનેક પદાર્થોની શોધ કરે છે દેહના યોગથીજ મહાજ્ઞાની, સિદ્ધ, સાધુ, ઋષિ અને મુનિ થાય છે. દેહવડેજ પ્રાણી તીર્થાટનમાં ફરે છે. દેહવડેજ મનન કરી શકાય છે અને દેહને લીધેજ તેમાં રહેલા દેહી–પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે દેહવડેજ કર્મમાર્ગ, દેહવડેજ ઉપાસનામાર્ગ અને દેહવડેજ જ્ઞાનમાર્ગ જગતમાં ચાલે છે. યોગી, વિરક્ત અને તપસ્વી આદિ અનેક માણસો દેહવડેજ અનેક પ્રયાસો કરે છે અને દેહને લીધેજ આત્માને પ્રકટ થવું પડે છે આલોક અને પરલોકની સર્વ સાર્થકતા દેહવડેજ થાય છે દેહવિના સર્વ કાંઇ નિરર્થક છે પુરશ્ચરણ, અનુષ્ઠાન,

[illegible] સમસ્ત [illegible] એ સર્વ દેહવડેજ બની
જે તે દેહવડેજ અનુપ પુણ્યકારી થાય છે અને દેહવડેજ [illegible]
ની જાય છે દેહવડેજ [illegible] બને છે અને દેહવડેજ પવિત્ર
થાય છે દેહવડેજ [illegible] પુરાં થાય છે અને દેહવડેજ વેદપાઠી પણ
ને છે અનેક પ્રકારના [illegible] અને પાખંડો સર્વ દેહવડેજ થાય છે
દેહવડેજ વિષયોમાં [illegible] થાય છે, દેહવડેજ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી
[illegible] થાય છે અને દેહવડેજ અનેક પ્રકારના રોગ થાય છે [illegible] છે દેહ
વડેજ નવ પ્રકારની ભક્તિ થાય છે, દેહવડેજ ચતુર્વિધ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય
છે અને દેહવડેજ અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ અને મતો [illegible] છે દેહ
વડેજ રાજધર્મ [illegible] છે, દેહવડેજ અનેક પ્રકારના મર્મો સમજાય છે
અને જે કોઈ કહે છે કે દેહવડેજ પુણ્યકર્મનું ફળ મળે છે દેહને લીધેજ
નાના પ્રકારના ન્યાયો હોય છે, દેહને લીધેજ નાના પ્રકારના અર્થો હોય
છે અને દેહવડેજ પ્રાપ્તિ સાર્થક અને વ્યર્થ થાય છે દેહવડેજ અનેક
પ્રકારનાં [illegible] સાધ્ય થાય છે દેહવડેજ કનિષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે, દેહવડેજ
[illegible] પ્રાપ્ત થાય છે અને દેહને લીધેજ ભક્તિમાર્ગનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય
છે અનેક પ્રકારના સન્માર્ગસાધન દેહના યોગથીજ થઈ શકે છે
દેહને લીધેજ બંધનો પણ તૂટી જાય છે અને દેહને લીધેજ આત્મનિવેદન
થઈ [illegible] પ્રાપ્તિ થાય છે સર્વ [illegible] દેહ ઉત્તમ છે કેમકે દેહમાં
[illegible] વિવેકી
[illegible] અનેક પ્રકારની કીર્તિ કિંવા અનેક પ્રકારની અપ
કીર્તિ દેહને લીધેજ થાય છે અવતારોની પરંપરા પણ દેહવડેજ થાય છે
[illegible] દેહને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને
અનેક પ્રકારના [illegible] દેહને લીધેજ થાય છે દેહના યોગથીજ
[illegible] દેહવડેજ [illegible] છે દેહ વિના
[illegible] દેહ [illegible] હોય [illegible] તે સર્વ [illegible]
છે દેહ [illegible] છે, દેહ અનેક ગુણોની ખાણ છે અને અનેક
નાના વિધ [illegible] દેહવડેજ થાય છે દેહના વડેજ ગાયન [illegible] શીખાય
છે દેહવડેજ [illegible] વગાડાય છે અને દેહવડેજ [illegible] પણ નાશ
થાય છે [illegible] આ પ્રમાણે [illegible] છે દેહ [illegible] છે, પરંતુ એને
[illegible]

શુદ્ધ જેમ આપણો જોઈએ કેહવડેજ માણુસો નાના મોટા પેલપોતનો આચાર કરે છે, તેમાં કેટલાક માણુસો નાના તો કેટલાક મોટા હોય છે એજ. દેહધારણ કરીને આવ્યા તેઓ કાંઈ ને કાંઈ કરીનેજ ગયા છે કેટ લાક હરિનું ભજન કરીને પાવન થયા છે. આપણા પ્રકૃતિનું મૂળ કેવળ માયાજ છે. અનેક પ્રકારના મકરૂપોને આ દેહરૂપી કુવો લાગેલા છે હરિ-સ્વરૂપના મૂળમા હતો અને તેનેજ હવે મનુષ્યરૂપી દેહમાં પણ જોઈ લો. જુદા જુદા દેહોમા યથાર્થ તપાસ કરી જોવાથી આ વાત સમજાશે. દેહોના મૂળમા બીજ પ્રત્યે હોવાથી વેલી બીજરૂપ પણ છે અને તે ઉપ રથી [illegible] હોવાથી તેને ઉદકરૂપ પણ સમજવી પાછળથી ફળમ ને બીજ દેખાય છે તે મનબીજનાજ અશરૂપ છે. મૂળને શીપેજ ફૂટ આવે છે અને ફળનું પાકી મૂળ થાય છે. આ પ્રકારે આ સર્વ જગત [illegible] અને [illegible] અન્નુ કાંઈ પણ કશું હોય તો તે દેહુનિ [illegible]

[illegible]

समास ५ मो–समाधाननी युक्ति.

માપ દ્વારા ગમે તેટલું ધાન્ય માપવામાં આવે તોપણ તે માપ ધાન્યનો એક પણ દાણો ખાતું નથી તેમ અનેક માણસો સારા સારા ગ્રંથ ભણી જાય છે; પરંતુ તેમાંની એક પણ વાત તેમના અંતરમાં ઉતરેલી હોતી નથી. તેવો માણસ પાઠ કરવામાં તો જરાપણ અટકતો નથી; પરંતુ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો કાંઇપણ પ્રત્યુત્તર આપી શકતો નથી. અનુભવની વાત પૂછતા તે અનુમાન દર્શાવવા મંડી પડે છે; માટે મનુષ્યે તેમ ન કરતા શબ્દરૂપી રત્નોની પરીક્ષા કરવી જોઇએ અને તેમાંથી વિશ્વાસપાત્ર જણાય તેનેજ ગ્રહણ કરી બાકીના તમામનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. નામ અને રૂપ બાદ કરતાં જે શેષ રહે તેનોજ અનુભવ લેવો જોઇએ. સાર અને અસારને એકજ ગણવા એ મૂર્ખતા છે. પત્રને માત્ર એમ ને એમ બધો વાંચીજ જવો કે વાંચીને તેમાના કુશળ–સમાચાર પણ સમજવા જોઇએ ? માત્ર ગ્રંથનો પાઠજ કરીજનારે આ દ્રષ્ટાંત ઉપરથી કંઇક સમજવું જોઇએ જ્યાં સમજણ નથી ત્યાં સર્વ ઘોટાળોજ થાય છે અને એવા વક્તાને કાંઇ પૂછવા જઇએ તો ઉલટો ક્રોધ કરે છે સમજ્યા વિના ગમે તેટલું શબ્દજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, તોપણ કોઇ સભામાં પ્રસંગ આવતા તે શબ્દજ્ઞાન વ્યર્થજ થઇ પડે છે ઘંટીમાં જલદી જલદી અનાજ નાખવામાં આવે તો તેથી આટો બારીક દળાતો નથી મોંમા કોળીઆ નાખવામાં આવ્યા પરંતુ ચાવવાનો અવકાશ ન દીધો બધું મુખ તો ભરી દેવામાં આવ્યું પણ પછી કેમ કરવું ? અસ્તુ હવે વ્યાખ્યાતાના લક્ષણ સાંભળો તેણે શ્રોતાઓની એક ક્ષણપણ નિરર્થક જવા દેવી જોઇએ અને સર્વના અંતઃકરણ સંભાળતા રહેવું જોઇએ જે જે સૂક્ષ્મ પદાર્થોના નામ કથનમાં આવે તેના રૂપ પણ પોતે આગમાં સાક્ષીને શ્રોતાઓને ઓળખાવવા જોઇએ સભામાં વક્તા જ્યારે માર્મિક રીતે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરે છે ત્યારે શ્રોતાઓ અત્યંત આનંદ પામે છે અને તેઓ સર્વ વારંવાર વક્તાને વંદન કરે છે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાથી શ્રોતાઓ વક્તાને વંદન પણ કરે છે અને નિરાકરણ

ન થઇ શકે તો તેની નિંદા પણ કરે છે વક્તા શ્રોતાઓપર તેથી સન્ન થાય તો તેમાં શું થઇ શકે ? સુવર્ણને જેમ કસોટીપર નાખાન તથા તાવીનેજ ગ્રહણ કરવામા આવે છે તેમ શ્રવણ મનનદ્વારા વક્તાનો અનુભવ કેટલો છે તે વાત શ્રોતાઓએ જાણી લેવી. વૈદ્યપર વિશ્વાસ બેસે નહિ અને વ્યથા દૂર થાય નહિ, તો પછી રોગ કેવી રીતે જાય ? કયાય પણ ચાલતુ નથી અને ખોટાને કોઇ માનતું નથી, માટે ખરી વાતજ શ્રોતાઓના અનુમાનમા ઉતારવી વાચતા લખતા આવડે નહિ અને વ્યાપાર કર્યો, થોડા દિવસ તો તે ચાલ્યો, પરતુ કોઈ જાણકાર હિસાબ તપાસનાર મળી આવ્યો કે તરતજ જૂઠ પકડાઇ જાય છે પ્રમાણ અને આધારસહિત હિસાબ ચોકખો રાખ્યો હોય તો પછી કહો જોઇએ હિસાબ તપાસનાર શુ કરી શકે ? જે મનુષ્ય પોતેજ ગુચવાઇ પડેલો હોય તે અન્યને કેવી રીતે સમજાવી શકે ? કોઇ પણ હોય, પરતુ જે વિષયમા તે અજ્ઞાન હશે તે વિષયમા તો તેને આપદાજ પડવાની અગમા અગ તો હોય નહિ અને યુદ્ધમા જાય, તો પછી તેનો પૂર્ણ પરાભવ થાય તેમા દોષ કોનો ? જે ભાષન સ્વાનુભવથી ખરી લાગે તેજ અતિ આદરસહિત ગ્રહણ કરવી અને અનુભવ વિનાના ભાષણને તો ભૂસુજ સમજવુ શીખામણ દેવાથી સામાને ક્રોધ ચડે છે ખરો, પરતુ પાછળથી તેનેજ પશ્ચાત્તાપ થાય છે કારણકે ખોટો નિશ્ચય મનુષ્યોમાથી તત્કાલ ઉડી જાય છે ખરાને છોડી ખોટાને પકડવામા આવે, તો પછી ભક-ધ્યાનમા ને એમા ફેર શો ? જગતમા પરમાત્માએ જે ન્યાય સ્થાપન કરેલો છે તેને અનુસરીને ચાલવુ જોઇએ તે ન્યાયને છોડવાથી સમગ્ર જગત તેની પાછળ પડશે ત્યારે તે કોની કોની સાથે ઝઘડો કરીને કષ્ટ ઉઠાવશે ? અન્યાયથી કોઇનુ ભલુ થયુ હોય એવુ જોયુ પણ નથી અને સાભળ્યું પણ નથી માટે અન્યાય અને અસત્યનો આગ્રહ ધરવો એ મૂર્ખતાજ છે અસત્ય એટલેજ પાપ અને સત્ય એટલે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, તો હવે એ બેમાથી કોનો આદર કરવો એ કહેવુ પડે તેમ નથી સર્વ બોલવુ ચાલવુ માયામાત્રજ છે માયા વિના બોલવુ અશક્ય છે, માટે મ । નિ શબ્દનો શોધ કરવી જોઇએ વાચ્યાશન ઓળખીને છોડી દેવો જોઇએ અને લક્ષ્યાશનો વિચાર કરીને તેને ગ્રહણ કરવો જોઇએ. આમ કરવાથી મળ નિ શ ક જડી આવે છે અર્થાત પ્રકૃતિ કે જે સશયરૂપ છે,

ને છોડી દઈને અભ્યાસમાં લક્ષ લગાવવું જોઈએ મનનશીલ અને પ્રયત્ન શીલ મનુષ્યજ આ પ્રમાણે કરી શકે છે નાના પ્રકારનું ભૂલું અને કાળાને એક સમાનજ ગણવા એ ખોટું છે એને છોડી દઈ છાનનને કયો શાણો માણસ આદરે ? પિંડમાં નિત્ય અર્થાત્ શાશ્વત શું છે અને અનિત્ય અર્થાત્ અશાશ્વત શું છે તેનો વિવેક કરવો; અને બ્રહ્માંડમાં પણ સાર શું છે તથા અસાર શું છે તે સર્વની શોધ કરી તેમાંથી સાર તારવી લેવું કરવું અન્વય અને વ્યતિરેક આદિ તત્વ સાધનોને જાણ્યાં છે આવાં ન હોય તો વિચાર શી રીતે કરી શકાય ? તત્વદૃષ્ટિ તત્વને શોધવાં જોઈએ અને મહાવાક્યમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ તથા આત્મનિવેદન કરીને સમાધાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ

समास ६ ह्री–दिव्य गुणोनो उपदेश.

વાથી કાર્ય બગડી જાય છે; માટે ગમે તે, જે તે એક છેવટ લાવવું ઈશ્વર પોતાના ભક્તોનું અભિમાન રાખે છે અને તુલજાભવાનીની આપની ઉપર કૃપા છે; પરંતુ કામ જોઇ વિચારીનેજ કરવું જોઇએ. સાવધાન રહેવુ જોઇએ. બહુ સૂચના શી કરવી ? સર્વ વાત મનવડે જવી જોઇએ. સમર્થ પુરુષની પાસે બહુ લોકો રહે છે, તે સર્વને આનંદસહિત રાખવા જોઇએ. એમ કરવાથીજ તે માણસો નિશ્ચલ મન કરીને રહે છે. મ્લેચ્છોમાં દુર્જન ઘણા વધી ગયા છે, બહુ દિવસોથી તેમનો ઉપદ્રવ મચી રહ્યો છે; માટે નિરંતર તેમનાથી સાવધ રહેવું જોઇએ. સર્વના કર્તા એવા ઈશ્વરે જેમને પોતાના કરી લીધા છે તેવા પુરુષના વિચાર કોઇ વિરલોજ જાણે છે ન્યાય, નીતિ, વિવેક, વિચાર, અનેક પ્રકારના પ્રસંગો તથા પારકાના અંતરની પરીક્ષા એ ગુણો ઈશ્વરદત્ત છે. સાવધપણે મહાપ્રયત્ન કરવો, પ્રસંગે ધૈર્ય પણ ધરવું અને અદ્ભુત કામ કરવાં એ પણ ઈશ્વરદત્ત છે. યશ, કીર્તિ, પ્રતાપ, અસીમ ઉત્તમ ગુણો અને અનુપમતા એ પણ ઈશ્વરી બક્ષિસ છે. દેવ બ્રાહ્મણપર શ્રદ્ધા, આચાર વિચાર, અનેક માણસોને આશ્રય, સદા પરોપકાર થવો એ પણ ઈશ્વરદત્ત ગુણો છે ઇહલોક અને પરલોકનો વિચાર કરવો, નિરંતર સાવધાનતા રાખવી અને બહુ લોકોનું સહન કરવુ એ પણ ઈશ્વરદત્ત ગુણો છે પરમાત્માનો પક્ષ ગ્રહણ કરવો, બ્રાહ્મણોની ચિંતા રાખવી અને લોકોનું પાલન કરવું એ દૈવી બક્ષિસ છે ધર્મની સ્થાપના કરનાર પુરુષ ઈશ્વરના અવતારરૂપ છે આવા જે પુરુષો આગળ થયેલા છે અને હવે પછી પણ થશે તે સર્વ ઈશ્વરનીજ બક્ષિસ છે પરિપક્વ ઉત્તમ ગુણ ગ્રાહકતા, તર્ક અને વિવેકની તીક્ષ્ણતા, ધર્મની સ્થાપના અને પુરુષની કીર્તિ એ પણ દૈવી બક્ષિસ છે સર્વ ગુણો મધ્યે સારરૂપ ગુણ એજ છે કે જેથી કરીને આલોક અને પરલોકનો પાર પમાય. એવી તજવીજ વિવેક અને વિચાર કરતા રહેવું જોઇએ.

समास ७ मो–लोकस्वभावनुं निरूपण.

લોકોનો સ્વભાવ લાલચુ હોય છે. તેઓ પ્રથમથીજ 'દેવ' (દો) એમ બોલે છે; અર્થાત્ 'હે પ્રભો! અમને કાંઇક આપ' એવી તેમની વાસના હોય છે. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની ભક્તિ કર્યા વિનાજ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કોઈ પણ નોકરી કર્યા વિના સ્વામીની પાસે પગાર માગવા જેવીજ આ વાત છે. પ્રયત્ન વિના ફળ મળતું નથી; પ્રયત્ન વિના રાજ્ય મળતું નથી: જગ-તમાં પ્રયત્ન કર્યાવિના મનુષ્યને કાંઇ પણ સાધ્ય થતું નથી. આલસ્યથી કાર્યનો નાશ થાય છે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે છે. હલકા માણસોજ કષ્ટથી મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્રથમ જે કષ્ટ સહન કરે છે તેજ પાછળથી સુખરૂપી ફળ ભોગવે છે અને પ્રથમથી આલસ્યમાંજ સુખ માને છે તેને પાછળથી દુઃખજ મળે છે. આલોક હો કે પરલોક હો; પરંતુ પ્રયત્ન તો ઉભયને માટે કરવો પડે છે. દૂરદર્શિતાની ઘણી આવ-શ્યકતા છે. જે મનુષ્ય કમાય તેટલું ખાઇ જાય છે તે કઠિન પ્રસંગ આવતાંજ માર્યો જાય છે, માટે જે માણસો ભવિષ્યનો વિચાર કરીને વર્તે છે તેજ શાણા છે. આલોકને માટે દ્રવ્યનો સંચય કરવો જોઇએ અને પરલોકને માટે પરમાર્થનો સંગ્રહ કરવો જોઇએ. જે માણસ આવો કાંઈપણ સંગ્રહ કરતો નથી તેનું જીવન વ્યર્થ હોઇને તે જીવતો છતાં મરેલાસમાન છે. એકવાર મરવાથી કાંઇ છટકો નથી, અનેક જન્મપર્યંત યાતના ભોગવવી પડે છે, માટે જે પોતાનું સંરક્ષણ ન કરતાં વારંવાર મરે છે તે આત્મઘાતકજ છે તે પ્રત્યેક જન્મમાં આત્મઘાત કરે છે તે કેટલીવાર આત્મઘાત કરે છે તેની ગણત્રી કોણ કરી શકે? આમ કરવાથી જન્મ મૃત્યુ શી રીતે નિવૃત્ત થાય? સર્વ કાંઈ પરમેશ્વરજ કરે છે એમ પ્રત્યેક જણ બોલે છે, પરંતુ તેના સાક્ષાત્કારનો લાભ તો કોઇ વિરલાજ ને છે વિવેક પ્રાપ્ત કરવાથીજ પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે અને એ વિવેક વિવેકીજનો પાસેથીજ મળી શકે છે. પરમેશ્વર વસ્તુત એક છે, પરંતુ અનેકની ઉત્પત્તિ કરે છે. તે અનેકને એક કરશો નહિ પરમેશ્વરનું

કાર્ય અને પરમેશ્વર એ ઉભયનો મર્મ સમજવો જોઈએ. કેટલાક મા
તે સમજ્યાવિનાજ વ્યર્થ બકવાદ કરે છે આવા લોકો મૂર્ખ
પોતાની ચતુરાઈ દર્શાવવાને માટેજ બોલે છે, પરતુ ખરી ચ
દર્શાવવાની જરૂરજ નથી. તે તો આપોઆપજ પ્રકટ થઇ જાય છે •
ખરૂ કષ્ટ સહન કર્યું છે તેઓએ ભાગ્યવાન બની સુખ ભોગવ્યું છે,
બીજા અભાગી લોકો તો બોલતાજ રહી ગયા છે અભાગીઆના -
ઓના લક્ષણ વિચક્ષણ પુરુષો સમજી જાય છે, પરતુ ચતુર માણ
ઉત્તમ ગુણો અભાગી મનુષ્ય જાણતો નથી દુર્ભાગી માણસની દુ
વધતીજ જાય છે, તેને ભાનજ રહેતું નથી તેને દુર્બુદ્ધિ સુબુદ્ધિના
લાગે છે જ મનુષ્યની બુદ્ધિજ નષ્ટ થઇ હોય તેની કયી વાત સત્ય
શકાય ? તનામા વિચારને નામે તો શૂન્યજ હોન છે વિચારથીજ
લોક અને પરલોકનું સાથલ્ય થાય છે માટે વિચારવડે નિત્યાનિ
વિવક મેળવવો જોઇએ

समास ८ मो– अंतर्देवनिरूपण.

... નિ ... અન નિશ્ચન ... અન જીવ વિકારી તથા ચ
... પરતુ સન ... તેન ... હેનના પત્તા ... લા
નથી અમુ ... એ ... એમ નિશ્ચયપૂર્વક ... જણાતુ
અન ... થી એ ... વ ... તે સમજાતુ નથી
... વિચારથી ... પરમાત્મ
... અન અન ... નાની ... મા તો પડવુજ •
તી ... મ ... ન મ પ ... મ પ ... ત ... ના ... ી ... વ તુની પ્ર
અન ... યા અન અ ... પૃ વીન આ પ્રથા કેનાની ... અનક
... મ ન ... અ ી નાબીનિન મ ... અ
... આ અમ નમ પા ... દન નીથ ... ના ... પાણા
... ન વિ ... મ ... ત તન મ ... અન તા મા હેતુ
... મા ... રીન પૃ ... ીમ આન ... અને અ ત તે
અ ... મા ત થ ... બ્રહ્મ નિપુ અન મહેર એ તમના ક

ણુ મહાન સમુદાય છે આ ત્રણે દેહોપર પણ જેની સત્તા છે એવો માત્ર
એક અંતરાત્માજ છે ખરેખર, કર્તા ભોક્તા પ્રત્યક્ષ તેજ છે એક હોવા
છતાં પણ અનેક યુગોના યુગ થયા તેજ ત્રૈલોક્યને ચલાવતો આવ્યો
છે આ નિશ્ચયનો વિવેક વેદ—શાસ્ત્રમા જોવો એ અંતરાત્માજ શરીરને
ચલાવે છે, તેજ સર્વ કરતા એક દેવ છે અને તેજ ચેતનારૂપે વિવેકપૂર્વક
આ જડ શરીરના વ્યાપાર ચલાવે છે લોકો આ અંતર્દેવને વિસરી જાય
છે અને દોડી દોડીને તીર્થોમાં જાય છે આ અંતરમાં રહેલા દેવને નહિ
જાણવાથી [illegible] પ્રાણીઓ એવી રીતે કષ્ટ ભોગવે છે અંતે તેઓ
વિચાર [illegible] પાષાણ અને પાણી [illegible] છે, માટે વૃથાજ
[illegible] એવા વિચાર સમજાય છે
[illegible]
[illegible] સમજતા નથી
[illegible] ઉપર
[illegible] નથી [illegible]
[illegible]

વસ્તુરૂપ થાય છે. પરમેશ્વરમાં અનુસંધાન (લક્ષ્ય) લગાડવાથીજ પાવન થાય છે. મુખ્ય જ્ઞાનથીજ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય વાતો આવી છે. તેને શાન્ત ચિત્તે જાણવી જોઈએ. નિત્ય અને અનિત્યના વિવેકના શ્રવણથીજ જગતનો ઉદ્ધાર થાય છે.

समास ९ मो–निद्रानिरूपण.

આદિ પુરુષને વંદન કરીને હવે નિદ્રાવિલાસનું કૌતુક વર્ણન કરીશ. એકવાર એ નિદ્રા આવી એટલે તે ઝટ જતી નથી. નિદ્રા શરીરમાં વ્યાપી એટલે આળસ, શિથિલતા અને બગાસાંની રેલછેલ ચાલી રહે છે. તેથી બેસી શકાતું નથી, વારંવાર બગાસાં આવે છે, ટચ ટચ ટચાકડી ફોડવામાં આવે છે અને ઝોકાં ખાવામાં આવે છે. કોઇની આંખ મીંચાઈ જાય છે, કોઈ પોતેજ આંખ મીંચી દે છે અને કોઇ નિદ્રામાંથી ચોંકી આમ તેમ જોવા લાગે છે. કોઇ ઉથલાઇ પડે છે તેથી વીણા સુદ્ધાં ફૂટી જાય છે અને ડમરૂના ટુકડેટુકડા થઇ જાય છે, તોપણ તેને શુદ્ધિ આવતી નથી. કોઈ અઠેલીને બેઠા હોય છે ત્યાંજ ઘોરવા મંડી પડે છે અને કોઇ સારી પેઠે હાથ પગ લાંબા કરીને સુઇ જાય છે કોઇ પગ વચ્ચે ટેકુ ઘાલીને બેસે છે, કોઇ પાસાભેર સુઇ જાય છે અને કોઈ ચક્રની પેઠે ચોતરફ ફરતા રહે છે કોઇ નિદ્રામાં હાથ હલાવે છે, કોઈ પગ હલાવે છે અને કોઇ કડડડ કડડડ દાંત કચકચાવે છે કોઈ વસ્ત્ર નીકળી જવાથી નગ્નાવસ્થામાંજ આળોટતા હોય છે અને કોઈની પાઘડી નીચે પડીને ગબડી જાય છે કોઈ અસ્તવ્યસ્ત દેખાય છે, તો કોઇ મુડદાંની પેઠે દેખાય છે અને તેમના દાંત ખુલ્લા રહેવાથી ભૂત જેવા ખરાબ લાગે છે કોઇ બડબડાટ કરતા ઉઠે છે, કોઈ અંધારામાં ફરવા લાગે છે અને કોઈ ઉકરડાપર જઇને ઉઠે છે. કોઇ ઘણા ઉચકે છે, કોઇ જમીન ઢોળે છે અને કોઇ ઉઠીને અવળે રસ્તેજ ચાલવા માંડે છે કોઇ ડરીને બરાડા પાડે છે, કોઈ ડુસકે ડુસકે રડે છે અને કોઇ મ્હોંથી બડબડાટ લવે છે કોઇ હાકજ મારવાં કરે છે, કોઇ

બેઠા થાય છે અને કોઇ ચોકીને પોતાના સ્થાનેપરજ રહી જાય છે. કોઇ વારંવારઘવડે છે, કોઇ માથું ખંજવાળે છે અને કોઇ મુખેથી ખડખડાટ કર્યા કરે છે. કોઇ લાળ ગળ્યા કરે છે, કોઇ થુંક્યાજ કરે છે અને કોઇ લઘુશંકા કર્યા કરે છે કોઇ અપાન વાયુ છોડે છે, કોઇ આટા ખોડકાર ખાધા કરે છે અને કોઇ ઓખારો કરી હાથે ત્યાં થુકી દે છે કોઇ ઉઘમાજ શૌચ કરી દે છે, કોઇ ઓકે છે, કોઇ ખાંસે છે, કોઇ છીંકે છે અને કોઇ ઉંઘણુમી પાણીજ માગ્યા કરે છે કોઇ દુષ્ટ સ્વપ્નથી ગભરાઇ જાય છે, કોઇ સારા સ્વપ્નથી આનંદ ભોગવે છે અને કોઇ ગાઢ નિદ્રામાં જડ થઇને પડેલા હોય છે આ તરફ પ્રાત:કાળ થયો કે કોઇ પઠનનો આરંભ કરે છે કે કોઇ પ્રાત:સ્મરણ હરિકીર્તન કરવા માંડે છે. કોઇ પ્રતિમાનું ધ્યાન ધરે છે, કોઇ એકાંતમાં જપ કરે છે અને કોઇ પાઠ કરવા લાગે છે. અનેક પ્રકારની વિદ્યા અને કલા શીખનારા લોકો પોતપોતાનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે કોઇ તાલ સુર મેળવી ગાયન ગાય છે. આ પ્રમાણે ઉઠ્યથી નિદ્રા સમાપ્ત થઇને જાગૃતિ પ્રાપ્ત થવાથી લોકો પોતપોતાની વ્યવસાયી બુદ્ધિ પ્રમાણે વ્યવસાયમાં પ્રેરાય છે મનુષ્ય જ્યારે જ્ઞાતા બની તત્વો (દૃશ્ય)થી પર થઇ તુર્યાની પેલીપાર જાય છે ત્યારેજ આત્મનિવેદનવડે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે

समास १० मो–श्रवणमां अंतराय.

કોઇ પણ કાર્યના ઉપાગમાં પડવા [illegible] વિઘ્ન આવે છેજ, પ[illegible] તુ સમય જો અનુકૂળ હોય છે તો કાર્ય આપોઆપ થયેજ જાય છે [illegible] નિર્વિઘ્ન ચાલતુ રહે છે ત્યા[illegible] માણસ સુખી થાય છે [illegible] દિનપ્રતિદિન વિચાર [illegible] મનુષ્ય [illegible] લીધો તો પછી કો[illegible] નહિ [illegible] પણ સમય અનુકૂળ પણ થાય છેજ અને પરમેશ્વર [illegible] પછી સુખ આપે છેજ સર્વકાળ જો ઇશ્વર અનુકૂળજ રહે તો [illegible] સર્વ માણસો સુખી બની જાય; પરંતુ કેટલોક કાળ તે અનુકૂળ રહે છે અને કેટલોક કાળ નથી રહેતો એમ ચાલે છે આલોક અને પરલોક અમસ્તી કોઇ

એક પણ સાધવાને માટે સ્વાભાવિક અને અદ્ભુત વિવેક હોવો, એ પણ ઈશ્વરનીજ બક્ષિસ છે સાંભળ્યા વિના જાણવું અને શીખ્યા વિના શાણ-પણ આવવું, એવું ભૂમંડળમાં ક્યાંય જોયું પણ નથી અને સાંભળ્યું પણ નથી. સર્વ કાંઇ શ્રવણથી સમજાય છે અને સમજતાં સમજતાં વૃત્તિ નિર્મળ થાય છે અને સારાસારનો નિશ્ચય મનમા બેસી જાય છે શ્રવણ એટલે સાભળવું અને મનન એટલે સાંભળેલી વાતનો વારંવાર વિચાર કરવો. આ ઉભય ઉપાયોથીજ ત્રણે લોકનો વ્યવહાર ચાલે છે. શ્રવણની આડે આવી વિક્ષેપ કરનારી વસ્તુઓ અનેક છે. કેટલીકનુ વર્ણન કરીએ? સાવધાન રહેવાથી સર્વનો અનુભવ થાય છે જે લોકો પ્રથમથીજ શ્રવણ કરવાને બેઠેલા હોય છે તેઓ વક્તાનું ભાષણ સાભળતાં સાંભળતાં તલ્લીન થઇ જાય છે, પરંતુ પાછળથી આવેલા શ્રોતાઓ એકાગ્ર થતા નથી. જે મનુષ્ય બહાર ફરીને આવે છે તે અનેક પ્રકારની વાતો સાભળી આવે છે અને તેથી તે કાઇ ને કાઇ ચર્ચા કરતાજ રહે છે, મૂંગા બેસતા નથી. પ્રસગ જોઇને વર્તનારા લોકો ઘણા થોડા હોય છે હવે શ્રવણમાં આવતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપો કહુ છુ તે સાભળો.

શ્રવણ કરવા બેઠા પછી પ્રથમ તો શરીરમા આળસ આવવા લાગે છે અને આખમા નિદ્રા ભરાવાને લીધે વારંવાર બગાસા આવે છે કેટલાક માણસો મનને સ્થિર કરીને શ્રવણ કરવા બેસે છે, પરતુ તેમનુ મન લાગતુ નથી અને પૂર્વે સાભળેલી વાતોજ તેમના મનમા ઘોળાયા કરે છે આ પ્રમાણે શરીરને શ્રવણમા જોડવા છતા મનમા બીજાજ વિચાર ચાલતા હોય છે. આવી રીતે જે કલ્પના ઉપર કલ્પનાઓ આવે છે તેનો વિસ્તાર ક્યા સુધી કરીએ? જે જે સાભળવામા આવે તેટલુ સમજી લઇને તે પર વિચાર કરવામાં આવે, તોજ નિરૂપણને શ્રવણ કર્યાનુ સાર્થક્ય થયુ સમજવું મન દેખાય છે થોડુજ કે તેને પકડી લઇએ? માટે સૌએ પોતપોતાના મનને બીજી ત્રીજી વાતોમા જતા રોકવુ જોઇએ અને રોકીને તેને વિવેકપૂર્વક અર્થમા જોડવું જોઇએ નિરૂપણમા આવીને બેઠા હોય, પરતુ જો તે પુષ્કળ જમીને આવ્યો હોય તો આવીને બેસે ન બેસે એટલામાજ તૃષા લાગીને તેનો જીવ આકુળવ્યાકુળ થાય છે આથી તે તરતજ પાણી મંગાવે છે અને પુષ્કળ ગટગટાવી જાય છે, જેથી તેનો જીવ અકળાય છે અને

ને ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થાય છે. કોઇ ખાટાખાટા ઓડકારજ ખાયા કરે છે. કોઇનો અપાન વાયુ છૂટતાંજ મોટી ફજેતી થાય છે. કોઇ તો ઘડી ઘડી લઘુશંકાને માટેજ ઉઠયા કરે છે. કોઇને શૌચ લાગવાથી આકુલવ્યાકુલ થાય છે અને બધું છોડીને દોડી જાય છે. આ પ્રકારે નિરૂપણનો સર્વ સમય વ્યર્થ નીકળી જાય છે. કોઇનું મન એકાદ ચમત્કારિક દૃષ્ટાંતમાંજ લાગી રહે છે, તેથી ક્યાં સુધી નિરૂપણ આવ્યું તે તેના ધ્યાનમાં રહેતું નથી. કોઈ શ્રવણ કરવા બેસે એટલામાંજ વીંછી તેને પોતાનો આંકડો મારે છે અને તેમ થયું એટલે નિરૂપણ નિરૂપણની જગ્યાએ રહીને તરતજ દોડાદોડી થઇ રહે છે. કોઇના પેટમાં ચૂંક ઉપડી આવે છે, કોઇની પીઠમાં શૂળ મારે છે, કોઇના શરીરમાં ફોલ્લા, ખુજલી, દરાજ વગેરે હોવાથી તેનાથી બેસાતું નથી. કોઇને ચાંચડ કરડીને નાશી જવાથી તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર થાય છે. કોઇને મોટેથી કાંઇ ગરબડ થતી સાંભળી તો ત્યાંજ દોડી જાય છે. વિષયી માણસો શ્રવણ કરવાને આવે છે તે તો સ્ત્રીઓ તરફજ જોયા કરે છે અને ચોર આવે છે તે પગરખાં બગલમાં મારીને ચાલતા થાય છે. કોઇ પ્રસંગે “આમ નહિ, પરંતુ આમ” એવો વાદવિવાદજ ચાલી રહેવાથી એક બીજાને ઘણો ખેદ થાય છે અને ગાળાગાળી સુધી વાત આવી શ્રુતિનો ભંગ થાય છે. કોઇ નિરૂપણ [illegible] અને ફાવે તેવી વાત એકે છે બીજી તરફ દુર્ભિક્ષ (કથાના) પૈસા માટે [illegible] ક્યાંજ કરે છે. ઘણા જ્ઞાતા એક [illegible] તો એની [illegible] એ [illegible] કરે છે અને શ્રોતાલોકોનો આગાર તો [illegible] થાય [illegible] જાય છે. મારૂ [illegible] નહિ એવું [illegible] અન્યાય [illegible] નીતિને છોડી દઇને અન્યાય તરફજ [illegible] કે પોતાની [illegible] ઘણા પક્ષને માટેજ આમંત્રણ [illegible] પરંતુ [illegible] નથી હોતો તે અંતે અન્યાયીજ [illegible] અભિમાન [illegible] તો બીજામાં [illegible] પહોંચ [illegible] દોષ છે. તેમ [illegible] કોણ અને [illegible] કોણ [illegible] વિસ્મરણ અને બુદ્ધિમાન [illegible] છે તે તો વ્યર્થજ [illegible] તેઓ [illegible] કે [illegible], આપણે તો [illegible] અને [illegible] નથી [illegible] લોકોને [illegible]

રાખે છે. સભામાં જો કલહ ઉપસ્થિત થાય તો લોકો જ્ઞાતાનેજ શોધે છે. તેઓ કહે છે કે, જે બીજાઓનાં મન આકર્ષિત કરી શકતો યોગી શેનો ? યોગી હમેશાં પોતાના મનને અંકુશમાં રાખે પોતાનામાં ક્ષુદ્રકપણું આવવા દેતો નથી. મહા પુરુષોને ક્ષમા અવશ્ય રાખવી પડે છે. વેર કરવાથી વેરજ વધે છે અને દુઃખ ભોગવવું પડે છે, માટે શાણાં માણસોનો આ ગૂઢ મર્મ સમજી રાખવો જોઇએ. દુર્ગુણીની પાસે સદ્ગુણી બેસે છે તો તેના અવગુણ જાણી લે છે. વિવેકી પુરુષો પોતાનાં સર્વ કામો વિવેકથીજ કરે છે. જે માણસ અનેક પ્રકારના ઉપાય અને દીર્ઘપ્રયત્ન વિવેકના સહિત કરે છે તેનો મહિમા માત્ર તેજ જાણે છે. દુર્જનો કુસ્વાવે બેવકૂફ માણસો બનાવે, છતાપણ મનુષ્ય જો વિવેકથી ચળે તો તે વિવેકીજ શાનો ? યથાર્થ ન્યાય, પર્યાય અને ઉપાય એ સર્વ મૂર્ખને કયાંથી સમજાય ? મૂર્ખને લીધે તો સભામા અવ્યવસ્થા ફેલાઇ રહે છે; પરંતુ શાણા માણસો તેને પુનઃ સુવ્યવસ્થિત કરે છે તેઓ પોતે સર્વ સહીને બીજાઓને સહન કરાવે છે અને પોતે શુભ કૃત્ય કરીને બીજાઓની પાસે કરાવે છે જગતમા અનેક લોકો છે. પરતુ તેમા સજ્જનો પણ હોય છે સજ્જનોને લીધેજ પ્રાણીમાત્રમા સમાધાન રહે છે, કેમકે તેઓ (સજ્જનો) લોકોની નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ જાણે છે તેઓ અનેક પ્રકારના પ્રસંગો અને સમયને ઓળખે છે અને સતપ્ત થયેલા માણસને અનેક પ્રકારે શાત કરવાની કળા પણ તેમને જ્ઞાત હોય છે આવા સમર્થ જ્ઞાતાઓનો વિવેક બહુ બળવાન હોય છે તેમના કાર્ય સર્વ લોકોને સમજાતા નથી પુષ્કળ લોકોને યોગ્ય માર્ગે વાળવા અને નાના પ્રકારના મડળોને ચલાવવા, એવી સમર્થ પદવી માત્ર એક વિવેક મેળવવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે સારસારનો વિવેક એકાન્તમા કરવો સારરૂપ પરમાત્માજ છે એવી ધારણા મનમા દૃઢ કરવી અમુક માણસો આપણા અને અમુક પરાયા એવુ માનવુ નહિ એકાતમાજ વિવેક સૂજે છે, એકાતમાજ યત્ન કરવાની સમજણ પડે છે અને એકાતમાજ સમગ્ર બ્રહ્માડ વિષે તર્ક કરી શકાય છે એકાતમા સ્મરણ કરવાથી ભૂલાઇ ગયેલો ગુપ્ત ભડાર જડી આવે છે માત્ર અતરાત્માની સાથે કાઇક કરવુ—એકતાનતા કરવી જોઇએ. જને એકાતવાસ પસદ હોય છે તનુ કાય સૌથી પ્રથમ સિદ્ધ થાય છે. સિવાય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થઇ શકતુ નથી

दशक १९ मो

समास १ लो–लेखननिरूपण.

બ્રાહ્મણોએ બાળબોધ (નાગરી) અક્ષરોનો અભ્યાસ રાખીને તેને એવા સુંદર મરોડદાર બનાવવા કે તેને જોતાંજ સુજ્ઞજનોને સંતોષ થાય કાળજાની ઉત્તમ શાહી બનાવવી ને તેવા મરોડદાર, સરલ અને છૂટાછવા અક્ષરે [illegible] સુંદર પંક્તિઓ લખવી જોઈએ પ્રત્યેક અક્ષર સ્પષ્ટ લખવો [illegible] અને વચમાંની જગ્યા [illegible], માત્રા, રેફ ઇત્યાદિ અક્ષરના [illegible] યથાવત હોવા જોઈએ લખાણની શરૂઆત [illegible] અક્ષરો [illegible] સુધી લખવા અને [illegible] લખાણના [illegible] લખના[illegible] હોય એમ જોનારને જણાવું [illegible] ઘણા, અક્ષરોના મરોડ અને વળાંક [illegible] પંક્તિમાં પંક્તિ [illegible] જોઈએ નહિ [illegible] એકમાં એક [illegible] જવા જોઈએ નહિ [illegible] કે જેથી [illegible] [illegible] (ટીટી) [illegible] અને તે રેખાની [illegible] [illegible] કરવી નહિ [illegible] નાખવું નહિ એવી રીતે લખવું કે કદી [illegible] નહિ ભૂલ શોધ્યા [illegible] ન જડવી જોઈએ લેખન [illegible] પડવી ન જોઈએ. [illegible] તો [illegible] કે જેથી વાંચનાર [illegible] પડે નહિ ઘણાં [illegible]

નાના કદના અક્ષર લખી દે છે, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ પોતાનાજ અક્ષર વાચી શકતા નથી, માટે પ્રથમથીજ મધ્યમ કદના અક્ષરો લખવાની ટેવ રાખવી જોઇએ. કાગળમા ચારે તરફ ખાલી જગ્યા રાખીને વચ્ચે સુંદર અક્ષર લખવા કે જેથી કાગળ ઘસાય તોપણ વચ્ચેના અક્ષરો બગડે નહિ ગ્રંથ લખવો તો આ રીતે એવી કાળજીપૂર્વક લખવો કે જેથી તેને જોઇને બીજાઓને પણ તેવુજ લખવાની ઇચ્છા થાય અને એમ બોલી ઉઠે કે, " આવા લખનારને તો અવશ્ય જોવા જોઇએ " કાયાને ગમે તેટલો શ્રમ આપવો પડે; પરંતુ કીર્તિ તો ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવી અને કોઇ નહિ ને કોઇ પણ અસાધારણ ગુણ દર્શાવી લોકોને મોહિત કરી દેવા. જાડો કાગળ લાવી તેને સારી પેઠે ઘૂંટવો અને લખવાનો સામાન પણ જાતજાતનો રાખવો ચપ્પુ, કાતર, આંકણી, સીસાપેન, નાના રંગો વગેરે સર્વ પ્રકારનો સામાન રાખવો જોઇએ. જુદા જુદા દેશના ઘટ્ટ, બારીક અને સીધા જોઇને બરૂ આણવા તથા અનેક રંગોના અનેક પદાર્થો સંગ્રહીત કરવા અનેક પ્રકારના કલમ બનાવવાના યંત્રો, અનેક પ્રકારની આંકણી તથા તરેહ તરેહની સીસાની ગોળીઓ એકત્રિત કરવી હિંગળોક સુકો તેમજ પલાળેલો રાખવો અને બીજાપણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના રંગોમાં રૂ ભીંજવી રાખવા આ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શાહી સંગ્રહીત કરવી ગ્રંથની પ્રતિઓ નાના પ્રકારના સુંદર ચિત્રોથી ચિત્રિત કરવી ચિત્ર આલેખવાના સામાન પણ દેશ દેશાંતરનો હોવા જોઇએ નાના પ્રકારની દોરી, વેષ્ટન લાલ રંગનું મીણીયું કપડું પગ તાણું ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનો સામાન પુસ્તકોની રક્ષાને માટે રાખવા જોઇએ *

---

* આ સમ.સં. ૨૦ ન સમર્થના સ્વપ્નપ્રસંગ ૫૨ સારો પ્રકાશ પડે છે

समास २ जो–चतुरतानिरूपण.

છઠા સમાસમાં શ્રવણ-પ્રણાલી દર્શાવવામાં આવી છે અનેક ગ્રન્થના અર્થોને જાણવાની રીતિ નાખેલી અનેક પ્રકારની વાતો સમજી ... [illegible]

જવું નહિ; કારણકે ત્યાં જવાથી આપણી હીનતા થાય છે. સામાના ઉત્તમ ગુણો દર્શાવતા રહી સર્વની સાથે મિષ્ટ બોલવાથી આનંદ થાય છે. સારા લોકોનેજ કરવા. ઉપાસનામાર્ગને અનુસરીને બોલવું, સર્વ લોકોને સંતોષવા અને સર્વનું માન રાખવું. પ્રથમ સ્થલે સ્થલેથી સર્વ વાતોની માહીતિ મેળવીને પછીજ ગામમાં પ્રવેશ કરવો. પ્રાણીમાત્રને બંધુના જેવા પ્રેમથી બોલાવવાં. કોઈને ઉંચો કે નીચો કહેવો નહિ. સર્વનાં હૃદય શાન્ત કરવાં. સૂર્યાસ્ત સમયે કોઈપણ ઠેકાણે જવું નહિ. મનુષ્યમાં વાણી એક એવી ચીજ છે કે તેના યોગથી તે સર્વ જગતનો મિત્ર બની શકે છે. સાધુ પુરુષોને જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી કાઢવા. કથાકીર્તન થતાં હોય ત્યાં જવું, દીનનીપેઠે દૂર બેસવું અને તેમાનો સર્વ સાર અંતઃકરણમાં લેવો. એવે પ્રસંગે સારા મનુષ્યો મળી શકે છે તેમજ મોટા મોટા પ્રભાવશાળી મનુષ્યો પણ ઓળખાઈ આવે છે આ પ્રકારે સર્વ જાણી કરીને પછી ધીમે ધીમે તેમનામાં ભળવું જોઈએ. સર્વ ક્રિયાઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રવણ છે અને શ્રવણથી પણ શ્રેષ્ઠ મનન છે, કારણકે મનનથીજ ઘણા લોકોને સમાધાન થાય છે ચતુરાઈથી સર્વ લોકોને ઓળખી લેવા, મનમાં ને મનમાજ તેમની પ્રતીતિ કરી લેવી વિના સમજે શ્રમ શા માટે ઉઠાવવો?

समास ३ जो—अभागीनां लक्षण.

અંતઃકરણ સ્થિર કરીને હવે અભાગી મનુષ્યના લક્ષણ સાભળો તે લક્ષણોનો ત્યાગ કરવાથી ભાગ્યવાનના લક્ષણો આપોઆપજ આવે છે પાપને લીધે દારિદ્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને દારિદ્રને લીધે પાતક થાય છે સદા આમજ થયા કરે છે માટે અભાગીના લક્ષણોનો તો સાભળીને ત્યાગજ કરવો જેથી કાંઈક ભાગ્યવાનના લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય અભાગીને આલસ્ય રૂચે છે તેને કદિ પણ ઉદ્યોગ કરવો રૂચતો નથી તેની વાસના નિરંતર અધર્મમાજ પ્રવર્તેલી રહે છે તે સદા સર્વદા ભ્રમિષ્ટ અને નિદ્રાધીન રહે છે અને કાંઈને કાંઈ અટ્ટ-સટ્ટ બકયા કરે છે, તે કોઈના પણ મનને ગમતુ નથી તેને લખતા આવડતું નથી, વાચતા

આવતુ નથી, બજારમાંથી ચીજો લાવતા આવડતું નથી, હિસાબ કિતાબ રાખતાં આવડતું નથી અને તેનામાં બુદ્ધિ પણ હોતી નથી. ખોઈ નાખવું, ભાંગી જવું, પાડી નાખવું, ફેંકી નાખવું, બળી જવું, તૂટી જવું એવી એવી અનેક ખોટો તેનામાં હોય છે અને તેને કદિપણ ભલા માણસોનો સમાગમ કરવાનું ગમતું નથી. તેણે ધૂતારા અને કુછંદી સાથીઓ મેળવેલા હોય છે કુમતિને મિત્ર કર્યા હોય છે અને પાપી, ચોર તથા નટખટોને એકઠા કરે છે તે એની તેની સાથે ટટ્ટા કરે છે, સદા ચોરી કરે છે, પક્ષપાત કરવામાં અને વાટ પાડવામાં તે હુશિયાર હોય છે તેની દ્રષ્ટિ કદી સુધી પહોંચતી નથી, ન્યાયનીતિ જાણતી નથી અને તેનામાં પદાર્થ મેળવવાનીજ વાસના સદા રહ્યા કરે છે આળસથી મોડાકાળ સુધી શરીર તાણે છે પરંતુ દેહનિર્વાહનું સાધન નહિ મળવાથી કામ અટકી પડે છે અને તેની એવી દુર્દશા થઈ જાય છે કે તેની પાને પહેરવાને ચીથરૂં પણ રહેતું નથી તે આળસથી શરીર પોષે છે, સદા દુઃખ ખજવાળ્યા કરે છે અને રાત્રિ-દિવસ ઉંઘ્યા કરે છે તે લોકોની સાથે મૈત્રી કરતો નથી, અનેક પ્રકારના કટુવચનો બોલે છે અને મૂર્ખતાના ચેનથી કાંઈનું સાંભળતો નથી પવિત્ર લોકોમાં જઈને બેસતાં ડરે છે અને ભ્રષ્ટ લોકોમાં દોડ્યો ચાલ્યો જાય છે જે કામને લોકો નિંદ્ય ગણે છે તેજ કરવું તેને પસંદ પડે છે તે અને બીજાના નુકશાન કરે છે પરોપકાર કરી જાણતો નથી તે સર્વ પ્રકારે નિર્ગુણ, પાપી અનર્થ કરનાર અને મૂર્ખ હોય છે તે બોલવા વખતે અભાગીને શુદ્ધ બોલતાં નથી, કાંઈ ગરકર જાય તો ગણતો નથી અને તેનું બોલવું કોઈને પણ ગમતું નથી તેને કોઈનો વિશ્વાસ હોતો નથી કોઈની સાથે મૈત્રી બનતી નથી પાન વિદ્યા કે વૈભવ કાંઈજ હોતું નથી, માત્ર આળસ જ હોય છે બધું લોકોના મન રાખવાથીજ ભાગ્યશાળીપણું પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ એવી જિનની વાત તે માનતો નથી તે પોતાની મેળે કંઈ સમજતો નથી શીખવે તે જાણતો નથી, નાના પ્રકારના ઉપાય તેને શું કરી શકે ? તે પુરુષાર્થ કરવા નાખે ક્યાં છે, પરંતુ કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી તે સદાકાળ અનુમાનના ચકડોળમાંજ પડ્યો રહે છે પુણ્યના માર્ગના તો તેણે મનથી દ્વાર બંધજ કર્યા છે એટલે પછી પાપ કેમ કરીને દૂર થાય ? તેનો કાંઈ પણ નિશ્ચય નહિ હોવાથી સંશયથીજ તેનો નાશ થાય છે તેને કાંઈપણ વાત

પૂર્ણ સમજાતી નથી, છતાં તેનાથી સભામાં બોલ્યા વિના રહેવાતું નથી; જેથી તે મૂર્ખ અને લબાડ છે એમ લોકો સમજી જાય છે. જેનો કોઇપણ નિશ્ચય બહુ લોકોના જાણવામાં આવે છે તેજ પુરુષ જગતમાં માન્ય થાય છે દેહને કષ્ટ આપ્યાવિના કીર્તિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? લોકમાન્ય પણ કાંઇ ફોકટમાં મળતું નથી. અપલક્ષણથી તો માણસ જ્યાં ત્યાં હડધૂતજ થાય છે. જે માણસ ભલા મનુષ્યોની સંગતિ કરતો નથી અને શાણો બનતો નથી તેને પોતાનેજ પોતાનો વેરી જાણવો. તે પોતેજ પોતાનું હિત સમજતો નથી. લોકોની સાથે જે કાંઈ ભલાઈ કરવામા આવે છે તેનો બદલો તેઓ તરત વાળી આપે છે; પરતુ આ વાત તે અભાગીના મનમા ઉતરતી નથી. ઉત્તમ ગુણ ન હોવા એજ અભાગીપણાનુ લક્ષણ છે અને જે ગુણ ઘણાઓને ન ગમે તેનુ નામજ અવગુણ છે કોઇપણ કાર્ય હોય તે કર્યા વિના થતુ નથી કામ નહિ કરનારો મનુષ્ય તો દુખનાજ પ્રવાહમા તણાયો જાય છે જે માણસ ઘણા માણસોને થોડો પણ માન્ય થતો નથી તેના જેવો પાતકી બીજો કોઇપણ નથી આવો માણસ સર્વત્ર નિરાશ્રિત અને દીન થઇને રહે છે; માટે દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ અને ઉત્તમ ગુણોને સમજવા અને ગ્રહણ કરવા જોઇએ, જેથી કરીને સર્વ કાઇ મન પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે

समास ४ थो–भाग्यवाननां लक्षणो.

પાછળ અભાગીના લક્ષણ વર્ણવ્ય આ સવ લક્ષણોનો વિવેકથી ત્યાગ કરવો હવે ભાગ્યવાનન સુખદાયક લક્ષણ સાભળો હર પ્રકારે પરોપકાર કરવાનો ગુણ જેનામા હોય છે તે મનુષ્ય સદા સર્વના મનને ગમે છે જે માણસ સુદર અક્ષર લખી જાણે છ જે ચપળતાથી શુદ્ધ વાચી જાણે છે અને અનેક પ્રકારના સર્વ અર્થ કહી જાણે છે, જે કોઇનું મન દુભવતો નથી, જે ભલા માણસની સગત છોડતો નથી અને જે અન્ય ભાગ્યવતોના લક્ષણ ધ્યાનમા લે છે, તે માણસ સર્વ લોકોને વહાલો લાગે છે તે જ્યા પણ જાય ત્યા નવોજ હોય છે મૂર્ખતાને

ઉત્પન્ન થતી મંદિરની જાતમાં તે કદિપણ અપરાધી નથી જે માણ
અનેક પ્રકારના ઉત્તમ ગુણો હોય છે ને સમગ્ર જગતનો મિત્ર અને
કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ તો પ્રત્યક્ષ આપણાજ સ્વાધીન છે, પરાધીન
જે આપણા સર્વના મન પ્રસન્ન રાખે છે, જે પુરૂષ બીજાનું અપ્ર
કરે છે અને જે પોતાના નિશ્ચયને વિચારે પડતા દેતા નથી, જે
ધ્યાનપૂર્વક પૂછી જાણે છે, જે સત્ય અર્થ બનાવી જાણે છે અને જે
આ પ્રમાણે ઉત્તમ કાર્ય કરી જાણે છે તથા જે ઘણા માણસોને માન્ય
ય છે, તેની સામે કોઈપણ બોલી શકતું નથી. તે મહાપુરૂષ પુરૂષનો
દેવગ દેદીપ્યમાન શક્તિજ હોય છે. તે નિરંતર પરોપકાર કરવામાંજ
રહે છે. તેથી જેને તેને તેની અગત્ય પડે છે, તો પછી તેને ભૂમંડ-
ળમાં કઈ વાતની ઉણપ હોય ? ઘણા લોકો તેની મદદ લેવા કરે છે,
પોતાના તરફથી જાણીને ખરો રહે છે તે પુરૂષથી કોઈનું પણ દુઃખ
સહન થતું નથી. તેને કોઈ વિદ્યા અને ચાતુર કલા માહિત હોય છે,
તે સંગીત અને ગાયનકલા અવગત હોય છે અને અધ્યાત્મવિદ્યાની શક્તિ
પ તેનામાં પ્રદીપ્ત હોય છે તે સર્વની સાથે નમ્રતાથી બોલે છે, તે અન્યના મનનો
ભાવ જાણીને તેની સાથે તદનુસાર વર્તે છે અને તે અન્યને કદિ પણ
દુઃખના પડવા દેતા નથી તે ન્યાય, નીતિ, ભજન અને મર્યાદાથી ચાલીને
સદા પોતાના સમય નાથ કરે છે અને પછી દારિદ્રપણાની આપદા
તો ત્યાં હોયજ ક્યાંથી ? તે ઉત્તમ ગુણોથી વિભૂષિત હોવાથી પુરૂષ
લોકોમાં પ્રાપ્ત છે અને જાણે સદ્ગુણ નગરના સૂર્યજ ઉગ્યો હોય
તેવો તે જણાય છે જ્યાં એવા જ્ઞાની પુરૂષ હોય ત્યાં કલેશ તો ઉકેજ
કેવી રીતે જનામાં ઉત્તમ ગુણોનો અભાવ હોય છે તેજ પ્રાણી દરિદ્ર
હોય છે જે વ્યવહારના રાજ્ય વન જાણે છે અને જે પરમાર્થના સર્વ
વિચાર જાણે છે તેને સર્વોત્તમ ગુણોના લોકના લાભો પ્રાપ્ત કાઈ
કર અને પાછળ કાંઈ રહે એવી જેની રીત હોતી નથી, તે પુરૂષની
પ્રકૃતી સર્વ અલૌકિક લાગે છે જેથી કોઈના હૃદયને ધકો લાગે એવું
વર્તન તે કરતા નથી, પરંતુ તે સર્વ સ્વયં નિરંતર નકટ કરે છે કેમ
વિધિ ઉપાસનાવિધિ, જ્ઞાનવિધિ, વૈરાગ્યવિધિ અને જ્ઞાતાપણાની વિશાળ
બુદ્ધિ તેનનામાં રહેલી હોય છે, તે તેનાથી દૂર શી રીતે થઈ શકે ?
જેનામાં સર્વ ઉત્તમ ગુણો રહેલા હોવામાં આવે તેને ખરાબ કોણ કહેશે ?

પણ નથી, તો પછી તેનું ભજન કેમ કરવું ? એ વિચાર તરફ જોત
મન સંદેહમાં પડી જાય છે કે, ગુણાતીત પરમાત્માનાં તો દર્શનજ
થઇ શકે; તો પછી પાવન કેમ કરીને થઈ શકીએ ? માટે જેઓ એ સર્વ
વાતનો માર્ગ જાણતા હોય તે સાધુજનોને ધન્ય છે. ભૂમંડળમાં નાના
પ્રકારના એટલા બધા દેવો છે કે તેમનો પાર આવે તેમ નથી અને
મુખ્ય દેવ જે પરમાત્મા તે તો કેમે કર્યો કળાતો નથી ! (હવે એનો
ઉપાય દર્શાવે છે.) કાર્ય (માયા-દશ્ય-વૃત્તિ)ને પ્રથમ દૂર કરવું જોઇએ
તે પછીજ ગુણાતીત દેહને જોઈ શકાશે. તે ગુહ્ય ગુપ્ત પરમાત્મા ત્યારેજ
કંઇક સમજાશે. તે પરમાત્મા દ્રષ્ટિવડે દેખાતો નથી, મનવડે જાણી
શકાતો નથી, કલ્પનાનો અંત આવે ત્યારે પણ તેનો નાશ નથી, સુકૃત
વિના મનને તેનાપર વિશ્વાસ બેસતો નથી. તેનામાં વિશ્વાસ બેઠા વિના
કલ્પનાશક્તિ અનેક પ્રકારની કલ્પના કરે છે, વાસના અનેક ઇચ્છા કરે
છે અને અંતઃકરણમાં અનેક તરંગો ઉઠે છે. જે વસ્તુ કલ્પનારહિત
(કલ્પનાથી પર) છે, તેજ શાશ્વત છે. તેને અંત નહિ હોવાથી અનંત
કહેવામાં આવે છે. તેને જ્ઞાન-દ્રષ્ટિવડે જોવો જોઇએ અને જોઇને તેના-
માજ રહેવું જોઈએ. સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને નિદિધ્યાસનવડે તેમાં
તદ્રૂપ થવું જોઇએ. તેની અનેક પ્રકારની લીલા અને વિચિત્રતાઓને જીવ
બાપડો શી રીતે જાણી શકે ? સત્સંગ અને સ્વાનુભવથી તે સ્થિતિ
પ્રાપ્ત થાય છે. એવી સૂક્ષ્મ સ્થિતિ અને ગતિ પ્રાપ્ત થતા અધોગતિ એની
મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે અને સદ્ગુરુના વચનથી તત્કાલ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

समास ६ ठ्ठो-बुद्धिवादनिरूपण.

૫

પરમાર્થી અને વિવેકી પુરુષના કાર્યોજ લોકોમાં માન્ય થાય
છે, કારણ કે તે વિચાર કરી કરીને પોતાના કાર્યમાં ચુક
પડવા દેતો નથી. જેમા જેમા સંદેહ રહે તે કાર્ય તે કદિ
કરતો નથી. તે દરેક કાર્યનો આદિ અને અંત પ્રથમથીજ
વિચારી જુએ છે. જે જાતે નિસ્પૃહ હોતો નથી તેનું
કથન કોઇ માનતું નથી. જનાર્દનને અર્થાત્ પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં
રહેલા અંતરાત્માને પ્રસન્ન રાખવો કઠિન છે. કોઇ બળાત્કારે ઉપદેશ

...પી ગુરુ બનવા ઇચ્છે છે, તો કોઇ અન્યને વચમાં રાખીને તેના
...રા ગુરુ બનવા મથે છે; પરંતુ તેઓ લાલચુ હોવાથી લોકોની
...ઓમાં સહુજમાંજ હલકા પડી જાય છે. જેને વિવેક બતાવવો
... તેજ જો આમ પ્રતિકૂલ થાય તો પછી આગળ કામ શી રીતે
...સી શકે ? કોઇ કોઇવાર બંધુજ બંધુને ઉપદેશ આપી ગુરુ બની બેસે
..., પરંતુ એમાં પાછળથી ફજેતીજ થાય છે. માટે ઓળખીતા માણસોમાં
...હુંતી ફેલાવવીજ નહિ. એમ કરવાથી પ્રથમ તો સારૂં લાગે છે,
...રંતુ પાછળથી ગરબડ થાય છે આવુ કાર્ય વિવેકી લોકો શી રીતે
...ાન્ય કરી શકે ? અવિવેકી માણસોનેજ માત્ર જેમ તેમ આ કાર્ય
...ાન્ય થાય છે. પતિ શિષ્ય અને સ્ત્રી ગુરુ બને એ પણ એક વિચિત્રજ
...ાન છે ને ! જે અનેક પ્રકારના બ્રહ્માચાર ચાલે છે તેમાનોજ આ પણ
...એક છે. કેટલાક ગુરુ કાંઇ પણ સ્પષ્ટ વિવેક દર્શાવતા નથી લોકોને તેઓ
...સારૂ અવળુ સમજાવીને મુખ્ય નિશ્ચય તેમના અનુમાનમ આવવા દેતાજ
...થી. કોઇ અભિમાની બની જાય છે તેને વિવેક સમજવાના તે ન...તા
...થી આવા ગુરુઓ ... [illegible] ... નથી ... તો
...એ છે કે કોઇ પાન ... પણ ... પરંતુ ... ભજન વધા
...અને વિવેકબળથી ... [illegible]

[illegible]

જેવી ને તેવી જાણવી. એવા સાધુ પુરુષની સંગતિથી મનુષ્ય બદલાઈ જાય છે અને તેનામાં ઉત્તમ ગુણો સત્વર આવે છે તથા જનસમુદાય ઉત્તમ અધ્યાત્મમાં જોડાય છે. એવો પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં સદા નવોજ લાગે છે અને લોકો ઇચ્છે છે કે તે અહીંજ રહે તો સારૂં; પરંતુ તે લાલચમા પડતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, ઉત્કૃષ્ટ ચાતુર્ય, ઉત્કૃષ્ટ ભજન, ઉત્કૃષ્ટ યોગ અને ઉત્કૃષ્ટ યોગાનુષ્ઠાનનોજ તે સ્થળે સ્થળે પ્રચાર કરતો રહે છે તેણે ઉત્કૃષ્ટ નિસ્પૃહતા ધારણ કરેલી હોવાથી તેની કીર્તિ દિગંતરે પ્રસરેલી હોય છે અને તેની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિને લીધે જન મંડળને સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે મનુષ્યમા કાઇ પણ ઉત્કૃષ્ટતા સિવાય કદિ પણ તેની કીર્તિ પ્રસરતી નથી. વનેવન મિથ્યાજ ભમવાથી શું વળે? દેહના કશો ભરોસો નથી. આયુષ્ય ક્યારે ખુટી પડશે અને કયો પ્રસંગ ક્યારે આવશે તે કાંઈ જાણતુ નથી, માટે સદા સાવધાન રહેવું. જેટલાં પણ થઈ શકે તેટલા સત્કર્મ કરવા અને ભગવત્કીર્તિથી જગતને ગજાવી મકવું જે જે કાર્યો આપણને અનુકૂળ હોય તે તે તત્કાળ કરવા અને ન થઇ શકે એવા કાર્યોનો નિર્મળ વિવેકવડે વિચાર કરવો જગતમા એવી કાંઇ વસ્તુ નથી કે જે વિવેકવડે સમજી ન શકાય એકાન્તમાં વિચાર કરવાથી સર્વ વાત સમજાય છેજ જ્યા સદા વિચાર અને પ્રયાસ ચાલે છે ત્યા શા ન્યૂનતા પડે? પરંતુ એકાન્તસ્થળ વિના પ્રાણીમાં તેવી બુદ્ધિ ક્યાથી આવે? માટે મનુષ્યે એકાંતમા જઈ વિચાર કરવો જોઇએ અને આત્મારામને ઓળખવા જોઇએ, જ્યાં સુધી સ્વહિત નહીં સુધી પણ નિરાંત રહેશે નહિ

समास ७ मो प्रयत्नवाद.

લોકોમાં હરિકથાની ધૂમ મચાવી દેવી, અધ્યાત્મનિરૂપણનાં વ્યાખ્યાન આપવાં અને કાંઈપણ વિષયમા ન્યૂનતા રહેવા દેવી નહિ ઉપદેશક ભૂલ કરે તો તે ઉપદેશકનેજ સમજાય છે અન્ય અજ્ઞાન લોકો તો ટગર ટગર જોયા કરે છે શંકાને ઉત્તર દેતા વાર લાગે તો તે શ્રોતાઓના કળવામા આવી

જાય છે અને તેમ થયુ એટલે વક્તાનું મહત્વ જતું રહે છે વ્યર્થ બબક નહિ કરતા થોડુ બોલીનેજ સમાધાન કરવુ ક્રોધ ચડયો હોય તોપણ મનને વશ રાખવુ અને સર્વ મનુષ્યોના મન હરણ કરી લેવા જે સહનશીલ હોતો નથી અને જે વ્યર્થ ક્રોધ કરે છે, તેની તામસ વૃત્તિ લોકોમા પ્રકટ થઈ જાય છે અને તેની ઉપર શ્રોતાઓનો પ્રેમ રહેતો નથી કયા કયા માણુસોને પ્રસન્ન કર્યા અને કયા કયા માણુસોને મનોભગ કર્યા તે ક્ષણે ક્ષણે તપાસતા રહેવું શિષ્યના મનમા વિકલ્પ થવાથી તે કુમાર્ગે પ્રવૃત્ત થાય છે અને ગુરુ પણ લાલચથી તેની પાછળ પાછળ ચાલે છે વિચાર કરીને જોતા આ સર્વ વિકલ્પનુંજ પરિણામ છે જે આશાથી બધાયલો અને ક્રિયાહીન હોય છે, જેનામા ચાતુર્યનું લક્ષણ હોતું નથી, તેનો આપવડાઈનો બડબડાટ બધ થતો નથી એવા સાધુઓ ધીમે ધીમે હળવા પડતા જાય છે અને ઘડી ઘડી દુખી થાય છે આવા સાધુઓના સમાગમમા જે લોકો આવે તેમને પણ સુખ શી રીતે મળી શકે ? જ્યા ત્યા કીર્તિના દુદુભિ વાગી રહેવા જોઈએ સર્વ લોકોને આ માણસ આપણી પાસે રહે તો સારૂ એમ લાગવુ જોઈએ આ પ્રમાણે લોકોને ગરજ રાખીનેજ સર્વ કાર્યો કરવા. પરાયા લોકોમા હોઈએ ત્યારે સર્વથી અલિપ્ત રહીને માનપૂર્વક સમાજનો વિચાર કરવો, કોઈની પાસે કોઈપણ વસ્તુનો તગાદો કરવો નહિ જે પક્ષમા જગતનું વલણ હોય છે તેજ પક્ષમા જગન્નાયક હોય છે એનો વિવેક સમજવો જોઈએ વિવેકી માણસ આ પ્રમાણે રાત્રિદિવસ સભાળીનેજ ચાલે છે માત્ર પોતેજ સારો અને સર્વ લોકો ખરાબ એમ શી રીતે બની શકે ? C???ડ દેશમા જોવાનું શું હોય અને લોકોને છોડીને રહેવુ પણ કયા ? માટે ખોટાને છોડતા જઈને શુભનુ ગ્રહણ કરતા રહેવુ જોઈએ લોકોમા જેને વર્તતા આવડતુ નથી તેનુ મહતપણ કામ આવતુ નથી તેણે તો માત્ર પરલોક સાધનનો ઉપાયજ શ્રવણ કરતા રહેવુ જોઈએ આપણને સારી રીતે તરતા આવડતુ ન હોય તો પછી ઈતર માણસોને ડુબાડવામા શો લાભ ? આવી સ્થિતિમા શ્રમ વ્યર્થ થાય છે અને સપૂર્ણ વિકલ્પજ પ્રસરી રહે છે લોકોને સભાળવાની આવડત હોય તોજ મહત તરીકે પ્રકટ થવુ, નહિતર ગુપ્તજ રહેવું, કારણ કે પ્રકટ થયા પછી કાર્ય બગાડવુ એ સારૂ નથી મદ મનુષ્ય ધીમે ધીમે ચાલે છે, પરતુ ચપલ મનુષ્ય કવો શીઘ્ર

તાથી માર્ગ આટોપે છે ! અગ્ની ઘોડાને ફેરવનારો કેવો હોવો જોઇ તેનો વિચાર કરી જુઓ આ કામ અતિ અટપટા છે આ તીક્ષ્ણ મર્મો ભોળા લોકો શી રીતે સમજી શકે ? ખેતી કરવામા આવે અને મહેનત કરવામા ન આવે, વ્યાપાર કરવામા આવે અને શ્રમણ ન આવે, લોકોને એકત્ર કરવામા આવે અને તેમના મન વાળવામા આવે તો કામ શી રીતે ચાલી શકે ? લોકોનો (શ્રોતાઓનો) ચઢયો બઢયો જાય ત્યારેજ પરમાર્થ સિદ્ધ થાય છે દોષ કહાડવાથી લોકોને ઉલટો કટાળો આવે છે જો આપણું લોકો માને નહિ અને લોકોનુ આપણે માનીએ નહિ, તોપછી ઉભયના મનમા શકાજ રહે, સમાધાન કયાથી થાય ? જ્યા સત્યાનાશી દીક્ષા આપનારા ગુરુ અને લોકો (શિષ્યો) ઠગ ત્યા વિવેક હોય કયાથી ? જ્યા અવિવેકજ ફેલા યેલો હોય ત્યા રહેવું પણ ઇષ્ટ નથી કઈએક લોકો દીર્ઘકાળ પર્યંત શ્રમ કરે છે, પરતુ અતે તે સર્વ વ્યર્થ થાય છે આપણાથી પાર પડી શકાય તેમ ન હોય તો પછી ઉપાધિ વધારવીજ શા માટે ? કાર્ય નિયમપૂર્વક ચાલે તોજ તે ઠીક છે, નહિ તો સર્વ સતાપજ સમજવો આવી સ્થિતિમા ક્ષણે ક્ષણે જ વિક્ષેપ આવે છે, તેનુ શું વર્ણન કરીએ ? મૂર્ખ લોકો પોતાની મૂર્ખતાને લીધેજ ભટકતા ફરે છે અને જ્ઞાતાઓ પણ વાદ વિવાદ કરી કલહ ઉપસ્થિત કરે છે પરતુ એ ઉભય નિન્દનીય છે આ લોકોમા પોતાનો કારભાર સભાળવાની શકિત હોતી નથી અને તેમ નાથી ચૂપ પણ બેસી શકાતુ નથી, માટે એમા બીજા માણસોનો શો દોષ ? એવા માણસ માટે તો ઉપાધિ અતરાય કરનારી છે, માટે તેણે તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ અને પરિભ્રમણ કરીને પોતાનો જન્મ સાર્થક કરવો જોઈએ. જે માણસ પરિભ્રમણ પણ કરી શકતા નથી અને અન્ય માણસોની કોઇ વાત સહન પણ કરી શકતા નથી તેને વિકલ્પની અનેક યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે અસ્તુ આપણુ કલ્યાણ આપણા પોતાનાજ હાથમા છે આપણે પોતેજ આપણા હિતનો વિચાર કરવા જોઇએ અને અનુકૂળ લાગે તેમ વર્તવુ જોઇએ

समास ८ मो–उपाधिनिरूपण.

મ ઙિમા અનેક પ્રકારના લોકો છે પરિભ્રમણ કરવાથી અનેક ેાતશ અનીત થાય છે અને અનેક પ્રકારનો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે કેમક કઈએક વ્યાવહારિક લોકોની ફ્રત્તિ અખંડ જ ાનમ ગ્હેવા છતા વલ જ ાતથી ઈ ા ીન હોય છે અને સુખ કે દુ અમા તેમનુ નમાધાન ાનુનથી તેઓ વભાવથીજ મિત (નમાણુમગ) મે ન ર અને નિયમપૂવ ચાલે તમની માારવાની ર્‌હ્યતિ અનીઅ ર્‌ર ાન [illegible]

[illegible]

જાતુ નથી અને પોતાની ભૂલ શોધવા તરફ તેમનુ મનજ વળતુ, તેમનુ મિથ્યાભિમાન નહિ ગળતુ હોવાથી ઉભય લોકોમાં તેમની શાજ થાય છે આખી સસ્થા નષ્ટ થઈ જઈને લોકોના મન જાય છે, પરંતુ ભૂલ ક્યા થઈ તે તેમને સમજાતુ નથી. ઉદ્યોગ જે કારભાર ઉઠાવવામા આવે છે તે નષ્ટ–ભ્રષ્ટજ થઈ જાય છે. એમા એજ હોય છે કે, તેમા દૂરદર્શિતાની સાથે બુદ્ધિનો સંબંધ [illegible] વામા આવેલો હોતો નથી કેટલાક માણસો એવા મૂઢ હોય છે કે કામ મ્હાવરાના જેવા (અવ્યવસ્થિત) હોય છે આવા માણસો [illegible] પ્રકારના વિકલ્પોની એવી તો જાળ ફેલાવી દે છે કે એ જાળને તેઓ પોતે પણ ઉકેલી શકતા નથી, તો અન્યોને તો તેમા સમજ શી પડે? તેના બોલવામા સ્થલે સ્થલે કલ્પનાજ પ્રકટ થાય છે આવી ગૂઢ કલ્પનાઓને કોણ સમજી શકે ? કોણ આવીને તેનુ નિવારણ કરાવે ? [illegible] માણસ એવી કલ્પનામા ફસ્યો હોય તેણે પોતેજ પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરવી જોઇએ જે ઉપાધિને સભાળી શકતો ન હોય તેણે ઉપાધિ વધારવીજ નહિ તેણે તો ચિત્ત સ્થિર કરીને સમાધાનમા રહેવુજ ઇષ્ટ છે [illegible] કરી ઉપાધિ વધારવી અને પોતાની જાતને તથા અન્યોને ત્રાસ [illegible] એ વાત જરા પણ કામની નથી લોકોને પણ જેથી અતિ [illegible] થાય અને પોતાને પણ બહુ ત્રાસ વઠવા પડે એવી વ્યર્થ ઉપાધિ [illegible] કરવીજ શા માટે જોઈએ ? અસ્તુ. ઉપાધિના કામજ એવા [illegible]

આમા [illegible] સુધરે તો [illegible] બગડે પણ ખરૂ; માટે [illegible] સર્વ વ્યવસ્થા આજ પ્રકારની છે આમ સમજીને વર્તવામા આવે તો [illegible] લોકોમા અભિભાવ ક્યાથી હોય ? તેમની ભક્તિને તો આપણે [illegible] કરવી [illegible] અને અતે કોઇની ઉપર પણ [illegible] આવવા દેવો [illegible] નહિ સારૂ માઠુ સર્વ અંતરાત્માજ કરે છે નિર્ગુણ તો સર્વથી [illegible] છે નિર્મળ અને નિશ્ચળ [illegible] પરમાત્મા તેજ [illegible] [illegible] નથી [illegible] સર્વ વિકાર [illegible] નિર્વિકાર બની જાય છે [illegible] સાન્નિધ્યમા સર્વ [illegible] નષ્ટ થાય છે મન મનને વિશ્રાન્તિ પ્રાપ્ત [illegible] મહાદુર્લભ [illegible] વિશ્રામ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ [illegible] આપણુ કિંચિત પણ ઉપાધિ નથી, સર્વ ઉપાધિ [illegible] તેમના [illegible] માટે આના ઉપયોગથી તેમજ [illegible]

વિયોગથી પણ વસ્તુતઃ આપણને કશીજ હાનિ નથી જે માણસ ઉપાધિથી ગભરાઇ જાય છે, તેણે ઉપાધિ ગ્રહણ કરવીજ ન જોઇએ. તેણે તો માત્ર શાન્ત થઇને બેસીજ રહેવું જોઇએ જે કાર્ય આપણાથી સંભાળી શકાય નહિ તે માથેજ શા માટે લેવું ? થોડી ઉપાધિ પણ ગ્રહણ કરવી જોઇએ અને થોડી વિશ્રાંતિ પણ લેવી જોઇએ. આ રીતે કાળ નિર્ગમન કરવાથીજ આપણને વિશ્રાંતિની તક મળે છે. ઉપાધિ કાંઈ સદાનંદ કરેની નથી; સમાધાન-સદૃશ કોઇ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ નથી તથા નરદેહ કાંઈ વારવાર પ્રાપ્ત થતો નથી

समास ९ मो—राजकार्यनिरूपण.

જે જ્ઞાની તથા ઉદાસીન હોય તથા જેને સમુદાય એકત્ર કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે નિરંતર એકાંતમાં સ્વસ્થ ચિત્તે રહેવું, કારણ કે એકાંતમાં માણસને સુચિ સૂઝે છે, મનમાં નિરંતર ઉહાપોહ થયા કરે છે અને પ્રાણી માત્રની સ્થિતિ તથા ગતિ વિદિત થાય છે જો તે કશો વિચાર જ કરશે નહિ તો તેને કાંઇ પણ સમજાશે નહિ. દેવાળીઓ માણસ જમા ખર્ચનો હિસાબ જોતો નથી કારણ નર્યાન ધનહાનિ [illegible] છે અને કેટલાક [illegible] તે પણ ગુમાવે છે આ સર્વ [illegible] વાત છે મનમાં ધારેલી બાબતને પ્રથમથીજ [illegible] સમજી રાખવાથી અનિષ્ટ થવાની સંભાવના રહેતી નથી [illegible] નથી કહેવાથી [illegible] ઉપાય [illegible] થાય છે [illegible] કાર્ય રહેવું [illegible] દુઃખી થાય છે [illegible] નિત્યનિરૂપણની [illegible] ઉપાસના [illegible] ભાવના [illegible] આત્મજ્ઞાન [illegible] કારણ [illegible] [illegible] આર્તકર્મનિરૂપણ પણ [illegible]

સમુદાય એકઠો કરી શકાય છે તેમ કરવા ઇચ્છનારે દુર્જનોને માટે દુર્જનોનીજ યોજના કરવી અને વાચાલની સામે વાચાલોનેજ ઉભા કરી દેવા; પરંતુ આપણી ઉપર વિકલ્પની જાલ આવવા દેવી ન જોઇએ. કંટાળીજ કાંટાને કાઢવો; પરતુ કાઢતાં તેને જાણવા ન દેવું. કંટકને માટે તો સ્થાનજ રહેવા દેવું નહિ. ગુપ્ત રીતે-કોઈ જાણી ન શકે એવી રીતે કાર્ય કરવામા આવે તો તે તત્કાલ સિદ્ધ થાય છે પુસ્તું થઈ ગયા પછી તેમા ચમત્કાર રહેતો નથી. કોઇનો યશ સાભળીને તેના પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ અને તે મનુષ્ય સાક્ષાત્ જોવામા આવતાં તે પ્રીતિ વધારે દૃઢ થવી જોઇએ; તથા પ્રત્યક્ષ પરિચય થયા પછી તેની સેવા કરવી જોઇએ. કોઈપણ કામ કરવાથી થાય છે અને ન કરવાથી તે પાછળ પડી જાય છે; માટે શિથિલતા રાખવી નહિ જે અન્યને ભરોસે રહે છે તેનો કારભાર ડૂબી જાય છે, માટે જે આત્મવિશ્વાસ રાખી સ્વયં કષ્ટ સહન કરી પોતાનુ કાર્ય સભાળે છે તેજ ખરો પુરુષ છે સર્વને સર્વ વાતો વિદિત થવા દેવી જોઇએ નહિ; કારણ કે એમ થવાથી તે વાતોનું મહત્વ રહેતું નથી પ્રધાનસૂત્ર આપણા પોતાના હાથમા રાખવું જોઇએ અને જે કાઇ કરવુ હોય તે સર્વ જનસમુદાયદ્વારા કરાવવુ જોઇએ. રાજકાર્યમા અનેક કુશળ લોકોની યોજના કરવી જોઇએ. વાચાલ, પહેલવાન અને ટંટાખોરોને પણ આપણા હાથમા રાખવા જોઇએ, પરતુ રાજકાર્યમા સર્વ દુર્જનોનીજ ભરતી ન કરવી જોઇએ. વિરોધીઓને જોરથી પકડવા જોઇએ અને રગડી રગડીને તેમનો ખાટો કાઢી નાખવો જોઇએ પરતુ પાછળથી તેમને સભાળી લેવા જોઇએ, તેમને સર્વથા નષ્ટ કરી નાખવા નહિ જોઇએ. દુષ્ટ દુર્જનોથી ડરી જવાથી રાજકાર્યનું મહત્વ રહેતુ નથી અને બુરી ભલી સર્વ વાતો પ્રકટ થઇ જાય છે મોટો સમુદાય એકત્ર કરવો હોય તો આકર્ષણ શક્તિ પણ મોટીજ હોવી જોઇએ, પરતુ મઠ બનાવી-સમુદાય એકત્ર કરીને પછી માત્ર આડબર કરીને બેસી રહેવું ન જોઇએ. દુર્જનોને આપણા મનથી ઓળખી લેવા જોઇએ પરતુ તેમના સબધમા કાઇ બહાર બોલવુ ન જોઇએ તેમને પણ સજ્જનોની પેઠેજ માન આપીને પ્રસન્ન રાખવા જોઇએ. લોકોમા દુર્જન પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભારે ખટપટ મચી જાય છે, માટે તેમનો માર્ગજ બધ કરી દેવો જોઇએ શત્રુની સેનાને જોતા વેતજ રણધુરધર

ાના કાબુ કરકરવા લાગે છે. આવાજ ધર્મના પક્ષપાતી–ધર્માત્મા રાજા
ા જોઇએ. તેને જોતાંજ દુષ્ટો ભય પામે છે. તે અનુભવી હાથોથી
ાર કરે છે એટલે ઉપદ્રવ તથા પાખંડ સહજ નાશ પામી જાય છે.
ા સર્વ કુશળતાનાં કામો છે. રાજનૈતિક વિષયોમાં કદતા હોવી જોઇએ.
ધિલતામાં ફસાવું જોઇએ નહિ. ચતુર રાજનૈતિક પુરુષ ક્યાંય પણ
ાવ આપતો નથી; છતાં સ્થલે સ્થલે તેનીજ વાત થયા કરે છે અને
પોતાના વાગ્વિલાસથી સમગ્ર સૃષ્ટિને મોહિત કરી દે છે. તોફાનીની
ામે તોફાની, લામટાની સામે લામટા અને મૂઢની સામે મૂઢને યોજવા
ોઇએ. લઠની સામે લઠ, ઉદ્ધતની સામે ઉદ્ધત અને નટખટની સામે
ટખટોનેજ યોજવા જોઈએ. જેવાની સામે તેવા મળે ત્યારેજ સભાનો
ંગ જામે છે; પરંતુ આ સર્વ થયા કરે, છતાં એ સર્વનો કર્તા ક્યાં છે
તેનો પત્તો કોઇને લાગવો ન જોઇએ.

समास १० मो–विवेकलक्षणनिरूपण.

જે નિરંતર અનેક પ્રકારની ચર્ચા ચલાવે છે, જે સદા સર્વદા અનેક પ્રકારના તર્કો ચલાવે છે, જે સર્વદા રાજનૈતિક કાર્યોનો વિચાર ચલાવે છે, જે સમગ્ર સૃષ્ટિના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે અને જે નિરૂપણ વિના એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવતો નથી, જે શાસ્ત્રાધારે નાના પ્રકારની વક્તૃતાથી શંકાસમાધાન કરે છે, જે સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરે છે અને જે સદા સર્વદા ચર્ચામાંજ નિમગ્ન રહે છે, તેને ભક્તિમાર્ગ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે, તેને ઉપાસનામાર્ગ સારી રીતે માલૂમ હોય છે અને તે જ્ઞાનવિચારથી અંતઃકરણના સમાધાનને પામેલો હોય છે. તેને વૈરાગ્ય અત્યંત રુચે છે, તેને ઉદાસીનતા પરમપ્રિય હોય છે અને તે અનેક ઉપાધિઓમાં પડે છે ખરો, પરંતુ તેનાથી તે અલિપ્ત રહે છે અનેક પ્રબંધો લખી કાયમ રહે છે, તે પ્રશ્નોના સમર્પક ઉત્તર આપે છે અને મિતભાષણથી સર્વનાં અંતઃકરણો પ્રસન્ન કરે છે ઘણા લોકો

તેની ઉપર પ્રેમ હોય છે; તેથી તેની સામે કોઇનું કાંઇપણ ચાલતું નથી. તેની પાસે અનેક લોકો આવે છે; પરંતુ તેના અંતઃસ્વરૂપનું અનુમાન કરી શકતું નથી. ઉપાસનાને મુખ્ય રાખીને સમગ્ર દેશમાં તે તેનો પ્રચાર કરે છે અને પૃથ્વીના સમગ્ર લોકો તેને ઓળખે છે. તેને સર્વ માણસો ઓળખે છે; પરંતુ તે કોઇને પણ મળતો નથી. તે શું કરે છે તે પણ લોકોના જાણવામાં આવતું નથી. અનેક દેશોના નાના પ્રકારના લોકો તેને ઢુંડતા ફરે છે. સર્વનાં મનને તે પોતાના હાથમાં રાખે છે, તેમને વિવેક અને વિચારથી ભરે છે અને અનિશ્ચિત અંતઃકરણોને મનનમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તેણે કેટલા માણસો એકત્ર કર્યા છે, તેની પાસે કેટલો સમુદાય છે તે કોઇના જાણવામાં આવતું નથી. તે સર્વ માણસોને શ્રવણ મનનમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તે પોતાના સમુદાયને સમજાવતો રહે છે, ગદ્ય-પદ્ય સંભળાવતો રહે છે અને સદા અન્યોનાં મન પ્રસન્ન કરતો રહે છે. આ પ્રકારે જે નિરંતર વિવેકપૂર્વક વર્તન કરતો રહે છે અને જે સદા સાવધાન રહે છે તેનું કોઈ અનિષ્ટ કરી શકતું નથી. આપણને જે કાંઇ આવડતું હોય તે ધીમે ધીમે સર્વને શીખવવું જોઈએ. આ પ્રકારે ઘણા માણસોને ચતુર બનાવી દેવા જોઈએ. લોકોને નાના પ્રકારે શિક્ષણ આપવું જોઇએ, અડચણો સમજાવવી જોઇએ અને નિસ્પૃહ માણસોને ચુંટી કાઢીને આપણી પાસે રાખવા જોઈએ. જેટલું કાર્ય બની શકે તેટલું સ્વયં કરવું જોઈએ અને ન બને તે લોકોની પાસે કરાવવું જોઈએ. છતાં એ સ્મરણમાં રાખવું કે તેને લીધે ભગવદ્ભજન છોડી દેવું એ કાંઇ ધર્મ નથી. સ્વયં કાર્ય કરવું જોઇએ અને અન્યની પાસે કરાવવું જોઈએ. સ્વયં વિવરણ કરવું જોઈએ અને અન્યની પાસે વિવરણ કરાવવું જોઈએ. સ્વયં ભજનમાર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઇએ અને અન્યોની પાસે તે ગ્રહણ કરાવવો જોઇએ. જો જુના લોકોમાં રહેતા કંટાળો આવે તો નૂતન દેશમા ગમન કરવું જોઇએ. જે કાંઇ આપણાથી બની શકે એમ હોય તે કરવામા આળસ કરવું ન જોઇએ. જે મહંત દેહના નિયમોનો અભ્યાસ છોડી દે તેને ફુએલોજ જાણવો. નિત્ય નવીન નવીન માણસોને શીઘ્રતાપૂર્વક ચતુર બનાવતા રહેવું જોઇએ. ઉપાધિમાં ફસાવું ન જોઇએ અને ઉપાધિથી ગભરાવું પણ ન જોઇએ. કોઈ પણ કાર્ય બેદરકારીથી થતું નથી. જે કામ બગડવાનું હોય છે તે બગડીજ જાય છે અને લોકો ગાંડાની પેઠે જોતાજ રહી જાય

જે માણસ આળસુ અને હૃદયશૂન્ય હોય તે શું કામ કરી શકે ?
તો ઘણામુક્રીનો મામલો છે, તેમા અશક્ત માણસો શી રીતે નભી
? માટે, અશક્ત પુરુષનેજ નાના પ્રકારની બુદ્ધિ તથા યુક્તિ
ખવવી જોઈએ આપણાથી ઉદ્યોગ થઇ શકે ત્યા સુધીજ રહેવુ જોઈએ
ને ન થઇ શકે ત્યારે ચાલ્યા જવુ જોઈએ. તે પછી આનંદરૂપ બની
ઈ હોવે ત્યા વગણુ કરવુ જોઇએ જે માણસ ઉપાધિથી મુકત થઇ
વ છે તેની નિસ્પૃહતા અધિક દૃઢ થાય છે અને તે હોવે ત્યા આનંદ
પૂર્વક વિચર્યા કરે છે કીર્તિપર લક્ષ્ય આપવાથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી,
સુખપર લક્ષ્ય આપવાથી કીર્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી અને ઉદ્યોગ કર્યા વિના
ઈ પણ લાભ મળતા નથી એમ ના થયા વિના રહે છજ શુ ? કા
થનારુ હોય છે તે તો થઇજ જાય છે માત્ર મનુષ્ય પોતાની જાત ઉપર
દુર્ગુણનો દોષ વહોરી લે છે અને જો મનુષ્ય જો પ્રથમથીજ હોવ
ખાઈ જાય અથવા તો મધ્યેજ તેનુ ધન છૂટી જાય તો પછી તે આ
... થી પાછી ફીરીને જ ... ? ... તો ... પ્રથમ ...
છે આવો તન વિવરથી ન ... મન ... ન આ ... ન ...
વાથી ત ... ધિ ... ઇ ... જાય ... વાથી ન ... રની ...
પ્રતીત થાય ... મન ...
... ...
... ... મન ...
... મન

ધારે તોપણ જન્મ નજ લઈ શકે એવુ બંધન પણ તેને માટે હોતું નથી "સમ્ભવામિ યુગે યુગે" (અર્થાત્ હું યુગે યુગે અવતરૂ છું) એ ગીતાના વાક્યથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે ×

જીવ એ એકદેશીય પુરુષ છે, પરતુ તે વિચારથી ઈશ્વરરૂપ થઈ શકે છે આ પ્રમાણે જીવમાથી ઈશ્વરરૂપ થયેલો પુરુષ સસારના પંઝામાથી મુક્ત થાય છે ખરો, પરતુ તેથી તે ઈશ્વરરૂપ મુક્તાત્માના પંઝામાથી સસાર કાંઈ મુક્ત થઈ શકતો નથી. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને વૃત્તિરૂપે તો સમાન એટલે કે વિકારરૂપજ છે, માટે અવિકારી અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિને માટે નિવૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. જ્ઞાનેજ આવડુ મોટુ બ્રહ્માડ બનાવ્યું છે અને તેણેજ તેને આટલુ વિસ્તૃત પણ કર્યું છે નાના પ્રકારના વિકારોનુ મિશ્રણ તેજ આ જ્ઞાન છે બ્રહ્માડનો આઠમો દેહ અર્થાત્ મૂળમાયા વાસ્તવમા જ્ઞાનરૂપજ છે એ જ્ઞાનથી પણ પર અને વિજ્ઞાનરૂપ એવા વિદેહપદને પામવુ જોઈએ.

× મરીપન સમયે આ ૨૫ અને ૨૬ મી ઓવીઓનો અર્થ પાઠકોને સર ળતાથી સમજાય તે માટે અમે વધુ સ્પષ્ટતાથી લખ્યા છે તોપણ તેમા રહેલા મુદ્દાના અધિક સ્પષ્ટીકરણ માટે જણાવીશુ કે જેમ કેદખાનામા જવુ એ તો ગુનેગારને માટેજ ફરજીયાત હોય ન રાજાને માટે ફરજીયાત હોતુ નથી તેમ જન્મ-મરણ પણ વિપરીત જ્ઞાનને લીધે વિપરીત આચરણ-વિષયરત થઈ બંધનમા આવી પડેલા જીવાત્માઓને માટેજ બધનરૂપ-ફરજીયાત હોય છે અને આ મહાનરક સમ વસ્તુને પ્રાપ્ત થયેલા મુક્તાત્માઓ માટે તે જરા પણ ફરજીયાત નથી છતા આ ઉપરથી એમ સમજવાનુ નથી કે તેઓ ધારે તોપણ જન્મ નજ લઈ શકે જેમ રાજા કેદીઓ તરફની હિતેચ્છા અને દયાભાવને લીધે મરજી પ્રમાણે જઈ શકે છે તેમ મુક્તાત્માઓ પણ જીવાના કલ્યાણ અર્થે જન્મ ધારણ કરવાને સ્વતંત્ર હોય છે અહીં વિશેષમા આ વાત પણ સમજી લેવા જેવી છે કે મુક્તાત્માઓનુ જન્મ મરણ કરવુ ન કરવુ શરીર-અશરીર એ સર્વ જગતના બદ્ધ જીવાની દૃષ્ટિમાજ રહેલુ હોય છે તેઓ પોતાના અનુપમ આત્માનુભવને લીધે સદાકાળ પોતાને એ સર્વથી રહિત એટલે કે જન્મતા છતાં અજન્મા મરતા છતા અમર તેમ છતા અક્ત અને ભોક્તા છતા અભોક્તાજ માનતા હોય છે અને અનુભવતા હોય છે

મ. ની સ. સા.

समास २ जो—त्रिविधा सृष्टि.

જો ચંચલ મૂળમાયા ન હોય તો ગગન અર્થાત્ અંતરિક્ષ જેમ ચોતરફ નિશ્ચલ છે તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ પણ નિશ્ચલ છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં તે સંપૂર્ણ ભરેલો છે, કોઈ પણ દિશામાં તેનો પાર લાગતો નથી. તે એકજ પ્રકારનો અને સ્વતંત્ર છે, તેમાં દ્વૈત નથી. દૃશ્ય પદાર્થોજ આવે છે અને જાય છે. પરબ્રહ્મ તો જેમ આકાશ સર્વ દિશામાં ભરેલું છે તે પ્રમાણે સર્વત્ર વ્યાપક છે. બ્રહ્માંડની ઉપર બેસીને અર્થાત્ દૃશ્યાકાર સર્વ વૃત્તિઓની ઉપર નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં જઇને અવકાશ અને આકાશ તરફ જોઇએ તો ત્યાં ચંચલ અને વ્યાપક માયાના નામનું મીંડુંજ જણાશે. વિવેકવડે દૃશ્ય જગતને વૃત્તિમાંથી કાઢી નાખીએ અર્થાત્ વૃત્તિરહિત થઇએ તો પછી સર્વત્ર બ્રહ્મજ ભરેલો છે તે કદિ કોઇના અનુભવમાં આવતો નથી. નીચે, ઉપર કિંવા ગમે તે તરફ જ્યાં ત્યાં નિર્ગુણજ ભરેલો છે, તો પછી મન તેનો પાર પામવા માટે કયી તરફ દોડશે? દૃશ્ય ચલ છે અને બ્રહ્મ અચલ છે દૃશ્ય કળાય છે અને બ્રહ્મ કળાતો નથી દૃશ્ય કલ્પનામાં આવી શકે છે અને બ્રહ્મ આવી શકતો નથી કલ્પના તો વસ્તુતઃ કાંઇજ નથી અને બ્રહ્મ તો સર્વ સ્થળે વિદ્યમાન છે મહાવાક્યના અર્થનું મનન કરતા રહેવું જોઇએ પરબ્રહ્મ સમાન કોઇ શ્રેષ્ઠ નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રવણ સમાન કોઇ સાધન નથી તેમજ જ્ઞાન વિના સમાધાન નથી કર્મ અને ઉપાસનાના પિપીલિકા માર્ગ એટલે કીડીના જેવા માર્ગનું અવલંબન કરવાથી ધીમે ધીમે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્ઞાનરૂપી વિહંગમ માર્ગનું અર્થાત્ પક્ષીના માર્ગનું અવલંબન કરવાથી ફલની પ્રાપ્તિ સત્વર થાય છે માટે સાધકે જ્ઞાનના સાધનરૂપ મનનમાંજ નિમગ્ન થવું યોગ્ય છે ખરું મન પરબ્રહ્મસમાન અન્ય કોઇ પણ પદાર્થ નથી નિંદા અને સ્તુતિનો લેશ પરબ્રહ્મમાં નથી પરબ્રહ્મ એ એક એવી અદ્વિતીય વસ્તુ છે કે જેની સાથે કોઇ પણ વસ્તુની તુલના કરી શકાતી નથી માત્ર પુણ્યવાન મહાનુભાવોનેજ સ્વરૂપના સંબંધે છે ચંચલ માયાવડે દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે નિશ્ચલ પરબ્રહ્મના જ્ઞાન વિના બીજું કોઇ

પણ વિશ્રાંતિનું સ્થાન નથી. મહાનુભાવ પુરુષો એ નિશ્ચલ પરબ્રહ્મનો નિશ્ચય વડે સાક્ષાત્કાર કરે છે. જે આદિથી તે અંતપર્યંતનો વિચાર કર્યા કરે છે, તેના અંતરમાંજ એવો નિશ્ચયાત્મક અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. કલ્પના વડે ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ ત્રણ પ્રકારે ભાસે છે. તેને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વડે મનમાં સમજવી જોઇએ. મૂળમાયામાંથી ત્રણ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે એ સર્વ એકદેશીય છે, અને પંચભૂતોનો સ્થૂલતાનો ગુણ તો પ્રત્યક્ષજ દેખાય છે. પૃથ્વીમાંથીજ જીવોની ચારે ખાણીઓ અને તેની જુદી જુદી ચાર પ્રકારની કરણી ઉત્પન્ન થાય છે. સમગ્ર સૃષ્ટિનો વિસ્તાર અહીંથીજ થાય છે, આ પહેલાં નહિ. હવે સૃષ્ટિનાં ત્રણ પ્રકારનાં લક્ષણો સ્પષ્ટતાપૂર્વક બતાવું છું. શ્રોતાઓએ પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવું જોઇએ. જેમ પરા વાચાની સ્થિતિ મૂળ સૂક્ષ્મ કલ્પનારૂપજ હોય છે તેવીજ સ્થિતિ મૂળમાયાની જાણવી. અષ્ટધા પ્રકૃતિનું મૂળ કેવળ આ મૂળમાયાજ છે. સમસ્ત પદાર્થોનાં બીજો સૂક્ષ્મરૂપે એ મૂળમાયામાંજ રહેલાં હોય છે. આ મૂળમાયા જડ પદાર્થોને ચેતના આપે છે તેથી તે ચૈતન્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મરૂપે તેનાં સર્વ લક્ષણ સમજી લેવાં જોઇએ. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિચાર કરતાં હાલ તે અર્ધનારીનટેશ્વરજ છે એમ પ્રતીત થાય છે અને તે તથા અષ્ટધા પ્રકૃતિ એ સર્વ વસ્તુતઃ મૂળમાયાજ છે. ત્રણગુણો ગુપ્ત રીતે તેમાં રહેલા હોવાથી તેને મહત્તત્ત્વ પણ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણ પણ ગુપ્ત રીતે તેમાંજ રહે છે. ગુણ એમાંથી પ્રકટ થાય છે, માટે તેને ગુણક્ષોભિણી પણ કહે છે. ત્રણે ગુણનાં રૂપોને જે સમજે તે સાધુ પુરુષને ધન્ય છે. ગુણોનાં સામાન્ય સૌમ્ય (શાન્ત) રૂપ એ મૂળમાયામાં વસતાં હોવાથી તેને 'ગુણ સામ્ય' પણ કહે છે. ગુણોનાં એ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અત્યંત અગમ્ય હોય છે. તે ઘણા લોકોને શી રીતે સમજાઇ શકે? મૂળમાયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ત્રણ ગુણો ચંચલ અને એકદેશીય છે. અંતઃકરણમાં વિચાર કરવાથી અનુભવથી આ વાત સમજી શકાય છે. તેની પાછળ આ પંચમહાભૂતોનું તોફાન જાગી સપ્તદ્વીપયુક્ત નવખંડ પૃથ્વીનો અગાધ વિસ્તાર થયો છે. આવા સૃષ્ટિના આ બે પ્રકાર, ત્રણ ગુણ અને પંચ ભૂત કહ્યા. હવે ત્રીજો પ્રકાર સાંભળો. પૃથ્વી એ અનેક પદાર્થોનું બીજ છે. અંડજ, જારજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ એ ચાર ખાણી અને પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર વાણી સ્વાભાવિક રીતે

સંયોગથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ પ્રમાણે ચાર ખાણી અને ચાર વાણી તેમાંથી ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થયાજ કરે છે. [illegible] પૃથ્વીના જીવોને તેથીજ [illegible] ચાર પ્રકારે પ્રાણીઓ પણ અસંખ્ય જન્મે છે અને મરે છે.

समास ३ जो—सूक्ष्म विचार.

આજ સુધીમાં આદિથી લઈને અંતપર્યંત જે નાના પ્રકારનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો છે, તેનો પુન પુન વિચાર કરી કરીને મુનિએ પાણી વાણી કેવી જોઈએ. ચાર ખાણી ચાર વાણી ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિ ઈત્યાદિ નાના પ્રકારના પ્રાણી જન્મે છે, પરંતુ તે બધ પૃથ્વી માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પૃથ્વીમાંજ પામે છે. આમ અનેક પ્રાણીઓ આવે છે અને જાય છે, પરંતુ પૃથ્વી તો તેવી ને તેવીજ છે. આ તો [illegible]

[illegible]

ટપકે જોવાથી તે સમજાય એમ નથી તેમજ પ્રયત્ન કરવાથી પણ લક્ષ્યમાં આવે એમ નથી, નાના પ્રકારે લોકોના મનમાં સંદેહ વધે છે મૂળ-માયાના ચૌદ નામો અને પાંચ ભૂતો મળીને ઓગણીસ થયાં. એમાં ચાર ખાણીઓ મળી એટલે ત્રેવીસની સંખ્યા થઇ. એમાંથી મૂળ ચૌદનું મનન વારવાર કરવું જોઇએ. જે વિચાર કરીને સમજી લે છે તેના મનમા સંશય રહેતો નથી. સમજ્યા વિનાની ગરબડ મિથ્યા છે સૃષ્ટિનું બીજ મૂળમાયામા છે આ સર્વને જે સમજે છે તે પરમાર્થનો અધિકારી થાય છે જે મનુષ્ય યથાર્થ રીતે સમજે છે તે મિથ્યા બકવાદ કરતો નથી. નિશ્ચય વાળો પુરુષ સંદેહમા પડતો નથી અને તે કદિપણ પોતાનો પરમાર્થ બગાડતો નથી જેને શબ્દાતીત બોલવામા આવે છે તે વાચ્યાંશ છે અને લક્ષ્યાંશને તો વિવેકથીજ ઓળખવો જોઇએ પૂર્વપક્ષ એટલે માયા, તે સિદ્ધાંતથી લય પામી જાય છે, અને માયા ન હોય તેવી સ્થિતિનું તો વર્ણનજ શું કરવું ? અન્વય અને વ્યતિરેક એ પણ પૂર્વપક્ષને એટલે કે માયાનોજ વિચાર છે સિદ્ધાંતમા તો શુદ્ધ એકજ છે-બીજું કાંઇ પણ નથી અધોમુખથી અર્થાત્ માયાની તરફ દ્રષ્ટિ કરવાથી ભેદ વૃદ્ધિગત થાય છે અને ઊર્ધ્વ મુખથી અર્થાત્ પરમાર્થદ્રષ્ટિથી ભેદ તૂટી જાય છે જે નિઃસંગપણાથી નિર્ગુણ બની રહે છે તેજ મહાયોગી છે માયાનું મિથ્યાત્વ સમજાઈ ગયા પછી તેનો ડર શા માટે રાખવો જોઇએ. તેના ડરથીજ સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી મિથ્યા માયાથી ડરી પરબ્રહ્મનો પરિત્યાગ કરવો ઇષ્ટ નથી મુખ્ય નિશ્ચય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભ્રષ્ટ કર્યું શા માટે જોઇએ ? પૃથ્વીમા અનેક લોકો હોય છે, તેમા ઘણા સજ્જન પણ હોય છે, પરંતુ સાધુને સાધુ સિવાય કોણ ઓળખી શકે ? માટે સંસારનો મોહ છોડીને પછી સાધુની શોધ કરવી જોઇએ અને સ્થળે સ્થળે ભ્રમણ કરીને સાધુને પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ અનેક સંતોને મળશો એટલે તેમાંથી એકાદ અનુભવી સંત પણ પ્રાપ્ત થશે અનુભવી સંતનો સમાગમ થયા વિના કદિપણ આપણું હિત સાધી શકાતું નથી વ્યવહાર હો કિંવા પરમાર્થ હો, અનુભવ વિના સર્વ વ્યર્થ છે જે અનુભવી હોય છે તેજ સર્વમા સમર્થ હોય છે રાત્રિદિવસ અર્થનો વિચાર કરવો જ અર્થનો વિચાર કરે છે તેજ સમર્થ છે અને તેનાજવડે પોતાનો પરલોકનો સ્વાર્થ સાધી શકાય છે, માટે જોયું હોય તેજ વાર

વાર જોવું અને શોધ્યું હોય તેજ શોધવું જ્યારે સર્વ નમળાઇ જાય છે ત્યારે આપોઆપજ સંદેહ તૂટી જાય છે

समास ४ थो–शिव–शक्तिनिरूपण.

સર્વ લોકોને પ્રાર્થના છે કે વિનાકારણ ઉદ્દાન થવું નહિ અને અનુભવપૂર્ણ નિરૂપણને હૃદયમાં ઉતારવું અનુભવ રહી જાય એક તરફ અને આપણો ધાડઅ બીજી તરફ, એટલે ફરી સાર શું અને અસાર શું તેનો નિવેડો શી રીતે થઇ શકે? નહિ તરફ જોતા તો સર્વ ધાંધળોજ જણાય છે પરંતુ પ્રભુની સત્તાની વાત જુદી છે પૃથ્વીમાં જેટલા જેટલા શરીર છે તે [illegible] ભગવાનનાજ ધર છે [illegible] તેના મહિમા [illegible] માતારૂપે જગતની [illegible] પૃથ્વીમાં [illegible] સ્થલે [illegible] નાયકી છે [illegible] વતનાં [illegible] માનની છે [illegible] જ્ઞાતાપુરુષ અથવા [illegible] માનીજ [illegible]

[illegible]

[illegible]

દૂરજ જાય છે તેનો મહિમા અકળ છે એમ કહેવાય છે, તે સત્યજ દ્રષ્ટા એટલે જોનાર અને સાક્ષી એટલે જાણનાર, તે અનંતરૂપી અનંત ઓળખવો જોઈએ. સજ્જનોની સંગત હોય અને પરમાત્માની કથા અધ્યાત્મનિરૂપણપર પ્રીતિ હોય તોજ મનને ખરી વિશ્રાંતિ મળે છે તે ઉપરાંત સંદેહનો નાશ કરનાર અનુભવજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવુ કારણ કે અનુભવવિના ખરૂ સમાધાન શી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે? જે મૂળ સંકલ્પ છે તેજ હરિનો સંકલ્પ છે અને મૂળમાયાના વ્યાપારનું રૂપજ જગતના આંતરભાગમા રહેલુ જણાય છે ઉપાસના જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે અને જ્ઞાન છે ત્યાસુધી ચોથા દેહનો આરોપ છે, માટે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને વિજ્ઞાનરૂપ વિદેહાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ બસ એજ આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક વિશાળ પરબ્રહ્મ છે એને સઘન કહેવો, પાતળો કહેવો કે કોમળ કહેવો? કેવો કહેવો? ઉપાસના એટલે જ્ઞાન અને જ્ઞાનથીજ નિરંજન પ્રાપ્ત થાય છે, તથા યોગીઓને સમાધાન પણ જ્ઞાનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે સારી રીતે વિચાર કરી જુઓ એટલે પ્રતીત થશે કે આપણે પોતેજ ઉપાસના છીએ. એક જાય છે અને એક દેહ ધારણ કરીને આવે છે નિરંતર આવી ઘડભાંજ આદિથી થતી આવી છે અને હમણા પણ ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ તેવીજ રીતે ચાલે છે એજ ન્યાયે વનપર વનચરોની સત્તા હોય છે અને ભૂમંડલપર ભૂપાલોની સત્તા હોય છે જે હીલચાલ કરશે તેને અવશ્ય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થશે પરંતુ તેમા ભગવાનનુ અધિષ્ઠાન હોવું જોઈએ સર્વનો કર્તા જગદીશ્વર છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેના કૃત્યના વિભાગ પડી ગયેલા હોવાથી તે વિભાગમા અહંકાર ધારણ કરી તોફાનમા ન પડી જવુ જોઇએ દાતા પણ હરિ છે અને ભોક્તા પણ હરિ છે ખરૂ જોતા આજ પ્રકારે વ્યવહાર ચાલે છે, પરંતુ એ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. સર્વનો કર્તા પરમેશ્વર છે અને આપણે કોઈ ચીજ નથી એમ સમજીને તેની જેવી પ્રેરણા જણાય તે પ્રમાણે જગતમા વર્તવુ પરમેશ્વરના જેટલુ ચપલ કોઈ નથી અને બ્રહ્મના જેટલુ નિશ્ચલ કોઈ નથી પાયરી પાયરીથી મૂળ સુધી ચઢીને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો.

જંતુઓ અન્ય પ્રાણીઓને મારી મારીને ખાઈ જાય છે, એ સિવાય તેઓ બીજું કાંઈ જાણતાં નથી, પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણીઓ નાના પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે. નાના પ્રકારના શબ્દો, નાના પ્રકારના સ્પર્શો, નાના પ્રકારનાં રૂપો, નાના પ્રકારના રસો, નાના પ્રકારના ગંધો, એ સર્વનો વિશેષ રૂપમાં ઉપભોગ નરદેહજ કરે છે. મુલ્યવાન રત્નો, નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રો, નાના પ્રકારનાં વાહનો, નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો, નાના પ્રકારની વિદ્યા, નાના પ્રકારની કલા આ નરદેહજ જાણે છે. સમગ્ર પૃથ્વી ઇશ્વરની સત્તાથી વ્યાપી રહેલી છે. અને સ્થુલ સૂક્ષ્મ પ્રાણીપદાર્થોથી વીંટાયેલી છે. તેમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યા, અનેક પ્રકારની કલા અને અનેક પ્રકારની ધારણા કરેલી છે. નરદેહ પ્રાપ્ત થયો છે માટે સર્વ કરવું જોઈએ, સ્થાન માન સંભાળવું જોઈએ અને સારાસાર વિચારવું જોઈએ. આલોક એટલે શું અને પરલોક એટલે શું તે તથા નાના પ્રકારના વિવેક અવિવેક મનુષ્યજ જાણે છે. અનેક પ્રકારના પિંડ અને બ્રહ્માંડની રચના. અનેક પ્રકારના મૂળોની કલ્પના અને નાના પ્રકારની ધારણા મનુષ્યજ જાણે છે. અન્ન, ઉદક, તાંબુલ, પુષ્પ, ચંદન, વસ્ત્ર, શય્યા અને અલંકાર એ અષ્ટ ભોગ, તેમજ નવ રસ, નાના પ્રકારના વિલાસ, વાદ્યાંશ, હાસ્યાંશ અને ઉદારતા, એ સર્વ મનુષ્યજ જાણે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય સર્વ વાત જાણી શકે છે અને પરમાત્મા તેનું પાલન કરે છે. આ પ્રમાણે આ સર્વ જ્ઞાન નરદેહના યોગથીજ જાણી શકાય છે. નરદેહ પરમ દુર્લભ છે. તેના યોગથી અલભ્ય લાભ મળે છે અને દુર્લભ વસ્તુ પણ સુલભ થાય છે. બીજા દેહ તો જેવા તેવાજ છે, પરંતુ નરદેહ તો મોટા અજાયબરૂપ છે. એ નરદેહને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષે વિવેક પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. નરદેહ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જે આળસ કરશે અને વિવેકમાર્ગ મેળવીને તેવડે પરમાત્માને ઓળખશે નહિ, તેને સર્વ પ્રકારે કમનસીબજ જાણવો. એ સદાચરણ અનુસરણ કરે અને સદા મનનશીલ અંતઃકરણ રાખે તેજ નર તેજ નારાયણ બની જાય છે જે પોતેજ નથી જાણે છે તેને અન્યની [illegible] તેના આશ્રય સેવાની જરૂર રહેતી નથી; માટે સ્વતંત્ર રીતેજ [illegible] [illegible] નિરૂપણ જે સર્વ પદાર્થોને રોપી-જાણી જરૂરી રોજ છે તેને નરદેહ તો નહેજ ક્યાંથી ? એ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે તે કેવી રીતે નહિ છે તેને જે તેના વિચાર તે પોતેજ જાણે છે.

समास ६ ठ्ठो–आत्माना गुणनुं निरूपण.

આ પૃથ્વીમંડલપર ઠેકાણે ઠેકાણે જળ ભરેલું છે અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે મોટાં મોટાં રેતીનાં રણ છે, જેમાં જળનું એક બિંદુ પણ હોતું નથી. દશ્યનો વિસ્તાર પણ આજ પ્રકારે થયો છે. તેમાંના કંઈએક પદાર્થો જ્ઞાન (ચેતના) શક્તિથી શોભે છે અને કંઈએક પદાર્થો તે શક્તિથી રહિત હોય છે. ચાર ખાણી, ચાર વાણી, ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિ, એ સર્વની ગણના શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. ચાર લક્ષ મનુષ્યયોનિ, ત્રીસ લક્ષ પશુયોનિ અને એકાદશ લક્ષ કૃમિયોનિ શાસ્ત્રમાં કહી છે. દશ લક્ષ પક્ષિયોનિ, નવ લક્ષ જલચરયોનિ અને વીસ લક્ષ વનસ્પતિયોનિ શાસ્ત્રસંમત છે. આ પ્રમાણે આ ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિ છે અને જેટલી યોનિ છે તેટલા પ્રકારના પ્રાણી છે. એ પ્રત્યેક યોનિમાં દેહો તો અનંત રહેલા છે, એની મર્યાદાજ નથી. અનંત પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે તેમનું આશ્રયસ્થાન જગતજ છે. જગત સિવાય તેમની સ્થિતિજ ક્યાંથી હોઈ શકે ? એ જગતની પાછલી સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પંચભૂતો કેટલાક સ્થૂલ દશાને પ્રાપ્ત થયેલા અને કેટલાક આકૃતિરહિત સૂક્ષ્મ દશામાં રહેલા જણાય છે. ચપલતા એજ અંતરાત્માનું લક્ષણ છે. હવે જ્ઞાતાપણાનું અધિષ્ઠાન સાવધાન થઈને સાંભળો. સુખ અને દુઃખને જાણનારો જીવ છે. શિવના મન ધર્મો પણ તેમજ છે. અદ્ભુત એવું જે અંતઃકરણપંચક તે પણ આત્માનોજ અંશ છે. સૂક્ષ્મમાં જે આકાશનો ગુણ છે તે આત્માનોજ અંશ જાણો. સત્ત્વ, રજ, તમ, એ ગુણો પણ આત્માનાજ અંશ છે. નાના પ્રકારના વિવેક, ધારણા, ધીરજ, નવવિધા ભક્તિ, ચતુર્વિધ મુક્તિ અલિપ્તપણું, સહજ સ્થિતિ એ સર્વ પણ આત્માનાજ ગુણ છે. દ્રષ્ટા, સાક્ષી, જ્ઞાનઘન, સત્તા, ચૈતન્ય, પ્રાચીનતા, શ્રવણ, મનન, વિવરણ, એ ગુણો પણ આત્માનાજ છે. દૃશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શન, ધ્યેય ધ્યાતા અને જ્ઞાન જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન; એ સર્વ ત્રિપુટીઓ પણ આત્મારૂપજ છે.

વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણના અર્થ, ગુપ્તપણે ગાવનો પરમાર્થ અને સર્વ જ્ઞાતા તથા સામર્થ્ય, એ ગુણો પણ આત્માનાજ છે બદ્ધ અને મુમુક્ષુ તથા સાધક અને સિદ્ધમા શુદ્ધ વિચાર જણાય છે તથા બોધ અને પ્રબોધ થાય છે, તે પણ આત્માનાજ ગુણ છે જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તુર્યા, પ્રકૃતિ, પુરુષ, મૂળમાયા, પિંડ, બ્રહ્માંડ અને અષ્ટ દેહ એ સર્વ પણ આત્માનાજ ગુણ છે પરમાત્મા અને પરમેશ્વરી, જગદાત્મા અને જગદીશ્વરી, મહેશ અને મહેશ્વરી એ પણ આત્માનાજ ગુણો છે જે નાઈ સૂક્ષ્મ નામ-રૂપો છે તે સર્વ આત્માનાજ સ્વરૂપ છે તેના લક્ષણો અને નામો અપાર હોઇને તેની સીમા નથી આદિશક્તિ, શિવશક્તિ, મુખ્ય મૂળમાયા, સર્વશક્તિ, અનેક પ્રકારના પદાર્થો, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ, એ સર્વ ગુણો આત્માનાજ છે. પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતપક્ષ, ગાવું, વગાડવું, સંગીતશાસ્ત્ર તેમજ અનેક પ્રકારની અદ્ભુત વિદ્યા તથા કળા, એ સર્વ આત્માનાજ ગુણો છે જ્ઞાન, અજ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાન, સમ વૃત્તિ, સહવૃત્તિ અને જ્ઞપ્તિમાત્ર, તેમજ અભિમાન એ પણ આત્માનાજ ગુણો છે એમ જાણવું પિંડ બ્રહ્માંડના તત્વોનું વિવરણ તથા નાના પ્રકારના તત્વોનો નિશ્ચય અને સ્પષ્ટ વિચાર એ પણ આત્માનાજ ગુણો છે અનેક પ્રકારના ધ્યાન, અનેક પ્રકારના અનુસંધાન, અનેક પ્રકારની સ્થિતિ, અનેક પ્રકારના જ્ઞાન, અનન્યભાવથી આત્મનિવેદન એ પણ આત્માના ગુણો છે તેત્રીસ કોટિ દેવતા, અઠ્યાશી સહસ્ર ઋષિ, અસંખ્ય ભૂતો અને ખેચરો, એ સર્વ આત્માનાજ ગુણો છે સાડાત્રણ કોટિ ભૂતાવળી, છપ્પન કોટિ ચામુંડા અને નવકોટિ કાત્યાયની એ સર્વ આત્માનાજ ગુણ છે ચંદ્ર, સૂર્ય, તારામંડળ, અનેક નક્ષત્રો, નવગ્રહો, શેષ, કૂર્મ, મેઘમંડળ એ સર્વ ગુણ આત્માનાજ છે દેવ, દાનવ, માનવ, અનેક પ્રકારના જીવ, નવ ભાવ તથા અજ્ઞાન એ પણ આત્માનાજ ગુણો છે આ પ્રકારે અંતરાત્માના અનેક ગુણો છે, પરંતુ પરબ્રહ્મ તો નિર્વિકાર અને નિર્ગુણજ છે એકદેશીય જ્ઞાન તથા પૂર્ણજ્ઞાન એ પણ આત્માનાજ ગુણ છે એ આત્મારામ (અંતરાત્મા)ની ઉપાસનાથીજ નિરંજન પરબ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત નિઃસંદેહ છે, એમાં સંશયને અવકાશજ નથી

समास ७ मो—आत्मविवेक.

જે અનિર્વાચ્ય સમાધાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેનું તે
ઠેકાણે [illegible] આગળ રહેવું જોઇએ. કહેવાથી
પોતાનું સમાધાન નષ્ટ થતું નથી. એને કહેવા
[illegible] પડતું નથી, [illegible] એટલું પડતું નથી,
[illegible] વિચારથી જેવાથી સર્વ બની જાય છે.

[illegible] રામેશ્વર મલ્લિકાર્જુન,

[illegible]

[illegible] નિવાસન [illegible]

[illegible]

[illegible]

જાય છે, જડ ભાગ પડી રહે છે અને ચચળ ભાગ ચાલ્યો જાય છે આ પરથી જડ શું અને ચચલ શું તે ધ્યાનમા આવે છે નિશ્ચલ તો સર્વત્ર ભરેલો હોય છે, માટે તે સબધી તો વિચારજ કરવાનો નથી નિશ્ચળમા ગુણ કે અવગુણનો વિકાર જરા પણ હોતો નથી જેવો પિંડ તેવુંજ બ્રહ્માડ છે જડ અને ચચળ નિકળી જતા પછી માત્ર શ્રેષ્ઠ પરબ્રહ્મજ રહે છે પચ મહાભૂતોના મિશ્રણનું પૂતળુ કરી તેમા આત્મા મૂકી દીધો છે આજ પ્રકારે સૃષ્ટિની રચના ચાલી છે આત્મા અને માયા મળીનેજ વિકાર કિવા સસાર ઉત્પન્ન કરે છે અને લોકો તેનો આરોપ બ્રહ્મપર કરે છે, માટે જે અનુભવપૂર્વક વાતનો વિચાર કરે છે તેજ સુજ્ઞ છે બ્રહ્મ વ્યાપક અને અખડ છે અન્ય પદાર્થોની વ્યાપકતા અખડ નથી શોધ કરીને જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે જડ એ કાઇજ નથી આકાશને કાપીને ખડિત કરી શકાતું નથી મહા પ્રલય થાય કિવા સૃષ્ટિનો સહાર થાય તોપણ આકાશનો નાશ થતો નથી વાસ્તવમા જે વસ્તુનો સહાર થાય તેનેજ નાશવત જાણવી જોઇએ આ ગૂઢ કોયડો જ્ઞાતાઓજ જાણે છે જે વાત સમજાય નહિ તે કોયડો લાગે છે અને જે સમજાય તે હસ્તામલકવત જણાય છે, માટે એકાતમા વિચાર કરી નિશ્ચય કરવો. અનુભવી સાધુનો સમાગમ થતા એકાત કરતા પણ વિશેષ એકાત મળ્યા સમાન થાય છે એકાગ્ર ચિત્ત કરી તેની સાથે નાના પ્રકારની ચર્ચા કરવી જોઇએ વિચાર કર્યા વિના કાંઈ સમજાતું નથી અને સમજાયા પછી સશય રહેતો નથી વિવેકવડે જોવાથી માયાજાળ કયાય પણ દેખાતી નથી જેમ આકાશમા વાદળા ઉત્પન્ન થઇને તત્કાલજ ચાલ્યા જાય છે તેમ આત્મામા ભાસી આવેલુ દૃશ્ય પણ વિવેકથી તત્કાળજ નષ્ટ થઇ જાય છે આદિથી અત પર્યંત ચિત્કી મનુષ્ય વિવેકથીજ વિવરણ કરે છે, જેથી તેનો નિશ્ચય અડગ અને સ્થિર રહે છે અન્ય લોકોનો નિશ્ચય સદેહયુક્ત હોય છે અનુમાનથી કહેવામા શો ખર્ચ પડે છે ? પરતુ અનુભવી જ્ઞાતાઓ અનુમાનને માનતા નથી લોકો અનુમાનથી ફાવે તેમ બોલે છે તે શું કામનું ? બ્રહ્મનિરૂપણમા અનુમાન ઉપયોગી નથી અનુમાનયુક્ત વિચાર તે અવિચાર છે કેટલાક લોકો એકાકાર કરે છે એવો એકાકાર કરી ભ્રષ્ટતા ફેલાવશો નહિ જે કૃત્રિમ હોય તે સર્વનો પરિત્યાગ કરવો અને જે કઈ શુદ્ધ હોય તેનોજ વિચાર કરવો વિચાર કરી કરીને સારાસારનો નિર્ણય કરવો

समास ८ मो—देह—क्षेत्रनिरूपण.

ક્ષનું આ સંસારરૂપી વૃક્ષ વધતાં વધતાં અત્યંત વિસ્તૃત થયું છે, તેને ફળો લાગતાં અનેક પ્રાણીઓને વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેને અનેક પ્રકારનાં રસાળ ફળો લાગ્યાં અને તેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની મિષ્ટતા આવી. તે મિષ્ટતા ચાખવાને માટે અનેક પ્રકારનાં શરીરો નિર્માણ કર્યાં. ઉત્તમ વિષયો નિર્માણ થયા, પણ શરીર વિના તેનો ઉપભોગ લઈ શકાતો નથી; જેથી તેના ઉપાય તરીકે અનેક શરીરો ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યાં. જ્ઞાનેંદ્રિયો નિર્માણ કરી અને તેમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણો મૂક્યા. તે સર્વ એકજ શરીરમાં રહે છે, પરંતુ હોય છે જુદું જુદું. શ્રોત્રેંદ્રિયમાં શબ્દ પડતાંજ તે શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. એવી એ ઇંદ્રિયમાં યોજના કરવામાં આવી છે. ત્વચા ઇંદ્રિયથી શીતોષ્ણ ભાસે છે. નેત્રેંદ્રિયથી સર્વ દેખાય છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોમાં આવા ભિન્ન ભિન્ન ગુણો મૂકવામાં આવ્યા છે. જીહ્વામાં રસ ચાખી જોવાનો ગુણ છે, ઘ્રાણેંદ્રિયમાં ગંધ લેવાનો ગુણ છે, આ પ્રકારે સર્વ ઇંદ્રિયોમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણો મૂકવામાં આવ્યા છે. વાયુપંચકમાં અંતઃકરણપંચક મળીને દેહમાં નિઃશંક કરે છે અને જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોને આનંદપૂર્વક જુએ છે. કર્મેન્દ્રિયોના યોગથી જીવ વિષયોને ભોગવી શકે એવી ઈશ્વરે જગતમાં યોજના કરી છે. સારા સારા વિષયો નિર્માણ થયા, પરંતુ શરીર વિના તેનો ઉપભોગ શી રીતે લઈ શકાય ? એટલા માટેજ અનેક પ્રકારના શરીરોની રચના કરેલી છે. અસ્થિ-માંસના શરીરમાં અનેક ગુણો મૂકી દીધા છે. શરીરના જેવું અપૂર્વ યંત્ર બીજું કોઈ પણ નથી અસ્થિ અને માંસના શરીરો નિર્માણ કરી તેમને માટે નાના મોટા વિષયભોગ વધારવામાં આવ્યા છે. જગદીશે અસ્થિ-માંસના શરીર બનાવી તેમાં વિવેક અને વિચાર કરવાના ગુણ મૂક્યા છે આ અસ્થિ-માંસનું પૂતળું જ્ઞાનના યોગથી સર્વ કરી જાણે છે શરીરભેદ પણ અનેક છે કાર્ય કારણને માટે આવા ભેદ કરવામાં આવ્યા છે આ ભેદના પુષ્કળ ગુણો છે, તે સર્વ તીવ્ર બુદ્ધિ વિના શી રીતે સમજાય ? નવ કરવું ઈશ્વરનું છે તેથીજ ભેદ નિર્માણ થયા છે પરંતુ કાર્યમુખ થતાંજ પરબ્રહ્મ તરફ લક્ષ્ય લગાડતાંજ પ[illegible]

[illegible] ન રહેતાંજ રહતું નથ [illegible]ના કાર્યમાં તો ભેદ અવશ્ય હોય છે [illegible] [illegible] અભેદ થઈ જાય છે ભેદ અ[illegible] [illegible] કારણથી છે માયામાં અ[illegible] છે [illegible] ભેદવાદ પણ માયાના[illegible]

તેનો મહિમા કોઇ જાણી શકે એમ નથી. ચાર મુખવાળો બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં સંશયમાં પડી જાય છે. અંતરાત્માનું વર્ણન કરતાં ઘડીએ ઘડીએ મનને મુશ્કેલી પડે છે અને દાવ-પેચ તથા સૂક્ષ્મ તર્ક ચલાવતાં ચલાવતાં મન હેરાન હેરાન થઈ જાય છે. દેહાત્મબુદ્ધિને લીધેજ આ સર્વ વસ્તુઓ પાછળ લાગી છે. નિરંજનમાં એમાંનું કાંઇ પણ નથી. એકાંત સમયે આ સર્વ સમજીને જોવાથી ઠીક પડે છે. દેહના સામર્થ્ય અનુસાર સર્વ કાંઇ ઈશ્વરજ કરે છે. જે દેહમાં સામર્થ્ય અતિશય હોય તેને અવતાર કહેવામાં આવે છે. શેષ, કૂર્મ, વરાહ એવા અવતારો થઇ તેમણે વિશાલ દેહ ધારણ કર્યા તેથીજ સૃષ્ટિ ચાલી છે. જુઓ, ઈશ્વરે સૃષ્ટિરૂપી કેવડું મોટું અને કેવું વિલક્ષણ યંત્ર બનાવ્યું છે ! તેમાં સૂર્યબિંબ સુદ્ધાં જોરથી પરિભ્રમણ કરે છે અને વાદળ અપરંપાર જળ ધારણ કરે છે ! પર્વતો જેવડાં વાદળો થઈ આવે છે અને તે સૂર્યને આચ્છાદિત કરી દે છે; પરંતુ એટલામાંજ વાયુનો પ્રવાહ ઉપડે છે. એ વાયુપ્રવાહ જાણે યમદૂતજ ન હોય તેની પેઠે જોરથી વહેવા માંડીને વાદળોને વિખેરી નાખે છે તથા સૂર્યને મુક્ત કરે છે. વળી વિદ્યુત્‌ના કડાકા થાય છે અને તે સર્વ પ્રાણીઓને થરથર કંપાવી નાખે છે. આકાશમાં કડાકા થઇ જાણે તે કોઈ જગ્યાએથી ફાટી તૂટી જતું હોય એમ લાગે છે. આવા એકથી એક ચઢે એવા મર્મો બનાવ્યા છે અને મહદ્‌ભૂતથીજ મહદ્‌ભૂતો ઢંકાઇ રહેલાં છે. આ પ્રમાણે સર્વ સૃષ્ટિરચના સમાનપણે ચાલી રહી છે. આત્માના આવા આવા અનંત ભેદ છે. તે સર્વ શી રીતે સમજાઇ શકે ? તેનો વિચાર કરતાં કરતાં મન હેરાન હેરાન થઈ જાય છે. આવી મારી ઉપાસના છે. તે ઉપાસકોએ લક્ષ્યમાં ઉતારવી જોઈએ. આ ઉપાસનાનો અગાધ મહિમા બ્રહ્મા પણ ક્યાંથી કળી શકે ? આવાહન અને વિસર્જન એજ ભજનનાં લક્ષણ છે. તે સર્વ સજ્જનો જાણે છે, હું શું કહું ?

समास ९ मो—सूक्ष्मनिरूपण.

મૃત્તિકાનું (માટીના લિંગનું કિંવા મૂર્તિનું) પૂજન કરવું અને પછી તત્કાલજ તેનું વિસર્જન કરી દેવું, એ સ્વભાવથીજ અંતઃકરણને ગમતું નથી. દેવની પૂજા કરવી અને પછી તેને ફેંકી દેવો એ કાર્ય જીવને સારૂં લાગતું નથી; માટે એ વિષે અંતઃકરણથી વિચાર કરવો જોઇએ. દેવ બનાવવા યોગ્ય પણ નથી અને ફેંકી દેવા યોગ્ય પણ નથી; માટે તે સબંધી

કંઇક વિચાર કરવો જોઇએ દેવજ ઉલટો નાના પ્રકારના શરીરો ધા
રે છે અને તેને વિસર્જન કરી દે છે, માટે તે દેવ કેવો છે તે
વિવેક જાણવો જોઇએ અનેક પ્રકારના સાધનો તથા નિરૂપણો તે દેવ
શોધ કરવાને માટે છે, માટે તે સર્વને આપણા અંતઃકરણમાં સમજ
જોઇએ. બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપાય અનુભવથી સમજ્યા વિના અન્યને બત
શકતો નથી, કારણ કે એ કાંઇ કોઇ પદાર્થ થોડોજ છે કે " લો,
જાઓ " એમ કહી શકાય ! સર્વ લોકોના મનમાં ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ દે
વાની ભાવના હોય છે પરંતુ વિવેકનો માર્ગ કોઇ ઓરજ છે જે વિચા
ર્ગમાં રહેતા નથી તેને ઇશ્વર કહી શકાતા નથી પરંતુ મનુ
માનતા નથી એટલે કરવું શું ? મોટા મોટા લોકો મરણ પામે તેમની પ્રતિ
બનાવીને લોકો જુએ છે તવીજ ના ઉપાનનાની ગતિ છે મોટા વ્યા
[illegible] થઇ શકતા નથી તેથી તરત મજુરીનો ધંધો કર્યો છે, પ
એ બધા [illegible] મજુરને [illegible] શી રીતે નામ થાય ? માટે ભક્તિ
[illegible] ભોળપણું [illegible] અજ્ઞાનજ [illegible] અજ્ઞાન [illegible] ત્યાં [illegible]
[illegible] અર્વાચીન જ્ઞાન [illegible]
[illegible] અનુમાન [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

રીતે જાય છે અને આવે છે, તે સર્વ એ શરીરમાંજ શોધવું જોઈએ, અને સૂક્ષ્મ શરીર અથવા માયાનાં ચોદ નામો પણ એમજ છે તે સમજવા જોઈએ. નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, નિષ્કલંક એવું જે એક પરબ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તે પરબ્રહ્મ આ દેહમાં પણ છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. સંકલ્પરૂપ જે મૂળમાયા તેજ અંતઃકરણનું સ્વરૂપ છે જે જડને ચેતના આપે છે તેજ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને તે પણ શરીરમાંજ છે શરીરમાં ત્રણે ગુણ સમાનપણે હોય એજ માયાની 'ગુણ સામ્ય' અવસ્થા છે સૂક્ષ્મ માયાનો વિચાર તો અગમ્યજ છે જેઓ સૂક્ષ્મ માયાને જાણે છે તેવા સર્વ સાધુજનો પ્રણામ કરવા યોગ્ય છે તે સર્વ વંદનીય છે શરીરના ડાબું અંગ અને જમણું અંગ એવા જે બે ભાગો ભાસે છે, તેનેજ પિંડમાં અર્ધનારીનટેશ્વર જાણવા પ્રકૃતિ અને પુરુષ, શિવ અને શક્તિ, તથા ષડ્ગુણૈશ્વર્યવાળા ભગવાન પણ તેજ છે નિશ્ચય કરનારૂં જે બુદ્ધિતત્ત્વ છે તેનેજ મહત્તત્ત્વ અને હુંપણાનેજ અહંતત્ત્વ કહે છે ત્રણ ગુણોના મિશ્રણવડે શરીર ચાલે છે એ વાત તો પ્રત્યક્ષજ દેખાય છે એજ પ્રમાણે મૂળ માયાનું શરીર પણ મિશ્રણવડેજ થયેલું જાણવું મન, માયા અને જીવ એ તો શરીરમાં સ્વાભાવિકજ છે, માટે આ પ્રમાણે માયાનાં ચોદ નામોનો અભિપ્રાય પિંડમાજ જોઈ લેવો. પિંડ પડ્યો એટલે સર્વ નષ્ટ થાય છે, પરંતુ પરબ્રહ્મ શેષ રહે છે, માટે તેનેજ શાશ્વત સમજી દૃઢ રીતે પકડવો.

समास १० मो—विमलब्रह्मनिरूपण.

પરબ્રહ્મને પકડવા જતાં પકડાતો નથી અને ફેંકવા જતાં ફેંકી દેવાતો નથી કેમકે તે જ્યાં ત્યાં છે, છે ને છેજ તે જ્યાં ત્યાં અને જ્યારે ત્યારે તથા તેનાથી આપણે વિમુખ હોઈએ કે સન્મુખ હોઈએ ત્યારે પણ તે સન્મુખજ રહે છે કાંઈ પણ કરવા છતાં તે ચૂકતો નથી. બેઠેલા માણસ ઉઠી જાય તોપણ ત્યાં આકાશ તો રહે છેજ, અને એ આકાશ ચારે તરફ છે તો પછી તે સન્મુખ પણ છેજ પ્રાણી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં આકાશ તો તેની ચોતરફ હોય છેજ આકાશની બહાર તે જઈ કેવી રીતે શકે ? જ્યાં જ્યાં પ્રાણી હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની

સ્વાનંદ આકાશ હોય છે અને અંધારકાળે સૂર્ય જેમ સર્વના પ[illegible]
પર હોય છે તે પ્રમાણે ચદાકાશ તે સર્વના અન્તઃકરણ હોય છે
એકદેશીય હોવાથી તેનું દષ્ટાન્ત પરબ્રહ્મને ઘટતું નથી, તોપણ [illegible]
નારાયણે લઈને તેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે જેમ અનેક તીર્થો અને
જોવાને માટે દુઃખ વેઠીને તે તે સ્થળે જવું પડે છે તેમ પરબ્રહ્મને જો
માટે [illegible] જવું પડતું નથી [illegible]
[illegible] હોય છે [illegible] ક્રિયા કરવે તેવો [illegible]
[illegible] રીતે નિરંતર [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

છે એ વાત સત્ય; પરંતુ જ્યાં સુધી દૃશ્ય છે ત્યાં સુધીજ એમ છે. દૃશ્યજ ન રહે તો પછી વ્યાપ્ય વિના વ્યાપક શી રીતે કહી શકાય માટે બ્રહ્મને કોઈ પણ શબ્દ લાગુ પડતો નથી. કલ્પના પણ તેને શકતી નથી. એ કલ્પનાતીત નિરંજનને તો વિવેકથીજ ઓળખવો

શુદ્ધ અને સારરૂપ વચનો શ્રવણ કરવાથી અને મનન કરવાથી વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; અને વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ આપોઆપજ મનોવૃત્તિનો લય થાય છે. સાધનાનું ફળ પ્રાપ્ત થયું, જન્મ સફળ થયો; કારણ કે નિશ્ચલ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ અંકિત થયો. માયાનો હિસાબ પતી ગયો, તત્ત્વોનો નિવેડો થઈ અને સાધ્ય પ્રાપ્ત થયાથી સાધનોનું સ્થાન રહ્યું નહિ. સ્વપ્નમાં જે જોયું તે તે જાગૃતિમાં ઉડી ગયું. આથી સ્વાભાવિક રીતેજ અનિર્વાચ્ય પ્રાપ્ત થઇ ગઈ. હવે બોલી શકાતું નથી. આ સર્વ વિવેકથી જોઈએ. આ સ્થિતિનો અનુભવ કરવો જોઈએ એટલે ભીડું વળી જાય છે, જન્મ-મૃત્યુ ટળી જાય છે

ભક્તાભિમાની દાશરથિએ (રામે) કૃપા કરી. તે સમર્થની કૃપાનાં જે વચન તેજ આ દાસબોધ છે. દાસબોધના વીસ દશકો છે. જે કોઈ એનું શ્રવણ-મનન કરશે તેને વિશાળ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થશે એના વીસ દશક અને બસે સમાસ છે, તેનું સાધકે રૂડી રીતે અધ્યયન કરવું જોઈએ. વારવાર તેનું મનન કરવાથી અધિકાધિક સમજાવા લાગે છે હવે ગ્રંથની સ્તુતિ કરવાની છે, પરંતુ સ્તુતિ કરવાનું કારણજ શું છે ? અહીંઆં તો અનુભવની સાથે સબંધ છે. માટે અનુભવજ કરી જોવો જોઈએ પરંતુ દેહ જોઈએ તો પંચભૂતોનો અને આત્મા એમાં કર્તા છે, તો પછી ગ્રંથ રચના પણ મનુષ્યની શી રીતે કહી શકાય ? સર્વ કૃતિ જગદીશ્વરનીજ છે તો પછી ગ્રંથરચના મનુષ્યની છે એવું અપ્રમાણ બોલવાની શી જરૂર ? સંપૂર્ણ દેહના એકેએક તત્ત્વને દૂર કરી દેવાથી કાંઈ પણ રહેતું નથી, એટલે એમાં હવે કયા પદાર્થને આપણો કહેવો ? અસ્તુ. વિચારના કામ આવા છે, માટે વિનાકારણ ભ્રમમાં ભ્રમશો નહિ. અનુક્રમે જગદીશ્વરેજ સર્વ કર્યું છે

સમાપ્ત.